

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI

TARIMDA KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA DEĞER ZİNCİRLERİ
VE TÜRKİYE'DE ŞEKER ÜZERİNE BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

Özkan LEBLEBİCİ

ANKARA – 2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI

TARIMDA KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA DEĞER ZİNCİRLERİ
VE TÜRKİYE'DE ŞEKER ÜZERİNE BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

Özkan LEBLEBİCİ

Tez Danışmanı

Doç.Dr.Ahmet Alpay DİKMEN

ANKARA – 2011

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI
YÖNETİM BİLİMLERİ BİLİM DALI

TARIMDA KÜRESELLEŞME BAĞLAMINDA DEĞER ZİNCİRLERİ
VE TÜRKİYE'DE ŞEKER ÜZERİNE BİR İNCELEME

DOKTORA TEZİ

Tez Danışmanı : Doç.Dr.Ahmet Alpay DİKMEN

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

Prof.Dr. Mehmet ECEVİT
DoçDr. Ahmet Alpay DİKMEN
Doç.Dr. Yılmaz ÜSTÜNER
Doç.Dr. Örsan AKBULUT
Yrd.Doç.Dr. İpek ÖZKAL SAYAN

İmzası

Mehmet C. Ecevit
Ahmet Alpay Dikmen
Yılmaz Üstüner
Örsan Akbulut
İpek Özkal Sayan

Tez Sınavı Tarihi : 02.05.2011

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmada bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağını gösterdiğimi ayrıca beyan ederim.(...../...../2011)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

Özkan LEBLEBİCİ

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	iv
TABLolar LİSTESİ	vi
ŞEKİLLER LİSTESİ	viii
EK'LER LİSTESİ	ix
ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR	x
GİRİŞ.....	1
BİRİNCİ BÖLÜM	
TARIMDAN ENDÜSTRİYE KAPİTALİZMİN GELİŞİMİ VE ŞEKER	
I. Tarihsel Gelişim.....	19
II. Emperyalizm Dönemi.....	56
A. Bağımlılık Teorileri.....	62
B. Tarımda Sanayi Etkisinin Artışı	
1. Tarımsal Üretimin Özellikleri.....	68
2. Tarımsal Üretim Artışı.....	73
C. Küreselleşme.....	77
1. Küreselleşmenin Kuramsal Temelleri.....	81
2. Tarımda Küreselleşme.....	84
D. Tarımda Bağımlılığın Gelişmesi.....	91
1. Uruguay Turu Görüşmeleri ve Sonrası.....	99
2. Doha Konferansı ve Sonrası.....	105
III. Tarım, Şeker ve Sanayi	
A. Tarihsel Süreçte Şeker.....	110
B. Dünya Şeker Ticareti	
1. Tarihsel Süreçte Şeker Ticareti.....	130

2. Şeker Ticaretinin Bugünü.....	141
C. Şekerin Politik Değeri.....	156
İKİNCİ BÖLÜM	
KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ, TARIM VE ŞEKER	
I. Değer Zincirleri	
A. Tanım ve Kuramsal Temelleri.....	176
1. Porter ve Değer Zinciri.....	178
2. Fransız “Filiere” Yaklaşımı.....	181
3. Gereffi ve Küresel Meta Zincirleri.....	184
B. Değer Zincirleri, Rekabet ve İşbölümü.....	190
C. Değer Zincirleri ve Yönetişim	
1. Yönetişim ve Kuramsal Temelleri.....	203
2. Değer Zincirlerinin Yönetişimi.....	208
D. Değer Zincirleri Analizi ve Politika Tavsiyeleri.....	218
II. Değer Zincirleri ve Tarım	
A. Tarımda Değer Zincirleri.....	231
B. Uluslararası Örgütler ve Tarım.....	247
1. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu.....	248
2. Dünya Ticaret Örgütü.....	258
3. Avrupa Birliği.....	264
C. Tarım ve Çokuluslu Şirketler.....	267
D. Tarımda Tekelci Kapitalizm.....	283
III. Değer Zincirleri ve Şeker	
A. Pancar Şekeri, Kamış Şekeri ve Diğerleri.....	296
B. Dünya Ticaretinde Dengeler ve Şeker Ticaretinin Serbestleştirilmesi	

.....	311
C. Dünya Şeker Fiyatları ve Bağımlılık.....	326
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
TÜRKİYE'DE TARIM VE ŞEKER	
I. Türkiye'de Tarımın Gelişimi ve Şekerin Yeri	
A. Tarihsel Süreçte Tarım.....	339
B. Türk Tarımındaki Neo-liberal Dönüşüm: 1980 Sonrası.....	359
C. Türkiye'de Şeker Üretiminin Gelişimi.....	379
II. Türkiye'nin Şeker Politikası	
A. Şeker Kanunu ve Görüşmeleri.....	395
B. Özelleştirmeler ve Şeker Fabrikaları.....	410
C. Devletin Neo-liberal Dönüşümü ve Türkiye Şeker Kurumu.....	427
III. Türkiye'de Şeker Üretiminin Durumu ve Dışa Bağımlılık.....	445
SONUÇ.....	471
KAYNAKÇA.....	485
EK'LER.....	508
ÖZET.....	534

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
ACP	Asya Karayip Pasifik
AET	Avrupa Ekonomik Topluluğu
AGÜ	Az Gelişmiş Ülkeler
AYDZ	Alıcı Yönlendirmeli Değer Zinciri
AYMZ	Alıcı Yönlendirmeli Meta Zinciri
BİO	Bağımsız İdari Otorite
BYKP	Beş Yıllık Kalkınma Planı
ÇUŞ	Çok Uluslu Şirket
DB	Dünya Bankası
DGD	Doğrudan Gelir Desteği
DİR	Dahilde İşleme Rejimi
DTÖ	Dünya Ticaret Örgütü
EBA	Silahlar Hariç Herşey
FAO	Birleşmiş Milletler Gıda ve Tarım Örgütü
GATT	Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması
GDO	Genetiği Değiştirilmiş Organizma
GOÜ	Gelişmekte Olan Ülkeler
GSMH	Gayri Safi Milli Hasıla
GSYİH	Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
GÜ	Gelişmiş Ülkeler
HFSC	Yüksek Früktozlu Mısır Şurubu
IMF	Uluslararası Para Fonu

ITC	Uluslararası Ticaret Merkezi
İTU	İyi Tarım Uygulamaları
(K)DZ	Küresel Değer Zinciri
(K)DZA	Küresel Değer Zinciri Analizi
KMZ	Küresel Meta Zinciri
KOBİ	Küçük ve Orta Büyüklükte İşletme
MAI	Çok Taraflı Yatırım Anlaşması
NBŞ	Nişasta Bazlı Şeker
OECD	Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı
OTP	Ortak Tarım Politikası
ÖİB	Özelleştirme İdaresi Başkanlığı
ÖYK	Özelleştirme Yüksek Kurulu
STÖ	Sivil Toplum Örgütü
TŞFAŞ	Türkiye Şeker Fabrikaları Anonim Şirketi
UNCTAD	Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı
UNIDO	Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü
UPOV	Uluslararası Yeni Çeşitliliği Koruma Birliği
USAID	ABD Uluslararası Yardım Ajansı
UTG	Uruguay Turu Görüşmeleri
ÜYDZ	Üretici Yönlendirmeli Değer Zinciri
ÜYMZ	Üretici Yönlendirmeli Meta Zinciri
YYT	Yüksek Yoğunluklu Tatlandırıcı

TABLULAR

Tablo 1.1 ABD ve Dünya Buğday İhracat Rakamları.....	87
Tablo 1.2 Tarımsal Ürün İhracatında Gelişme.....	88
Tablo 1.3 Tarım Makineleri Ticaretinde Türkiye'nin Durumu.....	94
Tablo 1.4 Traktör Ticaretinde Türkiye'nin Durumu.....	95
Tablo 1.5 İngiltere'de Ham Şeker Tüketiminin Artışı.....	127
Tablo 1.6 İngiltere'nin 1663-1775 Arasındaki Şeker Ticareti.....	133
Tablo 1.7 18.YY. Ham Şeker Üretim Miktarları.....	137
Tablo 1.8 1840-1880 Arasında Avrupa'da Şeker Üretimi.....	138
Tablo 1.9 Birinci Dünya Savaşı Boyunca Aylık Şeker Fiyatları.....	143
Tablo 1.10 İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Rafine Toptan Şeker Fiyatları.....	149
Tablo 1.11 70'li Yıllarda Dünya Şeker Ticareti ve AET'nin Durumu.....	152
Tablo 1.12 2003-2009 Arasında Dünya Şeker Dengesi.....	155
Tablo 2.1 Meta Zincirlerinin Çeşitlerine Göre Özellikleri.....	187
Tablo 2.2 Meta Zincirleri, KMZ ve KDZ Karşılaştırması.....	189
Tablo 2.3 KDZ Yönetişim Tipleri.....	214
Tablo 2.4 Örnek Değer Zincirleri Yönetişim Tablosu.....	216
Tablo 2.5 Tarım Anlaşması Esasları.....	260
Tablo 2.6 ABD'de Tarım Sektöründe Yoğunlaşma.....	289
Tablo 2.7 Dünyanın En Büyük 10 Perakendecisi.....	292
Tablo 2.8 Şeker Kamışı Yetiştirme Maliyetinin Şeker Fiyatındaki Payı....	300
Tablo 2.9 Güney Afrika'da Dört Yıllık Şeker Fiyatı Oluşumu.....	301
Tablo 2.10 ABD'de 1990 ve 1992 Pancar Şeker Üretim Maliyeti.....	306
Tablo 2.11 AB'de Tipik Şeker Üretim Maliyetleri.....	308

Tablo 2.12 İspanya-ABD Savaşı Öncesi ve Sonrası Şeker Üretimi.....	313
Tablo 2.13 1993 Kişi Başı Şeker Tüketimi En Az ve En Çok Ülkeler.....	318
Tablo 2.14 Dünya Pancar ve Kamış Şekeri Üretimi.....	320
Tablo 2.15 Dünya Şeker İhracatçı ve İthalatçı Ülkeleri 2008/2009.....	322
Tablo 2.16 Dünyanın En Büyük Şeker Tüketicileri 2008/2009.....	323
Tablo 2.17 Şekerin Perakende Satış Fiyatları.....	329
Tablo 2.18 Dünya Beyaz ve Ham Şeker Fiyatları Arasındaki Fark.....	331
Tablo 3.1 1945-1962 Yılları Arasında Tarımsal Veriler.....	355
Tablo 3.2 1963-1980 Yıllarına Ait Tarımsal Veriler.....	358
Tablo 3.3 1981-1989 Yılları Arası Tarımsal Veriler.....	361
Tablo 3.4 Türkiye’de Organize Perakende Sektöründe Pazar Payları.....	372
Tablo 3.5 Şeker Kurumu Tarafından Verilen Cezalar.....	440
Tablo 3.6 Türkiye’de Şeker Pancarı ve Mısır Üretimi Verileri.....	454
Tablo 3.7 Şeker Pancarı ve Mısır Destekleme Alımları Verileri.....	456
Tablo 3.8 Türkiye Şeker İhracat ve İthalat Rakamları.....	465

ŞEKİLLER

Şekil 1.1 1970-2000 Dünya Şeker Fiyatı İle AB Müdahale Fiyatı.....	170
Şekil 1.2 Dünya Borsa Fiyatları ve İç Fiyatlar.....	174
Şekil 2.1 Jenerik Değer Zinciri.....	176
Şekil 2.2 Porter'ın Değer Zinciri Şeması.....	178
Şekil 2.3 Jenerik Zincir (Filiere).....	182
Şekil 2.4 Jenerik Meta Zincirleri.....	186
Şekil 2.5 Küresel Ticarete İlişkiler ve Etkiler.....	226
Şekil 2.6 Tarımda Yarı Dikey Entegre Olmuş KDZ.....	239
Şekil 2.7 Tarımda Küresel Değer Zinciri.....	246
Şekil 3.1 Küresel ve Yerel Gıda Zincirleri Etkileşimi.....	369

EK'LER

- EK 1.1 Diamond'ın Toplum Sınıflandırması
- EK 1.2 1909-1933 Dünya Şeker Verileri
- EK 1.3 1935-1954 Şeker Verileri
- EK 1.4 1948-1975 Şeker Verileri
- EK 1.5 1970-1995 Şeker Ticaret Verileri
- EK 1.6 İkinci Dünya Savaşı Döneminde Karne Uygulamasına İlişkin Örnekler
- EK 2.1 Değer Zinciri Analizi Örnek Tablosu
- EK 2.2 Dünyada Kişi Başına Şeker Tüketimi
- EK 3.1 İzmir İktisat Kongresi'nde Çiftçi Grubunun Kararları
- EK 3.2 2009 Yılı Şeker Pancarı Maliyet Verileri
- EK 3.3 Şeker Pancarı ve Şeker Kamışı Üretim Maliyetleri

ÖNSÖZ VE TEŞEKKÜR

Yoğun bir emek ürünü olan bu çalışma, konu seçiminden tezin kabulüne kadar olan süreçte birçok insanın katkılarını içermektedir. Değer zincirleri üzerine Türkçe literatürde kaynak sayısı oldukça az olmasına karşın, dünyada son dönemde çok fazla çalışılmış bir konu olarak öne çıkmaktadır. Ancak çalışmalar daha çok işletme temelli olarak gerçekleştirilmektedir. Bu çalışmada konuya eleştirel bir yaklaşım sergilenmiştir. Günümüzde gıda konusunda ortaya çıkan sorunların temelinde, tarımda kapitalist üretim tarzının ortaya koyduğu sorunlar olduğunu ve bunların devamından yana olmakla soruna çözüm getirmek arasında bir çelişki bulunduğunu kabul ediyoruz. Örnek olarak seçtiğimiz şeker konusu, tarihsel önemi de dikkate alındığında doğru bir tercih olarak kabul edilebilir. Ancak tezin yazım aşamasıyla mezuniyete kadar olan sürecin uzun sürmesi nedeniyle, bazı veriler, güncel durumu tam yansıtmayabilir. Temelde savunduğumuz konuda bir değişiklik yaratmayan bu değerlerin son ana kadar tekrar tekrar güncellenmesi yoluna gitmedik. Bundan dolayı tezi inceleyecek araştırmacıların hoşgörüsüne sığınıyorum. Çalışmanın küresel üretim örgütlenmesi üzerine çalışacak araştırmacılara yararlı olacağını umuyorum.

Tez konusunun belirlenmesinde ve her aşamada beni yönlendiren değerli tez danışmanım Doç.Dr. Ahmet Alpay DİKMEN'e, gelecekte yapacağım çalışmalara ışık tutan yorum ve eleştirilerinden dolayı değerli tez jürisi üyelerine öncelikli olarak teşekkürü bir borç biliyorum. Doktora öğrenimim süresince bir bilim insanının duyarlılığı ile bilimsel çalışma konusundaki düşüncelerimi olgunlaştıran değerli hocam Prof.Dr. Birgül Ayman GÜLER'e ve diğer hocalarıma da teşekkürlerimi sunuyorum.

Çalışmamın her aşamasında bana fikirleriyle destek olan değerli arkadaşım Hakan REYHAN'a, şeker konusunda bana bildikleriyle yardımcı olan abim Ferit LEBLEBİCİ ve eşi Jale LEBLEBİCİ'ye, bütün bu süreçte değerli zamanlarını çaldığım ve buna karşın beni daima destekleyen eşim Kübra LEBLEBİCİ ve oğlum Nihat Oğuz'a ayrıca teşekkür ediyorum.

GİRİŞ

Günümüzde dünyanın çeşitli bölgelerinde yaşanan gıda krizleri, bu krizlerin tetiklediği tarımsal ürün fiyatlarında yaşanan artışlar ve açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalan toplumlar, dikkatleri tarım politikaları üzerine çekmektedir. 30-40 yıl gibi çok da uzun olmayan bir zaman dilimi içerisinde dünya üzerinde tarımsal üretimin dağılımında, yoğunluğunda ve ticaretinde çok büyük değişimler yaşanmıştır. Bu süreçte başlangıçta gıda üretimi kendine yetebilen ülkeler zamanla bazı ürünlerde ithalata bağımlı duruma gelmişlerdir. Dünyaya “yeşil devrim” olarak tanıtılan, tarımda sanayi ürünlerine bağımlı kapitalist üretim tarzı, kapitalizmin yasalarına uygun bir şekilde gelişme göstermiş ve tekelci yapılar ortaya çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda, dünyada kırsal nüfusta belirli ölçüde bir çözülme yaşanırken, insanların güvenilir gıdaya erişimi de, küresel üretim hiyerarşisinin konumlanışına benzer bir hiyerarşi içerisinde mümkün olmaya başlamıştır. İnsanın en temel ihtiyacı olan beslenme, ticaretin kârın yeniden üretimi için girdiği bir iktisadî alana dönüşmüştür. Bu dönüşüm, dünyanın 1980’lerden itibaren yaşadığı neo-liberal dönüşümün bir parçası olarak gerçekleşmiştir. 1980 öncesinde daha çok ülke sınırları içerisinde kalan tarımsal ürün ticareti beslenme konusundaki politik tercihlere göre şekil alabilirken, bugün ülkeler uluslararası ticareti yöneten güçler karşısında bağımsız politik tercihler yapabilmekte daha zayıf görünmektedirler. Ancak bu temel veriler, tarım politikalarına yol gösterebilecek bir çözümlemeden uzak görünmektedir. Bu kapsamda bizim temel sorunsalımız, neo-liberal dönüşüm sonucunda tarımda kapitalist üretim tarzının geldiği aşamanın, bu aşamanın hangi dinamiklerle gerçekleştiğinin ve nasıl bir üretim modeli yarattığının belirlenmesi ve müteakip safhada tarımda kendine yeterlilik hedefinin küresel üretim sistemine rağmen ne şekilde mümkün olabileceğinin araştırılmasıdır. Gıda üretiminin büyük ölçüde sanayi üretimi ile gerçekleşmesi nedeniyle, tezimiz tarımdan çok sanayiye daha yakın durmaktadır. Tarımsal üretimin sanayi ile entegre biçimde gerçekleştirdiği ilk gıda maddesi olan şeker, bu açıdan bakıldığında doğru bir örnek tercihi olarak görünmektedir. Sanayi üretimi bağlamında konuya yaklaşıldığında,

küresel üretim sisteminin yeni bir örgütlenme biçimi olarak da algılanabilecek olan küresel değer zincirleri yaklaşımının yapıya uygun bir çözümleme aracı sunduğunu söyleyebiliriz. Tezimizin yöntemsel ve kuramsal yapısını ele almadan önce, tarımda kapitalist üretim tarzının gelişiminin tarihsel arka planını görmemize ihtiyaç bulunmaktadır. Böylece günümüzdeki ticari ilişkilerin daha iyi anlaşılabilceğini düşünürüz.

Tarımsal üretim, avcı toplayıcı toplumların yerleşik düzene geçmesinde çok büyük etki yapmıştır. Bir kişinin birçok kişi adına besin üretmesi, toplumsal işbölümünde de büyük bir farklılaşma meydana getirmiştir. Böylece temel görevi yiyecek bulmak olan bireyler, farklı işlevler edinmeye başlamışlardır. İnsan topluluklarının en önemli sorunu olan beslenme sorunun çözümü, bir başka sorunu gündeme getirmiştir. Tarımsal üretim yoluyla oluşan artığın büyümesi, özel mülkiyetin gelişmesi adına önemli bir adım olarak kabul edilebilir. Rousseau'nun insanlar arasındaki eşitsizliğin kaynağı olarak mülkiyet hakkının ortaya çıkışını görmesi, O'nun bir sonraki aşamada yüksek görev makamlarının kurulmasını ve erkin keyfileşmesini açıklaması adına bir temel oluşturmaktadır.¹ Diğer bir ifadeyle, toplumlarda yönetici sınıfların oluşmasında tarımsal üretimin rolü olduğundan söz edebiliriz.

Toplumdaki işbölümünde çizgilerin gittikçe keskinleşmesi, toplumda belirli bir tabakalaşmayı yaratırken, örgütlü gayretlerin tarımsal üretim artışına imkân sağlaması da mümkün olmuştur. Tarihteki ilk sulama kanallarının yapımında gerekli emeğin örgütlenmesi için güçlü ve merkezi bir bürokrasinin olması gerektiği yönündeki düşünceler, bu açıdan yüksek haklılık payı taşımaktadır. Buradan hareketle tarımdaki her verimlilik artışının yarattığı artığın buna el koyma adına yaşanan mücadeleyi de artırdığını söylemek mümkündür.

Toplumların tarihsel gelişme çizgisinde devletli toplumların ortaya çıkması, bir anlamda yukarıda bahsettiğimiz mücadelenin sonucudur. Sonrasında devletli toplumların artan ihtiyaçları karşılamak adına örgütledikleri üretim tarzının ihtiyaç duyduğu maddi kaynakları ele geçirme mücadeleleri yaşanmaya başlamıştır. Bunun resmi formu savaşlardır. Daha fazla üretim için gerekli

---

¹ Jean Jacques Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, (çev. Rasih Nuri İleri), 4. Basım, Say Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 169.

emek, savaşlar neticesinde üstünlük kurulan zayıf toplumlardan ele geçirilen kölelerle karşılanmaya başlandığında, köle emeğine dayalı üretimin son derece büyük ve süratle artan bir eşitsizliği yarattığı görülmektedir. Bu durum, köle emeği kullanan toplumların kısa sürede diğerleri üzerinde hegemonik bir güç unsuru olması ile sonuçlanmıştır.

Tarımın kapitalizmin oluşumuna yaptığı etki, büyük ölçüde topraktaki mülkiyet yapısından kaynaklanmaktadır. Bu mülkiyet yapısının oluşumunda ise, gücün ve otoritenin merkezileşme sürecinin henüz tamamlanamamış olması yatmaktadır. Bu anlamda kapitalizmin oluşumuna katkı yapan tarımsal üretimin mülkiyet yapısını değiştirmesi, gücün merkezileşmesi adına da karşılıklı bir etkileşim içerisinde gerçekleşmiştir. Tarımda mülkiyet yapısı üzerine farklı görüşler bulunmaktadır. İngilizlerin tarımda ücretli işçi kullanımına ve buradan kaynaklanan sınıfsal yapıları genellemeye giden görüşlerin yanında, Banaji tarafından dile getirilen görüşe göre; “tek bir örnek ya da saf tarımsal kapitalizm yoktur”.² Buna göre tarımsal kapitalizmi; “iş olarak çiftçilik yapan tarımsal sınıfların mülksüzleşmesi ve işgücünün denetimi” olarak tanımlamak,³ kabul edilebilir bir tercihtir.

Tarımsal üretimin kapitalist üretim tarzına evrildiği süreçte, tarımsal üretimle sanayi üretimi arasında bir etkileşim doğmuştur. Bunun sonucunda tarımda verimlilik artışının sağlanmasıyla kapitalist üretim tarzının yaygınlaşması mümkün olabilmıştır. Tarımsal üretimin sanayi üretimine bağımlılığı şeklinde gelişen bu süreç, tarım ve sanayi üretiminin bir bileşeni olarak ortaya çıkan şeker, pamuk vb. ürünlerde kendini daha somut biçimde göstermektedir. Bu ürünlerin konu olarak alındığı araştırmalar, konunun hem tarımsal hem de sanayi boyutunu dikkate almak durumundadır. Henry Bernstein bu süreçte çiftçilikte yaşanan teknik dönüşümün küresel piyasalar ve işbölümü boyutunu, çiftçilik ve tarım sözcükleri arasında bir ayırım yaparak göstermekte ve süreci “çiftçilikten tarıma doğru” tanımlamaktadır.⁴

---

² Henry Bernstein, *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, (çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2009, s. 51.

³ A.k.

⁴ A.k., s. 79-85.

Tarımsal üretimde yaşanan artışa rağmen tarım ürünlerinin metalaşma süreci, sanayi kapitalizmine göre oldukça yavaş bir seyir izlemiştir. Tarım ürünlerinin metalaşma sürecindeki hızlanma, küreselleşme bağlamında tarımsal ürünlerin ticaretinin uluslararası ölçekte ihtiyaçları ve ticareti göz önüne alması ile başlamıştır. Bu ihtiyaçlar, üretim tarzının yeniden örgütlenmesini gerekli kılmaktadır. Dolayısıyla hem üretim ilişkileri, hem de üretim araçları bu yeni örgütlenme ile uyumlu hale getirilmelidir. Bu süreç salt bir üretimin yeniden örgütlenmesi süreci olmanın ötesinde, politik ve sosyolojik etkileriyle ulus devletin egemenliğinin yeni baştan tanımlanmasına yol açan bir uluslararası “entegrasyon” sürecidir. Tarımda kapitalist üretimin dönemsel gelişiminde bizim odak noktamız, küreselleşme diye tanımladığımız dönem olacaktır. Kuramsal olarak bu tercih, önceki dönem tarımsal üretiminin kapitalist olmadığı şeklinde algılanmamalıdır.

Dünyada küreselleşme ile başlayan dönem, üretim tarzını merkez-çevre karşıtlığı bağlamında büyük bir dönüşüme uğratmıştır. Küreselleşme ile birlikte üretim araçlarının mülkiyeti ulusal sınırları aşarken, üretim ilişkileri de yeniden kurgulanmıştır. Bu dönüşüm, kapitalizmin 1970’li yıllarda yaşadığı krizin sonrasında küresel sisteme eklenen ülkelerde yönetim yapılarının dönüştürülmesi sonucu yeni üretim tarzına elverişli ortamların hazırlanması ile hız kazanmıştır. Ulus devletlerin gücünün aşındırılması, yönetimdeki dönüşümün en önemli adımıdır. Bu anlamda yerele yetki aktarımı, özelleştirmeler, piyasa düzenin hâkim kılınması gibi bir takım uygulamalar, bazen politika transferi yoluyla, bazen uluslararası örgütlerin dayatmalarıyla, bazen de sivil toplumun algısının yönetilmesiyle oluşturulan kamuoyunun baskısı ile gerçekleştirilmiştir.

Bu uygulamaların ideolojik zemini olan “yeni sağ”, modern-ötesi çağın hâkim ideolojisi olarak ortaya çıkmıştır ve bu çağda devletin sadece ekonomideki değil toplumsal alandaki yeri de sorgulanmaktadır.⁵ Yeni sağın yönetim bilimine yansması, işletme yöneticiliğinin temel yönetim kavramının içini doldurmasıyla başlamıştır. Böylece devletle halk arasındaki ilişki, hizmet

---

⁵ Birgül Ayman Güler, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, 2. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 27.

sunumundan, müşteri boyutuna taşınmıştır. Bu yaklaşım, özellikle Hayek gibi liberal tezlerin son dönemlerdeki savunucuları tarafından sıklıkla dile getirilmekte ve savunulmaktadır. Devletin işleyişinin “hantallığı”, “verimsizliği”, “savurganlığı”, yeni sağın temel argümanları olmuştur. Bireyi toplumun önüne yerleştiren bir bakış açısıyla, bireyin devlet karşısındaki özgün konumuna vurgu yapılmıştır. Daha ileri boyutta toplumsal örgütlülüğü parçalayan bu yaklaşım, bireyi her türlü ideolojik saldırıya açık hale getirmiştir. Devletin kamu gücünü kullanma ayrıcalığı, bu gücün kullanımına koşut yeni unsurların devreye sokulmasıyla ortadan kaldırılmıştır. Diğer bir ifadeyle; devletle toplum arasındaki bağ koparılmış, bu bağ sermaye ile birey arasında oluşturulan yeni bir ilişki biçimiyle ikame edilmiştir.

Kamu gücünün sınırlarının daraltılmasıyla, devletin temel işlevlerinden olan politika yapım işlevi, siyasetin belirleyiciliğinden çıkarılarak, toplumsal “katılım” adına sermayenin belirleyiciliğinde piyasa düzeninin kurallarına göre yeniden kurgulanmıştır. Politika yapım sürecine farklı unsurların dâhil edildiği bu yapı, “yönetişim” söylemiyle meşrulaştırılmıştır. Yönetim bilimi yazınında son dönemde en çok tartışılan konulardan biri olan yönetişimin devletin politika yapım sürecine koşut yeni ve farklı bir mekanizmayı eskisiyle ikame ettiği, lehte ve aleyhte yazan herkes tarafından kabul edilmektedir. Öyleyse bir kavram olarak yönetişimin sonuçlarına odaklanmak, bilimsel olarak daha tutarlı hale gelmektedir. Bu noktada tezimizde kullandığımız yönetişim yaklaşımının kuramsal konumu önem kazanmaktadır.

Yönetişim kuramsal olarak, bir ölçüde siyaset-yönetim ayrımı (ya da birlikteliği) tartışmalarının şekillendirdiği yönetim bilimi kuramları içerisinde farklı sınıflandırmalara göre farklı şekilde konumlandırılabilir. Amerikan yaklaşımları temel alınarak yapılan dördü sınıflandırma bu konuda kuramsal bir çerçeve sunabilmektedir.⁶ Buna göre; klasik okul, neo-klasik okul, modern okul ve neo-modern okul sınıflandırmaları yapılabilmektedir. Buna karşılık eleştirel teoriyi savunan Denhart tarafından, Eski Kamu Yönetimi, Yeni Kamu İşletimi, Yeni Kamu Hizmeti olarak üçlü bir sınıflamaya

---

⁶ Birgül Ayman Güler, “Kamu Yönetimi Yaklaşımları Nasıl Sınıflandırılabilir?”, <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/kysiniflan.pdf>, 01.02.2011.

gidilmiştir.⁷ Ancak bu sınıflandırmalar, yönetim kuramının tarihsel konumunu değiştirmemektedir. Zaten bu sınıflandırmalar, birbirinden kesin sınırlarla ayrılması mümkün olmasa bile, belirli tarihsel dönemleri işaret etmektedir.

En temelde yönetim, iktidarın siyasi iktidara koşut başka aktörlerce paylaşımını öngörmektedir. Bayramoğlu yönetimin temel önermelerini şöyle sıralamaktadır;⁸ 1. Ekonomi kural ve kurumlarıyla siyasetin etkisinden arındırılmalıdır, 2. Kamu yönetimi piyasa kurallarına göre düzenlenmelidir, 3. Devletlerarası ilişkilerde bağımsızlık düşüncesi yerini karşılıklı bağımlılığa bırakmıştır, 4. Yerelleşme küreselleşmenin ikiz hareketi olarak algılanmalıdır, 5. Kalkınma ile yönetim arasında pozitif ve doğrusal bir ilişki bulunmaktadır. Bu temel önermeler, yönetime yüklenen anlamla birlikte değerlendirildiğinde, kuramsal bir bütünlük içerisinde bir yaklaşım öne çıkmaktadır.

Yönetimin birbirinden farklı birçok anlamı bulunmaktadır. Bunlardan birincisi kamusal sorumlulukların ve bireysel hakların kamu yararı ve kamu hizmeti bağlamında yeniden tanımlandığı minimal devlet; ikincisi 1980'lerden sonra ortaya çıkan ve kamunun işletmecilik ilkelerine göre yönetiminin kavramlaştırıldığı Yeni Kamu İşletmeciliği uygulamalarıyla ilişkili anlamı; üçüncüsü dev şirketlerin kontrol ve yönetimini konu alan şirket yönetimi; dördüncüsü Dünya Bankası'nın da kullandığı, kamu yönetiminin ekonomik kalkınma için "iyi yönetim" ihtiyacına yapılan vurguyu içeren kullanım; beşincisi "merkezsizleşen" ağ yapılarında eşgüdüm ve işbirliği süreçlerinin nicel olarak incelendiği yönetim; altıncısı Avrupa Birliği literatüründe ele alınan çok kademeli yönetim; yedincisi Foucault'un "yönetim ve yönetimsellik" başlığı altındaki eseri üzerine inşa olan anlamı; sekizincisi katımlı yönetime vurgu yapan anlamı; dokuzuncusu sosyo-sibernetik yönetime vurgu yapan yönetim; son olarak da çoğunlukla uluslararası kurumlara, daha fazla da karmaşık sınır aşan problemlerle uğraşan uluslararası rejimlere odaklanan

---

⁷ A.k.

⁸ Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 114, 115.

uluslararası ilişkiler alanında, uluslararası düzeni ifade eden yönetim olarak sıralanmaktadır.⁹

Küresel değer zincirleri bağlamında yönetim, Jessop tarafından ortaya konan Stratejik İlişkiler Yaklaşımı ile yakından ilişkilidir. Devleti karmaşık sosyal ilişkiler ağı olarak ele alan bu yaklaşımın temel yöntemi; devletin yapısının, sadece kurumsal yapı ya da örgütsel biçim açısından değil, politik sistemle fonksiyonel sistemlerin bağlantısındaki stratejik kapasitesi açısından da incelenmesidir.¹⁰ Onu toplumsal ilişkiler ağı bağlamında ele alan Jessop için yönetim, 21. YY kapitalizminin içinde bulunduğu krizin yönetilebilirliğine ilişkin bir yönetim mantığı sunmaktadır.¹¹ Devlet aygıtını içsel anlamda “politik toplum+sivil toplum” olarak analiz eden ve devlet gücünü zorlamayla örülmüş bir hegemoni olarak gören Gramsci'nin devlete ilişkin hegemonik güç kavramlaştırmasından yola çıkan Jessop, devlet aygıtının aynı zamanda “yönetim+yönetişim” üzerine kurulu ve hiyerarşinin gölgesinde yönetişimin uygulaması olarak da tanımlanabileceğine vurgu yapmaktadır.¹² Kişiler ve kurumlar arasındaki ilişkilerin çok aktörlü ve hiyerarşik bir yönetim yapısını ortaya çıkarması neticesinde bu ilişkilerin yönetilmesi, devletin hegemonik yapısı açısından bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Bu durum, çok kademeli yönetim yapısının (*Multi Level Governance*) yönetilebilmesi anlamına gelmektedir. Aynı durum uluslararası düzeyde de ele alınabilir. AB'nin yapısı çok kademeli yönetim ve onun üzerindeki üst yönetim (*meta governance*) açısından örnek gösterilebilir.¹³ Jessop'un yönetim kavramlaştırması bu yönüyle, küresel üretim sisteminin çözümlemesinde faydalı bir bakış açısı sunmaktadır. Bu, bir ölçüde çok farklı anlamlarda kullanılabilen yönetim kavramının yöntemle olan bağına kurmak için de bir fırsat olarak görülebilir.

---

⁹ Philipp Pattberg, “Global Governance: Reconstructing a Contested Social Science Concept”, (2006), http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/working_papers/0406.pdf, 04.02.2011.

¹⁰ Bob Jessop, “Multilevel Governance and Multilevel Metagovernance. Changes in the EU as Integral Moments in the Transformation and Reorientation of Contemporary Statehood”, <http://eprints.lancs.ac.uk/245/>, p. (1-23), 05.02.2011.

¹¹ Atilla Güney, “Bob Jessop'da Yönetişim Kavramı: Stratejik İlişkisel Devlet Biçiminden Yönetişim Biçimine”, *Memleket Siyaset Yönetim*, 2006/1, s. 169, (153-171).

¹² Bob Jessop, a.g.m., s. 3.

¹³ Ayrıntılı bilgi için Bkz. Bob Jessop, a.g.m.

Yönetişim kelimesinin kullanımındaki anlam farklılıkları, çoğunlukla birbiriyle çelişebilmektedir. Bu çelişki, bilimsel çalışmanın üzerine kurulu olduğu kuramsal temelin, anlam kaymalarıyla birlikte sorunlu hale gelebilmesi riskini de beraberinde taşımaktadır. Bu riskten uzak kalabilmek ise, bilimsel çalışmada hangi yöntemin seçildiğiyle bağlantılı olarak mümkün olabilmektedir. Günümüzde Çok Uluslu Şirket (ÇUŞ)'lar tarafından üretim süreçleri üzerinde oluşturulan hegemonik yapı, tarihsel olarak çelişkilerle dolu bir süreçten evrilerek gerçekleşmiştir. Bu yapının devlet aygıtı üzerinde yarattığı dışsal belirlenim, içyapıda da bir takım etkiler yaratmaktadır. Aradaki çelişkilerin yoğunluğu, aynı zamanda küresel sisteme eklenmenin de derecesini göstermektedir. Bu nedenle aradaki çelişkilerin tarihsel süreçte tespitini yapabilmek, yapının dinamiklerini ortaya koyabilmek açısından bir zorunluluk olarak görünmektedir. Küresel değer zincirleri yaklaşımı, kuramın tarihsel bağları da dikkate alındığında, küresel üretim örgütlenmesinin çözümlenmesi için tutarlı bir kuramsal temel sunmaktadır. Dünya sistemleri temelinde yapılabilecek böyle bir çözümleme, yönetim bilimi açısından oldukça tartışmalı olan yönetim yaklaşımının algılanma biçimini de kendi yöntemsel yapısı içinde şekillendirebilecektir.

Yönetim biliminde yönetim kavramının hakim paradigma olarak algılandığı (Uruguay Görüşmelerinin hemen sonrasına rastlayan) dönemde, Hükümet Dışı Örgütler (NGO)'ların, politika yapım ve karar verme süreçlerinde etkin olmaya başladığı görülmektedir. Özellikle uluslararası NGO'lar, bu alanda ÇUŞ'ların ihtiyaç duyduğu teknik ve yönetsel bilgiyi sağlamaya aracılık etmektedirler. Bu örgütlerle uluslararası resmi örgütler arasında organik bir bağın varlığından söz edemesek de bu durum, arada hiçbir bağ olmadığı anlamını taşımamaktadır. Bu örgütler çeşitli proje başlıklarında farklı miktarlarda yardımlar alabilmektedirler. Bu yardımların karşılığında, kamuoyuna devletin resmi söylemleri dışında farklı bir söylem kanalı açılmaktadır. Eğer her iki söylem birbirini tamamlayacak derecede uyumlu bir bütün oluşturursa, hükümetlerin sistemdeki varlığını sürdürebilirliği mümkün olmaktadır. Aksi halde hükümetlerin tasfiyeleri gündeme gelebilmektedir.

Politika yapım süreçlerinin böylesine bir piyasa baskısı altında bulunduğu ortamda, toplumların beslenmesine ilişkin politikaların piyasa düzeni ile uyum içerisinde kurgulanması, temel bir insan hakkı olarak algılanması gereken gıdaya erişimin, gıda maddelerinde metalaşma olgusuyla birlikte açlık tehlikesiyle karşı karşıya kalan topluluklar yaratması kaçınılmazdır. Tarım politikaları, artan dünya nüfusunun beslenmesinde üretimin tüketimi karşılamaının yanında sürdürülebilirlik açısından da tutarlı olmak zorundadır. Ancak tarımda kapitalist üretim tarzının varlığı, her iki amacın gerçekleşmesini de tehlikeye atan bir olgudur. Sermayenin kârlılık adına yöneldiği tercihler, hem üretimin miktarını, hem de ekolojik sürdürülebilirliği tehlikeye atabilmektedir. Bu gerçek, bütün ülkeleri kendi tarım politikaları konusunda daha az bağımlı bir tarımsal üretim tarzı oluşturmaya itmiştir. İşte tarımda küreselleşmenin gelişimini engelleyen ve bu gelişimin Uruguay Görüşmeleri sonrasında yaşanan süreçle başlamasına kadar gecikmesine neden olan yaklaşım da bu olmuştur.

Tarımsal ürünlerin muhafaza edilebilirliğinin artırılması, tarımın gelişmesinde yatan temel mantığın bir türevi olarak algılanabilir. Besinlerin çeşitli formlarla gerektiğinde kullanılmak üzere saklanabilir hale getirilmesi, sanayi üretiminin sonucunda mümkün olabilmektedir. Bu durum başlangıçta belirttiğimiz gibi; kapitalist üretim tarzının gelişimine paralel olarak tarımsal üretimdeki etkinliği artan sanayi üretiminin, farklı bir boyutunu ortaya koymaktadır. Tarımsal üretim, tarımsal ürünlerin muhafaza edilebilirliğini artırmak adına ikinci kez sanayi üretimine bağımlı hale gelmektedir. Tarımın sanayi ile olan bu içiçeliği, şeker konusunun incelenmesi sürecinde, sık sık tarım ve sanayi arasında gidip gelen örneklendirmeler yaşanmasına neden olmaktadır. Özellikle küreselleşme ile birlikte tarımsal ürünlerin ticaretinde yaşanan artış ve gıdadaki metalaşmanın tamamlanması,¹⁴ bahsettiğimiz türden tarımla sanayi arasında bağımlı bir ilişkinin varlığını kanıtlamaktadır. Ancak bu ilişkide sürecin tamamını bir değer zinciri olarak kabul ettiğimizde, nihai ürünün

---

¹⁴ Tarımsal üretime bağlı gıda maddelerinin metalaşmasından kastımız, üretenin kendi ürettiği ürüne yabancılaşmasının yanında, bahse konu gıda maddesinin, küresel ölçekte serbest ticaretinin yapılabilirliği anlatılmak istenmektedir. Ticaretin bu boyutta yapılması, metalaşmaya ilişkin özelliklerin gerçekleşmesiyle mümkün olabilmektedir.

oluşumuna kadar geçen süreçte tarımsal üretimin sanayi üretimine göre bölüşümden aldığı payın çok az olduğu görülmektedir. Diğer bir ifadeyle tarımsal üretimde yaratılan katma değer, daha çok emek kullanılmasını gerektirmesine rağmen sanayiden daha azdır. Bu bir anlamda emeğin sömürsünü de içine alan bir araştırma konusu oluşturmaktadır. Dolayısıyla sadece kapitalizmin gelişme dinamikleri içerisinde kalmayıp, eşitsiz yapının tanımlanabilmesi için bu süreçte emeğin rolünü de ele almak gerekmektedir. Bu yönüyle tezimiz kapitalist üretim tarzının genel eleştirisini de içermektedir.

Küreselleşme ile birlikte, ÇUŞ'ların ulusal sınırların içerisinde faaliyet göstermelerine uygun ortamları sağlayacak yönetim anlayışının ulus devlet yapılarında yarattığı dönüşüm, Uruguay Turu Görüşmeleri sonrasında tarımsal üretim alanında etkisini göstermiştir. Yapılan tarım anlaşmalarıyla, tarımsal ürünlere uygulanan gümrükler standart bir başlık altında toplanmış, daha sonra bu gümrükleri azaltıcı yeni anlaşmalar devreye sokulmaya başlanmıştır. Bunun sonucunda ÇUŞ'ların kontrol edebildiği bir küresel tarımsal üretim tarzı oluşmuştur. Ancak bu üretim tarzı, kapitalist üretim tarzının küresel ölçekte yeniden tanımlanmış formundan başka bir şey değildir ve kapitalist üretim tarzının içerdiği bütün riskleri küresel ölçekte yaygın hale getirmiştir. Bunun sonucunda da üretilen gıdanın bir kısmının bio-yakıt üretimine yönlendirilmesi, tohumların ticarileşmesi gibi uygulamalar, dünyanın gıdaya erişim imkânı sınırlı olan bölgelerinde gıda krizleri doğmasına yol açmıştır. Gıdaya erişimin en temel insan hakkı olarak kabul edilmesi gerekirken, tarımsal ürünlerin metalaşma sürecinin hızlanmasıyla gıda, ticari bir metaya dönüşmüştür. Bu dönüşüm, sanayi üretimi lehine bir durum yaratırken, yukarıda bahsettiğimiz, tarımsal üretimin bölüşümden aldığı pay açısından da tarım aleyhinde bir gelişmeyi beraberinde getirmiştir. Çünkü tarımsal üretim, çok büyük oranda sanayi için girdi olarak kullanılmaktadır. Sanayi üretiminin de her zaman yaratılan katma değer anlamında tarımsal üretime üstünlüğü söz konusu olmaktadır.

Küresel ticaretin ÇUŞ'ların istediği gibi kurgulanabilmesi, her sömürü düzeninin ihtiyaç duyduğu gibi bir söyleme ihtiyaç duymaktadır. Bu söylem, piyasa düzeninin egemen kılınması temel yaklaşımı ile şekillenmektedir.

Kurgulanan düzen; yerelde küçük firmaların, küresel ölçekte ise ÇUŞ'ların söz sahibi olabildiği, üreticinin ise sadece ücretli emeğe indirildiği bir yapıyı öngörmektedir. Aralardaki bağlantıyı (üretim ilişkilerini) bir örgütsel yapıya dönüştürmek ise, ÇUŞ'ların bu yapı içerisinde bütün süreci kontrol edebildiği lider konumuna gelmelerini sağlayan adım olmaktadır.

Kısaca özetlediğimiz bu örgü(t)sel yapı, küresel değer zincirleri yaklaşımı ile mümkün olabilmektedir. Değer zincirleri kısaca; bir ürünün üretiminden nihai tüketiciye ulaşmasına kadar olan sürecin her aşamasında oluşan (yaratılan) katma değerlerin ortaya konmasını sağlayan bir yaklaşımdır. Bunun küresel ölçekte uygulanması ise, bir üretim hiyerarşisinin tanımlanmasını gerekli kılmaktadır. 1960'lı yılların sonunda Marksist gelenek içerisinde doğan dünya sistemleri yaklaşımının ortaya koyduğu merkez-çevre yapısı, 1990'lara gelindiğinde meta zincirleri yaklaşımı ile bir küresel üretim hiyerarşisini açıkça tanımlayan bir yaklaşıma temel oluşturmuştur. 2000'li yıllarda ise, bu üretim hiyerarşisinin kurumsallaşmasını sağlayan küresel değer zincirleri yaklaşımına geçilmiştir.¹⁵ Bu geçiş, aynı zamanda Marksist gelenekten bir kopuşu da beraberinde getirmiştir. Çünkü ortaya konan yaklaşım (Küresel Değer Zincirleri yaklaşımı), üretim hiyerarşisi içinde kamu-özel işbirliğinden, üretim sistemine eklenmiş küçük firmaların rekabet edebilirlik temelinde bir üst aşamaya yükselmelerine (*upgrading*) kadar bir dizi söylemle, küresel üretim hiyerarşisinin meşruluğunu sağlamaya çalışmaktadır.

Kamu-özel işbirliğine yapılan vurgu, yönetim yapısının üretim tarzının sürdürülebilirliği için bir zorunluluk olarak görüldüğü sonucunu doğurmaktadır. Bayramoğlu, "yönetişim modeli, yöneten ve yönetilen karşıtlığı biçimindeki bir devlet-toplum karşıtlığını reddeder. Bunun yerine eşit statüde, karşılıklı bağımlılık içeren bir birlikte yönetimden söz eder"¹⁶ diyerek yönetim yaklaşımının bizim tezimizde kullandığımız yönüyle, temel görüşlerini özetlemektedir. Bu yönüyle yönetim, neo-liberal düşüncenin bir

---

¹⁵ Küresel değer zincirleri yaklaşımının oluşumunda, küresel ölçekte ortak bir dil oluşturma kaygısının etkisi olduğu söylenebilir. 2001-2004 yılları arasında İtalya'da, Rockefeller Fonu tarafından desteklenen toplantılarda konu hakkında dünya çapında çalışması bulunan "belirli" bilim insanları ortak bir dil oluşturmak adına çalışmalar yürütmüşlerdir.

¹⁶ Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005, s. 31.

aracı durumuna indirgenebilir. Küresel değer zincirleri yaklaşımı da neo-liberal bir kuramsal çerçevede tanımlanmaktadır. Örneğin Dünya Bankası küresel değer zincirlerini, her alandaki rekabet ve gelişmeyi destekleyecek bir araç olarak görmekte ve beklenen faydanın sağlanabilmesi için kamu-özel diyalogunu önermektedir.¹⁷

Küresel değer zincirlerinin tarım alanında uygulaması, “tarladan sofraya tarım” söylemiyle bütün üretim sürecinin standart ve kontrol edilebilir bir zincir olarak kurgulanmasını ve bunun ÇUŞ’lar tarafından yönetilmesini içermektedir. Tarımsal ürünlerin bu zincir içerisinde sofraya gelene kadar geçirdikleri aşamalarda ise, sanayi doğrudan sürece etki etmekte, tarımsal ürünün değer kazanmasında aslan payını almaktadır. Ama tarımsal ürünün değer kazanması, tarımsal üretimin değer kazandığı anlamına gelmemektedir. Küresel ölçekte bu süreç, ÇUŞ’lar tarafından bir karşılıklı bağımlılık mekanizması oluşturmaktadır. Oluşan bu karşılıklı bağımlılığı yöneten ÇUŞ’lar değer zinciri içindeki bölüşümden en büyük payı alırken, üreticinin pazara erişim olanakları bu yapı içerisindeki kontrol mekanizmaları ile sınırlandırılmaktadır.

Bizim bu tezde amacımız, tarımda kapitalist üretim tarzının, ÇUŞ’ların kontrolünde bir küresel üretim süreci oluşturulmasındaki rolünü ve bu oluşumun etkilerini, küresel değer zincirleri yaklaşımından hareket ederek ortaya koymaya çalışmaktır. Bu gelişim süreci, Türkiye’de şeker üretimi örneğinde ele alınacaktır. Ancak bunu yaparken, şekerin kapitalist üretim tarzıyla olan yakın bağlarını da ortaya koymak gerekmektedir. Bu nedenle de şeker üretiminin tarihsel gelişimi, aynı bağlamda ele alınacaktır. Şeker üretiminin tarım ve sanayi üretiminin bileşimi ile ortaya çıktığı gerçeği ele alındığında, öncelikle üretimin tarımsal dinamiklerini anlamaya çalışmak, incelememizin sağlam bir temele oturması için zorunluluk olarak görülmektedir. Bu nedenle ilk bölümde şekerin tarihçesine kadar olan kısımda tarımda kapitalist üretim tarzının oluşumu ve bu oluşumun

---

¹⁷ FIAS (Foreign Investment Advisory Service), *Moving Toward Competitiveness: A Value Chain Approach*, The World Bank Group, Washington, 2007, s. 14.

dinamikleri ortaya konmaya çalışılacaktır. Burada bağımlılığın gelişimi kilit önemdedir.

Küresel üretim yapısının oluşumuna yardımcı olacak araç, ülkelerin tarım politikalarıdır. Tarım politikalarının oluşumunda sermayenin ve onların güdümündeki uluslararası örgütlerin rolünü de açıklamak bir zorunluluk olarak görünmektedir. Yapısalcı analizlerle mevcut yapının incelenmesi, tarihsel süreçte bugünkü yapının temelinde bulunan birçok ayrıntının gözden kaçmasına sebep olabilecektir. Küresel değer zincirleri bağlamında mevcut yapıyı incelerken kapitalist üretim tarzının tarihsel boyutunu dışarıda bırakmak, konuyu anlaşılabilir bir hale getirmesinin yanında işletme temelli yaklaşımların temel tezlerini savunmak gibi bir riski de beraberinde getirmektedir. İşletme temelli yaklaşımların bizim incelememiz açısından risk oluşturması ise, bu tezin tarımda kapitalist üretim tarzının genel bir eleştirisi temelinde kurgulanmış olmasından kaynaklanmaktadır. Bunu yaparken tarımla sanayi arasındaki bağımlılığı gözardı etmek mümkün değildir. Tarihsel bir analiz yaparken, tarımın sanayi bağımlılığının gelişimini ortaya koymaya çalışmak da amaçlarımızdan biridir. Bu nedenle tarım ve sanayi eleştirilerinde belirli ölçüde içiçe değerlendirmeler olabilecektir.

Birinci bölüm, daha çok diğer bölümler için kuramsal katkı sağlayacak biçimde kurgulanmıştır. Ancak yukarıda açıkladığımız nedenlerle tarım tartışmalarına girmekten uzak durulmuştur. Bunun yanında, kapitalizmin gelişmesi, emperyalizm, azgelişmişlik ve dünya sistemleri ihtiyaç duyduğumuz kuramsal bilgiyi sunmak adına tartışılmıştır. Tezin geneli değerlendirildiğinde, merkez-çevre karşıtlığının oluşturduğu bağımlılık mekanizmasına en tutarlı çözümü önerdiğini düşündüğümüz Samir Amin'in yaklaşımlarına daha yakın durduğumuz söylenebilir. Burada bir parantez açarak, 1960'larda gelişmeye başlayan Marksist emperyalizm kuramlarının küresel değer zincirleri yaklaşımına kadar uzanan etkileri bulunduğunu söyleyebiliriz. Ancak küresel değer zincirleri yaklaşımının bu kuramlardan koparak işletme temelli yaklaşımlara doğru evrildiğini söylemek çok da yanlış olmayacaktır.

Bu çerçevede birinci bölümde, tarımsal üretimin toplumların gelişimine yaptığı katkı anlatılmaktadır. Devletli toplumların oluşumunda tarımın rolü doğrudan olmuştur. Hatta toplumsal işbölümünün oluşumunun, toplumu besleyebilecek bir üretimin çok az sayıda insanın emeği ile mümkün olması neticesinde gerçekleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Tarımda verimlilik artışının en önemli sonucu, kırsaldan bir kopmanın yaşanması ve buna bağlı olarak kentli nüfusun artmasıdır. Buna bağlı olarak, merkezileşen devlet otoritesi, hem daha az sayıdaki toprak sahibini daha kolay kontrol edebilme imkânını elde etmiş, hem de ihtiyaç duyulan ucuz emeği temin edebilmek mümkün olabilmıştır. Ancak toprağın sürdürülebilirliği ile tarımsal üretimdeki verim artışı birbiriyle uyumlu olmayınca, tarımsal üretim için topraktan eksilen minerallerin ve maddelerin toprağa yeniden kazandırılması zorunluluğu ortaya çıkmıştır. Büyük ölçekte tarımsal üretim yapılan topraklarda insan emeğinin yerini makineler almaya başladığında, sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu ucuz emeğin, kırsaldan çözülmesi hızlanmıştır. Yani tarımda verimlilik artışı, sanayi kapitalizminin gelişmesine de katkı yapmıştır. Bununla birlikte tarımsal üretimde sanayi üretimine bağımlılık gelişme göstermiştir.

Sanayi üretimindeki artış merkez-çevre arasındaki gelişmişlik farkını artırırken, bir yandan da çevrenin merkezin ürettiği sanayi ürünlerine bağımlılığını doğurmuştur. Eşitsiz mübadelenin temelini oluşturan bu gelişme, tarımın sanayi üretimine olan bağımlılığının artmasıyla, çevrenin kendine yeterlilik anlamında tek şansı olan tarımsal üretimi de merkeze bağımlı kılmaya başlamıştır. Tarımsal üretimdeki bu dönüşüm, uluslararası boyutta verimlilik farkının yarattığı eşitsiz mübadele ortamı ile çevre ülkeler aleyhine bir bağımlılık yaratmaya başlamıştır. Tarımda küreselleşmenin boyutlarının da anlatıldığı birinci bölümde bu konu, şeker üretiminin tarihsel süreçte gelişimi ile örneklendirilmiştir. Ancak burada bir parantez açmakta fayda vardır. Şeker üretimi, sadece bir tarımsal üretim değil aynı zamanda endüstriyel bir üretilerdir. Bu durum, şeker üretiminin dünya ticaretine yön verdiği 17 ve 18. YY'larda Atlantik'teki plantasyonların durumunu daha ilginç kılmaktadır. Şeker üretimine bağlı olarak kurulan ticaret döngüsü ile sağlanan kapitalist birikim, İngiltere'nin sanayi kapitalizminin de temelini

oluşturmaktadır. Plantasyonlarda kullanılan köle emeği ise, emek-sermaye çelişkisine farklı bir bakış açısı sağlayacak kadar zengin bir inceleme alanı sunmaktadır. Roma İmparatorluğu dönemindeki "latifundium"lardan farklı olan plantasyonların, köle emeğinin ortadan kalkışından sonraki gelişimi ise, dünya üzerindeki bir güç mücadelesinin sahnesi olarak görülebilir.

İkinci bölümde öncelikle küresel değer zincirleri yaklaşımının kuramsal temelleri ele alınacaktır. Değer zinciri denildiğinde farklı algılanabilen kavramlar arasındaki ilişki açıklanacak ve küresel değer zincirleri yaklaşımının hangi noktalarda ayrıştığı ortaya konacaktır. Küresel değer zincirlerinin yönetişimi, üretim sürecine etki eden aktörler özelinde incelenecektir. Tarımda küreselleşme bağlamında Uruguay Turu Görüşmeleri sonrasında yaşanan gelişmeler, küresel değer zincirleri üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Tarımsal ürünün sanayi üretimine olan bağımlılığının geliştiği bu sürecin en önemli sonucu, gıda maddelerinin metalaşmasının tamamlanması olarak ortaya çıkmıştır. Küresel değer zincirleri, ÇUŞ'ların lider firma olarak kontrol ettiği üretim süreçlerinin her aşamasında yaratılan katma değeri muhasebeleştirirken, üretimdeki emeğin bölüşümden aldığı pay hiç dikkate alınmamaktadır. Tarımda kapitalist üretim tarzının bir sonucu olarak tarımsal üretim girdilere bağımlıdır. Dünyada tarımsal girdi alanında faaliyet gösteren az sayıda ÇUŞ, aynı zamanda dikey entegrasyona giderek ürün pazarlamasına da girebilmektedir. Bu tip yapılarda bütün üretim süreci, girdilerin kontrolü ve pazara erişim üzerinden sağlanmaktadır. Kontrol bazen sadece alıcı konumda olan ÇUŞ'lar tarafından da sağlanabilmektedir. İkinci bölümde tarımda oluşan dikey entegrasyon ve bunun sonucu olarak uygulama alanı genişleyen sözleşmeli çiftçilik uygulamalarından bahsedilecektir. ÇUŞ'ların tarımda küresel değer zincirleri oluşturabilmeleri için ihtiyaç duydukları yapının oluşturulmasında, politika yapım sürecine dışsal olan etkenlerin (uluslararası örgütlerin ve uluslararası anlaşmaların) etkileri de bu kapsamda ele alınacaktır. Yine bu çerçevede pazara erişim konusunda marketlerdeki tekelleşme eğiliminin üreticiyi ne şekilde etkilediği, küresel değer zincirleri üzerinden açıklanmaya çalışılacaktır. Dünya şeker piyasasının yapısı, oluşan dengeler ve ticaretin

serbestleşmesi konuları, değer zincirleri bağlamında incelenecektir. Dünya şeker piyasalarını şekillendiren ürün, dünya üretiminin yaklaşık yüzde seksenini oluşturan şeker kamışıdır. Ancak pancardan üretilen şeker, üretim maliyetleri anlamında kamış şekerinden daha pahalı olmasına rağmen, pancardan şeker üreten ülkeler, bu ürünü ciddi biçimde korumaktadırlar. Pancarın dünyada en çok korunan tarım ürünlerinden biri olmasının nedenleri de küresel değer zincirleri bağlamında dünya şeker piyasasının incelenmesi neticesinde açıklanmaya çalışılacaktır.

Üçüncü bölümde Türkiye örneği özelinde bulgularımızın sınanması öncelik kazanmaktadır. Bu bağlamda ilk olarak Türkiye’de tarımın tarihsel gelişimi, yüz elli yıllık bir süreçte anlatılacaktır. Neden 150 yıl sorusunun cevabı, Osmanlının toprağa dayalı örgütlenmesindeki bozulmanın ve bunun sonucunda toprağın mülkiyet yapısındaki değişimin Avrupa’dan çok farklı dinamiklerle gerçekleşmiş olması gibi birçok nedenle açıklanabilir. Ancak sonuçta Osmanlıda tarımsal üretimin geleneksel üretim tarzı dışına çıkması, Avrupa kadar eskiye dayanmamaktadır. Bu nedenle 150 yıllık bir perspektifin da açıklayıcı olabileceği değerlendirilmiştir.

Tarımsal üretimde tarihsel gelişime paralel olarak Türkiye’de şeker üretiminin tarihçesi anlatılacak, günümüzdeki üretim yapısının oluşmasında etkili olan siyasi düşüncelerin bu gelişimdeki yeri açıklanmaya çalışılacaktır. Tarım politikalarının oluşturulmasında etkili olan güç odakları açıklanırken, bunların küresel değer zinciri oluşumuna katkılarından bahsedilecektir. Kuramsal temel olarak küresel değer zincirleri yaklaşımının Türkiye’deki politika değişmelerini açıklamada yönetim yaklaşımı ile olan bağının da kurulmasına çalışılacaktır. ÇUŞ’ların perakende sektöründe güçlerini artırmalarının sonuçları da bu bölümde ele alınacaktır. Şeker politikaları,¹⁸ Şeker Kurumu üzerinden incelenecek ve şeker üretiminin geleceği değerlendirilecektir. Bu maksatla Şeker Kanunu ayrıntılı olarak ele alınacak,

---

¹⁸ Politikaların en somut göstergeleri, planlardır. Bu kapsamda beş yıllık kalkınma planlarında şeker politikalarındaki değişimin izini sürmek mümkündür. Tezimizin ilgili bölümünde bu planlardaki hususlar da değerlendirilecektir. Yine uluslararası örgütlerle yapılan anlaşmalar, önemli birer politika belgesi olarak değerlendirilebilir.

bu konuda TBMM görüşmelerine başvurulacaktır.¹⁹ Şeker politikalarının bağımlılık düzleminde nerede olduğu, daha çok ontolojik bir sorundur. Bu sorunun ele alınışında sermayenin yerli ya da yabancı olması sadece bağımlılığın derecesini etkileyen bir unsurdur. Tezimizde temel yaklaşımımız, tarımsal üretimde kendine yeterliliğin, hem ekolojik sürdürülebilirlik, hem de gıdaya erişim anlamında tutarlı bir politik tercih olduğudur. Küresel değer zincirleri yaklaşımı temelinde yapılan bir çözümlemenin, ulusal sınırlar içinde korunan bir ürün hakkında daha nesnel değerlendirmeleri mümkün kıldığını düşünüyoruz.

Özellikle 1980 sonrasında neo-liberal politikaların tarımsal üretim üzerinde yarattığı etkilere yaptığımız vurgu, 1980 sonrasında üretim tarzı olarak bir kopuş kabul edilmesi gibi bir yanlış anlamaya meydan vermemelidir. Zira tarımsal üretimde 1960'larla birlikte "yeşil devrim" olarak adlandırılan ve dünyada emperyalizmin "kalkınma" vurgusuyla hayat bulan üretim biçimi, bugün uygulanan tarımsal üretim biçimlerinden daha az kapitalist değildir. Dolayısıyla kapitalist üretim tarzından bir kopuş olduğunu söylemek de mümkün olmamaktadır. Ancak 1980 sonrasında "tarım özelinde" vurgulanmasının nedeni, tarımsal üretim örgütlenmesinin ulus-devlet sınırlarını aşan bir üretim biçimini dayatmasına yapmak istediğimiz vurgudan kaynaklanmaktadır. Elbette ulus-devlet yapılarının tarihsel rolünün kapitalizmden bağımsız ele alınması gibi bir anlayış da, bu çerçevede doğru olmayacaktır.

Bu kapsamda 1980 sonrasında tarımda gelişen yeni bir üretim örgütlenmesini çözümlenmeye çalıştığımız tezimizde, tarımda kapitalist üretim tarzının sonuçlarını ortaya koymaya çalıştığımız yorumlarda amacımız bir kopuşu değil bir değişimi vurgulamak olarak algılanmalıdır. Bunun yanında, değerlendirmelerimiz çoğunlukla olgusal nitelikte görünmektedir. Böylece seçtiğimiz kuramsal temelle pratik arasındaki bağ kurulmaya çalışılmıştır.

---

¹⁹ Söz konusu kanun görüşmelerinin tutanakları, 100 sayfaya yakın bir hacimdedir. Konumuza ilişkin tartışmaların seçilmesinde titiz davranılmasına rağmen, tutanıklara ilişkin alıntılara fazla yer verilmiş görülebilir. Bu konuda okuyucunun anlayışına sığınıyoruz.

Tezin hazırlanması aşamasında, yüz yüze görüşme tekniğine sıkça başvurulmuştur. Değer zincirleri konusunda Türkçe kaynağın çok sınırlı olması nedeniyle yabancı kaynaklara ağırlık verilmiştir. Şeker özelinde yapılan analizlerde gerek duyuldukça ilgili kurumlardan bilgi edinme hakkı kapsamında bilgi talep edilmiştir. Ancak şeker fabrikalarının üretim maliyetleri konusundaki talep, ticari sır niteliğinde görüldüğünden Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. tarafından verilmemiştir. Bu konuda talep edilen veriler, sonuçta ulaşılan temel bulguları etkilememiştir. Ancak şeker fabrikalarının verimliliği üzerine yapılan yorumlar kapasite üzerinden yapıldığından, diğer üretim verileriyle de doğrulanmaya muhtaçtır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TARIMDAN ENDÜSTRİYE KAPİTALİZMİN GELİŞİMİ VE ŞEKER

I. Tarihsel Gelişim

Tarım ürünlerinin ticarete konu bir meta halini alması, bir ölçüde kapitalizmin gelişmesiyle birlikte incelenebilir. Başlangıçta beslenme ihtiyacının karşılanması amacıyla hizmet eden tarımsal üretim, birçok tarihsel aşamadan sonra kapitalist üretim tarzına dönüşmüştür. Bu aşamalarda nüfusun ve devlet yapısının işlevleri önemli bir rol oynamaktadır.

Avcı-toplayıcı topluluklardan yerleşik düzene geçiş, bitkilerin gıda üretimi amacıyla yetiştirilmesiyle mümkün olabilmektedir. Buna ilişkin çeşitli kaynaklarda farklı tarihlere rastlanmakla birlikte, MÖ 8000-9000²⁰ yılları arasında bitkilerin yetiştirilmeye başlandığını söyleyebiliriz. Ancak bu üretimin dünyanın her bölgesinde aynı anda başladığını varsaymak mantık ve olanak dışıdır. Çünkü tarımsal üretimin en önemli özelliği, emeğin ötesinde çevre ve iklim faktörlerine karşı aşırı hassasiyettir.

Diamond, bilinen ilk buğday tarımının “Bereketli Hilal”²¹ bölgesinde MÖ 8500’de görüldüğü, bunun MÖ 6500 dolaylarında Yunanistan’a ulaştığını belirtmektedir²². Bu tarımın neden 2000 yılda Yunanistan’a ve daha sonra Avrupa’ya geldiği, bizim araştırma konumuzun dışında bir olgudur. Ancak, yiyeceğin depolanmasıyla birlikte bir sınıfın yiyeceğin kontrolünü eline geçirerek vergi toplama gücünü elde etmesi, bu güçle topladığı vergilerle kralların, bürokratların ya da başka uzmanların tam zamanlı olarak ortaya çıkması²³, kapitalizme doğru evrilen yolun başlangıcı olarak kabul edilebilir.

Avcı-toplayıcı topluluklar, nispeten eşitlikçi yapıdadır. Bu yapının tarım yoluyla yiyecek üretimine geçilmesiyle bozulması, elbette birden bire

---

²⁰ Aslında referans verilen zaman aralığı 1000 yıl gibi büyük bir aralık olmakla birlikte, bitkilerin ehlileştirilmesi, çok uzun, evrimsel bir süreç sonucunda olmuştur ve net tarihlere ilişkin verilere ulaşmak, bugün için mümkün olmamaktadır.

²¹ Açık ağızı güneye bakan, Lübnan, Suriye ve Güneydoğu Anadolu’dan geçen hilal biçiminde bir şeritten bahsedilmektedir. Bu bölge Mezopotamya’yı da kapsamaktadır.

²² Jared Diamond, *Tüfek Mikrop ve Çelik*, Çev. Ülker İnce, 19. Basım, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2008, s. 127.

²³ A.k., s. 99-100.

gerçekleşmemiştir. Eşitlikçi yapıdaki toplumlarda şef kabilenin yiyecek bankeri gibi çalışmaktadır.²⁴ Ancak bu durum, yerleşik tarıma geçilmesi ve ürünlerin depolanabilir olmasıyla değişmiştir. Yerleşik topluluklar, avcı/toplayıcı olanlara karşı belirgin bir üstünlük kurmaya başlamıştır.

Diamond, bir dönüm toprağın avcı/toplayıcı toplumlara oranla 10 ya da 100 kat fazla çiftçiyi ve hayvan yetiştiricisini doyurabildiğini, bu basit sayısal üstünlüğün, çiftçi toplumların avcı/toplayıcılara karşı kazandığı askeri üstünlüklerin birincisi olduğunu belirtmektedir. Bununla birlikte, avcı/toplayıcı toplumlarda yiyecekleri depolama imkânları az ya da hiç yoktur. Onlar zamanlarını yiyecek bulmak için geçirmek zorundadırlar. Uzmanlaşma yoktur ya da çok azdır. Şeflik babadan oğula geçmediği için bir seçkinler sınıfı da ortaya çıkmamaktadır. Bunun tersine yiyecek depolanmaya başlanınca ise, siyasal seçkinler sınıfı, başkalarının ürettiği yiyeceğin denetimini ele geçirebilir, vergi alma hakkını elinde tutabilir, kendi karnını doyurma gereğinden kurtulabilir ve bütün zamanını siyasal etkinliklere harcayabilir. Bu nedenle krallar büyük tarım toplumlarında görülmektedir. Vergi yoluyla oluşturulan yiyecek stoku da, fetih savaşlarıyla doğrudan ilişkili olarak sürekli bir ordu beslemekte kullanılabilir.²⁵ Buradan tarımın, yerleşik düzene geçen topluluklar ve giderek merkezileşme eğiliminde bulunan bir yönetim olgusunu beraberinde getirdiği sonucuna ulaşmak mümkündür.

Yerleşik tarımın üretim tekniklerinden diğer kabilelerle ticarete birçok etkisi olmuştur. Ama kuşku yok ki, en önemli etkisi nüfus artışında yarattığı etkidir. Bu konuda Diamond tarafından ortaya konan bir diğer önemli bulgu ise²⁶, nüfusun ve nüfus yoğunluğunun etkileri bağlamında, nüfus artışının yerleşik düzene geçmiş toplumlarda daha fazla olduğu, bunun da teknoloji ve uzmanlaşma yönünde gelişmeyi tetikleyici bir unsur olduğudur. Bilindiği üzere avcı/toplayıcı toplumlar, göçebe ya da yarı göçebe toplumlardır. Zamanlarının büyük bölümünü yiyecek bulmak için harcarlar. Oysa çiftçi toplumlarda cinsiyete dayalı işbölümü daha belirgindir. Anne, çocuk

---

²⁴ Zdenek Salzman, Oriol Pi-Sunyer, *Humanity and Culture An Introduction to Anthropology*, Houghton Mifflin Company, Boston, 1978, s. 161.

²⁵ Jared Diamond, a.g.e., s. 99-100.

²⁶ A.k., s. 98-99.

yetiştirme görevini üstlenmektedir. Çocukları her yere taşımak gibi bir zorunlulukları olmadığı için de ortalama iki yılda bir çocuk yapabilmektedirler. Bu oran avcı/toplayıcı toplumlarda dört yılda bir çocuk olarak gerçekleşmektedir.

Antropolojinin kabul sınırları içerisinde, toplumlar basitten karmaşığa doğru bir evrim içerisinde. Ancak bizim açımızdan, toplumun karmaşıklaşmasını sağlayan nüfus yoğunluğunun yiyecek üretiminin bir sonucu mu, yoksa başlatıcısı mı olduğu sorusundan daha önemli olan, bu karmaşıklığın sonuçlarıdır. Diamond, yiyecek üretiminin karmaşık toplumlar üzerindeki etkilerinin üç şekilde oluşabileceğini belirtmektedir;²⁷

Birinci olarak, mevsimsel emek girdisinin artışından söz edilebilmektedir. Yani yiyecek üretimini sağlayan çiftçilerin aynı zamanda merkezi gücün kullanacağı yapıların inşasında, ya da fetih savaşlarında askeri gücün bir parçası olarak kullanılması mümkün olabilmektedir.

İkincisi, yiyecek üretiminin yarattığı ürün fazlasının depolanması, ekonomik alanda uzmanlaşmayı ve tabakalaşmayı birlikte getirebilmektedir. Zanaatkârların, bürokratların veya seçkin sınıfın ortaya çıkışını mümkün kılan bir süreç de böylece başlamış olmaktadır.

Üçüncü olarak ise, el sanatlarının ve teknolojinin gelişmesinin yanında, kamuya ait yapıların inşasından söz edilebilmektedir. Bunun dolaylı sonucu olarak ise, yerleşik hayata geçiş ve artan nüfusla birlikte daha karmaşık hale gelen toplumsal yapı ortaya çıkmaktadır.

Diamond tarafından ortaya konan bu üç tür etkinin toplumsal ilişkileri taşıdığı noktanın devletlerin oluşumu olduğunu söylemek, yanlış olmayacaktır²⁸. Devletlerin oluşumuna ilişkin araştırmaları ile bilinen antropolog ve hukukçu Henry Maine (1822-1888), modern toplumsal örgütlenmenin, toprakla belirlenen bir çerçevenin akrabalık bağının yerine siyasi sistemin temelini

---

²⁷ A.k., s. 382-384.

²⁸ Diamond, devletlerin Mezopotamya'da MÖ 3700, Mezoamerika'da MÖ 300, Andlar'da, Çin'de Günyedoğu Asya'da 2000 yıldan, Batı Afrika'da 1000 yıldan fazla bir süre önce ortaya çıktığını vurgulamaktadır. A.g.e., s 374.

oluşturduğu noktada ortaya çıktığını belirtmektedir.²⁹ Ancak devlet örgütlenmesinde güç ilişkilerine dikkat çeken görüşler de mevcuttur. Bunlardan birisi de Pierre Clastres (1934-1977)'dir.

Clastres, ilkel toplumların tükettikleri kadar ürettiklerini, yani bir anlamda kendileri için üretim yaptıklarından emeğin söz konusu olmadığını belirtmektedir. Ancak ne zamanki başkaları için de üretim yapmaya başlamışlarsa, bu noktada yöneten ve yönetilen ayrımının ve dikey bir hiyerarşinin oluşmaya başladığı ve sömürünün ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Artık emek söz konusudur.³⁰

Clastres, devletsiz toplumlardan devletli toplumlara dönüşümün bir (topluma göre değişen) farklılık sorunu değil bir geçiş sorunu olduğunu ortaya koymaktadır. Demografik yapının değişmesiyle şefin güçlendiğini ve zorlayıcı bir iktidara dönüştüğünü tespit eden Clastres, demografik değişimin ve yerel gruplardaki artışın, değişimin nedeni değilse bile hızlandırıcısı olduğunu ileri sürmektedir³¹. Yani siyasal iktidarın ortaya çıkışı, demografik büyümeye bağlanır. Bizim yukarıda açıklamaya çalıştığımız ön kabulümüz ise, demografik büyümenin temel maddi unsurunun yiyecek üretimindeki artış, yani tarımın bulunuşu olduğudur.

Diamond, toplumların devlete kadar yaşadıkları evrimi dört toplum tipiyle açıklamaktadır. Bunlar; oba, kabile, şeflik ve devlettir. Bu dört toplum tipinin özelliklerini gösteren tablo, Ek-1'de sunulmuştur. Bu tabloda göze çarpan olgular, toplumların yönetim, işbölümü, toprağın denetimi, toplumsal sınıflar vb. özellikleri yönüyle karşılaştırılmasıdır. Diamond bu tabloyu oluştururken; antropologların toplumların evrelerini ortaya koyarken, gelişme sürecini evreler halinde betimleme girişimini eleştirmekte ve her evrenin bir önceki evrenin ürünü olduğunu, sınır çizgilerinin kaçınılmaz olarak öznel olduğunu, gelişim zincirinin değişmez olmadığını (yani kutuya yerleştirilen örneklerin kaçınılmaz olarak ayrışık olduğunu) vurgulamaktadır.³²

²⁹ Marc Abelles, *Devletin Antropolojisi*, Kesit yayıncılık, İstanbul, 1995, s. 17-18.

³⁰ <http://www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=17&dyid=98>, 04.02.2007.

³¹ Marc Abeles, a.g.e., s. 69-72.

³² Jared Diamond, a.g.e., s. 360-361.

Belirtilen toplum tiplerinin birinden diğere nasıl geçiş olmaktadır? Diamond, bu konuda filozoflardan daha somut bir yaklaşım sergilemektedir. O'na göre; "küçük birimler kendi istekleriyle kendi egemenliklerine son verip daha büyük birimler oluşturmak üzere birleşmezler. Bu iş ancak fetihlerle ya da dış zorlamayla olur"³³. Oppenheimer da benzer şekilde, genişlemenin sömürü amaçlı fetihler yoluyla gerçekleştiğini belirtmektedir.³⁴ Bu zorlamanın sonucunda tahakkümün ortaya çıkışını yadsınamaz bir olgu olarak kabul edebiliriz. Tahakkümün doğal sonucu olarak toplumsal sınıfların oluşması ve buradan yola çıkarak emeğin sömürsüne dayanan sınıf mücadelesinin çizgilerinin netleşmesi determinist bir bakış açısı olarak kabul edilebilir. Ancak konuyu makro ölçekte ele alırsak, bir diğer gerçeği, savaşları görmemiz gerekmektedir.

Toplumsal yapıdaki karmaşılaşmanın sonuçlardan biri ve en önemlisi, savaşlardır. Savaşlar "toplumlar arasındaki anlaşmazlıkların güç kullanarak çözümü" olarak tanımlansa da, ilk çağlarda artan nüfusun beslenmesi için kaynak arayışının bir sonucu gibi görünmektedir. Şunu kabul etmek gerekir ki; kaynak burada yiyecek üretiminin tüm maddi unsurlarını içeren bir kelime olarak ortaya çıkmaktadır. Yani savaşın boyutlarına göre hedef, toprak ele geçirmek, köle elde etmek ya da fethedilen topraklarda yetiştirilen artı ürüne el koymak olabilmektedir. Buradan, yiyecek üretiminin toprağın sınırlı bir ekonomik kaynak olarak algılanması ve savaşların dolaylı sebebi olması sonucunu çıkarmak mümkün olabilmektedir. Köymen de, savaşların zorunluluk haline gelmesinde ve süreklilik kazanmasında, çoğalan nüfusun ve yönetimin ihtiyaçlarını karşılayacak yeni kaynaklar bulma amacının etkili olduğunu savunmaktadır.³⁵

Clastres, ilkel toplumlarda savaşın, topluluğun kimliğini ve birliğini korumanın bir aracı olduğunu ifade eder.³⁶ Ancak bunun gibi siyasi bakış açısından yapılan değerlendirmeler, bizim savaşların maddi sebebi üzerine yaptığımız

---

³³ a.k., s. 379.

³⁴ Franz Oppenheimer, *Devlet*, çev.A.Şenel-Y.Sabuncu, 3.Basım, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2005, s. 205.

³⁵ Oya Köymen, *Kapitalizm ve Köylülük*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008, s. 23.

³⁶ Marc Abeles, a.g.e., s. 72.

yorumu ortadan kaldıracak şekilde değerlendirilmemelidir. Temelde Cluster'in belirttiği amaç da, topluluğun zenginliğini artırmanın dolaylı yolu olarak görülebilir.

Toprağın yiyecek üretiminde sınırlı bir kaynak olduğunun kabulü, toprağın mülkiyeti sorununu gündeme getirmektedir. Bilindiği gibi, avcı toplayıcı topluluklarda bir mülkiyet kavramından söz etmek fiziki olarak pek mümkün görünmüyordu. Çünkü mülkiyete konu olan ilk nesnenin toprak olduğu varsayımından hareketle, avcı toplayıcı toplulukların, avlandıkları belirli bölgeler dışında toprağa bir bağımlılığı yoktu. Buradan mülkiyet kavramının toprak üzerinden gelişen bir kavram olduğu sonucuna varabiliriz.

Günümüzde mülkiyet hakkı; "Bir şeye malik olanın o şeyden yasal yolda dilediği gibi tasarruf etmesi"³⁷ olarak tanımlansa da, bu tanım mülkiyet hakkının ortaya çıkışı hakkında fikir vermekten çok uzaktır. Tarımsal üretimin başladığı dönem açısından ele aldığımızda, toprağın işlenmesinde harcanan emeğin, mülkiyet hakkını ortaya çıkaran önemli bir etken olduğunu savunan görüşler mevcuttur.³⁸ Bu görüşlerin sınıf oluşumunu ele alacak şekilde genişletilmesinin, Marks'ın mülk sahipliği ile siyasal tahakküm ve ideolojik temsiller arasındaki ilişkileri de vurgulayarak mülkiyetin önemini ortaya koyan sosyolojik çözümlemesine zemin hazırladığı da iddia edilmektedir.³⁹

Doğal hukuku savunan düşünürlerden olan Rousseau, mülkiyet hakkının toprağın işlenmesinin doğal bir sonucu olduğunu, bunun bir sonraki aşamasının ise, ilk hukuk kurallarının doğuşu olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁰ Bu anlamda Rousseau'nun, mülkiyetin emeğe dayandığını savunan Locke'a yakın olduğunu söyleyebiliriz. Ancak burada Locke'un emeği dolaylı bir etken olarak ele alıp, ağırlığı "mülkiyet hakkını, toprağı kârlı ve verimli hale getirene

³⁷ Şakir Altay, *Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1983, s. 319.

³⁸ John Locke, bir insanın emek sarf ettiği her şeye sahip olma hakkını savunan düşünürlerden biridir. Faydacılar bu görüşe, özel mülkiyetin kökeninin ve meşruiyetinin fayda olduğu savıyla karşılık vermişlerdir. Hume tarafından da benimsenen bu yaklaşım, bireysel ihtiyaçların tatmini yönünde gelişen klasik liberalizm felsefesinin temeli haline gelmiştir (Gordon Marshall:s.520).

³⁹ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999, s. 520.

⁴⁰ J.Jacques, Rousseau, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev.R.Nuri İleri, 4.Basım, Say Yayınları, İstanbul, 1990, s. 148-149. Rousseau, eşitsizliğin başlangıcını da mülkiyet hakkı ile ilişkilendirmektedir.

tanınmış ilahi bir karara dayalı doğal bir hak olarak"⁴¹ gördüğünü belirtmekte fayda vardır.

Bottomore, mülkiyet hakkının gelişimi konusunda farklı sınıflandırmalara yer vermekte, son tahlilde bu sınıflandırmaların özel mülkiyetin kısıtlanması yönünde geliştiği, bunun ise Marks'ın "beş aşamalı şemasıyla"⁴² benzerlik gösterdiğini belirtmektedir.⁴³ Buradan mülkiyet hakkının gelişimi ile üretim biçimlerinin gelişimi arasında bir ilişkinin bulunduğu sonucuna da ulaşabiliriz. Bu ilişki dolaylı olmaktan çok, doğrudan bir ilişki şeklinde görülmektedir. Ancak Bottomore, mülkiyet hakkının gelişiminin bütün toplumlarda aynı şekilde gelişmediğini de kabul etmektedir. Aynı yaklaşım, Kongar'ın Marks'a yönelttiği eleştiride de göze çarpmaktadır.⁴⁴ Bu noktada tartışmayı derinleştirmek yerine konumuza dönmek açısından, kapitalizmin oluşma koşullarının belirgin hale gelmesinde önemli bir paya sahip olan mülkiyet hakkı kavramının geçirdiği aşamalara bakmamız faydalı olacaktır.

Mülkiyet hakkının toprağın işlenmesinde harcanan emeğin karşılığında ortaya çıktığını kabul edersek, devletli toplumlara geçiş aşaması, mülkiyet hakkının şekillenmesinde önemli bir etkiye sahip olarak kabul edilebilir. Bu noktada, artan nüfus ve beslenme ihtiyacı için yüksek tarımsal verimliliğe olan ihtiyacın da doğrusal olarak arttığını varsaymak yanlış olmayacaktır. Artık toprak, bir defa zenginliğin kaynağı olarak görülmeye başladıktan sonra toprağa sahip olmak için verilen mücadelelerin nerelere varabileceğini kestirmek zorlaşmaktadır.

Antropolojik açıdan aile, önemli bir inceleme birimidir. Ancak yiyecek üretimine ilk başlayan topluluklarda toprağın önemi, ortak mülkiyet açısından

---

⁴¹ Ellen Meiksins Wood, "Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev.A.Başer Kafaoğlu), Kaynak Yayınları, 2.Basım, 2002, s. 94-111.

⁴² Marks materyalist diyalektiği ile üretim biçimlerini ele aldığında, bunların birbirini izleyen bir evrim içerisinde olduğunu ortaya koymuştur. Bunlar sırasıyla; ilkel-komünal üretim biçimi, köleci üretim biçimi, feodal üretim biçimi, kapitalist üretim biçimi ve sosyalist üretim biçimidir. (Emre Kongar, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 5.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995, s. 133.)

⁴³ Tom Bottomore, *Toplumbilim*, (Çev.Ünsal Oskay), Der Yayınları, 4.Basım, İstanbul, 1998, s. 150-151.

⁴⁴ Kongar, Marks'ın kendisinin de kabul ettiği gibi, kuramın evrenselliği konusunda soru işaretleri oluşturduğunu, bunun temel nedeninin, kuramın sanayileşme deneyimini yaşamış batı toplumlarından yola çıkarak kurgulandığı, bunun dışında gelişim gösteren toplumlar da olduğu eleştirisini getirmektedir. (Emre Kongar, a.g.e., s. 140-144.)

söz konusu olabilirdi. Ailenin mülkiyet hakkı açısından öne çıktığı dönemler ise; Eski Yunanlılarda belirgin hale gelmektedir. Eski Yunanda bir aile hangi toprak üzerinde kuruluyorsa, bu ona doğacakları da kapsayacak bir mülkiyet hakkı getiriyordu.⁴⁵ Site devletleri arasında gelişen ticaretin ve paranın kullanılmasının aile mülkiyetini zayıflatarak özel mülkiyete geçişi hızlandırması söz konusu olmuştur. Ticaret yeni zenginler tabakası yaratırken, toprak mülkiyeti belirli ellerde toplanmaktadır. Bu durum bir yandan toprağını terk eden halkı daha da fakirleştirirken, diğer yandan sosyal yapıda da bozulmalara yol açıyordu.⁴⁶ Böylesine bir dönemde Platon'un zenginliğin de fakirliğin de toplum için zararlı olduğunu öne sürerek ortak mülkiyeti savunması,⁴⁷ dönemin zenginlerinin toprak mülkiyetini ele geçirerek, üretimin bozulmasına yol açmalarına karşı bir tepki olarak düşünülebilir.

Ancak Denis, bu bozulmanın başlangıcını Atina ile Sparta arasındaki MÖ 431-404 yılları arasında süren ve Atina'nın yenilgisi ile sonuçlanan Peloponnes savaşına götürür. Buradan yola çıkarak da, Sparta'nın Atina karşısındaki askeri üstünlüğünü ortaya koyar. Bu üstünlüğü sağlayan sistem büyük ölçüde, toprağa dayalı askeri bir örgütlenmeye dayanmaktadır.⁴⁸ Her ne kadar ortak mülkiyet, toplumların gelişmesinde büyük rol oynamışsa da, bu noktada ortak mülkiyette özel mülkiyet lehine tarihsel boyutta bir bozulma olduğunu söylemekle yetinelim.

Roma İmparatorluğu, birçok kurumu ile günümüz medeniyetinin temellerinin şekillenmeye başladığı bir dönemi ifade etmektedir. Romalılarda fetihlerle genişleyen topraklar üzerinde kölelerin işlediği büyük toprak mülkiyetleri kurmuşlardır. Bu büyük toprak mülkiyetlerinin devletin en önemli vergi geliri kaynağını oluşturması nedeniyle, köylüler toprağa bağlı kalmaya zorlanmışlardır.⁴⁹ Köylüler üzerindeki bu baskı demokratik Atina'da yoktur.

---

⁴⁵ Zeynel Dinler, *Tarım Ekonomisi*, Ekin Kitabevi, 5.Basım, Bursa, 2000, s. 4.

⁴⁶ Henri Denis, *Ekonomik Doktrinler Tarihi 1*, (Çev.Atilla Tokatlı), Sosyal Yayınlar, 3.Basım, İstanbul, 1997, s. 14-15.

⁴⁷ Platon, *Devlet*, (çev.Sabahattin Eyüboğlu, M.Ali Cimgöz), Remzi Kitabevi, 4.Basım, İstanbul, 1980, s. 109-112.

⁴⁸ Henri Denis, a.g.e., s. 15-16.

⁴⁹ A.k., s. 66.

Zaten bu nedenle topraklarından vazgeçen köylülerin, kentlerde büyük perişan yığınlar haline gelmesi ve neticede Atina'nın yıkılmasına yol açmış olması olasılığından bahsedebiliyoruz.

Yeni fetihler, yeni toprak ve yeni vergi kaynağı anlamına geliyordu. Ancak topraklar zengin soyluların mülkiyetinde olduğundan, yönetim yapıları da bir ölçüde büyük toprak sahiplerinin çıkarlarına uygun olarak şekilleniyordu. Bu durumun, mülkiyet hakkının güvence altına alındığı⁵⁰ bir düzeni olanaklı kılması da doğal bir sonuç olarak görülebilir. Köymen, tarımda köle emeğinin kullanılmasının sağlanmasını da bu yapıyla ilişkilendirmektedir.⁵¹

Köylülerin topraklarını terk etmesinin yasaklanması, Osmanlı İmparatorluğu'nda da karşılaştığımız bir durumdur. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak mülkiyeti sisteminin, Bizans İmparatorluğu ile yakınlığına dikkat çeken Ortaylı, ordunun iaşesinin ve yerleşim merkezlerinin beslenme ihtiyacının karşılanması gerekliliğini bunun gerekçesi olarak ortaya koymaktadır.⁵² Bu durumun savaşlardan bahsederken belirttiğimiz kaynak ihtiyacını artırması ve fetihleri varolmak için bir zorunluluk haline getirmesi de tarihsel bir döngünün ortaya çıkması anlamına gelebilir.

Batı Roma İmparatorluğu döneminde belirli ellerde toplanan büyük toprak mülkiyetini, uzunca bir dönemin önemli özelliği olarak gördüğümüzü belirterek bir sonraki aşamaya geçebiliriz. Bu aşama, mülkiyet hakkının geçirdiği en önemli aşamalardan biri olan feodalite ile birlikte gelen aşamadır. Bu noktadan sonra mülkiyet hakkının gelişimi, özel mülkiyet lehine hızla evrilmeye başlamıştır. Dolayısıyla mülkiyet hakkına ilişkin açıklamalarımıza buradan itibaren, toplumların gelişme çizgisiyle birlikte ele almak üzere bir nokta koyuyoruz.

Feodalite kelimesinin etimolojik kökeni, bu kavramın mülkiyet ile olan ilişkisini ortaya koymak için önemli bir unsur oluşturmaktadır. Feodal kelimesinin kökeni, kabilenin zenginlerinin yoksul üyelere borç olarak sığır vermesi (feod/sığır sahipliği) ve borç sürdüğü sürece küçük mülk sahibinin güçlü olanın

---

⁵⁰ Oya Köymen, a.g.e., s. 25.

⁵¹ A.k., s. 32.

⁵² İlber Ortaylı, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, 2.Baskı, Ankara, 2000, s. 35.

adamı olarak kaldığı basit bir tımar sistemi içinde aranabilmektedir.⁵³ Etimolojik köken incelendiğinde,⁵⁴ 1292’de eski Fransızca’dan gelen “fieu” kelimesi, hizmet karşılığında kullanıma verilen toprak ya da diğer mülkleri açıklamak için kullanılmıştır. “Fehu-od” kelimesindeki ilk parça, eski İngilizce’de “feoh” ile aynı kökten gelen “feuh”, para, mal ya da sığır için kullanılmıştır. İkinci parça ise, eski İngilizce “ead” kökeninden gelmekte olup, zenginliği ya da sahipliği işaret etmektedir. Özetle feodal kelimesi, bağımlı bir mülkiyet ilişkisini göstermek için kullanılmış görünmektedir.

Denis, feodalitenin ortaya çıkışına zemin hazırlayan olayların en başında, Batı Roma İmparatorluğu’nun kuzeyden gelen ve özel mülkiyetten haberdar olmayan barbar halklar tarafından parçalanışını ve bu halkların küçük köyler halinde işgal ettikleri bölgelerdeki toprakların belirli dönemler için aileler arasında yeniden dağıtılmasını göstermektedir.⁵⁵

Buna göre,⁵⁶ şefler, büyük arazileri ele geçirerek bir toprak aristokrasisi oluşturmuştur. V-IX. Yüzyıllar arasında yaşanan güvenlik sorunu, köylüleri soyluların koruması altında yaşamaya itmiştir. Bu büyük arazi parçaları üzerinde özgürce yaşayan köylüler, hürriyetlerini yitirerek toprak sahibine bağlı serfler haline gelmişlerdir. Kendi topraklarını senyörün otoritesi altında işleyen bu köylüler, angarya olarak senyörün toprağını da işlemek zorunda kalmışlardır. Barbar krallıkların çözülmesiyle birlikte de, senyörler siyasal bir güç kazanmışlardır.

Tarımsal üretim açısından bakıldığında, feodalitenin kendini iyice göstermeye başladığı 10.Yüzyılda sabanın ve öğütme için rüzgâr gücünün kullanılmaya başlanması⁵⁷ öncelikle üretimi artırmış, dolaylı olarak da nüfus artışı baş göstermiştir. Büyük toprak mülkiyetinin senyörlerin elinde bulunduğu feodal yapı, bu gelişmelerle bir yandan ucuz emeğin karşılanması, diğer yandan güvenliğin sağlanması gibi karşılıklı bir mülkiyet ilişkisinin kökleşmesini

⁵³ Franz Oppenheimer, a.g.e., s. 50-51.

⁵⁴ Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/>, 22.03.2009.

⁵⁵ Henri Denis, a.g.e., s. 83-84.

⁵⁶ A.k., s. 83-85.

⁵⁷ A.Kürşat Gökaya, C.Cahit Yeşilbursa, *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2008, s. 112.

sağlamıştır. Köymen, feodalizmin temellerinin atılışını, Roma İmparatorluğu'nun özel mülkiyet sisteminden koşullu toprak mülkiyetine geçişte bulmaktadır.⁵⁸ Bu gelişmenin Doğu Roma ve Osmanlı İmparatorluklarında uygulanan tımar sistemine zeminin hazırladığını da düşünebiliriz.

Zenginlik üretmenin yegâne yolunun toprak olduğu bir dönemde, artı ürüne el konulmasını gerektiren sebep hakkındaki tutarlı bir görüşe göre;⁵⁹ üzeninin keşfi, süvarilerin askeri güç olarak ortaya çıkmasını sağlamış, ancak bu gücün yüksek maliyetini karşılamak, belirli bir artı değere el konulmasını gerekli kılmıştır. Yönetici kesimin toprak sahipleri olduğu düşünüldüğünde bu durum, tımar sistemine evrilen bir uygulamanın askeri bir ihtiyaçtan kaynaklandığı tespitine dayanmaktadır.

Karahanlılar Devleti döneminde vezirlik yapmış olan Yusuf Has Hacib tarafından Türkçe olarak yazılan "Kutadgu Bilig" içerisinde asker, hazine, halk ve adalet dörtlüsünün devletin varlığını sağladığı şöyle ifade edilmiştir; "memleket tutmak için çok asker ve ordu lazımdır; askeri beslemek için çok mal ve servete ihtiyaç vardır; bu malı elde etmek için halkın zengin olması gerekir; halkın zengin olması için doğru kanunlar konulmalıdır".⁶⁰ Dönemin şartları içinde ele aldığımızda, bu dörtlü döngüyü sağlayan en önemli unsurun tarım olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü zenginliğin kaynağı olarak toprak görülmektedir.

Ancak o günün koşulları göz önüne alındığında, tarımsal üretimin temeli olan toprağın verimli olarak kullanıldığını söylemek mümkün değildir. Günümüzde kullanılan entansif⁶¹ tarımsal üretim yöntemlerinin bilinmediği bir çağda topraktan elde edilen ürünün veriminin düşük olması kaçınılmazdır. Bloch feodal dönemin tarımsal üretimini "büyük bir mekân tüketicisi" olarak tanımlamakta, büyük alanlarda yapılan bu verimsiz tarımsal üretimin,

---

⁵⁸ Oya Köymen, a.g.e., s. 34.

⁵⁹ Linda Weiss, John M.Hobson, *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, (çev.Kıvanç Dünder), Dost Kitabevi, Ankara, 1999, s. 33-34.

⁶⁰ Bilal Eryılmaz, *Kamu Yönetimi*, Akademi Kitabevi, 2.Basım, İzmir, 1995, s. 17.

⁶¹ "Entansif tarım" terimi, tarımın yoğun ve kapitalist amaçlı üretimini açıklamak için kullanılmaktadır.

ortaçağın koşullarıyla birleştiğinde, adeta üst üste yaşayan insan topluluklarını ortaya çıkardığını vurgulamaktadır.⁶²

Özetleyecek olursak, güvenlik ve beslenme sorunları nedeniyle insanların yoğun olarak yaşadığı kentlerin ortaya çıktığını, bunun öncelikle nüfus artışına sebep olduğunu ve dolaylı olarak beslenme ihtiyacını artırdığını söyleyebiliriz. Kentlerin feodal rejimin ekonomik ve politik gelişmesinin bir ürünü olduğunu belirten Güler de, “kentlerin öncelikle tarımsal gelişmenin sonucunda ortaya çıktığını”⁶³ belirtmektedir. Toprakten koparılmış işsiz yığınların kentlerde yaşaması için ise, tarımsal üretimin üst aşamalarına geçilmesi giderek zorunluluğa dönüşmüştür. Köymen, ortaya çıkan bu zorunluluğun doğal sonucunun, tarım ürünlerin ticareti olduğunu belirtmektedir.⁶⁴ Bu noktadan sonra ise, tarım sadece tüketim için ve toplumun iâşesini temin maksadıyla yapılan kimliğinden sıyrılarak, kâr getiren bir faaliyete dönüşmeye başlamıştır. Kapitalizme dolaylı yoldan etki yapan tarımsal üretimin bundan sonraki aşaması, doğrudan etki şeklinde olacaktır.

Buraya kadar olan bölümde, tarımın toplumların gelişmesindeki tarihsel rolünü incelemeye çalıştık. Artık tarımın ticarete konu olmasıyla birlikte, toplumların gelişme çizgisi adeta geri döndürülemez bir tarzda kapitalizme doğru evrilmeye başlamıştır. Bu gelişim çizgisini iki ana aşamada ele almak mümkündür. Birincisi feodal yapının bir sonucu olarak toprakların büyük toprak sahipleri elinde toplanması ve kırsal kesimden kovulan nüfusun kentlerde toplanmasıdır. İkincisi ise, ticaretin ve onun yarattığı sömürgecilik döneminin, kapitalist birikimin sağlanmasında önemli rol oynamasıdır.

Feodal yapıların çözülmesi birdenbire olmamıştır. Asya ile Avrupa arasındaki ticaretin yolu üzerinde bulunan Anadolu ve Akdeniz’in kontrolünün Müslüman Osmanlı Devleti’nin eline geçmesi ile birlikte, deniz yolundan ticaretin sorunsuz devamını sağlamak maksadıyla, gemilerin okyanuslara açılması

---

⁶² Marc Bloch, *Feodal Toplum*, (çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Savaş Yayınları, Ankara, 1983, s. 85.

⁶³ Birgül A.Güler, *Yerel Yönetimler*, İmge Kitabevi, 3.Basım Ankara, 2006, s. 61. Güler, kentlerin ortaya çıkışının, bu yönüyle feodal örgütlenmiş topluma özgü olduğunu vurgulamaktadır.

⁶⁴ Oya Köymen, a.g.e., s. 37.

süreci başlamıştır. Burada şunu vurgulamakta fayda bulunmaktadır; dönemin koşulları göz önüne alındığında, okyanus aşırı seyahat yeteneğine sahip büyük gemilerin yapılması, çok güçlü merkezi yönetimlerin varlığını gerekli kılmaktadır. Diğer bir deyişle feodal yapıların ilk ulus devletinin kuruluşundan çok önce (14-15 nci Yüzyıllarda) çözülmeye başladığını söyleyebiliriz. Bu çözümlenin başladığı ülke ise İngiltere'dir. Beaud, bu çözülmeye kentlerin ortaya çıkışı ve ticaretin canlanmasıyla birlikte bir ticaret burjuvazisinin oluşumunun yarattığı ortamın imkân sağladığına vurgu yapmaktadır.⁶⁵

Feodal yapıların zayıflaması ve çözülmeye başlaması, monarkların yakınlaşmasına ve neticede krallıkların kurulmasına yol açan bir süreci tetiklemiş görünmektedir. Bu ortamda dini doktrinlerle yüceltilen ticari faaliyetler, yeni ticaret yollarının keşfi ve bunu sağlayacak deniz araçlarının yapımını hızlandıran bir etki yapmıştır. Zenginleşmenin meşrulaştırılması için ortaya konan yaklaşım ise, bugün "ticari kapitalizm" olarak adlandırdığımız "merkantilizm" döneminin başlangıcına işaret etmektedir. Feodal yapının zayıflamasıyla birlikte mülkiyet ilişkileri ve bunun sonucunda ortaya çıkan rant mekanizmasında da değişiklikler yaşanmaya başlanmıştır.

Feodal yapıdaki toprak rantının üçlü yapısı emek rantı, ürün rantı ve para rantı olarak iç içe geçmiş biçimde varlığını sürdürürken, kapitalizmde rantın kaynağı, sermayenin hareketleri ve onun türevlerinden kaynaklanmaktadır.⁶⁶ Feodal rant, toprak mülkiyeti ellerinde toplanan feodal beyler tarafından toprağın işlenmek üzere köylülere bırakılması ve bunun karşılığında köylülerin feodal beye ödediği rantı ifade ederken, kapitalizmde toprak rantı daha çok sınıfsal ilişkiler temelinde şekillenmektedir. Bu sınıfsal ilişki toprak sahibi, kiracı ve tarım işçileri olarak belirlemektedir. Diğer bir deyişle feodal toprak rantı ile kapitalist toprak rantı arasındaki farkı belirleyen temel etken, artık değer paylaşımında ortaya çıkan farklılıktır. Feodal rant tüm artık ürünü kapsayıp bağımlı köylünün kendi için ayırdığı ürünün bir kısmına kadar genişlerken, kapitalist toprak rantı, artık değer ortalama kârın üzerinde

⁶⁵ Michel Beaud, *Kapitalizmin Tarihi*, (Çev. Fikret Başkaya), Dost Kitabevi, Ankara, 2003, s. 17.

⁶⁶ Gunter Hoell, *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, (Çev. Ahmet Doğan), Bilim Yayınları, İstanbul, 1975, s. 21-22.

kalan kısmını kapsamaktadır.⁶⁷ Feodal yapıdaki çözülme, zorunlu olarak üretim güçleri ve üretim ilişkileri üzerinde de bir değişim yaratmıştır. Dolaylı olarak da üretim tarzı değişmiştir. Bu süreçte tetikleyici olan, artan kaynak ihtiyacının karşılanma gerekliliğidir. Ticaret yolları ve kaynak ihtiyacının sağlanması amacıyla, merkezileşmekte olan ülkeler, yeni arayışlara yönelmişlerdir.

Keşiflerin başlamasıyla birlikte, sonuçlar amaçlanandan çok daha öteye geçerek, Avrupa'da hatırı sayılır bir birikimin sağlanmasına katkı yapmıştır. Keşiflerle birlikte keşfedilen bölgelerin zengin kaynakları Avrupa'ya taşınmaya başlamıştır. Beaud, 1521-1660 yılları arasında "Amerika'dan İspanya'ya resmi rakamlarla 18.500 ton gümüş ve 200 ton altın" taşındığını, bazı tahminlerin bu rakamların iki katını bulabildiğini belirtmektedir.⁶⁸

Bunun yanında gemilerle taşınabilen şeker, buğday gibi tarımsal ürünlerin ülkeler arasındaki ticarete konu olmaya başladığını da görmekteyiz. Bu ticaret başka şeylerin gelişimine de ortam hazırlamıştır. Köle ticareti ve nihai olarak da sömürgecilik, 19. Yüzyılda yükselmeye başlayan sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu birikimin gerçekleşmesinde çok büyük pay sahibidir. Sömürgecilik aynı zamanda, Avrupa'da beliren devletlerarasındaki güç rekabetinin de tam merkezinde yer almaktadır. Biz, Diamond tarafından büyük ölçüde coğrafi ve doğal koşullara bağlanan kıtalar arasındaki eşitsiz gelişmenin temelinde, kapitalizmin eşitsiz büyümesinin sömürgecilikle birlikte katlanarak artmasını görüyoruz.

Ancak ülkeler arasındaki eşitsiz büyümeden önce, kapitalizme giden yolda toplumların içyapılarındaki eşitsiz büyümenin de dış dinamikleri anlayabilmemiz için önemli olduğunu düşünüyoruz. Bu nedenle 16.Yüzyılda yaşananlara kısaca bakmamızda fayda bulunmaktadır. Daha önce de bahsettiğimiz gibi, keşiflerle birlikte madencilik alanında yaşanan gelişmelerden kaynaklanan büyümenin de etkisiyle, Avrupa'da 16.Yüzyılda fiyatlar çok süratli bir şekilde artmıştır. Beaud, fiyatlardaki bu artışa buğday

---

⁶⁷ A.k., s. 22-23. Adam Smith, toprak rantını normal olarak ödenmiş olması gereken ücret ve kârların toplamı arasındaki fark olarak tanımlamaktadır. (Henri Denis; s.208). Lenin ise, yaratılan sermaye üzerinden ortalama kâr çıkarıldıktan sonra kalan artı-değeri kabul eder.

⁶⁸ Michel Beaud, a.g.e., s. 19.

fiyatlarındaki üç-dört katına varan artışları örnek göstermekte, bunun sebebinin sadece altın ve diğer değerli metallere yapılan para bolluğundan değil, aynı zamanda “kralların ve soyluların lüks hayatı, savaşların maliyeti ve borç yükünü karşılanması” gibi nedenlerle paranın değerinin düşürülerek tedavüldeki paranın artmasından kaynaklandığına vurgu yapmaktadır.⁶⁹

Bu noktada bir parantez açarak, dönemin devletlerinin (krallıklarının) merkezleşmesine bir kez daha vurgu yapmak gerektiğine inanıyoruz. Merkezleşen devlet, daha fazla artı ürüne el koyma otoritesini de bünyesinde meşrulaştırmayı başarabilen devlettir. Daha fazla artı ürüne ihtiyacı vardır, çünkü varlığını sürdürebilmek ve varlık sebebinin meşru kılmak için daha fazla otoriteye ve bu otoriteyi sürekli kılacak daha fazla ekonomik güce gereksinimi vardır. Denis de bu dönemi (15-16.Yüzyıllar) “modern devletlerin büyük çapta güç kazandığı bir dönem”⁷⁰ olarak nitelendirmektedir. Ancak bu gerçeklik, oluşmakta olan ticaret burjuvazisinin soylularla ittifakına ihtiyaç duymaktadır. Çözümde olan feodal yapılar, bu gelişme çizgisini adeta zorunlu kılmaktadır. Kapitalizmin en güçlü olarak doğduğu İngiltere’de tarihsel süreçte gerçekleşen olgu budur. Bu olgunun ortaya çıkardığı en önemli sonuç ise, hem sanayi hem de tarımda artı ürününe el koyulabilecek ücretli emektir. Bir anlamda tarihsel süreçte incelenmesi gereken, ücretli emeğin evrimidir.

Paranın satın alma gücündeki zayıflamayı Fransa’da 1462-1602 yılları arasında yüzde seksen gibi bir oran vererek ortaya koyan Denis, bu durumun ortaya çıkardığı toplumsal sorunları; kentlerde zanaat dallarında çalışanların ücretli hale gelmesi ve yeni oluşmakta olan küçük sanayideki ücretli emeğin örgütlenmesinin ise gittikçe zorlaştığı yönündeki tespitleriyle ortaya koymaktadır.⁷¹ Burjuvazinin kendini güvence altına almak ya da spekülasyon yapmak amacıyla toprak satın almaya başlaması ise toprak mülkiyetinde ve toplumsal yapıda büyük değişikliklere yol açmıştır. Burjuvazi bir anlamda toprak sahibi soylulara karışmıştır. Bu durum bir ölçüde sermayenin tarıma

---

⁶⁹ A.k., s. 20-21.

⁷⁰ Henri Denis, a.g.e., s. 93.

⁷¹ A.k., s. 82.

yönelmesine de yol açmıştır.⁷² Artık ücretli emek kullanımının söz konusu olduğu tarımsal üretim yaygınlaşmaya başlamıştır.

Dönemin toprak mülkiyetindeki ve tarımsal üretimdeki değişimi zorlayan temel karakteristiği, kâr isteğinin gittikçe artmasıdır. Bu artışın sosyal yapıda yarattığı büyük ve köklü değişim, dinsel öğretilerde yaşanan değişimle tamamlanarak bu uğurda yaşanan yıkımların bir anlamda meşrulaştırılması sağlanmıştır. Yani reform hareketlerinin insanlığın salt bilimsel ilerlemesinden kaynaklandığını düşünmek, kapitalizmin yarattığı ortamın maskelenmesi adına büyük saflık olacaktır. Günümüze ilişkin bir analogi ile konuyu ele aldığımızda, ABD'nin İslam ülkelerindeki etkinliğinin de bu anlamda incelenmeye değer olduğunu düşünüyoruz.

Maks Veber, Reformla ortaya çıkan Protestan öğretisinin kapitalist üretim tarzının yerleşmesi bakımından etkili olduğunu ileri sürerken bizim düşüncemize tamamen tersten bakmaktadır. Daha doğru bir deyişle biz Veber'in bu düşüncesine tamamen tersinden bakıyoruz. İngiliz Protestan papazı Richard Bakster (1615-1691)'in sözleri, bu ilişkiyi tanımlamak adına dikkate değer görünmektedir; "Tanrı sizlere kendi ruhunuzu ve başkalarının ruhunu tehlikeye atmaksızın, meşru olarak kazanç sağlamanız için şu yol yerine bu yolu gösteriyorsa ve siz bu iki yoldan daha az kazançlı olanı seçip daha çok kazanç getirecek olanı reddediyorsanız; Tanrının size biçmiş olduğu ereklerden birine karşı çıkıyorsunuz ve O'nun size vermiş olduğu ve gene O istediği taktirde O'nun hizmetinde kullanabileceğiniz yeteneklere yüz çeviriyorsunuz ve O'nun güvenilir kulu olmaktan bile çıkıyorsunuz demektir. Öyleyse derim ki, ten ve günah uğruna değil, ama tanrı uğruna zenginleşmeye çalışın."⁷³

İnsanlar üzerinde büyük etki sahibi olan kilisenin de bir şekilde kapitalizm için oluşan (ticaret burjuvazisi ve soylular arasındaki) sınıfsal ittifaka katıldığını söyleyebiliriz. Denis, Protestan çevrelerdeki bu gelişmenin kısa süre içinde

---

⁷² A.k., s. 93.

⁷³ A.k., s. 98, (Yazar, metni Weber'in "Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu" adlı kitaptan aktarmıştır.)

Katolik çevrelerde de ortaya çıktığını belirtmektedir.⁷⁴ Aslında bu durum şaşırtıcı değildir. Tarih boyunca bütün toplumlarda en güçlü inanç sistemi olarak varlığını sürdüren din olgusu, sınıfsal meşruiyeti sağlama zemini olarak kullanılmıştır ve bugün de kullanılmaktadır. Yazılı kaynaklarda bulunamayan destek, yerine göre peygamberlerin yaşantılarından devşirilebilmektedir.

Merkantilist döneme ilişkin inanç sistemlerinde değişimler yaşanırken, bu değişimlerin meşrulaştırdığı düşünce sistemine değinmemek olmaz. Merkantilist öğretisi, kazanç tutkusuyla ticaret yapma eylemi olarak sınıfsal bir oluşumu tetiklerken, devletin zenginliğinin kaynağını da değerli madenlerin varlığına bağlar. Buna göre devletler, yaptıkları ticaret karşılığında sahip oldukları değerli madenleri (altın, gümüş) biriktirerek güç kazanırlar. Dönemin Avrupa devletlerinin ellerindeki değerli madenleri yurt dışına çıkışını önlemeye yönelik tedbirler almaları, öğretinin devletler nezdinde kabul gördüğünün bir göstergesi olarak algılanabilir.

Dönemsel olarak feodalizm ile liberalizm arasındaki zamanı tanımlamak için de kullanılan merkantilizm, “kapitalizmin şafağında” ekonomik kurallar bütünü olarak da görülebilmektedir.⁷⁵ Merkantilizmin ekonomik yönüne vurgu yapan bir diğer yazar, “İngiliz Krallığında Kamunun Refahı Üzerine İnceleme” adlı kitabında, bireyler arasındaki ilişkinin siyasal ya da dinsel olmaktan çok ekonomik olduğu bir devlet kavramının ortaya çıkışını savunan John Hales (1549)’dir ve 1548 yılında kurulan “Çitleme Komisyonu”nda görev alan Hales, tarımsal alanda yaşanan yıkımın telafisini ulusal sanayiinin geliştirilmesinde görmüştür.⁷⁶

Bir diğer merkantilist yazar, 1605 yılında düelloda bir hasmını öldürdüğü için İngiltere’ye kaçan Antoine de Montchrestien (1576-1621)’dir. Montchrestien, insanların zenginleşmesini sağlamanın onları itaat içinde tutabilmenin yolu olduğunu savunmaktadır.⁷⁷ Montchrestien, Hales’den farklı olarak

---

⁷⁴ A.k., s. 99.

⁷⁵ Robert B. Ekelund, Robert F. Herbert, *A History of Economic Theory and Method*, 3.Edition, McGraw-Hill Publishing Company, Singapore, 1990, s. 42-43.

⁷⁶ Henri Denis, a.g.e., s. 103-104.

⁷⁷ A.k., s. 106.

sanayileşmeyi överken tarımsal üretimi de göz ardı etmemektedir. Bunu yaparken sanayileşmenin nihai amacının ticareti sağlamak olduğunu öne süren Montchrestien, toplumda tüccarları herkesin üzerinde bir sınıfsal kategoride görmekte ve onların kamu yararını en somut şekilde gerçekleştirdiğini savunmaktadır.⁷⁸ Yazarların ortak noktası, sanayii ve ticaretin toplumun zenginleşmesindeki yerine yaptıkları vurgu olarak görünmektedir. Ama her durumda, bahsedilen gelişmeyi sağlayacak ortamın tesisi ve güven içinde işlemesi için araçsal bir devlet görüşü dışı vurulmaktadır. Bu durumun adeta liberalizmin uzaktan duyulan sesleri olduğu düşünülebilir.

İlk olarak 1763'te Mirabeau tarafından 16.Yüzyılın başından 18.Yüzyılın sonuna kadar olan ekonomik görüşü tanımlamak amacıyla türetilmiş merkantilizm kelimesinin anlamı, onun hakkında yazı yazan yazarların kendi çıkarlarına göre farklılaşması nedeniyle belirli bir fikir birliğini yansıtmaktan uzak kalmıştır. Ancak 1684'te Avusturyalı bir hukukçu olan Philipp Vilhelm von Hornick tarafından yayınlanan dokuz maddelik "merkantilist manifesto", her ulusun merkantilist yaklaşımının birbirinden ayrıştığını akılda tutmak koşuluyla, ortak bir özet olarak kabul edilebilir;⁷⁹

- “1. Ülkenin her karış toprağı, tarım, madencilik ve üretim için kullanılmalıdır,
2. Nihai ürünlerin hammaddeden daha fazla katma değeri olması nedeniyle, ülkedeki hammaddeler ülke içi üretimde kullanılmalıdır,
3. Büyük çalışan nüfus özendirilmelidir,
4. Altın ve gümüş ihracatı yasaklanmalı ve ülke içindeki para dolaşımında tutulmalıdır,
5. Bütün yabancı eşyaların ithalatı mümkün olduğunca zorlaştırılmalıdır,
6. İthalatı zorunlu olan mallar ilk elden ve altın gümüş yerine iç üretimdeki ürünlerle değişerek alınmalıdır,

---

⁷⁸ A.k., s. 107-108.

⁷⁹ Robert B.Ekelund, Robert F. Herbert, a.g.e., s. 43-44.

7. Mümkmn olduğunca, ithalat içeride üretimi tamamlanacak hammaddelerle sınırlanmalıdır,
8. Gerekli oldukça, i üretim fazlasının altın ve gümüş için yabancılara satış imkânları sürekli olarak aranmalıdır,
9. Ieride yeterli ve uygun şekilde tedarik edilebilen hiçbir eşyanın ithaline izin verilmemelidir.”

Yukarıdaki kuralları merkezileşen ve merkezileştike güçlenen devlet yapılarının evrimi ile birlikte ele aldığımızda, ulusun zenginleşmesi ile kastedilenin, daha fazla artı ürüne el koyma otoritesini bünyesinde toplayan devletin zenginleşmesi olduğu sonucuna varabiliriz. Elbette bu ilkeleri hayata geçiren merkezi otorite, eşitsiz büyüme ile oluşan sınıfsal uçurumların halkı nasıl etkilediği ile, en azından o dönemde, ilgilenmeyi çok gerekli görmüyorlardı. Merkezileşen devlet gücünün daha fazla zenginleşmeye ihtiyaı vardı. Çünkü daha fazla ordu gücüne ve daha fazla işgücüne ihtiyaç duyuluyordu. Böylesi bir ortamda ortaya çıkan sonuç, merkezi devlet gücüyle, ticaret burjuvazisi arasındaki görünmez ittifak oluyordu. Elbette bunun sonucunda, kırsal alandan kovulan ve şehirlerde yoğunlaşan işgücünün sefaletinden faydalanarak, ucuz işgücünün yarattığı artı emeğe el koyan kapitalist ile kapitalistin vergisi yoluyla artı ürünün bir kısmına el koyan devlet aynı safta yer almak zorunda kalıyorlardı. Bu tarihsel zorunluluk, eşitsiz büyüme ile birlikte sistemi kapitalistin istediği yönde evrilmeye zorluyordu.

Büyüme gerçekten eşitsizdi, çünkü büyümeyi sağlayacak ortamı yönlendirme gücü tüccarla ittifak halinde olan devletin elinde idi. Merkantilist dönemin en önemli noktalarından birini ucuz emek temin etmek oluşturmaktadır. Bu nedenle nüfus merkantilistler tarafından, emeği ucuzlatacak kadar çok olmalıdır. Hatta bunla da yetinmezler. Halkın yoksul bırakılmasının onları alıştırabilmenin biricik yolu olduğunu düşünürler. Sir Villiam Petty, emekçilerin kolay beslenme olanağı bulup işten soğumalarını engellemek amacıyla, bolluk dönemlerinde bile buğday fiyatlarının yüksek tutulmasını

önermektedir.⁸⁰ Dolayısıyla eşitsiz büyüme bir defa başladıktan sonra artarak devam etmektedir.

Tarımsal üretim açısından bakıldığında, toprakların öncelikle madencilik ve sanayi üretimi için kullanılması, kârın azamileştirilmesi adına bir zorunluluktur. Bu durum, bir taraftan köylünün topraktan kovulmasını, diğer taraftan farklı amaçlarla kullanılan topraklar nedeniyle elde kalan daha küçük miktardaki toprakta yapılan tarımın bütün ülkeye yetecek kadar etkinlikle yapılmasını gerektiriyordu. Ancak devletin zenginleşmesinin Avrupa ülkeleri arasında rekabete dönüşmesi, ülke kaynaklarının yetmediği noktada yeni kaynakların kullanılmasını araştırmaya başlayan devletleri farklı noktalara götürdü. Artık kendini güçlü hisseden, sadece devlet sınırları içindeki kaynaklarla yetinmeyip, tarihsel olarak daha düşük gelişme çizgisinde bulunan devlet ve/veya toplulukların kaynaklarını ele geçirip kullanmayı kendisinde bir hak olarak görüyordu. Elbette merkezileşen devlet gücü ile bu istenen amaca ulaşmayı sağlayacak araçların ve silahların yapımı daha kolay mümkün oluyordu. Bu nedenlerle merkantilist dönem, tarihsel olarak, sömürgecilik döneminin büyük bir bölümüyle örtüşmektedir. Merkantilist dönemin en büyük kaygısı, bu anlamda, sermaye birikimi olmuş ve bunu da başarmıştır. Uluslararası ticaretin artışı ve buna bağlı olarak keşiflerin ve sömürgeleştirmelerin (kolonileştirmenin) artması da, merkantilist dönemin önemli bir sonucu olarak görünmektedir ki, örtüşmenin temelinde yatan da budur.

Toprak mülkiyetinin özel mülkiyete dönüşmeye başlamasını tarihsel süreçte görmüştük. Toprağın mülkiyet yapısındaki bu değişim, tarıma özgün bir gelişme çizgisi ortaya çıkmasına neden olmuştur. Ancak toprağın işlenme şeklini, yani tarım yöntemini ortaya koymadan mülkiyet yapısında meydana gelen değişikten bahsetmek çok anlamlı olmayacaktır. Bu konuda en ileri tarımsal üretim tekniklerinin İngiltere’de geliştirildiğini ve bu nedenle kapitalizmin ilk olarak İngiltere’de kök saldığını söyleyebiliriz. Her ülkenin bu konudaki deneyimi az ya da çok özgündür. Örneğin Fransa, Hollanda ve

---

⁸⁰ Henri Denis, a.g.e., s. 111-112.

İspanya gibi ülkelerde hareket daha çok devlet öncülüğünde gelişmiştir. Ancak kapitalizmin ortaya çıkışında tipik olması ve zamanına göre ileri olması nedenleriyle biz burada sadece İngiltere'yi ele alacağız.

İngiltere, birliğini VII.Henry (1485-1509) döneminde sağlayabilmiştir. Bu, Avrupa'daki diğer ülkelerden çok önce İngiltere'nin birliğini sağlayabildiği anlamına gelmektedir. Merkezi devlet gücünün erken oluşmasının önemli sonuçları olmuştur. İngiltere'de bölgeleri birbirine bağlayan iç ticaret yollarının ve Avrupa'dan farklı olarak daha büyük parçalar halindeki toprakları sulama imkânı sağlayan suyollarının yapımı böyle bir merkezi gücün varlığıyla gerçekleşebilmektedir.

Aynı dönemde yün ihraç ederek zenginleşen tüccarların büyük araziler satın alması ve koyuncululuğu yaygınlaştırması, hatta bu yeni toprak sahiplerinin köylülerin işlemesine bırakılmış toprakları satın alma ve çitle çevirme (*enclosure*) maksadıyla bir yasa çıkartılmasını sağlamaları, çok büyük miktarda köylünün topraktan sürülerek kentlerde işsiz ve aç yığınlara dönüşmesine neden olmuştur.⁸¹ 16.Yüzyılda başlayan bu hareket köylülerden sağlanan vergi gelirlerinin düşmesine neden olmuş ve İngiltere 1533'te buna karşı önlem almaya çalıştıysa da başarılı olamamıştır. 1601'e kadar yoksul düşen insanlara yardım maksadıyla çıkarılan yasaların 1648 devrimini hazırlayan koşulları oluşturduğu görüşü, çitleme yasalarının kapitalizmin ekonomik temelini hazırladığına vurgu yapmaktadır.⁸²

Çitleme yasalarından önce, İngiltere'de toprak üzerinde köylünün ortak mülkiyeti söz konusuydu. Ekilebilir arazinin üçte biri her yıl nadasa bırakılmaktaydı. Diğer üçte ikilik kısım köylülere pay edilmekteydi ve köylüler kendi paylarına düşen toprakta ihtiyaç duydukları buğday, arpa gibi ürünleri ilkel tarımsal üretim yöntemleriyle elde etmeye çabalamaktaydılar. Otlak ve meralar üzerinde ise bütün köylülerin ortak otlatma hakkı bulunmaktaydı.

---

⁸¹ A.k., s. 93.

⁸² <http://www.bilgininadresi.net> , 04.08.2009.

İlk çitlemelerin 1235 yılında çıkarılan Merton ve 1285 yılında çıkarılan Westminster Yasalarına dayanarak yapıldığı belirtilmektedir.⁸³ Ancak bu yasalarda 15. Yüzyılda çıkarılan örneklerinden farklı olarak ortak yararın korunmasına gayret sarf edilmiştir. Sonraki örneklerde özellikle ekilebilir alanların meralara çevrildiği görülmektedir ve yasalar genellikle ekili alanları kapsayacak şekilde yapılmıştır.⁸⁴

Çitleme yasaları gerçekten de kapitalist birikimin sağlanmasında önemli bir pay sahibidir. Örneğin 1710-1760 arasında çitle çevrilen arazi 121.000 hektar iken, 1760-1843 arasında bu rakam 2.828.000 hektar olmuştur. Bunun sonucunda Toynbee, İngiltere'deki toplam arazinin yarısının 2512 kişinin mülkiyetinde olmasından bahsetmektedir.⁸⁵ Bu konuda çok sayıda yasa çıkarılmıştır. Özellikle 1760'dan sonra çıkan yasa sayısı ciddi oranda artmış görünmektedir. Örneğin 1720-1730 arasında 33, 1750-1760 arasında 156, 1800-1810 arasında 906 çitleme yasası çıkarılmıştır.⁸⁶ Bu yasaların sonucu ise, köylülerin topraktan kovulması ve tarımsal üretimin azalması olarak ortaya çıkmıştır.

İngiltere'de nüfusun tarihsel gelişimi, Toynbee tarafından şöyle verilmektedir; 1700'de 5.134.516, 1750'de 6.039.684, 1801'de 9.187.176. 19.Yüzyıla girilirken nüfusta görülen yüzde ellinin üzerindeki artışın sebebi, Toynbee tarafından, eski endüstriyel kuruluşlarını muhafaza etmekle beraber, İngiltere'nin genişleyen ticari ilişkilerine bağlı olarak artan refahı ve modern endüstriyel sisteme geçişle birlikte gelişen tarımsal üretim metotları olarak ortaya konmaktadır.⁸⁷ Tarım metotlarının gelişmesi, tarımsal üretimde sanayi etkisini de görece olarak artırmaktadır.

1700-1750 arasındaki en büyük artışın yaşandığı Lancashire ve West Riding, pamuk ve işlenmemiş yün üretim merkezleri olarak bilinmektedir. Nüfus artışının yoğun yaşandığı diğer yerler ise sanayi ve madenciliğin geliştiği

---

⁸³ Arnold Toynbee, "Lectures on The Industrial Revolution in England,1884", <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/toynbee/drev> , 05.08.2009.

⁸⁴ A.k.

⁸⁵ A.k.

⁸⁶ Örsan Ö.Akbulut, *Küreselleşme Ulus Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE, 2007, Ankara, s. 292.

⁸⁷ Arnold Toynbee, a.g.m.

bölgeler olarak ortaya çıkmaktadır. Büyük şehirlerdeki nüfus artışına ilişkin olarak farklı tarihçilerin verdiği rakamları bir araya getiren Toynbee, beş büyük şehrin (Liverpool, Manchester, Birmingham, Leeds, Sheffield) 1685, 1760 ve 1881 tarihlerindeki nüfuslarının Bu tarihler arasında 100 katından fazla arttığını belirtmektedir.⁸⁸

İngiltere'nin nüfus rakamlarına ilişkin bir diğer ilginç veri, 1696 yılında kırsal alanda ve şehirde yaşayanların oranına ilişkindir. Köy ve mezralarda yaşayan nüfus, bahsedilen tarihte 4.100.000 iken, Londra'nın nüfusu 530.000, diğer kasaba ve şehirlerin nüfusu toplam 870.000 olarak verilmektedir. Bundan 70 yıl sonra yapılan bir çalışmada ise, Londra toplam nüfusun altıda birini barındırırken, kırsal kesim ve şehirler arasındaki oran yarı yarıyadır. 1881 yılına gelindiğinde şehir nüfusu 17.285.026 iken, kırsal alan nüfusu 8.683.026'dır. Yani oran yüzde 66,6'ya yüzde 33,4'tür.⁸⁹ Nüfus yapısındaki bu değişim, tarımın hem gelişimini, hem de ekonomik konumunu kökten değiştirmiştir.

Yukarıda verilen oranlar aynı zamanda tarımdaki işgücünün azalmasına da işaret etmektedir. Toynbee, kırsal alandaki bu gözle görülür nüfus düşüşünü en önemli üç sebebe bağlamaktadır; bunlar; ortak mülkiyetli ekim sisteminin tahrip edilmesi, ortak ve kullanılmayan alanların çitle çevrilmesi (yani mülkiyetinin özelleşmesi), küçük çiftliklerin birleştirilerek büyük çiftliklere dönüşmesi olarak sıralanmaktadır.⁹⁰ Bu gelişmelerin en önemli sonuçlarından biri, tarımda verimliliği artırmanın bir zorunluluk olarak ortaya çıkmasıdır.

1760'larda İngiltere'de toprakların durumuna bakıldığında, Toynbee bu konuda kesin rakamlara ulaşılamamakla birlikte, ekilebilir alanlar, mera ve otlaklar ile bahçeler dikkate alındığında ülkenin yaklaşık 3/5'ine denk gelen 9 milyon hektarlık bir araziden bahsetmektedir.⁹¹ Yukarıda şehirlerdeki nüfus artışına ilişkin olarak verilen rakamlar, sanayileşme ile birlikte bu oranın

---

⁸⁸ A.k.

⁸⁹ A.k. Toynbee verilen rakamların konu olduğu çalışmaların sonuçlarının birbirleriyle uyumlu olmayan ve bulanık çalışmalar olmasına rağmen fikir verebildiğini ifade etmektedir.

⁹⁰ A.k.

⁹¹ A.k.

değiştğine işaret etmektedir. Bir yandan çitleme ile özel mülkiyete dönüşen araziler yüzünden aç ve çaresiz kalan köylülerin şehirlere göç etmesi ve orada işsiz yığınlara dönüşmesi, diğer taraftan özel mülkiyete dönüşen alanlarda tarımsal üretimin daha kârlı faaliyetlerle (yün üretimi vb.) ikame edilmesi, bahsedilen dönemde İngiltere’de tarımın zayıfladığı dönemlerdir. Bu dönemlerin doğal sonuçları, tarımsal ürün fiyatlarının sürekli artışı neticesinde, sömürgelerden getirilen tarım ürünlerinin ülke içi üretimin yerini almasıdır. Bir taraftan kiralar ve faizler yükselmekte, diğer taraftan ücretler sürekli düşmektedir. Köylülerin bir kısmı ise daha önce kullandıkları ortak topraklarda ücretli çalışarak hayatta kalmaya çalışmaktadır.

“*Improvement*” (iyileştirme) kelimesi de çitle çevirme gibi, kapitalist birikime olanak sağlayan mülkiyet hakkındaki değişimin tamamlayıcılarından biri olmuştur. Burada *improvement* kelimesinin etimolojik kökenini incelemekte bir önceki cümlemizi anlamak bakımından fayda vardır. Fransızca’da “*emprouwer*” (1292) kelimesi “kâra dönüştürmek” anlamındadır. “prou” (kâr), başına gelen ettirgen önekle bu anlamı almıştır. İngilizce’ye 1473’te “kâr sağlamak için kullanmak” anlamıyla giren kelime, ilk olarak 1617’de “daha iyi kalite ve koşula yükseltmek” anlamıyla kayıt altına alınmıştır. Zamanla “toprağı kâra dönüştürmek” anlamında kullanılan kelime Amerikan kolonilerinde de bu anlamıyla muhafaza edilmiştir.⁹²

İyileştirme için ortam hazırlayan gelişmelere baktığımızda, Avrupa’daki diğer toprak sahipleri kadar güçlü olmayan “*landlord*”ların topraklarının kullanım hakkını belirli bir miktar rant karşılığında “*tenant*” adı verilen toprağı işleme hakkına sahip kiracılara verdiğini görmekteyiz. *Landlord*’lara ödenen rantın piyasa koşullarında belirleniyor olması, topraktan elde edilecek gelirin artırılması için üretim tekniklerinin geliştirilmesini zorunlu kılıyordu. Topraktaki mülkiyet ilişkilerinin ve üretim tekniklerinin piyasa koşullarında oluştuğı bir ortamda, kârın artırılabilmesi için iyileştirme kavramının ortaya çıkışı, verimliliğı artırarak kâr sağlamak adına zorlayıcı bir etki yapıyordu.⁹³

⁹² Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/> 11.08.2009.

⁹³ Ellen Meiksins Wood, “Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri”, *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev.A.Başer Kafaoğlu), 2.Basım, Kaynak Yayınları, 2002, s. 94-111.

Dolayısıyla bir taraftan topraktan elde ettiği rantla geçinen “*landlord*”lar, bir taraftan toprağı işleme hakkını belirli bir rant karşılığında elde eden kiracılar, diğer taraftan da üretim tekniklerini ve üretimi geliştirmek adına sarf edilen çabaların maddi unsuru olan ücretli işçilerden oluşan üçlü bir yapı oluşmuştu. Oluşan bu üçlü yapıda kârın artırılması için ortaya çıkan baskı, ücretli ve mülkiyetsiz emekçilerin üzerinde yoğunlaşıyordu.⁹⁴ Bu ortamın kapitalizmin gelişmesiyle birlikte doruğa çıkan sermaye-emek çelişkisinin başlangıcını oluşturduğunu söyleyebiliriz.

Dolayısıyla çitleme ve geliştirme kavramları arasında yakın bir ilişkinin varlığından söz etmek mümkündür. Ortak mülkiyetten verimli kullanılmak şöyle dursun, çoğu kez ihtiyaçları karşılamakta bile yetersiz kalan topraklar, çitleme ve geliştirme süreçlerinde kapitalist birikime oldukça büyük fayda sağlamıştır. Kârı azamileştirme çabalarıyla bir taraftan tarımsal üretim teknikleri gelişirken, bir taraftan da sınıfsal bir çelişki ciddi boyutlarda kendini göstermeye başlamıştır. Toprakten kovulan köylü, çaresiz yığınlar olarak kentlerde yaşamaya başlamış ve bir sonraki aşamada sanayi kapitalizmin en çok ihtiyaç duyduğu şeyin, yani ucuz emeğin kaynağını oluşturmuştur. Artan beslenme ihtiyacı ve sanayi için gerekli hammadde ihtiyacı, bunu yurt dışı kaynaklardan sağlama yolunu beraberinde getirmiştir. Sonuçta sömürgecilik ve köle ticaretinin maddi temellerinin kapitalist sermaye birikiminin eşitsiz büyümesi olduğunu söyleyebiliriz.

Tekrar İngiliz tarımının gelişmesine dönersek, çitle çevirmelerde ilk başta ekilebilir alanların meraya çevrilmesi gibi bir sistem görünse de, sonraları dönüşümlü olarak meralardan ekilebilir alanlara, ekilebilir alanlardan da meralara yeniden dönüşüm yapmak mümkün olmuştur. Bunun faydası ise, mera dönemindeki hayvan gübrelerinin dönüşüm sonrası ekim yapıldığında verimi yükseltici etki yaratması şeklinde ortaya çıkmıştır.⁹⁵ Böylece İngiliz tarımında yüksek verimlilik sağlamak mümkün olmuştur. Wood, sağlanan bu yüksek verimliliğin, tarım dışı işlerde çalışan büyük nüfusu beslediğini ve dünyanın ilk endüstriyel kapitalizminin ortaya çıkışına da ortam hazırladığını

---

⁹⁴ A.g.m.

⁹⁵ Arnold Toynbee, a.g.m.

söylemekte, sonuçta İngiltere’de kapitalizmin yerleşmesinin dünyada kapitalizmin doğmasını sağladığına vurgu yapmaktadır.⁹⁶

İngiliz tarımının gelişmesinin sebeplerine bir bütün olarak bakıldığında, kapitalizmin kâr güdüsünün tekniği zorladığı, verimlilik kavramının kâr ile birlikte algılanabildiği, uygulanan yöntemin başta bölgeler arası eşitsizlik olmak üzere sınıfsal eşitsizliğin de hızla büyümesine yol açtığı çıkarımlarını yapmak mümkündür. Gelişen tarım teknikleri bir yandan toprağı işleyen kârının, diğer yandan toprağı kiralayan toprak sahibinin rantının artmasına yol açarken, çalışanlar açısından çok fazla değişen bir şey olmamaktadır. Bu eşitsizlik, kapitalizmin bünyesinde var olan kârın yeniden üretimini artırdıkça daha fazla büyümektedir. Bu eşitsiz büyümeyi toprak sahipleri ve ticaret burjuvazisi adına garanti altına alacak yapı ise, temelleri 17.Yüzyılda atılan ulus-devlettir.

Herbert Heaton, İngiliz tarımındaki büyük gelişmenin üç nedene bağlı olduğunu, bunlardan birinin nüfusu 1540’da 60.000 olan Londra’nın 1750’de 700.000 kişilik bir tüketici kitlesi oluşturması, diğerinin 1500’lerden itibaren büyük gelişme kaydeden yönlü endüstrisi, sonuncusunun da İngiltere’nin 17.YY’dan itibaren tahıl ihraç etmeye başlaması olduğunu ifade etmektedir. Bu gelişmelerde 1558-1640 arasında İngiliz hükümdarlarının 4 milyon paund civarında toprak satışı yapmasının da etkili olduğunu belirtmektedir.⁹⁷ Bu süreçte toprak sahibi soylular ile “özgür çiftçiler”⁹⁸ tarımın gelişmesini sağlayan unsurlar olmuşlardır. Büyüyen pazarların ve artan fiyatların yaşantılarında yarattığı olumsuzluktan kurtulmak için toprağı verimli hale getirmenin çabasına giren bu çiftçiler, yeni tarımsal üretim tekniklerinin bulunmasına öncülük etmişlerdir.

Buraya kadar İngiltere’de tarımın gelişimini incelerken Avrupa’nın ve dünyanın diğer bölgelerinin göz ardı edildiği eleştirisi yapılabilir. Ancak tarımın kapitalizmin ortaya çıkışındaki etkisini İngiltere dışında bir yerden

---

⁹⁶ Ellen Meiksins Wood, a.g.m., s. 108.

⁹⁷ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev.M.A.Kılıçbay), İmge, Ankara, 1995, s.275-276.

⁹⁸ Özgür çiftçi tanımı, 80 hektar ekim alanı ya da 240 hektar otağa sahip veya bunları kiralamış çiftçi için kullanılmaktadır.

başlatarak incelemenin bizi yanlış sonuçlara götüreceğini düşünüyoruz. Bunun nedeni, yukarıda da açıklamaya çalıştığımız gibi, tarımın kapitalizmin oluşmasına yaptığı etki ve bunun önce İngiltere’de gerçekleşmiş olmasıdır. Diğer ülkelere (kapitalizmin) yayılmasını anlayabilmek için ise, sömürgeciliğin incelenmesi ve neticede emperyalizm dönemine geçişle birlikte tarımsal yapıların nasıl oluştuğu sorusunun cevabını bulmak önem taşımaktadır.

Sömürgeciliğin ortaya çıkışında merkezileşen devlet yapılarının okyanus aşırı hareket yeteneğine sahip gemileri mümkün kılması ile başlayan keşif döneminin önemli etkileri olduğuna yukarıda değinmiştik. Ama sömürgeciliği doğrudan tetikleyen faktör, merkantilist dönemde artan uluslararası ticaretin getirdiği rekabet koşullarında daha fazla sermaye birikimi, daha fazla işgücü, daha fazla kaynak ve daha fazla gıda ihtiyacının, ülke kaynaklarından karşılanan miktarı aşması olarak açıklanabilir. Elbette bahsedilen ihtiyaç fazlalığı kapitalizmin biçimlendirdiği dünyanın kurallarıyla belirlenen fazlalıktır ve bu fazlalık, eşitsiz büyümenin hem ülke içinde hem de ülkeler arasında kabul edilmiş çaresizliğe dönüşmesinin itici gücüdür.

Zenginliği toplumsal bir amaca dönüştüren merkantilist düşünce, ticaretin sürdürülebilirliği için pazarlar bulunmasını gerekli kılmıştır. Bu pazarlar ister yurt içinde, ister yurt dışında olsun, güvenlik ve sürdürülebilirlik açısından devlet desteğine ihtiyaç duymaktadır. Aldığı malı daha pahalıya satabileceği yerlere taşımak zorunda olan tüccar, ulaşım yollarına, ulaşım araçlarına ve güvenli ulaşım ihtiyacı duymaktadır. Tüccar ayrıca, malı ucuza alıp pahalıya satma, kısaca kâr güdüsüyle hareket ettiği için, maliyetin düşmesine ve günün koşullarında maliyeti oluşturan en önemli etken olan emeğin maliyetinin düşmesine ihtiyaç duymaktadır. Bu nedenle tüccar, ülkede nüfusun artmasından yanadır.

Bu ihtiyacı karşılayabilecek güç ise, araçsalcı yaklaşımla ele alınan devlettir. Devlet açısından bakıldığında ise, zenginleşmeyi sağlayan tüccarın ihtiyaç duyduğu işgücüne, savaşların sürdürülebilmesi açısından da ihtiyaç bulunmaktadır. Tüccar ile devlet arasındaki bu karşılıklı çıkar ilişkisi, artan nüfusla birlikte sınıfsal farklılıkları derinleştirirken, maliyeti düşürme

anlamında yeni üretim tekniklerinin ve üretim araçlarının ortaya çıkışını da hızlandırmıştır. Küçük zanaatkarlar yavaş yavaş kaybolurken tarımda kitlesel üretim baş göstermeye başlamıştır. Kısaca üretim biçimleri büyük bir dönüşümün öznesi olmuştur. Artık kendisi ve/veya yakın çevresi için tarımsal üretim yapan köylünün yerini, ürettiği ürüne yabancılaşan ücretli emek almıştır. Artan üretimin bir noktadan sonra zorunlu kıldığı dış pazarlar ve merkantilist düşüncenin özünü oluşturan “mal satıp karşılığında altın ve gümüşü ülkeye getirme” isteği, sömürgeciliğin ortaya çıkmasındaki alt yapısal neden olarak görünmektedir.

İlk sömürgecilik hareketleri, Avrupalıların fetihleriyle tam bir yağma hareketi olarak başlamıştır. Bunun kapitalist birikim sürecine olan etkisi başlı başına bir araştırma konusudur. Sonraki dönemde sadece altın ve gümüş gibi değerli madenlerin yağmalanmasının kısa dönemli bir getiri olarak görülmesinden dolayı, Avrupa’da işsiz yığınlar halinde topraklarından kovulan köylüler, fethedilen ülkelere koloniler halinde yerleştirilmiştir. Sömürgecilik kelimesinin İngilizce karşılığı olan “*colonialism*” kelimesi de etimolojik kökünü kolonilerden almıştır. Denis, sömürge ülkelerdeki kaynakların daha düzenli işletilmesi zorunluluğundan kaynaklanan emek ihtiyacının, köleliği ve dolaylı olarak köle ticaretini ortaya çıkardığından bahsetmektedir.⁹⁹ Kölelik konusunu şimdilik kenara bırakıp, Denis’in işaret ettiği önemli bir olguya dikkat edelim. Sömürgelerdeki kaynakların işletilmesi, oldukça geniş bir anlam taşımaktadır. Bu kaynaklar, hem kolay yoldan sermaye birikimi sağlayan değerli madenleri, hem sanayide kullanılan hammaddeleri, hem Avrupa’da o zaman için üretimi hiç olmayan ya da (tarım üretimi yerine sanayi üretimine ayrılan topraklar nedeniyle) yetersiz olan gıda maddeleri, hem de bütün bunları sağlayacak olan insan emeğini içermektedir. Kolonilere iki açıdan ihtiyaç olduğu görülmektedir; Bunlardan birincisi kaynakların işletilmesinin yönetimi, ikincisi çok uzun bir zaman sürecinde kaynakların bulunduğu ülke ya da bölgelerin yönetilmesi olarak açıklanabilir. İkinci neden, günümüzdeki ırkçılık ve kendi kendini yönetebilmekten mahrum olma gibi önemli sorunların kaynağı olarak ele alınabilir. Diğer bir deyişle günümüzde, ortaya çıkmış olan devasa

---

⁹⁹ Henri Denis, a.g.e., s. 124.

eşitsizliğin biricik kaynağı olarak, sömürgelerde kurulan yönetsel yapıyı göstermek mümkündür. Bu yönetsel yapı, kaynak sömürsünün yanında gelişen kapitalizmin dış pazarlara açılma sürecinde de kilit bir rol üstlenmiştir.

Tarihsel dönem olarak ele alındığında, ilk yağmalamanın Diaz, Kolomb ve Vasco de Gama'nın keşiflerinin başladığı 15. Yüzyıl sonu, İspanyollar tarafından Güney Amerika'nın yağmalandığı 16. Yüzyıl ilk yarısı olarak gerçekleştirildiği görülmektedir. Beaud ayrıca, "şeker kamışı üretimi, rom ve melas, zenci köle ticareti ve Amerika'nın kıymetli madenlerinin ortaya çıkarılıp yağmalanmasının bir yüzyıl boyunca İspanya'nın önemli bir zenginlik kaynağı olduğunu" belirtmektedir.¹⁰⁰ Kısa sürede Avrupa devletleri arasında bir rekabete dönüşen sömürgeci yayılma hareketleri 18. Yüzyılın ortalarına kadar sürmüştür. Ancak 18.Yüzyıldan itibaren sömürgecilik ortadan kalkmamış, sadece nitelik değiştirerek, varlığını güçlenerek sürdürmüştür.

17.YY boyunca Kuzey Amerika'nın Atlantik kıyılarında dokuz İngiliz yerleşim bölgesi oluşması,¹⁰¹ sömürgeci yayılcılığın ulaştığı boyutu göstermesi bakımından önemlidir. Bu rakama daha sonra ikisi Hollandalılardan alınan dört koloni daha katılmıştır. Bu koloniler, İngiltere'de üretilen mallara talep yaratacak yeni pazarların oluşturulmasında çok önemli bir işlevi yerine getirmişlerdir. Jamaika, kolonilere İngiliz mallarının dağıtıldığı, köle ticaretinin yapıldığı ve yağmalanan değerli madenlerin İngiltere'ye aktarıldığı en önemli merkez olarak işlev görmektedir. Burada plantasyon ekonomisinin oluşma koşullarının gerçekleştiği de görülmektedir. Plantasyonların 18.YY'daki genişlemesine paralel olarak köle ticaretinde de büyük bir artış yaşanmıştır. Yıllık yüzde beş gibi bir köle yenileme değeri de bu talebi canlı tutmakta ve geliştirmektedir.¹⁰² Kolonilere gönderilen malların İngiliz ihracatının 1700'de %15'i, 1775'de %33'ü olarak gerçekleşmesi,¹⁰³ yaratılan pazarın etkinliğini ortaya koymak açısından önemli verilerdir.

Deniz gücü (hem ticaret hem askeri olarak) İngiltere, Fransa ve İspanya'dan fazla olan Hollanda, 17.Yüzyıl başlarında Çin ve Japonya'ya kadar

¹⁰⁰ Michel Beaud, a.g.e.,s. 19-20.

¹⁰¹ Herbert Heaton, a.g.e., s. 296.

¹⁰² A.k., s. 297.

¹⁰³ A.k., s. 298.

ulaşmıştı. Rekabetle pazarının bir kısmını kaybetse de baharat ve gıda maddesi ithalatında önemli bir paya sahipti. Aynı dönemde Java'da şeker kamışı üretimini de başlatmış, Afrika ve Kuzey Avrupa ile ticaretini de artırmıştı.¹⁰⁴ Burada şeker üretimine ilişkin bir parantez açmakta fayda vardır. Her ne kadar 16.Yüzyılda bilinse de Avrupa'da şekerin kullanımı 17.Yüzyılda yaygınlaşmaya başlamıştır. İklim olarak Avrupa'da yetişmeyen ve emek yoğun bir ürün olan şeker kamışı, uygun iklimlerde (Antiller, Hindistan, Afrika'nın bazı bölgeleri) elde edilen sömürgelerde üretiliyordu. Uzun yıllar, Amsterdam ve Antverp Avrupa'ya şekerin satıldığı merkezler olarak kalmıştı. Emek yoğun bir ürün olan şekerin gerektirdiği emek gücü, ticaretin artması ile birlikte, Avrupa'nın karşılayabileceğinin çok üzerine çıkmıştır. Bu durum, sömürgecilik dönemi ile anılan bir başka gelişmenin kapısını aralamıştır. İhtiyaç duyulan emek, Afrika'dan ele geçirilen köleler ile sağlanmaya başlamış, böylece Avrupalı sömürgeci güçler tarafından bir plantasyon ekonomisi başlatılmıştır. Bu konulara ileride ayrıntılı olarak dönülecektir.

17.Yüzyılın ikinci yarısından itibaren artan sömürgeci yayılcılık ve plantasyon ekonomisi, sömürgelerden gelen malların fiyatını düşürürken Hollanda'nın bu alandaki gelirlerinin düşmesine ve borçlarının artmasına neden oluyordu.¹⁰⁵ Netice olarak ticaretteki hâkimiyet İngiltere lehine el değiştiriyordu. Aynı dönem, İngiltere'de devletin güçlendiği, tarımın daha verimli hale gelmeye başladığı ve sanayi geliştiği dönem olarak düşünüldüğünde, üretimin bir ölçüde ticarete üstün geldiği de düşünülebilir. İngiltere'nin 17.Yüzyılda kurduğu şeker plantasyonları, üçlü bir çevrim dâhilinde sermaye birikimine katkı sağlıyordu. İngiltere, Afrika pazarına kendi ürettiği sanayi ürünlerini götürüyor, Afrikalı köleleri Yenidünya (Avrasya ve Afrika dışında kalan yerler)'ya, tropikal ürünler ise ana ülkeye ve onun ithalatçı komşularına satıyordu. Buna benzer bir başka üçgende ise, bugünkü ABD'nin kuzeydoğu bölgesinden (Yeni İngiltere'den) Afrika'ya rom, oradan Antillere köle, oradan Yeni İngiltere'ye rom yapımında kullanılan melas

---

¹⁰⁴ Michel Beaud, a.g.e., s. 30-31.

¹⁰⁵ A.k., s. 32.

gidiyordu.¹⁰⁶ Elbette bu ikinci üçgen, merkantilist ideallere uzaktı. Ancak yine de İngiltere'nin bu ticaret üçgünden çıkar sağlamadığı iddia edilemez.

Marc Ferro, sömürgecilik döneminde (sömürenle sömürülen arasındaki) eşitsizliğin çok büyük olmadığını, emperyalizmle birlikte bunun birden bire arttığını belirtmektedir.¹⁰⁷ Bunu sömürgecilik döneminde eşitsiz büyümenin olmadığı şeklinde algılamak büyük yanığı olacaktır. Durumu kısaca, diyalektiğin nicel değişimin nitel değişime dönüşme yasasıyla açıklamak daha makul bir bakış açısı sunabilecektir. Bilindiği gibi, nicelikte meydana gelen sürekli ve artan değişim, bir noktadan sonra nitelikte ani ve büyük değişimlere yol açmaktadır. Bu bakış açısıyla, sömürgecilik döneminde sermaye birikiminin artışı, izleyen dönemde sanayi kapitalizminin ortaya çıkışına ve dolayısıyla birden çok hızlı büyümeye başlayan eşitsiz büyümeye yol açmıştır. Bu, hem burjuva ile işçi sınıfı arasındaki nitelik farkını hem de sömürülen ülkelerle sömüren ülkelerdeki halkların yaşam standartlarını ortaya koymak için kullanılabilir.

Tarımsal üretim açısından bakıldığında, merkantilistlerden sonra fizyokratlarla birlikte tarıma farklı bir bakış açısı geliştiğini söylemek mümkündür. "Fizyokratlar, zenginliğin mübadeleden kaynaklandığını öngören merkantilist inancı eleştirmiş ve gelişmiş çiftçilik teknikleri, mali reform ve tarımsal ürünlerin serbest ticaretinin, sermaye birikimini, artı değeri ve genel olarak zenginliği teşvik edeceğini öne sürerek, önceliği mübadele yerine toprağa vermişlerdir."¹⁰⁸ Fizyokratların tek verimli faaliyet alanı olarak tarımı görmeleri, merkantilist düşüncenin tarım kesimini ihmal eden yaklaşımına bir tepki olarak ortaya çıkmasından kaynaklanmaktadır. Duruma ilk dikkat çeken, merkantilizmden dolayı hoşnutsuzluk yaşayan tarıma dayalı büyük bir nüfusa sahip olan Fransa'da, anti-merkantilist iktisatçılardan Boisguillebert (1646-1714) olmuştur. Boisguillebert, ekonomik krizlerin, köylünün azalan geliri ve dolayısıyla azalan efektif talepten kaynaklandığını belirtmiş, bu nedenle önce

---

¹⁰⁶ Sidney W.Mintz, *Şeker ve Güç Şekerin Modern Tarihteki Yeri*, (Çev.Şükrü Alpagut), Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1996, s.87-88.

¹⁰⁷ Marc Ferro, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi*, (Çev.Muna Cedden), İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s. 45-46.

¹⁰⁸ Gordon Marshall, a.g.e.,s. 245.

tarımın geliştirilmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁰⁹ Fakat fizyokrasinin kurucusu olarak bilinen kişi Quesnay (1694-1774)'dir. Tarım ürünlerinin serbestçe piyasaya sürülmesini yasaklayan politikaların ürün fiyatlarının düşmesine, bunun da köylünün fakirleşmesine yol açtığını savunan Quesnay, ulusal gelirin artmasında sermayenin oynadığı role ilişkin şöyle der;¹¹⁰

“Daha önce verdiğimiz ayrıntılar bize gösteriyor ki, eski tarz çiftçilikle işlenen otuz milyon dönüm toprağın geliri sadece 285 milyon olur; buna karşılık aynı otuz milyon dönümü yeni usullerle işleyecek olursak, bunun gideri 710 milyona yükselecektir; ama birinci şıkta sadece 380 milyonluk bir gelir sağlamamıza karşılık, ikinci şıkta 1378 milyonluk bir gelir elde etmiş olacağız...Bu arada unutmayalım ki, eski tarz çiftçilik çok çalışma istemektedir; ama çiftçi gerekli harcamaları yapamadığı için çalışması verimli olmamakta ve başarısızlığa uğramaktadır. Aptal burjuvalarsa, onun bu başarısızlığını tembelliğine yormaktadırlar.”

Quesnay, üretim tarzının değişiminin sağlayacağı gelir artışını sanayi ve ticareti verimsizlikle suçlayacak kadar öne çıkarır ve bir ulusun zenginliğinin paraya bağlı olmadığını, kendi toprağından kazanç sağlayan bir ulusun komşularının durumundan daha aşağıda olmayacağını savunur.¹¹¹ Quesnay toplumu üç sınıfa ayırır. Bunlar; mülkiyet sahibi olmayan üretici sınıf (yani çiftçiler), toprak sahipleri ve kısır sınıf (sanayici ve tacirler)¹¹² olarak sıralanmaktadır. Burada kendisi de bir toprak sahibi olan Quesnay, toprak sahiplerini üretimin maddi unsuru olarak görmektedir. Ancak Quesnay'ın düşüncelerinin gerçekleşmesi için bile, tarımın sanayi üretimine bağımlı hale gelmesi gerekecektir.

Bir yandan da ticaretin serbest olması gerektiğini savunan fizyokratlar, bu ticaretin daha çok tarım ürünleri ile yapılması gerektiğini savunmaktadırlar. Liberal düşünceye büyük katkı yapan fizyokratlar, “bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler” formülünü de ileri sürmüşlerdir.¹¹³ Denis, Fransız

¹⁰⁹ Ali Özgüven, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Filiz Kitabevi, 2.Basım, İstanbul, 1983, s.11.

¹¹⁰ Henri Denis, a.g.e., s. 172-173.

¹¹¹ A.k., s. 172-173.

¹¹² Ali Özgüven, a.g.e., s. 12.

¹¹³ A.k., s. 14.

politikasının ticari liberalizme yönelmesinde pratik katkıları olduğunu belirttiği fizyokratların ekonominin fizik yasalara benzer evrensel yasaları olduğunu savunmalarının, ekonomik liberalizmi meşrulaştırma çabası olarak algılanabileceğini ifade etmektedir.¹¹⁴ Aslında fizyokratların tarıma bu derece yönelmesinin temelinde, Fransa'nın tarım ülkesi olarak ileri tarım tekniğini benimseyen İngiltere ve Hollanda'ya öykünmesinin yattığını düşünmek için çok sebep vardır. Fransa'da tarım geleneksel yöntemlerle yapılmaktadır ve bu nedenle verimsizdir. Ayrıca yolların yetersizliği, hububat ticaretine konan engeller ve tarımsal üretime ilişkin kısıtlamalar tarımın yetersiz gelişiminin sebepleri olarak sıralanmaktadır.¹¹⁵ 18.YY'da Fransa'nın İngiltere karşısındaki başarısızlığının temelini tarımsal üretimde arayan fizyokratlar, bütün çabalarını tarımsal üretimi artırmaya adanmış gibidirler. Onların sanayi üretiminin kârlılığı konusundaki yanılgıları ise, Adam Smith tarafından görülmüş ve kapitalist üretim tarzının teorisini oluşturma yolunda O'nun tarafından kullanılmıştır.

Görüldüğü gibi, merkantilistler ve onları takip eden fizyokratlar, öncelikler ve yöntem konusunda farklılık taşısalar da, bir noktada birleşmektedirler. Bu nokta ulusun zenginliğinin artması maskesi altında, sermayenin egemenliğini hâkim kılma ve bunu meşrulaştırma çabasının bir araya geldiği noktadır. Bu noktaya ulaşmak için başka ulusları sömürgeleştirmek, pazar haline getirmek de dâhil her türlü yöntem mubah sayılmaktadır. Diğer bir deyişle, Avrupa'da ilerleme kopuşlarla değil, birbirini takip eden süreçlerle gerçekleşmektedir. Böyle bakıldığında Makyavel'in yazdıklarına çok fazla şaşkırmamak gerekmektedir. Determinizm bunu gerektirir.

Magdoff, sömürgecilik döneminin Avrupa açısından amaçlarını; "kendi kendine yeterli bir imparatorluk kurmak, anavatanın hammadde ve besin ihtiyacını mümkün olduğu kadar karşılayabilmek ve üretim için dışarıya kapalı pazarlar sağlamak" olarak belirtmektedir.¹¹⁶ Ancak Avrupa'nın sömürgecilik döneminde sermaye birikimine büyük katkı sağlayan unsurlardan biri köle

---

¹¹⁴ Henri Denis, a.g.e., s. 188-189.

¹¹⁵ Michel Beaud, a.g.e., s. 73.

¹¹⁶ Harry Magdoff, "Emperyalizme Tarihsel Bir Bakış", *Az gelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der. Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 66, (55-74).

ticareti olmuştur. Çoğunlukla Avrupa'nın ihtiyaç duyduğu şekerin üretiminde plantasyon ekonomisinin bir parçası olarak kullanılan köle ticareti, bir yandan elde edilen şekerin maliyetini düşürmüştü, bir yandan, şeker ticaretinden elde edilen kârı artırmıştı, diğer taraftan da, ülkeler arasında büyük gelişmişlik farklarının ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Sömürgecilik dönemi, eşitsiz büyümenin doğal sonucu olarak, bazı toplumların, üretim araçlarına sahip olma konusunda diğerlerinden geri kalmasına neden olmuştur. Daha önce açıklamaya çalıştığımız gibi, niceliksel olarak, merkantilist dönemin yarattığı eşitsizlik, kapitalizm ile niteliksel anlamda büyük bir değişime neden olmuştur. Bir yanda dünya ticaret hacminin büyük ölçüde artması, diğer yanda bu ticarete konu olan ürünlerin sadece ülke içindeki değerlerle üretilmeyip, sömürge ülkelerdeki üretim olanaklarının zorla devreye sokulması, sömürgecilik dönemi sonunda ülkeler arasında çok büyük gelişmişlik farklarının ortaya çıkmasına yol açmıştır.

Özellikle 18.YY kapitalizm için çok büyük bir ilerlemenin sağlandığı dönem olarak görünmektedir. Beaud bu dönemi ticari mübadelenin, dünya ticaretinin yaygınlaştığı, imalat sanayi ve tarımsal üretimin hızlandığı, fiyatların tırmandığı ve nüfusun arttığı bir dönem olarak tanımlamaktadır.¹¹⁷ Diğer taraftan sömürgelerden getirilen malların fiyatının düşük olması, eşitsiz mübadeleyi yaratan etkenlerden birini oluşturmaktadır. Dolayısıyla merkez-çevre karşıtlığı kendini iyiden iyiye hissettirmektedir. Bu karşıtlık çerçevesinde ortaya çıkan gelişmişlik farkları, çok büyük bir değişimi başlatmıştır. Kapitalizmin dünya ölçeğinde bir sisteme dönüşmeye başladığı bu değişimin sonucunda yeni bir kavramla tanışmaktayız. O kavram; sömürülen ülkeler/toplumlar için geçerli olan "azgelişmişlik" kavramıdır.

Azgelişmişlik ilk anda toplumların gelişme aşamaları arasındaki görece bir farkı çağrıştırmaktadır. Tarihin her döneminde gelişmişlik düzeyleri arasında farklılıklar olsa da, bu farklar hiçbir zaman sermaye birikiminin büyük boyutlara ulaştığı kapitalizmde olduğu kadar yüksek olmamıştır. Ancak yine de ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının derece olarak altta bulunan

---

¹¹⁷ Michel Beaud, a.g.e., s. 53.

lkeler açısından “azgelişmişlik” olarak algılanması, bazı n kabulleri zorunlu kılmaktadır. Buna göre birinci olarak; ülkelerin neredeyse tamamının belirli bir tarihsel gelişme çizgisini takip ettiği, bu gün gelişmiş olanların bir dönem azgelişmiş olduğu, aynı Şekilde azgelişmiş ülkelerin de belirli tarihsel aşamalardan geçerek gelişmiş olabileceği kabul edilmektedir. İkinci olarak; gelişmiş ülke tanımının “Avrupa Merkezci”¹¹⁸ olarak yapılmasıdır. nc olarak ise; azgelişmişlikten kurtulmak için gelişmiş ülkelerin izledikleri yol takip edilmelidir ve bunun için yapılması gereken, onların sistemine eklemlenmektir.

Andre Gunder Frank, birinci n kabul hakkında Şunları söylemektedir; “Genellikle ekonomik kalkınmanın bir kapitalist aşamalar silsilesi içinde olduğu ve günümüz azgelişmiş ülkelerinin hala bazen orijinal bir tarih dönemi olarak gösterilen ve bugün gelişmiş ülkelerin uzun süreler önce yaşamış oldukları bir aşama içinde buldukları kabul edilir. Ancak tarihle az çok bir yakınlık bile, azgelişmişliğin orijinal ya da geleneksel olmadığını ve azgelişmiş ülkelerin ne geçmiş ne de Şimdiki durumlarının herhangi önemli bir yönden gelişmiş ülkelerin geçmişini andırmadığını ortaya koyar. Bugünün gelişmiş ülkeleri bir zamanlar gelişmemiş olsalar da hiçbir zaman azgelişmiş olmamışlardır.”¹¹⁹ Bu aynı zamanda Avrupa merkezci tarih algısının da eleştirisi olmaktadır.

Frank, bu açıklamasından yola çıkararak, azgelişmişliğin sermaye ve çeşitli değerler aktarılarak elde edilecek bir kalkınmayla kaldırılabilceği tezini de reddeder. O’na göre azgelişmiş ülkelerin ekonomik kalkınması, metropol ülke ile olan ilişkilerinden arınmasından geçmektedir. Metropol ülkelerin kapitalist sistemine eklemlenmek, kalkınmayı değil, azgelişmişliğin sürekliliğini sağlamaktadır. Azgelişmişlik döngüsünden çıkış, metropolden bir takım

---

¹¹⁸ İlk olarak 16.YY’da formüle edilmeye başlanan ve 19.YY’da geliştirilen Avrupa-Merkezcilik, Avrupalıların üstünlüğünü savunurken, sömürülenlerin maruz kaldığı uygulamaları da meşrulaştırma çabasında olan bir görüştür. Din, ırk, evre ve kültür boyutlarında üstünlüğü iddia eder. (Örsan Akbulut, a.g.e., s.120-122).

¹¹⁹ Andre Gunder Frank, “Azgelişmişliğin Gelişmesi”, *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 104, (103-119).

değerler ve sermaye ithal ederek değil, bunlardan vazgeçip kendi kalkınmasını planlayabilmekle sağlanabilir.¹²⁰

Az gelişmişliğin üzerinde anlaşılmiş ortak bir tanımını yapabilmek mümkün görünmemektedir. Az gelişmişliğin; doğal kaynaklardan faydalanma derecesinin zayıf olması, gelişme düzeyinin zayıf olması, halkın insanca yaşaması için gerekli temel ihtiyaçların karşılanamaması gibi tanımları yapılabilmektedir.¹²¹ Ancak hangi tanım yapılırsa yapılsın, değerlendirilen ölçütler, gelişmiş ülke sınıflandırması içinde yer alan ülkelerdeki durum temel alınarak hesaplanmaktadır. Daha başlangıçta bağımlılık için gerekli zemin hazırlanmaktadır. Eksik olan sadece az gelişmiş ülkeyi içinde bulunduğu durumdan kurtaracak kalkınma önerileridir. Az gelişmişlik, emperyalizmle birlikte bağımlılığı da içeren bir içerik kazanmıştır.

Az gelişmişliği yaratan temel faktör, kapitalizmin eşitsiz büyümesidir. Bunun doğal sonucu olarak Avrupa ülkelerinde sermaye birikimi sürekli artarken, Asya, Afrika ve Amerika'da birçok ülke giderek içinden çıkılması zorlaşan bir yoksulluk döngüsüne saplanmaktadır. Az gelişmiş tanımlaması için ise, yine gelişmiş ülkeler tarafından geliştirilen ölçekler uygulanmaktadır. Örneğin kişi başına düşen milli gelir, tarım ve sanayi üretimi arasındaki ilişki, eğitim düzeyi, enerji kullanımı, beslenme sorunları gibi ölçütler, az gelişmiş ülke tanımlamasını yapmak için kullanılan ölçekler olarak görünmektedir. Bu ölçekleri çoğaltmak ve/veya türetmek mümkündür. Ama bunlar az gelişmişliği bir sorun olarak tanımlarken, çözümünü de gelişmiş ülkelerin sunduğu reçeteler olarak kabul eden bir yaklaşımın ürünü olmaktan öteye gidemeyecektir. Sunulan reçetelerin sonucu ise bağımlılıktır. Bu nedenle, ölçütlere göre yapılan değerlendirmeleri sadece bir durum tespiti olarak ele almak, bağımsız çözümler üretebilmenin ilk adımı olabilecektir.

Az gelişmişlik, dünya kapitalist sisteminde onu yaratan koşullardan soyutlanarak tanımlanmaktadır. Bu tanımlama az gelişmişliği sürekli hale getirmenin mekanizmasını oluşturmaktadır. Kişi başına düşen milli geliri

---

¹²⁰ Andre Gunder Frank, a.g.m., s. 103-119.

¹²¹ Jacques Freyssinet, *Az gelişmişlik İktisadi*, (Çev. Tezer Öçal, M. Ali Kılıçbay), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1985, s. 8-9.

yükseltmek bir havuç misali hedef olarak ileri sürülürken, gelir dağılımındaki adaletsizlik, sistemin bakış açısı dışındadır. Ya da en azından sistemin bekası için tehdit oluşturacak tepkileri önlemek için gerekli olan kadar ilgi alanındadır.

Aslında ölçütlerin seçimi kadar, zaman ve mekân da önemlidir. Örneğin 20.YY başlarında sanayi üretimi önemli bir ölçüt olarak ele alınırken, yüzyılın sonunda sanayi üretimi işgücünün ucuz olduğu ülkelere kaydırılmış, mali sektör istihdam edilen kişi sayısı düşük olmasına rağmen kâr oranı çok yüksek olarak GSMH'nin yükselmesini sağlamıştır. Özellikle son dönemde doğrudan yabancı yatırımların oranının yüksek olması, azgelişmiş ülkelere ulaşılması gereken bir hedef olarak sunulmuştur. Bu hedefe ulaşmak için istenen ise, düşük ücretle çalışmaya razı bir işgücü, komplike üretim araçlarını kullanabilecek kadar sınırlı bilgiyi mümkün kılacak bir eğitim sisteminin hayata geçirilmesidir.

Buraya kadar, ilk çağlardan itibaren tarımın gelişmesinin toplumların ve dolaylı olarak kapitalizmin gelişmesine olan etkilerini ve tarımda kapitalist üretim tarzının kaçınılmaz olarak tarımın sanayi üretimine bağımlılığını artırdığını ortaya koymaya çalıştık. Buradan sonra ele alacağımız emperyalizm ve tarım ilişkisini anlamamız açısından bu, sınırlı da olsa gerekli idi. Artık kapitalizmin eşitsiz büyümesinin yarattığı azgelişmişlik ve buna bağlı olarak gelişen bağımlılık kavramları, incelememizin en önemli temellerini oluşturacaktır. Sömürgecilikte yaşanan niteliksel değişimle birlikte, azgelişmiş toplumların bağımlılık yönünde kontrol altına alındığı bir süreç olan emperyalizm, kapitalizmin hareket yasalarından biri olan sermayenin merkezleşmesine uluslararası bir nitelik kazandırmıştır. Bu uluslararası nitelikte birlikte, artık merkezde olanla çevrede olan arasında bir ayrışmanın giderek büyüdüğü gözlemlenmektedir. Artarak büyüyen eşitsizlik, dünyayı adeta tek bir pazara dönüştürme yönünde büyük bir ivme kazanmaktadır. Bu durum, çevrede bulunan ülkeler için bağımlıktan kurtulma adına son şansların kullanılabileceği bir ortamın habercisi gibi algılanmaktadır. Bunun yapılabilmesi için çevre ve merkez arasındaki ilişkilerin niteliğinin iyi anlaşılması gerekmektedir. Bu bağlamda, ilerideki bölümlerde tarımsal

ürünlerin ticaretinin, günümüzde merkez ve çevre arasında nasıl bir etki alanı yarattığını, eşitsiz büyümenin bu etki alanı içinde hangi mekanizmalarla işlediğini incelemeye çalışacağız. Ama daha çok işlenmiş gıda (ya da tarımda kullanılan girdiler) üzerinden yapacağımız değerlendirmeler, bizi konuya tarımdan çok sanayi açısından yaklaştırmaya zorlayacaktır.

II. Emperyalizm Dönemi

Emperyalizm kelimesinin etimolojik anlamındaki kayma, dünya genelinde kolonyal (sömürgeci) bir sistem kuran İngiliz İmparatorluğu ile ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda “bir ülkenin diğeri üzerindeki yönetimi” anlamına gelen emperyalizm, ilk olarak 1878’de kayıtlara geçmiştir.¹²² Sömürgecilik dönemini takip eden süreci tanımlamakta kullanılan emperyalizm kelimesi, sömürgecilikten nitelik olarak farklı bir olguyu ifade eder. Dönemsel olarak, sanayi kapitalizminin ardından gelişen bir kavram olması, emperyalizm kavramının maddi temelini kapitalizm olması gerçeğinden kaynaklanmaktadır. Lenin tarafından “kapitalizmin en ileri aşaması” olarak tanımlanması da bu görüşü desteklemektedir.

Sürekli kâr için üreten sanayiinin ürettiklerini satması için talep gereklidir. İç talep sanayi üretiminin aşırı miktardaki üretimine bir noktaya kadar cevap verebilir. Bu noktadan sonra yeni bir talep yaratmak için artık ülke dışına açılmaya gereksinim vardır. Ancak eşitsiz gelişmede meydana gelen niteliksel değişim, dünyada böyle bir talebi algılama yeterliliğinde bulunmayan bir çevre yaratmıştır. Bir yandan sermayenin merkezileşmesi uluslar üstü bir nitelik kazanırken, diğeri yandan merkezileşen sermaye çevrenin ortaya çıkışına neden olmaktadır. Emperyalizme geçişin genel olarak 20.YY’ın başından itibaren olduğu kabul edilir. Bu dönem için emperyalizmin kapitalizmin ileri aşaması olarak bir önceki aşamasından farkı, meta ihracına değil sermaye ihracına dayanmasıdır.¹²³

Sömürgecilik döneminde sağlanan sermaye birikiminin maliyeti, sömürgecilik faaliyetlerinin askeri olarak desteklenmesi gerekliliği nedeniyle oldukça

¹²² Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/> Erişim Tarihi: 08.09.2009.

¹²³ Örsan Akbulut, a.g.e., s. 340.

yüksekti. Daha da önemlisi sürekliliğin sağlanması istendiği gibi olmuyordu. Tarihin her döneminde silahlı bir gücü kullanmak ülkelere büyük masraflar getiriyordu. Bu masrafların karşılanması, merkezileşen devlet otoritesinin uğraşmak zorunda olduğu en önemli sorunların başında geliyordu. Kullanılan gücün masraflarının, getiriye oranının öncelikle dikkate alındığı düşünülebilir. Bu maddi temelin yanında birçok farklı neden bulunabilir. Ancak sömürgeleştirme çabalarının nitelik değişiminde yatan nedenlerden biri, bir bölgeyi askeri olarak kontrol etmekten öte, yönetsel yapının yeniden kurgulanmasının sağlanması için gereken çabaların nicelik ve niteliğinin farklılığında yatar. Fetihlerin askeri kontrolü sağlamakla sonuçlanamayacağından hareketle, yönetsel gücün kontrolünün ele geçirilmesi gerekliliği dikkate alındığında, silahlı gücün sadece bu ikinci amacı tesis için gereken ortamı hazırlamakta kullanılmasından söz edebiliriz.

Magdof, Avrupalılara 15.YY sonundan 17.YY ortasına kadar olan dönemde ticarete üstünlük sağlayan unsurun, savaş gemileri olduğunu belirtmekte ve bu güçlü gemiler sayesinde kurulu ticaretin Avrupa'ya aktarılması ve denetimi için kaleler kurulmasının mümkün olabildiğini söylemektedir.¹²⁴ İşte sömürgecilik dönemi boyunca maliyeti yükselten temel unsurun bu güç kullanımından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Sonraki dönemde güç kullanımının amaçları değişmiş; güç kullanımı, kendine bağlı uydular yaratmak amacıyla, fethedilen yerlerde yönetimin yeniden kurgulanmasının maddi dayanağı olarak algılanmıştır. Sağlanan uygun ortam, artık pazar sağlamaktan ziyade, sermaye ihracını mümkün kılmıştır.

Sermaye ihracı ya diğer ülkenin isteği ile ya da zorla gerçekleştirilecektir. Sermaye ihracı ve sanayi kapitalizminin sonucunda ortaya çıkan üretim fazlası için gereken pazarları, her zaman güç kullanımını meşrulaştıran bir söylemle gizleme ihtiyacı gerekli olmuştur. Ancak bu defa çok büyük bir fark vardır. Niyetin yerine getirilmesi için kullanılacak güç, eskiye oranla daha süratli ve daha yıkıcıdır. Bu durum yıllar içinde jeopolitiğin içeriğini bile değiştirebilecek bir yapıya bürünmüştür. Dünyanın yaşadığı iki büyük kitlesel

---

¹²⁴ Harry Magdoff, a.g.m., s. 63, (55-74).

savaşı bu bağlamda ele almak mümkündür. Zira birçok araştırmacı, akademisyen ve yazar, bunları “paylaşım savaşı” olarak nitelendirmektedir.

Bunun yanında sanayi kapitalizminin ulaştığı nokta, sömürgelerde ilkel üretim biçimlerinin, sanayi üretimi ile rekabet edememesi sonucunu doğurmuştur. Artan üretimin ihtiyaç duyduğu yeni pazarlar, kültürel, sosyal ve ekonomik bir değişimin mümkün kılınması ile sağlanabileceğinden, görünen uygarlaştırma amacının arkasında her zaman bu dönüşümü mümkün kılma isteğinin yattığını söyleyebiliriz. Bu dönüşümün bir örneği 19.YY Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşanmıştır. Ucuz fabrika ürünlerinin Türk pazarını istila etmesi neticesinde Türk pamuklu ve ipekli ürünleri bu krize yenik düşmüştür.¹²⁵ Üretimi biten bir ülkede oluşan durum ise hem bağımlılık hem de sermaye ihracının gerçekleştirilebileceği uygun koşulların oluşması olmaktadır.

Kapitalizmin tarihi çevrimsel nitelikte krizlerle karakterize olmuştur. Kapitalizmin, sermayeyi artırmak için sermaye artırmak jargonu sebebiyle, serbest piyasa koşullarında büyümeyi takip eden bir daralma dönemi yaşadığı görülmektedir. Büyüme ve daralma dönemlerini içeren bu çevrime “Kondratieff” çevrimi adı verilmektedir. Vallerstein bu çevrimlerin elli, altmış yıllık dönemler olarak gerçekleştiğini belirtmekte ve kesin sürenin “daralma evresinden kaçınmak için devletler tarafından alınan politik önlemlere ve özellikle yeni bir büyüme evresini canlandırabilecek yeni önde gelen sanayiler temelinde bir daralama evresinden çıkmak için alınan önlemlere bağlı” olduğunu belirtmektedir.¹²⁶

Amin, kapitalizmin dönemleştirilmesini, genişleme dönemlerini içeren 1815-1840, 1850-1870, 1890-1914, 1948-1967 yılları araları ile bunalım ve yeniden yapılanma dönemlerini içeren 1840-1850, 1870-1890, 1914-1948, 1967’den bugüne kadar olan zaman dilimlerini kavramlaştırarak yapmaktadır.¹²⁷

---

¹²⁵ Bernard Levis, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.B.Babür Turna), Arkadaş Yayınları, 3.Basım, Ankara, 2008, s. 617.

¹²⁶ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, (Çev.Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy), Aram Yayıncılık,2.Basım, İstanbul, 2005, s. 55.

¹²⁷ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (Çev.Semih Lim), Kaynak Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 1997, s. 53.

Kapitalizme ilişkin söz konusu tarihsel dönemleri veren Amin, kapitalist birikimi sağlayan süreci de şu şekilde ortaya koymuştur;¹²⁸

1. Merkez ve çevrede örgütlenmiş tek dünya sistemi,
2. Çoklu ilişkideki üretim tarzlarının hiyerarşik yapısı,
3. Çevrenin merkeze eklemlenişi ve birbirinden kopukluğu,
4. Siyasal tahakküm ve eşitsiz değişim yoluyla, merkezin çevreye dayattığı kurumların iç dinamiği ile belirlenen uluslararası uzmanlaşma,
5. Çevreden merkeze artık transferi.

Amin tarafından formüle edilen bu süreç, kapitalist hareket yasaları ile de uyum içindedir. Hatırlanacağı gibi kapitalist hareket yasaları; birikim ve kâr oranının düşüşü yasası, sanayiın artan merkezileşmesi ve yoğunlaşması yasası, sanayide artan işsizlik (atıl işgücü) oranı yasası, işçi sınıfının artan yoksulluğu yasası, krizler ve depresyonlar yasası olarak ortaya koyulmaktadır.¹²⁹ Amin'in ifade ettiği süreç, bu yasaların dünya ölçeğinde bir sisteme uyarlanması olarak görülebilir.

Amin kapitalist dünya ekonomisinin gelişimini üç aşamada açıklamaktadır. İlk aşama, merkantilist dönemi içerir. Bu dönemde kapitalizm öncesi üretim biçimi ile kapitalist üretim biçimi uzunca bir süre birlikte varlıklarını sürdürmüştür. Bir sonraki aşama tekelleşme öncesi gelişmiş kapitalizm dönemidir ve yaklaşık olarak 1800-1900 yıllarını kapsar. Bu dönemde merkez-çevre arasındaki mübadele henüz tamamen eşitsiz değildir. Üçüncü aşama ise Amin'in öncelikli olarak ilgilendiği, 1900'lerden itibaren başlayan emperyalist aşamadır. Bu aşamaya geçişle birlikte merkezde ücretler artmaya başlarken, dünya pazarları birbirine entegre olmaya başlamış, sermaye hareketli hale gelmiş ve eşitsiz mübadele başlamıştır.¹³⁰

Emperyalizm ile birlikte eşitsiz büyümenin yeni bir aşamasına geçilmiştir. Kapitalizmin ortaya çıkmasıyla birlikte niceliksel büyümenin bir noktadan sonra diyalektiğin gereği olarak niteliksel bir dönüşümü başlattığını

¹²⁸ Samir Amin, a.g.e., s. 28-29.

¹²⁹ Robert B.Ekelund, Robert F. Herbert, a.g.e., s. 275-278.

¹³⁰ Anthony Brever, a.g.e., s. 187-188.

anlatmıştık. Yeni geçilen aşamada artık az gelişmiş ülkeler ve gelişmiş ülkeler keskin hatlarla birbirinden ayrılmaya başlamıştır. Merkez-çevre karşıtlığı artık daha net olarak görülebilmektedir. Henüz sanayi kapitalizmine geçememiş toplumlar/ülkeler, doğası gereği doğal kaynakların, toprağın ve emeğin ucuz olduğu yeni kâr alanları haline dönüşmüştür. Böylece sermaye açısından bakıldığında, sermaye ihracı ile hem pazar yaratılması hem de kaynakların sömürülmesi birlikte gerçekleşmektedir.

Uluslararası ticaretin merkez-çevre karşıtlığı bağlamında dayattığı işbölümü, çevre ülkelerin tarım ve madencilik gibi katma değeri görece düşük ürünlerin ihracına yönelmesini sağlamaktadır. Bu işbölümünün korunması, merkez ülkelerin belirli alanlarda tekel konumunda olmaları ile sürdürülebilir hale gelmektedir. Samir Amin, bu mücadelede eşit olmayan güçlerin karşı karşıya geldiğini belirtir ve merkez kapitalist ülkelerin etkinliklerini sürdürmek için şu alanlarda tekel olma eğiliminde bulunduğunu ifade eder;¹³¹ 1. Çağdaş merkezlerin teknoloji alanında sahip olduğu tekeller, 2. Dünya ölçeğinde önemli finansal akımları denetleyen tekeller, 3. Dünyanın doğal kaynaklarına ulaşmayı sağlayan tekeller, 4. Kitle iletişimi ve medya alanında faaliyet gösteren tekeller, 5. Kitle imha silahları alanında faaliyet gösteren tekeller. Merkez, bu alanlardaki üstünlüklerini korumak adına, ticaret hiyerarşisini belirlemede, buna uygun olarak pazarlar oluşturmaktadır. Bunun için çevrede emeğe ödenen ücretin düşüklüğü ise, zaten merkezin sorunu değildir. Böylece çevre ülkeler bir anlamda taşeronlaşmaktadır.¹³²

Magdoff, yabancı yatırımın yabancı pazarların geliştirilmesi ve korunmasında etkili bir yöntem olduğunu, bunun tarihsel örneğinin de, “aynı zamanda ray, lokomotif, demiryolu vagonları ve demir, çelik ve makine sanayiinin diğer ürünlerine olan talebi de canlandıran demiryolları için sermaye ihracı” olduğunu belirtmektedir.¹³³ Örneğin “İzmir-Aydın arasında 1866 yılında açılan 80 mil uzunluğundaki demiryolu hattının İngiliz imtiyazı olması, 1885’ten

---

¹³¹ Samir Amin, *Değişim Halindeki Dünya Sistemi*, (Çev. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite, Ankara, 2000, s. 42-44.

¹³² A.k., s. 44.

¹³³ Harry Magdoff, *Sömürsüz Emperyalizm*, (Çev. Çiğdem Çıdamlı), Devin Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2005, s. 78.

itibaren bir demiryolu inşası patlaması yaşanması”¹³⁴ hatta bu konuda Almanya ve İngiltere arasında çıkar çatışmaları yaşanması, Magdoff’un savunduğu tezi doğrulamaktadır. Sonuçta bir taraftan az gelişmiş ülkelerin merkeze bağımlılığı artarken, diğer yandan az gelişmişlikleri sürekli hale gelmektedir.

Bağımlılığın artışına örnek olarak Osmanlı İmparatorluğu’nun 19.YY’daki durumunu örnek gösterebiliriz. Bernard Levis Osmanlı sanayiinin gerileyişini on dokuzuncu yüzyıl başına dayandırmakta ve bu dönemde Avrupa’da üretilen fabrikasyon ürünlerin Türk pazarını istila etmesi sonucu yerli üretimin büyük darbe yediğinden bahsetmektedir.¹³⁵ Yerli üretimin olmadığı ve halkın tüketime alıştırıldığı nokta, bağımlılığın en yoğun olduğu noktadır. Başlangıçta ekonomik yıkım gerçekleşir, sonrasında siyasi yıkım ve toplumsal yıkım onu izler.

Magdoff, kapitalizmin geldiği aşamanın analitik olarak fayda sağlayabilecek beş dönemde incelenebileceğini söylemektedir; ”Birinci dönem, 15.YY sonundan 17.YY ortasına kadar olan, ticaret sermayesinin ve dünya ticaretinin gelişmesidir. İkinci dönem, ticaret sermayesinin egemen ekonomik güç halini aldığı, 18.YY ortalarına kadar olan dönemdir. Üçüncü dönem, 18.YY sonlarına kadar sanayi devriminin etkisi ile sanayi sermayesinin doğuşu ve giderek egemen oluşunu içerir. Dördüncü dönem, I.Dünya Savaşı sonuna kadar olan süreçte, tekelci sermayenin gelişmesiyle birlikte yeryüzünün bölgesel paylaşımı amacıyla yaşanan çatışmaları içermektedir. Beşinci dönem ise, günümüze kadar olan, farklı bir toplumsal sistem olarak sosyalizmin doğuşuyla birlikte sömürgeciliğin çözülmesi ve çokuluslu şirketlerin ortaya çıkması dönemidir.”¹³⁶ Dönemlere ayırma işlemi nasıl yapılırsa yapılsın, toplumların evriminde basitten karmaşığa doğru olan devrim, bu dönemlerin belirlenmesinde de kendini göstermektedir. Özellikle emperyalizmle karakterize olan süreçte, dünya merkezileşen tekelci sermayenin egemenliğinde tek bir sisteme doğru yönelmektedir.

¹³⁴ Bernard Levis, a.g.e., s. 250-251.

¹³⁵ A.k.,s. 617.

¹³⁶ Harry Magdoff, a.g.m., s. 62, (55-74).

Kapitalizmin bir dünya sistemine dönüşmesi, merkez ve çevreyi yerli yerine oturtmaktadır. Dünya sistemi yaklaşımı üç temel kavram çiftine dayandırılabilir. Bunlar;¹³⁷ merkez-çevre karşıtlığı, hegemonya ve rekabet ile (yukarıda bahsedilen) çevrimsel yükselme ve düşme aşamaları olarak sıralanabilir.

Samir Amin de (Wallerstein gibi) kapitalizmi bir dünya sistemi olarak görmektedir. Buna göre;¹³⁸ sermaye birikim süreci, küreselleşmiş bir değer yarasınca biçimlendirilmekte ve dünya ölçeğinde merkez-çevre karşıtlığını üretmektedir. Kapitalizm, çevrenin merkeze olan bağımlılığını yaratır ve bu karşıtlıktan beslenir. Burada bir parantez açarak bağımlılık teorilerine kısaca göz atmakta fayda vardır.

A. Bağımlılık Teorileri

Bağımlılık teorileri dünya kapitalist sisteminin merkez-çevre karşıtlığı bağlamındaki örgütlenmesinin sonuçlarından hareket etmektedir. Ancak iki farklı teorik damardan hareket ettiği söylenebilir. Modernleşme Okulu'nun savunduğu kalkınma politikalarının başarısızlığına tepki olarak doğan ve dünyayı üçüncü dünyacı bakış açısıyla merkez ve çevre olarak bölen yeni teorilere karşın erken bağımsızlık teorileri, bağımlılığı kolonizasyon ve eşitsiz mübadele kaynaklı ekonomik bir olgu olarak görmektedirler. İnceleme nesnesi olarak çevre ülkelerin bağımlılığının tarihsel ve yapısal doğasına odaklanan yeni bağımlılık teorileri taraftarları, bağımlılık ve kalkınmanın bir arada bulunabileceğini savunmaktadırlar.¹³⁹ Oysa bu durum diğer grup açısından kabul edilemezdir.

Bu kapsamda Andre Gunder Frank, az gelişmişliğin kapitalizm tarafından yaratıldığını savunmaktadır. Bu durum Frank'ın ifadesiyle 1960'ların sonu ile 1970'lerin sonu arasında Marksist düşünce tarafından ortaya atılan

---

¹³⁷ Örsan Akbulut, a.g.e., s. 42.

¹³⁸ Samir Amin, *Kaos İmparatorluğu ve Yeni Kapitalist Küreselleşme*, (Çev. Işık Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993, s. 11.

¹³⁹ Marijke Keet, "Dependency and underdevelopment in Third World countries", <http://www.meteck.org/dependency.html>, 08.02.2010.

“bağımlılık teorileri”nin karakteristiğini oluşturur.¹⁴⁰ Bağımlılık teorileri, dünya kapitalist sistemini merkez ve çevre olarak ayırır ve çevrenin, bağımlı hale gelmesinden sonra, genişlemesine bağlı olarak merkez gelişir.¹⁴¹ Dolayısıyla bağımlılık teorileri gelişmişlik incelemeleriyle birlikte anlam kazanır.

Az gelişmişliğin nedeninin, gelişmişliği oluşturan süreçle aynı süreç olduğunu, bu nedenle merkez ve çevre arasındaki tek taraflı bağımlılığın, aynı zamanda az gelişmişliği sürekli kıldığını belirten Frank, bağımlı metropollerin gelişmesinin uydu statüsünde olmalarıyla sınırlanacağını ileri sürmektedir.¹⁴² Dünya kapitalist sistemine eklenen bir bölge veya alanda az gelişmişliğin gelişmesi söz konusudur. Bu eklenmeyle birlikte artığın merkeze akışı gerçekleşmeye başlar. Dünya kapitalist sistemi metropol-uydu yapısını zorunlu kıldığından dolayı bu gelişmeden söz edilebilir ve metropol uydu ilişkileri 16.YY’dan itibaren vardır.¹⁴³ Frank’a göre metropol-uydu ilişkilerinde artığın merkeze akışını sağlayan mekanizma, her seviyede az gelişmişliğin sürdürülmesinden çıkar sağlayan sınıflar yaratır. Sermayenin merkezde birikimi ise tekelci piyasanın oluşmasını sağlamaktadır.

Frank, sermaye birikimini tarihin itici gücü olarak kabul eder ve onu kapitalizme özgü olmaktan çıkarır, bu yönüyle de Wallerstein ve Amin’den ayrılır.¹⁴⁴ Bu yönüyle tarihin itici gücü olarak sınıf mücadelesini gören Marksist kuramdan da ayrılan Frank, Marksist kuramcılar tarafından bu nedenle eleştirilmiştir. Kapitalizmi üretim ilişkilerine dayandırmadan açıklamaya çalışmayı, bir körün fili dokunarak tanımlamasına benzetebiliriz. Neresini açıklarsa açıklasın, mutlaka gerçeğin birçok parçası açıklanamadan kalacaktır. Frank’ı bu nedenle eleştirenlerden birisi de Ernesto Laclau’dur. Laclau, verdiğimiz fil örneğinden hareketle, üretim ilişkilerinden soyutlanan kapitalizm tanımının, kapitalizmi olduğundan çok farklı görmemize yol açacağını, bunun ise büyük ölçüde Frank’ın ideolojik bakışını yansıtmış

---

¹⁴⁰ Anthony Brever, *Marxist Theories of Imperialism*, Second Edition, Routledge, England, 1990, s. 161.

¹⁴¹ A.k., s. 161.

¹⁴² Andre Gunder Frank, a.g.m., s. 110-111.

¹⁴³ Anthony Brever, a.g.e., s. 164-165.

¹⁴⁴ Örsan Akbulut, a.g.e., s. 47-48.

olacağını belirtmektedir.¹⁴⁵ Laclau, feodal üretim biçiminde; işgücünün zorlamayla ürettiği artığın direkt üretici dışında birisi tarafından alındığını ancak üretim araçlarının mülkiyetinin direkt üretici de kaldığını, bunun yanında kapitalist üretim biçiminde; feodalizmden farklı olarak üretim araçlarının mülkiyetinin kesinlikle işgücünden ayrıldığını ifade etmektedir.¹⁴⁶

Bağımlılığın sermaye ihracı ile birlikte ileri bir boyuta taşındığı kabul edilebilir. Azgelişmiş ülke pazarlarında emek sömürsünü kolaylaştıran sermaye ihracı, merkezin çevreye karşı görelî konumunu sağlamlaştıran bir etki yapar. Bu şekilde azgelişmiş ülkenin üretim güçleri üzerinde bağımlılık esasına dayalı bir denetim kurulmuş olur. Bu durum, bağımlı ülkede yaratılan artığın merkeze aktarılmasının koşullarını meşrulaştırır. Bu görüşe destek veren Dos Santos, yaratılan artığın büyük ölçüde emek sömürsüne dayandığını söylemekte ve bağımlılığı üç değişik biçimde ifade etmektedir;¹⁴⁷

1. Sömürgeci bağımlılık; ticaret ve mal ihracına dayanır. Sömürgecilik dönemine ilişkin olarak anlatılan özelliklerle karakterize olmuştur.
2. Malî-sınaî bağımlılık; 19.YY sonlarında sanayi devrimi sonrasında ortaya çıkar ve sermaye ihracı ile merkeze bağımlı bir üretim yapısı oluşmasını sağlar.
3. Birinci Dünya Savaşı (özellikle İkinci Dünya Savaşı) sonrasında azgelişmiş ülkelerdeki pazarlara çokuluslu şirketler vasıtasıyla sermaye ihracına dayalı teknolojik-sınaî bağımlılık ise, günümüzde az da olsa varolan birinci ve ikinci tipten çok daha fazla yaygındır.

Bağımlılık hangi şekilde olursa olsun, bağımlılığı meşrulaştıran bir yönetim yapısını gerekli kılar. Yönetimlerin yeniden kurgulanmasının en yaygın yöntemlerinden biri ise, reform çabalarıdır. Böylelikle ülkenin üretim biçimi kontrol altına alınır. Dünya ölçeğinde bir işbölümünün belirlediği bir süreçte, kontrol altında üretim yapan azgelişmiş ülkede yaratılan artık, çeşitli

---

¹⁴⁵ Ernesto Laclau, "A.G.Frank'ın Yönteminin Eleştirisi: Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s.131-132, (121-156).

¹⁴⁶ Anthony Brever, a.g.e., s. 179-180.

¹⁴⁷ Thetonio Dos Santos, "Bağımlılığın Yapısı", *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 39-40, (37-50).

mekanizmalarla merkeze aktarılır. Burada belirleyici unsur ise, ülkenin bir şekilde eklemlendiği sisteme olan bağımlılığıdır.

Dos Santos, bağımlılığın üretim üzerindeki etkilerini yukarıda belirttiğimiz hususlar çerçevesinde üç noktada dile getirmektedir;¹⁴⁸ Birinci nokta, tarım ve madencilikte ihracata dayalı bir üretimin, ülke içerisinde iç metropollerin ve sömürge bölgelerin doğmasına yol açması, sonuç olarak kapitalizmin uluslararası düzeyde eşitsiz ve birleşik gelişme özelliğinin ülke içinde çok daha keskin biçimde yaratılmasıdır. İkinci nokta, çokuluslu şirketlerin çıkarlarının ön planda olduğu teknolojik ve sınaî bir yapının yaratılmasıdır. Üçüncü nokta ise, egemen merkezlerdeki teknik ve ekonomik düzeyin az gelişmiş ülkelere temelsiz olarak aktarılması neticesinde eşitsiz bir üretim yapısı ve gelir adaletsizliğine zemin hazırlanmasıdır.

Wallerstein'in dünya sistemi tanımı, bağımlılık tartışması yönüyle Frank'a yakındır. Kapitalizmi Frank gibi değişim ilişkileri sistemi olarak görmesi, toprak lordları ile köylüler arasındaki sömürü ilişkilerini de bu çerçevede ele alması, onun da Frank'in eleştirildiği gibi birçok yazar tarafından eleştirilmesine neden olmuştur. Bir sosyal sistemin bütün olarak görülmesi gerektiğini savunan Wallerstein, ulus devletlerin modern dünyada kapalı sistemler olarak kabul edilemeyeceğini vurgular.¹⁴⁹ Buradan hareketle üçlü bir yapının açıklamasına girişir. Bu yapı merkez, yarı çevre ve çevre olarak kavramlaştırılır ve aralarındaki temel fark, artığın çevreden merkeze aktarımını sağlayan devlet mekanizmalarının gücüdür.¹⁵⁰ Diğer taraftan merkez-çevre ilişkisel bir kavram olarak ortaya konur ve üretim sürecinin kârlılığını ifade eder.¹⁵¹ Üretim, küresel boyutta ele alındığında, oluşan işbölümü, katma değeri düşük ve rekabetçi ürünlerin, kısmen tekelleşmiş ürünler karşısında zayıf kaldığı bir sistemde gerçekleşir. Böylelikle çevreden merkeze doğru sürekli bir artık transferi gerçekleşir. Bu durum, eşitsiz mübadele olarak tanımlanmaktadır. Küresel üretimdeki işbölümünde, daha kârlı alanların ortaya çıkması durumunda, ürünlerin önce yarı-çevreye, daha

---

¹⁴⁸ A.k., s.46-47.

¹⁴⁹ Anthony Brever, a.g.e., s. 176.

¹⁵⁰ A.k., s. 176.

¹⁵¹ Immanuel Wallerstein, a.g.e., s. 51.

sonra da çevreye aktarılması söz konusu olmaktadır.¹⁵² Ancak merkeze artık transferini sağlayan eşitsiz mübadele mekanizması sürekli olarak varlığını sürdürmektedir. Eşitsiz mübadele ile artık transferi, çevreden yarı-çevreye ve oradan da merkeze aktarıldıkça, devlet çevrede zayıflarken merkezde güçlenmektedir ve bu da eşitsiz büyümeyi sistematik olarak kalıcı hale getirmektedir, ancak bazı dönemlerde bu üçlü yapının sıradüzeninde yükselme ve düşmeler gerçekleşebilmektedir.¹⁵³ Laclau'nun Frank için yaptığı eleştiriler, Wallerstein için de geçerlidir.

Brenner, Laclau'nun eleştirilerini geliştirir ve (Wallerstein'in üretim şeklini tanımlamak için kullandığı) "işgücünü kontrol şekli"nin egemen sınıf tarafından belirlendiğini söyleyen Wallerstein'i, üretim şeklini belirleyen egemen sınıfın özgür seçimi değil, sınıfsal çelişki olduğunu ortaya koyarak eleştirir.¹⁵⁴ Bu açıdan bakıldığında, Wallerstein'in de Marksist teoriden ayrıldığını söylemek mümkündür.

Öngördüğü çözümleriyle Samir Amin, bağımlılık teorilerinde daha tutarlı bir yaklaşıma sahiptir. Samir Amin, bağımlılığın temelinde birikimin yattığını savunur. Merkezdeki birikim kendi iç dinamikleri ile gerçekleşirken, çevredeki birikim merkez-çevre ilişkilerinin şekillendirdiği dış dinamiklere bağımlıdır. Bu durum, kapitalizmin merkezdeki gelişiminin Marks'ın öngördüğü şekilde gerçekleşmesine karşın, çevredeki gelişiminin sınırlanmasına yol açar. Çevre sadece (madenler, tropik tarım gibi) kaynak temelli faaliyetlerde sınırlı bir rekabet gücüne sahiptir ve gelişmesi, daraltılmış iç pazarla sınırlıdır. Amin bu şartlarda eşitsiz gelişmenin önemli nedenlerinden biri olarak eşitsiz uzmanlaşmayı görür.¹⁵⁵ Çevrenin katma değer yaratma potansiyeli, hem merkezden pazara sokulan rekabet gücü yüksek ürünlerle, hem de eşitsiz mübadele ile yaratılan azgelişmişlik nedeniyle sınırlanır. Eşitsiz mübadeleye yol açan eşitsiz uzmanlaşma, merkezin ürettiklerine bağımlı bir çevre yarattığı için merkezde ücretler artarken, çevrede azalır. Bu durum aynı zamanda merkezde birikimin artması sonucunu doğurur. Çevrede

---

¹⁵² A.k., 52-53.

¹⁵³ Anthony Brever, a.g.e., s. 177-178.

¹⁵⁴ A.k., s. 182.

¹⁵⁵ A.k., s. 182-183.

uzmanlaşmanın olduğu birkaç alanda verimlilik görece olarak yükselir. Amin'e göre bu yönüyle ücretler bağımlı değişkenlerdir.¹⁵⁶ Amin'in merkezin tekelleşme eğiliminde olduğu alanları tanımlamasını bu çerçevede ele aldığımızda, bağımlılığın söz konusu üretim hiyerarşisinin bir parçası olarak geliştiğini söyleyebiliriz.

Amin, bu süreçte çok uluslu şirketlerin ortaya çıkışının merkez-çevre ilişkilerinde şiddetli bir etki yarattığını belirtir.¹⁵⁷ Gerçekten de çok uluslu şirketler, hem ucuz işgücünün olduğu yerlere sermaye ihracını kolaylaştırmış, hem de artığın transferinin sorunsuzca merkeze aktarılmasında büyük katkı yapmıştır. Ancak bu şirketlerden bahsedildiğinde, şirketlerin faaliyet göstereceği ülkelerdeki kamu yönetimlerinin bağımlı yapısına değinmek bir zorunluluktur. Amin; ÇUŞ'lar yerel pazarlarda tekelci pozisyonlarını güçlendirmek için ne zaman saldırıya geçse, DTÖ'nün hemen onların yardımına koştuğunu belirtirken, hem ÇUŞ'ların bu sistemdeki etkinliklerini, hem de ÇUŞ'ları destekleyen uluslararası örgütlerin çevrenin bağımlılığını nasıl istismar ettiklerini vurgulamaktadır.¹⁵⁸ Şimdilik bunların bağımlılığın sebebinden ziyade sonucu olduğunu söyleyelim ve ileride ayrıntılı olarak ele almak üzere bahsi kapatalım.

Bağımlılık teorilerinin ortak noktaları birleştirildiğinde ortaya çıkan yaklaşımın temel taşları şöyle özetlenebilir; "(1) (Kapitalist) dünya sistemi merkez ve çevre (ya da benzer terimler) olarak ikiye bölünmüştür. (2) Çevre halkları bağımlı iken, merkezinkiler değildir. (3) Bağımlılık, çevredeki gelişmeyi yıkıcı şekilde sınırlar ve bozar."¹⁵⁹ Bağımlılık, çevrenin sorunlarını büyüten bir olgudur. Zira bütçeden büyük miktarlar, bağımlılık mekanizmasının yarattığı eşitsiz büyümeyi azaltmak maksadıyla kullanılır ama bunda da başarılı olunamaz. Bu başarısızlığın çok çeşitli nedenleri vardır. Başarısızlığı bağımlılığın yarattığı ortamın bir sonucu olarak kabul etmek mümkündür.

---

¹⁵⁶ A.k., s. 183-184.

¹⁵⁷ A.k., s. 189.

¹⁵⁸ Samir Amin, *Değişim Halindeki Dünya Sistemi*, s. 20.

¹⁵⁹ Anthony Brever, a.g.e., s. 196.

Amin'in buna çözümlü, ekonominin halkların hizmetine sunulduğu çok merkezli bir dünya sistemidir.¹⁶⁰

Merkezle çevre arasındaki üretim hiyerarşisinin oluşumu, çevrenin katma değeri yüksek ürünlerde merkeze bağımlılığını yaratmaktadır. Bu bağımlılık çevre ülkelerine katma değeri görece düşük tarımsal ürünler ve doğal kaynakların ihracatı konusunda uluslararası bir işbölümü dayatır. Çevrenin merkez tarafından üretilen yüksek katma değerli ürünlere olan bağımlılığı ise, eşitsiz mübadelenin ana nedenidir. Çevrede bu kapsamda ücretler düşerken, merkezde yükselmektedir. En basit şekilde açıkladığımız bu sistemde, karmaşık ilişkilerin gelişimine bağlı olarak bağımlı yapı kendisini her üretim aşamasında yeniden üretmektedir. Tarımsal üretimin sanayi üretimine olan bağımlılığı, buna temel bir örnek teşkil eder. Tarımsal girdilerin küresel üretim hiyerarşisinde merkeze özgü yapısı ve işlenmiş gıda üretiminin bu alanda yarattığı bağımlılık, bu sistemin temel parametreleridir. Bağımlılığın gelişimini günümüze kadar görebileceğimiz alanların başında tarımsal üretim gelmektedir. Bu kapsamda tarımda sanayi etkisinin artışını ele alabiliriz.

B. Tarımda Sanayi Etkisinin Artışı

1. Tarımsal Üretimin Özellikleri

Gülten Kazgan tarımsal üretimin iki boyutundan söz eder; bunlar, tarımın bütün dünyada çevre koşullarına olan bağlılığını tanımlayan evrensel boyut ve üretim güçleri ile üretim ilişkilerinin oluşturduğu üretim tarzına bağlı kurumsal boyut olarak sıralanır.¹⁶¹ Evrensel boyut, insanın bir noktadan sonra müdahale şansı olmayan boyuttur. Bu yönüyle tarımsal üretime risk kavramını dâhil eder. Kurumsal boyut ise, ölçek ve üretim tarzı ile şekillenir. Bu özelliklerinden ötürü, tarımsal ürün piyasaları, imalat sanayiindeki tekelleşmeden farklı bir seyir izler.¹⁶² Bunun nedeni tarımın kurumsal ve

¹⁶⁰ Samir Amin, *Değişim Halindeki Dünya Sistemi*, s. 23.

¹⁶¹ Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, Der Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 1983, s. 3-4.

¹⁶² A.k., s.9-10.

evrensel niteliklerinden kaynaklanan özelliklerinde saklıdır. Bunlardan bazılarını özetlemeye çalışalım;¹⁶³

1. Tarımsal üretim bir sanayi üretimi gibi sürekli değildir. Bitkinin yetiştirme sürecine göre planlamanın önceden yapılması gereklidir. Bazı ürünler senede bir kez ekilebilir. Buğday, arpa, şeker pancarı gibi ürünler planlaması çok önceden yapılması gerektiği için stratejik ürünlerdir. Stok süreleri sınırlıdır. Belirli sürelerde tüketilmesi gerekir.

2. Emek ve sermaye dışında doğa şartları, ürün verimliliğini doğrudan etkilemektedir. Üretim planlanandan az ya da çok olabilmektedir. Girdi-çıkıtı ilişkisinin kesinlikle bilinmemesi, “verim belirsizliği” olarak nitelenir.

3. Üretilen ürün seçiminde, iklim, toprak, bölge, arazi yapısı doğrudan etkilidir. Bu durum ikinci madde ile birlikte tarımsal ürünlerin birim maliyetlerini ve verimliliğini de etkiler. Örneğin çok su isteyen şeker pancarının, sulama imkânların kısıtlı olduğu bir bölgede yetiştirilmesi, hem verimin düşük olmasına hem de maliyetin yükselmesine neden olabilir.

4. Tarımsal üretim, günün belirli saatlerinde ve haftanın belirli günlerinde yapılan standart bir iş olmadığından, bir yaşam biçimini gerekli kılar. Bu yaşam biçimi çiftçilik olarak adlandırılabilir.

5. Tarımsal fiyatlar yukarıda sayılan özelliklerden dolayı istikrarsızdır. Arz miktarının belli olmaması, fiyatların her an değişebilen tahminlere indirgenmesine yol açabilir. Ancak bu özellik, kapitalist üretime ilişkin bir özellik olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca özellikle yıllık ürünlerde fiyat oynaklığı çok süratli değildir.

6. Tarımsal üretim, dünya ya da ülke çapındaki ekonomik krizlerden veya ekonomik gelişmelerden sanayi üretimi kadar etkilenmez. Çünkü tarımsal ürünlerin talep esnekliği sanayi ürünlerinin talep esnekliği kadar yüksek değildir.

---

¹⁶³ Fethi Açıl, Rasih Demirci, *Tarım Ekonomisi Dersleri*, Ankara Ziraat Fakültesi Yayını, Ankara, 1984, s.7-15; Gülten Kazgan, a.g.e., s. 3-17.

7. Tarımsal ürünün mahsulü aritmetik olarak azalır, ürünün fiyatı geometrik olarak artar. Bu durum “King Kanunu” olarak adlandırılır. Örneğin şeker pancarı üreten bir ülkenin bundan vazgeçmesi durumunda oluşacak arz açığı, fiyatı beklenenden fazla artıracaktır.

8. Kapitalist sistemde özel mülkiyet esas olmakla birlikte, bazı ülkelerde tarım işletmelerinin mülkiyeti sınırlanabilmektedir. Bunun nedeni toprak arzının sınırlılığıdır. Ayrıca tarımda kamu girişimciliği, üretimden ziyade ürün pazarlaması alanında yaygındır.

9. Emek ve emeğe ödenen ücret açısından da farklılıklar vardır. Sürekli istihdam yerine, mevsimlik istihdam çoğu zaman geçerlidir.

10. Yaş sebze meyve dışında hemen hemen bütün tarımsal ürünler, üretimden tüketimine kadar bütün aşamalarda az ya da çok sanayi üretimine bağımlıdır.

Genel olarak bakıldığında kapitalizm, sanayileşme ve nüfusun artışına yol açmış, bu durum kapitalist tarımı tetiklemiştir. Ama kapitalist tarım, sorunlarıyla birlikte gelmiştir. Özel mülkiyeti gerekli kılan kapitalist üretim tarzı, miras sonucu toprakların bölünmesi nedeniyle ciddi sorunlar yaşamıştır. Bu sorunlardan biri, miras kalan topraklar üzerinde oluşabilen ipoteklerin üretimdeki sermaye yükünü artırmasıdır. Bir diğeri toprağın kapitalist tarımsal üretim yapılamayacak ölçüde parçalanması riskidir. Bu iki olgu üzerine dikkat çeken Lenin’in dikkat çektiği bir başka nokta ise, doğal seçimle oluşmuş bitki ve hayvan türlerinin, yapay seçimle oluşturulan cinslere yerini bırakması neticesinde hassaslaşan bitki ve hayvan üretiminin daha çok şeye ihtiyaç duymasıdır.¹⁶⁴ Bu durum bağımlılığın artışına da etki yapmaktadır.

Kapitalizm büyük bir nitelik değişimi geçirerek emperyalizme evrilirken tarım alanında yaşananlar, kapitalizmin sanayi ile birlikte tarımı da kontrol altına aldığını göstermektedir. Tarımda kapitalist üretimin en önemli göstergesi, küçük miktarda üretimin yerine, kitlesel üretimin ücretli emek ile gerçekleştirilmesi olarak ifade edilebilir. Ancak kapitalist tarımsal üretim

---

¹⁶⁴ V.İ. Lenin, *Tarımda Kapitalizm*, (Çev.Serpil Güvenç), Sol Yayınları, Ankara, 1996, s. 48-51.

tartışmalı bir konudur. Birçok yazar açısından yukarıdaki tanım tatmin edici olabilirken Boratav, küçük üreticiliği; “tarımda sermaye, artı değer ve kâr ilişkilerine girmeden işçi kullanabilen bir ekonomik kategori” olarak görmekte, kâr için üretim ve sermaye birikimi olmayan bir üretim için ise, kapitalist üretim biçimi denemeyeceğini savunmaktadır.¹⁶⁵ Benzer tartışmalar Wallerstein ve Frank’ın Marksist teoriden ayrılmasına neden olan yaklaşımlarında da görülmektedir. Bu nedenle birikimin nasıl sağlandığı sorunu önemli bir tartışma konusu olarak ortaya çıkar. Amin bu boşluğu dolduran yazarlardan biri olarak görülebilir.

Tarımda kapitalist üretimin sonucu olarak, geçimlik köylü aile işletmeleri zamanla tasfiye olmuştur.¹⁶⁶ Bunun sonucunda küçük ölçekli aile işletmelerinin yaşam biçimlerinde köklü değişiklikler ortaya çıkmıştır. Daha önce geçimlik üretim yaparken, bağlı olduğu geleneksel tarım yöntemlerinde yaşanan değişim sonucunda aile işletmeleri yarı zamanlı çalışan işletmeler haline gelmiştir. Bu durum, ailenin diğer zamanlarda geçimini sağlamak için farklı alanlarda çalışmasını zorunlu kılmıştır.

Kapitalist tarıma geçişle birlikte, işletme ölçeklerinde de değişimler yaşanmıştır. Lenin tarafından, Kautsky’nin araştırmasına dayanarak verilen rakamlar; Almanya’da 1882-1895 arası dönemde orta büyüklükteki arazilerde artış görüldüğünü, Fransa’da 1882-1892 arasında en küçük ve en büyükler artarken orta büyüklükteki işletmelerin azaldığını, İngiltere’de 1885-1895 arasında en küçük ve en büyükler azalırken orta büyüklükteki işletmelerin arttığını, ABD’de ise orta büyüklükteki işletmelerin toprak büyüklüğünün 1850 yılında 82 hektar olan ortalama işletme büyüklüğünün 1890 yılında 55 hektara düştüğünü göstermektedir.¹⁶⁷ Lenin işletme büyüklüklerinde (küçülme yönünde) yaşanan değişimin, küçük köylü işletmelerine dönüşü yansıtmadığını, kapitalist üretim tarzına göre toprak büyüklüklerinin yeniden oluşturulduğunu savunmakta, entansif tarıma geçişle birlikte yaşanan üretim

---

¹⁶⁵ Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge, 3.Basım, Ankara, 2004, s. 40-41. Boratav, bir ölçek olarak, aile işçiliğinin yabancı işçilikten küçük olmasının kapitalist çiftçilik olarak algılanabileceğini de belirtmektedir.

¹⁶⁶ Gülten Kazgan, a.g.e., s. 14.

¹⁶⁷ V.İ. Lenin, a.g.e., s. 31.

artışının da bunu kanıtladığını söylemektedir.¹⁶⁸ Lenin bunları söylerken sanayi kapitalizminde sermayenin her defasında yeniden üretilmesiyle büyürken, tarımda durumun farklı olduğunu, toprakların merkezileştirilmesinin çok güç olduğunu vurgulamaktadır. Dolayısıyla, optimum işletme büyüklüğü bu çerçevede gübre, makine ve işgücünün en etkin kombinasyonu ile ortaya çıkmaktadır. Bununla birlikte Köymen, 1965-1975 yıllarında Hintli iktisatçılar tarafından yapılan çalışmalarda, yeni teknolojinin pahalı olmasının bu teknikleri sadece işletme sermayesine sahip çiftçilerin kullanabilmesine, dolayısıyla da büyük ve küçük işletmeler arasındaki farkın gittikçe daha çok açılmasına sebep olduğunu belirtmektedir.¹⁶⁹ Bu farkın büyümesi neticesinde, zaman içerisinde tarımsal işletmelerin optimum büyüklüğe ulaşmasına kadar küçük üreticilerin ortadan kalkması, beklenebilecek bir sonuçtur. Ancak bu durumun kırsal kesimdeki gelir dağılımını daha fazla bozacağı muhakkaktır.

Optimum işletme büyüklüğünün ortaya çıkışında göz önüne alınması gereken önemli bir faktör, kısa ve uzun dönem ortalama maliyetleri arasındaki ilişkidir. Kısa dönemde sabit girdi olarak kabul edilebilecek üretim araçları, uzun dönemde teknoloji ve ekilebilir alanların niteliği dikkate alındığında değişken olabilmektedir. Elbette sabit girdiler büyük ölçekli bir işletmede ortalama maliyetin düşmesine yol açarken, daha küçük ölçekli bir işletmede maliyeti yükselten bir unsur olabilecektir. Kazgan ekonomik gelişmeye bağlı olarak sabit maliyetlerin düşmesi beklenirken, ortalama değişken maliyetin bundan etkilenmeyeceğini belirtmekte ve optimal firma ölçeğinin belirlenmesinde sabit maliyet değişken maliyet ilişkisinin belirleyici olacağını ifade etmektedir.¹⁷⁰ Ortalama maliyet fonksiyonunun belirlenmesinde, sabit maliyetlerdeki düşme bir noktaya kadar azaltıcı etki yaparken, bir noktadan sonra sabit maliyetin etkisi azalmakta ve ortadan kalkmaktadır. Çünkü sabit maliyetlerin düşüşüne rağmen değişken maliyetler aynı oranda düşmemektedir. Neticede belirli bir işletme büyüklüğünde maliyetlerin optimum olduğu denge noktasına ulaşılmaktadır. Kısa ve uzun dönemli

---

¹⁶⁸ A.k., s.31-33.

¹⁶⁹ Oya Köymen, a.g.e., s. 98.

¹⁷⁰ Gülten Kazgan, a.g.e., s. 199.

maliyet ilişkileri dikkate alındığında optimum işletme büyüklüğünde farklılıklar olabilmektedir. Lenin'in verdiği değerler, uzun dönemde optimum işletme büyüklüğünde yaşanan değişimi göstermek açısından önemlidir. Ancak bu teknik bakış açısı, toprağın mülkiyeti sorunu dikkate alınmadan geliştirilmiştir.

2. Tarımsal Üretim Artışı

Sanayi kapitalizminin kırsal kesimden kovulan köylüleri proleterleştirme sürecine daha önce değinmiştik. Bu süreçte katma değeri yüksek sanayi üretimi daima tarımsal üretimi geriye atmıştır. Ancak tarımın sürekli büyüyen kentlerin beslenmesindeki önemi hiç geride kalmamıştır. Diğer bir deyişle, getirisi sanayi üretimine göre düşük olsa da, tarım, üretim miktarının artışı açısından önemini asla kaybetmemiştir. Tarımsal üretim yapılan toprakların büyüklükleri değişirken, kapitalist üretim tarzının getirdiği üretim artışı ile birlikte daha az emekle daha çok verim elde edilmesi gibi bir sonuç ortaya çıkmıştır. Bunun sonucunda tarım kesiminden kovulan nüfusun sanayi kapitalizmi için potansiyel ucuz işgücü yaratacağı öngörülebilir. Ama burada tarımsal üretim açısından dikkat edilmesi gereken husus, artan nüfus açısından tarımsal üretimin nasıl artırılacağıdır.

İngiltere'de tarımsal üretimin artan bir verimlilik oranı ile sürdürülmesi, bir noktada, toprağın fiziki yeterliliğinin sınırlarına gelindiğinde durmuştur. Bunun üzerine toprakta bitkilerin yetişmesini sağlayan maddeler üzerine yapılan araştırmalar hız kazanmış, sonuçta 1842'de sırasıyla eriyebilir fosfat ve ilk sentetik gübre elde edilmiş, 1843'de ise "süperfosfat üreten ilk fabrika kurulmuştur."¹⁷¹ Tarımda makineleşme ve gübre kullanımının başlaması ile birlikte, emeğin ve doğanın sömürsünde yeni bir aşamaya gelinmiştir. Marks, tarımın kapitalist üretim biçiminin ekolojik dengeyi de tehdit ettiğini görmüş ve ekolojik sürdürülebilirliği savunmuş ve toprakta özel mülkiyeti eleştirmiştir.¹⁷²

---

¹⁷¹ John Bellamy Foster, Fred Magdoff, "Liebig, Marks ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (Çev.A.Başer Kafaoğlu), Kaynak Yayınları,2.Basım, İstanbul, 2002, s. 113, (112-128).

¹⁷² A.k., s. 118-119.

Özellikle 19.Yüzyılda suni gübrelerin bulunması ve sırasıyla önce İngiltere’de sonra da Almanya’da fabrikalarının açılması, ancak suni gübrelerin yetersizliğinin anlaşılmasıyla birlikte ABD’nin, tarımda gübre olarak kullanılan kuş pisliği temin etmek için 1856-1903 yılları arasında irili ufaklı bir çok adayı işgal etmesi¹⁷³, kapitalist tarımın farklı bir aşamaya geldiğini belirtmek açısından örnek gösterilebilir. Elbette üretimin her şeye rağmen yetersiz kalması durumunda suni gübrelerin artması ve toprağın ekolojik sürdürülebilirliğinin de hızla ortadan kalkması, Marks’ın bu konudaki kaygılarını haklı çıkarmıştır.

Tarımda sadece gübre kullanımı değil, makineleşme de, artan oranda verimlilik sağlamış görünmektedir. İşgücünün maliyetinin daha da azaltılması sağlanarak, dünya piyasalarında rekabet edilmesi güç bir egemenlik elde edilmiştir. Köymen, “1890’larda kapitalist üretim biçiminin egemen olduğu ABD’den Avrupa’ya akan ucuz buğday ile ne büyük, ne küçük çiftçinin rekabet edebildiğini”¹⁷⁴ belirtmektedir. ABD tarımında makineleşmenin başlangıcı 1850’lere kadar götürülmektedir.¹⁷⁵ Köymen; ”savaş yıllarında geliştirilen savaş araçları ve otomobil teknolojilerinin bir ürünü olan traktörler, dünyada ilk kez 1.Dünya Savaşı’ndan sonra ABD tarımında kullanılmaya başlandıysa da...”¹⁷⁶ diyerek makineleşmenin geç emperyalizm dönemine kadar gerçekleşmediğini ifade etmektedir. Burada düzeltilmesi gereken küçük bir nokta vardır. Traktör savaş araçlarından elde edilmemiştir. Tam tersine, ilk olarak 1916 yılında İngilizler tarafından cephede kullanılmaya başlanan tanklar, traktörün geliştirilmesiyle elde edilmiştir. Bu durum, traktörlerin çok daha önce tarımsal üretimde kullanıldığını bize göstermektedir.

Tarımda makineleşme ile birlikte tarımsal üretimden çıkan işgücü, sanayide emek için ödenen ücretlerin daha da düşmesine yol açmıştır. Diğer taraftan toprağın verimli tabakalarının kısa sürede özelliğini kaybetmesi gibi bir takım olumsuz sonuçlar da görülmeye başlanmıştır. Ancak çevre sorunlarının öneminin algılanabilmesi için neredeyse bir yüz yıl vardır. Tarımda

---

¹⁷³ A.k., s. 113-114.

¹⁷⁴ Oya Köymen, a.g.e., s. 66.

¹⁷⁵ Ali Özgüven, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Filiz Kitabevi, 2.Basım, İstanbul, 1983, s. 29.

¹⁷⁶ Oya Köymen, a.g.e., s. 76.

makineleşmenin ekonomik sonuçları ise, verimliliğin artışına rağmen her zaman tartışma konusu olmuştur.

Tarımda makinelerin kullanılmasına geçilmeden önceki dönemde, Avrupa'da özel toprak mülkiyeti nedeniyle toprak rantının (farklılık ve mutlak rant olarak) yüksekliği nedeniyle üretim maliyetleri yüksekti ve bu yükseklik tüketici fiyatlarına doğrudan yansiyordu. Oysa sömürge Güney Amerika ülkelerinde üretilen ürünlerde toprağın her hangi bir fiyatının olmaması, fiyatın Avrupa'ya göre çok düşük kalmasını sağlıyordu. Avrupa'ya getirilen ucuz buğdayın Avrupalı üreticiler üzerindeki olumsuz etkisi, Avrupa tarımını bir bunalımın içine sokmuştu. Kapitalizmin yaşadığı yükseliş ve düşüş evrelerine benzer bir sürecin tarımda da yaşanması söz konusuydu. Düşük buğday fiyatları ile rekabet edemeyen Avrupa tarımının yaşadığı bunalımdan çıkış, kapitalist bunalım dönemlerinden çıkışa benzer şekilde yeni bir üretim biçiminin kendini göstermesiyle mümkün olabilmiştir. Buna göre tarımda uzmanlaşmanın artması ve makine kullanımı, tarımsal üretimde yeni bir dönemi başlatmıştır.¹⁷⁷ Ancak bu aşamaya kadar gelirken, tarımsal nüfusun azalması söz konusu olmuştur. Örneğin Prusya'da tarımsal nüfus 1816'da %73,5 iken 1849'da %71,7, 1871'de %67,5 olmuş, bu süreçte 1860'ların başında çavdar ithalatı, 1870'lerin başında buğday ithalatı başlamıştır. Bunun sonucunda tarımda kullanılan emek ve sermayenin niteliğinde yaşanan gelişmelerle birlikte, Prusya'da tarımda istihdam edilen işçi sayısı 1882'de 8.064.000 iken 1885'de 8.045.000 olmuş, aynı dönemde hayvancılık %10'dan fazla artış gösterirken, makine kullanılan yerlerin sayısı 458.000'den 922.000'e çıkmıştır. Yine aynı dönemde dışarıdan alınan gübre miktarı artmıştır.¹⁷⁸

Lenin, makineli tarım ile makinesiz tarım farkına ilişkin olarak bazı değerler vermektedir. Ekim sisteminin ve alanının değişmediği varsayılarak yapılan araştırmada, makinesiz tarımda gayrisafi gelirin 69.040 mark, harcamaların 68.615 mark ve net gelirin 425 mark (hektar başına 1,37 mark) olduğu; makineli tarımda gayrisafi gelirin 81.078 mark, harcamaların 62.551 mark, net gelirin 18.526 mark (hektar başına 59,7 mark) olduğu belirtilmektedir. Bu

---

¹⁷⁷ V.İ. Lenin, a.g.e., s. 58-60.

¹⁷⁸ A.k., s. 66-68.

durum tabîi olarak sabit sermayedeki artışın değişken (emek için harcanan) sermayedeki azalmaya yol açtığını ortaya koyması açısından önemlidir.¹⁷⁹

Konuya işletme boyutuyla bakıldığında, büyük işletmelerin makineleşme ile birlikte küçük işletmelere üstünlük sağladığı gerçeğiyle karşılaşılır. Yüksek sermaye gerektiren makine teçhizat yatırımlarının küçük ölçekli işletmelerde daha az tercih edildiği yine Lenin'in kitabında rakamlarla verilmektedir. Buna göre, Almanya'da 1895 yılında 2 hektardan az 3.236.367 işletmede 214 tohum ekme makinesi ve 245 biçerdöver kullanılırken, 100 hektardan fazla 25.061 işletmede 12.565 tohum ekme makinesi ve 35.084 biçerdöver kullanıldığı belirtilmektedir.¹⁸⁰ Bu durum zamanla küçük işletmelerin rekabet edememe sonucunu doğuracak ve büyük işletmeler lehine bir durum yaratacaktır.

Makineleşmenin tarıma getirdiği yenilik, üretim artışını sağlarken, teknolojik gelişmelere de bağlı olarak tarımdan çekilen nüfusun artışına da yol açmıştır. Bu durumun işgücü piyasalarındaki etkisi, kesin olarak emeğin ucuzlaması olmuştur. Ancak konuyu makro ölçekte, merkez-çevre karşıtlığı bağlamında ele aldığımızda, sonuçlar çevre açısından daha yıkıcı olmuştur. Bunun nedeni de merkez çevre arasında kronikleşen eşitsiz mübadeledir. Maltusçu bir bakışla, üretim artışının bir noktada teknik sınırlara dayanacağı, fakat nüfus artışının üretim artışından daha hızlı artacağı öngörülebilir bir durumdur. Ancak dünya kaynaklarının dengesiz dağılımının günümüzdeki yorumu için bu yaklaşım oldukça ütöpik kalacaktır. Hiçbir bilimsel yaklaşım, dünya üzerindeki kaynakların dengesiz kullanımından kaynaklanan ve insanların beşte birinin açlıkla burun buruna olduğu bir ortamı, Maltus'un açıkladığı gerekçelerle meşrulaştıramaz. Ortada üretim artışının ulaştığı noktanın yetersizliğinden çok daha büyük bir sorun vardır ve bu sorun, kapitalizmin kâr güdüsünün yarattığı eşitsiz mübadele ortamıdır. Bu ortamın temel özelliği, tarımsal üretimin sanayi üretimine bağımlı hale gelmesidir. Bu nedenle müteakip bölümlerde tarımsal üretimden kastımız, tarımsal üretimin sanayi üretimine olan bağımlılığı kapsamında, sanayi üretimi olacaktır.

---

¹⁷⁹ A.k., s. 88-89.

¹⁸⁰ A.k., s. 90.

C. Küreselleşme

Küreselleşme olgusu için lehte ve aleyhte birçok tanım yapılmaktadır. Burada amacımız tek tek bu tanımların içine girerek küreselleşmeyi tanımlamak değildir. Kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak, kapitalizmin hareket yasaları gereği merkezileşen sermayenin, ulus devlet sınırlarını aşarak yeni ve kârlı alanlara akmak istemesi, küreselleşme olgusunun maddi temelini hazırlamıştır. Bu ifadeden de anlaşılacağı üzere küreselleşme, emperyalizmin aldığı yeni isimdir. Ancak bunu içeriği değiştirmeyen bir kıyafet olarak düşünmek de mümkündür. Sermayenin uluslararası her türlü hareketine engel teşkil edecek sınırlamaların ortadan kaldırılması ve bu hareketlerin meşruluğunun sermaye ihracı sağlanan zeminde oluşturulması, küreselleşme olgusunun yaratmaya çalıştığı uluslararası düzeyde işbirliği algılamasının temelinde yatan yanlışın gerçek yüzünü ifade eder.

Sermaye ihraç edilen ülkelerde hem sermayenin güvence altına alınmasına, hem de işlevinin meşrulaştırılmasına yardımcı olacak unsur, kamu yönetimidir. Bu nedenle ülkelerin yönetim mekanizmaları üzerinde, dolaylı ya da doğrudan, gönüllü ya da zor kullanarak ama her durumda etki/baskı mekanizması oluşturulur. Önce ülke içindeki yasal düzenlemelerle uygun ortamın oluşması sağlanır, daha sonra ülkenin hukuk sistemi, küresel sisteme eklenir. Çokuluslu şirketler ve uluslararası örgütler yoluyla bağımlılık mekanizması ete kemiğe bürünür. Nihai amaç sermayenin serbest dolaşımının sağlanması, her hangi bir sınırlamayla karşılaşmamasıdır ama her alanda serbestlik söylemleriyle meşruiyet sağlanmaya çalışılır. Bu neo-liberal söylem, sermayenin serbest dolaşımının faydalarından bahsederken, emeğin serbest dolaşımının etrafından dolaşır. Çünkü serbest dolaşan emek, küresel üretim sisteminin can alıcı unsuru olan ucuz emeğin ortadan kalkması demektir.

Küreselleşme, sermayenin serbest hareketi önündeki engelleri kaldırırken en büyük tehdit olarak, örgütlü ve bütüncül bir yapı olan ulus-devleti

görmektedir.¹⁸¹ Küreselleşme ile birlikte var olan özelleştirme politikalarının, gelişmekte olan ülkeler için dışsal dinamiklerden kaynaklandığı¹⁸² göz önüne alındığında, bu ülkelerin ellerinde olan üretim araçlarının merkez ülkelerin sermaye ihracının gerektirdiği koşulların önünde potansiyel bir tehdit olarak algılanması kaçınılmaz görünmektedir. Kazgan, “cüce boyuttaki yerel yönetimler, uluslararası sermayenin talep ya da baskılarına direnme gücüne sahip değil; ayrıca ekonomi kuramı gösteriyor ki, ekonomik birim ne kadar küçükse, onun uluslararası pazarla serbest ticaret koşullarında ilişki kurmasında uğrayacağı zarar o kadar büyüktür”¹⁸³ diyerek, küreselleşmenin yerelleşmeye verdiği desteği ve ulus-devlet yapının zayıflatılmasının sebeplerinden birini açıklamaktadır. Bu nedenle sürecin önemli aşamalarından birini, bu (ulus-devlet) yapısının aşındırılmasının oluşturduğunu söyleyebiliriz. Bu aşındırma, bir taraftan özelleştirmeler yoluyla devletin elindeki iktisadi kontrol mekanizmalarını zayıflatırken, diğer yandan da devletin politika yapım sürecindeki etkinliğini azaltmanın yollarının arandığı ve yerelleşmenin hızlandırıldığı bir süreci ortaya koymaktadır.¹⁸⁴

Küreselleşme süreci, kapitalizmin son aşaması olarak tanımlanan¹⁸⁵ bir süreç olarak ele alındığında, iki açıdan eşitsizlik yaratır. Bunlardan birincisi, dünya sistemi içerisindeki merkez-çevre karşıtlığı bağlamında yaratılan eşitsizliktir.¹⁸⁶ Bir diğeri ise, sisteme eklenmiş ülkeler içerisinde sistemin, yani kapitalizmin doğası gereği ortaya çıkan eşitsizliktir. Birincisi açısından bakıldığında, eşitsiz gelişmenin yarattığı bir bağımlılık mekanizmasından söz edebiliriz. Bu bağımlılık mekanizmasının sürdürülebilir olması, merkez açısından önemlidir. Çünkü bu mekanizma sayesinde eşitsiz mübadele sürebilecek, eşitsiz gelişme devam edecek ve merkez kendi standartlarını yükseltebilecektir. Samir Amin, eşitsiz değişimin sermayenin çevrede,

---

¹⁸¹ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, Yeni Ekonomik Düzen, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2002, s. 28-35.

¹⁸² Birgül A.Güler, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge, 2.Baskı, Ankara, 2005, s. 19.

¹⁸³ Gülten Kazgan, a.g.e., s. 35.

¹⁸⁴ Devletin politika yapım sürecindeki etkinliğini azaltmanın çözümü “yönetişim” olarak uygulama alanı bulmuştur. Bu konu ikinci bölümde “yönetişim” bahsinde ele alınacaktır.

¹⁸⁵ Bu tanımlama ilk olarak Lenin tarafından yapılmıştır.

¹⁸⁶ Wallerstein bu eşitsiz yapıyı üç aşamalı bir sistem olarak görmektedir. Bunu merkez-çevre ve yarı çevre olarak adlandırmak mümkündür. Diğer bir tanımlamaya göre, gelişmiş ülke, gelişmekte olan ülke ve geri kalmış ülke ayrımı da yapılabilmektedir.

merkezdekine göre daha yüksek işgücü-sömürü oranı gerçekleşmesi imkanı sağladığını vurgulamakta ve kapitalizmin doğası gereği merkezde sömürü oranının bir dengeye yakın olmasına rağmen, çevrede toplumsal ilişkilerin konumu da göz önüne alındığında bu dengeden uzak olduğunu belirtmektedir.¹⁸⁷ Bahsedilen denge durumu, eşitsiz mübadelenin ürettiği, merkez-çevre arasındaki emeğin karşılığı olarak kabul edilen değerlerin farklılığından kaynaklanan denge durumudur ve merkeze içsel bir niteliktedir.

Sisteme eklenen ülke açısından bağımlılığı yaratan çeşitli unsurlar vardır. Merkez tarafından dayatılan, ihtiyaçların üretimindeki küresel işbölümü bunlardan biridir. Ama temelde çevre ülkeleri daha da bağımlı hale getirmenin yollarından biri, “çevre ülkelerin borçlandırılması ve bu yolla bağımsız politikalar üretmelerinin engellenmesi”¹⁸⁸ olarak görülebilmektedir. Borçlandırma mekanizmaları ise, daha çok uluslararası örgütler aracılığıyla işletilmektedir. Uluslararası Para Fonu (IMF) ve Dünya Bankası, bu konuda en faal olarak çalışan örgütlerdir.

Bu noktaya kadar küreselleşme hakkında belirttiğimiz hususlar, Gereffi tarafından dönemleştirilmiştir. Gereffi ekonomik küreselleşmeyi oluşturan süreci, 1950’lerden itibaren üç aşamada inceler.¹⁸⁹ Bunlardan ilki, yatırım tabanlı küreselleşmedir. 1950-1970 yılları arasındaki bu dönemde 19.YY sonları ile 20.YY başlarındaki maden, petrol ve tarım gibi alanlarda birikim sağlamış ve dikey entegrasyonunu tamamlamış uluslararası şirketler, dünyada entegre bir üretim ağı oluşturmuşlardır. Bu ağın yönetim kabiliyetini bazen ülkelerin hükümranlılığına karşı olacak şekilde kazanan küresel şirketler, imalat ve ham madde sanayiinde patlama yaratmışlardır. Bu dönem, 1970’lerde tamamlanmış ürün stoklarının artmasıyla birlikte gelişmekte olan ülkelere düşük fiyattan ihraç edilmesi ve tedarik zincirlerinin küreselleşerek dikey olarak dağılmasına bağlı olarak, 1970-1995 arasında sürececek olan ticaret tabanlı küreselleşmenin ortaya çıkışı ile son bulmuştur.

---

¹⁸⁷ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (çev.Semih Lim.), Kaynak Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 1997, s. 170.

¹⁸⁸ Gülten Kazgan, a.g.e., s. 115-117.

¹⁸⁹ Gary Gereffi, “Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains, With Special Reference to Internet”, *American Behavioral Scientist*, Sage Publications, Vol.44, No.10, (June 2001), p.1616-1637.

Ticaret tabanlı küreselleşme, gelişmekte olan ülkeler için gelişme stratejilerinin ihracata dayalı sanayileşmeye kaymasına neden olmuştur. Önce Doğu Asya'da başlayan bu eğilim daha sonra Güney Amerika'ya yayılmıştır. Bunun sonucu olarak vurgu, çokuluslu şirketlerin karargâhından yönetilen üretim ağlarından, gelişmiş ülkelerde konuşlu olan küresel mal ve hizmet satıcıları ve büyük perakendeciler tarafından kontrol edilen uluslararası tedarik ağlarına kaymıştır. 1995'ten itibaren ise günümüze kadar uzanan sayısal küreselleşmeye tanık olmaktadır. Gelişen teknolojiler ve bilişim sektöründe yaşanan devrimin uygulama alanı olarak gelişen internetin ticaret için kullanılmaya başlaması, bütün dengeleri bir kez daha değiştirmiştir. Düşen haberleşme ve taşıma maliyetleri ile birlikte, pazarlama maliyetlerinde de bir düşüş yaşanması, ticareti daha kolay ve daha kârlı hale getirmiştir. Ama bu durumun emeğe ödenen ücrete yansımaları bir artış yönünde olmamış, sadece rantın artışı söz konusu olmuştur.

Küreselleşme ile birlikte 1950'den 1980'lere kadar dünya ticareti 10 kat artarken GOÜ'lerin bu ticaretteki payı, %30'dan % 25'e gerilemiş, dünyanın en yoksul ve en zengin beşte birlik kesimi arasındaki fark, 1960 yılında 1/30 iken, 1991 yılında 1/61 olarak hesaplanmıştır.¹⁹⁰ Küreselleşme, eşitsiz büyümeyi kutsayan bir süreç olmuştur adeta. İletişimin küreselleşmenin bir unsuru gibi algılanması, bu sürece ayrıca bir meşruiyet kazandırma çabası olarak görülebilir. Ancak gerçekte iletişimin gelişmesini, ticaretin bağımlı değişkeni olarak görmek yanlış olmayacaktır. Eşitsiz büyümeyi doğrulayan bir başka veri, GOÜ'lerin dış borç stokunun 1980'de 561 milyar Dolar, 1995'te ise 2 trilyon Dolardan fazla olması ve artan borç yüküne rağmen aynı oranda büyümenin gerçekleşmemiş olmasıdır.¹⁹¹ Kazgan bu artışın sebebini, serbest piyasa mekanizmasının yarattığı, çevreden merkeze, başta dış borç faizi ve merkez sermayesine ait kârların aktarılması olarak açıklamaktadır.¹⁹² Bu rakamlardan sonra küreselleşmenin hangi fikir akımlarıyla meşrulaştırıldığına bakabiliriz.

¹⁹⁰ Zeki Kartal, "GATT ve Uruguay Raunt: Gelişmekte Olan Ülkelerin Dünya Ticaretindeki Yapısal Bağımlılıklarının Artması", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2008, C.25, S. 2, s. 179.

¹⁹¹ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus Devlet Yeni Ekonomik Düzen*, s. 134.

¹⁹² A.k., s. 134-135.

1. Küreselleşmenin Kuramsal Temelleri

Küreselleşme olgusu, kapitalizmden bağımsız incelenemez. Geline noktada, sermaye ihracının ulaştığı sınırlar sorgulanmaktadır. Bunun da, kapitalizmin birbirini takip eden aşamalarından en sonuncusu olduğu, yadsınamayacak bir gerçektir. Kapitalizm, geçtiği her aşamada kendi meşruiyetini sağlayacak ideolojisini doğurmuştur. Erken kapitalizm döneminde burjuvanın din adamlarıyla ittifakı, feodalizmin çözülmesi ve ticaretin serbestleşmesi adına ne tür bir etki yaptıysa, her dönemde benzer etkileri oluşturabilecek kuramsal dayanaklar yaratılmıştır.

Merkantilist düşünce, bu kurguyu ulus-devletin refahını artıracak ticari çıkarların korunması üzerinde gerçekleştirmişti. Temel amaç devletin ekonomik ve politik gücünün sağlanmasına odaklanmış görünmekteydi. Bu nedenle 16. ve 17.YY'lar ticaret yapan büyük ulusların varlığıyla şekillendi. Keşifler, araştırmalar ve sömürgecilik, güç inşasının aldığı şekilleri ifade ediyordu. Ticaret ve üretimin temel amacı, ulusun sahip olduğu değerli madenlerin (altın vb.) birikimini artırarak refahın artırılmasıydı. Bunun için ithal hammadde ile yapılan üretimin ihracata dönüşmesi ve artı birikim sağlanması özendiriliyordu. Ancak merkantilistler bu birikimin aynı zamanda fiyatlarda bir artışa neden olacağını görememişlerdi. Onlara göre insanlar üretken olmaları için fakir bırakılmalıydı ve işsizlik tembelliğin bir sonucuydu. İşte liberal düşünce, devlet tarafından sıkı şekilde kontrol edilen birikimden serbest ticarete dönüşün gerektiğine ve üretken bireyin bazı hakları olması gerektiğine inanılan noktada filizlenmeye başlıyordu.¹⁹³ Ancak burada şunu vurgulamakta fayda vardır: ekonomik liberalizm, kapitalizmin temel felsefesini oluşturan liberalizmin öncülüdür. Sonrasında bireysel haklar, ekonomik değerler referans alınarak tanımlanmıştır. Bu nedenle liberalizmin faydacılık temelinde yükseldiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Zaten ünlü "*laissez-faire*" (bırakınız yapsınlar) söyleminin dayandığı fikir de, insanların kendi çıkarlarını korumasının, toplumun refahında "görünmez bir el" tarafından bir denge yaratacağı fikridir. Klasik iktisatçıların "doğal denge" olarak

---

¹⁹³ Robert B.Ekelund Jr., Robert F. Hebert, a.g.e., s. 49-65.

adlandırdıkları bu durumu sağlayan ise, mal ve faktör piyasalarında düzgün işleyen fiyat mekanizmasıdır.¹⁹⁴ Samir Amin, bu noktada klasik iktisatçıların görünmez el olarak tanımladıkları piyasa sistemini kapitalizmle karıştırmamak gerektiğini, kapitalizmin işleyebilmesi için “sermayenin tamamını temsil eden kolektif bir otoritenin (devletin) müdahalesi” gerektiğini, bu anlamda kapitalizmin mantığının, piyasa yasalarının değil, belirli tarihsel koşullarda sermayenin verimliliğinin bir yansıması olduğunu belirtmektedir.¹⁹⁵ Diğer bir ifadeyle kapitalizmin serbest işleyen piyasa sistemine karşıt bir yapıyı öngördüğünü ve bu yapının sürdürülebilirliği için en önemli görevin devlete düştüğünü söyleyebiliriz.

Kapitalizmin temel sorunlarından birini, üretim fazlasının pazarlanması teşkil etmektedir. Bu sorunun çözümü için uygulanan tarihsel yöntem, pazarın oluşmasını beklemek değil, bu pazarın oluşmasını sağlayan dinamikleri yönetmek olmuştur. Sömürgecilik dönemindeki plantasyon ekonomisi sürecinde İngiltere, şeker, pamuk ve değerli madenler karşılığında, ülkesinde ürettiği ürünleri pazarlamış ve eşitsiz bir büyüme gerçekleştirmiştir. Emperyalizm döneminde gerçekleştirilen sermaye ihracının amacı da, ürün fazlasının pazarlamasına uygun ortamı hazırlamak olarak gerçekleşmiştir. Ülkeler arasında yapılan ticari, siyasi ve askeri bütün anlaşmaların, bu ortamın kilometre taşları olduğunu düşünmek mümkündür.

İkinci Dünya savaşından çıkıldığında kendi kendine yetemeyen bir Avrupa söz konusudur. Her yerin yıkıldığı bir ortamda en basit üretimlerin gerçekleşmesi için bile ciddi desteklere ihtiyaç duyulmaktadır. Bu dönemde ABD için üretim fazlasını satabilecek pazar bulmak, her zamankinden daha önemli bir sorun haline almıştır. Çözüm, pazarın oluşumunu sağlayacak koşulların bir an önce oluşturulmasından geçmektedir. Bu koşullar altında “Bretton Woods”¹⁹⁶ anlaşması imzalanır. Başlangıçta ABD yardımlarıyla

---

¹⁹⁴ Ömer Demir, *Kurumcu İktisat*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s. 11.

¹⁹⁵ Samir Amin, *Liberal Virüs*, (Ed.Fikret Başkaya), Özgür Üniversite, Ankara, 2004, s. 15.

¹⁹⁶ “Bretton Woods uluslararası para idare sistemi, dünyanın önde gelen devletleri arasındaki ticari ve finansal işlemlerde uyulması gereken kuralları belirler. Bu sistem , dünya tarihinde ilk kez, bağımsız ulus-devletlerin kendi aralarında ortak bir parasal düzen üzerinde anlaşmaları sonucunda uygulamaya konulmuştur.Uluslararası para sisteminin kurallarını belirleyen bu anlaşma, Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu'nun (IMF) kurulmasına

birlikte kalkınma, ülkelere bir hedef olarak gösterilir. Başkaya bu dönemi doğrudan sömürgecilikten yeni sömürgeciliğe geçiş süreci olarak adlandırır ve ilerleme, modernleşme, batılılaşma gibi kavramların yerini "kalkınma" kavramının üstlendiğini söyler.¹⁹⁷ Ancak bu dönemdeki kalkınma, Marks'ın öngördüğü, içsel çelişkilerin sonucunda gerçekleşen bir kalkınma değil, tamamen dış dinamiklerle harekete geçirilen bir sürecin sonucunda gerçekleşen kalkınmadır. Dikmen'in, kalkınma iktisadının ve refah devleti düşüncesinin öne çıkışının zemininin, Fordist üretim biçimi tarafından 1900'lerin başında hazırlandığı görüşü¹⁹⁸, küreselleşme sürecinde talep yaratmanın dinamiklerini ortaya koyması bakımından önemlidir. Söz konusu makalesinde Dikmen, küresel kapitalizmin, emperyalizmin yeni bir aşamasına denk düştüğünü savunmaktadır. Bu süreçte dünyanın büyük bir kısmının "az gelişmiş", "gelişmekte olan" şeklinde sınıflandırılması, sömürgecilik dönemindeki "oryantalist" düşünceden alınan bir miras gibi durmaktadır.

Kalkınma iktisadı, 1960'ların sonuna kadar "moda" olarak kalmaya devam etmiştir. 1971 yılında Avrupa ülkelerinin Bretton Woods sisteminden çıkmasıyla sistem çökmüş, petrol kriziyle birlikte gelişmekte olan ülkeler büyük borç yükünü altına girmiştir. Bu dönem aynı zamanda kapitalizmin de krizidir. İşlevsiz kalan IMF ve DB'nın yeni fonksiyonu, borç batağındaki ülkelere borç temin etmektir. Ancak bu borç temini, ülkelerin yönetimlerini şekillendirecek ve küresel üretim sisteminin sağlam temeller üzerinde inşasını sağlayacak düzenlemelerin dayatılması pahasına sağlanacaktır.

Kapitalizmin temel ideolojisi olan liberalizm, bu yeni döneme farklı bir makyajla kendini tanıtarak girmiştir. Liberal düşünceden beslenen ama devleti sadece basit bir güvenlik kuruluşuna indirgeyecek kadar gereksiz gören "liberteryanizm" in (Nozick ve Hayek) düşünce sistemi, 1980'lerden sonra kapitalizmin kamu yönetimine bakışını değiştiren neo-liberal uygulamalara ilham vermiş görünmektedir. Yeni dönemin felsefi temeli ise,

---

karar vermiştir. Bu kurumlar, 1946'da, yeterli sayıda ülke anlaşmayı imzalayınca faaliyete geçmiştir.", http://tr.wikipedia.org/wiki/Bretton_Woods_sistemi, 10.11.2009.

¹⁹⁷ Fikret Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Özgür Üniversite, 5.Baskı, Ankara, 2005, s. 27.

¹⁹⁸ Ahmet A.Dikmen, "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", *Toplum ve Bilim*, İstanbul, (Güz-2000), Sayı:86, s. 281-302.

post-modernizm olmuştur. Samir Amin bu durumu, “liberalizmin ideolojik refakatçisi: post-modernizm” diyerek açıklamakta ve post-modernizmin liberalizmi meşrulaştırmaya yarayan ideolojik bir söylem olduğunu söylemektedir.¹⁹⁹ Ulus-devlet yapılarına karşı saldırıların artması, devletin elindeki üretim araçlarının küresel kapitalist sistem için bir tehdit olarak algılanıp, özelleştirme uygulamalarının dünyanın her yerinde kamu borçlarının altından kalkmak için bir çözüm olarak dayatılması, kamu yönetiminin etkisizleştirilmesi, “piyasa dostu devlet” yaklaşımının kamu yönetiminin işleyişine dâhil edilmesi, kamunun müşteri odaklı bir yaklaşımla hizmet alması için yönetimlerin yeniden yapılanması, kuralsızlaştırma (deregülasyon) yoluyla, devletin sosyal işlevlerinin piyasa düzeni içerisinde etkisiz kılınması, neo-liberal dönemin başlıca özellikleri olmuştur. Ama nihai amaç, Dikmen’in de vurguladığı gibi²⁰⁰ küresel üretim sistemini egemen kılmak olmuştur. Yukarıda sayılan uygulamalar da bu amaca hizmet etmektedir.

2. Tarımda Küreselleşme

Tarihte uluslararası tarımsal ürün ticaretinin başlaması, denizyollarının gelişmesine paralel bir ilerleme göstermiştir. Kervanlar yoluyla sadece az miktarda ve parasal değeri yüksek baharat gibi ürünler taşınabiliyordu. Büyük miktarda ürünün taşınabilmesine imkan tanıyan gelişme ise, merkezi bürokrasinin güçlenmesiyle ortaya çıkan güçlü devlet yapılarının, yeni ticaret yolları arayışının sonucunda, büyük taşıma kapasitesine sahip ve okyanusları aşabilen gemilerin yapılmasını mümkün kılması ile gerçekleşmiştir. Bu durumun ilk sonucu, Avrupa’da kısıtlı tarımsal üretimin karşılayamadığı gıda ihtiyacının diğer kıtalardan karşılanmasının sağlanması olmuştur. Bu alanda belli başlı ürünleri ise, buğday ve o güne kadar Avrupa’da çok fazla kullanılmayan şeker oluşturmaktadır.

Entansif tarımın gelişmesinde iki etken çok önemli olmuştur. Bunlardan biri, tarımda makine kullanımı, diğeri suni gübrelerin kullanımınıdır. Özellikle 19.YY’dan itibaren ulaşım ve haberleşme imkanlarının hızla gelişmesi,

¹⁹⁹ Samir Amin, *Liberal Virüs*, s. 17.

²⁰⁰ Ahmet A.Dikmen. a.g.m.

ticarete de hız kazandırmıştır. Kapitalist üretim tarzının ortaya çıkardığı üretim fazlası için yeni pazarlar bulma arayışı ve bu pazarların paylaşımı, dünya ticaretinde pay sahibi olan büyük devletlerin savaşlarına yol açmıştır. Bu savaşlar, gıda temini açısından büyük sıkıntıların yaşandığı dönemler olarak hatırlanmaktadır. Özellikle her iki dünya savaşında şeker fiyatlarının 3-4 kat yükselmesi, dikkate değer bir olgudur. İkinci Dünya Savaşının başından sonuna kadar sadece ABD ve İngiltere gibi savaşın içinde olan ülkeler değil, Türkiye gibi savaşa girme ihtimali olan ülkelerde de temel gıda maddeleri tüketimi, karnelere bağlanmıştır. Bu konuda ayrıntılı bilgi ileride verilecektir.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD'nin süper güç olarak ortaya çıkışını takip eden süreçte, bu kez tarımsal üretim fazlaları söz konusu olmaya başlamıştır. Öncelikle bu üretim fazlaları için bir Pazar yaratmak gerekmiştir. Başkan Eisenhower tarafından 10 Temmuz 1954 tarihinde imzalanarak yürürlüğe giren "PL 480" (*Public Law 480-Agricultural Trade Development Assistance Act*) yasası ile ABD'nin üretim fazlası tarım ürünlerinin, diğer ülkelere ihracının yolu açılmıştır. Eisenhower, dört maddeden oluşan, 1.Maddesi Tarım Bakanlığınca, diğer maddeleri ise "USAID" (*United States Agency for International Aid- ABD Uluslararası Yardım Ajansı*) tarafından yürütülen söz konusu kanunun gerekçesini, "tarım ürünlerimizin sürekli genişleyen ihracatı için, kendimize ve diğer ülkelerin insanlarına sürekli faydalar sağlayarak, bir temel teşkil etmek" olarak açıklamıştır.²⁰¹ Zamanın ABD Başkanının sözlerinden ABD'nin bu ticaretten sürekli gelir sağlamayı öngördüğü anlaşılmaktadır. Ama sürekli gelir elde edilmesi için pazarın kontrol altında tutulması bir zorunluluktur. Bu nasıl sağlanacaktır? "Barış için Gıda" söylemiyle dünyaya tanıtılan PL 480, yeni bir dönemin kapısını açıyor görünmektedir. 1961 yılında ABD Başkanı olan J.F.Kennedy, "Gıda güçtür, gıda barıştır, gıda özgürlüktür ve gıda dünyada bizim istediğimiz iyi niyete ve arkadaşlığa sahip insanlara bir yardımdır"²⁰² diyerek ünlü söyleme yeni anlamlar yüklemiştir. Ama diğer taraftan, biraz önce sorduğumuz sorunun cevabının verilebilmesi anlamında ipuçlarını da

---

²⁰¹ http://en.wikipedia.org/wiki/Food_for_Peace 26.02.2010.

²⁰² A.k.

vermiştir. Diğer bir deyişle, ABD hem ticaretini yapacak, hem sürekli gelir sağlayacak, hem de stratejik çıkarları için kendine yakın tutmak istediği (“dost” dediği) ülkeleri yardımlarıyla yarattığı bağımlılık mekanizmasıyla kendi çıkarlarına bağlı tutacaktır.

Osman Nuri Koçtürk, “gıda emperyalizmi” olarak adlandırdığı süreçteki ticareti şöyle anlatmaktadır;²⁰³ Türkiye’de 1938 yılında kişi başına gıda tüketimi yıllık ortalama 22 kg. et, 151 kg. süt ve 150-180 kg. tahıl olarak gerçekleşirken, bu rakamlar 1962 yılında 12 kg. et, 103 kg. süt ve 248 kg. olarak gerçekleşmiştir. Tahıl lehine oluşan bu dengesizlik, bir yandan hayvancılığı olumsuz etkilemiş, diğer taraftan toplumun kalkınması için gerekli hayvansal protein açığının ithal edilen ürünlerle karşılanmasına neden olarak, bir bağımlılık alanı daha yaratmıştır. Artan tahıl tüketimi için ABD’den alınan tahıl, yaratılan sorunun çözümü gibi gösterilmiştir. 1953 yılına kadar tahıl ihraç eden Türkiye, 1963 yılında 30 milyon nüfusu ile 1 milyon ton (oransal olarak Hindistan ve Pakistan’dan fazla) tahıl ithal etmekte ve bazı yıllar bu rakam 1,7 milyon tona kadar çıkabilmektedir. İthal edilen buğdayın ekim alanlarının azalması, pamuk, tütün ve pancar benzeri endüstriyel bitkilerin ekim alanlarının genişlemesine yol açmıştır.

Koçtürk’ün anlattığı duruma imkan sağlayan PL 480 Yasasının 1.Maddesi, “Ticaret ve Kalkınma Yardımı” başlığını taşımaktadır. Bu madde, tarım ürünlerinin “dost gelişmekte olan ülkeler”e (hükümetler arası ve hükümetle özel kuruluşlar arası anlaşmayla) ayrıcalıklı satışını düzenlemektedir. Ancak “ABD’den alınan fazlalık (tarımsal) malın alıcı ülke pazarında paraya dönüşmesini müteakip elde edilen gelir, daha önceden ABD ile alıcı ülke arasında anlaşma ile tespit edilen amaçların gerçekleştirilmesi için kullanılır”²⁰⁴ cümlesi, ticaret dışındaki amaçları işaret etmektedir. Bu amaçların tahakkukuna yönelik olarak uluslararası (DB gibi) kuruluşlarla işbirliğini öngören programlar için tespit edilen öncelik ise; döviz azlığı olan ülkeler, gıda güvenliği sorunu olan ülkeler, yoksulluğu azaltmaya yönelik

²⁰³ Osman, N.Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1966, s. 17-19.

²⁰⁴ http://en.wikipedia.org/wiki/Food_for_Peace

programlar, tarımsal gelişmeye ihtiyacı olan ülkeler sıralaması ile belirlenmiştir. Bunun yanında, alıcı ülkenin ABD tarımsal ürünleri için ticari bir pazar olabileceği potansiyelini göstermesi gerektiği de vurgulanmaktadır.²⁰⁵

Dönem	ABD	Diğer İhracatçılar	Dünya Toplamı
1948-1952 Ortalaması	11.237	14.111	25.348
1953-1955 Ortalaması	7.071	18.063	25.134
1960	16.449	17.653	34.102
Artış (Azalış)	9.378	(410)	8.968

Tablo 1.1 ABD ve Dünya Buğday İhracatı (1948-1960) (x1000 Ton)

Kaynak:Malcolm Purvis, "Some Observation On The Effects Of P.L.480 Wheat Sales".

Purvis, PL 480 Yasasının diğer gıda ihracatçısı ülkelerin piyasalarını alt üst ettiğini, dünya ticaretinin seyrini bozduğunu, alıcı ülkenin fiyatlarını düşürerek ve alıcı ülkenin hükümetini gıda konusunda kayıtsızlaştırarak çiftçilerini üretimden tasfiye ettiğini savunmaktadır.²⁰⁶ Tablo 1.1'de kısa dönemde yasanın dünya buğday ticaretinde yol açtığı dengesizlik görünmektedir. PL 480 Yasasının ikinci maddesi, ABD'nin insani yardım kapsamında acil gıda yardımlarını düzenlemektedir. Halen yürürlükte olan PL 480 Yasasının ikinci maddesi kapsamında yapılan yardımların (yardımı yapılan ürünler kapsamında) dünya tarımsal ürün ticareti içindeki oranının %0,19 olduğu belirtilmektedir.²⁰⁷ Tek başına bu rakamın ticareti etkilemesi mümkün görünmemektedir. Ancak diğer maddeler bağlamında ele alındığında PL 480 masum görünmemektedir. Örneğin 3. Maddede, program kapsamında ABD'nin masrafları karşılayacağı belirtilerek, programın; gıda piyasasının özelleşmesi, fakir çocukların okula yönlendirilmesi, kronik gıda yetersizliğinin tanımlanması ve alt yapı yatırımları (yollar) konularını içerdiği

²⁰⁵ A.k.

²⁰⁶ Malcolm Purvis, "Some Observation On The Effects Of P.L.480 Wheat Sales", <http://www.jstor.org/pss/1235755>, 26.02.2010.

²⁰⁷ Ron W.Shaw, Craig MacKay, "An Analysis of PL 480 Title II Monetization Data (2001-2005)", World Vision, (09 Feb.2006), <http://www.savethechildren.org/publications/>

görülmektedir.²⁰⁸ 3.Madde kapsamında değerlendirilen ülkelerin en yoksul ülkeler olduğu düşünüldüğünde, geleceğe dönük pazar yaratma çabası ve bu pazarın ticari sisteme eklenmesi düşüncesinin etkili olduğu söylenebilir.

İhracatçı Ülkeler	1965	1975	1985	1995	2005
ABD	3.415.293	15.046.493	17.168.262	29.235.687	23.284.275
Avustralya	1.142.220	3.190.702	3.739.179	-	3.398.957
Kanada	779.727	1.988.347	2.768.714	2.951.679	-
Brezilya	705.687	2.513.675	3.544.686	2.000.119	11.534.298
Küba	512.461	2.959.250	4.711.904	-	-
Fransa	270.600	931.331	4.268.871	24.192.834	7.014.774
Hollanda	-	786.724	1.734.920	9.242.534	10.478.994

Tablo 1.2 Tarımsal Ürün İhracatında Gelişme (x1000 ABD Doları)

Kaynak: FAO İstatistikleri²⁰⁹

Tablo 1.2'de 1965-2005 yılları arasında her on yılda bir dünyada tarımsal ürün ihraç eden ülkelere (parasal olarak) ilk yirmi içine giren ürünler kapsamında elde edilen veriler kullanılmıştır. Çizgili alanlar ihracatın olmadığını değil, ilk yirmi içerisinde yer almadığını göstermektedir. Bu tablonun verilme maksadı, tarımsal ürün ihracatının geldiği noktayı göstermek değildir. Örneğin Küba listede sadece ham şeker ihracatından kazandığı miktarla yer almaktadır. Fransa, Hollanda ve listede yer almayan bazı Avrupa ülkeleri, özellikle 1985'ten sonra yüksek kâr sağlayan işlenmiş gıda ürünlerinden ihracat geliri elde etmektedirler. Alkollü içkiler, süt ürünleri, sigara gibi ürünler, yüksek katma değer yaratarak yüksek ihracat geliri elde etmeyi sağlamaktadır. ABD açısından baktığımızda toplam tarım ürünleri ihracatı 1965 yılında 5.122.257.000, 1975 yılında 18.705.927.000, 1985 yılında 23.659.229.000, 1995 yılında 41.717.259.000, 2005 yılında

²⁰⁸ http://en.wikipedia.org/wiki/Food_for_Peace

²⁰⁹ <http://faostat.fao.org/> 26.02.2010. Veriler belirtilen yıllarda en fazla ihracat tutarı olan 20 ürün ve bu ürünleri ihraç eden ülkeler üzerinden verilen listelerden derlenmiştir.

36.350.934.000, 2007 yılında ise, 54.836.448.000 Dolar olarak gerçekleşmiştir.²¹⁰ Bu değerlere gübre, ilaç, tohum ve makine ihracatının dâhil olmadığı değerlendirildiğinde, tarımsal üretim artışı ile gelinen nokta daha iyi anlaşılmaktadır.

Tarımın uluslararası ticaretinin yeni bir boyuta taşınması açısından PL 480 çok önemli bir adım olmuştur. Kapitalizmin özünde var olan her şeyi metalaştırma olgusu, tarım ürünleri için uluslararası düzeyde gerçekleşmiştir. Bununla birlikte tarımsal makinelerin satışı, merkez ülkeler açısından ek bir pazar fırsatı daha yaratmıştır. Kâr etmek temel güdü olarak ön kabul gördüğünde, tarımsal üretimin verimliliği araştırmalara konu olmaya başlamıştır. Verimliliği artırmak için suni gübre kullanımı her geçen gün daha da artmıştır. Diğer taraftan ürüne zarar veren zararlılarla mücadelede ilaç kullanımı yaygınlaşmaya başlamıştır. Bütün bu gelişmeler tarımsal ürün dışında dört farklı alanda ticaretin yoğunlaşmasına neden olmuştur. Bunlar; tarımsal makineler, gübreler, tarımsal ilaçlar ve tohumlardır. Bütün bu ürünler merkez-çevre arasındaki eşitsiz mübadelenin unsurları olmuşlardır. Ancak bu ticaretin bir diğer boyutu ise, bağımlılığın artarak gelişmesi olmuştur.

Tarımsal ürün ticaretinin küreselleşmesi, diğer meta ticaretinin küreselleşmesi kadar kolay olmamıştır. Toplumun gıda ihtiyacının karşılanması konusunda üretilen politikalar, kamu yönetimleri açısından uzun vadeli bir bakış açısı gerektirmektedir. Bu nedenle bir çok ülke, yerli üreticiyi tasfiye etmemesi ve geleceğe yönelik bağımlılığın önüne geçebilmek için tarım ürünlerinin ithalatına özel gümrük sınırlamaları, kotalar ve vergiler koyabilmektedir. Bu tür sınırlamalar ihracatçı ülkeler açısından mücadele edilmesi gereken bir yapı oluşturur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Gelişmekte Olan Ülkeler (GOÜ), kalkınma politikalarıyla üretim fazlası metanın satılabileceği pazarlar haline getirilmek istenmiştir. Bunun yanında özellikle 60'lı yıllarda tarımsal ticaretin gelişmesine paralel olarak, Koçtürk'ün de belirttiği gibi, toplumların besin alışkanlıkları köklü bir değişime tabi tutulmuştur. ABD'nin Türkiye'ye ucuz soya yağı ihraç ederek halkı margarine

---

²¹⁰ <http://faostat.fao.org/site/342/default.aspx>, Verilen rakamlar, gerçek rakamın 1-2% altında olabilir. İlk yirmi kalem ihracat tutarı toplanmıştır.

alıştırması,²¹¹ soya yağı üzerinden eşitsiz bir mübadeleye girişmesi, bu duruma örnek olarak gösterilebilir. Toplumdaki dönüşüme rağmen sınırlamalarla karşılaşmamak için bütün dünyada tarım ticaretinin serbest hale gelmesi için de girişimlerde bulunulmuştur. Özellikle uluslararası örgütler (DB, IMF) eliyle verilen kredilerle GOÜ'lerdeki tarım sektörü şekillendirilmek istenmiştir. Elbette bu serbestliğin, yani koruma kalkanlarının kalkmasının doğal sonucu, çok ucuz maliyetlerle üretim yapan ihracatçı ülkelerin, ithalatçı ülkede üretimin sekteye uğratması ve bağımlılığı takip eden dönemde fiyatları kendisinin belirlediği tekelci bir yapının ortaya çıkmasıdır. Samir Amin, DTÖ'nün tarım ürünlerinin genel rekabet kurallarına bağlı bir mal durumuna getirilmesi için verdiği çabaların sonuçlarından bahsederken bu gerçekleri vurgulamaktadır.²¹²

Tarımda küreselleşme sürecinde dikkate alınması gereken bir diğer olgu, tarımsal ürün ticaret hacminin parasal olarak artmasına rağmen, toplam ticaret hacmine göre sürekli düşüş göstermesidir. 1960'larda dünya ihracatının %25'i tarımsal ticaret tarafından oluşurken, 1990'lara gelindiğinde bu oran %10'un altındadır. Tarım ihracatının ithalatın finansmanını karşılamadaki önemi de sürekli olarak azalmaktadır.²¹³ Bu durum, ihracatının 80%'i tarıma dayalı olan Küba, Paraguay, Latin Amerika gibi ülkeler içinse geçerli değildir. Aslında bu azalma, küresel meta ticaretinin tarım dışı alanda daha hızlı arttığını göstermektedir. GOÜ'lerin katma değeri yüksek ürünlerin ithali karşılığında, fiyatı büyük ölçüde ÇUŞ'lar tarafından belirlenen tarımsal ürün fiyatları ile bu açığı kapatması oldukça zor görülmektedir. Eşitsiz mübadeleyi yaratan ortam da budur.

Tarımda küreselleşme, üretim metotlarını ve üretimde kullanılan girdileri değiştirmekle birlikte, kapitalist üretim tarzında bir değişim olmamıştır. Entansif tarım, sürekli olarak küçük köylünün, geçimlik tarım yapan çiftçinin aleyhine gelişmiştir. Ancak diğer meta üretimlerinden farklı olarak küresel tarım üretimi, işgücünün ucuz olduğu yerlere yönelmemiştir. Örneğin ABD

²¹¹ Osman N.Koçtürk, a.g.e., s. 21.

²¹² Samir Amin, *Liberal Virüs*, s. 29.

²¹³ <http://www.fao.org/docrep/> , *The State of Food And Agriculture 1995*, Economic and Social Development Dep., 20.02.2010.

tarımsal ürün ihracatını kendi ülkesinde yetiştirdiği ürünlerle gerçekleştirmektedir. Oysa bir spor ayakkabı almak istediğinizde markalı ürünlerin üretim yerleri çevre ülkeler olabilmektedir. Bu gerçeklik, tarımsal üretimin küresel meta üretiminden farklılaşmasının en önemli sebeplerinden biridir. Meta üretimindeki tasarım aşamasının yerini, tarımsal üretimde tohum araştırması yapan ve tohumların genleriyle oynayarak hibrid tohum üreten ÇUŞ'lar almıştır. Tarımda küreselleşme bağlamında iki önemli kilometre taşından daha söz edebiliriz. Bunlar Uruguay görüşmeleri ve Doha Konferansıdır. Bütün bu süreçte gerçekleşen şey, tarım ürününün, yani gıdanın metalaşması, eşitsiz mübadele ve onun sonucunda oluşan bağımlılıktır.

D. Tarımda Bağımlılığın Gelişmesi

Bağımlılığın oluşumu hakkında Frank, merkez-çevre ilişkisinde artığın merkezde birikimi neticesinde çevrede oluşan azgelişmişliğin zamanla bağımlılığa dönüşeceğini, çevredeki yönetici sınıfın azgelişmişliğin sürekliliği içerisinde kendi çıkarlarının peşinden koşacağını savunmuştur.²¹⁴ Frank'a göre bağımlılık, azgelişmişliğin sonucu olarak oluşan ekonomik ve sosyal bağımlı yapıyı ifade eder. Dos Santos için bağımlılık ise, bir ülkenin ekonomisinin diğer bir ülke ekonomisinin gelişmesi ve genişlemesiyle şekillendirildiği durumu anlatmaktadır.²¹⁵ Samir Amin farklı olarak, merkezdeki birikim kendi iç dinamikleri ile gerçekleşirken çevredeki birikimin merkez-çevre ilişkisi tarafından sınırlanan, bağımlı bir yapı içinde gerçekleştiğini savunmaktadır. Bu şekildeki merkez-çevre yapısında, merkezdeki ücretlerin yüksekliği ve çevredeki ücretlerin düşüklüğünün eşitsiz mübadeleye neden olduğunu söyleyen Amin, çevrenin eşitsiz uzmanlaşma ile şekillenen eşitsiz üretim koşullarında bulunduğunu belirtir ve ihracat sektörünün yabancı sermaye ile işletildiğini savunur.²¹⁶ Bu ekonomik yapı, bağımlı olarak görülmektedir. Üç görüşün ortak noktası, çevredeki ekonomik yapının, dış dinamiklerle belirlenen bir politik süreç içerisinde oluştuğu olarak

²¹⁴ Anthony Brewer, a.g.e., s. 164.

²¹⁵ A.k.,s. 171.

²¹⁶ A.k., s. 182-184.

kabul edilebilir. Samir Amin'in bu noktada tarihsel koşullara vurgu yapması, bağımlılığın süreç içinde gerçekleşen bir olgu olduğunu anlayabilmek açısından önem taşımaktadır.

Tarımda verimlilik artışını zorlayan etkenin kapitalist üretim tarzının kendisi olduğunu buraya kadar olan bölümlerde açıkladık. Samir Amin, makineleşmiş tarımla yoksul köylü tarımı arasındaki verimlilik farkının 1940 öncesinde 1'e 10 iken, günümüzde 1'e 200'e yükseldiğini ve bunun reel fiyatlarda yaklaşık 5 kat düşüşe neden olduğunu belirtmektedir.²¹⁷ Diğer bir ifadeyle, üretimdeki verimliliğini artıran büyük üretici zenginleşirken, yoksul köylü daha da yoksullaşmaktadır. Bu durum, küçük köylü üretiminin tasfiyesine kadar gitmektedir. Bu tasfiye süreci ile birlikte, toprak mülkiyetinde de değişimler yaşanmaktadır. Modern tarım işletmelerinin aldığı verimli toprakları terk etmek zorunda kalan köylü nüfus, işsiz kitleler halinde kentlerde toplanmaktadır. Amin, bu gelişmenin sürmesi sonucunda milyarlarca insanın işsiz kalacağını ve eğer sanayileşme dünyanın ¼'ünde yıllık ortalama %7 büyüse bile, işsizlik sorununa çözüm bulunamayacağını söylemektedir.²¹⁸

Tarımsal üretimde verimlilik artışının sağlanmasında makineler, suni gübre kullanımı, tohum ve ilaçlama etkilidir. Girdilere olan bağımlılık, girdi maliyetlerini yükselterek, ürünün ticaretteki rekabet şansını ortadan kaldırır. Kapitalist tarımsal üretimi zorlayan koşullar bu defa, daha güçlü üretici karşısında küçük üreticinin tasfiyesini sağlayan bir mekanizmaya dönüşür. Küresel boyutta ele alındığında, büyük üretici (aynı zamanda ihracatçı) ülke, diğer bir ülkede tarımın gelişmesini sağlıyor gibi görünürken, gerçekte kendisiyle rekabet şansı olmayan bağımlı çevreler yaratmaktadır. Durum diyalektik olarak çelişkili görünse de, kapitalizmin doğasında var olan tekelleşme eğiliminin bu tip çelişkilerden beslendiği söylenebilir. Bu durum, çevrenin üretim kapasitesinin, merkezin izin verdiği ölçüde gelişebileceği düşüncesine de uygundur. İkinci Dünya Savaşı sonrası, ABD'den gelen Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (bugünkü adıyla Dünya Bankası) uzmanları tarafından 1950 yılında hazırlanan Barker Raporu ile Türkiye'nin

---

²¹⁷ Samir Amin, *Liberal Virüs*, s. 28.

²¹⁸ A.k., s. 29.

tarıma öncelik vermesi, basit sanayi üretimi dışında devlet tarafından yapılan sanayi yatırımlarından geri dönülmesi ve karayollarına ağırlık verilmesi yönündeki tavsiyeler,²¹⁹ ABD ve Türkiye arasında tipik bir merkez-çevre karşıtlığını dayatmaktadır. Boratav'ın 1946-1953 yılları arasındaki dönemi tarımsal gelişme yılları olarak adlandırması ve döneme ilişkin olarak söyledikleri, bu tavsiyelerin dikkate alındığını göstermektedir; "Dönem boyunca tarımın ortalama büyüme hızı %13,2'yi bulmuş ve %9,2'lik sınıai büyüme hızını belirgin bir biçimde aşmıştır. Tarım kesiminin milli hasıla içindeki payı 1946-47 ortalaması olarak %42 iken, 1952-53'te bu oran %45,2'ye çıkmıştır. Aynı yıllar için sanayi sektörünün payı ise %15,2'den %13,5'e düşmüştür. Bu gelişme biçimi, dönemin dünya ekonomisi ile hammaddeci ihtisaslaşmaya dayanan bütünleşme eğiliminin bir yansımasıdır."²²⁰

Makine kullanımı iki farklı noktada bağımlılığa yol açar. Bunlardan biri, makinenin çalışması için gerekli enerjiye bağımlılık ki; petrole bağımlı ülkeler açısından bu bağımlılığın derecesi daha yüksektir, diğeri ise; makinenin üretildiği bir sanayie sahip olmayan ülkeler için makine ve yedek parçalarına olan bağımlılıktır. Makineleşmenin sonucu ise, işsiz kalan köylüler olmaktadır. Kırsal alanda işsiz kalanların iş bulmak umuduyla şehirlere hızlı göçü sonucunda, şehirlerin düzensiz, plansız ve süratle büyüyen varoşları ortaya çıkmaktadır. Bu durum, bir taraftan şehirlerde mevcut sanayi işletmelerindeki işgücünü ucuzlatırken, diğeri taraftan belediye hizmetlerindeki maliyeti artırmaktadır. Ama makineleşmenin tarımsal üretime getirdiği sorunlar bununla sınırlı değildir. Köymen, ABD'nin kullanmadığı traktörlerin ABD kredisıyla alınması ile 1948'de 2000 olan traktör sayısının 10 yıl içinde 40.000 arttığını, traktörlerin gelişiyile birlikte meraların sürülerek ortadan kaldırıldığını, küçük köylünün topraksızlaştırılarak kentlere sürüldüğünü söylemekte ve 1950 öncesi 10 yılda %21 artan kent nüfusunun, 1950-1960 arasında %79 arttığını belirtmektedir.²²¹ O dönemde bir çevre ülkesinden

²¹⁹ Oya Köymen, a.g.e., s. 135.

²²⁰ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, 12.Baskı, Ankara, 2008, s. 101.

²²¹ Oya Köymen, a.g.e., s. 137-138.

tarımda uzmanlaşmasını isteyen ABD, tarım makinelerinin üretimi konusunda uzmanlaşmaya müsaade etmemiş görünmektedir. Günümüze gelindiğinde tarım makineleri ihracatı ve ithalatı açısından Türkiye'nin durumu, Tablo 1.3'te görülmektedir. Değerler Dış Ticaret Müsteşarlığı (DTM) tarafından hazırlanan bir çalışmadan alınmıştır.²²² Söz konusu çalışmada Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC)'den alınan verilere atıf bulunmaktadır.

(x milyon ABD Doları)	2003	2004	2005	2006
Türkiye İhracatı	31	53	87	102
Türkiye İthalatı	49	127	228	224
ABD İhracatı	2.545	2.847	3.433	3.401
ABD İthalatı	1.582	1.977	2.135	2.119
Almanya İhracatı	2.545	3.258	3.769	4.451
Almanya İthalatı	1.336	1.443	1.503	1.964
Dünya İhracatı	14.881	17.927	20.334	22.323
Dünya İthalatı	14.702	17.414	18.864	21.561

Tablo 1.3 Tarım Makineleri Ticaretinde Türkiye'nin Durumu.

Kaynak: Sinan Yüzal, Bora Esen, 2008.

Tablo 1.3'te Uluslararası Ticaret Merkezi (ITC) verileri esas alınmıştır. ITC, Türkiye'yi "Gelişmekte Olan Ülkeler ve Bölgeler" listesindeki 185 ülke ve bölge arasında saymaktadır.²²³ Traktör ticaretinde durum makineden biraz farklı olsa da, görelî konum farklı görünmemektedir.²²⁴ ABD traktör konusunda net ithalatçı konumda görünse de, bu durumun küresel üretim zinciri içerisinde değerlendirmesi daha net bir fikir verebilir. Almanya'nın bu konudaki konumu, net ihracatçı olarak görülmektedir.

²²² Sinan Yüzal, Bora Esen, Başbakanlık DTM İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, 2008, www.ambar.com.tr/files.php?force&file=Tarim_Makinalari...pdf, 02.03.2010.

²²³ ITC, <http://www.intracen.org/marketanalysis/developing.aspx>, 02.03.2010.

²²⁴ Sinan Yüzal, Oğuz Kuyumcu, Başbakanlık DTM İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, 2007, http://www.iso.org.tr/tr/Documents/MKRaporlar/Tarim_Makinalari%20igeme.pdf, 02.03.2010.

(x milyon ABD Doları)	2003	2004	2005
Türkiye İhracatı	156	147	126
Türkiye İthalatı	22	116	164
ABD İhracatı	1.371	1.756	2.125
ABD İthalatı	2.226	3.041	3.412
Almanya İhracatı	1.927	2.637	2.552
Almanya İthalatı	348	542	431
Dünya İhracatı	10.183	12.702	14.095
Dünya İthalatı	9.953	12.599	13.601

Tablo 1.4 Traktör Ticaretinde Türkiye'nin Durumu.

Kaynak:Sinan Yüzal, Oğuz Kuyumcu, 2007.

Bu noktada uzun uzun tabloyu değerlendirmek yerine, Tablo 1.3 ve 1.4'te ihracat ile ithalat arasındaki farklar, merkez-çevre karşıtlığı hakkında bir fikir vermektedir. Merkezden çevreye sermaye transferi gerçekleşirken, çevrede üretimine müsaade edilen ürün, merkezin yeni bir teknolojik aşamaya geçtiği noktadan geride kalan teknolojik altyapıyı gerektirmektedir. Her ne kadar traktörde Türkiye'nin ihracat-ithalat farkı yüksek olmasa da, Türkiye'de üretim yapan yerli bir traktör markası bulunmamaktadır. Parçalarının % 90'ı Türkiye'de üretilse de, küresel meta zinciri içerisinde marka, tasarım ve pazarlama gibi faaliyet alanları, kârın büyük kısmını almaktadır. Sorulması gereken soru şudur; Neden tarım konusunda uzmanlaşması istenen bir ülke, aradan geçen altmış yılda, tarım makineleri konusunda geri kalmıştır? Bu sorunun cevabı, çevrenin merkeze bağımlı bir ekonomik sistem içinde varlığını sürdürebileceği gerçeğinde saklıdır. İkinci Dünya Savaşından yıkıntı içinde çıkmış olan Almanya'nın durumu ile karşılaştırıldığında, daha birçok soru sorulabileceği görülmektedir. Samir Amin bu durumu şöyle açıklar; "merkez her ne kadar sanayi üretiminin bir çok alanında yüksek üretim verimliliğine sahip olsa da (böylece ücret farkına rağmen eşitsiz

uzmanlaşmayı destelemekte), çevre birkaç üründe uzmanlaşarak görece yüksek verimlilik gösterebilir”²²⁵ Burada konunun ekonomik yönünden çok yönetim boyutuna odaklandığımızdan dolayı, tarımda makineleşmenin gerektirdiği optimum tarımsal alan büyüklüğü ve üretim giderlerinin ayrıntılı incelemesine girmemeyi uygun buluyoruz.

Tarımsal üretimde bağımlılığın ortaya çıkmasında, üretimdeki verimlilik farkının etkisi büyüktür. Samir Amin’in ücret farklarından kaynaklanan eşitsiz mübadele savına farklı bir pencereden bakabiliriz. Amin, dünyanın farklı yerlerinde harcanan ve ürünlerde cisimleşen aynı miktarda emeğin tek bir dünya değerine yol açtığını ama uluslararası dolaşımı olmadığından işgücünün uluslararası meta olmadığını haklı olarak savunmaktadır.²²⁶

Uluslararası bir meta olmadığına göre emek, tek başına eşitsiz mübadelenin öncül nedeni olabilir mi? Aslında bu noktada bizim düşüncemiz, bunun dolaylı olarak olabileceğidir. Emeğin yarattığı verimlilik artışı, uluslararası serbest dolaşımdaki bir ürünün farklı verimlilik düzeyleri arasındaki farkın, emeğin yerel olarak belirlenen ücretinin uluslararası düzeye taşınmasını sağlayan dolaylı bir etken olduğunu düşünebiliriz. Bunu somut bir örnek üzerinde netleştirmek mümkündür. ABD’de üretilen 1 ton buğday ile Türkiye’de üretilen 1 ton buğdayın uluslararası piyasadaki fiyatı arasında fark olmadığını kabul edelim. Ancak üretimdeki verimlilikten kaynaklanan fark, kârın farklılaşmasına yol açmaktadır. Bu noktada emek dolaylı olarak uluslararası bir metaya dönüşmektedir. Tek yapılması gereken, bahsedilen buğdayın hiçbir gümrük sınırlandırmasına tabi olmadan ticaretinin mümkün kılınmasıdır. Bu sağlandığında eşitsiz mübadele cismen vücut bulacaktır. Bu noktada Amin, eşitsiz mübadelenin, emeğe ödenen ücretler arasındaki farkın verimlilik arasındaki farktan daha büyük olduğu durumda söz konusu olabileceğini söylemektedir.²²⁷ Bizim tek farklı düşündüğümüz nokta ise, verimliliğin emeğin bağımlı değişkeni olduğudur. Neticede eşitsiz mübadelenin oluşumu, bağımlılığın ortaya çıkışına zemin hazırlar. Son tahlilde gerçekleşen olgu, çevrenin merkeze bağımlılığıdır.

²²⁵ Anthony Brewer, a.g.e., s. 184.

²²⁶ Samir Amin, *Kapitalizm ve Eşitsiz Gelişme*, s. 230.

²²⁷ A.k., s. 260.

Bu temel çözümlenmeden sonra, bağımlılığın neyin üzerinden yürüdüğü sorunu, ikincil bir sorun olarak kalmaktadır. Ama yine de bağımlılığın nesnesini tanımlamak önemlidir. Makine konusuna yukarıda değinmiştik. Makinenin bağımlılık yaratan diğer nesnelere farkı, merkezden çevreye sınırlı gelişme tanınmasının örneği olmasıdır. Gübre, ilaç ve tohum konusundaki bağımlılığı da ele aldığımızda, bağımlılığın sürdürülebilmesi için ihtiyaç duyulan mekanizmayı tanımlamak karmaşıklaşmaktadır. Ancak bu bağımlılığın kapitalist üretim tarzı çerçevesinde gelişen entansif tarımın bir sonucu olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir. Abdullah Aysu bu mekanizmanın işleyişi konusunda; entansif tarımın bütün yönleri ve gerekleriyle birlikte devlet okullarında öğretilmesinin, gerekli tarımsal girdilerin alınması için kredi destekleri verilmesinin yanlış tarım politikalarının uygulaması ve bu şekilde tarım sektörünün tarım dışı sektörlerle bağımlılığının artırılmasının da, bu politikaların bir sonucu olduğunu söylemektedir.²²⁸

Tarımın büyük ölçekli ve yoğun olarak yapılmasının gerektirdiği gübre ve makine teçhizat gibi girdiler üretimde bir artışa neden olurken, üreticiyi de kapitalist sisteme daha bağımlı hale getirmektedir. Bu bağımlılık mikro düzeyde üretim yapan çiftçinin bağımlılığını ifade ederken, makro düzeyde çevre ülkelerin merkeze bağımlı olduğu bir alan yaratmaktadır. Bağımlılık mekanizmasının işleyişinde, girdileri sağlayan Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ'lar) ve uluslararası örgütlerin rolleri ilerideki bölümlerde ayrıca anlatılacaktır. Burada bizim anlatmaya çalıştığımız temel nokta, bağımlılığın kapitalist üretim tarzının bir sonucu olduğudur. Yine bağımlılık bağlamında, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin içinde buldukları durumu özetlemesi açısından Etiyopya örneğini verebiliriz.

Bu bağımlılık bazı zamanlarda öyle bir hal alabilmektedir ki, çok uzun yıllar boyunca geri bırakılmış, artık ülkesindeki açlıkla başa çıkmakta zorluk çeken ülkeler akıl almaz yöntemlere meyletmektedir. Örneğin Etiyopya hükümeti çareyi ülkesinin topraklarını tarım için yabancı piyasalarda pazarlama

---

²²⁸ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yayınları, İstanbul, 2008, s. 12.

çabasına girişmiştir. Bu maksatla verdikleri ilan ise emperyalizmin ulaştığı noktanın özgür bireyleri çok aştığının göstergesidir: “Neden Çekici?; Geniş, verimli ve sulanabilir topraklar çok düşük kiralalarla. Bol su kaynakları. Ucuz işgücü. Sıcak misafirperverlik.”²²⁹ Bu haberin devamı ise daha da düşündürücüdür. Son iki yılda Afrika kıtasına gelen yatırımcıların 50 milyon dönüm toprağı 49-99 yıllık süreler için kiraladığı ifade edilmektedir. Bu arada, kiralayan ülkelere bakıldığında, toprakları tarıma elverişli olmayan Suudi Arabistan oldukça tanıdık gelmektedir. Benzer talepler Türkiye’deki toprak satışları için de gündeme gelmiştir.

Bir başka örnek ise, Vatan Gazetesi yazarı Mine Kırıkkanat’ın köşesinden alınmıştır. Kırıkkanat, Haiti’de 12 Ocak 2010 tarihinde gerçekleşen deprem sonrası yaşananlar üzerinde yanlış tarım politikalarının etkisini anlatırken, aslında bağımlılık mekanizmasının oluşumuna yönelik ipuçları da vermektedir.

“Tuhaf ama gerçek, Haiti’nin ekonomisini tepetaklak eden tarım ve hayvancılık politikası, Türkiye’de kuş gribi bahane edilerek köy tavukçuluğunun yok edilmesine benzer bir “domuz katliamı” süreciyle başladı. Haiti’de, 1980’li yıllara kadar topraklarının ekonomik ve ekolojik koşullarına uygun yerel bir domuz türü vardı. Siyah, küçük, dayanıklı ve ülkenin üretim fazlası mango meyveleriyle beslenen, serbest gezen, mango olmadığı zaman sahibinin yemek artıklarını yiyen bu masrafsız hayvan, tek başına bir ailenin geçimi, bizim köylünün dağ tepe otlanan “ineğı” demektir. 1978 yılında, sanayi çapında ürettiği domuz fazlası elinde patlayan ABD, “domuz vebası” taşıyorlar bahanesiyle Haiti’deki küçük üreticilere itlaf ettikleri yerel domuz başına 2 ila 5 dolar ve yerine, daha verimli, daha ağır birer “beyaz” Amerikan domuzu vaat ettiler. 1978 ile 1982 arası, Haiti’deki tüm yerli domuzlar katledildi. Katil parası, elbette Haitili politikacıların cebine girdi, köylüye verilmedi. Ama 400 bin beyaz domuz, dağıtıldı kırsal alana. Ne var ki çok geçmeden, Amerikan domuzlarını beslemek ve yaşatmanın çok pahalı olduğu anlaşıldı. Mango ve artık yemiyor, mısırla besleniyor, mısırın içine antibiyotik katılması, hastalıklara karşı aşılannmaları gerekiyordu. Haydi, bu kez ABD’den aşı ve antibiyotik ithal etmek, “daha verimli” diye yerel mısırları bırakıp Amerikan mısırına geçmek, ithalatı ucuzlatmak için de “gümrük vergilerini kaldırmak” gerekti. Tabii politikacıları, komisyon zengini edilerek. Haiti’li küçük üreticiler, gümrük vergisiz bile pahalı aşıları beyaz domuzlara yapamadılar, antibiyotikleri yiyeceklerine katamadılar. Bir süre sonra 400 bin Amerikan domuzun tamamı telef oldu, Haitili üreticiler domuzların yemediği mango meyvesi üretim fazlasını ne yapacaklarını bilemediler. Başladılar ülkenin ormanlarını oluşturan mango ağaçlarını kesip odun kömürü yapmaya... Artık bir domuzları bile yoktu. Ayrıca mango ağaçlarının tuttuğu toprak erozyona uğramış, ekilir olmaktan çıkmıştı. Yoksulluk, kırsal alandan kente yoğun bir göç başlattı. İşsiz köylülerin oluşturduğu gecekondu nüfusu, yerleşik nüfusu aştı. İşsizlik ve yoksulluk talan çetelerini besledi, rüşvetçi hükümetler diktatörlüğe dönüştü, ama yolsuzluk hep sürdü. Haiti, günümüzden sadece yirmi yıl önce, gıda ihtiyacının tamamını kendisi üreten bir ülkeydi. Deprem olduğunda ise gereksindiği temel gıda maddelerini başta

²²⁹ Hürriyet Gazetesi, İnternet Sayfası, <http://www.hurriyet.com.tr/planet/> , 23.11.2009.

pirinç, yüzde 80'ini ABD'den ithal ediyordu. Ektiği mısır, buğday gibi hububatın tamamı da çokuluslu şirketlerin GDO'lu tohumları.Haiti, önce tarımı bitirilerek çökertildi. Adayı deprem yardımı bahanesiyle askeri anlamda işgal eden ABD, aslında başladığını bitiriyor.”²³⁰

Bugün geldiğimiz noktada bağımlılık sadece girdilere olan bağımlılığı aşmıştır. Tarımsal ürünlerde 1980'lerden itibaren ÇUŞ'ların egemen olduğu pazarlar oluşmaya başlamıştır.²³¹ Taşıma imkânlarının da gelişmesiyle, tarımsal ürün ticareti sadece dayanıklı ürünleri değil, sebze meyveyi de kapsama alanına almış görünmektedir. Öyleyse bu dönemde yapılması gereken, bu şirketlerin önünü açacak düzenlemelerin, az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelere kabul ettirilmesidir. Bu konuda uluslararası örgütlerin ve onların öncülüğündeki anlaşmaların etkili olduğu görülmektedir.

1. Uruguay Görüşmeleri ve Sonrası

İkinci Dünya Savaşı sonrasında, gelişen işbirliği kapsamında 50 kadar ülke, uluslararası ticaretin genel kurallarının belirleneceği ve ticaretin geliştirilmesine katkı sağlayacak bir örgüt (ITO) kurmak için bir araya gelmişlerdir. Nihai amaç ticaretin serbestleştirilmesidir. Bahse konu örgütün kuruluş müzakereleri devam ederken belirli mallar üzerinde tarife indirimlerinde bulunmak maksadıyla, 23 ülkenin katılımıyla Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması (GATT) imzalanır. 1947'de imzalanan anlaşma 1948'de uygulanmaya başlanır ve 1994'e kadar yürürlükte kalır. Bu süreçte (1994'e kadar), kuruluşta Cenevre'de yapılan görüşmeler dâhil, sekiz çok taraflı müzakere turu gerçekleştirilmiş, Türkiye'nin 1951'de İngiltere'de yapılan “Troquay” müzakerelerinde örgüte katılımı uygun bulunmuş ve 1953'te anlaşma Türkiye tarafından imzalanmıştır.²³² Başlangıçta tarım ürünleri bu “geçici” yapının dışında tutulmuştur. Ancak zaman içerisinde entansif tarım girdilerinin değişim ve gelişiminde yaşanan dönüşüm bağımlılık mekanizmasını oluşturduktan sonra, tarım ürünleri de kapsamına alınmıştır. Elbette tarım ürünleri ticaretinin küresel boyutta ele alınmasını zorunlu kılan başka etkenler de vardır. Örneğin Avrupa'da 1970'li yıllarda % 2 olan

²³⁰ Mine Kırıkkanat, “Küçük Türkiye, Haiti”, *Vatan Gazetesi*, 22.01.2010.

²³¹ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 13.

²³² Gelir İdaresi Başkanlığı, *GATT Bilgilendirme Rehberi*, Yayın No:95, 2009, s. 5.

tarımsal üretim artışına karşılık, talep artışı % 0,5 düzeyinde kalmıştır.²³³ Yani tarımsal üretim artışı neticesinde talebi artmayan ürün fazlası elde kalmıştır. Bu durum, küresel boyutta düzenlemeyi zorlayan önemli bir nedendir. Aysu, “yeşil devrim” olarak adlandırılan, suya, gübreye ve ilaca bağımlı entansif tarımın yaygınlaşması ve bu bağımlılığı sağlayan politikaların uygulanmasına kadar, tarımın GATT anlaşması dışında bırakılmasını tarımın korunması olarak görmektedir.²³⁴ Ancak kabul edilmelidir ki, bu koruma az gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin kendi geleceklerini düşünerek muhafaza ettikleri gümrük vergileri ve kotalardan kaynaklanmaktadır. Bu nereye kadar sürdürülebilmiştir? Az gelişmişliğin oluşumunda diyalektiğin birikim yasasını gündeme getirmiştik. Aslında İkinci Dünya Savaşı sonrası tarımda olan da budur diyebiliriz. Son tahlilde gen teknolojisinin de devreye girmesi ile üretim yöntemleri arasındaki fark basit bir verimlilik farkı olmanın çok ötesine geçmiş görünmektedir. Eşitsiz mübadele, Marks’ın “doğanın sömürsü” olarak ele aldığı bir boyuta taşınmıştır. Entansif tarım girdilerine karşı oluşan bağımlılık ile bu eşitsiz mübadelenin sürdürülebilirliğinin hedeflendiğini söyleyebiliriz.

GATT görüşmelerinde tarım konusu ilk defa beşinci görüşme turunun yapıldığı Dillon Turu kapsamında ele alınmış, kapsamlı olarak tarımın serbest piyasa içine alınmasının tartışıldığı (yedinci) 1973 Tokyo Turu’nda ilerleme kaydedilememiş ve 1986’da başlayıp 1994’te sonuçlanan Uruguay Turu ise, tarımın serbest piyasa sistemi içine alınması nihai hedefine değilse de, piyasa mekanizmasının işlerliğini engelleyen unsurların kontrol altına alınması hedefine büyük oranda ulaşılan görüşmeler olmuştur.²³⁵ Uruguay Turlarında aslında birçok konuda uzlaşma çok çabuk gerçekleşmiştir. Anlaşmayı geciktiren konu, tahmin edilebileceği gibi tarım olmuştur. Birçok ülke, kendi tarım sektörünün önemini ve bu alandaki koruma önlemlerini dikkate alarak, serbestleşmeye sıcak bakmamıştır.

---

²³³ Cemil Ertuğrul, *Tarımda Küreselleşme Uruguay Görüşmeleri ve Sonrası*, Odak Yayınevi, Ankara, 2004, s. 37.

²³⁴ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 13.

²³⁵ A.k., s. 28.

Tarımsal üretim ve tüketim kapasiteleri dikkate alındığında, Uruguay Görüşmeleri büyük oranda ABD ile AB arasında geçmiştir. Ancak “Cairns”²³⁶ Grubu ülkeler, Japonya ve Kuzey Avrupa ülkeleri de tarım görüşmelerinde etkili olan ülkelerdir. Görüşmelerde ABD ve Cairns Grubu, tarım ürünleri ticaretini tamamen uluslararası ticaret sistemiyle birleştirmek istemektedirler.²³⁷ Ortak Tarım Politikası (OTP)’nın yapısında bir değişiklik istemeyen AB ve kendi tarımsal yapısına uymaması nedeniyle Japonya, bu öneriye karşı çıkmaktadırlar. AB, daha çok kısa dönem odaklı bir yaklaşım izlemekte, süt ve şeker gibi dünya piyasalarında ticaret sapmasının önemli olduğu ürünlerde piyasanın paylaşılmasını, sonrasında tarımsal destekleme programına zarar vermeyecek bazı indirimlerin yapılmasını savunmaktadır. Japonya ve Kuzey Avrupa ülkeleri de ithalat kısıtlamaları ve yurtiçi sübvansiyonların tamamen kaldırılması yerine azaltılmasından yanadır.²³⁸ Kısacası AB ve Japonya, kendi tarım politikalarını koruyacak daha sınırlı bir entegrasyonu öngörmektedirler. Net tarım ürünü ithalatçısı GOÜ’ler, ihracat sübvansiyonları sayesinde düşük fiyatlarla ithalat yapabildiklerinden, mevcut politikaların devamını savunmuşlardır.²³⁹ 1992’de AB’nin OTP içerisinde reforma gitmesi ve üretimde sınırlamalara gitmesi ile görüş ayrılıklarının asgariye indirildiği bir metin üzerinde uzlaşma sağlanmıştır. 15 Aralık 1993’te 117 ülke ortak bir metinde anlaşırken, “Nihai Senet” 15 Nisan 1994’te Marakeş’te imzalanmış ve bu tarihten sonra GATT yerini Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)’ne bırakmıştır. Aysu, 1995’te uygulamaya başlanan anlaşma ile asıl amaçlananın tarım ürünlerinin üretim ve ticaretine tam bir serbestleştirme getirmek değil, piyasa mekanizmasının işleyişini engelleyen unsurların belirlenip sınıflandırılması ve denetim altına alınması olduğunu belirtmektedir.²⁴⁰ Bu çerçevede Nihai Senet içinde ticarete zarar veren destekleme politikaları “kehribar kutu”da, zarar vermeyenler “yeşil kutu”da,

---

²³⁶ Tarım ürünleri ihraç eden ve tarımsal ticaret reformu konusunda anlaşmış, toplam 19 ülke (Arjantin, Avustralya, Bolivya, Brezilya, Kanada, Şili, Kolombiya, Kosta Rika, Guatemala, Endonezya, Malezya, Yeni Zelanda, Pakistan, Paraguay, Peru, Filipinler, Güney Afrika, Tayland ve Uruguay) tarafından 1986 yılında kurulmuş, farklı bölgelerden ve farklı ekonomik düzeyden ülkeleri bir araya getiren bir koalisyondur. <http://www.cairnsgroup.org/> 03.03.2010.

²³⁷ Cemil Ertuğrul, a.g.e., s. 21.

²³⁸ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 13.

²³⁹ Cemil Ertuğrul, a.g.e., s. 22.

²⁴⁰ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 41.

piyasalara dolaylı müdahale olanlar “mavi kutu”da toplanmıştır. Buna göre kehribar kutuda, fiyat destekleri, girdi destekleri; yeşil kutuda, gıda güvenliği nedeniyle tutulan stoklar, yurt içi gıda yardımları, üretime bağlı olmayan gelir destekleri, çevre koruma programları, doğal afetler için yapılan yardımlar, üretici geri ödeme programları ve bölgesel yardım programları; mavi kutuda ise, telafi edici ödeme, üretim kotası ve nadas primi bulunmaktadır.²⁴¹ Son tahlilde, Uruguay Görüşmelerinde GOÜ’ler ve 3. Dünya olarak da bilinen gelişmemiş ülkeler, dikkate alınmamış görünmektedir. Ama buna karşın görüşmelerin, dünya tarımsal ürün ticaretinin geleceğini baştan sona etkilediğini söyleyebiliriz.

Bütün bunlar olurken 1992 yılında, Avrupalı ve Latin Amerikalı çiftçilerden oluşan farklı yönde bir hareket başlar. Dünyada 69 ülkeden üyeleri olan, 148 değişik örgütün bir araya gelmesiyle oluşan “Via Campesina”, aile çiftliği temelinde sürdürülebilir tarımı savunmaktadır. “Gıda egemenliği” terimini ilk kullanan bu gurup, 1999’dan itibaren piyasa öncülüğünde sürdürülen tarım reformuna karşı, “Tarım Reformu için Küresel Mücadele” hareketini başlatmıştır ve merkezi Endonezya-Jakarta’da bulunmaktadır.²⁴² Görüşünün temelini toplumsal adalet ve eşitlik ilkelerinin oluşturduğu Via Campesina, tohumların korunması, gıda egemenliği ve sürdürülebilir köy tarımı gibi konuları gündemine alarak görüş ve öneriler üretmektedir. En büyük mücadelesini tarımı DTÖ’nün ilgi ve etki alanı dışında bırakmaya adanmış görünmekte olan Via Campesina, DTÖ’yü düşman olarak görmektedir.²⁴³ Diyalektik olarak baktığımızda neo-liberal politikaların kendi karşıtlarını da ürettiğini söylemek mümkündür. Entansif tarımla çevrenin yok edilmesine ve köylülüğün tasfiyesine karşı haklı bir başkaldırı olan Via Campesina, temelde kapitalist üretime karşı bir örgütlenme olarak görülebilir.

Uruguay Görüşmeleri kapitalist tarımın ilerleme eğilimine ilişkin bir yol haritasını şekillendirmiştir. Küreselleşme dünya genelinde sektörlerin hızla büyümesini ve gelişmesini sağarken, bölgeler arasındaki gelişmişlik

---

²⁴¹ A.k., s. 42-43.

²⁴² http://en.wikipedia.org/wiki/Via_Campesina, 05.03.2010.

²⁴³ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 13.

farklarının artışına da neden olmuştur. Bu durum elbette kapitalizmin eşitsiz büyümesi ile açıklanabilir. Yani söz konusu gelişmelerden yaratılan artı değerlerin paylaşımında çok büyük oranda adaletsizlik bulunmaktadır ve dünyanın çok büyük bir kısmı, küçük bir kısmının rahat yaşaması pahasına açlık ve sefaletle yüz yüze yaşam mücadelesi vermektedir.

Uruguay Görüşmeleri kapsamında yapılan tarım ürünlerinin ticaretine ilişkin düzenlemeler, tarım sektöründe faaliyet gösteren işletmeleri verimlilik temelinde bir rekabetin içerisine çekmiştir. Bu durum, birçok tarım işletmesinin varlığını kısa sürede sonlandıracağı anlamına gelmektedir. Çünkü rekabet hiçbir zaman eşitler arasında olmamıştır ve kapitalist üretim koşullarında hiçbir zaman da eşitler arasında olmayacaktır. Ertuğrul bunun sonucunda, tarımsal ürünlerde dünya ölçeğinde dev işletmelerin egemen olacağını, rekabetin işletme düzeyinden çıkıp, üretimden pazarlamaya (tarladan sofraya) bütün süreçleri içeren zincir yönetimleri arasında gerçekleşeceğini söylemektedir.²⁴⁴ Günümüzde birçok ÇUŞ niteliğindeki gıda şirketlerinin faaliyet alanları göz önüne alındığında, bu zincirin büyük ölçüde oluştuğunu söyleyebiliriz. Halen Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde üzerinde çalışılan "Tarım ve Gıda Bakanlığının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Tasarısı"nın gerekçesi, Tarım ve Köyişleri Bakanı tarafından "tarladan sofraya tarım anlayışı içinde bütün süreci kapsayan bir yapılanma" sözleri ile ifade edilmiştir.²⁴⁵ Kamu yönetiminin de yeni yapıya uydurulması gayretleri göze çarpmaktadır. Aslında bu durum, kamu yönetiminin duruşunun tamamen sorgulanmasını gerekli kılan bir sorunu işaret etmektedir.

Uruguay Görüşmeleri sonucunda anlaşmanın, dünya ekonomisine 184-510 milyar Dolar arası bir katkı yapacağı tahmin edilmiştir.²⁴⁶ Fransa Uluslararası İlişkiler Enstitüsü'nce yapılan çalışmaya göre ise;²⁴⁷ on yıllık dönemde anlaşmanın oluşturduğu serbestliğin dünya ticaret hacmini %10 arttıracığı,

---

²⁴⁴ Cemil Ertuğrul, a.g.e., s. 34.

²⁴⁵ Söz konusu ifade, benim Tüketici Hakları Derneği adına katıldığım, söz konusu tasarinın Komisyon Görüşmesinde, 18 Şubat 2010 tarihinde kullanılmıştır.

²⁴⁶ Ahmet Aydın, "Küreselleşme Sürecinde UR'un Refah Etkileri: Teorik Analizlere Göre Kim Kazançlı?", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (C. 5, S. 8), Balıkesir, 2002, s. 1-19, <http://sbe.balikesir.edu.tr/dergi/edergi/c5s8/makale/c5s8m1.pdf>, 05.03.2010. s. 4.

²⁴⁷ A.k., s. 5.

gelirde yıllık 260 milyar dolarlık bir artış olacağı öngörülmüştür. Bu tutarın, 225 milyar Dolar'ının ABD, AB(15), Japonya arasında paylaşılacağı, dünya nüfusunun % 84.5'ini oluşturan diğer ülkelere 35 milyar Dolar düşeceği tahmin edilmiştir. Bir başka çalışmayla ise; dünyada Uruguay Görüşmeleri ile kısa dönemde 96, uzun dönemde 170,6 milyar Dolarlık bir toplam gelir öngörülürken, tarımsal reform ile dünyada kısa dönemde 58,6 (9,9 GOÜ'ler, 48,7 GÜ'ler), uzun dönemde 63,7 (13,9 GOÜ'ler, 49,8 GÜ'ler) milyar Dolarlık bir gelir tahmininde bulunulmuştur.²⁴⁸ Sonuç olarak yapılan teorik analiz neticesinde, Uruguay Görüşmeleri ile kısa vadede GÜ'lerin çok büyük gelir artışına ulaşacakları, uzun dönemde ise GOÜ'lerin de gelirlerinin artacağı hesaplanmıştır.²⁴⁹ Ancak görülen odur ki, GÜ'ler pastanın çok büyük bir kısmını hem uzun hem de kısa vadede almaktadır.

Uruguay Görüşmeleri'nde tarım konusunda üzerinde durulan önemli noktalar; yurt içi destekleme, ihracat sübvansiyonları ve pazara giriş konularıdır. Bu konularda öngörülenler şunlardır;²⁵⁰ 1 Temmuz 1995 yılı başlangıç kabul edilerek, kabul edilen düzenlemelerin yürürlüğe giriş süresi, merkez ülkeler için 6 yıl, çevre ülkeler için 10 yıl olarak belirlenmiştir. Yurt içi desteklemenin (1986-1988 baz alınarak) % 20 oranında indirilmesi isteniyordu. İhracat sübvansiyonları, (1986-1990 baz alınarak) % 36, mali destekle yapılan ihracat ise % 21 oranında azaltılacaktı. Mali destekler toplam üzerinden değil, hem iç pazarda hem ihracatta, tekil ürünler üzerinden ayrı ayrı hesaplanacaktı. Tarım pazarları ithalata açılacak, kısıtlamalar gümrük vergilerine dönüşecek ve öngörülen sürelerin sonunda merkez için % 36, çevre için % 24 oranında düşürülecek, gümrük vergileri takip eden yıllarda yükseltilmeyecekti.

Belirli ürün grupları için başlangıçta % 3, 2001 yılında ise % 5 asgari pazar girişi sağlanması da kararlar arasında yer almaktadır. Net ithalatçı konumda olan az gelişmiş ülkelerin IMF ve DB kredileriyle tarımsal üretim verimliliğini sağlayacak yapısal düzenlemelerin dayatılması ise, gıdaya olan bağımlılığı

---

²⁴⁸ A.k., s. 6.

²⁴⁹ A.k., s.16-17.

²⁵⁰ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus Devlet Yeni Ekonomik Düzen*, s. 121-122.

artırırken, pazar olanaklarını da geliştiren bir düzenleme olarak görülebilir.²⁵¹ Yine Uruguay Görüşmeleri'nin önemli sonuçlarından biri olan "Ticaret ile İlgili Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması"nın tarım alanındaki uygulamaları, entansif tarım girdilerine olan bağımlılığı artıran bir etken olmuştur. Burada UPOV²⁵² (Uluslararası Yeni Çeşitliliği Koruma Birliği)'nin tohum tedarikçisi ÇUŞ'ların piyasa hâkimiyetine zemin hazırlandığını söyleyebiliriz. Türkiye bu kuruluşta, Tohumculuk Yasası'nın çıkarıldığı 2006 yılından sonra, 2007 yılında üye olmuştur.

Özetleyecek olursak Uruguay Görüşmeleri, tarım sektörünün neo-liberal kurguyla, dünya ticaretine eklemlendiği bir anlaşmayla sonuçlanmıştır. Bu kurgu içerisinde, tarım ürünlerinin sanayi ürünleri ticareti içindeki görece zayıflığına rağmen, artan dünya nüfusu dikkate alındığında, ÇUŞ'ların gıdanın kontrolü misyonunu üstlendiğini söyleyebiliriz. Bunun için yaratılan bağımlılık mekanizması, IMF ve DB gibi "finansör" kuruluşlar tarafından sağlanan yeniden yapılandırma kredileriyle oluşturulan, girdi bağımlı tarımda verimlilik artırıcı programlar ile desteklenmiş görünmektedir. Uruguay Görüşmeleri'ni tarım ürünleri ticaretinde neo-liberal politikaların hâkim kılındığı bir sürecin önemli bir adımı olarak kabul edebiliriz.

2. Doha Konferansı ve Sonrası

Samir Amin, Uruguay Görüşmeleri'nin asıl hedefini; "kutsal liberalizm prensipleri hilafına sanayileşmiş Üçüncü Dünya'nın rekabet yeteneğini gemlemek, frenlemek ve egemen merkezlerin tekellerini takviye etmek" olarak açıklamaktadır.²⁵³ Uruguay Görüşmeleri sonrasında ABD ve AB, tarım ihracatına uyguladıkları sübvansiyonları çeşitli şekillerde devam ettirmişlerdir. Bu koşullarda serbestleştirilmiş ticaret, dünyada GOÜ'ler ve az gelişmiş ülkelerin tarımı üzerinde yıkıcı etkiler yapmış ve gıda bağımlılıkları yaratmıştır. Philip Mc Micael de, DTÖ aracılığıyla kurumsallaştırılan bu yapıyla

²⁵¹ Zeki Kartal, a.g.m., s. 195-196.

²⁵² UPOV, merkezi Cenevre olan hükümetlerarası bir örgüt olarak tanımlanmaktadır. Adında "uluslararası" denmesine rağmen, çalışma sistemi hükümetlerin işbirliğini gerektirmektedir. Konvansiyon, 1961'de Paris'te kabul edilmiş, 1972,1978 ve 1991'de yeniden gözden geçirilmiştir. Konvansiyonun amacı, fikri mülkiyet hakları açısından yeni bitki türlerinin korunması olarak açıklanmaktadır. http://www.upov.int/index_en.html, 08.03.2010.

²⁵³ Samir Amin, *Liberal Virüs*, s. 184.

ABD'nin, tarım dünyasını ve besin akımlarını tek başına kontrol etme amacında olduğunu savunmaktadır.²⁵⁴ Buradan anlaşılacağı üzere, Uruguay Görüşmeleri bir nihai nokta değildir. Tarım Anlaşmasının 20.Maddesi, reformların devamı için, GOÜ'ler için 10 yıl, GÜ'ler için 5 yıl olarak öngörülen süreler bitmeden "ileri tarım müzakereleri"nin başlatılmasını vurgulamaktadır.²⁵⁵

İlk müzakerelerin 30 Kasım 1999'da Seattle'da yapılması planlanmıştı. Ancak toplantı öncesinde beklenmedik ölçüde büyük protestolar yaşandı. Binlerce (muhtemelen 40.000 üzerinde) protestocunun küreselleşme karşıtı eylemi, görüşmeleri bloke etti. Sonrasında yaşananlar "Seattle Muharebesi" olarak anılır oldu. 157 göstericiyi gözaltına alıp somut delil yetersizliğinden serbest bırakmak zorunda kalan Seattle Polis Şefi, medyada DTÖ'nün artan baskısı karşısında istifa etti.²⁵⁶ Sokağa çıkma yasağı ilan edilmesinden sonra konferans, ulusal güvenlik teşkilatı kontrolünde devam etmiş ancak bu ortamda bir sonuca ulaşamamıştır. Küreselleşme karşıtlarının bu başarısı, sonraki konferansların seyrini de etkilemiştir.

Katar'ın Doha kentinde 9-13 Kasım 2001 tarihlerinde 142 ülkenin katılımıyla yapılan konferansın yer seçiminde, Seattle'da yaşanan protestolar etkili olmuştur. Benzer bir olay yaşamak istemeyen ülkeler teklifte bulunmadığı için, gösteri ile karşılaşma ihtimali düşük olan Doha, biraz da isteksiz olarak seçilmiştir.²⁵⁷ Deklarasyonun ilk maddesinde, dünyadaki ekonomik yavaşlamanın ışığında, iyileşme, büyüme ve gelişmeyi sağlamak amacıyla, reform süreçlerini ve ticaret politikalarının liberalleştirilmesini desteklemekteki kararlılık vurgulanmaktadır. En az gelişmiş ülkelerin gelişmesini sağlamak için önerilen çözüm ise, (ironik biçimde) dünya çok taraflı ticaret sistemine entegre olmak olarak gösterilmektedir. Samir Amin'in ısrarla üzerinde durduğu gibi, bu ülkelerin sorunlarının merkezle olan eşitsiz mübadeleden ve onların yarattığı bağımlılıktan kaynaklandığını görmek istememektedirler.

²⁵⁴ Philip Mc. Micael, "Global Besin Politikaları", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev. A.Başer Kafaoğlu), Kaynak Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2002, s. 184-185.

²⁵⁵ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 59.

²⁵⁶ <http://en.wikipedia.org/> 09.03.2010.

²⁵⁷ Maude Barlow, "The Fourth Ministerial Meeting of the WTO 2001-An Analysis", <http://www.canadians.org/trade/issues/WTO/2001/index.html>, 09.03.2010.

Beşinci maddede yer alan “küresel ekonomik politika yapımının daha tutarlı olması için Breton Woods kurumlarıyla çalışmaya devam edeceğiz” ifadesi, IMF ve DB’nin bağımlılık mekanizmasının işletilmesindeki görevlerinin devam edeceğinin duyurulması gibidir.

Deklarasyonun tarımla ilgili 13 ve 14. maddeleri, Uruguay Görüşmeleri Tarım Anlaşması ile çizilen çerçeveyi yeniden tanımlamaya yöneliktir. Uzun vadeli hedef olarak tarımın piyasa uyumlu ticaret sistemi içine entegre edilmesi olduğu vurgulanmıştır. Ayrıca 31 Mart 2003’e kadar, farklı ve özel uygulamaları içeren taahhütler için biçimin belirlenmesi ve katılımcıların kapsamlı taslak planlarını bu biçime uygun olarak 5. Bakanlar Konferansı’na kadar sunması istenmiştir.²⁵⁸ Deklarasyon, sivil toplum kuruluşları tarafından “hayal kırıklığı” olarak tanımlanmıştır. Onların beklentisi, eşitsizliğin ortadan kaldırılması, en az gelişmiş ülkelerin içine düştüğü sefaletin bitirilmesi, küçük çiftçilerin yaşamasının sağlanması, ilaca erişimin bütün insanların hakkı olması, eşitsizliği yaratan DTÖ sisteminin sorgulanmasıdır.²⁵⁹ Beklentileri gerçekleşmeyen sadece STÖ’ler değildir. Doha Konferansı’nda ABD ve AB başta olmak üzere gelişmiş ülkeler blok olarak tavır almış, hatta isteklerini kabul ettirmek için Afrika ve Karayip ülkelerine açıktan rüşvet teklif ettiği haberleri toplantı esnasında ortalıkta dolaşmıştır.²⁶⁰ Doha Konferansı konusunda Samir Amin şunları söylemektedir;

“Yeni zengin köylüler ya da modernize olmuş latufundia’lar veya agrobusiness çokulusluları tarafından temsil edilen kapitalist tarım, köylü tarımına saldırıya hazırlanıyor. DTÖ’nün Doha Konferansı’nda, saldırıya yeşil ışık yakıldı. Oysa Tarım dünyası ve köylülük insanlığın yarısını oluşturuyor. Fakat üretim, ekonomik ve sosyal karakteri bütünüyle farklı iki sektör tarafından paylaşılıyor... Görülebileceği gibi, artık tarım sorunu yeni dönemde çok farklı; ve dramatik bir durum söz konusu. Bundan böyle DTÖ’nün 2001 Doha Konferansı’ndaki dayatmasıyla, tarım ürünleri ve gıda maddeleri de diğer ürünlerin tabi olduğu genel rekabet kurallarına tabi, “diğerleri gibi bir mal” durumuna getiriliyor. Agro-business ile köylü üretimi arasında akıl almaz eşitsizlik söz konusuysen, kaçınılmaz sonuçları tahmin etmek zor değildir.”²⁶¹

Sonuçta Doha’da büyük koruma altında alınan kararlar, yine büyük kesimi tatmin etmemişti. Bir sonraki toplantı olan Cancun Konferansı, bu tatminsizliği

²⁵⁸ WTO, Ministerial Declaration, Doha, (14 Kasım 2001), www.dfat.gov.au/.../ministerial/doha_min,09.03.2010.

²⁵⁹ Martin Khor, “Comment On The WTO Draft Ministerial Declaration”, Third World Network, Geneva, (September 2001), <http://www.twinside.org.sg/title/comment.htm>, 09.03.2010.

²⁶⁰ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 62.

²⁶¹ Samir Amin, *Liberal Virüs*, s. 27-29.

azaltmayacak, daha da artıracaktı. Bu defa kuzey-güney karşıtlığı Konferansa damgasını vuracaktı. Toplantı 2003 Eylül ayında Meksika'nın Cancun kentinde yapıldı. Konferansta temel sorun yine en başında olduğu gibi ABD ve AB tarafından ihracata uygulanan sübvansiyonlardı. Söz konusu sübvansiyonlar, tarım ürünlerinin dünya fiyatlarında düşüşe neden oluyor ve GOÜ'ler ile az gelişmiş ülkelerde tarım sektörünün mahvolmasına neden oluyorlardı. Her ne kadar önceki toplantılarda oran düşürülmüş olsa da, diğer ülkelerdeki çiftçilerin hayallerinde göremeyecekleri paralar, ihracat sübvansiyonu olarak, ABD ve AB tarafından kendi çiftçilerine veriliyordu. Cancun'daki kutuplaşma, ABD ve AB'nin amaçlarına ulaşmasını engellemiştir. Ancak Gökhan Günaydın, Cancun'un fiyaskoyla sonuçlandığını, bundan sonra küreselleşme karşıtlarının kesin zafer kazandıklarını söylemek için erken olduğunu, GÜ'lerin tekrar ikili anlaşmalara dönerek kârlılıklarını muhafaza etmek isteyebileceklerini, soruna kalıcı çözüm için kuzey-güney karşıtlığını bir kenara bırakıp emek-sermaye karşıtlığı penceresinden bakmanın gerektiğini belirtmektedir.²⁶² Gerçekten de kapitalist girişimler hız kesmemiş, başarısız Cancun Konferansı sonrası müzakereler Cenevre'de sürdürülmüş ve 31 Temmuz 2004'te çerçeve metin kabul edilmiştir. Buna göre;²⁶³ tarım ürünleri ithalatında uygulanacak gümrük vergileri azaltılacak, bütün ülkelere hassas ürün ayrıcalığı tanınacak, ticareti bozucu iç desteklerde indirime gidilecek, muafiyet oranları azaltılacak, ihracat teşvikleri kaldırılacaktır.

Daha sonra yapılan (15 Ocak 2006) Hong Kong Konferansı, öncekilerden farklı olarak, taleplerini dile getiren ülkelerin görüşmeleri kilitlemekten kaçındığı fakat GÜ'lerin de amaçlarına tam ulaşamadığı bir konferans olmuştur. Protestolar eşliğinde süren konferansın önemli sonuçları; GÜ'lerin 2013 yılına kadar tarım ihracat desteklerine son vermesi, 2006 yılında pamuktaki ihracat desteğinin kaldırılması, kişi başı GSYİH 750 doların altındaki ülkelerin ihracatının % 97'sinin gümrük ve kotalardan muaf

---

²⁶² Gökhan Günaydın, "DTÖ, Cancun ve Türkiye'de Tarım Sektörü Üzerine", *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, Yıl-4, Sayı 16, (Ekim-Aralık 2003),

²⁶³ Abdullah Aysu, a.g.e., s. 80.

olmasıdır.²⁶⁴ Sonuç olarak GÜ'ler gümrük vergileri ve ihracat desteklerini bir süre daha korumayı başarmış görünmektedir.

DTÖ'nün dünya ticareti üzerindeki ağırlığını aşamalı olarak artırdığını görmekteyiz. Uruguay Görüşmeleri sonrası devam eden İleri Tarım Müzakereleri, belki müzakerelerden zarar görenlerce de algılanamayan bir biçimde, tarımsal ürünlerin metalaştığı bir süreci getirmiştir. Gıda artık toplumlar için bir hak olarak görülmenin ötesinde, ücret karşılığı alınabilecek bir meta halini almıştır. Bütün bunlar olurken, eşitsiz mübadele ile bağımlılık mekanizması yaratılmış ve bu bağımlılığın ortadan kaldırılma yöntemlerinin tartışılmaya başladığı noktada, "agro-business" ÇUŞ'ları bu fikri bile kapitalize edebilecek uygulamalara girişmiştir. Artık organik tarım tartışmaları yapılırken, bunun bile şirketler üzerinden yürüyen bir ticaret alanı olması, herkese normal görünmektedir. Toplumsal dönüşüm böyle bir şey olsa gerektir. Bu dönüşümün sıradanlaştırdığı bağımlılık ise, her alanda sömürünün aracı olmaktadır.

T.C.Ziraat Bankası'nın 2009 yılı net kârının 3,511 milyar TL olarak açıklanmasının ardından, Vatan Gazetesi'ndeki köşesinde Aydın Ayaydın, Ziraat Bankası'nın işlevinin tarihsel misyonu ile uyumlu olması gerektiğini, çiftçilerin büyük kaynak sıkıntıları çektiği bir ortamda, devlet kaynaklarını kullanma ayrıcalığı olan Bankanın, kaynaklarını hazine kâğıtlarına yatırdığını ve bu arada birçok çiftçinin borç batağı içinde tefecilerin tuzağına düştüğünü anlatmaktadır.²⁶⁵ Görüldüğü gibi artık finans kuruluşlarının finansal kârlılıkları, her türlü sosyal amacın çok önüne geçmiştir. Türev piyasalarda sermayenin yeniden üretilmesi, sermayenin üretime yönelmesinden daha kârlı bir alan yaratmış görünmektedir. Ancak türev piyasalar, sermayenin üretim üzerindeki kontrolünü ortadan kaldırmamaktadır. Bu durum, gıdanın bütün üretim aşamalarının tek elden kontrol edildiği bir tekelleşmeye doğru evrilen bir yapıda kendini göstermektedir. Zaten kapitalizmin doğasında varolan tekelleşme olgusu, uluslararası örgütler eşliğindeki ÇUŞ'lar tarafından merkezin belirlediği yönde olanca hızıyla devam etmektedir.

---

²⁶⁴ A.k., s. 86-87.

²⁶⁵ Aydın Ayaydın, "Ziraat'in Rekor Kârına Çiftçiler Ne Diyor", *Vatan Gazetesi*, 05.03.2010.

Buraya kadar olan bölümü özetleyecek olursak; tarım ilk çağlardan itibaren devletli toplumların ortaya çıkışına etki etmiştir. Zaman içerisinde toprak mülkiyetinde ortak mülkiyetin çözülmesiyle başlayan süreç, tarımda kapitalist üretim tarzının gelişmesine kadar devam etmiştir. Tarımda kapitalist üretim tarzının gelişmesi, tarımsal üretimde verimliliği artırmak için üretim tekniklerinin yanında sermaye yatırımlarını da zorunlu kılmaya başlamıştır. Artan sermaye yatırımlarıyla verimliliğin artması, sınırlı bir kaynak olan toprağın sabit kalması koşuluyla daha fazla ürün elde edilmesini mümkün kılmıştır. Sermayenin verimlilik üzerine etkisi, tarımsal girdiler üzerinde yapılan araştırmalarla sürekli artış göstermektedir. Sadece makineleşme ve gübre alanında değil, tohumların geliştirilmesiyle de verimlilik artışı devam edebilmektedir. Sanayi üretimine bağımlı hale gelen tarımsal üretim, ticaretteki eşitsiz mübadeleyi de merkezin lehine artırmaktadır. Bu anlamda günümüzde artmakta olan sanayi bağımlılığı çok eski bir kavram olarak görünmemektedir. Ancak tarihte tarımsal üretimin sanayi üretimine olan bağımlılığının ilk örneklerinden biri, bir tarım ve sanayi bileşimi olarak kabul edilen şeker üretiminde söz konusu olmuştur. Bu yönüyle şeker sanayi, tarıma bağlı bir sanayi dalının tipik bir örneğini oluşturmaktadır.

Küreselleşme neticesinde ticareti yapılan ürünlerin büyük çoğunluğu işlenmiş gıda olarak kabul edildiğinden, aslında söz konusu olan tarım ürünlerinin ticareti değil, tarıma bağlı sanayi ürünlerinin ticaretidir. Bu anlamda FAO istatistiklerinde alkollü içkiler de tarımsal ticarete ilişkin veriler kapsamında gösterilmektedir. Bu kapsamda tarımda kapitalist üretim tarzının gelişmesiyle, tarıma bağlı bir sanayi olan şeker üretiminin tarihsel süreçteki gelişiminin anlaşılması, bizim açımızdan önem taşımaktadır.

III. Tarım, Şeker ve Sanayi

A. Tarihsel Süreçte Şeker

Şeker kelimesinin Türkçe'ye Arapça "sukkar" kelimesinden geldiği, Arapların ise bu kelimeyi Sanskritçe "sharkara" veya Prakrit dilindeki "sakkara"

kelimelerinden aldığı tahmin edilmektedir.²⁶⁶ Diğer dillerdeki karşılığı da düşünüldüğünde (İngilizce'de sugar, Fransızca'da sucre, Latince'de saccharum, Farsça'da şakar, Almanca'da zucker) sözcüğün tek bir merkezden yayıldığı kanaati güçlenmektedir. Buradan yola çıkarak, şekerin tarihsel yolculuğunun bir noktadan başladığını düşünebiliriz.

Şeker, bilindiği üzere ilk olarak kamıştan elde edilen bir üründür. Pancardan (kitlesel üretimle) şeker elde edilmesi 19.Yüzyıl başına kadar mümkün olmamıştır. Dolayısıyla şekerin tarihi dediğimizde, pancardan şeker elde edilene kadar, sadece şeker kamışından elde edilen şekeri anlamamız gerekmektedir. Ancak şekerin tarihi, sadece şeker üretimini içermez. Şeker kamışının yetiştirildiği plantasyonlar, bu plantasyonlar üzerindeki güç mücadeleleri, elde edilen şekerin ticareti, kölelik ve ticaret ilişkisi, hatta daha da iddialı bir tanımlamayla emperyalizmin de içinde bulunduğu çok geniş bir çalışma alanı karşımıza çıkmaktadır.

Bir araştırmaya göre; yaklaşık 200.000 civarındaki yaban bitkisinin sadece birkaç bini insanlar tarafından yenebilmektedir ve bunlardan da sadece birkaç yüzü evcilleştirilebilmiştir. Ancak günümüzde tarım ürünlerinin yıllık hacminin yüzde sekseni neredeyse bir düzine türden oluşmaktadır ve bu türlerin arasında şeker kamışı ve pancarı da bulunmaktadır. Dünyada insanların tükettiği kaloringin yüzde ellisinden fazlası tahıllar tarafından sağlanmaktadır.²⁶⁷ Şeker kamışı bütün bu türler arasında en fazla üretilen bitki olarak, ikinci ve üçüncü sıradaki buğday ve mısırın yıllık üretim miktarı toplamına yakın bir miktarda üretilmektedir.²⁶⁸ Bu veriler şekerin sadece bir besin maddesi olmasının ötesinde, tarih boyunca güç mücadelelerinin odağındaki nesnelere biri olmasını da açıklayacak boyuttadır. Üretimin senelik olarak planlanması, kriz dönemi stokları ayrılması ve besin kıtlığı yaşanan dönemlerde önemli bir besin kaynağı olması nedeniyle stratejik bir ürün olarak kabul edebileceğimiz şeker, tarih boyunca politik değer atfedilen bir gıda olması dolayısıyla da önemlidir.

---

²⁶⁶ Turan Veldet (Haz.), *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1958, s.1.

²⁶⁷ A.k., s.173.

²⁶⁸ A.k., s.193.

Tarımsal üretimin, yerleşik düzene geçen topluluklarla ve gittikçe merkezileşen yönetim şekilleriyle yakından ilgisi olduğundan bahsetmiştik. Bu durum, zaman içerisinde dünyanın farklı yörelerinde farklı bitkilerin evcilleştirilmesini de beraberinde getirmiştir. Evcilleştirilmeye başlanan bitki türleri arasında şeker kamışının bulunduğuna ilişkin veriler mevcuttur. Tarih olarak kesin bir veri bulunmamakla birlikte, MÖ 7000'den de önce, Yeni Gine'de şeker kamışı ve muzun evcilleştirildiği ifade edilmektedir.²⁶⁹ Buna göre şeker kamışı, buğday, bezelye, zeytin ve pirinçten 1000-1500 yıl sonra, mısır, fasulye, patatesten yaklaşık 3500 yıl önce evcilleştirilmiştir.

Tarihte şekerin kayıtlarda ilk yer alması ise, oldukça sonra, farklı bir mekanda gerçekleşmiştir. Bu bölge Hindistan'dır. Yeni Gine'den birbirine yakın adalar yoluyla ve basit sallarla yapılan deniz yolculuklarıyla taşınmış olabileceği tahmin edilen kamışın büyük serüveni ise bundan sonra başlamaktadır. Burada basit bir hatırlatma yapmakta fayda vardır. Şeker kamışının biliniyor ve kullanılıyor olması, (bugün kullandığımız rafine) şekerin elde edildiği anlamı taşımamaktadır. Bu çok sonra ortaya çıkan bir gelişmedir.

Şeker kamışının kara yoluyla yayılması çok daha hızlı biçimde gerçekleşmiştir. Bilinen iki yolla şekerin Asya ve Avrupa tarafından tanınmasının mümkün olduğunu kabul etmemiz gerekmektedir.²⁷⁰ Bunlardan biri, askeri fetihlerin sonucu, diğeri ise ticaretin mesafe tanımayan iştahından kaynaklanmaktadır. Birincisinin örneği olarak, Büyük İskender'in Pers ordularını yenerek Hindistan'a kadar ilerlemesi neticesinde, askerlerinin şekerle tanışması gösterilebilir. MÖ. 327 yılında İndus ırmağı ağzından Fırat ırmağı ağzına kadar gemiyle giden Büyük İskender'in generali Nearchos, şeker kamışını "bal yapan kamış" olarak tanımlamıştır.²⁷¹

İkincisi ise meşhur İpek Yolu'nun etkisi olarak ifade edilebilir. İpek yolunun kullanılmaya başlanmasına ilişkin net bir tarih vermek mümkün olmamakla

---

²⁶⁹ Jared Diamond, a.g.e., s.130.

²⁷⁰ Burada iki yoldan bahsedilmekle birlikte, iki yolun birbiriyle bağlantılı olduğu gerçeği de gözden kaçırılmamalıdır. İlk bölümde savaşa ilişkin yapılan tespitleri burada yeniden hatırlamamız faydalı olacaktır.

²⁷¹ Sidney, W.Mintz, Şeker ve Güç Şekerin Modern Tarihteki Yeri, Çev.Şükrü Alpagut, Kabalıcı Yayınevi, İstanbul, 1996, s.58.

birlikte, yaklaşık 2000 yıllık bir geçmişten söz edilmektedir. Bununla birlikte, 1986 yılında Çinli arkeologlar tarafından Çin'in Sichuan eyaletine bağlı Guanghan şehri yakınlarında bulunan 3 bin yıllık kalıntılarda Batı Asya ve Antik Yunan medeniyetlerinin özelliklerini taşıyan çok sayıda tarihi eser bulunması, doğu-batı arasındaki kültürel ve ticari etkileşimi sağlayan İpek Yolu'nun tarihinin 3 bin yıllık olabileceğini ortaya koymaktadır.²⁷² Birinci durumda askeri fetihlerin şekerin batı tarafından tanınmasını sağladığı, ikinci durumda ise, ticaretin çok daha önce bunu kısmen gerçekleştirdiği sonucuna varabiliriz. Ancak ticaret yoluyla tanımada eksik olan konu, şeker kamışı yetiştirme ve şeker rafine etme konularındaki bilginin ve tekniklerin aktarılması olabilir. Ticaretin temelinde kâr olgusu vardır. Bu nedenle mal satılan toplumun bağımlı halde kalması, tüccarın çıkarıdır.

İskender'in ordusunun sefere çıkarken haberi olmadığı düşünüldüğünde, şeker kamışının yolculuğunun Avrupa'ya ulaşmasının daha sonra olduğu da söylenebilir. Fazla ayrıntıya girmeden açıklayacak olursak, iki farklı İpek Yolu olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri Çin'den çıkarak Afganistan üzerinden batıya ulaşan kuzey yolu (bu yol da iki koldan ilerlemektedir), diğeri ise daha az bilinen, Çin'den sonra Burma ve Hindistan üzerinden İran'ın güneyi, Arabistan yarımadası ve Kuzeydoğu Afrika'ya ulaşan bir rotadır. Ancak her iki rota açısından ele alınsa da, İpek Yolu ticaretinde neyin taşındığı önem kazanmaktadır.

Ulaşımın kervanlar vasıtasıyla sağlandığı dönemde, ticarete kârlı olan şeyler, az bulunan veya emek harcanarak üretilen ve mesafeye bağlı olarak yüksek katma değer yaratan ürünlerdir. Dolayısıyla tarihi yola adını veren ipeğin yanı sıra, değerli madenler, değerli taşlar ve baharatlar bu ticaretin önemli mallarıydı. Şekerin kamıştan elde edilen özsuynun kristalleştirilmesiyle elde edilen en doğal şekline ilişkin en eski kayıtlar MÖ 400-350 yılları arasına ait olduğu tahmin edilen Sanskritçe metinlere dayanmaktadır ve İpek Yolu ticaretinde önemli bir durak olan Roma İmparatorluğu'nun şekerle tanışması MS 1.Yüzyıla uzanmaktadır.²⁷³ Ancak Avrupa'nın şekerle ticaret ve kullanım

²⁷² <http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140501.htm> , Erişim Tarihi:02.05.2009.

²⁷³ Sidney W.Mintz, a.g.e., s.58,59.

olarak tanışması için bin yıldan fazla bir zamanın geçmesi gerekmiştir. Dolayısıyla basit yiyecek formu olarak üretilen şekerin bu ticarete konu olmasını düşünmek, en azından o dönem için mümkün görünmemektedir.

Şekerin İpek Yolu'nun kullanıldığı uzunca bir dönemde taşınmamakla birlikte, MS küçük miktarlarda da olsa taşınmaya ve ticarete konu olmaya başladığını söyleyebiliriz. Buna rağmen, şeker yapımına ilişkin ilk tarihi yazılı veriler için MS 500'lerden önceye gidilememektedir. Bu konudaki ilk metin ise bir Hindu dinsel belgesine dayanmaktadır.²⁷⁴ Her ne kadar farklı kaynaklarda²⁷⁵ MS 100'lerde kamışın görüldüğü yerlerde şeker üretim tekniğinin geliştiği ifade edilse de, bu konuda yazılı tarihi kaynaklara ulaşamamıştır. Schneider, şekerin rafine işlemlerinin 7. Yüzyıl başlarında Çin'de ortaya çıktığını, buradan Hindistan ve İran'a hızla yayıldığını, Arapların bu yüzyılda İran'ı istilası ile aynı dönemde güçlü biçimde İran'da da şeker üretiminin hız kazandığını belirtmekte ve Arapların bu tekniği süratle Kuzeybatı Afrika'ya yaydığını anlatmaktadır.²⁷⁶ Peter Macinnis ise, şekerin Endonezya'dan Hindistan'a geçtiğini, daha sonra İran'da bulunan Nasturiler tarafından kullanıldığını, müteakiben Müslümanlar tarafından Anadolu ve Avrupa'ya yayıldığını belirtmektedir.²⁷⁷ Yeni Gine üzerinden gelen şeker kamışının Endonezya'dan sonra iki koldan hem Çin'e, hem de Hindistan'a yayıldığını düşünmek, tarihi bulgular ışığında daha akla yatkın gelmektedir.

Bizans İmparatoru Heraklios tarafından, Pers Kralı II.Hüsrev'in Bağdat yakınlarındaki sarayında bulunan 627 yılında yazılmış bir raporda, şeker "Hindistan'a özgü bir lüks" olarak tanımlanmıştır.²⁷⁸ Şekerin ticaretin önemli bir nesnesi haline gelmesini sağlayan rafine işlemlerinin ortaya çıkışına ilişkin, farklı kaynakların ortak zaman aralığı olarak MS 100-700 arasındaki bir dönemi öngördüğünü söyleyebiliriz. Burada önemli bir faktörü vurgulamakta fayda vardır. Gerek ticaret, gerekse askeri hareketliliğin

---

²⁷⁴ A.k., s.62.

²⁷⁵ A.C.Hannah, Donald Spence, *The International Sugar Trade*, ISO, John Wiley and Sons, USA, 1997, s.3.

²⁷⁶ F.Schneider Jr., "Sugar", *Foreign Affairs*, Vol.4, No.2 (Jan.1926), Council On Foreign Relations, USA, pp. 311-320.

²⁷⁷ Peter Macinnis, *Bitter Sweet, The Story of Sugar*, Allen&Unwin, Australia, 2002, p. XIII-XIV.

²⁷⁸ Sidney W.Mintz, a.g.e., s.62.

artmaya başladığı MÖ 400-350'lerden itibaren kültürler arası etkileşim de hızla artmaya başlamış, böylece MÖ 7000'den önce evcilleştirildiği tahmin edilen şeker kamışı, çok daha kısa bir sürede yetişmesine uygun alt tropik bölgelerde yayılmıştır.

Arapların İslamiyet sonrası giriştikleri fetihlerin şekerin batıya yayılmasında bir dönüm noktası olduğu konusunda görüş birliği mevcuttur. 4-8. Yüzyıllar arasında başlıca şeker üretim merkezleri Hindistan'da İndus deltası batısı ile Dicle-Fırat deltası arasında kalan bölgede toplanmaktadır.²⁷⁹ Sasani krallarından I.Şapur, 262 yılında İran'da Küçük Tigris nehri üzerine bir baraj yaptırmıştır. Bu baraj daha sonra çok su isteyen şeker kamışını sulamak için kullanılmıştır ve bu topraklarda 600'lere gelindiğinde şeker üretimi ayrıntılı olarak bilinmektedir.²⁸⁰ Bu tarihten sonra Sasani hanedanının Araplar tarafından yıkılmasıyla birlikte, şeker kamışı İslamiyet'in yayılışını takip etmiştir. Schneider, Avrupa ile Orta Doğu arasında şeker ticaretinin Arapların İspanya'ya kadar ilerlemesi ile başladığını ve Venedik'in bu ticaretin merkezi olduğunu belirtmektedir.²⁸¹ Venedik'in bu ticaretin merkezi olduğu 996 yılına kadar Araplar, başta Mısır olmak üzere Kuzey Afrika kıyılarında şeker kamışı tarımını ve şeker üretim tekniklerini geliştirerek, türev ürünlerle ticarete hız kazandırmışlardır. Mintz daha da ileri giderek, şekerin yayılmasıyla ilgili olarak, "şeker Kuran'ı izledi" tespitini yapmıştır.²⁸² Arapların Avrupa'da şeker kamışı tarımını zorlamaları, iklim olarak uygun olmayan ortamda, zaten çok fazla emek yoğun bir süreç gerektiren şeker kamışı üretimini daha fazla emek gerektiren bir faaliyet haline getirmiştir. Bu haliyle emek yoğun şeker kamışı üretiminin, yine Arapların Ortadoğu'da edindikleri tecrübelerle Avrupa'ya taşındığını da söyleyebiliriz. Arapların fetihleriyle ortak kültürlerin bir sentezini gittikleri yerlere taşıdığından söz edilebilir. Bunun yanında Arapların ticaret ve sürekli kâr güdüsü ile tarımsal üretim yöntemlerini, yönetim ve vergilendirme politikalarını da birlikte götürdükleri²⁸³

---

²⁷⁹ A.k., s.62.

²⁸⁰ Peter Macinnis, a.g.e., s. 4. I.Şapur aynı zamanda birçok şehrin de kurucusudur.

²⁸¹ F.Schneider Jr., a.g.m.

²⁸² Sidney W.Mintz, a.g.e., s.64.

²⁸³ A.k., s.65.

düşünüldüğünde, Avrupa’da farklı bir çağın başlamakta olduğu düşünülebilir. Venedik işte bu koşullar altında ticaret merkezi haline gelmiştir.

10.YY’da Arapların güç kaybetmeye ve kazandıkları topraklardan çekilmeye başlamasından sonra, şeker kamışı için kurdukları plantasyonlar ve şeker üretim teknikleri o topraklarda kalmıştır. 11.YY’a gelindiğinde Afrika’nın kuzey kıyıları ve Avrupa’da İspanya’nın güney kıyıları ile Sicilya adasında şeker kamışı ekimi yapılmaktadır. Haçlı seferleri ise, Avrupa’nın kuzeyinin de şeker ve şeker kamışı ile tanışmasını sağlamıştır. İlk Haçlı Seferi ile Kudüs Krallığı’nın olduğu bölgede (1099-1187 yılları arasında) şekerin üretimini denetim altına alan Haçlılar, şeker üretimine ilişkin teknikler hakkında da bilgi sahibi oldular. Bu bölgede 1116’dan beri çalıştığı bilinen “şeker değirmenleri”nin 1484 yılında kullanımda olduğuna ilişkin verilerin bulunduğu²⁸⁴ düşünüldüğünde, şeker üretiminin, şeker Avrupa tarafından yaygın olarak kullanılmaya başlamasından çok önce Avrupalılar tarafından bilindiği ve kullanıldığı anlaşılmaktadır. 13.YY’da Malta, Girit ve Kıbrıs’ta şeker yetiştirilmeye başlanmış olması, Haçlı Seferlerinin bir sonucu olarak görülebilir. Bu dönemde kurulan şeker üretim tesisleri daha çok Venedikli tüccarların kontrolündedir. Ancak Avrupa’da henüz feodalizmin güçlü olduğu bu süreçte ticaretin yeterince gelişmemiş olmasının kullanımı sınırladığı düşünülebilir. Bunun yanında şeker kamışı yetiştirmek için gerekli iklim koşullarının Avrupa’nın kuzeyinde bulunmaması, gelişmiş merkezi bürokrasilerle yapımı mümkün olan büyük gemilerin henüz yapılmamış olması, 10.YY sonu ile 11.YY başında Venedik’in şeker ticaretini tek başına kontrol etmesini sağlayan nedenlerdir. Buna rağmen 13.YY’da sırasıyla Anvers, Bristol, Bordeaux ve Londra gibi liman kentlerinde şeker arıtım merkezlerinin kurulmasıyla gelişen ticaret, şekerin nihai ürün halinin denetiminin Avrupalılara geçmesinde önemli rol oynamıştır.²⁸⁵ İngiltere’ye ilk ticari şeker girişinin 1319’da olduğu ve bu dönemde şekerin yaklaşık yarım kilosunun (1 pound), iki şilin olduğu belirtilmektedir.²⁸⁶ Bu şeker için yüksek bir fiyattır. 13.YY şeker ticaretinin gelişiminde sadece Avrupa değil, Ortadoğu

---

²⁸⁴ Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 69.

²⁸⁵ A.k., s. 72.

²⁸⁶ Peter Macinnis, a.g.e., s. 23.

için de önemli bir dönemdir ve bu dönemde ticaretin merkezi Bağdat'tır. 1280 yılında Mısır'dan yola çıkan 600 develik bir şeker konvoyuna Moğolların el koyduğundan bahsedilir.²⁸⁷ Şeker ticaretinin gittikçe yayılmasının büyük sonuçlarının ortaya çıkması ise 16.YY'dan itibaren başlar.

Türklerin İstanbul'u alması Akdeniz üzerindeki ticaret yolunun güvenliği konusunda Avrupa'da endişe yaratmıştır. Buna çözüm olarak yeni ticaret yolları aramak için denizlere açılan İspanyol ve Portekizli denizcilerin yolculukları, dünyada çok farklı gelişmelerin kapısını açmıştır. Atlantik'teki keşfedilmemiş adalara el koyma isteği ve ticaret olanaklarının da bu seferlerde etken olduğu ifade edilmektedir.²⁸⁸ Bu tarihten önce 1352'de Kanarya Adaları İspanyolların egemenliğine girmiş, 1426'da Portekizler Madeira Adaları'na ulaşmışlar ve 1432'de ilk şeker üretimi başlamıştır. Yine Portekizliler Afrika'nın batı kıyılarına yakın olan Sao Tome Adaları'nı ele geçirmiş ve burada şeker üretimine başlamışlardır. Avrupa'nın şeker üzerinde artan kontrolü ile birlikte 1470'e kadar Venedik, Antwerp ve Bologna'da rafineriler kurulmuştur. Madeira Adaları 15.YY ikinci yarısında Avrupa'ya şeker sağlayan yerlerin en önemlilerinden biri olmuştur. Bütün bu gelişmelere rağmen 15.YY'in sonlarında şeker halen lüks olarak görülmekte ve 1482'de Londra piyasasında 2,75 dolar/pound olarak satılmaktadır.²⁸⁹ 16.YY'in başlarında İspanyollar ve Portekizliler, şeker üretimini Batı Hint Adaları'na ve Güney Amerika'ya taşımışlardır. 1490'larda İspanyollar tarafından ele geçirilen Santo Domingo'da üretim tesisleri kurmuşlardır.

Atlantik Adaları, şeker üretiminde bir patlama yaratmıştır. Artan taleple birlikte ticaret artmış ve liman kentleri hareketlenmiştir. Ancak İspanya ve Portekiz'e ait Atlantik Adalarında şeker üretiminin en belirgin özelliği köle emeği kullanılmasıdır; bu geleneğin de Arapların ve Haçlıların Akdeniz'de kurdukları plantasyonlardan kaynaklandığı sanılmaktadır.²⁹⁰ Gelenek nereden gelirse gelsin, köle emeğinin şekerde kullanılması Avrupa'da birçok noktada

---

²⁸⁷ A.k., s. 22.

²⁸⁸ A.k., s. 24.

²⁸⁹ F.Schneider Jr., a.g.m., 312.

²⁹⁰ Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 73.

kapitalist birikimin sağlanmasına çok büyük katkı yapmıştır. Şeker kamışından ham şeker elde edilene kadar olan süreç, emek yoğun bir süreçtir ve bu süreçte köle kullanımı, hem özgür işgücünün kendi ülkesindeki tarımsal üretimi artırmasını sağlamıştır, hem de şekerin o zaman için yüksek katma değeri sayesinde, sağlanan kapitalist birikim artmıştır. Öncelikle liman kentlerinde gelişen ticaret burjuvazisi, feodalizmin sonunu da hazırlamıştır aynı zamanda. Gittikçe büyüyen merkezi bürokrasiler karşısında daha güçlü yapılara ihtiyaç doğmuştur. Bu ihtiyaç burjuvazi ile aristokrasiyi ittifaka zorlamıştır. Elbette bu durum İngiltere'ye özgüdür. Diğer bir ifadeyle şeker, ulus-devletin doğuşunda rol oynamış bir üründür. Çünkü plantasyonların gelişmesine bağlı olarak gelişen ticari yapı, kapitalist öncesi toplumların sermaye birikimine olanak sağlamıştır.

Plantasyonlar, üretimin birbirini takip eden faaliyetlerin eşgüdümü ile sürdürülebildiği bir örgütlenme biçimine sahipti. İşbölümü ve uzmanlaşmanın yalın biçimlerinin görülmeye başladığı plantasyonlar, aynı zamanda endüstrileşmenin de ilk örnekleri olarak kabul edilmektedir. Elbette verimlilik bu endüstrinin önemli bir hedefidir. Verimin düşmemesi için hasattan sonra en geç 12-24 saat arasında kamışların işlenmesi gerekiyordu. Bütün üretim faktörlerinin zamanında ve yerinde olması gerekiyordu. Yoğun emek gerektiren bu faaliyetlerde en önemli üretim faktörü emek olarak görülmekteydi. Bu faktörün köle emeği ile karşılanması, bir taraftan birikimin artışı sağlarken, diğer yandan büyük bir özgür emek gücünün ülke içindeki üretime yönelmesini sağlamıştır. Ancak plantasyonların köle emeğine dayalı yapısı, bu yapıların kapitalist oluşumun neresinde olduğu tartışmasını sıklıkla gündeme getirmiştir. Kullanılan emeğin özgür olmaması, tartışmanın ana noktasıdır. Diğer taraftan, eşgüdüm içinde çalışmak zorunda olan üretim tesisleriyle bir endüstri halini alan şeker plantasyonları, sermaye yatırıma da ciddi şekilde ihtiyaç duymaktadır. Bunun yanında köle ticareti, ticaret döngüsünün önemli bir halkasıdır. Ana karadan (Avrupa'dan) hareket eden üretilen mallarla dolu gemiler, bu ürünleri bıraktıkları limanlardan köleleri alırlar. Plantasyonlar için gerekli emeği sağlayacak olan bu köleleri plantasyonlara satarlar ve oradan üretilen ham şekeri alarak ana karaya

dönerler. Şeker, burada liman şehirlerinde kurulu rafinerilerde kristal hale getirilir ve başta kuzey ülkeleri olmak üzere kıtaya yayılır. Sürecin katma değeri en yüksek aşaması, şekerin nihai kullanım biçimini aldığı rafine edilme aşamasıdır. Bu aşama da doğal olarak, ticareti yapan ülkelerin ana karasında bulunmaktadır. (Bunun bir nedeni de şekerin neme karşı hassasiyetinden dolayı, rafinerilerin tüketime yakın olmasının gerekliliğidir.) Bu denklemde köle, alınıp satılan fakat yeniden üretimi sınırlı olan bir meta olarak görülmektedir. Ucuz şeker temini için ucuz işgücü formülü, kapitalizm öncesi dönemde köle ticaretinin gerekçesini teşkil etmiştir. Köle, dolaylı bir mübadele aracıdır ve bu mübadelede her aşamada sermaye yeniden üretilir. Bir taraftan da ülkede üretilen ürünler için hazır pazar yaratılmış olur. Fransız düşünür Voltaire, kölelikle ilgili olarak şu ifadeleri kullanmaktadır;

“Bu zencileri Gine Sahili’nden satın alacağız (...). Bundan otuz yıl önce, güzel bir zenci için 50 lira öderdik, yağlı bir öküzün beşte biri fiyatına. Bu insanın maliyeti günümüzde, 1772’de yaklaşık bin beş yüz liradır. Onlara insan olduklarını söylüyoruz, tıpkı bizimi gibi, onlar için ölmüş olan bir Tanrının kanının bedelini ödediklerini söylüyoruz ve sonra da onları koşum hayvanı gibi çalıştırıyoruz. Onları hayvandan beter besliyoruz. Kaçmak isteseler, bir bacaklarını kesip yerine tahta bacak takarak, şeker kamışı ezme değirmenlerini kollarıyla çevirmelerini istiyoruz. Ve bütün bunlardan sonra, insan haklarından söz etme cüretinde bulunuyoruz!”²⁹¹

Köleliğe karşı Avrupa’nın vicdanında benzer çıkışlar her dönemde görülmesine karşın, ticaret daha ağır basmıştır. 1462’de Papa II.Pius, vaftiz edilmiş Afrikalıların köle olarak kullanımını yasaklamış (din adına diğerlerinin köleliği meşru kılınmış), ondan sonraki üç 15.YY papası da benzer şekilde köleliğe karşı çıkmış ancak hiçbir tedbir alınmamıştır.²⁹² 16 ve 17.YY’larda artan İngiliz ve Fransız ticari etkinlikleri de aynı temel üzerinde yükselmiştir. Köle ticareti şekerle o derce birlikte anılır olmuştur ki, Avrupa’nın ticaretinin ve kalkınmasının temelinde köle ticaretinin yattığı, şekerin köle ticaretinin yönlendiricisi olduğu ve eğer şeker olmasaydı köle ticaretinin çok sınırlı kalacağı bile iddia edilmektedir.²⁹³ Mintz, şeker üzerine araştırmaları bulunan J.H.Galloway’dan yaptığı alıntı ile, şeker plantasyonlarında köle emeğinin 14.YY ortalarında Avrupa’da baş gösteren veba salgını neticesinde işgücünün büyük oranda yok olması nedeniyle kullanılmasına ihtiyaç doğmuş

²⁹¹ Marc Ferro, a.g.e., s. 290, 291.

²⁹² Peter Macinnis, a.g.e., s. 25.

²⁹³ A.k., s. 35.

olabileceğinden söz etmektedir.²⁹⁴ Ancak Macinnis, bu salgından önce bile, Kıbrıs ve Girit'te Akdeniz şeker plantasyonlarında Yunan, Bulgar ve Türk savaş esirleriyle Tatarların köle olarak çalıştırıldığını belirtmektedir.²⁹⁵ Veba salgını ile yaklaşık üçte biri yok olan emek gücünün yerini kölelerin doldurmasının köleliğin hızla artmasına yol açtığını düşünebiliriz. Çünkü 15.YY'da Portekiz ve İspanya'nın Atlantik'te sahip olduğu adalarda şeker üretimine başlaması, süratli bir emek gücü takviyesinin bu bölgede bulundurulmasını gerektiriyordu. Afrikalı kölelerin Yeni Dünya (Güney Amerika)'ya getirilmeye başlanması ise, buradaki kölelerin büyük çoğunluğunun hastalıklardan ölmesi üzerine 1538 yılında gerçekleşmiştir. Bu tarih aynı zamanda yaklaşık olarak, Brezilya'dan Avrupa'ya şekerin gönderilmeye başlandığı tarihlere denk düşer.²⁹⁶ Şeker üretiminin, Yeni Dünya'ya taşınmadan önce, Filistin'de 1100-1300, Mısır'da 1000-1350, Sicilya'da aralıklarla 900-1550, İspanya'da 1300-1500, Fas'ta 1000-1200, Kıbrıs'ta 1300-1500, Girit'te 1400-1500 yılları arasında yapıldığı bilinmektedir. Endüstrinin varlığı belirtilen tarihlerden çok daha öncesine dayanabilmektedir.²⁹⁷

Köle emeğinin sömürüsü, emek sömürüsünün ilk biçimlerindedir ve bu sömürünün meşrulaştırılmasında dinin büyük rolü olmuştur. Her ne kadar arada bazı din adamları çıkıp köleliği eleştirse de, hiçbir zaman bunların yaptırımı dönüşmemiş olması, dinin de ticaretle ittifak içinde olduğu savını kuvvetlendirmektedir. Her din kendini diğerlerine öncel ve üstün sayma eğilimindedir. Bu nedenle din adamlarının köleliğe karşı çıkışları da genellikle aynı dinden olmaları durumunda söz konusudur. Köle emeğinin kullanılmasında önemli bir aşama da büyük devletlerin feodalizmin parçalanmasıyla güç kazanması ve merkezi bürokrasilerin oluşmasıyla

---

²⁹⁴ Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 69, 70.

²⁹⁵ Peter Macinnis, a.g.e., s. 36. Macinnis, ilk çağlardan itibaren köleliğin savaşlarda kaybedenlerin kaderi olduğunu ifade etmektedir. MÖ 50-MS 150 arasında Roma'ya getirilen yarım milyon kölenin de bu kapsamda köleleştirildiğini söylemektedir (s. 37).

²⁹⁶ A.k., s. 42.

²⁹⁷ J.H.Galloway, *The Sugar Cane Industry: An Historical Geography From Its Origins to 1914*, Cambridge University Press, (Dig.Print 2005), New York, 1989, s. 32.

gerçekleşmiştir. Yeni oluşan bu yapılar, kendilerinden zayıf olan toplumlar üzerinde her türlü tahakkümü kendilerinde hak olarak görebilmişlerdir.

Okyanus ötesindeki İspanyol ve Portekiz keşifleriyle Yeni Dünya, 16.YY başlarında bu iki ülke tarafından paylaşılmış görünüyordu. Güvenlik kaygılarıyla bu iki ülke arasında yapılan paylaşım anlaşmalarına itiraz etmeyen Hollanda, İngiltere ve Fransa, gerektiğinde anlaşmalarla tespit edilen çizgileri tanımayacaktı. İngiltere’de Katolik Kraliçe 1. Mary (1553-1558) döneminde Danışma Konseyi Afrika keşiflerini kesin olarak yasaklamıştı. Bir sonraki Protestan Kraliçe 1.Elizabeth (1558-1603) döneminde ise, konsey yasağı örtülü bir izne dönüştürmüştü.²⁹⁸ Protestanlığın ticaretteki her tür girişimi meşrulaştıran düşünce yapısının bunda ne kadar etkisi olduğu tartışmalı olsa da, bu dönemden sonra İngiliz ticaretinin yükselişinin başladığı bir gerçektir. İngilizlerin 1627’de Barbados’a yerleşmesi ve yaklaşık 1655 yılında burada üretilen şekerin pazarlarında yer almasıyla²⁹⁹, Atlantiğin iki yakasındaki İngiliz sömürgeciliği ivme kazanmaya başlamıştır. Aynı yıllarda Barbados’tan çok daha büyük bir ekim alanı olarak kullanılacak olan Jamaica’nın işgali bu ivmenin oluşmasının temeli olarak görülebilir. İngilizler, plantasyonları kurdukları sistemle verimli ve kârlı hale getirdiler. Sadece köle emeğinden yararlanmakla kalmadılar, kendi atıl işgücünden de yararlandılar. Kendi ekonomisinin ihtiyaç duyduğundan fazla miktardaki (önemsiz suçlar işlemiş olanlar, siyasal ve dinsel muhalifler, işçi önderleri, İrlandalı devrimciler ve çeşitli siyasal hükümlülerden oluşan)³⁰⁰ işgücünü, plantasyonlarda çalışmaya zorladılar. 17.YY ortalarından itibaren tükettiğinden fazla şekerini ihraç eden İngiltere, Portekiz’in şeker ticaretindeki egemenliğini ele geçirmiş oldu.

Plantasyonlarda köle emeğinin kullanılması, İngilizler için başlangıçtan itibaren çok kârlı görülmüştü ve bütün ticaretin içerisinde önemli bir yer tutuyordu. 17.YY’da kurulup 18.YY’da olgunlaşan ticaret üçgeni³⁰¹, bu ticareti tanımlamak için kullanılan bir terimdir. Ancak iki farklı üçgen söz konusudur.

---

²⁹⁸ A.k., s. 44.

²⁹⁹ Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 80.

³⁰⁰ A.k., s. 100.

³⁰¹ A.k., s. 87-88.

Bunlardan biri, İngiltere'den üretilen çeşitli ürünleri alan gemiler Afrika limanlarına bu ürünleri bırakmakta, oradan köleleri alıp Yeni Dünya'ya (Güney Amerika) bırakmakta ve oradan aldığı (şeker başta olmak üzere) tropikal malları İngiltere'ye getirmektedir. Her bir değişim noktasında kâr yeniden üretilmektedir. İkinci üçgen ise İngiltere ile bağlantılı olmayan bir ticaret döngüsüdür. ("New England" olarak da bilinen) bugünkü ABD'nin Atlas Okyanusu kıyısındaki kuzey bölgesinden Afrika'ya rom, oradan Antillere köle, oradan da New England'a rom yapımında kullanılan şeker kamışı melası gidiyordu.³⁰² Her iki üçgende de ortak olan şey köle ticaretiydi. Her iki üçgenin her bir köşesinde, ticari sermaye yeniden üretiliyordu. Bütün işleyiş ise köle ticareti üzerinden gerçekleşmekteydi. Elbette plantasyonların İngiliz ekonomisine direkt olarak görünmeyen sayısız faydaları da oluyordu. Plantasyonlara yerleşen ailelerin oralarda yerleşik düzene geçmesi ile İngiltere için dünyanın farklı bölgelerinde yeni nüfuz alanları oluşuyordu. Bunun yanında plantasyonların gittikçe çeşitlenen ihtiyaçlarının karşılanması, İngiltere'deki üretimle sağlanıyordu. Her açıdan günümüzdeki küresel üretim sistemine benzer bir yapı söz konusuydu. Katma değer İngiltere içinde kalması, ya da dışarıda yaratılan katma değer İngiltere'ye taşınması, merkantilist ideale uygun olarak işlemekteydi ve bu durum kapitalizmin şafağı olarak da görülebiliyordu.³⁰³ Bütün bu süreçte köleliğin rolü ise kim zaman dolaylı, kimi zaman da doğrudan oluyordu. Bir anlamda köle emeği plantasyonları etkin kıldı. Plantasyonlar ise, kapitalizme giden yolda birçok etkiler yaptı. Güney Amerika'daki "latifundia"ların çalışma sistemi, şeker plantasyonlarının çalışmasına benzer niteliktedir. Bu yönüyle de plantasyonların, bölgenin tarımsal yapısı üzerinde çok uzun dönem etkileri olmuş görünmektedir.

Kölelik konusunda İspanyollar, Roma hukukundan kalma bir yapıyı sürdürüyorlardı. İngiltere'nin bu ticarete başlamasına kadar ve hatta ondan sonra, Fransa, Hollanda, Portekiz, kölelik hukukunda Roma hukukunun

---

³⁰² A.k., s. 88; Werner Biermann, Arno Klönne, *Kapitalizmin Suç Tarihi*, (çev. Bülent Çelik), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, s. 70.

³⁰³ Robert B.Ekelund JR., Robert F.Herbert, a.g.e., s. 40.

izlerini taşıyan bir sistemi takip etmekteydiler.³⁰⁴ Ancak onlardan çok daha ırkçı olan İngilizler, Kıta Avrupa'sından farklı bir hukuki çerçeve oluşturdular. Murray İngiliz kolonilerinde oluşan bu hukuku Watson'dan yaptığı alıntıyla bir "statü hukuku" olarak adlandırmaktadır.³⁰⁵ Örneğin Roma hukukunda belirli koşullar altında kölenin serbest bırakılması düzenlenirken, İngilizler serbestlik önüne bir çok engeller koymuş, kaçan kölenin yeniden yakalanması durumunda "sahibine" onu cezalandırmasını zorlayıcı önlemler almıştır. İngiliz hukuku köleye okuma yazma öğretmeyi de yasaklamıştır.³⁰⁶ Ama aralarındaki farklılığa rağmen köleci toplumların ırkçı yapısını meşru gösterecek bir tutum içerisinde olmak, onların tarihsel süreçte işledikleri insanlık suçlarını görmezden gelmek anlamına gelecektir. Köle ticaretinde pik noktası olarak gösterilen 1760-1773 yılları arasında, Avrupa köle ticaretinde İngiltere, Portekiz ve Fransa'nın ardından dördüncü sırada bulunan Hollanda, bu kirli ticaretin yaklaşık % 10 kadar bir bölümünü yönetmektedir ve köle ticareti Hollanda ekonomisinde entegre bir zenginlik kaynağı olarak kabul edilmektedir.³⁰⁷ Yani her ne kadar hukukları farklı olsa da, sonuçta zenginliklerinin hatırı sayılır bir bölümünü bu ticarete borçlu olan Avrupa devletleri söz konusudur. Uluslaşma sürecinde ticaretin artması, gittikçe daha fazla artı değere el koyma ihtiyacı olan merkezi bürokrasiler açısından da bir kaynak yaratmaktadır. Böylelikle yeni egemenlik sahaları açmak ve gerektiğinde güç kullanmak için ihtiyaç duyulan servet de yaratılmış olmaktadır. Ticaret üzerinden alınan vergiler doğrudan bir kaynak oluştururken, bu ticaretin iç ekonomiye yansımaları ise, dolaylı bir kaynak oluşturmaktadır. Sadece Barbados adasına (1628-1803) getirilen köle sayısı 350.000 kişidir ve bunların 100.000'i kadınlardan oluşmaktadır. 1834'te adadaki son köleler serbest bırakıldığında sayı 66.000'dir.³⁰⁸ Bu arada 17.YY ortalarından itibaren adaya getirilen sorunlu işgücü fazlası ise, adadaki beyaz popülasyonunu korumak dışında üretime pek katkı sağlamamış

---

³⁰⁴ D.R.Murray, "Slavery and the Slave Trade:New Comparative Approaches", *Latin American Research Review*, 28:1, (1993), s.152. (150-161)

³⁰⁵ A.k., s. 152.

³⁰⁶ A.k.

³⁰⁷ Ak., s. 160.

³⁰⁸ Peter Macinnis, a.g.e., s. 49.

görülmektedir. 1647’de adada oluşan salgın sonucunda çalışmaya getirilen 6000 beyazın ölümü de, zenci kölelere olan talebi artırmıştır.³⁰⁹ Barbados’a zorla getirilen insanlar için “Barbadoslamak” diye bir fiil bile İngilizce’ye girmiştir.³¹⁰ Bu fiil kaçırılan, zorla alıkonan ve adaya çalışmak için getirilen beyazlar için, 17.YY’da kaçırma fiilinin karşılığı olarak kullanılmıştır. Diğer bir ifadeyle plantasyonların yayılma döneminde beyazlar da kölelikten nasibini bir parça almıştır.

Şeker ticaretinin gelişmesi üzerine de benzer nedenlerle, büyüyen gelişen İngiliz İmparatorluğu’nun artan masraflarının (ki masrafların artmasının önemli bir nedeni yeni egemenlik alanları yaratılması ve varolanların korunmasıdır) karşılanması için çareler aranmaktaydı. Ticaretin düzenlenmesi, merkantilist ideale yakın bir yaklaşım olsa da sorunu çözmedi. Şeker üretiminin tüketimle birlikte sürekli artmakta olduğu ortamda, artık (hatta çöp) olarak bilinen melasın kullanımı ticaretin önemli bir alanını oluşturuyordu. 1733 yılında Melas Kanunu (*Molasses Act*) çıkarılmıştır. Melas şeker kamışından şekerli özsuyu alındıktan sonra kalan kısmı, yani posasıdır. İngilizler 1650’den itibaren melası damıtarak rom elde etmeye ve bunu da ticaretin bir nesnesi haline getirmeye başlamışlardır. Hatta gemicilerde sık rastlanan iskorbüt hastalığına günde yarım litre romun iyi geldiği bilindiği için, Kraliyet Donanmasında gemicilere rom istihkakı verilmektedir.³¹¹ Fransızlar ve Hollandalılar, 17.YY ortalarında melası atmaktadırlar. İngilizler plantasyonları oluştururken artık sorununu da rom üretimi ile çözmüşlerdir. Her plantasyon aynı zamanda bir distilasyon merkezi kurmuştur ve yıllık üretim 4 milyon galondan fazladır.³¹² O dönemde rom üretiminde güçlü olan New England bölgesi ile rekabet edebilmek için İngiliz plantasyoncular, melastaki verginin düşürülmesini istemiştir. Zaten etkin olarak toplanamayan verginin artan üretimle daha kolay toplanabileceği

---

³⁰⁹ A.k., s. 51.

³¹⁰ A.k., s. 53; Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 100. “Ruhlar” denen bir grup bu insan kaçırma işini gerçekleştirip onlara zorla 7 yıllık bir kölelik anlaşması imzalatmakta ve onları köle olarak satmaktadır. Ama bu sözleşmenin sonunu görebilenlerin sayısı çok azdır. Bu adam kaçırma olayları İngiliz İç Savaşının sonrasında 1650’lerden itibaren azalmıştır.(Macinis, s. 53-56)

³¹¹ Werner Biermann, Arno Klönne, a.g.e., s. 69.

³¹² Gilman M.Ostrander, “The Colonial Molasses Trade”, *Agricultural History*, (30:2), University of California Press, (Apr.1956), p. 78. (77-84), www.mkutup.gov.tr, 04.04.2010.

beklentisi ile ve rom üretiminde İngiliz plantasyonlarının rekabet gücünü artırmak için, 1733 Melas Kanunu çıkarılmıştır. Kanunun asıl amacının New England'ın rom ihracatını baltalamak olduğu ifade edilmektedir.³¹³ Bunun olması için New England'da üretilen romun ana maddesi olan melasın, Batı Hint Adaları'ndan bu bölgeye akışının engellenmesi amaçlanmıştır. Ancak bu kanun çeşitli nedenlerle etkin biçimde uygulanamamıştır. Bu nedenlerin başında, 18.YY başlarında artan Fransız ve Hollanda rekabetinin payı büyüktür. Bu dönemde Fransız ve Hollanda kolonilerinden gelen melas, Melas Kanunu'nun çıkışından sonra da gelmeye devam etmiş ve kanunun amacına ulaşmasını engellemiştir. Kanun yabancı rom için galon başına 9 peni (*pence*) vergi koyarken, eğer tamamen uygulanırsa New England'ın ticari hayatını felce uğratacağı gerekçesiyle bölgedeki tüccarlar tarafından eleştirilmiştir. Neticede Kanun yürürlükte kaldığı 31 yıllık süre içinde yabancı melastan 13.702 Pound vergi toplanmasını sağlamıştır ki³¹⁴, bu çok düşük bir değerdir. Aynı dönemde yaşanan Fransa ve Hollanda rekabeti, bölgede büyük bir güç mücadelesi yaşanmasına neden olmuştur. 1754'de Kuzey Amerika'da Fransa ile Amerika arasında başlayan, 1756'da ise Avrupa'nın birçok ülkesinin taraf olduğu "Yedi Yıl Savaşları", Atlantik'te yaşanan kolonyal mücadelenin sonuçlarından biridir. 1763'te Paris Anlaşmasıyla sona eren bu savaş, Churchill tarafından "İlk Dünya Savaşı" olarak da adlandırılmıştır.³¹⁵ Bu savaşın sonunda İngiltere, deniz üstünlüğünü ve kolonilerdeki durumunu (sömürgeciliğini) sağlamlaştırmıştır. Büyük toprak değişimleri yaşanmış olsa da bu savaş İngiliz ekonomisi üzerinde de önemli etkiler yapmıştır. İngiltere bu etkilerden kurtulmak için yeni vergiler oluşturma yoluna gitmiş, ancak bu vergilendirme politikaları 13 koloninin birleşerek "Bağımsızlık Savaşı"nı başlatmalarına neden olmuştur.³¹⁶ 1764'te çıkarılan Şeker Kanunu (*Sugar Act*) bu vergilendirme çabalarının bir ürünüdür. Yasanın gerekçesi de Melas Kanunu'nda olduğu gibi ticareti düzenlemek değil, geliri artırmak olarak

---

³¹³ A.k., s. 78, 79.

³¹⁴ A.k., s. 80. O dönemde para birimi 1 Pound= 20 Shilling = 240 Pence şeklindeydi. 18.YY başlarına kadar İngiliz parası değerli madenlere endeksli olarak kullanıldı.

³¹⁵ http://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Years'_War, 21.06.2010. Yedi Yıl Savaşlarında İngiltere, Prusya koalisyonuna sonradan Portekiz katılmış, Fransa, Avusturya, Rusya, İsveç, Saksonya koalisyonuna ise sonradan İspanya katılmıştır.

³¹⁶ A.k.

açıklanmıştır.³¹⁷ Yasa ile kolonilerde rom üretimi kârlı bir iş olmaktan çıkarken tüccarlar da olumsuz etkilenmiştir. New York ve Boston'da, İngiliz Lüks tüketim mallarını protesto ederek, üretimi artırıcı tedbirler uygulanmaya başlanmıştır. Tepkilerin artması üzerine Şeker Kanunu 1766'da yürürlükten kaldırılmış (değiştirilmiş) ve yerine "Gelirler Kanunu" uygulamaya konmuştur. Bu yasa melas üzerindeki vergiyi galon başına bir peniye düşürmüştür.³¹⁸ 18.YY'daki bu gelişmeler, hem kolonilerdeki şeker üretiminin geleceğini, hem de Atlantik'teki ticareti etkilemiştir. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, imparatorluğun hâkimiyet alanının büyümesine paralel olarak artan harcamalar, tüketimi artırıcı yeni ticari ürünlerin devreye sokulması ve bunlar üzerinden alınan vergilerle karşılamaya çalışılmıştır. Bu kapsamda 17.YY ortalarından itibaren yaygınlaşmaya başlayan kakao, kahve ve çay tüketiminin artmasında şeker önemli rol oynamıştır.

Şeker tüketimi, İngilizlerin Atlantik'te öncelikle Barbados ve ardından Jamaika'yı alması ve burada üretilen şekerin merkeze (İngiltere'ye) ulaştırılması ile 17.YY'ın ikinci yarısından itibaren artmaya başlamıştır. 18.YY'dan itibaren ise, şekerin öncülük ettiği kolonyal ticaret, Avrupa ülkeleri arasında büyük bir güç mücadelesinin arenası olmuştur. Bu ticaret sadece şeker ticaretini konu almaz. Bunu şekerin üretiminden rafine edilmesine ve ihracına kadar olan bütün bir süreç içinde ele aldığımızda, bu zincirin her aşamasında ihtiyaç duyulan endüstrileşmenin başka alanlardaki endüstrileşmeyi de hızlandırdığı bilinmektedir. Bunun yanında endüstrileşen iç piyasalarda sınıfsal oluşumların aralarındaki izlerin de derinleştiği bir süreç yaşanmıştır. Toplumdaki beslenme alışkanlıklarının sınıfsal farklılaşmasını da içeren bu süreçte şekerin çok özel bir yeri olduğunu söyleyebiliriz. İngiltere'de şeker; 1650-1750 yılları arasında bir baharat, lüks, sadece üst sınıflar tarafından ulaşılabilen, zenginlik ve güç sembolüdür. 1750-1850 yılları arasında çalışan sınıfın beslenmesine öncelikle tatlandırıcı olarak girmiştir ve bu süreç endüstri devrimi ile hızlanmıştır. 1850-1950 yılları arasında reçel ve tatlıların içine konmaya başlanmasıyla enerji sağlayıcı özelliği ön plana

---

³¹⁷ http://en.wikipedia.org/wiki/Sugar_Act, 22.06.2010.

³¹⁸ A.k.

çıkılmış olan şeker gereklilik haline gelmiştir. 1900'e kadar şeker, kalori alımının altıda birini sağlamaktadır.³¹⁹ İngiltere ve ABD'de kişi başına şeker tüketimindeki artış, diğer ülkelerden çok daha fazla görünmektedir. 1880-1884 kişi başı ortalama yıllık tüketim İspanya'da 2,3, İtalya'da 3,4, Rusya'da 3,45, Portekiz'de 4,27, Avusturya'da 5,94, Almanya'da 6,75, Fransa'da 10,17, İsviçre'de 10,2, Hollanda'da 12,7, Danimarka'da 13,32, ABD'de 17,1, İngiltere'de 30,96 kilogramdır. 1887'de birçok ülkede dikkate değer değişiklik olmazken ya da azalma olurken kişi başına yıllık tüketim miktarı ABD'de (%62 artışla) 27,4, İngiltere'de 31,95 kilogram olmuştur.³²⁰ İngiltere'de şeker tüketiminin artışı sömürgecilik bağlamında oluşan ticari yapıya uygun olarak gerçekleşmiş görünmektedir. Tablo 1.5'te 1700-1851 arasında ham şeker tüketim miktarları verilmiştir.

Yıl	1700	1710	1731	1741	1751	1761	1771	1780	1791
Ton	10.000	14.000	36.100	40.883	38.108	56.400	62.746	61.034	70.160
Yıl	1801	1811	1821	1831	1841	1851	1861	1872	1881
Ton	138.689	161.337	152.844	189.050	202.881	311.677	446.956	585.297	873.361

Tablo 1.5 İngiltere'de (Ham) Şeker Tüketiminin Artışı
Kaynak: Richard Bannister, s. 974.

Tablodan görüleceği üzere, sanayi kapitalizminin geliştiği 19.YY'da İngiltere'de şeker tüketimi çok büyük artışlar göstermiştir. 1855-1859 yılları arası yıllık ortalama rafine şeker tüketimi 396.737 ton olurken, 1889 yılında bu rakam (yaklaşık %310 artışla) 1.281.172 ton olarak gerçekleşmiştir.³²¹ Bu durum, yoksul halk kitlelerinin beslenmesinde şekerin büyük bir yer edindiğini göstermektedir. Buna ortam hazırlayan ise, şeker fiyatlarının düşmüş olmasıdır. Mintz bunu şöyle ifade ediyor; "Şeker alışkanlığının değil, şeker kullanımına zemin oluşturan fabrika sisteminin ve makine ritimlerinin daha çok şeker tüketimini garantilediği bir zamanda şeker ucuzladı."³²² Özellikle 19.YY'ın ikinci yarısından itibaren şekerin alternatif kullanım alanları da gelişme göstermiştir. Reçel yapımı ve bunun kahvaltılarda alışkanlık haline

³¹⁹ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 22.

³²⁰ Richard Bannister, "Sugar, Coffee, Tea and Cocoa, Their Origin, Preparation and Uses", *Journal of The Society Art*, (October 17, 1890), (No.1978, Vol.XXXVIII), London, p. 974, (973-996), www.mkutup.gov.tr, 18.04.2010.

³²¹ A.k., s. 974.

³²² Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 244.

gelmesi de aynı dönem denk gelmektedir. Dönemin bir diğer özelliği ise, o zamana kadar sadece tropik bir bitki olan kamıştan elde edilen şekere alternatif, Avrupa iklimine uygun bir bitkinin ortaya çıkmasıdır.

17.YY'dan itibaren şekerin kullanımının yaygınlaşması ticareti de artırıyordu. Ticaret, Batı Afrika'ya kumaş, oyuncak vb. ürünler götürüp, oradan köle ve altın tozu almak şeklinde oluyordu. Köleler, şeker kamışı yetiştirilen Hint Adaları ve Antiller'e götürülüp işgücü olarak kullanılıyordu. Şeker de Avrupa'ya taşınıyordu. Bu ticaretin başarısı Akdeniz üretimini (Mısır ve İspanya'nın bir bölümü sayılmazsa) 18.YY sonuna kadar tamamen ortadan kaldırmıştı. 1690-1790 arasında 12 milyon ton şeker kamışı Avrupa'ya taşınmıştı. Oluşan şeker bolluğu fiyatları düşürmüştü. Ama bu durum Napolyon'un savaşları ile tersine döndü ve Avrupa'da şeker kıtlığı başladı. Aslında yaşanan kıtlık kısa dönemli ve bağımlılığın getirdiği bir sorun gibiydi. Uzun vadede şeker fiyatları artan üretime bağlı olarak düşüyordu ama Avrupa'ya deniz yoluyla taşınan şekerin, İngilizlerin daha güçlü olduğu için hâkim oldukları deniz ticaretini de kontrol edebilmeleri sonucu Avrupa'ya ulaşması önlenebiliyordu. Bu durum aynı zamanda kıtlığın yaşanmasının temel nedeniydi. Bu da halk protestolarını beraberinde getirdi. Kıtlık, şeker pancarının ortaya çıkışını sağladı. Aslında 50 yıl önce 1748'de Alman bilim adamı Andreas Sigismund Marggraf pancarda şeker bulunduğunu tespit etmişti ancak, bu buluşun ticari etkilerini görmek Kral III.Frederick William'ı şeker pancarı fabrikası kurmaya ikna eden Franz Carl Achard'a kaldı. 1799'da inşasına başlanan fabrika, Silesia'da 1801'de açıldı. İlk ticari şeker fabrikası Bohemya-Avusturya Macaristan'da iki yıl daha erken açıldı.³²³ Yeterli girişimci olmaması nedeniyle başarısız olan bu fabrikayı diğer Avrupa ülkelerindeki fabrikalar izledi. Fransa'da 1811'e kadar bu endüstri kuruldu. Napolyon'un Fransız çiftçilerini şeker pancarı üretimi için zorlaması ile, 1813'te 334 fabrika yaklaşık 4000 ton şeker üretti. 1814'te Paris anlaşmasıyla Fransız limanlarının kolonyal şekere açılmasıyla endüstri geçici bir çöküş yaşasa da 1830-1850 yılları arasında Fransa, Almanya, Rusya ve

---

³²³ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 5.

Avusturya-Macaristan'da yeniden canlandı.³²⁴ Pancardan şeker elde edilmeye başlanması, şekerin tarihinde bir dönüm noktası oldu. Elbette şeker tarihi şeker ticaretinden ayrılamayacağından dolayı, bu durum ticaret açısından da bir dönüm noktasıydı.

Plantasyonlarda köle emeğine dayalı artı değer üretiminin, kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak sanayi üretimine ve diğer alanlara kayması ile, 19.YY'da kölelik tasfiye edilmiştir. Köleliğin tasfiyesinde belki de artık onlara "zincirlerinden başka kaybedebilecekleri" bir şeyler vermenin zamanı geldiği düşünülmüştür. Bu yapılırken 1850'lerden itibaren şeker fiyatlarında büyük düşüşler yaşanmıştır. Burada iki farklı yapı ortaya çıkmaktadır. Biri, şeker fiyatlarındaki düşüşün plantasyonlardaki üretim araçlarının kontrolünü henüz sağlamaya başlayan Antillerin ve Güney Amerika'nın emeğinin, şekerin değişim değerinin düşürülmesi ile değersiz kılınması ve merkez ülkeler için çok düşük kârlarla üretim yapan endüstrilerin oluşmasıdır. Diğeri ise, ucuza alınan şekerin beslenmedeki etkinliği ile kapitalist üretimin sanayideki etkinliğinin artmasıdır. Ancak bu iki yapı, çevrenin merkeze bağımlı kılınması ile, merkezin çıkarları doğrultusunda şekillendirilmiştir. Oluşumundan itibaren çok farklı görüşler ortaya atılmış olsa da, plantasyonların ticareti canlandırması, beslenme alışkanlıkları ve tüketim alışkanlıkları üzerinde etki yaratması ve emek sömürsünün en ileri derecesini sergilemesi bakımından, kapitalist gelişimin öncülleri olduğu yadsınamaz bir gerçektir. Tarıma dayalı endüstrinin de ilk örneği olan şeker plantasyonları önemli bir tarihsel görevi yerine getirmişlerdir. Plantasyonların kârlılığı üzerine sürdürülen tartışmalarda dikkat edilmesi gereken nokta, salt bir üretim tesisi olarak kârlılığın gerçeği tam olarak yansıtmayacağı olmalıdır. Zira neredeyse Avrupa'nın bütün sanayisi, plantasyon üretimine dayalı bu üretim ilişkileri etrafında şekillenmiştir. Tarihsel süreçte şekeri incelerken 19.YY'dan itibaren (farklı dinamiklere bağlı) farklı bir yapının ortaya çıktığı görülmektedir. Ticaretin dinamikleri değişmekte, şeker üretiminin kaynakları çeşitlenmekte ve şeker, sanayi kapitalizminin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünün önemli bir besin bileşeni olmaktadır. Buradan sonraki gelişmeyi şeker ticareti ile birlikte

---

³²⁴ A.k., s. 6.

incelemek, gelişmeyi bir bütün olarak görmek adına bir gereklilik halini almaktadır. Zira şeker ticareti ile birlikte, plantasyonların ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla harekete geçmiş büyük bir sanayi üretimi söz konusudur. Artık bu üretim bir defa sınırları aşmayı başarmıştır ve tekrar sınırlar içine dönmesi mümkün değildir. Yani cin şişeden çıkmıştır ve geri girmeyecektir.

B. Dünya Şeker Ticareti

1. Tarihsel Süreçte Şeker Ticareti

Şekerin ticarete konu olması, üretiminden oldukça sonra gerçekleşmiştir. 10.YY'dan 13.YY'a kadar Avrupa'da Venedikli tüccarların kontrolünde olan bu ticaret, 16.YY'dan itibaren Önce Portekiz ve İspanya, daha sonra da İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın kontrolünde gerçekleşmiştir. Şekerin dünyada ticaretinin yoğun olarak yapılmaya başlanması ile 17.YY'da büyüyen plantasyon ekonomisi arasında yakın bir ilişki vardır. Bu nedenle o dönemin şeker ticareti, genel ticaretten bağımsız düşünülemez. Çünkü ticareti yönlendiren ana ürün daima şeker olmuştur. Ama sonuçta bütün ticaret denizcilikte yaşanan gelişme sonunda oluşan hareketlilikle gelişme göstermiştir. Akdeniz'in kontrolünün büyük oranda Türklerin eline geçmesi, alternatif ticaret yolları arayışını hızlandırmış ve Atlantik'te gemilerle yapılan yolculukların sonucunda, yeni hâkimiyet sahaları ortaya çıkmıştır. İlk etapta bu bölgelerde şeker kamışı üretimine başlanmış, giderek artan üretimle birlikte de ticaret hızlanmıştır. Ticaret sadece şekerini konu almamaktadır. Köle ticareti, şeker ve rom ticareti, mal ticareti iç içe geçmiştir. Plantasyonlar bir taraftan ilk tarımsal endüstri olan şeker üretim merkezleri halini alırken, diğer taraftan emek yoğun şeker kamışı üretiminde çalışan kölelerin veya plantasyon sahiplerinin ihtiyaçları için de ticari hareketlilik yaşanmaya başlamıştır. İlk etapta dikkat çekmeyen bir diğer konu ise, plantasyonlar sayesinde farklı bölgelere aktarılan tüketim alışkanlıklarının ana ülkedeki endüstriyi geliştirmesi ve kültürel etkiler yoluyla hegemonyayı pekiştirmesidir.

İngiltere'nin sadece 1775 yılında Kuzey Amerika ve Batı Hint Adaları ile ticaretinin 500.000 Pound olduğu, bu rakamın İngiltere'nin yüzyılın başında

bütün ülkelerle yaptığı ticarete eşit olduğu belirtilmektedir.³²⁵ Bu sayı, plantasyon ekonomisinin kârlılığının belki de gerçek yüzüdür. Plantasyonların kârlı olup olmadığı tartışmaları çok sık yapılırken, bazı yazarlar (Adam Smith dâhil) İngiltere'nin kolonilere aktardığı parayı kendi ülkesinde verimliliği artırmak adına kullanmasının daha iyi olacağı düşüncesindeyken, biz ticaretin alanının genişlemesinin İngiltere ve dolaylı olarak da kapitalizm için daha olumlu sonuçlar doğurduğu kanaatindeyiz. Zira plantasyonlar dönemi ticaretin bir eşitliğin iki tarafındaki sayılardan ibaret olmadığını göstermiştir. 17-18.YY'larda Batı Hint Adalarında üretilen şeker zenginliğin ana kaynağı olarak görülmekteydi ve kamış şekeri 18.YY'da dünya ticaretinde en değerli meta olarak kabul ediliyordu.³²⁶ Bu şekeri üretmek için 1660'a kadar olan dönemde daha çok kendi ülkesindeki kaçırılan insanların emeğine ihtiyaç duyan İngiltere, yeterli verimi sağlayamayınca 1660 sonrasında yoğun olarak köle emeğine yönelmiştir. Bu kapsamda kaçırıldıktan sonra zorla sözleşme yapıp satılan beyaz "köleler", 1650'de 13000 kadarken, 1680'de 3000'e kadar düşmüştür.³²⁷

Trinidadlı tarihçi Eric Williams plantasyonları; "feodalizmin günahları ile kapitalizmin günahlarını birleştiren, ama ikisinin de hiçbir erdemini almayan bir sistem" olarak nitelendirmiştir.³²⁸ Plantasyon sahiplerinin genellikle İngiltere'den bölgeye getirilen İngilizlerden oluşması, toprak mülkiyeti üzerinde köle emeğine dayalı üretimin feodal nitelikler taşıması, kâr için sürekli daha fazla üretmeye koşullandırılması gibi özelliklerin plantasyon üretiminin temelini oluşturduğu düşünülürken bu yargı haksız sayılmamalıdır. Plantasyonlarda sadece üretim tesislerinin kurulması için değil, barınma ve yeme ihtiyacından birçok ihtiyaca kadar sermaye yatırımına ihtiyaç vardır. Örneğin Barbados'un küçük olması nedeniyle, kölelerin yiyeceklerini yetiştirme şansı olmaması maliyet artırıcı bir etkidir. Her ne kadar Avrupa için hazırlanan konserve balıkların bozuk olanları kölelere yediriliyor olsa da, gıda masrafları dikkate alınmak zorundadır. Bütün

³²⁵ Richard B. Sheridan, *Sugar and Slavery An Economic History of The West Indies 1623-1775*, Caribbean University Press, Jamaica, Reprinted 2000, p. 6. (Google Kitaplar)

³²⁶ A.k., s. 11.

³²⁷ Peter Macinnis, a.g.e., s. 54.

³²⁸ Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 110.

bunların yanında plantasyonların ekonomik değerinin korunması için asker bulundurma zorunluluğu da mevcuttur ki, bu durum devletin harcamalarını artıran ve dolaylı olarak alacağı vergiyi de yukarı çeken bir etkidir. 17.YY'da şeker ticaretinden bahsederken bunlar dikkate alınmalıdır. Bununla birlikte şekerle başlayan ticaret sadece onunla devam etmemiştir. 1700'de İngiltere'nin genel ithalatında %16,9 payı olan şeker, çay, kahve, pirinç, biber ve diğer tropik tarımsal ürünler (dokuz gruba ayrılan ithal malları arasında başta gelen ürünler), 1800 yılına gelindiğinde genel ithalat içinde %34,9 paya sahiptir. Bu grup ithal malları içinde melas ve şeker 1700'de grubun 2/3'ü, 1800'de ise 2/5'idir. Grupta ikinci en fazla olan çay 1700'de 75.000 kilo, 1800'de ise 10.350.000 kilodur.³²⁹ Şekerle birlikte kullanımı yaygınlaşan çay özellikle 19.YY'da yoksul sınıfların da kullandığı bir gıda maddesi olmuştur.

Şeker rafinerileri, genellikle ticaret yapan ülkenin kendi topraklarında kurulmaktadır. Kuruluş yeri olarak ise, liman kentleri seçilmektedir. Bunun iki nedeni vardır. Birincisi, ham şekerin dayanıklı bir ürün olmaması dolayısıyla, gemilerle taşınan şekerin daha fazla taşınmasının ve bu esnada rutubetten olumsuz etkilenmesinin bir derece önüne geçilmek istenmiştir. İkincisi ise, ticaretin denizyoluyla yapılması nedeniyle katma değeri yüksek olan rafine etme işleminin liman kentinde yapılmasını müteakip, ihracat için ürünün fazla dolaşmadan hazırlanmasıdır. Avrupa'da Antwerp ilk rafinerilerden birinin kurulu olduğu bölgedir. Hollanda'nın bağımsızlığına karşı çıkan İspanyol kuvvetleri tarafından yıkılan bu şehirden kaçan rafineri çalışanları, 1600'e kadar, İngiltere, Fransa ve Hollanda'da rafineri işine girmişlerdir.³³⁰ İngiltere, Fransa ve Hollanda'nın 17.YY ortalarından itibaren koloniler kurarak şeker üretimine başlamaları, bu ilk tarım endüstrisi alanında dikey entegrasyonun oluşmasına yardımcı olmuştur. İlk rafinerisini 1544'te kuran İngiltere, 1660'ta sekiz olan rafineri sayısını 1695 yılında 30'a çıkarmış ve yılda yaklaşık 5000 ton ham şeker işlemeye başlamıştır. Plantasyonların kârlılık tartışmasına dikey entegrasyon açısından da bakmak mümkündür. Bu kapsamda İngiltere hem ithalat, hem de ihracat yapmaktadır. Tablo 1.6'da 1663-1775 yılları

³²⁹ Richard B. Sheridan, a.g.e., s. 19,20.

³³⁰ Peter Macinnis, a.g.e., s. 80.

arasında İngiltere'nin ihracat ve ithalat rakamları yer almaktadır. Aynı dönemde nüfus 4,5 milyondan 7,5 milyona çıkmıştır. Tabloda görülen yeniden ihracat rakamları, İngiltere'deki limanlarda kurulu olan rafinerilerde rafine edilen ham şekerin ne kadarının ihraç edildiğini göstermektedir.

(Yıllık Ortalamax1000 cwt) (1755 Sonrası rakamlar Büyük Britanya içindir.)

Yıllar	İthalat	Yeniden İhracat	Kalan İthalat	Kalan Oranı
1663	148	-	-	-
1669	190,5	-	-	-
1690	257	-	-	-
1698-1700	471,1	190,4	280,7	59,6
1701-1705	357,9	95,5	262,4	73,3
1706-1710	401,3	100,8	300,5	74,9
1711-1715	484,6	142,1	342,5	70,7
1716-1720	653,2	180,1	473,1	72,4
1721-1725	671,2	99,3	571,9	85,2
1726-1730	860,9	174,7	686,2	79,7
1731-1735	848,5	106,8	741,7	87,4
1736-1740	790,1	70,0	720,1	91,1
1741-1745	778,5	100,1	678,4	87,1
1746-1750	878,2	116,7	761,5	86,7
1751-1755	965,4	72,5	892,9	92,4
1756-1760	1320,4	218,3	1102,1	83,5
1761-1765	1476,6	413	1063,6	72
1766-1770	1611,3	232,1	1379,2	85,6
1771-1775	1811,8	268,9	1542,9	85,2

Tablo 1.6 İngiltere'nin 1663-1775 Arasındaki Şeker Ticareti.

Kaynak: Richard B. Sheridan, s. 22. (Kamu Kayıt Ofisi verileridir. Cwt=112 kg. 2,3,4.sütunlardaki rakamlar 112 ile çarpılacaktır.)

Tablo 1.6'da dikkat çeken hususlardan biri, İngiltere'de şeker kullanımı artarken ihracatın fazla artış göstermemesidir. Dolayısıyla kolonyal şeker büyük ölçüde İngiltere için üretilmektedir. Bu durum şekerin ticaretinin diğer ürünlerin ticaretinin gerisinde kaldığı anlamına gelmektedir. Elbette bu durum İngiltere için geçerlidir. Yine de Barbados'tan ihraç edilen şekerin 1745-1748 arasında %5,5'i, 1749-1751'de %8'i, 1763-1767'de %15,1'inin doğrudan

(İngiltere'ye gelmeden) Kuzey Amerika'ya gittiği³³¹ düşünülürken, İngilizlerin ticaretinin tamamen olmadığı söylenemez. Aynı dönemde Kuzey Amerika'da da rafineriler kurulmaktadır. Dönemin yazarlarının üzerinde birleştiği husus, hangi nedenden olursa olsun, İngiliz şekerinin Fransa ve Hollanda şekeri ile rekabette başarısız olduğu yönündedir.³³² Ama yine de savaş dönemleri olan 1739-1748 ve Yedi Yıl Savaşları (1756-1763) dönemlerinde İngiltere'nin ihracatının arttığı görülmektedir. Bunun nedenleri, İngilizlerin limanları bloke etmeleri, düşmanın ticaret gemilerini yükleriyle birlikte ele geçirmeleri ve düşmanın şeker üretimi yaptığı adaları işgal etmesi olarak sayılmaktadır.³³³ Bu görüşler, şeker üzerinde nasıl bir mücadele yaşandığının anlaşılması bakımından önemlidir. 1775 yılında İngiltere'nin ithalatı 22.422 ton, ihracatı 4645 ton, kalanı 17.777 ton ve ithalatın oranı %79,3 iken, Fransa'nın ithalatı 17.933 ton, ihracatı 11.222 ton, kalanı 6711 ton ve ithalatın oranı %37,4 olarak gerçekleşmiştir.³³⁴ Şeker kullanım miktarının artışı bakımından bakıldığında da İngiltere'nin diğer Avrupa ülkelerinden oldukça fazla şeker kullandığı görülmektedir. 1663-1775 yılları arasında İngiltere'de şeker tüketimi yaklaşık 20 kat artmıştır. Bu durum yukarıda verdiğimiz rakamlarda da görülmektedir. Fransa ise daha çok ihracat yapmaktadır. Elbette savaşlarda ana ihraç ürünlerinden birinin etkinliğini yitirmesi söz konusudur.

Hollanda bir taraftan koloniler kurarak şekeri kendi liman şehirlerinde kurduğu rafinerilerde işleyip ihraç ediyor, diğer taraftan da uluslararası ticaret ve finansman merkezi haline gelen güçlü bir ülke konumuna yükseliyordu. Özellikle kredi mekanizmalarını çok iyi kullandıkları için, hem gemi yapımında hem de finans alanında çok iyi durumdaydılar. Atlantik'te deniz taşımacılığında çok büyük pay sahibi durumundaydılar. Daha 17.YY'da spekülasyon piyasaların kaymağını yemiş bir ülke olarak finans alanındaki ünlerini de hak ediyorlardı. Altın çağ (1585-1702) onların da birçok alanda üstünlüklerini kayb ettikleri 18.YY'la birlikte sona eriyordu. 1780'de Hollanda

---

³³¹ Richard B. Sheridan, a.g.e., s. 34.

³³² A.k., s. 23.

³³³ A.k., s. 24.

³³⁴ A.k., s. 25.

taşımacılığı 1700'dekinin yarısına gerilemişti. Yedi Yıl Savaşları, yanında savaştığı Fransa gibi onu da olumsuz etkilemişti. Ancak bu savaşlardan sonra büyük mali sıkıntı içindeki Fransa'ya kredi vermesi ve 1789'da bütün alacaklarının kadük olması Hollanda için şüphesiz çok yıkıcı olmuştu.³³⁵ Ama Hollanda ticareti en çok, Hollanda'nın ABD'yi tanımasıyla başlayan 1780-1784 İngiltere savaşı ile darbe yedi. Hollanda kolonilerini kaybetti ve Atlantik'te İngilizlerin üstünlüğü bir kez daha kabul edilmiş oldu.

17.YY'a kadar İspanya ve Portekiz egemenliğindeki şeker üretim merkezleri bu yüzyılın ortalarından itibaren İngiltere ve Fransa'nın kontrolüne geçmiştir. Fransızlar özellikle Karayip Denizi'nde Martinik, Guadalup, Haiti ve birçok küçük adada 1640'lardan itibaren şeker plantasyonlarını artırmışlardır. Bu aynı zamanda İngiltere'nin Barbados'da plantasyonları artırmaya ve akabinde Jamaika'ya yayılmaya başladığı dönemdir. Bu dönemde Hollanda başlıca alıcı, gemi sağlayıcı, sermaye ve köle sağlayıcı ülke konumundadır. Aynı zamanda üretilen şekeri de kendi limanlarına aktararak burada rafine edip ihracata yönlendirmektedir. Fransa, (1665-1683 yılları arasında Fransa Maliye Bakanı olan) Colbert'in taşımacılığı ve şekeri kendi limanlarına yöneltme konusundaki tutumu sayesinde 18.YY'da Avrupa'nın en büyük şeker sağlayıcısı olmasının yanında tütün, kahve, kakao, pamuk ve pirinç ihracatçısı konumuna gelmiştir.³³⁶ Fransa, Atlantik'teki etkinliğini "Yedi Yıl Savaşları" ile kaybetmeye başlamıştır. 1789'da yaşanan devrimin ardından 1790'da Ulusal Meclis, insan haklarının kolonilerde uygulanmayacağına karar vermiş olsa da,³³⁷ ayaklanmalar neticesinde büyük kayıplar vermiştir. İlk kolonilerini (bugün Haiti ve Dominik Cumhuriyeti olarak bilinen) İspanyola bölgesinde 1697'de kurmuş, 18.YY sonuna kadar da Fransız kolonileri Yeni Dünya'da en kârlı şeker üreticileri olmuşlardır. Ancak Napolyon 19.YY başında Amerika kolonilerini ABD'ye 15 milyon dolar karşılığında satmaya karar vermiştir. Bunu yaparken Misisipi'de büyük bir Fransız İmparatorluğu kurmayı planlamış ama bu hiçbir zaman olmamıştır.³³⁸

---

³³⁵ Herbert Heaton, a.g.e., s. 252-256.

³³⁶ A.k., s. 270.

³³⁷ Peter Macinnis, a.g.e., s. 71.

³³⁸ A.k., s. 72-75. Plantasyonlar, kolonilerden önce de işletilmektedir.

Neticede koloniler, Yeni Dünya'nın merkeze eklemlenmesi için kurulmuş bir sistemdi. Kolonilerin üretimleri üzerinde merkezin mutlak denetimi söz konusuydu. Koloniler ürettiklerini başka bir yere satamaz, başka bir devletten herhangi bir mal alamaz, mallarını başka ülkenin gemisine bile taşıtamazdı. Özellikle İngiliz ve Fransız kolonilerinin şeker ticareti anavatanlarıyla sınırlandırılmıştı. Yani merkantilist mantık, kolonilerin kuruluşundan işleyişine her noktasında hâkimdi. Merkez, şeker üzerinden bütün bir ticareti şekillendirmiş ve yönlendirmekteydi. Atlantik'te yaşanan güç mücadelesi ve bunun sonucunda süregelen savaşlar dönemi olarak yaşanan 18.YY, bu mücadelenin içinde bulunan bütün ülkelerin askeri harcamalarını artırmıştı. Bunu karşılamak için bir yandan üretim artışı sağlanırken, diğer yandan bu üretim artışını karşılayacak talep artışı yaratılıyordu. Bununla da kalmıyor, şeker üzerinden diğer bütün mallardan alındığı gibi vergile alınarak açıklar kapatılmaya çalışılıyordu. Belki bir anlamda savaş ekonomisinin çarklarının hızlanarak dönmesi, erken kapitalist dönemin kapitalizme dönüş sürecini de hızlandırıyordu. Büyüme merkezi yapıyı daha da kuvvetlendiriyor, merkezi yapının kuvvetlenmesi yeni gelişmelere zemin hazırlıyordu. İngiltere bu işten en kârlı çıkan ülkeydi ama Fransa ve Hollanda gibi ülkelerin başarısızlıklarına rağmen onların da zararlı çıktığı iddia edilemezdi. Neticede erken kapitalist dönemde kapitalist birikimi sağlamanın önceliği değişmiş oluyordu sadece. İngiltere bu önceliği herkesten önce kazanmıştı. Ama bu birikimin ne pahasına sağlandığı konusu, bu gün de dünyada süregelen eşitsiz büyümenin sonuçlarını görmemizi gerektirmektedir.

İngiltere'de çitleme ile toprak mülkiyetinin belirli ellerde toplanmasına benzer şekilde, Barbados'ta küçük plantasyon sahipleri yaklaşık 40 hektar ekim alanı için gerekli olan işleme tesislerini kuracak sermayeye sahip olamadığından, plantasyonlar zengin ailelerin eline geçmeye başlamıştır.³³⁹ Her ne kadar yeni kolonilerin kurulması ve yeni plantasyonlarda şeker üretimine geçilmesi, üretimi artırarak fiyatları düşürmüş olsa da, arada geçen zaman sermaye sahibinin daha fazla zenginleşmesi için yeterli süreyi kapsamaktadır. Bu

---

³³⁹ Peter Macinnis, a.g.e., s. 81.

yönüyle de plantasyonlar erken kapitalist dönemin sermaye yatırımını gerekli kılan özgün örnekleri olarak görülmelidir.

Şeker ticaretinin yaygınlaşması ve üretimin artması, özellikle 18.YY'da belirgin bir ivme kazanmıştır. Bunun üretim rakamlarına yansımaları, Tablo 1.7'de görülmektedir. Tabloda olmayan ama üretim yapmasına rağmen miktarı bilinmeyen Çin gibi bölgeler de mevcuttur. Üretim miktarları dönemsel olarak savaş, mevsim koşulları vs. nedenlerle değişebilmekle birlikte uzun dönemde artış göstermiştir. Yine Tablo 1.7'de ayrı yazılan ilk beş bölge, Antiller içerisinde yer almaktadır.

(Ton)

	1750	1770	1790	1800
Küba	Bilinmiyor	Bilinmiyor	17000	29000
Jamaika	25000	40000	61000	71000
Haiti	30000	60000	80000	Bilinmiyor
Leeward Adası	20000	20000	20000	17000
Windward Adaları	Bilinmiyor	21000	30000	24000
Brezilya	20000	20000	21000	21000
Surinam	8000	6000	9500	7500
İngiliz Guyanası	Bilinmiyor	3500	Bilinmiyor	Bilinmiyor
Hindistan	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	12000
Peru	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	7500
Mauritius	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	3000
Meksika	Bilinmiyor	Bilinmiyor	Bilinmiyor	16000

Tablo 1.7 18.YY. Ham Şeker Üretim Miktarları.

Kaynak: A.C.Hannah, Donald Spence, The International Sugar Trade, s. 5-6.

18.YY'da dünyada şeker ticareti üzerinden yapılan mücadelenin seyri, 19.YY'a gelindiğinde değişmiştir. Yukarıda ayrıntılı olarak açıklandığı gibi, tropik ve alt tropik iklimde yetişen şeker kamışına alternatif olarak, Avrupa iklimine uygun bir bitki olan pancardan da şeker üretilmeye başlanmıştır. Pancardan üretilen şeker miktarına ilişkin rakamlar Tablo 1.8'de verilmiştir. Tabloda görülen pancardan üretilen şeker miktarındaki artış, maliyet

açısından rekabet şansı az olan pancar şekerine yönelik korumacı önlemlerle açıklanabilir. Yine Tablo 1.8’de Almanya’nın şeker üretiminin 40 yıllık (1840-1880) dönemde en yüksek artışı gösterdiği görülmektedir. Bu durum, hem şekerin beslenmede artan önemine, hem de Almanya’nın bağımlılıktan kurtulma ihtiyacına bağlı olarak düşünülebilir.

(x Bin Ton)

	1840	1850	1860	1870	1880
Avusturya-Macaristan	4	17	77	213	533
Fransa	30	76	101	282	331
Almanya	14	53	127	263	594
Rusya	Bilinmiyor	13	26	125	304

Tablo 1.8 1840-1880 Arasında Avrupa’da Şeker Üretimi.

Kaynak: A.C.Hannah, Donald Spence, The International Sugar Trade, s. 6.

İngiltere’de pancar üretimi, şeker ticaretinden tatlı karlar sağlayan tüccarlara cazip gelmedi. 1830’da ve 1836’da iki fabrika açıldı ama kolonyal tüccarlarla rekabet edemeyerek 1870’de kapandı. 1813’te Fransa’da 334 fabrikanın ürettiği 4000 ton şeker, İngilizleri pancar şekerini bitirmek için fırsat kollamaya itmişti. Bu fırsat Napolyon’un ordularının yenilmesiyle ortaya çıktı ve Avrupa İngiltere’nin şeker ticaretine muhtaç hale geldi. Ama elbette bu durum tarihin akışını değiştirmede. Napolyon’un savaşları nedeniyle yaşanan şeker kıtlığını aşmak için bir çözüm olarak ortaya çıkan pancardan şeker üretimi, yine Napolyon’un savaşları nedeniyle geçici bir darbe yemişti. 1912’den sonra değişen algılama ile ilk fabrika açıldı ve İngiltere Avrupa’nın toplam tüketiminin dörtte üçüne sahip olarak kıtanın sağlayıcıları arasında yerini aldı. Bu esnada 19.YY boyunca Mısır’da şeker kamışı üretimi artarak devam etti. 1880’de üretim 12.000 tona ulaşmıştı. Aynı dönemde Mauritius’da gümrük dezavantajları giderildikten sonra üretim 33.000 tona çıkmış, yüzyılın sonunda ise yıllık ortalama üretim 115.000 tonu bulmuştur. Güney Pasifik’te Polinezya’nın şeker kamışı aynı iklimde olmalarına rağmen Avustralya’da gelişmemiştir. Avustralya’nın ilk şeker üretimi ancak 1822’de yapılabilmıştır. 1880’de Avustralya’nın toplam üretimi 16.000 tonu bulmuştur. Asya’da Çin

önemli bir üretici olarak kalmıştır. Hindistan 1923'e kadar şeker üretmezken 12 yıl içinde bir milyon tonu yakalamış, 1963'e kadar üretimini 3 milyon tona, 1992'ye kadar ise 13,8 milyon tona çıkarmıştır. Şeker endüstrisinde 1880'lere gelene kadar temel teknolojik gelişim sağlanmıştır. Dünya tüketimi 1800'de 245.000 ton iken, 1880'e kadar bu rakam 3.832.000 tona çıkmıştır. Bu yaklaşık 15 kat artış anlamına gelmektedir. 1800'de şeker sadece kamıştan üretilirken, 80 yıl sonra dünya üretiminin yarıya yakını pancardan üretilmektedir.³⁴⁰ 1852-1853'de dünya şeker üretiminin sadece % 14'ü pancardan üretilirken, 20.YY başında bu oran %65'e çıkmıştır. 1880 yılında pancar şekerinin daha ucuza işlenmesini sağlayan yöntemin bulunmasıyla ilk kez 1885'te pancar şekeri kamış şekerini geçmiştir.³⁴¹ 1899-1900'de 5.410.000 ton pancar şekerine karşılık, 2.880.000 ton kamış şekeri üretilmiş, Dünya Savaşı sırasında 8.908.000 ton pancar şekeri üretilirken, kamıştan 9.879.000 ton şeker üretilmiştir.³⁴² Sonraki yıllarda şeker kamışının yüksek rekabet gücü, üretimin yaklaşık %70'e %30 şeker kamışı lehine gelişmesini sağlamıştır. Bu oran içinde kamıştan üretilen şekerin oranı zaman zaman %75'e kadar çıkmıştır. Tarihsel olarak değerlendirdiğimizde, 20.YY başında nerdeyse yarı yarıya oranlarda olan şeker kamışının payı, 1950'lerde 2/3 iken 2000'lere gelindiğinde 3/4'e yükselmiştir. Bunda çok farklı etkenler söz konusudur. Her şeyden önce, dünya ticaretinde korumacılığa karşı sürekli bir saldırı mevcuttur ve bu saldırılar sonucunda korumacı önlemlerin oranları azalma sürecindedir. Pancar şekerinin maliyetinin kamış şekerine göre yaklaşık 3 kat daha pahalı olması, ticarete korumacı önlemlerin azalmasıyla birlikte ticaretin dengesini kamış şekeri lehine bozmuştur. Pancar şekeri üreten ülkelerin beslenme alışkanlıklarında şekerin artan kullanımı söz konusu değildir. Bu ülkelerin büyük çoğunluğu merkez olarak tanımlayabileceğimiz ülkelerdir. Örneğin AB, dünya pancar üretiminin yarıdan fazlasını kontrol etmektedir. Dolayısıyla pancar üreten ülkelerin bu şekeri ihracattan çok iç tüketime yönelik ürettikleri ve kamış şekerine karşı da korumacı önlemler getirdikleri görülmektedir. Bir diğer etki ise, yine serbest

---

³⁴⁰ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s.6-8.

³⁴¹ Peter Macinnis, a.g.e., s. 141.

³⁴² F.Schneider Jr., a.g.m., s. 313.

ticaretle dolaylı bağlantısı olan ticaret yapılabilirlik durumudur. Dünya savaşları döneminde Atlantik'te ticaret gemilerinin rahat hareket edememeleri hem pancar üretimini artırıcı etki yapmış hem de yaşanan şeker kıtlığından dolayı şeker fiyatlarını yükseltmiştir.

Şekerin Avrupa da yaygınlaşmaya başlamasından çok önce de bir fiyatı vardır. Buna göre; 1350-1400 arasında bir kilogram şekerin fiyatının 24 dolar, 1400-1450 arasında 16 dolar, 1450-1500 arasında 12 dolar, 1500-1550 arasında 6 dolar olduğu belirtilmektedir.³⁴³ Özellikle Avrupa'da 17.YY'dan itibaren plantasyon üretiminin kolonilerle desteklendiği üretim biçiminin yaygınlaşmasını takip eden süreçte şeker fiyatının daha süratli düştüğü bilinmektedir. Sheridan 1700'lerin başında kilogramı yaklaşık 2 şilin 10 peni olan şekerin, yüzyılın sonunda kilogramı yaklaşık 10-12 peni olduğundan söz etmektedir.³⁴⁴ Bu rakamlar yüz yıl içinde şekerin fiyatının üçte birine düşmesi anlamına gelmektedir. Genellikle savaş zamanları, plantasyonlarda üretilen ham şekerin Avrupa'ya getirilmesinin engellendiği dönemler olduğundan, bu dönemlerde şeker kıtlığı yaşanmış ve fiyatlar da yükselmiştir. Bu durum 18.YY'dan itibaren yaşanan büyük ölçekli savaşların çoğu için geçerlidir. Hatta bundan dolayı şekerin savaş dönemlerinin altını olduğu bile söylenebilir.

19.YY'da plantasyon üretimi ile yaratılan sermaye birikimi, sanayi üretimine hızla akmış ve kapitalizmin ezici biçimde varlığını hissettirmesini sağlamıştır. Bununla birlikte bu dönemde, köleliğe son verilerek plantasyonlarda oluşturulan kolonilerin katkı sağladığı ticaret, farklı kurallarla yeniden kurgulanmıştır. Bu kurguda şeker, ucuzlamış fiyatıyla geri kalmış toplumların beslenme ihtiyacının büyük bir bölümünü karşılamasının yanında, merkez ülkelerin kontrolünde satılan bir ürün olarak yerini almıştır. Bu noktada plantasyonlara kaynak aktarmak gibi bir kambur da merkezin sırtından kalkmıştır. Ama kalkarken kontrol yine de büyük ölçüde merkezin elindedir. Üretimi artık onlar yapmadığı halde, dünya fiyatını onlar belirlemektedir.

---

³⁴³ Peter Macinnis, a.g.e., s. 80. (Değerlerin dolara çevrilmiş olmasından dolayı günümüz değerine tahvilin hesaplanmış olduğu tahmin edilmektedir.)

³⁴⁴ Richard B. Sheridan, a.g.e., s. 29.

Şeker ticaretinin bundan sonrasını 20.YY'dan itibaren günümüze kadar ele almak, tarihsel süreçte incelediğimiz şekerin günümüzdeki değerini anlamak açısından önem kazanmaktadır. Aslında 19.YY şeker üretimi ve plantasyonların durumu hakkında birçok gelişmeyi barındırmaktadır. Ama biz son tahlilde konumuzla ilgili olarak verilmesi gerekenin bu bölümde özetlendiğini düşünüyoruz.

2. Şeker Ticaretinin Bugünü

Şeker ticaretini kârlı kılan kişi başına şeker tüketimi artışı 20.YY'da da artmaya devam etmiştir. 1900'de 5,1 kg. olan kişi başı ham şeker tüketimi, 1910'da 7, 1920'de 7,3, 1930'da 12,3, 1940'da 11,9, 1950'de 11,9, 1960'da 16,1, 1970'de 19,9, 1980'de 20,2, 1990'da 20,6, 1994'de 20,4 kg. olarak gerçekleşmiştir.³⁴⁵ Yaklaşık dört katlık bir artış 20.YY boyunca gerçekleşmiştir. Ancak kişi başına tüketim miktarındaki artış hızı artık durma noktasındadır. Bu durum, şeker ticaretinde kendine yeterlilik ilkesine önem kazandırmaktadır. Dolayısıyla pancar şekerinin rolü keskinleşmeye başlamıştır. Zira tüketimde değişimin daha durağan olduğunu söyleyebiliriz. Yine de kişi başına tüketim miktarının artışı, şeker ticaretindeki kârlılığın arttığı anlamına gelmemektedir. Tarihsel süreçte şeker fiyatları, artan üretime bağlı olarak düşüş göstermektedir. Ancak kişi başına kullanım miktarının durağan hale gelmesi ile birlikte, şeker fiyatlarındaki uzun dönemli düşüş eğiliminin de durduğunu kabul edebiliriz.

Şeker üretiminde teknoloji, aslında son derece basit olan kamış veya pancardaki şekerin elde edilmesini kolaylaştırmak ve üretimi artırmak dışında bir şey sağlamamaktadır. Yani verimlilik artışı sağlamaktadır ve kârlılığı artırmaktadır. Bu da başlı başına önemlidir. 1836'da pancarın ağırlığının ancak %5,5'u oranında şeker üretilirken, 1936'da (yüz yıl sonra) bu oran %16,7 olmuştur.³⁴⁶ Temel olarak üç safhada ele alınabilecek şeker üretiminin ilk safhası olan ekim ve hasat, emek yoğun özelliğini korumuş ve çok değişmemiştir. İkinci aşama olan özsudan şekerin ayrılması ile üçüncü

³⁴⁵ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s.11. Doğru istatistik verilerin ancak 1950'lerden itibaren sağlandığı ifade edilmektedir.

³⁴⁶ Peter Macinnis, a.g.e., s. 140.

aşama olan kristalize etme safhaları teknolojiye bağlı olarak gelişmiştir. Bu anlamda özellikle 19.YY'ın ortalarından itibaren santrifüj sistemlerinin İngilizler tarafından kullanılmaya başlanmasıyla şeker rafine işlemlerinde işlenen miktarlar artmaya başlamıştır. Rafine işleminin şekeri pazara hazır hale getirmesi nedeniyle üretim aşamasının katma değeri en yüksek bölümü olduğunu söyleyebiliriz. Bunun yanında rafine edilmiş şekerin nem almadan nakliyesi sorunlu olduğundan ihracat ve ithalat ham şeker olarak gerçekleştirilmiştir. 19.YY'ın önemli bir özelliği de yakıt olarak petrolün şeker sanayisindeki yerini almasıdır. Dolayısıyla bu tür teknolojik gelişmeler, ilk kullanana ticari bir üstünlük sağlamaktadır. Benzer şekilde emek yoğun bir üretim tarzını zorunlu kılan şeker kamışı üretiminde 1820'lerden sonra buhar makinelerinin kullanılmaya başlamasıyla, şeker üretimi az da olsa kârlı hale geliyordu. Şeker kamışının pancar karşısında gerileyişinin bitişi ise, 1900'den itibaren suni gübre kullanımının verimi artırmasıyla gerçekleşmişti. 19.YY'da plantasyon sahiplerinin çözümü ucuz emeği mümkün kılan Hintli ve Çinli işçilerdi.³⁴⁷ Aslında bir anlamda ucuz emeği cazip kılan da, tarih boyunca ulaşım imkânlarının gelişmesi olmuştu. Ancak şeker konusundaki teknolojik gelişimin önemli sonuçlarından biri, şeker kamışı ekim alanlarında yaşanan sosyal değişimlerin yanında, daha çok sermaye yatırıma ihtiyaç duyan yüksek kapasiteli fabrikaların kurulması ve bununla birlikte sektörün büyük sermayedarların kontrolüne girmesi olmuştur. Galloway, 1914'e kadar dünyanın birçok şeker kamışı ekim bölgesinde büyük şirketlerin plantasyon sahiplerinden mülkiyet üzerindeki kontrolü aldığını belirtmektedir.³⁴⁸ Böylece uzunca bir dönem kapitalist olup olmadığı tartışılan plantasyonlar, kapitalist üretim biçimine tamamen adapte olmuşlardır.

Şeker plantasyonlarının kapitalist işletmelere dönüşmesi, şekerin metalaşma sürecini de hızlandırmıştır. Artık şeker sadece bir besin maddesi olarak ticaretin nesnesi olmasının yanında, spekülatif oynamalara açık hale gelmiştir. Böyle bir ortamda Birinci Dünya Savaşı patlak vermiş ve şeker ticareti bundan olumsuz etkilenmiştir. Birinci Dünya Savaşı sırasında ortaya

---

³⁴⁷ A.k., s. 150-154.

³⁴⁸ J.H.Galloway, a.g.e., s. 18.

çıkan şeker kıtlığı, şeker ihraç eden ülkelerin üretimleri artırmasına yol açarken, başta İngiltere ve ABD gibi merkez ülkeler olmak üzere birçok ülke kendi şeker endüstrisini korumaya yönelik önlemler almıştır. Birinci Dünya Savaşı boyunca New York'ta şeker fiyatları Tablo 1.9'da gösterilen seyri izlemiştir.

(New York'ta vergi dâhil aylık ham şeker fiyatları, Sent/Pound-0,45 kg.)

Aylar	1914	1915	1916	1917	1918	1919	1920
Ocak	3,32	4,05	4,65	5,17	6,01	7,28	12,99
Şubat	3,44	4,68	4,91	5,17	6,01	7,28	11,38
Mart	2,98	4,82	5,64	5,48	6,01	7,28	11,85
Nisan	2,98	4,80	6,15	6,21	6,01	7,28	17,65
Mayıs	3,26	4,84	6,43	6,08	6,01	7,28	20,93
Haziran	3,34	4,91	6,32	6,04	6,02	7,28	19,66
Temmuz	3,28	4,85	6,30	6,62	6,06	7,28	17,56
Ağustos	5,70	4,75	5,58	7,27	6,06	7,28	13,36
Eylül	5,88	4,27	5,55	6,96	6,97	7,28	10,67
Ekim	4,46	4,11	6,26	6,90	7,28	7,28	8,33
Kasım	3,91	4,75	6,21	6,90	7,28	7,28	6,8
Aralık	3,96	4,92	5,31	6,34	7,28	10,29	5,3

Tablo 1.9 Birinci Dünya Savaşı Boyunca Aylık Şeker Fiyatları.

Kaynak:Federal Reserve Bulletin, November 1920, s. 1162.

Tablo 1.9'da görüleceği gibi, fiyatların en düşük olduğu ayla en yüksek olduğu ay arasında yaklaşık yedi kat fark bulunmaktadır. Beslenme içerisindeki önemi artmaya devam eden şekerin savaş dönemlerindeki bu aşırı oynaklığı, hem ulusal, hem de uluslararası ölçekte bir takım önlemler almayı zorunlu kılmıştır. ABD Şeker Eşitleme Kurulu, sadece ABD için değil, dünya ticareti için de, şeker fiyatları üzerinde devlet kontrolü sağlama işlevi üstlenmiştir. Bu kurulun görevinin sona erdiği 1919 Aralık ayından sonra ise, şeker fiyatları inanılmaz bir hızla artış göstermiştir. Bu kapsamda örgütlenmeye yönelik ilk çabalar 19.YY'da başlamıştır. Artık ticaretteki egemenlik arzusunun yerini ortak çıkarlar doldurmaya başlamıştır. Bu konuda yapılan anlaşmaları şekerin politik yönünü incelerken ele almanın daha doğru olacağı kanısındayız. Ancak ticari açıdan bakıldığında, savaş dönemlerinden

alınan derslerle, ulusların şeker konusunda korumacı tutumlarının sürekli olarak arttığı görülmektedir. ABD, İngiltere'den bağımsızlığını kazandığında İngiliz kolonilerinden yaptığı ithalatı yeni kaynaklardan (özellikle Küba'dan) yapmaya başlamasının yanında, 1789'da şekerde ilk vergiyi uygulamıştır.

Özellikle Birinci Dünya Savaşı sonrasında, 1900'de şekerde serbest ticarete geçen İngiltere, serbest ticaretten vazgeçerek hem iç şeker endüstrisini koruyucu hem de kolonilerini öncelikli olarak gözetici önlemler almıştır. Serbest ticaret bu dönemde hem İngiltere için hem de kolonileri için olumsuz sonuçlar doğurmuştu. İngiltere'de birçok rafineri ucuz rafine şeker girişi nedeniyle kapanmıştı. İngiltere için serbest ticaretten vazgeçmek, bunun hata olduğunun kabulü anlamına da geliyordu. ABD için de durum farklı değildir. Bu dönemde ABD, şekerdeki ithalat gümrüğünü ikiye katlamıştır. ABD 1934'de kota sistemine geçmiş, 1937'de şeker ticareti üzerinde uluslararası kontrolün sağlanmasını öngören uluslararası şeker anlaşmaları devreye girmiş, 1974'de ise ABD'nin kota sistemi sona ermiştir.³⁴⁹ 1974'de ABD'nin Yüksek Früktozlu Mısır Şurubu (HFCS) üretimini garantiye aldıktan sonra kota sisteminden vazgeçmesi dikkate değer bir noktadır. Küresel üretimde merkez farklı bir üretim biçimine geçmeden, kendi üretim biçimini daima koruma altına almaktadır. Bu korumacılık, ancak yeni bir üretim teknolojisi, yeni bir girdi veya yeni bir üretim ağı devreye girince kalkmakta ve akabinde çevre ülkelerin korumacı tedbirleri hedef alınmaktadır. Bu durum çevrenin merkeze bağımlılığını sürekli hale getirmede etkili olmaktadır. Şekerin üretim ve ticareti de benzer bir süreç izlemiştir. Uygulanan sınırlamalar ve koruma önlemleri neticesinde yükselen şeker fiyatları, ekonomik değeri yüksek tatlandırıcıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu bakımdan 20.YY şekerde alternatif tatlandırıcıların da ticareti etkilediği bir dönem olmuştur. Bunların ilk bulunuşları 19.YY'a dayansa da ticaretteki etkinlikleri 20 YY'da artmıştır.

---

³⁴⁹ Roy A.Ballinger, *A History of Sugar Marketing Through 1974*, U.S Department of Agriculture, Economics Statistics And Cooperatives Service Agricultural Economic Report No. 382, Washington, 1978, s. ii. <http://www.ers.usda.gov/publications/aer382/aer382.pdf>, 10.07.2010.

Emek alanında köle emeğine dayalı düzenden ücretli emeğe dayalı düzene geçiş, aslında çok şeyi değiştirmemiş görünmektedir. Kölelerin ölüm oranlarının bile basit bir istatistik olarak görüldüğü bakış açısı korunmuştur. Özellikle Çin ve Japonya'dan plantasyonlarda çalışmak üzere gelen işçilerden çok azı geri dönebilmiştir. İşçilerin nakliyesinden büyük paralar yine kazanılmaktadır. Yine işçiler sağlıksız ve ağır çalışma koşullarında kısa bir yaşam sürmektedir. Yine köleler gibi aşağı görülmektedirler. Tek fark, görünürde onlara ödenen ücrettir. 1882-1907 arasında Havai'ye gelen 176 bin Japon'dan, 1936 yılında 45.000 kişi kalmıştır.³⁵⁰ Bazı bölgelerde yerlilerden de faydalanılıyordu ama verilen ücret, beyazlara ödenenden daha düşüktü. Bu rakam da yıllık yaklaşık 75 pound kadardı.³⁵¹ Yani emeğin sömürüsü kapitalizmle beraber ortaya çıkmadı. Belki de plantasyonlardan ona miras kaldı. Ama geçiş dönemi plantasyonlar açısından sorunsuz olmamıştır. Köle emeğine dayalı bir endüstriden bir anda ücretli emeğe geçiş, üretimde büyük düşüşlerle birlikte gelmiştir. Örneğin ABD'de Güney-Kuzey savaşı sonrasında bir anda köleliğin kaldırılması ile Güneyde bulunan Louisiana'da 1857-1861 arasında yıllık ortalama 177.000 ton şeker üretirken, bu rakam 1864'de 5400 ton gibi ciddi bir miktara düşmüştür. 1888'e kadar savaş öncesi dönemi yakalayamayan üretim, 1897'de 348.000 ton ile rekor kırmıştır.³⁵² Bunu ücretli emeğin verimliliği olarak kabul etmek indirgemeci bir bakış açısı olabilir. Zira ücretli emeğe geçişle birlikte, işgücünden tasarruf için sermaye yatırımlarının artırılması, kapitalizmin doğası gereğidir.

19.YY ortalarından itibaren, şeker plantasyonlarına işçi akımının başlangıç noktası ağırlıklı olarak Hindistan olmuştur. Hatta Gandhi'nin 24 yaşında bir avukat olarak Hint şeker işçilerinin haklarını savunurken edindiği tecrübelerin, O'nu bağımsız Hindistan fikrine götürdüğü bile söylenir.³⁵³ 20.YY ile birlikte Portekizlilerin ve İspanyolların da şeker plantasyonlarına işçi gönderdiği görülür. Bir zamanların efendileri şimdi hizmetli konumuna düşmüşlerdir. Ancak yine de 1887-1924 arasında şeker endüstrisinde çalışmak üzere gelen

---

³⁵⁰ Peter Macinnis, a.g.e., s. 154.

³⁵¹ A.k., s. 158.

³⁵² Roy A.Ballinger, a.g.k., s. 8.

³⁵³ Peter Macinnis, a.g.e., s. 154.

bir milyondan fazla İtalyan ve İspanyol, evlerine zengin olarak dönebilmişlerdir. Burada şu soru akla gelmektedir. Asyalıların horlandığı ve çoğunun evini göremeden öldüğü çalışma koşulları neden Avrupalılar için geçerli olmamıştır? Konumuz açısından doğrudan ilgili olmasa da, oryantalist düşüncenin köklerinin sanılandan çok daha derinlere dayandığını düşünebiliriz.

Birinci Dünya Savaşının neticesinde Avrupa'da birçok pancar üretim alanları tahrip olmuş, birçok rafineri diğer sanayi tesisleri ile birlikte hedef olmuştur. Bu durum yukarıda da belirttiğimiz gibi, pancar şekerine büyük bir darbe vurmuştur. Bu durum savaş öncesi ile sonrasının şeker ticareti açısından büyük farkların ortaya çıkmasını da sağlamıştır. Şeker kamışı üretimi, oluşan kârlı ortamı değerlendirmek adına artış göstermiş, bunda da başı Küba çekmiştir. Küba'nın önemli bir özelliği, 19.YY başına kadar ticaretinin çok büyük bir kısmını ABD'ye yapması ve ABD'nin toplam tüketimi içinde hatırı sayılır bir yeri olmasıdır. 1866'da 321.000 tonla toplam ithalatın %73'ünü oluşturan Küba'dan ithal edilen şeker, 1893'de 1.064.000 tonla toplam ithalatın %43'ünü oluşturmaktadır.³⁵⁴ Küba da ihracatının 1900-1903 arasında %99,2, 1904-1909 arasında %99,8, 1910-1914 arasında %91,9 kadarını ABD'ye yapmaktadır.³⁵⁵ Savaş öncesinde 1910-1913 dönemindeki üretime oranla 1913-1914 üretimi Avrupa için %58 azalış işaret etmektedir. En büyük düşüş %95 ile Rusya'da, %78 ile Fransa'da ve %65 ile Almanya'da gerçekleşmiştir. Savaş öncesi dünya üretiminin %12'sini karşılayan Küba ise, savaş sonrası bu oranı %23'e çıkarmıştır.³⁵⁶ Savaş öncesi dönemde Avrupa'da Almanya, Rusya, Fransa ve Çekoslovakya net ihracatçı konumundadırlar. Ama Avrupa'nın üretiminde yaşanan büyük düşüşler hem şeker kamışının dünya üretimindeki ağırlığını artırmış, hem de Avrupa ülkelerini ithalatçı konumuna düşürmüştür. Şeker fiyatlarında özellikle 1920 yılında yaşanan artış, diğer malların fiyatlarında savaş öncesi fiyatlara göre yaşanan artıştan biraz daha yüksek kalmıştır. Diğer mallar iki katından biraz fazla artarken, şeker fiyatlarındaki artış, üç katına ulaşmıştır. Birinci Dünya

³⁵⁴Roy A.Ballinger, a.g.k., s. 9.

³⁵⁵A.k., s. 17.

³⁵⁶A.k., s. 20.

Savaşı sonrası yaşanan şeker kıtlığının ticareti etkilemesine ilişkin 1913-1933 yılları arasındaki döneme ait verileri içeren tablolar, Ek 1.2'de sunulmuştur. Ek'teki tablolardan görüleceği üzere, net ihracatçı ülkeler bir anda net ithalatçı duruma geçebilmiş hatta onu da bulamadıkları zamanlar olmuştur. Kıta Avrupası'nın savaş sonrasında toparlanması, ihracat ve ithalat rakamlarından da görülebilmektedir. EK 1.2'nin son tablosunda ise, aynı dönemde şeker fiyatlarındaki değişim, diğer mallardaki fiyat değişimleri ile karşılaştırılmıştır. Avrupa'nın savaş sırasındaki şeker pancarı üretimi nasıl olumsuz etkilendiğinde Küba bu açığı kapatmak için üretimini artırırsa, Avrupa'nın toparlanmasıyla birlikte Küba'nın üretimi azalmaya başlamıştır. Bu değişim de EK 1.2'deki rakamlardan görülebilmektedir. Şeker kıtlığının yaşandığı 1920'ye kadar ABD'de sakarin üretiminin artışı ve kıtlığın ortadan kalkması ile de azalışı söz konusudur. 1918'de 191.250 kg., 1919'da 246.594 kg., 1920'de 61.791 kg., 1921'de 84.941 kg. sakarin üretimi gerçekleşmiştir.³⁵⁷ Aslında bu durum, 20.YY boyunca şeker ticaretinin farklı ürünlerle dengelenmesinin ilk örneklerinden biridir. Ancak 1919 yılında üretilen sakarinin ABD üretiminin sadece %1,7'si olduğu dikkate alındığında, bu tip dengeleyicilerin piyasa üzerindeki psikolojik etkilerinden bahsetmek daha mümkün görünmektedir. Fiyat karşılaştırması anlamında baktığımızda şeker 1927'de 4,7 sent/lb., 1928'de 4,2 sent/lb., 1929'da 3,8 sent/lb., 1930'da 3,4 sent/lb. İken, aynı yıllarda glikozlu mısır şurubu 3,26/4,02/3,98/3,84 sent/lb., nişasta bazlı dekstroz 4,16/4,16/3,98/3,47 sent/lb.'dir.³⁵⁸ Görüldüğü gibi fiyatlar birbirine yakındır. Ama bunun nedeni o dönemde şeker üzerindeki vergilerdir. ABD'de özellikle 1934 ve 1937'de çıkarılan kanunlarla, şeker üzerindeki vergiler düzenlenerek yerli tüketicinin korunması amaçlanmıştır. Vergilerin yanında çeşitli kota uygulamaları da devreye sokulmuştur.

Birinci Dünya Savaşı ile İkinci Dünya Savaşı arasındaki dönem, yapılan barış anlaşmalarının getirdiği ağır koşullar nedeniyle gerginliklerle geçmiştir. Şeker bu dönemde kişi başına tüketimi artan ve günlük beslenme ihtiyacı

---

³⁵⁷ A.k., s. 32.

³⁵⁸ A.k., s. 26, 32.

içerisindeki payı da buna bağlı olarak artış gösteren bir ürün olarak stratejik bir değer taşımaktadır. Avrupa'da şeker üretiminin toparlanması, şeker kamışı üreten ülkelerin üretimlerinde kısmi bir düşüşe neden olsa da artan tüketim bunu bir ölçüde karşılamaktadır. 1929 ekonomik bunalımından çıkışın Keynes tarafından ortaya konan reçetesi, talep artışının sağlanması olmuştur. Sağlanan talep artışı, kişi başı şeker tüketiminde de bir artışa yol açmıştır. Bu artışın ortaya çıkması ise, biraz gecikmeli olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleşmiştir. 1930'lar ve Dünya Savaşı dönemi, tüketimin azaldığı yıllardır. İkinci Dünya Savaşı, şeker ticaretinde keskin bir düşüşün yaşandığı dönem olmuştur. Bunun nedenleri hem Avrupa'da üretim düşüşü, hem de Atlantik'te ticaret gemilerinin hareketinin savaş nedeniyle sınırlanması olarak sıralanabilir.

İkinci Dünya Savaşının başlamasıyla birlikte, birçok ülke savaş için yüksek stoklar ayırmış olmasına rağmen fiyatlar yükselme eğilimine girmiştir. Ancak ABD'nin şeker kıtlığı korkusuyla kotaları askıya alması neticesinde fiyatlar tekrar düşmüştür. Kotaların tekrar konduğu 1939 Aralık ayında Küba'dan ithal edilen şeker üzerindeki vergi 0,9 sent/lb.'den 1,5'a çıkarılmıştır. 1940'tan itibaren ise hem üretim hem stoklar azalmaya başlamıştır. Bunun sonuçlarını şekerin politik yönünü ele alırken incelememiz daha faydalı olacaktır. Burada devletlerin şeker üzerindeki vergi ve kota uygulamalarının, şeker politikasının başlıca araçları olduğunu söylemekle yetinelim. Dünya Savaşı süresince şeker fiyatlarının seyrini görmek açısından, İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında yıllık şeker fiyatları Tablo 1.10'da verilmiştir. Tüketici fiyat endeksi, 1935-1939 arası 100 olarak alınmış ve buna göre nispi değişimler verilmiştir. 1947'nin iki ayrı dilimde ele alınması, bu dönemde çıkarılan yeni şeker yasasının etkilerinden dolayıdır.

Yıllar	Fiyat (Sent/lb.)	Tüketici Fiyat Endeksi	Yıllar	Fiyat (Sent/lb.)	Tüketici Fiyat Endeksi
1935-1939	4,76	100	1947 Aralık	8,40	166,0
1940	4,42	100,2	1948	7,76	172,0
1941	5,02	105,2	1949	7,97	170,0
1942	5,56	116,5	1950	8,0	172,0
1943	5,60	123,6	1951	8,38	186,0
1944	5,58	125,5	1952	8,62	181,9
1945	5,50	128,4	1953	8,72	186,0
1946	6,24	139,3	1954	8,72	187,5
1947 Ekim	8,27	157,8	1955	8,59	188,1

Tablo 1.10 İkinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Rafine Toptan Şeker Fiyatları.

Kaynak: Roy A.Ballinger, *A History of Sugar Marketing Through 1974*, s. 53.

İkinci dünya savaşı sonrası toparlanma oldukça yavaş gerçekleşmiştir. 1947'den sonra üretim ancak savaş öncesine ulaşabilmektedir. Savaş öncesi ve sonrasına ait durumu içeren ihracat ve ithalat rakamları Ek 1.3'te verilmiştir. Savaş öncesi 1935-1939 yıllarında ortalama dünya tüketimi 25,5 milyon ton olurken, 1955'de yaklaşık 36 milyon tonluk bir dünya tüketimi söz konusudur.³⁵⁹ İkinci Dünya Savaşı boyunca yaşanan sıkıntılar, ülkeleri "kendine yeterlilik politikası" izlemeye itmiştir. Ülkelerin ticaretteki bütün serbestleşme çabalarına rağmen, şeker konusundaki koruyucu önlemleri bugün de devam etmektedir. İhracat yapan ülkelerin çoğunlukla GOÜ veya AGÜ olması ve şekerin ülkenin ihracat gelirlerindeki yerinin çok büyük olması nedeniyle, ithalatta her hangi bir nedenle yaşanan düşüşler, üretimleri kısıtlanmış da olsa, bu ülkelerin ellerinde stok kalmasına neden olmaktadır. Bu durum bir sonraki yılda şeker fiyatlarında düşüşe neden olabilmektedir. Benzer şekilde Hindistan gibi yıllık tüketimi fazla olan ülkelerin olumsuz iklim koşulları nedeniyle üretiminin düştüğü yıllarda şeker fiyatları anormal yükselmeler göstermektedir. Bu nedenlerle şeker stratejik bir ürün olarak önceden planlanmalı ve bağımlılık durumu yaratılmadan ihtiyaçlar

³⁵⁹ W.M.Calman, "International Sugar Situation", *Quarterly Review of Agricultural Economics*, (1955 July), Vol. 8, No. 3, p. 120. (120-126), www.mkutup.gov.tr , 02.03.2010.

karşılmalıdır. Dünyada tüketimi yüksek olan gelişmiş ülkeler, fiyat oynamalarından etkilenmemek için uluslararası düzenlemeleri uygulamaya koymaktadırlar. Bu düzenlemeler, genellikle üretici ülkelere getirilen kotalarla sağlanmaktadır. 1953 Uluslararası Şeker Anlaşması da böyle bir anlaşmadır.

İkinci Dünya Savaşı öncesinde 1937'de uygulamaya konulan Uluslararası Şeker Anlaşması, savaş nedeniyle uygulanamamıştır. Savaş sonrasında yeni bir anlaşma için yapılan görüşmeler, 1953 yılında yeni bir anlaşmanın imzalanmasıyla son bulur. Yeni anlaşmada öngörülen kotalar ilk üç yıldan sonra değiştirilmiştir. Amaç, dünya şeker fiyatlarını belirli bir fiyat aralığında tutabilmeye yöneliktir. 1958'de anlaşma yenilenir. 1951 yılında "Commonwealth Sugar Agreement" İngiltere öncülüğünde imzalanarak yürürlüğe girer. Üye ülkelere belirli fiyat ve üretim kotaları veren bu anlaşma, İngiltere'nin şeker konusunda İkinci Dünya Savaşı sonrası kendini güvenceye alma düşüncesinin bir sonucu olarak görülebilir. Bu sadece İngiltere için geçerli bir durum değildir. Almanya, Fransa ve İtalya da şeker üretimlerini devlet olarak sıkı kontrol altına almışlardır. Kotalar ve vergilendirmelerle, kendi iç tüketimlerine eşit ya da bir miktar fazla üretim temel politika olarak görünmektedir. Bu yıllara ilişkin, 1948'den başlayan ticari veriler Ek 1.4'te verilmiştir. İthalatçıları gösteren tabloda Sovyetler Birliği'nin 1960'dan itibaren ithalatının bir anda 4,5 kat arttığı görülmektedir. Bunun nedeni, 1960'da Küba Devrimi'ni (1959) takip eden dönemde SSCB'nin Küba'nın elinde kalan bütün şekerini almak konusundaki anlaşmasıdır. 1959 Küba Devrimi, şekerin uluslararası politik gücün bir unsuru olarak kullanılmasının iyi bir örneği olmuştur. ABD Küba ekonomisine zarar vermek için, o güne kadar kendi sağlayıcısı olan Küba'dan ithalatı yasaklamıştır. SSCB ise, ihtiyacından fazla olmasına rağmen Küba'nın bütün fazla üretimini ithal etmiştir. İç kullanımın fazlasını rafine eden ve ihraç eden SSCB, bir anda en büyük beyaz şeker ihracatçısı olmuş ve 1960'ların sonuna kadar şeker fiyatlarının düşmesine yol açmıştır. Dünyanın en büyük ticaret akışı olan Küba-ABD ticaretinin başka bir

rotaya kayması, bütün bu süreçte dünya şeker piyasasında çok şiddetli sorunlara yol açmıştır.³⁶⁰

Avrupa Birliği'nin temellerinin atıldığı 1951'de, Avrupa Kömür ve Çelik Topluluğu Paris Anlaşması ile kurulmuştur. 1957'de Roma Anlaşması ile Avrupa Ekonomik Topluluğu (AET)'nin oluşumu, dünya şeker ticaretini temelden etkileyecek bir yapının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Topluluk, her alanda ortak politikalar oluşturma gayretine başladığında, bir anda dünyanın en büyük pancar üreticisi olan bir yapı oluştuğu görülmüştür. 1970-1980 arasında dünya üretimi yıllık ortalama %2,2 artarken 1980'de 90 milyon tona ulaşmıştır. Aynı dönemde Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun üretim artışı yıllık ortalama %3,4 olmuştur. 1969'da 9,6 milyon ton olan üretim, 1979'da 13,3 milyon ton olmuştur. Bunun yanında Avrupa'nın tüketimi hemen hemen sabit kalmış ve 1979'da 10,5 milyon ton olmuştur.³⁶¹ 70'li yıllar şeker fiyatlarında anormal oynaklığın yaşandığı bir dönem olmuştur. 1974'de dünya şeker fiyatı 64 sent (US)/lb. (etkin bir üretim maliyetinin on katından fazla) ile tavan yapmıştır. AB bunun üzerine destekleme fiyatlarını ve üretim kotalarını artırmış, ABD alternatif yüksek früktozlu mısır şurubu (HFCS) üretimini özendirmiştir. Artan üretim ve sabit kalan tüketim ile 1978'de fiyatlar 8 sent/lb.'ye düşmüştür. Düşük fiyatın ve iklimsel etkilerin sonucunda üretim düşmüş ve 1980'de fiyat yeniden 47 sent/lb. ile zirve yapmıştır. AB yine destekleme fiyatlarını yükseltmiştir. 1981/82'de dünya üretiminin patlaması fiyatları aşağı düşürmüş, ABD bu kez kendi HFCS üreticilerini korumak için ucuz ithalata kota getirmiştir.³⁶² 1985'de fiyatlar 3 sent/lb'ye düşmüştür. 1974-1985 arasındaki dünya fiyatlarındaki aşırı oynaklık, AB'yi desteği ve korumayı artırmaya itmiş, üretim ve ihracat büyük oranda artmıştır. ABD'de HFCS üretimindeki büyüme tüketimi kesmiş, korumacı politikaların ve ithalat kotasının uygulanması ABD ithalatını durdurmuştur. Büyük bir dünya üretim fazlası oluşmuş ve bu, 1988'e kadar fiyatlar üzerinde baskı oluşturmuştur.³⁶³

³⁶⁰ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 24.

³⁶¹ Ivan Roberts, et al., "EEC Sugar Policies and World Market Prices", *Quarterly Review of The Rural Economy*, (Nov.1981), Vol. 3, No. 4, p. 310, (309-319), www.mkutup.gov.tr, 05.03.2010.

³⁶² A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 28.

³⁶³ A.k., s. 29.

Oldukça hareketli geçen 70'li yılların ticaret rakamları ise, Tablo 1.11'de verilmiştir. Rakamlardan da görüleceği üzere, AET 1976 sonrasında net ihracatçı konuma gelmiştir. Bunda en büyük nedenlerden biri, kendi üretimine verdiği desteklerdir. Bununla birlikte artan tüketim ve yaklaşık olarak sabit kalan tüketim, bu sonucun ortaya çıkmasını sağlamıştır.

(Milyon Ton)

	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979
Dünya Üretimi	74	75,8	75,8	76,9	78,9	82,5	90,4	90,8	88,9
Dünya Tüketimi	74,4	76	76,3	77,3	74,5	79,3	82,5	86,2	89,6
Dünya İhracatı	21	21,6	22,5	22,1	20,6	22,8	28,4	25	25,9
AET İhracatı	1,3	1,9	1,9	1,1	0,7	1,9	2,7	3,6	3,6
AET İthalatı	2,3	2,3	2,2	2,2	2,2	2,1	1,7	1,7	1,5

Tablo 1.11 70'li Yıllarda Dünya Şeker Ticareti ve AET'nin Durumu.

Kaynak: Ivan Roberts, et al., a.g.m., s. 312.

AET, 1968'den itibaren Ortak Şeker Politikası uygulamasına geçmiştir. 1 Kasım 1993'te yürürlüğe giren Avrupa Birliği Anlaşması ile de devam etmiştir. Bu politika ile AB, hem üreticisini korumayı hem de iç tüketimi ile uyumlu bir üretimi temin ederek kaynaklarını verimli kullanmayı amaçlamaktadır. AB, bu politika kapsamında bir müdahale fiyatı belirlemektedir. Bu fiyat, ürünün üreticinin elinde kalmaması için uygulanacak asgari fiyattır. Dünya şeker üretiminin yarıdan fazlası iç tüketime yöneliktir. Bu kapsamda AB'nin şeker konusunda temel prensibi öncelikle kendi kendine yeterlidir. Bu nedenle de, uygulanan müdahale fiyatını üreticisini koruyucu önlemler bağlamında düşünebiliriz. Zira müdahale fiyatı ile elde edilen gelirin %58'i pancar üreticisine, %42'si işleyicilere verilmektedir. AB aynı zamanda Lome Konvansiyonu kapsamında ACP ülkelerinden bir miktar şeker de ithal etmektedir. Ancak bunun AB'nin net ihracatçı konumunu etkilemediği ifade edilmektedir.³⁶⁴ Aslında Lome Konvansiyonu AB'nin ticari anlamda ACP

³⁶⁴ Ivan Roberts, et al, a.g.m., s. 311. AET ülkeleri ile ACP ülkeleri arasındaki Lome Konvansiyonu, 1975'te imzalanmıştır. Şeker protokolü ise bu imzadan yaklaşık bir ay sonra, 28 Şubat 1975'te devreye girmiştir. İngiltere'nin kurduğu Commonwealth Sugar Agreement, Lome Konvansiyonu kapsamına alınmıştır. 23 Haziran 2000 yılında 77 ACP ülkesi ile 15 AB üyesi ülke arasında ortaklık anlaşması Cotonou'da imzalanmıştır. Bu anlaşmayla Lome Konvansiyonu daha ileri götürülmüştür. Buna göre AB; ACP ülkelerinden süresiz olarak her yıl kararlaştırılmış bir fiyattan ham veya beyaz olarak şeker ithal etmek zorundadır. <http://www.acpsugar.org/Sugar%20Protocol.html>, 31.01.2010.

lkeleri pazarlarına ulaşımına da yardım eden bir anlaşma olarak görülmelidir. AB'nin kota sisteminden politika bölümünde ayrıca bahsedilecektir. Burada 1976'dan itibaren net ihracatçı konumuna geçen AB'nin, 1970'den 1995'e kadar olan üretim, tüketim ve ticaret verilerinin Ek 1.5'te yer aldığını belirtmekle yetinelim.

Günümüzde UTG kapsamında azaltılan veya kaldırılan ihracat teşvikleri, üretim teşvikleri gibi tarifeye dönüştürülmüş uygulamalar nedeniyle, pancar üreticisi olan ülkeler ihracattan çok kendi kendine yeterlilik politikasına yönelmektedirler. UTG görüşmeleri öncesinde 1994 yılında dünya net ihracatı 22.839 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Bunun 8.236 milyon tonu (% 36) gelişmiş ülkelerden, 14.603 milyon tonu (% 64) gelişmekte olan ülkelerden yapılmıştır. Küba'nın ihracatında 1991'de SSCB'nin dağılması sonrasındaki sert düşüşle birlikte, 1990'da % 35 civarında olan Orta Amerika'nın ihracatı 1994'de % 21'e gerilemiştir.³⁶⁵ Dünyanın on büyük ihracatçısı içinde 1994 yılında pancardan şeker üreten AB 3,263 milyon tonla üçüncü sırada, Türkiye 385 bin tonla onuncu sırada bulunmaktadır. Bu en büyük on ülkenin dünya toplam ihracatındaki payı % 88 gibi büyük bir rakamdır. En büyük beş dediğimizde bu rakam % 75 olmaktadır. Dünya ihracatını kontrol eden beş büyük ihracatçı; Avustralya, Brezilya, AB, Küba ve Tayland'dır. 1994'te toplam 29 ülke net ihracatçı durumundadır. Eğer ithalatından az ihracat yapanlarla, işleyip ihraç edenleri (ABD, Kanada ve Kore gibi) de sayarsak bu sayı 71 olmaktadır.³⁶⁶ İhracatla karşılaştırıldığında, ithalatçı on ülkenin toplam içindeki payı % 57 olarak kalmaktadır. 1994 yılı verilerine göre Hindistan en büyük ithalatçı olarak görünmektedir. Ancak Hindistan'ın durumu biraz farklıdır. Hindistan, periyodik olarak on yılda bir ciddi üretim düşüşü yaşamakta ve ithalatla açığı kapatmak zorunda kalmaktadır. 1994'den önceki üretim düşüşü 1985'de yaşanmıştır.³⁶⁷ Yani buradan Hindistan'ın sadece dönemselsel olarak ithalatçı konumunda olduğunu söyleyebiliriz. Dünya şeker üretiminin çok geniş bir coğrafyada farklı yöntemlerle yapılıyor olması, mevsimsel etkilere bağlı olarak yıllık retim

³⁶⁵ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 85.

³⁶⁶ A.k., s. 86.

³⁶⁷ A.k., s. 89.

rakamlarında çok büyük oynamalara yol açabilmektedir. Bundan dolayı, bir yıl net ithalatçı olanın bir sonraki yıl net ithalatçı konuma düşmesinin örnekleri oldukça fazladır. Bunlardan biri olan Çin, 1993'de 1.55 milyon ton ile net ihracatçı konumundadır. Hemen bir yıl sonra 1994'de bu kez 1.24 milyon ton ile net ithalatçı olarak dördüncü sırada yer almaktadır.³⁶⁸

Şeker ticaretinin gelişiminde GOÜ'lerin durumlarına baktığımızda, 1955'de savaş sonrası acil ihtiyaçtan dolayı GOÜ'ler net ithalatın %31'i ile kayıtlara geçmiştir. 1960'da %23 olan bu oran, 1975'de %26'ya çıkmıştır. 1980'de %45, 1985'de %53 olmuştur.³⁶⁹ Yani GOÜ'ler adına sürekli olarak bozulan bir dengesizlik durumu vardır. Bunun yanında sadece şeker ihracatına bağımlı ekonomiler açısından da sorunlu bir yapı vardır. Az Gelişmiş ve Yoksul ülkelerden ihracatlarının büyük kısmı bir ürüne bağlı olanların şeker ihracatçısı olarak konumlarına bakıldığında; şeker Mauritius, Swaziland, Guyana, St.Kitts ve Nevis'in % 20-49, Guyana ve Belize'nin %10-19 oranındaki ihracatını oluşturmaktadır.³⁷⁰ Bu noktadan bakıldığında şeker üzerindeki korumacı önlemlerin kaldırılmasından en çok yararlanacak ülkeler, GOÜ'ler ve AGÜ'lerdir. Ancak kendine uygun ürünlerde korumacı önlemlerin kaldırılmasını isteyen ülkeler, söz konusu şeker olunca son derce korumacı davranmaktadırlar.

UTG sonrasında tarım ürünlerine uygulanan farklı gümrük vergilerinin tarifeler adı altında tek bir kalemde toplanması kararlaştırılmıştı. Tarım Anlaşması uygulama döneminin sonunda (2001 yılında), dünya ortalama tarım ürünleri tarife oranı %62'dir. Bu hesaplama içerisinde ortalama şeker pancarı tarife oranı %79, ortalama şeker kamışı tarife oranı %52 olarak hesaplanmıştır.³⁷¹ Et ve süt ürünlerini ayırdığımızda şeker pancarı en yüksek tarife oranına sahip tarımsal ürün olarak görünmektedir. Şeker pancarının

---

³⁶⁸ A.k., s. 91.

³⁶⁹ A.k., s. 130.

³⁷⁰ Mohammad A.Razzaque, et al., "Problem of Commodity Dependence", *Commodity Prices and Development*, Ed.Roman Grynberg, Samantha Newton, Oxford University Press, New York, 2007, p. 9. (7-17)

³⁷¹ Harry de Gorter, et al, "Market Access: Economics and The Effects of Policy Instrument", *Agriculture and The WTO Creating a Trading System For Development*, (Ed. Merlinda D.Ingco and John D.Nash), World Bank and Oxford University Press, Washington, 2004, p. 69. (63-94)

daha yüksek bir tarife oranı ile korunmasının, şeker kamışı ile rekabet edemeyecek olması, ekim bölgesinin kamışa göre daha sınırlı olması ve bu nedenlerle pancar üreten ülkelerin daha çok kendine yeterlilik politikası izlemesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. OECD ülkeleri içerisinde “nominal koruma katsayısı”³⁷², şekerde 1986-1988 arasında 2,11 iken, bu rakam 2000 yılında 2,33 olarak gerçekleşmiştir.³⁷³

Şeker ticaretinin bugününe baktığımızda, dünya şeker üretiminin %79’unun kamıştan, %21’inin pancardan üretildiği görülmektedir. Bu durum, daha düşük maliyetle üretilen kamış şekerinin dünya şeker piyasası üzerinde belirleyici bir rolü olduğunu göstermektedir. 2003-2009 yılları arasında dünya şeker dengesi Tablo 1.12’de verilmiştir.

Dünya Şeker Dengesi Ekim/Eylül Dönemi (Bin Ton) Beyaz Şeker Eşdeğeri					
	Üretim	Tüketim	İthalat	İhracat	D.Sonu Stok
2003/04	130.871	132.892	40.946	41.478	58.728
2004/05	129.537	135.062	44.273	44.328	53.471
2005/06	138.151	140.132	44.508	44.322	51.676
2006/07	152.917	143.927	44.884	45.075	60.475
2007/08	153.747	147.847	44.295	44.393	66.278
2008/09	140.283	151.021	46.063	46.064	55.539
2009/10	144.587	153.258	49.939	47.984	48.823

Tablo 1.12 2003-2009 Arasında Dünya Şeker Dengesi.

Kaynak: Türkiye Şeker Kurumu 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 7.

Tablo 1.12’de görüldüğü gibi, tüketim artışı devam ederken üretimde özellikle son iki yılda, mevsimsel etkilere bağlı büyük düşüşler yaşanmıştır. Son sütunda gösterilen dönem sonu stoklarda da azalmaya neden olan bu üretim düşüşü aynı zamanda dünya şeker fiyatlarının yükselmesine de sebep

³⁷² “Nominal Koruma Katsayısı, ürünün fiyatına yönelik müdahaleler ile dünya piyasa fiyatlarından ne ölçüde uzaklaşıldığını göstermektedir. Bu konuda çeşitli araştırmacılarca benimsenen ortak yaklaşım; NPC değerlerinin 0.85 ile 1.15 arasında olmasının, müdahalelerin fiyatlarda dikkate değer bir çarpıklığa neden olmadığı, 0.85’in altındaki değerler üreticilerin fiyatlar yoluyla vergilendirildiğini, 1.15’in üzerindeki değerler ise korunduğu şeklindedir”. Betül Bahadır, *Çukurova Bölgesinde ve Ulusal Bazda Pamuk Üretiminin Rekabet Edebilirliği: Politika Analiz Matrisi (PAM) Yaklaşımı*, Basılmamış YL Tezi, Çukurova Üniversitesi, Adana, 2006, s. 65.

³⁷³ Harry de Gorter, et al, a.g.m., s. 71. Bütün ürünler için bu rakamlar, 1986-1988 arasında 1,34, 2000’de 1,58’dir. Aynı dönemlerde bu rakam OECD ortalaması olarak 1,58’den 1,34’e düşerken, Türkiye için 1,15’ten 1,31’e çıkmıştır.

olmuştur. 2008 yılında tonu 351 dolar olan dünya beyaz şeker fiyat ortalaması, 2009 yılında 485 dolara yükselmiştir.³⁷⁴ 2010 yılı Ocak ayında ise, son 29 yılın en yüksek fiyatı olan 730 dolar/ton değeri görülmüştür.³⁷⁵ Fiyat artışlarındaki temel neden, talepteki artışın üretim tarafından karşılanamaması durumudur. Kişi başına hızlı nüfus artışı olan ve nüfus yönünden kalabalık ülkelerdeki talep, iç üretimin yeterli olmadığı noktada ithalatla karşılanmaktadır. Örneğin 2009 yılında Hindistan, son 39 yılın en düşük muson yağmurlarını almış ve üretimi %45 azalmış, buna bağlı olarak Hindistan'ın 2009 yılında 3,2 milyon ton ithalat yapması fiyatlardaki anormal yükselişin temel sebebi olmuştur.³⁷⁶

Aslında ülkelerin şeker konusunda niye korumacı olduklarının cevabı burada mevcuttur. Tarım ürünlerinde "King Kanunu"na bağlı olarak fiyat artışının talep artışından fazla olması bir sebep olarak görülebilir. Ancak fiyat artışlarındaki aşırılığın temel nedenini, dünya borsalarında spekülatif olarak alınıp satılan ürünlerin üretimindeki küçük oynamaların, küresel sermaye tarafından maniple edilmesi olarak yorumlamak da mümkündür.

Dünyanın en büyük ihracatçısı konumunda olan ülkeler arasında AB'nin ilk on içindeki yerini korumakla birlikte son sıralara inmesi ise, aşamalı olarak üreticilere ve ihracata verilen desteğin DTÖ Tarım Anlaşması kapsamında azaltılması ile bağlantılı olarak düşünülmelidir. Zira ekim alanlarındaki verimliliğe bağlı olarak, kamış şeker pancar şekerine karşı rekabet üstünlüğüne sahiptir. Ancak AB kendine yeterlilik konusunda korumacı önlemlerden vazgeçmemektedir.

C. Şekerin Politik Değeri

Şekerin devletlerin politikalarındaki yeri birçok açıdan önemlidir. Bunlardan biri, ticarete konu olan ve yoğun rekabet alanı içinde kalan bir ürün olmasıdır. Bu nedenle tarihsel süreçte şeker ticareti, merkezi bürokrasiye sahip güçlü ulus-devletlerin savaşlarla artan harcamalarının en azından bir kısmını

³⁷⁴ Türkiye Şeker Kurumu, *2009 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, (08.04.2010), s. 10.

³⁷⁵ Uluslararası Şeker Örgütü (ISO), *Uluslararası Şeker Örgütü Piyasa Raporu Ocak 2010*, <http://www.sekerkurumu.gov.tr/arastirmaozetleri.aspx>, 01.08.2010.

³⁷⁶ Türkiye Şeker Kurumu, *2009 Yılı Faaliyet Raporu*, Ankara, (08.04.2010), s. 9.

finans edebilecek vergiler koyulabilen bir alan yaratmıştır. Örneğin Fransa Yedi Yıl Savaşları sonrasında gittikçe kötüleşen maliyeyi düzeltmek için plantasyonlardan gelen şekere uyguladığı vergileri artırmıştır. Şekerin politik değer taşımaya ilişkin bir diğer neden, toplumların beslenmesinde önemli bir yere sahip olmasıdır. Önemli bir karbonhidrat kaynağı olması nedeniyle, kapitalizmin gelişmesinde emekçi sınıfın ucuz enerji kaynağı olmuştur. Hatta bu konuda tüketimi artırıcı devlet politikaları, şekerin farklı formlarda kullanımını teşvik etmiştir. Bu sayede Güney Amerika'dan ve Afrika'dan getirilen kahve, Asya kaynaklı çay hem tüketimi artırıcı etki yapmış hem de ticaretin gelişmesini sağlamıştır. Kapitalizmin geliştiği dönemde beslenme alışkanlıkları, reçel ve tatlılar gibi birçok türev ürünün üzerine inşa edilmiştir. Bu yönüyle bağlantılı olarak, üretiminin kısa sürede planlanamaması nedeniyle de stratejik olarak değer taşıyan bir üründür.

Beslenme alışkanlıklarının dayatılması ise, dolaylı olarak egemen sınıfın politik çıkarlarının toplumsal olarak bir üst sıradüzende yer alması anlamına geliyordu. Mintz, Trinidadlı tarihçi Eric Williams'ın köle ticareti ve şekere ilişkin bir incelemesinde; "Liverpool ticaret oligopolü yalnızca on kadar firmanın elinde bulunmasına karşın, birçok kölecinin; vekillerin, kumaşçıların, bakkalların, berberlerin ve terzilerin kısıtlı olanaklarıyla oluşturulan gayet demokratik bir havuzdan finanse edildiğini" anlattığından bahseder.³⁷⁷ Plantasyonlara yatırım yapılması gerekmektedir ama sadece bu yatırımı yapabilecek birikime sahip olanlar, kısa sürede zenginleşme olanağı bulmuşlardır. Bununla birlikte şeker, toplumsal refahın artmasında oynadığı rol ile de önemli bir politik değere sahiptir. Bir diğer neden de emeğin sömürsü üzerine edinilmiş plantasyon bilgi birikiminin, kapitalizmde oynadığı roldür. Plantasyonlarda şeker üretiminin yapıldığı her dönemde bu nedenlerle şeker politik bir değer taşımıştır. Ancak 17.YY'dan itibaren şekerin devletlerin politikalarına etkileri ve bu nedenle politikalarda dikkate alınması belirgin şekilde önem kazanmıştır. 17.YY'dan itibaren İngiltere ve Fransa'nın plantasyonlarda şeker üretmeye başlamasının direkt ve dolaylı birçok sonucu olmuştur. Sürekli artan üretim, fiyatları süratle aşağı çekmiştir. Normal

---

³⁷⁷ Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 247.

şartlarda kârlılığın düşmesi beklenirken, üretim daha da fazla artırılarak kârlılık korunmaya çalışılmıştır. Daha fazla üretim artışı, daha çok köle emeği kullanımı ve daha çok endüstrileşen bir şeker üretim tarzını ortaya çıkarmıştır. Endüstrileşen üretime bağlı olarak ülke içi sanayi üretimleri de artış göstermiştir. Bu artışın bir nedeni plantasyonların ihtiyaçlarının karşılanması iken, diğer bir nedeni de köle emeğini tedarik etmek için kurulan ticaret bağlantılarında bu ürünlerin yerinin olmasıdır. Devletler için bu sistemin devamlılığı bir ölçüde şeker tüketiminin artırılması ve buna bağlı olarak da üretimin artırılmasına bağlıdır. Tüketimi artırmak için bulunan çözümler, yine sömürgelerden elde edilen tropik ürünler olmuştur. Beslenme alışkanlıklarında şekerin yeri, kahve, kakao ve çayın kullanımı ile birlikte artış göstermiştir. Bu artışlar şeker tüketimine bağlı türev ürünler ticaretini genel ticaret içerisinde önemli bir kalem haline getirmiştir. Yani diğer bir ifadeyle yukarıda da belirttiğimiz gibi, şeker tüketimini artırıcı önlemlerin ticaret üzerinde de etkileri olmuştur. Bunun yanında şeker, sanayileşme süreci yaşayan iç ekonomiler açısından, yoksul kesimlerin enerji ihtiyacının karşılanmasında önemli bir yere de sahip olmuştur. Özellikle 19.YY'da İngiltere'de reçel yapımı, kahvaltılık alışkanlıkları hep şeker tüketimi üzerine inşa edilmiş uygulamalarla topluma kabul ettirilmiştir.

Şeker plantasyonları, aynı zamanda büyük güç mücadelelerinin yaşandığı alanlar haline gelmiştir. Ticareten daha fazla pay kapabilmek ya da etkinlik alanını genişletmek amacıyla ülkeler birbirleriyle savaşmışlardır. Savaşlar, gittikçe daha güçlü ordu beslemeyi zorunlu hale getirmiş ve bu durumda devletlerin harcamaları hızlı bir şekilde artmıştır. İthalata bağımlı olan ülkeler, şeker ithalatına gittikçe daha fazla kaynak ayırmak zorunda kaldıklarından ve kritik dönemlerde fiyatına rağmen ulaşım olanaklarının sınırlandırılmasından dolayı yeni arayışlara yönelmişlerdir. Özellikle Almanya'da pancar şekerinin gelişimi, devletin politikalarının anlaşılması bakımından önemlidir. Almanya pancar şekerinin bulunuşuna kadar olan dönemde şeker sanayisi olmayan ve dışa bağımlı bir ülkedir. Merkantilist ideale uymayan bu durum, devlet açısından da bir sorun kaynağı olarak görülmektedir.

11 Ocak 1799'da tarımsal kimyacı Franz Carl Achard, ipek bir mendile sarılı yaklaşık yarım kilogram beyaz şekerini gösterirken, pahalı yöntemlerle de olsa bu üretimin Prusya'yı İngiliz, Fransız ve Hollanda şekerine bağımlılıktan kurtaracağını biliyorlardı.³⁷⁸ Pancar şekeri üç çıkar grubu yaratıyordu. Bunlar, pancar üreticileri, fabrika sahipleri ve rafineri işletmecileriydi. Devlet şekerde bağımsızlık adına bu üç grubun çıkarlarını gözetmek zorunda olduğundan, çıkarlar arasında uzlaşmaz bir çelişki oluşmuyordu. Ancak 1920'ye kadar fiilen bu üç sektör dikey entegrasyonla bir araya geldi.³⁷⁹ Tüketicilerin çıkarlarının korunması ise, o günün koşullarında çok üzerinde durulan bir konu olarak görülüyordu.

Almanya'da devlet açısından gelişmenin ise dokuz aşamada olduğu kabul edilebilir;³⁸⁰ İlk aşama Prusya hükümeti açısından oluşmakta olan endüstrinin desteklenmesidir. Bu aşamada Prusya kendi ülkesinde üretilen şeker vergi uygulamayarak önemli bir fiyat avantajı sağlamıştır. İkinci aşama, 1841-1849 yılları arasında, şeker kamışı ve pancarı arasındaki paritenin korunması maksadıyla uygulanmaya başlanan ve artırılan vergiler dönemidir. Vergilerin artırılması 141 şeker fabrikasının "Alman Şeker Birliği" adıyla bir araya gelmesiyle sonuçlanmıştır. Şeker pancarının verimliliğinin artırılması da bu dönemin bir sonucudur. 1860'a kadar olan aşamada Şeker pancarı üreticileri ve fabrika sahipleri, artık hükümet politikalarına etki edecek kadar güç kazanmışlardır. Bu dönemde şeker uygulanan teşviklere karşı olanlar tarafından bu çıkar grubuna "şeker baronları" denmiştir. 1864'de ithal edilen kamış şekerinin rafine edilip ihraç edilmesi durumunda ihracatçıya geri ödenen iadenin pancar şekeri aleyhine yarattığı olumsuz durum ortadan kaldırılmış ve şeker pancarı için de teşvik uygulanmaya başlanmıştır. 1913'e kadar olan dönemde Almanya dünyanın lider şeker üreticisi, şeker sektörü de 1902'ye kadar Almanya'nın en büyük ihracat sektörü olmuştur. Bu kararın ortadan kalkmasında Alman Şeker Birliği'nin temsilciler meclisi üzerindeki

---

³⁷⁸ George S.Vascik, Sugar Barons and Bureaucrats: Unravelling The Relationship Between Economic Interest and Government in Modern Germany, 1799-1945", *Business and Economic History*, Second Series, Vol. 21, 1992, 336 (336-342), <http://www.h-net.org/~business/bhcweb/publications/BEHprint/v021/p0336-p0342.pdf> , 06.05.2010.

³⁷⁹ A.k., s. 336-337.

³⁸⁰ A.k., s. 337-340.

lobisi etkili olmuştur. Ancak hazineden ödenen teşviklerin artması, hazine adına olumsuzluk yaratmıştır. 1887 ve 1890'da bu gerçeği görerek şeker konusunda yeni yasa teklifi hazırlayan Bismarck ve halefi Leo von Capri'nin teklifleri başarısız olmuştur. 1890 seçimleri ile başa geçen Sosyal Demokratlar, hem pancardaki vergileri hem de ihracat teşviklerini kaldırmıştır. Ancak aynı dönemde ABD'nin Almanya'dan gelen şekere sınırlarını kapatması, Almanya'da pancar ekimi yapılan bölgelerde ciddi ekonomik sorunlar yaratmıştır. Şeker çıkar çevreleri ile yakın ilişkideki merkez-sağ vekillerin zorlamalarıyla, 1896'da daha sonra kartelleşmeye yol açacak olan "Şeker Vergisi Yasası" çıkarılmıştır. 1902'de İngiltere'nin çağrısıyla toplanan ve amaçlarından biri pazarın ülkeler arasında paylaşılması olan Brüksel Konvansiyonu'nun Alman Meclisinde oylanması, Almanya'nın "şeker baronları"nın kamu bütçesinden faydalanmasını önlemek için fırsat yaratmasını sağlamıştır. Bu aynı zamanda üretim ve fiyat karteli kaldırılan Alman şeker sanayisinin dünya piyasalarındaki dalgalanmalara açık hale gelmesi demektir. Neticede 1902-1914 arasında fabrikaların %25'i kapandı, diğerleri de iç tüketime yöneldiler. Alman Şeker Birliği tüketimi artırmak için o güne kadar savunduğu tüketim vergisinin artırılması ile sağlanan gelirden ihracat desteği uygulanması görüşünden vazgeçip, tüketim vergisinin azaltılmasını savunmaya başladı. Başarılı olamayınca, orduda günlük olarak kahve ve şeker verilmesi konusunda Harp Dairesi'ni ikna ettiler. Savaşın başlamasıyla birlikte ihracat yasaklandı ve karne uygulamasına geçildi. 1918 Kasımından itibaren değişen rejimle birlikte, bürokrasinin önceliği tüketicinin şekere ulaşım hakkını korumak oldu ve bu kapsamda üreticilerin hiç de memnun olmadığı sabit fiyat uygulamasına geçildi. 1924'te tüketim vergisi %50 artırılarak 30 Mark/100 Kg. olunca tüketim inişe geçti. Bu durum, üretimde de büyük bir düşüşü tetikledi. 1914-1930 arasında şeker fabrikası sayısı, rafinerilerdeki düşüşe paralel olarak %50 azaldı. Serbest piyasanın da başarısızlığı, üreticileri Nazileri bir umut olarak görmeye itti. Yahudi fabrika sahipleri kovulurken diğerleri bunu alkışladı. Ardından Alman Şeker Birliği dağıtılarak yerine "İmparatorluk Şeker İktisadi Kurumu" olarak (*Reichswirtschaftsverein Zucker*) Nazi Partisi Köylü Lideri başkanlığında bir

kurum getirildi. Tam anlamıyla korporatist bir yapı hâkimdi. Amaç üretimi artırarak savaşa hazır olmaktı. Alman şeker sanayisi 1945 yılındaki Sovyet işgali ile çöküşe girdi.³⁸¹ Ancak 1950'lerle birlikte çok hızlı toparlandığını da burada hatırlatmakta yarar görüyoruz. Bunda teknolojik birikimle birlikte, Avrupa Birliği'ne giden yolun kilometre taşlarının aynı yıllarda döşenmeye başlamasının etkisi olduğunu da söyleyebiliriz.

Almanya örneğinden de görüleceği üzere şeker, ülke içerisinde belirli bir istihdam ve ticaret potansiyeli de yaratmıştır. Elbette bununla birlikte çıkarlarının korunması gereken üretici bir kesim ve fabrika sahipleri ortaya çıkmıştır. Beslenme anlamında halkın şekere erişim hakkının sağlanması da politik tartışmaların önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. İçerideki bu politik tartışmaların yanında, korunması gereken uluslararası dengeler de oluşmuştur. Şeker ticaretinin uluslararası düzenlemelere ihtiyaç duyduğu dönem, yoğun olarak 20.YY ile birlikte başlamıştır. Kolonyal dönemde yarattığı uluslararası etkiye ilaveten şeker ticareti sorunları, 19.YY'da hükümetler arası bir nitelik kazanmıştır. Kıta Avrupası'ndan yapılan gıda ihracatındaki artışa bağlı olarak, Belçika, Fransa, Hollanda ve İngiltere 1864 yılında Paris Şeker Konvansiyonu'nu imzalamışlardır. Bu anlaşma ile gümrük korumalarını ve desteklemeleri, şeker üretim ve ticaretinin eşit şartlarda yapılması amacıyla sınırlandırmaya karar vermişlerdir. Fakat kısmen başarısız olmuşlardır. Başarısızlığın temel nedeni değişik şekerlerin rafine edilme kalitesinin doğru tespitindeki teknik zorluklar olarak gösterilmektedir.³⁸² 1875, 1877 ve 1888'deki müteakip konvansiyonlar da bir sonuca ulaşamamıştır. YY'ın sonuna kadar Avrupa pancar şekeri endüstrisi olgunlaşmış ve hükümetler desteklemeleri artırmaktan dolayı ekonomik açıdan aşırı zorlanmaya başlamışlardır.

İngiltere, desteklenen ithalatın yurt içi rafine endüstrisine ve sömürge (şeker) sağlayıcılarına olan etkileri ile ilgileniyordu. İthalat ve ihracatçılar arasında yeterli anlaşma vardı. Bu anlaşma, 1902'de (Rusya hariç) Avusturya, Belçika, Fransa, Almanya, Macaristan, İtalya, Norveç, İspanya, İsveç ve İngiltere

---

³⁸¹ A.k., s. 341.

³⁸² A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 22.

hükümetleri tarafından imzalanan Brüksel Konvansiyonu'na dayanıyordu. Pancar ve kamış arasındaki rekabet şartlarını eşitlemek üzere katılımcılar, şeker üzerindeki direkt ve dolaylı tüm üretim ve ithalat desteğini kaldırmayı kabul ediyorlardı. Ayrıca desteklemeyi garanti eden ülkelerden yapılan şeker ithalatı üzerine karşı gümrük vergisi koymak ve ilave vergileri sınırlandırmak da amaçlanıyordu. Rusya bu konvansiyona 1907'de üye oldu ve konvansiyon, 1908 ve 1912'de yenilendi. Konvansiyon 1920'de I.Dünya Savaşı sonrası uygulanamaz hale geldiğinden dağıldı.³⁸³ I.Dünya Savaşı sonrası şeker ticaretinde kamış dominant hale geldi ve tropik kuşak ülkelerinde (Küba, Porto Riko, Havai, Filipinler, Java, Japon işgalindeki Tayvan ve diğerleri) kamış şekeri endüstrisi 1930'lara kadar gelişti. Avrupa'da bu dönemde pancar şekeri üretimi neredeyse durma noktasındaydı. Yine bu dönemde kamış cinsi ve üretim teknolojisindeki yenilikler, fiyatların ucuzlamasını sağladı ve yeni uluslararası düzenleme arayışına gidildi. Bunun sonucunda uluslararası anlaşma olarak değil ama büyük ölçüde endüstriyel seviyede anlaşmalar olan 1927/28 "*Tarafa Action*" ve 1931 "Chadbourne Anlaşması" gerçekleşti. 1937'de Milletler Birliği (*League of Nations*) himayesinde Uluslararası Şeker Anlaşması (ISA) görüşmeleri, daha geniş ve daha bağlayıcı bir yaklaşıma olan ihtiyaçtan dolayı gerçekleşti. 1937'de fiyat hedefi, etkin üreticilere makul bir kâr sağlayan ve üretim maliyetini aşmayan makul bir fiyat olarak tanımlandı. Temel enstrüman, stoklarla ilgili işlemler tarafından tamamlanan uygulanabilir kotalar yoluyla ihracatın düzenlenmesiydi. Anlaşma serbest pazar ile imtiyazlı pazar arasında ayırım yapan ilk anlaşmaydı. Ama yaklaşan II.Dünya Savaşı nedeniyle hiç uygulanamadı. Savaş öncesi dönem, şekerin uluslararası jeopolitik öneminin birçok örneğini vermiştir.³⁸⁴ Savaş dönemlerinde kesintiye uğrayan ticaret ve toplumun beslenme ihtiyacının karşılanması arasındaki hassas denge, bu politik yapının en önemli taşları olarak ortaya çıkmıştır. Bu bağlamda belirsizlik dönemlerine hazır olarak yakalanmak, ülkelerin şeker politikalarındaki temel yaklaşımlarını oluşturmaktadır. Bu nedenle şeker, savaş dönemlerinin altını olarak değerlendirilebilir.

---

³⁸³ A.k., s. 23.

³⁸⁴ A.k., s. 23.

Özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında, dünyada birçok ülke belirsizliğin etkilerini azaltmak adına, akaryakıt ve gıdada karne uygulamasına başlamıştır. Karne uygulaması, dönemin özelliği çerçevesinde devlet otoritesinin mutlak biçimde egemen kılındığı bir süreçte hem sınırlı olan kaynakları belirsizlik (savaş, kriz vb.) dönemi boyunca yetecek biçimde dengeli kullanmak, hem de spekülatif kâr sağlamaya dönük hareketleri engellemek gibi amaçları gerçekleştirmek için bir araç olarak görülmüştür. Bu dönemlerde tüketimin kontrolü, üretimin kontrol altında tutulması yoluyla gerçekleştirilmiştir. Zaman zaman siyasi tartışmalara konu olan karne uygulaması, sanıldığı kadar aksine savaşa giren ve girme ihtimali olan bütün ülkelerde uygulanmıştır. Örneğin ABD’de Pearl Harbour baskınına takip eden dönemde tüketimin kısılması için emir niteliğinde “M-55” kodlu bir genelge yayımlanmıştır. Buna göre 1940 tüketimi baz alınarak, şeker tüketiminin bu miktarları aşmaması için tedbirler yürürlüğe konmuş, 1942 Mayıs ayından itibaren de karne (rasyon) uygulamasına geçilmiştir.³⁸⁵ 1942 yılında kişi ve kurum bazında tahsis edilen miktar, bir önceki yıla göre %50 azaltılmıştır. Uygulanan karne sistemi, tüketim maddelerinin kitap içindeki o maddeye ilişkin pullarla alınabildiği bir sistem olarak tesis edilmiştir. 1947 yılına kadar uygulamada kalan karne yönteminde şeker kısıtlamasına ilişkin bilgiler ve karne örneği Ek 1.6’da verilmiştir. Kısıtlama sadece tüketiciler açısından değil, şekerin endüstriyel kullanımı için de karneye bağlı olarak gerçekleşmiştir. Ek 1.6’da verilen tabloda görüleceği üzere, şeker ticaretinin toparlanmaya başladığı 1947’ye kadar tedrici olarak paylar azaltılmıştır. Aynı dönemlerde kullanımın azaltılması ve tasarruf amacıyla kampanyalar da düzenlenmiştir. İngiltere’de İkinci Dünya Savaşı boyunca uygulanan karne sisteminde öngörülen şeker miktarları da ABD’deki değerlere yakındır. Ancak İngiltere’de karne uygulaması 1940’da başlamış ve Haziran 1954’e kadar tam 14 yıl sürmüştür. Şeker açısından başlangıç tarihi 8 Ocak 1940, bitiş tarihi Şubat 1953’tür.³⁸⁶ Bu noktada şekerin fiyatı ile ilgili bir belirleyici unsurun da diğer gıda maddelerinin fiyatı olduğunu belirtmekte yarar vardır. Savaş zamanında diğer gıda maddelerinin fiyatları da artmıştır.

³⁸⁵ Roy A. Ballinger, a.g.k., s. 45.

³⁸⁶ <http://www.woodlands-junior.kent.sch.uk/Homework/war/rationing4.html>, 10.01.2010.

Şekerin politik etkilerinin önemli bir alanı da emek gücünün kullanımında yaşanan değişime bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Gelişen teknolojik koşullara bağlı olarak tohum, makine vb. alanlarda yaşanan gelişmeler, emek yoğun faaliyetlerde de emeğin rolünü azaltmıştır. Örneğin İngiltere’de şeker pancarı üretiminde 1954’de hektar başına 300 saatlik işgücü (man-hours/ha) gerekiyorken, 1970’de 50, 2000 sonrasında ise 20 saatlik işgücü gerekir hale gelmiştir.³⁸⁷ Şeker pancarı için gereken işgücündeki bu azalış, diğer tarım ürünlerindeki işgücü ihtiyacının azalmasından çok daha fazla olmasının yanında, ülkelere göre farklı etkiler de yaratmaktadır. GÜ’lerde sanayinin ihtiyacı olan işgücüne katkı yapabilirken, GOÜ’lerde geçimini pancar üretiminden sağlayan aileler açısından olumsuz sonuçlar doğurabilmekte ve sosyal sorunların ortaya çıkmasına neden olabilmektedir.

Ancak şekerin emek piyasalarına olan etkisine daha geniş bir perspektiften bakmak da mümkündür. Şeker plantasyonları, köle emeği ile çalıştırılan tarımsal endüstrinin ilk örneklerindedir. 19.YY’a kadar fiyatı artan üretime bağlı olarak düşen şeker üretimini her şeye rağmen kârlı kılan etken köle emeği olmuştur. Fiyatların düşüşü, köle emeği sömürsünün derecesini artırıcı etki yapmıştır. İngiltere 17 ve 18.YY’larda şeker üretimi ve tüketiminde Avrupa hatta dünyanın ilk sırasındadır. Atlantik’te plantasyonları kontrol eden emperyal bir güç haline dönüşen İngiltere açısından çarkın dönmesini sağlayan en önemli etken köle emeği olmuştur. Ünlü ticaret üçgeni de bu unsur üzerinden yürümektedir. Ancak şeker üretiminin kârlı olmaktan tamamen çıktığı 19.YY’ın ilk çeyreğinde köleliğin tasfiyesi gerçekleşmeye başlamıştır. Bundan sonra plantasyonlardaki emek, Hindistan ve Çin gibi aşırı nüfus yoğunluğuna sahip ülkelerin çaresiz insanları ile sağlanmıştır. Bu noktada şunu belirtelim ki, paralı emeğe geçişle birlikte çalışanların emeğinin karşılığını alabildiği bir endüstri söz konusu bile edilemez. Çok ağır koşullarda ve çok ucuza çalışan işçilerin birçoğu ana vatanlarını göremeden ölmüşlerdir. İngiltere’nin endüstrisinin 18 ve 19.YY’lar boyunca emeğin olabildiğince ucuza çalıştırıldığı bir sistem olarak gelişme gösterdiği dikkate

---

³⁸⁷ A.Philip Draycott, *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, Oxford, 2006, s. 5.

alındığında, bunda emek konusundaki emperyal bilgi birikiminin artığının etkisi olmadığını söylemek mümkün değildir. Diğer bir ifadeyle emek-sermaye çelişkisinin temelleri, plantasyonlarda 17.YY'dan itibaren atılmıştır. Plantasyon üretiminde büyük bir paya ve bilgi birikimine sahip olan İngiltere'nin bu mirası kendi ülkesindeki sanayileşme sürecinde kullandığını düşünmek için oldukça fazla sebep bulunmaktadır. Bu yönüyle şeker, sermayenin emeğin değeri üzerinden yaratılan kârlılığının maddi temellerinin hazırlanmasına önemli katkılar yapmış görünmektedir.

Küreselleşme bağlamında şeker politikaları, etki alanlarını genişleterek bütün ülkelerin ortak çıkar alanlarının yeniden tanımlanmasını gerekli kılmıştır. Şeker politikalarının bugün ortak hale gelmesinin nedenlerinden biri, şeker üretiminin çok geniş bir coğrafyada yapılması, çok fazla sayıda ihracatçı ve ithalatçı bulunmasından kaynaklanmaktadır. Şeker üretimi öylesine geniş bir coğrafyada yapılmaktadır ki, fiyatları bir ya da birkaç aktörün belirleme şansı bulunmamaktadır. Şeker geliştirmekte olan ülke ihracatçılarının, gelişmiş ülke çiftçileriyle en fazla çıkar çatışması yaşadığı ticari metadır. Bu nedenle gelişmiş ülkelerin korumacı politikalarına karşı, geliştirmekte olan ülkeler de çıkarlarını korumak için katı milli politikalar geliştirme yoluna gitmektedir.³⁸⁸ Sadece korumacı önlemler olarak algılamak belki şekerin önemli bir yönünü görmezden gelme yanlısına yol açabilir. Aynı zamanda şeker, bir vergi kaynağı olarak görülmüştür. İngiltere 1651'den 1846'ya kadar şeker için ithalat vergisi uygulamış, 1846'dan sonra da bunu tedricen düşürmüştür.³⁸⁹ Bütün ülkelerde gelişen merkezi bürokrasi ve artan savaş maliyetleri, şekerini her zaman üzerinden vergi alınacak bir kaynak konumuna sokmuştur. Hatta İngiltere'nin şekerin tüketimini sürekli artırmak amacıyla topluma şekere bağlı beslenme alışkanlıklarını dayatması 19.YY boyunca da devam etmiştir. İngiltere 19.YY sonunda şeker üzerindeki vergileri kaldırdığında, şekerin üzerindeki ihracat teşviklerinin de İngiltere için bir yük oluşturması söz konusudur.³⁹⁰ Hiçbir devlet, maddi çıkarlarını göz ardı ederek serbest ticaretin erdemlerine inanmamıştır. Ama güçlü olanlar her zaman diğerlerini

³⁸⁸ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 28.

³⁸⁹ Roy A.Ballinger, a.g.k., s. 13.

³⁹⁰ A.k., s. 13, 14.

olmayan bu erdemlere inandırmaya çalışmıştır. Şeker konusunda ticaretin itici gücü her zaman tüketim artışı olmuştur. Şeker politikalarına yön veren temel unsur da her zaman şeker tüketim miktarı olarak kabul edilmektedir. Politikaların belirlenmesinde tüketim miktarının rolü, her zaman serbest ticaret düşüncesinden önde gelmektedir.

Şekerin yukarıda saydığımız politik özelliklerinden dolayı, millî politika geliştirme ihtiyacı baş göstermiştir. Bu ihtiyacın algısı ve bir ölçüde bu politikaların dinamikleri, büyük oranda dünya şeker piyasasının özelliklerinden, kısmen de şeker fiyatının dönemsel oynaklığından etkilenmektedir. İthalatçı açısından düşük fiyat-yüksek fiyat arasındaki oynamalardan etkilenmemek için kendi üreticilerini geliştirici önlemler almak önemlidir. İhracatçılar için ise yüksek getirili kısa dönemleri takip eden uzun dönemli maliyet altı satışlar önemli bir karar gerekçesidir. Millî politikalarla dünya şeker piyasası arasındaki etkileşim, bu politikaların geniş bir alanda uygulanmasını kısmen açıklar. 1974 yılında dünya şeker fiyatlarındaki anormal artışlarda görüldüğü gibi, fiyat ve politikalar arasında karmaşık ve dinamik bir ilişkiden söz edilebilir. Bazen fiyat politikayı belirlerken bazen de tersi olmaktadır. Bazı analizciler politikanın başat faktör olduğuna vurgu yapmaktadırlar. 1980'lerin ortasındaki şeker krizinin AB ve ABD'nin politikalarından kaynaklandığı söylenmektedir. Bu politikaların başlı başına 1974 ve 1980'deki yüksek fiyatları yarattığı da bir gerçektir. Hem AB, hem de ABD'nin politikaları, dünyadaki stokların azalmaya başladığı 1990'a kadar değişmemiştir. Ama bu kez 1990'da 16 sent/lb.'lik düşük bir zirve gerçekleşmiştir. Bunun temel nedeninin şeker pazarının değişen yapısında olduğu söylenebilir. 1974 ve daha az olsa da 1980'de ithalat pazarı, düşük fiyat elastikiyetine sahip gelişmiş ülkeler tarafından etkilenmiştir. 1990'a kadar yüksek fiyat elastikiyetine sahip gelişmiş ülkeler, baskın güç olarak onların yerini almışlardır. Bu ülkeler yükselen fiyatlara karşı daha az şeker olarak pazar baskısı ile zirve fiyatlarını düşürmüşlerdir.³⁹¹ Dünya ticaretinin dünya beyaz şeker borsa fiyatları ekseninde gerçekleştiği dikkate alındığında, borsaların spekülatif yönlendirmelere olan açıklığı da önem

---

³⁹¹ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 29.

kazanmaktadır. Bunun en basit örneği, yaklaşık 130 milyon ton olan dünya şeker tüketimine karşılık, birkaç milyon tonluk bir üretim açığının (iklimsel koşullar nedeniyle) oluşması durumunda fiyatlarda % 50 üzerinde yükselmeler görülebilmektedir. Örneğin 2008/2009 döneminde son 37 yılın en düşük muson yağmurlarını alan Hindistan'da üretimin %45 azalmasına bağlı olarak 3,2 milyon ton ithalat yapılması, dünya şeker fiyatlarını 1981'den beri görülmemiş derecede yükseltmiştir. 2008 yılında 351 dolar/ton olan ortalama beyaz şeker fiyatı, 2009 yılında 485 dolar/ton olarak gerçekleşmiştir.³⁹² Üretim fazlası sonucu yüksek stokların olduğu yıllarda ise, fiyatlar üzerinde ters yönde bir baskı oluşmaktadır. Şeker konusunda milli politika oluşturma gerekliliği, büyük oranda dünyada üretimdeki belirsizlikten kaynaklanan oynaklığın fiyatlar üzerinde yarattığı spekülasyon hareketlere karşı hazırlıklı olma gereğinden kaynaklanmaktadır.

Gelişmiş/gelişmekte olan, pancar/kamış gibi ayrımlar milli şeker politikalarının iyileştirilmesi ve geliştirilmesinin çoğunu açıklamasına rağmen, başka hedefler öngörülebilir. Tüketiciden üreticiye fiyat bazında gelirin yeniden dağıtılması bunlardan biri olabilir. Bu yöntem hem kırsal alan nüfusunun korunması hem de gıdada kendi kendine yeterlilik açısından daha temel hedefler ortaya koyabilir. Bir diğer hedef ekonomik kalkınma olabilir ve böylece şeker yüksek işgücü gereksinimi ve endüstriyel kapsamda buna kısmen uyabilir. Kalkınmayı sağlamak için uluslararası artan üretim ekonomik görünmese de, içeride işgücü ve toprak açısından anlamlı olabilir. Gelirin üretimi bir diğer hedef olabilir ama bunun uygunluğu daha tarihseldir. Günümüzde vergiler, gümrükler, tarifeler ve vergi uygulamaları, koruma aracı olması ya da genellikle tüketiciden üreticiye gelirin yeniden dağıtımını için kullanılması bakımından daha uygun görünmektedir.³⁹³

Şeker politikalarının oluşturulmasında hammadde olarak pancar/kamış üreticisi, bu hammaddeyi işleyen (rafine eden) sanayici ve bu ürüne uygun fiyatla ulaşım hakkı olması gereken tüketicinin çıkarlarının dengeli bir biçimde gözetilmesi gerekmektedir. Bu anlamda belirli bir kesimi koruyan ya da belirli

³⁹² Türkiye Şeker Kurumu 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 9,10.

³⁹³ A.k., s. 30.

bir kesime ayrıcalık tanıyan politikalar, toplumdaki sosyal dengenin bozulmasına yol açabilir. Devletler politika oluştururken çeşitli araçların dengeli birlikteliği ile çıkarları dengelemeyi gözetirler. Bu araçlar; 1. Üretimi kontrol etmek, 2. Tüketimi kontrol etmek, 3. Uluslararası ticaret kapsamında sınırları kontrol etmek şeklinde sıralanabilir. Üretimin kontrolü için ekim bölgelerinin sınırlandırılması, çiftçiye verilen desteklerin kontrolü, alım fiyatlaması, kota uygulamaları gibi çeşitli usuller söz konusu olabilir. Tüketim üzerindeki kontrol daha çok vergilendirme yoluyla gerçekleştirilebilir. Sınırlardaki kontrol ise, ithalata yasak koymaktan ziyade ithalatı ekonomik olmaktan çıkarıcı yüksek vergilendirme seçenekleri ve değişken kota uygulamaları ile yapılabilir. Son seçenekteki yüksek vergilendirme ve bunun yanında ithalata kota uygulamaları, DTÖ'nün en fazla mücadele ettiği konulardır. Zira bunlar serbest ticareti bozucu uygulamalar olarak kabul edilmektedir. DTÖ'nün ve bir anlamda onun taşeronluğunu yapan IMF ve DB'nin ülkeler üzerinde oluşturduğu baskılar dikkate alındığında, politika belirlemede dikkate alınması gereken bir unsur daha ortaya çıkmaktadır. Ancak bu dış belirleyici nitelikteki unsurun hangi ölçüde dikkate alınacağı, bir anlamda bağımsızlık sorunu olarak görülebilir. DTÖ'de çıkarları en üst düzeyde temsil edilen merkez ülkeler, kendi politikalarını belirlerken ağırlıklı olarak dikkate aldıkları üreticilerini koruyucu önlemleri rahatlıkla alabilmektedir. Ama çevre ve yarı çevre olarak adlandırabileceğimiz ülkelerin kendi üretimlerini ve üreticilerini koruyucu önlemler almasını dünya ticaretini bozucu bir etken olarak değerlendirebilmektedirler.

DB tarafından hazırlanan bir raporda, AB, Japonya ve ABD'nin kendi üreticilerine (hükümetlerin garanti fiyat, ithalat kontrolü ve üretim kotaları yoluyla) dünya fiyatının iki katından fazla para verdiği belirtilmektedir. Böylesi yüksek koruma uygulamalarının, dünyada ticareti yapılan şekerin neredeyse yarısını ithal eden bu net ithalatçı OECD ülkelerini (özellikle 1970'li yıllardan sonra) net ihracatçıya dönüştürdüğü de ifade edilmektedir.³⁹⁴ 1970'lerde yıllık şeker ithalatı 5 milyon ton olan ABD, 2000'lerde 1 milyon ton civarında yıllık

---

³⁹⁴ Donald Mitchell, *Sugar Policies: Opportunity for Change*, Development Prospect Group, World Bank Policy Research Working Paper 3222, (Feb.2004), s. 3.

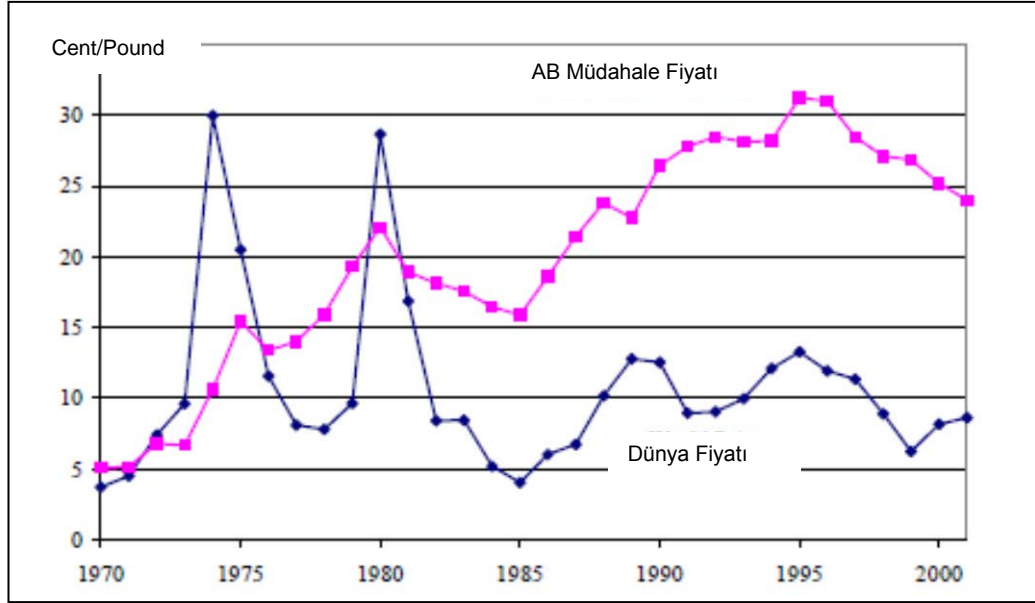
ithalat yaparken, AB 2,5 milyon ton net ithalatçı konumdan 5 milyon ton net ihracatçı konumuna geçmiştir. Aynı dönemde Japonya ise şeker ithalatını 2,5 milyon tondan 1,5 milyon tona düşürmüştür.³⁹⁵ İhracat desteklerinin bunda payı büyüktür. UTG kapsamında tedricen azaltılması ve nihayetinde tamamen kaldırılması planlanan bu destekler, ihracatının büyük bölümü şeker (benzer şekilde tarımsal ürünlere) bağlı olan AGÜ'leri ve GOÜ'leri oldukça olumsuz biçimde etkilemektedir.

Şeker pancarı üreten ülkelerde korumacı önlemler, yerli şeker endüstrisinin korunması adına uygulanmaya devam edilmektedir. Özellikle GÜ'lerde bu destekler oldukça yüksek miktarlarda olabilmektedir. UTG sonrasında gelişen süreçte "ticareti bozucu" bütün desteklerin kaldırılması eğilimi egemen olmasına rağmen, şeker pancarı tarımsal ürünler içerisinde en çok korunanlardan biri olarak kalmaya devam etmektedir. Bunun altında, buraya kadar açıklamış olduğumuz sebeplerden kaynaklanan politik kaygılar yatmaktadır. AB şeker politikası, bunun örneklerinden biri olması yanında dünya şeker ticaretine olan etkisiyle de önemlidir. Türkiye'de özellikle 4634 Sayılı Şeker Kanunu ile, AB'deki yapıya benzer bir yapı tesis edilmek istenmiştir. Ancak çiftçinin aldığı pay açısından bakıldığında böyle olmadığı, Türkiye'nin AB'nin çok gerisinde kaldığı görülmektedir. AB'de üretici müdahale fiyatının %58'ini alırken, Türkiye'de böyle bir sabit orandan bahsetme imkânı bulunmamaktadır. Zira politik tercihlere göre kurulan fabrikalardan bazılarının yılda sadece 15 gün çalışarak ürettiği şekerin maliyeti, Türkiye ortalamasının oldukça üzerindedir. Bu duruma ilişkin ayrıntılı incelemeye ilerdeki bölümlerde yer verilecektir.

AB ortak şeker politikası, 1968'de OTP'nin bir parçası olarak başlamıştır. OTP içerisinde yer alan ürünler için bir müdahale fiyatı belirlenmektedir. Fiyatlar tespit edilen müdahale fiyatının altına düştüğünde, Birlik ürünün tamamını müdahale fiyatından almayı taahhüt etmektedir. Bu uygulama çiftçinin korunması amacıyla gerçekleştirilmektedir. Şekil 1.1'de AB şeker müdahale fiyatının dünya fiyatı ile mukayesesi verilmiştir.

---

³⁹⁵<http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/Pubs/TradeNote14.pdf>, 15.08.2010.

Şekil 1.1 1970-2000 Arasında Dünya Şeker Fiyatı İle AB Müdahale Fiyatı.

Kaynak: Donald Mitchell, Sugar Policies: Opportunity for Cahnge, s. 28.

Şekilden görüleceği gibi, AB tarafından uygulanan müdahale fiyatı, genellikle dünya fiyatının iki katından biraz fazla bir miktar olarak gerçekleşmektedir. AB, şeker politikası kapsamında üretim kotaları, ithalat kontrolü ve ihracat teşviklerini kullanmaktadır. Uygulanan ihracat teşvikleri ise genellikle dünya fiyatının üzerinde olmaktadır. Bunlar şekerin satış fiyatına yansıdığından dolayı, teşvikler büyük ölçüde tüketiciden finanse edilmektedir. İthalat vergileri genellikle AB müdahale fiyatının altında olan dünya fiyatından şeker girişini engellemek amacıyla uygulanmaktadır. İhracat teşvikleri ise, ihracatçılara dünya fiyatından yapılan ihracat üzerinden AB müdahale fiyatı ile bu fiyat arasındaki farkı kapatacak tarzda ödenmektedir. Kotalar ise üretimi sınırlayıcı bir tedbir olarak uygulanmaktadır. Buna göre A kotası, bir sonraki yıl için bir önceki yılın tüketim ve üretim değerleri dikkate alınarak hesaplanan üretim kotasıdır. Üretilen pancarın mevsimsel etkilerden kaynaklanan artış miktarını korumak için de B kotası koyulmuştur. A ve B kotaları kapsamında üretilen şeker için AB müdahale fiyatı garanti edilmektedir. A ve B kotasının toplamının %82'si A şeker, %18'i B şeker olarak hesaplanmaktadır. Tüketim dışında kalan miktar, ihracat desteği verilerek ihraç edilebilmektedir. Ancak A ve B kotası dışında üretilen fazla şeker C kotası olarak adlandırılmakta ve herhangi bir şekilde

desteklenmemektedir. Sadece bu şekerin bir sonraki yılın kotasına dahil edilebilmesi söz konusu olmaktadır. C şekerinin ihracatı, dünya şeker fiyatı üzerinden gerçekleşmekte ve ihracat desteği ödenmemektedir. DTÖ'ye verilen taahhütler çerçevesinde 2000/2001 döneminde A ve B kotası şeker, 14,592 milyon ton iken bu rakam 2003/2004 için 13,449 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. Ancak kota uygulaması, ihracatta haksız rekabete neden olduğu gerekçesiyle, Brezilya, Avustralya ve Tayland tarafından DTÖ'ye şikayet edilmiştir.³⁹⁶ Buna karşın UTG kapsamındaki taahhütler, AB şeker politikasında büyük değişiklikler yapmamıştır.

İhracat desteği sadece AB sınırları içinde yetiştirilen pancar için geçerli değildir. ACP Protokolü ve diğer anlaşmalar çerçevesinde her yıl ithal edilen ham şeker ile AB'de üretilen (ABD'de HFCS olarak bilinen) izoglukoz ve inülin şurubuna da verilmektedir. Alternatif tatlandırıcılar için de benzer şekilde AB Komisyonu tarafından belirlenen kotalar geçerlidir. Bu kotalar DTÖ tarafından belirlenen ihracat limitlerine uygun olarak azaltılabilmektedir.

Üretimden alınan vergi açısından bakıldığında A kotası için %2 oranında alınan vergi, B kotası için (dünya fiyatına bağlı olarak) %30-37 arasında bulunmaktadır. Bu verginin %58'i üreticiden, %42'si işleyiciden alınmaktadır. Üretim vergileri şeker üreticilerinden tam olarak tahsil edilmektedir. Buna karşılık pancar üreticilerinin payı, fabrikanın pancar alımı sırasında alım fiyatından düşülmektedir. Bu nedenle vergi düşüldükten sonra kalan fiyat net pancar fiyatı olarak adlandırılmakta ve bu fiyat A pancarı için 46,70 Avro/ton, B pancarı için 29,70 Avro/ton olmak üzere ağırlıklı ortalama 43,75 Avro/ton olarak uygulanmaktadır. AB'nin şeker için uyguladığı politika araçları (özellikle ihracat destekleri), ihracatı büyük ölçüde şekere bağlı olan birçok GOÜ ve AGÜ'yi ihraç ettikleri ürünün dünya pazarlarındaki fiyatını baskı altında tutarak zor durumda bırakmaktadır.

15 Ülkeli bir birlik iken bu planlamaları kolaylıkla yapabilen AB, üye sayısı 25 ülkeye ulaştığında pancar üretimindeki artışı desteklemenin getirdiği mali yükten kurtulmanın çarelerini aramaya başlamıştır. Bir diğer baskı DTÖ

---

³⁹⁶ Donald Mitchell, a.g.k., s. 29.

limitlerinde içeriğinde şeker bulunan ürünlerin ihracatında yaşadıkları zorluklar nedeniyle işlenmiş gıda üreticilerinden gelmiştir. İşlenmiş gıda ürünlerinde şekerin katma değerinin yükseldiğini belirtmeye gerek bulunmamaktadır. Örneğin beyaz şekerin kilosu 2 TL iken bir kilo çilek reçeli 5-10 TL arasına çıkmaktadır. Oysa 1 kilo reçelin içerisinde yaklaşık yarım kilo şeker, yarım kilo da (kilosu muhtemelen şekerden daha ucuz olan) meyve bulunmaktadır. Dolayısıyla işlenmiş gıda üreticilerinin hükümet üzerindeki baskısı, siyasi olmaktan çok ekonomik olan bir birlik için büyük önem arz etmektedir. Şeker rejimindeki değişikliğin şeker kotalarında azalmaya yol açacağı görülmektedir. Bu durum ise birlik içinde sayıları 300 binden fazla olan pancar üreticilerini rahatsız etmektedir. Zira 2006'dan itibaren şeker reformu ile birlikte, AB desteklerin getirdiği ek yükten de kurtulmak amacıyla daha çok kendine yeterlilik politikasına yönelmiş görünmektedir.

Şeker politikası belirlenirken, üreticiler, tüketiciler ve ülke çıkarları arasındaki dengenin gözetilmesi gerektiğinden yukarıda bahsetmiştik. İşte pancar üreticisi ülkelerin şeker üretmesindeki politik gereklilik, bu dengenin kurulma ve sürdürülme arayışından doğmaktadır. Şeker sektörü, pancar üretiminden şekerin işlenmesine bütün süreçlerinde yarattığı istihdam, ülkenin kalkınma politikası ile olan yakın ilgisi ve şekerin besin olarak önemli bir karbonhidrat kaynağı olması nedeniyle ülkeler açısından önemli bir politik düzenleme alanı yaratmaktadır. Pancar üreten ülkeler için bu açıdan bakıldığında dengenin aranması gereken nokta, ülkenin kendi kendine yeterliliği olmalıdır. Böyle bir noktada aranacak denge üzerine kurulacak şeker politikası, tüketicilerin dünya fiyatlarının makul bir ölçüde üzerindeki bir fiyattan şeker almasına neden olurken, yaratacağı istihdam ve kalkınmaya olan katkısının yanında, belirsizlik ortamında dalgalanan dünya şeker piyasasına olan bağımlılığın ortadan kaldırılması ile birlikte tüketiciye dolaylı olarak daha güvenli bir piyasa yaratabilecektir.

Şeker politikalarını belirleyen en temel veri, tüketim miktarıdır. Bu miktar, ülkenin tarım politikaları ile de bağlantılıdır. Günlük enerji ihtiyacının %50-60 kadarını oluşturan karbonhidratların yanında, %10-15 kadarını oluşturan proteinler de tarım politikalarının önemli bir bileşenidir. Önemli bir

karbonhidrat kaynağı olan şeker, günlük ihtiyacın önemli bir bölümünü tek başına karşılama potansiyeline sahiptir. Yıllık üretiminin planlanabilmesi, beslenmedeki önemi ve yeri ile dünya piyasalarındaki dalgalanmalara olan bağımlılık derecesinin yüksekliği, şekeri stratejik bir ürün yapmaktadır. Bir çok ülkenin şeker konusunda tüketiciye yüklediği yüksek yüklere rağmen dünya piyasalarından ucuz fiyattan şeker almak yerine kendi tüketicisini desteklemesinin temelinde yatan neden de budur. Örneğin dünyanın en büyük net ithalatçılarından biri olan Japonya, tüketiminin 2/3'ünü ithalat ile karşılamaktadır. Japonya, ürettiği 1/3 kısım için uyguladığı yüksek destekler nedeniyle dünya fiyatının yaklaşık 10 katı kadar üretici fiyatına sahip bir ülkedir.³⁹⁷

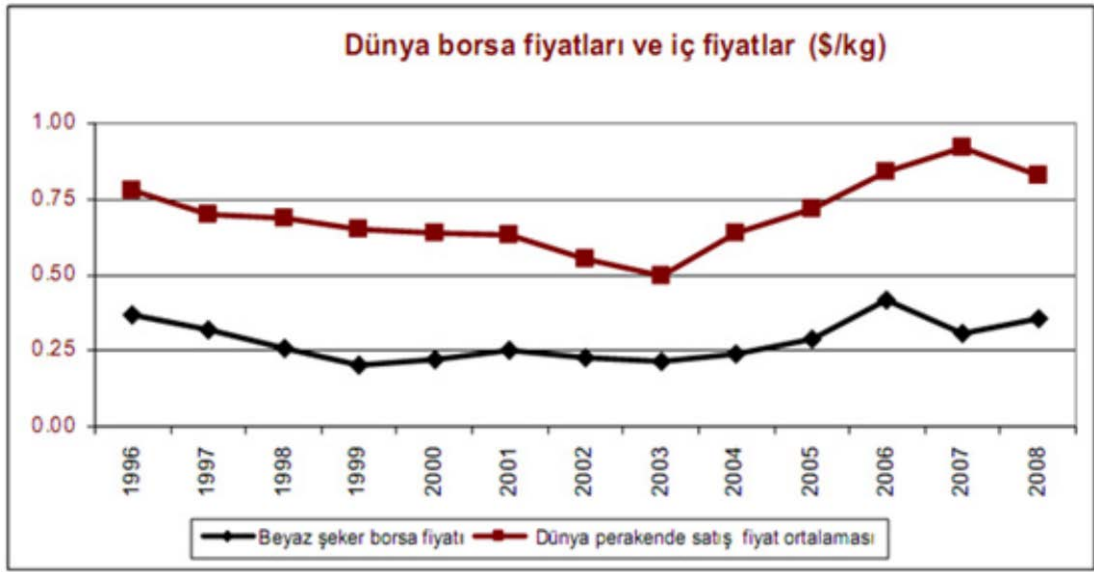
Şeker politikalarının gözetmesi gereken dengeyi etkileyen dış etkenler de, politikaların belirlenmesinde ve dengenin oluşumunda önemli bir yere sahiptir. Bunun en somut örneği, 1960'lara kadar ABD'nin en çok ithalat yaptığı Küba'ya siyasi gelişmeler sonucu bu tarihten sonra uyguladığı ambargo ile, ithalat kotalarını değiştirmesi olarak gösterilebilir. ABD siyasi gelişmeler sonucunda ortaya çıkacak duruma uygun alternatifli ithalat planları yapmıştır. ABD bu amaçla, 1948 Şeker Kanunu üzerinde sık sık değişikliklere gitmiş, net ithalatçı konumunu dikkate alarak, birkaç ülkeye bağımlı olmak yerine çok çeşitli kaynaklar için ithalat kotaları belirlemiş ve ithalat kaynaklarını çeşitlendirerek bağımlılığı azaltmaya çalışmıştır.³⁹⁸ AB'nin ACP ülkelerinden yıllık olarak ithal ettiği (yaklaşık) 1,2 milyon ton şekeri de aynı şekilde düşünebiliriz. AB'nin tüketim olarak bu şeker ihtiyacı yoktur. Ancak karşılıklı ticaret anlaşmaları kapsamında bu ülkelere çeşitli ürünler ihraç ederken, şekerin ihracatı içinde çok büyük paya sahip olduğu ülkelere de ithalat yapmaktadır. Bir anlamda kendi ticaret hacmini de geliştirmekte ve şeker sayesinde ilave katma değer yaratmaktadır. Bunun gibi çok çeşitli nedenlerle şeker politikasında çıkarları gözetilmek zorunda olan kesimler arasındaki denge, her gelişmeyle yeniden kurulmaktadır. Elbette dış siyasi

---

³⁹⁷ Donald Mitchell, a.g.k., s. 34.

³⁹⁸ Thomas H.Bates, "Long-Run Efficiency of United States Sugar Policy", *American Journal of Agricultural Economics*, Blackwell Publishing, Vol. 50, No. 3 (Aug., 1968), pp. 521-535, www.jstor.org/stable/1238257, 10.06.2009.

gelişmeler, devlet aygıtının çıkarlarının denge konumundaki ağırlığını artırmaktadır. Üreticinin çıkarlarının da belirli oranda korunmak zorunda olmasının faturası, büyük ölçüde tüketiciye çıkmaktadır. Uygulanan politika araçları ile serbest ticaret dışında bırakılan şekerin fiyatı da ülkeden ülkeye çok büyük farklar gösterebilmektedir. Ama bunun yanında şekerin dünya perakende ortalama satış fiyatı, şeker politikaları ve bu politikalar kapsamında uygulanan politika araçları nedeniyle beyaz şeker borsa fiyatlarının oldukça üzerinde bulunmaktadır.

Şekil 1.2 Dünya Borsa Fiyatları ve İç Fiyatlar

Kaynak: www.sekerkurumu.gov.tr

Şekil 1.2'de dünya borsa fiyatları ile perakende şeker fiyatı ortalaması arasındaki fark görünmektedir. Bu farkı yaratan etken, ülkelerin şeker politikaları kapsamında kullandıkları politika araçlarıdır. Şeker konusunda, serbest ticaret taahhüdüne girmekten kaçınılması, kendi kendine yeterlilik politikasının (pancar üreten) birçok ülke için vazgeçilmez olması, yukarıda bahsettiğimiz dengenin tüketici tarafını zayıflatmaktadır. Ancak tüketicilerin kendi kendine yetememe noktasında dengenin neresinde yer alabileceğinin kestirilmesi gerçekten güç görünmektedir. Şeker, etkilediği kitlelerin büyüklüğü ve bu kitleler arasındaki dengenin toplumsal boyutunun önemi yanında, beslenmedeki ağırlığı ve üretiminin planlanması yönüyle de stratejik bir üründür. Bu nedenle ülkelerin beslenme politikalarında da önemli bir yere

sahiptir. Tüketicinin şekere hangi fiyattan erişebildiği, politikalarla doğrudan ilgili bir konudur. Bu nedenle gıda konusunda tekelleşme riski, ciddi önlem alınması gereken bir sorundur. 1980 yılı rakamlarıyla 3-6 ÇUŞ'un buğdaydaki pazarlama oranı %85-90, şekerde %60, mısırdaki %85-90'dır.³⁹⁹ Eğer ABD net şeker ihracatçısı olsaydı, şekerdeki oranın da yükselebileceğini düşünmek mümkün olabilirdi.

Politikaların oluşmasında kullanılan araçları dört aşamada sınıflandırmak mümkündür;⁴⁰⁰ 1. Üretici, işleyici ve tüketici fiyatlarına müdahaleler, 2. İthalat kotaları ve korumaları, 3. İhracat kontrolü ve teşvikleri, 4. Üretim/arz kontrolü. Belirtilen bu dört araç birlikte kullanılabilir gibi, ülkenin sosyoekonomik yapısının gereklilikleri dikkate alınarak bir ya da bir kaç da uygulanabilir. Ama her ne olursa olsun, uygulama öncelikle çok iyi bir planlama gerektirir.

Politika belirlemede temel unsur, istatistiklerden yola çıkarak, tüketim ve üretim miktarlarının tahmin edilmesidir. Tespit edilen politika, tahmin edilen tüketimin nasıl karşılanacağına, ithalatın tercih edilip edilmeyeceğine ve üretici kesimin gelir düzeyinin sosyal dengeleri gözeterek biçimde kurgulanmasına, dünya fiyatlarındaki eğilimin iç piyasayı nasıl etkileyebileceğinin öngörülmesine, iklimsel nedenlerle tahmin edilen rekoltenin gerçekleşmemesi durumunda iç tüketimi karşılamak amacıyla alternatiflerin oluşturulmasına cevap vermelidir. Dünya piyasasında çok fazla sayıda üreticinin olması nedeniyle, şeker fiyatının belirlenmesinde bir ya da birkaç ülkenin doğrudan etkili olması söz konusu olmamaktadır. Ancak borsalarda spekülasyon hareketlere karşı da, mutlaka alternatifler tespit edilmelidir. Şeker politikalarının ekonomik ve sosyal yönü birbirini tamamlamalıdır. Kullanılan politika araçları, farklı çıkarların dengelendiği bir alan yaratmaya yardımcı olmaktadır. Bu yönüyle şeker politikaları, genel beslenme politikalarından bağımsız düşünülemez. Her şeyden önce beslenmeye ticari yaklaşım yerine, bunu bir insan hakkı olarak düşünmek, politikaların temeli olarak kabul edilebilir.

³⁹⁹ Zeynel Dinler, a.g.e., s. 317.

⁴⁰⁰ Şeker Kurumu, *2004 Yılı Faaliyet Raporu*, s. 12, www.sekerkurumu.gov.tr, 24.09.2010.

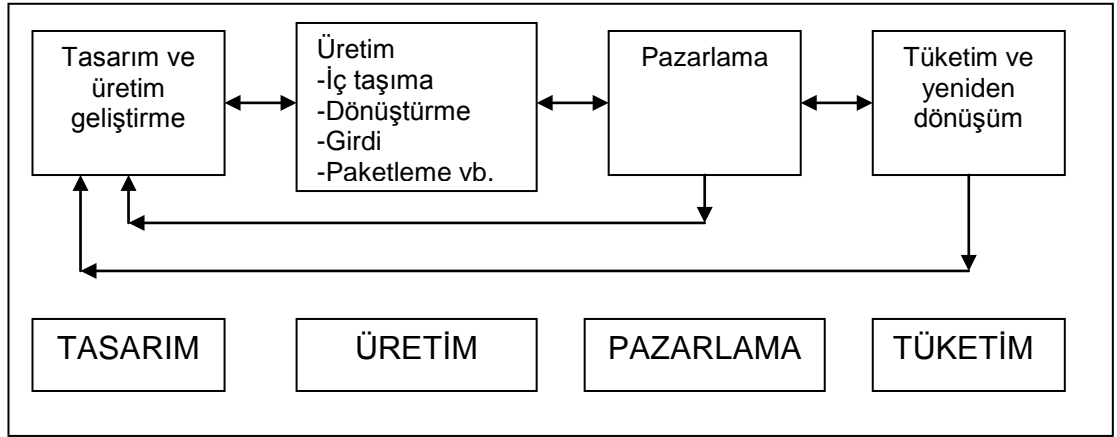
İKİNCİ BÖLÜM

KÜRESEL DEĞER ZİNCİRLERİ, TARIM VE ŞEKER

I. Değer Zincirleri

A. Tanım ve Kuramsal Temelleri

Değer zincirleri, bir ürün ya da hizmetin başlangıçtan (fiziksel dönüşüm ve çeşitli üretici hizmetlerinin bileşimini gerektiren) değişik üretim aşamalarını takip ederek, nihai tüketiciye dağıtımı ve kullanım sonrası nihai tüketimi aşamasına kadar gerekli faaliyetlerin tamamını içeren bir kavramdır.⁴⁰¹ Bu aşamaların her kademesinde ürün ya da hizmetin değişim değeri içinde yaratılan katma değer muhasebeleştirilmesini sağlayan bir yöntem olarak değer zinciri, emeğin sadece onun için ödenen para karşılığı maliyete olan etkisini dikkate alır. Bu yönüyle kapitalist üretim tarzının kârlılığı artırmak üzerine geliştirdiği analitik bir yöntem olarak görülebilecek olan değer zincirleri, basitçe dört aşamalı bir şemayla gösterilebilir.

Şekil 2.1 Jenerik Değer Zinciri

Kaynak: Raphael, Kaplinsky, Mike Morris, s.4.

Birçok ara mal gerektiren bir üretim sürecinde birçok da değer zinciri olacaktır. Ancak ara mal olarak üretim sürecindeki nihai kullanımı gerçekleşen bir ürünün değer zinciri, üretim safhası içinde değerlendirilerek, nihai değer zinciri içerisine sadece fiyat olarak yansıtacaktır. Ürünün

⁴⁰¹ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, *A Handbook for Value Chain Research*, IDRC, 2001, s.4. www.catie.ac.cr/econegociosagricolas/bancomedios/documentos E.T.:15.08.2008

karmaşıklığının artması, değer zincirini de karmaşık bir yapıya sokacaktır. Her durumda bahsettiğimiz fiyatın üretilen mal ya da hizmetin değişim değeri olarak belirlenen fiyatı yansıttığını tekrar belirtmekte fayda vardır. Diğer bir ifadeyle, kapitalist üretim tarzının her defasında yeniden üretimini sağladığı değişim değeri içerisinde emeğin gerçek payının tespiti, bu yöntemin ilgi alanı dışında görünmektedir.

Değer zincirleri, küreselleşme olgusuyla birlikte anılan bir kavramdır. Bu nedenle teorik temel, küreselleşmeyi ön kabul olarak görür. Sadece ulusal sınırlar içerisinde ele alınacak bu tür bir yaklaşım, mikro düzeyde kalacak ve değer zincirlerinin küresel boyuttaki “yönetişimini” göremeyecektir. Birçok kaynakta “küresel değer zincirleri” ifadesinin kullanılmasının nedeni de, değer zincirleri yaklaşımının küreselleşme bağlamında anlam kazanmasındandır. Bu durum Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD)’ın değer zinciri tanımında da görülmektedir. UNCTAD değer zincirini; “bir firma tarafından farklı coğrafi bölgelerde bir hizmet veya ürünün tasarımından nihai kullanıcıya ulaştırılmasına kadar yürütülen birbiriyle iç içe geçmiş üretim faaliyetlerinin tümü”⁴⁰² olarak tanımlamakta, küreselleşme ile birlikte uluslararası nitelik kazanan değer zincirlerinde kârın, tasarım ve pazarlama ağırlıklı olmak üzere, boyutu ve etki alanı genişleyen ulus aşırı şirketlere kaydığı vurgulanmaktadır. Örneğin 1980-1988 arasında kahve ve kakaonun üretim maliyetinin nihai ürün içindeki payı ortalama % 23,8 iken, 1999-2003 arasında bu oran % 9,1’e düşmüştür. Aslında bu durum Amin’in merkez-çevre karşıtlığı içerisindeki ücretlerin değişimi tanımına da uymaktadır.

Değer zincirleri, üretimin çeşitli aşamalarındaki maliyet unsurlarını belirlemeye yönelik çeşitli yaklaşımlarla benzerlik gösterse de, bunların tamamını içeren bütüncül bir yaklaşımı temsil eder. Kaplinsky, bu konuda üç değişik kavramsal çalışmanın değer zincirleri ile olan benzerliklerini ortaya koymaya çalışmıştır. Bunlardan ilki Porter’ın “değer sistemi”, diğeri Fransız

---

⁴⁰² UNCTAD, “Value Chain Issues”, [http://www.unctad.org/Templates/webflyer.asp?](http://www.unctad.org/Templates/webflyer.asp?27.04.2007, 05.02.2010)

akademisyenlerce ortaya konulan “akış analizi”, bir diğeri de Gereffi tarafından kullanılan “küresel meta zincirleri”dir.⁴⁰³

1. Porter ve Değer Zinciri

Porter değer zincirlerini, bir firmanın pazarda rekabet avantajı yaratabilmesi için, fiyatın oluşumuna etki eden birbiriyle ilişkili bütün stratejik faaliyetlerin, maliyetlerin oluşumunu anlamamızı sağlayacak şekilde bölünmesini sağlayan bir araç olarak tanımlamakta ve bunu anlatan şemayı değer sistemi olarak ortaya koymaktadır.⁴⁰⁴ Porter’ın değer sistemi içerisinde yer alan değer zinciri ise, şekil 2.2’de şematik hale getirilmiştir.

Burada her faaliyetin alt değer zincirleri bulunmaktadır. Örneğin “pazarlama ve satışlar” altında; pazarlama yönetimi, reklam, satış yönetimi, satış uygulaması, teknik destek ve promosyon gibi birimler yer alabilmektedir. Destek faaliyetlerinde görünen firma altyapısı, diğerleri gibi değişken bir maliyet unsuru olmadığından, temel faaliyetlerden ayrı olarak gösterilmiştir. Kesik çizgilerle görünen faaliyetler ise, temel faaliyetlerin her aşamasında etkili olan unsurlar olarak görülmektedir. Bu faaliyetlerin sonunda ortaya çıkan fiyat unsuruna eklenecek kâr ise, satış rakamını ortaya çıkaracaktır.

Şekil 2.2 Porter’ın Değer Zinciri Şeması

Kaynak: Michael Porter, “Value Chain and Competitive Advantage”, s. 52.

⁴⁰³ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 4-6.

⁴⁰⁴ Michael Porter, “Value Chain and Competitive Advantage”, *Understanding Businesses: Processes*, Ed.David Barnes, Britain, 2001, p. 49-51.

Porter için rekabet, bir firmanın varlığını sürdürmesi için olmazsa olmaz unsurdur. Porter, bütün düşünce sistemini bu kavramın (rekabetin) üzerine kurmuştur. Bunu yaparken de, pazarın gereklerine vurgu yapmaktan geri kalmamıştır.⁴⁰⁵ Pazarın gerekli kıldığı şey, müşteri ve pazar odaklı üretim stratejisidir. Aslında şöyle bir bakıldığında, neo-liberal politikaların kamu yönetimlerinde uygulama alanı bulmaya başladığı bir dönemde yani 1980'lerin ortalarında, Porter ve daha birçok yazarın vurguladığı pazar ve müşteri odaklı yaklaşım, aynı zamanda fordist üretimden post-fordist üretime geçişin de stratejisini çizmektedir. Neo-liberal politikalarla birlikte kamu yönetiminin müşteri odaklılığı tartışılmaya başlanmış ve toplam kalite yönetiminin kamu yönetimi içerisinde uygulanabilirliği tartışma zemini bulabilmiştir.

Porter, rekabet kavramından yola çıkarak değer zinciri içerisindeki yatay ve dikey entegrasyonun bir bölgede toplandığı rekabet gücü yüksek yapıları küme (*cluster*) olarak tanımlamıştır.⁴⁰⁶ Bu yapılar içerisinde yüzlerce farklı firma birbiriyle rekabet halinde ve işbirliği içerisinde çalışabilmektedir. Porter, etkinlik, etkililik ve verimlilik avantajları ile birlikte esneklik sağlayan bu yapıların değer zinciri oluşturmaya bir alternatif olduğunu savunmaktadır. Bu yapılara örnek olarak "Silikon Vadisi" ve 680 ticari şarap üreticisi ile binlerce bağımsız üzüm yetiştiricisinden oluşan "Kaliforniya Şarap Kümesi"ni göstermektedir. Çeşitli ülkelerde belirli bölgelerde bir alanda üretim yapılan bu tip kümelere rastlamak mümkündür. O bölgede gelişmiş bir sektör, sektöre yeni girecek firmalar için ihtiyaç duyulan altyapıyı sağlaması nedeniyle de tercih edilmekte ve böylece o bölgede belirli bir alanda uzmanlaşmış kümeler oluşmaktadır. Kümelerin yakın bir iş kolundaki farklı kümelerle nispeten zayıf bağlarla bir araya gelmesi ise, bir bölgede tek başına faaliyet gösteren bir firmaya karşı rekabet avantajı doğurmaktadır. Kümeler aynı zamanda bölgesel gerekliliklerden de ortaya çıkabilmektedir. İsrail'in tarımsal üretim ve sulama konularında kendine yeterlilik politikası nedeniyle uzmanlaşmış olması, ya da hastanelerin çok olduğu bölgede

---

⁴⁰⁵ A.k., s.79-80.

⁴⁰⁶ Michael E.Porter, "Clusters and New Economics of Competition", *Harvard Business Review*, November-December 1998, s. 77-90, Reprint Number:98609.

medikal malzeme ve ilaç şirketlerinin de artması bunlara örnek olarak gösterilebilir. Sonuç olarak kümeler, küresel pazarda da rekabet avantajı sağlayan ve değer zincirlerine alternatif yapılar olarak ortaya konulmaktadır ve hükümetlerden bu oluşumu destekleyecek adımlar atmaları talep edilmektedir.⁴⁰⁷ Buraya kadar kümeler içerisinde yer alan firmaların rekabet avantajından bahseden Porter, konuyu uluslararası boyuta taşımaktadır. O'na göre; kümeler geliştirmemiş fakir ülkeler ucuz işgücü ve doğal kaynaklarıyla rekabet edebilir. Gelişmekte olan ülkeler için kümeler geliştirmeyi, eğitim ve yeteneklerin geliştirilmesini bu ülkenin merkeze açılabilmesi için zorunluluk olarak ileri süren Porter, çevre ülkelerin de günün birinde merkezin parçası olabileceği yanılsaması ile standart üretimin ucuz alanlara kaydırılmasını da önermektedir. Sanayileşmiş tek bir bölge yerine her biri farklı alanlarda uzmanlaşmış çok bölgeli kümelerin rekabet avantajını artıracığından da söz etmektedir. Son tahlilde kümelerin anlaşılabilmesi için stratejik olarak, yer seçimi, bölgesel olarak bağlanmak, kümeyi büyütme ve bir arada çalışmak konularının gündeme alınması gerektiğini söylemektedir.

Kümeler konusunda devletin anti-tröst yasalar, kümeleri özendirici düzenlemeler, hem yerel hem merkezi düzeyde eğitim ve fiziksel altyapının temini, rekabet kurallarının belirlenmesi konularında etkili olmasını savunan Porter, 1998 yılında yazdığı bu makalesinde özel sektör-devlet işbirliği üzerinde önemle durmuştur. Kamu yatırımları ile özel sektör yatırımları arasındaki çizginin bulanıklaştığını ifade eden Porter, kümeler konusundaki tezinin kamu ve özel için birlikte çalışma alanları yarattığını da söylemektedir. Elbette makalenin yazıldığı 1998 yılı, kamu yönetiminde kamu-özel işbirliği söyleminin ağırlık kazanmaya başladığı bir döneme denk düşmektedir.

Porter yönetim yazınındaki eğilime paralel olarak, 2002-2006 yıllarındaki makalelerinde, sosyal sorumluluk ve sosyal maliyet kavramlarına yönelmiştir. Bu kapsamda, değer zinciri olarak tanımladığı şemadaki her aşamada, (kirlilik, iş güvenliği, çevrenin korunması vb.) çeşitli sosyal sonuçlar doğduğunu, bunlar konusunda firma tarafından yapılacak düzenlemelerin

---

⁴⁰⁷ A.k.

firmaya rekabet avantajı yaratacağını da söylemektedir.⁴⁰⁸ Değer zinciri üzerinden tespit edilen sosyal sorumlulukların rekabet unsuru olarak görülmesi, bir anlamda yapılan iyiliğin de metalaştırılması sonucunu doğurmaktadır. Bu durum kapitalizmin ruhuna son derece uygundur.

2. Fransız “*Filiere*” Yaklaşımı

“*Filiere*” Fransızca “adım adım” anlamına gelen bir sözcüktür. Literatürde İngilizce karşılığı olarak “*chain*” (zincir) veya “*thread*” (sıra) kullanılmaktadır. Fransız akademisyenler, ABD tarımındaki araştırmasındaki katma değer süreçlerinin analizlerini, 1960’larda Fransız tarımında dikey entegrasyon ve sözleşmeli üretim süreçlerinin analizine uygulamışlardır. İlk uygulamalar, firmalar arasındaki girdi-çıkı ilişkilerinin bölgesel ekonomik çarpan etkisine vurgu yapmış ve ölçek ekonomilerinden, işlem ve taşıma maliyetlerinden kaynaklanan etkinlik kazançlarına odaklanmıştır. Sonrasında Fransız koloni politikasında tarımsal alana ve 1980’lerde sanayi politikalarına uygulanmıştır. İlk olarak bölgesel çalışmalara uygulanırken, dünya ticaretine ilginin arttığı 1980’ler, yaklaşımın yönünü de değiştirmiş görünmektedir. Son dönemlerdeki çalışmalarda kamu kurumlarının etkilerini dikkate alarak, çağdaş değer zincirleri yaklaşımına yakınlaşmıştır. Ancak değer zincirlerinden farklı olarak statik bir karakter taşıyan, belirli bir noktadaki durumun analizini ve bilgisini veren bu yaklaşım, değer zincirlerinin dinamik olarak kapsadığı niceliksel değişiklikleri göstermekten uzaktır.⁴⁰⁹

1980’lerde kullanılan anlamıyla “küresel zincir” (*global filiere*), bir ürünün ilk aşamasından tüketim aşamasına kadar olan ekonomik sürecin, ekonomik, yönetsel ve politik bileşenlerinin bütünü olarak tanımlanmaktadır.⁴¹⁰ Küresel zincir yaklaşımı, ticaret akış analizi kavramlarının çoğunu kullanmasına karşın, teknolojik, örgütsel ve ticari aşamalara daha yakından bakmaktadır. Küresel zincir yaklaşımını tarımsal piyasalara uygulama fikri, Amerikalı iktisatçı Goldberg’e aittir. Goldberg, bu yaklaşımın diğer analitik modellere

---

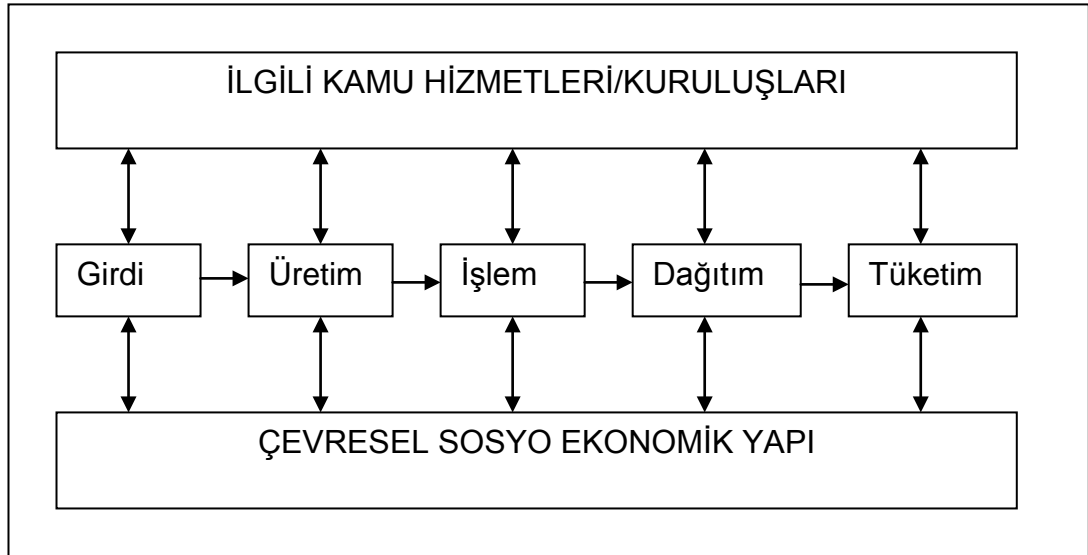
⁴⁰⁸ Michael E.Porter, Mark R.Kramer, “Strategy and Society The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility”, *Harvard Business Review*, December 2006, HBR.ORG, s. 1-14.

⁴⁰⁹ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 7.

⁴¹⁰ Vito Saccomandi, *Agricultural Market Economics*, Netherlands, 1998, s. 23.

ampirik analiz hazırlamakta kullanılabileceğini savunurken, Fransız iktisatçı Malassis, onu tarımsal bir ürünün fiyatının oluşum aşamasındaki parçaları tanımlamak için kullanmıştır.⁴¹¹ Bu bağlamda “*filiere*”, sunduğu ilave bilgilerle geleneksel ticaret akış analizinden ayrılmaktadır.

“*Filiere*” yaklaşımı, bir ürünün üretim, işlem, dağıtım ve tüketim süreçlerindeki bütün işlemleri bağlantı ve ilgi alanıyla birlikte inceleyen bir yaklaşım olarak, kamu-özel sektör işbirliği uygulamalarına destek olan bir yaklaşım olarak da kullanılabilmektedir. Buna göre zincirin her aşamasında uygulamalara dâhil edilmesi gereken unsurlar mevcuttur. Mundil, tarım politikaları özelinde bu yaklaşımın kullanılmasının, sıklıkla ihmal edilen alt sektörel sorunların çözümüne odaklanmayı sağlayacağını savunmaktadır.⁴¹² Böyle bir yaklaşımın politika yapım sürecine katkı sağlayacağını da belirten Mundil, aynı zamanda şekil 2.3’te görüldüğü gibi bütüncül bir yaklaşımla sorunların çözülmesinin mümkün olabileceğini de belirtmektedir.

Şekil 2.3 Jenerik Zincir (*Filiere*)

Kaynak: K Mundil, “The Importance of the *filière* Approach in Mauritian Agricultural Policy”, s.54.

Her ne kadar zincir analizi, değer zincirlerinden farklı olarak örgütsel yapı ve kurumsal ilişkilere odaklanmış görünse de, çok farklı teori ve yöntemlerden beslenen bir analiz yöntemi olarak görülmektedir. Köklerini neo-klasik refah

⁴¹¹ A.k., s.23-24.

⁴¹² K. Mundil, “The Importance of the *filière* Approach in Mauritian Agricultural Policy”, *Food and Agricultural Research Council AMAS* 1997, s.51-59. <http://www.gov.mu> , 03.02.2010

analizinden alan birçok muhasebe tekniği kadar, sistem analizi, endüstriyel örgüt, kurumsal iktisat, yönetim bilimi (*management science*)⁴¹³ ve Marksist iktisat, zincir analizi yapanların faydalandıkları kuramsal kaynaklardan bir bölümünü oluşturmaktadır.⁴¹⁴ Bu yönüyle temelini teknokratik tarımsal araştırmalardan alan zincir yaklaşımı, kullanıcıları tarafından “tarafsız” ve tamamen ampirik olarak kabul edilebilmektedir. Pratik ve uygulanabilir ampirik sonuçlar ortaya koyması nedeniyle zincir analizinin politik sonuçlar ürettiğinden bahsedilememektedir. Ancak bölgesel üretim sistemlerine ve kamu kuruluşlarının bu sitemlere etkisine odaklanan bir yaklaşımın politik sonuç üretmeyeceğini iddia etmek çok zorlama olacaktır. Yine de ortaya çıkan sonuçların uluslararası ticaret boyutundan ziyade, daha özgün mikro düzeyi ilgilendirdiğini düşünmemiz, yaklaşımın ruhuna uygun görünmektedir.

Özellikle 1980’lerde dünyada hakim paradigma olan neo-liberal politikalarla birlikte, Dünya Bankası’nın kahve, kakao ve pamuk için istediği liberal politikalar ekseninde, Fransa kendi ticaret alanı olarak gördüğü Afrika ülkelerindeki müdahaleci ticaretini meşrulaştırmak için, düzenleme teorisi ve işlem maliyetleri teorisini içselleştiren bir zincir yaklaşımı geliştirmiştir.⁴¹⁵ Böylece gittikçe liberalleşen ticaret ve piyasalar, zincir (*filiere*) analizinin ilgi alanı haline gelmiştir.

Diğer yaklaşımlara göre daha uzun bir zaman perspektifinde kullanıla gelen zincir yaklaşımı içerisinde farklı gelenekler de gelişmiştir. 1960’larda gelişen ampirik araştırma geleneği bunlardan biridir ve sistem yaklaşımını öne çıkarma eğilimindedir. Değer zinciri yaklaşımına daha fazla yaklaşan kantitatif gelenek ise, 1990’larda gelişme göstermiştir ve girdi ve çıktıların ölçümü ile akışın her aşamasında ortaya çıkan katma değer ölçmeye yönelik bir yaklaşımı öne çıkarmaktadır. Antropolojik gelenek ise, 1970’li yıllarda gelişen ve dünyadaki güç ile piyasalara odaklı olan bir yaklaşımı öne

---

⁴¹³ Burada işletme yönetiminden bahsedilmektedir. Temelde (*filiere*) yöntemin işletmelerin yapı ve faaliyetine odaklı olması, kamu yönetimini analizde dolaylı bir nesne olarak görmeyi gerekli kılmaktadır.

⁴¹⁴ Philip Raikes and others, “Global Commodity Chain Anlysis and French Filiere Aproach: Comparision and Critique”, *Center for Development Research WP*, Feb.2000, p. 12-13, <http://rmportal.net/library/content/frame/global-commodity.pdf> , 16.01.2010.

⁴¹⁵ A.k., s. 13-15.

çıkarmakta, daha çok küresel meta zincirleri yaklaşımına yakın durmaktadır.⁴¹⁶

Zincir yaklaşımına katkıda bulunan iki okuldan söz edilebilir;⁴¹⁷ bunlardan biri, Düzenleme Okulu'nun katkılarıdır. İlk olarak Fransa'daki düşük kalite şarap sektörünün post-fordist yeniden yapılanmasına katkıda bulunmak için yapılan çalışmalarla başlayan katkılar, düzenleyici mekanizmaların ve geliştiren, üreten, yeniden yapılandıran kurumların, üretim ve tüketimdeki rolüne odaklanarak, güçlü bir tarihsel bakış açısı sağlamıştır. Bir diğer katkı sağlayan teori ise, 1980'lerin ikinci yarısında ortaya çıkan "Anlaşma Teorisi"dir. Yeni kurumcu iktisattan beslenen bir yaklaşım olmasına rağmen, çözümlerinin birçoğunda düzenlemeci etkiler bulunduğu öne sürülmektedir. Teori, zinciri oluşturan asimetrik bilgiye sahip parçalar (kamu kuruluşları, firmalar ve diğer özel kuruluşlar) arasında ortak bir dil oluşturulması üzerine kuruludur. Ülke içi, endüstriyel, piyasa ve toplumsal olmak üzere dört kategoride koordinasyonu öngören bu yaklaşım, günümüzde yönetimi çağrıştırmaktadır. Fransızların Afrika'daki ticari partnerleri ile olan ticaretindeki etkinliğini korumak üzerine kurguladığı kantitatif gelenek, İngiliz ticaret ortaklarına karşı bir rekabet avantajı yaratmışken, 1989 yılındaki Dünya Bankası raporu ile temellendirilen yönetim, yönetim anlayışı alanında Kıt'a Avrupası ile Anglo Amerikan yaklaşım arasındaki mücadelenin yeni bir boyutu olarak da görülebilir. Sonuç olarak, zincir (*filiere*) yaklaşımının, teorik, tarihsel ve ekonomik kökeninin değer zincirine göre daha derin olduğunu söylememiz, yanlış olmayacaktır.

3. Gereffi ve Küresel Meta Zincirleri

Kapitalizm Gereffi'nin bakış açısıyla, kabaca beş bölümde incelenebilir.⁴¹⁸ Bunlardan ilki, Adam Smith'in işgücünün üretime yönlendirilme derecesi ile ulusun refahı arasında paralellik kurduğu ve bu çerçevede feodalizmden bağımsız hale gelen ve serbest dolaşan işgücünün oluşmaya başladığı erken kapitalizm dönemidir. Bunu 19.YY'da üretim ve ticaretin iyi entegre olmuş

---

⁴¹⁶ A.k., s. 15-18.

⁴¹⁷ A.k., s. 18-21.

⁴¹⁸ Gary Gereffi, "International Economy and Economic Deveelopment", p. 206-233.

piyasa sistemi içine eklemlendiği rekabetçi kapitalizm dönemi takip etmektedir. Bu dönemde kurumlarıyla ekonominin kaynak ve işgücü ihtiyacının teminini kollayacak güçlü devletlere olan ihtiyaç ortaya çıkmaktadır. Üçüncü olarak 1840-1870 yılları arasında İngiltere öncülüğünde gelişen ve ikinci dünya savaşı sonrasına kadar uzanan emperyalizm döneminden söz edilebilir. Bu dönemin başında İngiltere tarafından üretilen mallar, çevrede üretilen temel ürünler karşılığında ihraç edilmekte ve dünya para sistemi, İngiltere tarafından yönlendirilmektedir. Yine bu dönemin en büyük özelliği, İkinci Dünya Savaşına kadar olan türbülanslı dönemde merkezdeki kapitalist güçlerin çok büyük ölçüde gelişmesi olmuştur. Dördüncü olarak, İkinci Dünya Savaşı sonrası, ABD'nin politik, ekonomik ve askeri hegemonyasının altında geçen ve uluslararası şirketlerin yükselişinin yaşandığı uluslararası kapitalizm (monopolcü kapitalizm) dönemi gelmektedir. Bu dönemi var eden bütün kurumların etkinliğini kaybetmesiyle birlikte, 1980'lerden itibaren dünya ticaretinin bileşenleri yeniden tanımlanmaya başlamıştır. Beşinci aşamayı oluşturan küresel kapitalizm de böylece ortaya çıkmıştır.

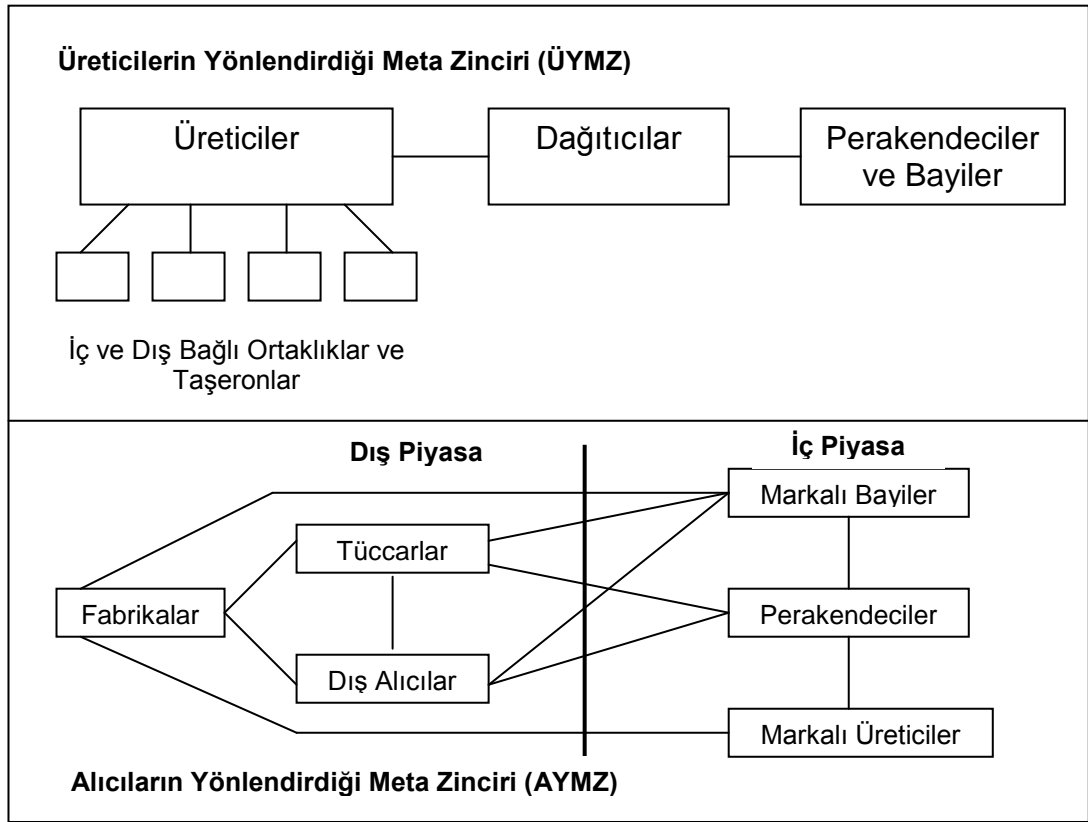
Meta zincirleri yaklaşımı temel olarak, 1960-1980 yılları arasında Marksist düşünce çerçevesinde gelişen dünya sistemi teorisinden beslenmektedir. Yukarıdaki tanımlamada beşinci sıradaki küresel kapitalizme denk düşen meta zincirleri yaklaşımı analizini, post-modern düşüncenin şekillendirdiği post-fordist üretim sistemi içerisinde yapar. Bu üretim sisteminde ulus devletlerin önemi azalmış, sınırlar önemini yitirmeye başlamıştır. Dünya sistemi teorisi, Wallerstein'in ortaya koyduğu şekliyle, dünya ekonomisini merkez ve çevre olarak iki eksenli işbölümü bağlamında ele alır. Merkez-çevre karşıtlığı aynı zamanda ilişkisel bir kavram olarak, üretimin kârlılık derecesini de içermektedir. Çevresel ürünlerin üreticilerinden merkeze özgü ürünlerin üreticilerine devamlı bir artı değer akışının oluşturduğu eşitsiz mübadele ise, sistemin ürettiği sonuç olarak ortaya konmaktadır.⁴¹⁹ Meta zinciri yaklaşımı ise, bu sistemin işleyişini meta odaklı olarak analiz etmeye

---

⁴¹⁹ Immanuel Wallerstein, *Dünya Sistemleri Analizi, Bir Giriş*, (çev. Ender Abdaloğlu ve Nuri Ersoy), Aram Yayınları, İkinci Basım, İstanbul, 2005, s. 51-52.

çalışmaktadır. Bu çerçevede Gereffi ve diğerleri, ham maddeden nihai ürüne kadar dünya ticaretinin ötesinde, ekonomik entegrasyon içinde gerçekleşen küresel üretim sisteminin ortaya çıkışına odaklanırken, tarihsel bakış açısından bir ölçüde uzaklaşmaktadırlar.⁴²⁰

Küreselleşme, birbirinden farklı yapıda ekonomik ağlar oluşturmuş olan sanayi ve ticari şirketler tarafından geliştirilmektedir. Bu farklı ağlar, iki farklı meta zincirinin oluşmasına neden olmaktadır. Bunlardan biri “üreticiden yönlendirilen”, diğeri “alıcıdan yönlendirilen” meta zincirleridir.⁴²¹

Şekil 2.4 Jenerik Meta Zincirleri.
Kaynak: Gary Gereffi, 2001, s. 1619.

Şekil 2.4’te de görüldüğü üzere; üretici tarafından yönlendirilen meta zinciri, üretim sisteminin tamamının ve bütün katmanlarının üretici tarafından kontrol ve koordine edildiği sistemi tanımlamaktadır. Buna verilecek en tipik örnek, uçak, otomobil ve bilgisayar üreticilerinin durumudur. Bu tip meta

⁴²⁰ Philip Raikes and others, 2000, p. 3.

⁴²¹ Gary Gereffi, “Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains, With Special Reference to Internet”, *American Behavioral Scientist*, Sage Pub., Vol.44, No.10, (June 2001), p. 1616-1637.

zincirlerindeki lider firmalar, genelde küresel oligopollerdir. Alıcı tarafından yönlendirilen meta zinciri içinde ise, büyük perakendeciler, bayiler ve marka üreticileri başat rol oynar. Merkezden bağımsız üretim ağları genel olarak “Üçüncü Dünya”da konuşlanmıştır. Alıcı tarafından yönlendirilen meta zincirinde kârın oluşumu, üretici tarafından yönlendirilen meta zincirinde olduğu gibi ölçek, hacim ve teknolojik avantajlardan değil, daha çok yüksek değerli araştırmaların, tasarımın, bayilerin ve tüketici pazarlarında gelişen yer edinmiş olan tüccarların birleşiminden sağlanır.⁴²²

ÖZELLİKLER	ÜRETİCİNİN YÖNLENDİRDİĞİ META ZİNCİRİ (ÜYMZ)	ALICININ YÖNLENDİRDİĞİ META ZİNCİRİ (AYMZ)
Yönlendiren Sermaye	Sanayi sermayesi.	Ticari sermaye.
Asıl Rekabet Alanı	Araştırma ve geliştirme, Üretim.	Tasarım, pazarlama.
Giriş Sınırları	Ölçek ekonomisi.	Kapsam ekonomisi.
Ekonomik Sektörler	Dayanıklı tüketim malları, ara malları, sermaye malları.	Dayanıksız tüketim malları.
Tipik Endüstriler	Uçak, otomobil, bilgisayar.	Giyim, ayakkabı, oyuncak.
Üretici Firma Sahipliği	Uluslararası firmalar.	Gelişmekte olan ülkede hakim bölgesel firmalar.
Ana Ağ Bağlantıları	Yatırım tabanlı.	Ticaret tabanlı.
Hakim Ağ Yapısı	Dikey.	Yatay.

Tablo 2.1 Meta Zincirlerinin Çeşitlerine Göre Özellikleri.

Kaynak: Gary, Gereffi, 2001, s. 1622.

Meta zincirleri yaklaşımında küresel boyutta bir değerlendirme yapılırken, kamu yönetimi boyutunda bir değerlendirme görünmemektedir. Bunun yanında Gereffi, meta zincirlerinin, Porter’ın değer zincirlerinden en azından dört noktada ayrıldığını vurgulamaktadır.⁴²³ Buna göre meta zincirleri; 1. Analize açık bir uluslararası boyut katar, 2. Meta zincirinin değişik bölümlerindeki lider firmalar tarafından kullanılan güce ve bu gücün zamana bağlı değişimine odaklanır, 3. Ağı stratejik bir araç olarak kullanmayı gerektiren rekabetçi avantajın kilit kaynağı olarak, bütün zincirin koordinasyonunu gösterir, 4. Örgütsel öğrenmeye, zincir içindeki konumunu

⁴²² A.k., p. 1620.

⁴²³ A.k., p. 1622.

geliştirmeye ve birleştirmeye çalışan firmaların önemli bir mekanizması olarak bakar. Buradan yola çıkarak meta zincirlerinin ana hipotezlerinden biri, belirli bir sektörde firma için, gelişmenin zincirdeki en önemli lider firmaya eklemlenmeyi gerektirdiğidir.

Meta zincirleri terimi, ilk olarak 1977 yılında Terrence Hopkins ve Wallerstein tarafından yazılan bir makalede kullanılmıştır. Dünya sistemi içerisindeki üretim süreçlerine ve bu süreçlerde emeğin rolüne odaklanmış olan yazarları, 1994 yılında, 1992'de Duke Üniversitesi'nde düzenlenen "Dünya Sisteminin Ekonomi Politikası" adlı konferansta sunulan bildirilerin derlendiği "Meta Zincirleri ve Küresel Kapitalizm" adlı eserlerinde "küresel meta zinciri" (KMZ) terimini kullanan Gereffi ve Korzeniewicz takip etmiştir.⁴²⁴ İkisi de dünya sistemi teorisine dayanıyor görünmekle birlikte, Hopkins ve Wallerstein'in tarihsel analizlerine karşı, Gereffi'nin yaklaşımı bugüne odaklıdır ve daha çok firmalar arası ilişkiler tarafından şekillendirilen küresel ticaret ağı ile ilgilidir. Diğer bir ifadeyle KMZ analizi, dikkatini küresel ticaretin örgütsel görünümüne yöneltir. Gereffi'nin KMZ analizi, dört boyutta tanımlanabilir: zincirin girdi-çıkışı yapısı, çevre, yönetim yapısı ve kurumsal ağ yapısı.⁴²⁵ Bu çerçevede farklılar daha net tanımlanabilir. Ancak farklılıkları bir tablo üzerinde görmek faydalı olacaktır. Bu amaçla hazırlanan Tablo 2.2, meta zincirleri, küresel meta zincirleri ve küresel değer zincirleri arasındaki farkları ortaya koymaktadır.

Tablo 2.2'de Porter'ın "Değer Zinciri" ve Fransız "Filiere" yaklaşımına yer verilmeme nedeni, bu iki yaklaşımın daha mikro ölçekli analizleri içermesinden kaynaklanmaktadır. Daha çok iş ve sektör analizi şeklinde uygulanan ve inceleme nesnesi sektör düzeyinde kalan bu yaklaşımlar, temelde Marksist görüşten beslenerek gelişmiş olan meta zincirleri kavramından ayrılırlar. Diğer bir ifadeyle bunlar işletme temelli yaklaşımlar olarak adlandırılabilir. Bu nedenle Tablo 2.2'de küresel sistemi kapitalist

---

⁴²⁴ Jennifer Bair, "Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back Going Forward", *Competition & Change*, USA, Vol.9, No.2, June 2005, p. 153-180.

⁴²⁵ Philip Raikes and others, 2000, p. 3.

ilişkiler bağlamında inceleyen yaklaşımlar arasındaki farklar değerlendirilmiştir.

Ayırım	Meta Zincirleri	Küresel MZ	Küresel DZ
Teorik Temel	Dünya Sistemleri Teorisi	Dünya Sistemleri Teorisi ve Örgütsel Sosyoloji	Uluslararası İş Yazını ve KMZ
İnceleme Nesnesi	Dünya kapitalist ekonomisi	Küresel endüstride şirketler arası ağlar	Küresel endüstride sektörel mantık
Yöneldiği Kavramlar	1. UA işgücü dağılımı 2. Merkez, çevre, yarı çevre 3. Eşitsiz mübadele 4. Kondratief Çevrimi	1. Endüstri yapısı 2. ÜYMZ ve AYMZ yönetimi 3. Örgütsel öğrenme ve endüstriyel yükselme	1. Katma değer zincirleri 2. Modellerin yönetimi 3. İşlem maliyetleri 4. Endüstriyel yükselme ve kârlılık
Entelektüel Etki	1. Bağımlılık Teorisi 2. Yapısalcı Gelişme İktisadı	1. ÇUŞ yazını 2. Karşılaştırmalı Gelişme yazını	1. UA iş ve UA örgütler 2. Ticaret ekonomisi 3. Küresel/UA üretim ağları/sistemleri
Önemli İsimler	Hopkins & Wallerstein, Arrighi & Drangel	Gereffi & Korzeniewicz, Bair	Humphrey & Schmitz, Gereffi, Kaplinsky (+)

Tablo 2.2 Meta Zincirleri, KMZ ve KDZ Karşılaştırması

Kaynak: Jennifer Bair, 2005.

ÜYMZ'lerin küresel ölçekte oligopol piyasaların oluşumundan yukarıda bahsetmiştik. Bilindiği gibi oligopol, bir sanayi dalında birkaç firmanın, eksik rekabet koşulları içerisinde pazarın kontrolünü ellerinde tutarak, aşırı kârlar elde etmesini sağlayan bir yapıyı anlatır. Oligopol piyasalar, toplum refahı açısından, kaynak dağılımını bozması ve gelir dağılımı adaletsizliği yaratması nedeniyle eleştirilmektedirler.⁴²⁶ Bu durum küresel ölçekte merkez-çevre karşıtlığı bağlamında ele alındığında, çevrenin az gelişmişliğinin bozulan gelir yapısının bir sonucu olarak ortaya çıktığını düşünebiliriz.

Buraya kadar, KDZ'ne benzeyen üç temel yaklaşımı açıklamaya çalıştık. Bu üç temel yaklaşım aynı zamanda KDZ'nin geliştirilmesine entelektüel katkıda da bulunmuştur. KDZ yaklaşımı içinde Porter'ın "değer zinciri" yaklaşımının mikro ölçekli pragmatist yönü (firmanın kârlılığını öne çıkaran teknik yönü), KMZ yaklaşımının, küresel güç merkezleri ve firmalar arası ağları inceleyen yönü ve Fransız "filier" yaklaşımının kamu-özel işbirliğine varan bir boyutta,

⁴²⁶ Besim Üstünel, *Ekonominin Temelleri*, 5. Basım, Ofset, İstanbul, 1988, s. 246-247.

kamunun politika yapım sürecinin firma kârlılığına etkisini inceleyen yönünün bir araya getirildiği bir yaklaşım ön plana çıkmaktadır.

Değer zincirleri terimi, kullanım maksadı göz önüne alındığında, mikro düzeyde ele alındığında bir işletmecilik tekniği olarak görülmektedir. Ancak makro düzeyde ele alındığında kapitalist üretim tarzının küresel örgütlenme biçimini yansıtmaktadır. Bu nedenle birçok kaynakta sadece “değer zinciri” terimi yerine “küresel değer zinciri” terimi kullanılmaktadır. Terimin kullanım biçimi kökeni ile de ilişkilendirilebilir. KMZ kökenli bir analiz küresel değer zincirini öne çıkarırken, sektör temelli olarak bir firmanın kârlılığı üzerine yapılan bir analiz, Porter’ın “değer zinciri” terimine daha yakın durmaktadır. Ancak bizim inceleme alanımız itibariyle Küresel Değer Zinciri (KDZ), KMZ yaklaşımından türemiş ve karar alma süreçlerinin yönetim boyutunda ele alındığı küresel üretim sürecini ifade etmektedir.

B. Değer Zincirleri, Rekabet ve İşbölümü

Daha çok üç temel yaklaşımdan etkilendiğini belirttiğimiz KDZ yaklaşımının ortaya çıkışı, uluslararası ticaretin dinamiklerinin tartışıldığı ve bir süreç olarak ele alındığında bu ticaretin nasıl yönetileceği sorularının cevabının arandığı bir döneme denk düşmektedir. Küresel üretim ağları üzerine çalışan akademik araştırmacılar, 2000 yılı Eylül ayında, İtalya’nın Belaggio kentinde bir araya geldiler. Rockefeller Fonu sponsorluğunda toplanan akademisyenlerin bir araya getirilme nedeni, küresel üretim ağlarının farklı boyutlarını (ve her bir boyutu ayrı ayrı çalışan araştırmacıları) (KDZ araştırmaları olarak belirlenen) ortak bir terminoloji çatısı altında toplamaktı.⁴²⁷ İtalya’da Rockefeller Konferans Merkezi’nde yapılan bu çalışma grubu toplantılarına; Catherine Dolan, John Humphrey, Raphie Kaplinsky, Hubert Schimitz (İngiltere); Peter Gibbon (Danimarka); Gary Gereffi, Katherine McFate, Meenu Tewari (ABD); Alfonso Fleury (Brezilya); Mike Morris (Güney Afrika); Florence Palpaceur (Fransa); Ji-Ren Lee (Tayvan); Dorothy McCormick (Kenya) katılmışlardı. Bu çekirdek katılımcı kadrosuna ilave olarak alt toplantılara, akademik araştırmacılar, politika

---

⁴²⁷ Jennifer Bair, a.g.k., p. 162.

yapıcılar ve çeşitli kuruluşlardan (Birleşmiş Milletler Sanayi Kalkınma Örgütü (UNIDO), Birleşmiş Milletler Ticaret ve Kalkınma Konferansı (UNCTAD), DTÖ, DB Kalkınma Ekonomisi Araştırma Grubu, ILO Küreselleşmenin Sosyal Boyutu Komisyonu, Uluslararası Ticaret ve Sürdürülebilir Kalkınma Merkezi, ABD Sendikalar Birliği (AFL-CIO), İngiliz yardım kuruluşu olan Oxfam, vd.) Hükümet Dışı Örgüt (NGO) gönüllüleri katılıyordu.⁴²⁸ 2004 yılına kadar devam eden bu ortak çalışmaların önemli amacı, “sınır aşan üretim ağlarındaki “yönetişim” ilişkilerini öngörmek ve açıklamak için politika yapıcılara yardımcı olacak bir teori geliştirmek” olarak açıklanmaktaydı.⁴²⁹ KMZ yaklaşımı içerisindeki ÜYMZ, dikey entegrasyona dayalı bir üretimi gerektiriyordu. Ancak 1990’ların sonlarına doğru, dikey entegrasyona dayalı üretimlerde bir çözülme yaşanmaya başlamıştı. Çözülmeyi hızlandıran etkiler, güçlü perakendeciler tarafından yönlendiriliyordu. Bu durum ÜYMZ’lerinde daha çok alıcı etkisini tetikledi. Bir yandan dikey entegrasyon çözülürken, diğer taraftan “alıcı tarafından yönlendirilen” terimi oluşan ağları açıklamakta yetersiz kalıyordu. Böylece “meta” kavramının yerini, hem zincir metaforuyla uyumlu olarak “katma değer” terimini, hem de yatırımda kârı yaratan ana unsur olan emeği kapsayan “değer” kavramı almış oldu.⁴³⁰ Yani meta zincirleri yaklaşımı, KDZ’den bağımsız olarak varlığını sürdürmedi. Onun içinde eriyerek yeni bir teorik yaklaşımın doğuşunu sağladı. Bu nedenle, KDZ’lerini bir ölçüde KMZ’lerinin bir türevi olarak görmek mümkündür. Araştırmalarda karşılaştırmalı tablolar içerisinde yaratılan farklılık, sadece epistemolojik bir fark olarak algılanmalıdır. Gereffi de, ÜYMZ ve AYMZ terimleri yerine, üreticinin yönlendirdiği değer zinciri ve alıcının yönlendirdiği değer zinciri terimlerini kullanabilmektedir.⁴³¹

Kapitalizmin her şeyi metalaştırmasının sonucunda, üretim süreçlerinin birbirine bağlandığı ve oluşan meta zincirinin toplam üretim maliyeti ile nihai

---

⁴²⁸ Timothy J.Sturgeon, “From Commodity Chains To Value Chains”, MIT Industrial Performance Centre, (January 2008), <http://web.mit.edu/ipc/publications/pdf/08-001.pdf>, 10.10.2009, s. 4.

⁴²⁹ A.k., s. 4.

⁴³⁰ A.k., s. 8-10.

⁴³¹ Gerry Gereffi, Olga Memedovic, “The Global Apparel Value Chain:What Prospects for Upgrading by Developing Countries?”, UNIDO, Vienna, 2003, s. 3, <http://www.inti.gov.ar/>, 08.05.2009.

ürünün fiyatı arasındaki farkın bir şekilde belirli kümelerce paylaşıldığı bir süreç söz konusudur. Wallerstein, tüm kapitalistler için geçerli birikim oranının, meta zincirinin başı ile sonu arasındaki farkın ne ölçüde büyütülebildiğine bağlı olduğunu belirtmektedir.⁴³² Bu sorun, meta zincirinin yönetilmesi ile farkın büyütülmesinin mümkün olabileceği fikrinden yola çıkılarak, meta zincirlerinin yönetimini disiplinler arası bir yaklaşımla ele almayı zorunlu kılmıştır. Ancak sorun sadece farkın büyütülmesi değil, aynı zamanda kapitalizmin doğasına uygun biçimde bu farkın yeniden üretilmesidir. Bu nedenle küreselleşme ile birlikte, ürünlerin yaşam sürelerinin⁴³³ kısaldığından söz edebiliriz. Meta zincirleri, özellikle bireye özgü üretimin yaygınlaşması anlamında kârın yeniden üretimine büyük katkı sağlamış görünmektedir. Post-Fordist üretimin en büyük katkısı olarak, kârın yeniden üretilmesi noktasındaki tıkanıklığı aştığından bahsetmek de mümkündür. Ancak gelinen noktada meta zincirleri yaklaşımının yapısalçı çözümlenmeleri, kârın yeniden üretilmesinde sürece (zincirin işleyişine) dâhil edilmesi gereken unsurları belirlemede yetersiz kalmıştır. Diğer bir deyişle, politik süreçlerin ele alınmasında eksiklikler görülmüştür. Bair, zincir araştırmalarında politik etkilerin tamamen ele alındığı sürecin, “Küresel Değer Zinciri” (KDZ) yaklaşımı ile mümkün olabildiğini belirtmektedir.⁴³⁴

En temel düzeyde değer zinciri yazını, bir üst aşamaya yükselmeyi (*upgrading*) firmanın zincir içindeki konumunu geliştirme olarak tanımlar ve bu genellikle üretim sürecinde daha fazla katma değer elde etmeyi sağlayan artan rekabetle ilişkilendirilir.⁴³⁵ Zincir içindeki konumun geliştirilmesi fonksiyon bazında ya da dikey farklılaşma yoluyla olabilir. Her iki durumda da rekabet edebilirlik önemli bir unsur olarak öne çıkarılmaktadır. Firmanın zincir içerisinde daha fazla katma değeri kontrol edebileceği bir konuma gelmesi için, aynı durumdaki firmalarla rekabet etmesi istenir. Neden rekabete vurgu yapılır? En basit haliyle rekabet, pazar üstünlüğünü ele geçirmek için rakip

⁴³² Immanuel Wallerstein, *Tarihsel Kapitalizm*, (çev.Necmiye Alpay), Metis Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2002, s. 14.

⁴³³ Burada sözü edilen yaşam süresi, ürünün piyasadaki kalıcılığını ifade eden, üretim işlemler yönetimine ilişkin bir terim olarak algılanmalıdır.

⁴³⁴ Jennifer Bair, a.g.k., p. 158.

⁴³⁵ A.k., s. 165.

firmadan daha avantajlı ürün sunmaktan geçer. Bu avantaj fiyat ya da fonksiyon bazında olabilir. Eğer fiyat bazında olursa, sonuçta zincirin tamamını kontrol eden firma için kârın azamileştirilmesine katkıda bulunur. Ancak burada temel sorun, fiyat avantajının sağlanması için firmanın maliyeti düşürmesine etki eden faktörlerin neler olduğudur. Bu ya teknolojinin yenilenmesi ile olur ki; sermaye gerektiren bu durum için birikim sağlanmış olması gerekir, ya da emek coğrafi olarak dünya ile rekabet edebilecek kadar ucuz olabilir. İkinci durum için açıklamaya ihtiyaç bulunmamaktadır. Birinci durum içinse, birikimi sağlayan sürecin çözümlenmesi gerekmektedir ki, bu da emeğin değeri göz önüne alınmaksızın olamaz. Son tahlilde küresel üretim sürecinde rekabet, kârlılığın belirleyici değişkenine dönüşür.

Küresel değer zinciri içerisinde firmaların beklentilerinin buldukları konumda sabit bir getiri ile sınırlandırabileceklerini düşünmek, kapitalizmin mantığına tamamen terstir. Kaplinsky küresel ticareti havuç-sopa metaforuyla açıklamaktadır. O'na göre havuç, küresel engellerin kaldırılması ile, küreselleşmeden birçok ülkeye ve firmaya uzmanlaşma, büyüme ve kâr sağlayacak süreçten elde edilecek avantajlar; sopa ise, IMF, DB, DTÖ gibi uluslararası kuruluşlar ile ikili anlaşma yapılan ülkelerden, inatçı davranan ülkeye küresel ekonomiye daha fazla entegre olması için yapılacak baskılardır.⁴³⁶ Kaplinsky bunun yanında küresel üretim sürecinde yapılacak en kötü şeyin, konumunu muhafaza etmeye çalışarak rekabet ortamı içinde tutunma çabası olduğunu belirtmekte ve çözüm olarak, dar bir alanda uzmanlaşmak yerine değer zinciri içindeki uzmanlaşma alanını genişletmenin daha fazla katma değer yaratacak faaliyetleri de içerecek şekilde yapılmasının faydalı olacağını söylemektedir.⁴³⁷ Bu bağlamda küresel üretim sürecini akıntıya karşı yüzmeye benzetebiliriz. Daha kötü duruma düşmemek için daima daha ileri yüzmek zorundasınızdır. Konumunuzu muhafaza etmek diye bir olgu yoktur. (Tabi bütün bu çözümlenmenin, kapitalizmin kâr ve onun sürekli yeniden üretimi mantığı üzerine kurgulandığını söylemek yanlış

---

⁴³⁶ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 18.

⁴³⁷ A.k., s. 19. Kaplinsky, örnek olarak Dominik Cumhuriyeti'ndeki kot dikim firmalarını göstermiştir. Bu firmalar sadece dikim üzerine uzmanlaştıklarından, kendilerinden daha iyi koşullarda dikim yapan farklı ülkelerdeki firmalarla rekabet şanslarını yitirmişlerdir.

olmayacaktır. Küreselleşmeyi veri olarak aldığınızda ulaşacağınız sonuç, bundan farklı olmayacaktır.) Bu durum, küresel değer zinciri içindeki konumu daima geliştirmenin (*upgrading*), firmalara ve ülkelere bir hedef olarak gösterilmesi gerçeğini ortaya çıkarır. Rekabet edilemezse hayatta kalınamayacağı vurgulanarak, firmalara dikey entegrasyona doğru giden bir yol çizilir. Dikey entegre olmuş birçok firma arasındaki rekabetin, hem tekelleşmeye giden yolu aydınlattığını, hem de küresel değer zincirinin bileşenlerinin daha kolay kontrol edilmesini sağladığını söyleyebiliriz.

Rekabet kelimesinin İngilizce karşılığı olan “*compete*” kelimesi, 1620’de Fransızcası “*competer*” olan, “...ile rakip olmak” kelimesi ile Latince birlikte (com-), mücadele etmek (+petere) kelimelerinden gelmektedir.⁴³⁸ Ancak kapitalizmin gelişmesi içerisinde rekabet kavramının rolünün belirginleşmesi, iktisat teorilerinin gelişimi ile başlamıştır diyebiliriz. Klasik iktisadın, devletin karışmadığı kendi kendini düzenleyen piyasa mekanizmasında görünmez elin işleyişinde rekabetin çok önemli payı olduğu kabul edilir. Çünkü görünmez elin işlemesi için varsayımlardan en önemlisi tam rekabet piyasasının oluşmuş olmasıdır. Ama bu ortam bir sanrıdan ibarettir. Çünkü piyasada her zaman asimetrik bir gelişme eğilimi vardır. Teknolojinin gelişmesine bağlı olarak, bu teknolojiye ulaşabilen firma sayısı, her zaman azınlıktadır. Bu asimetrik gelişme eğilimi, kapitalizmin eşitsiz büyümesinin de temel nedeni olarak düşünülebilir. Dolayısıyla rekabet hiçbir zaman eşitler arasında rekabet olmayacaktır. Asimetrik rekabet gücü, güçlü firmalar lehine makasın daha fazla açılmasına yol açar. Bu makasın kapatılması şöyle dursun, korunması bile imkânsız hale gelir.

Rekabet hukuku alanında ilk düzenleme, ABD’de 1890 yılında yürürlüğe giren, yatay ve dikey anlaşmalarla rekabetin kısıtlanmasını ve tekelleşmeyi yasaklayan düzenlemeler getiren “*Sherman Act*”tir. Avrupa’da ilk yasal düzenleme 1958 yılında yürürlüğe giren Roma Anlaşması ile yapılmıştır. Türkiye’de 1994 yılında kabul edilen 4054 Sayılı Kanun ile kurulan Rekabet Kurumu, 1997 yılında çalışmaya başlamıştır. Aslında kapitalizmin kuramsal

---

⁴³⁸ <http://www.etymonline.com/index.php?search=compete&searchmode=>, 02.02.2010.

temelini oluşturan liberalizm, rekabetin devlet eliyle düzenlenme ihtiyacının ortaya çıkışı ile kendi iç çelişmesini yaşamaya başlamıştır. Bu noktada görünmez eli işlevsiz kılan devletin müdahalesi değil, firmalar arasındaki gücün asimetrik yapısıdır. Dolayısıyla yapılan düzenlemeler, semptomatik bir tedavi süreci gibi, sorunun kendisini değil, belirtilerini ortadan kaldırmaya yönelik kalmaya mahkûmdur. Her düzenleme tekellerin oluşmasını sadece bir müddet engelleyebilir. Asimetri var olduğu sürece, düzenlemeler bir noktada yetersiz kalacak ve sistem tekelci kapitalizme doğru evrilecektir.

Samir Amin kapitalist sistemde rekabetin en az üç aşamadan geçtiğini belirtmektedir.⁴³⁹ İlk aşama 1840'lara kadar olan zamanı içerir ve bu süreçte farklı üretim tarzları (yeni firmalar-çözülen loncalar) arasında kolay bir rekabetin varlığını vurgular. İkinci aşama 1850'lerden 1880'lere kadar süren tam rekabete yakın bir süreçtir ve bu süreçte fiyat firmalar için dışsal bir veridir. 1880'lerden itibaren ise tekelci rekabetin geçerli olduğu bir süreç başlar ve bu süreçte fiyat firma için dışsal olmaktan çıkar. Tekelci fiyat stratejisi bu noktada oluşmaya başlar. Ancak Amin, fiyat yapısı ve sermaye dağılımının, rekabetin sonucu olarak belirlenmediğini, "emeğin sömürü oranına bağlı olarak oluştuğunu"⁴⁴⁰ eklemeyi de unutmaz. Aslında bizim bu noktada savunduğumuz da, emeğin sömürü oranının rekabetin yapısına göre şekillendiğidir. Yani dolaylı bir etkileşimin söz konusu olabileceğidir.

Rekabetin zorladığı işbölümü, rekabet ortamının şekillenmesinde önemli bir paya sahiptir. Tarihsel olarak doğal kaynaklar ve tarım alanında uzmanlaşmış toplumlar, sanayi üretimi karşısında düşen görece ticaret hacmiyle eşitsiz mübadelede eksi tarafta olurlar. Küresel işbölümünün oluşumu çerçevesinde, merkez ülkeler tarafından çevreye kendilerine hammadde sağlamak amacıyla sanayiden uzak bir işbölümü dayatılmıştır. Ancak sanayi üretimi ile birikimini artıran merkezin tarımsal üretimde de verimlilik artışına gitmesi, çevrenin aynı verimlilik düzeyine ulaşmasını neredeyse imkânsız kılmıştır. Fordist üretim modelinin verimliliği artırma yöntemi olarak yönetim alanında

---

⁴³⁹ Samir, Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (çev.Semih Lim), 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1997, s. 68-69.

⁴⁴⁰ A.k., s.70-71.

önemli bir konum elde eden işbölümü, küresel üretim içerisinde de benzer işlevini sürdürmektedir.

Adam Smith'in verimliliğin artışı ve "ulusların zenginliği" için önemli gördüğü hususlardan birisi işbölümüdür. Smith, işbölümünün kendisinin bireylerin mübadele eğiliminden yola çıkarak açıklanabileceğinden hareketle, malların mübadele değeri üzerine düşünmüştür. Bu düşünüş, emek-değer fikrinin değişik bir bakış açısıyla tanımlanması sonucunu doğurmuştur. İşbölümü ile artan uzmanlaşma düzeyi, emeği kolayca ikame edilebilir bir üretim faktörüne indirgemektedir. Fişek işbölümü için, "Dinbilimde ilk günah neyse, yönetim için işbölümü de odur"⁴⁴¹ der. Bu söze bir ilave olarak, "dinbilimde ilk günah neyse, kapitalizm için rekabet de odur" diyebiliriz. Çünkü tam rekabet koşullarında bir firmanın ayakta kalabilmesi ve büyüebilmesi için, yıkıcı bir rekabet kavramı gelişmiştir. Bu durum kapitalizmin sürekli kâr etmek üzerine kurulu yeniden üretim stratejisinin meşruluğunu da sağlar. Asimetrik yapıyla tam rekabet piyasasının koşullarının gerçekleşmesi olanaksız hale gelir. Sonuç olarak ahlâk kavramı, gücün her yeniden tanımlanışında yeniden üretilir. Yeniden üretilen bu ahlâk yapısı ise, topluma norm düzeyine indirgenerek benimsetilir.

İşbölümünün küreselleşme bağlamında ele alınması ise, mikro düzeyde emeğin sermayeye bağımlılığının artışı gibi, çevrenin merkeze bağımlılığını artıran bir mekanizma yaratır. Gümrük duvarlarına ve ithalat vergilerine sürekli yapılan eleştiriler (saldırıları), bu mekanizmanın oluşması maksadına hizmet eder. Ülkeler, kendileri için bir reçete olarak sunulan "rekabet avantajı çözümleri"ne razı edilmeye çalışılır. Bu çözümler genelde ülkeyi, üretim faktörlerinden "en iyi"⁴⁴² kullanılabilenler konusunda bir işbölümüne zorlar. Bu faktörler, ucuz emek, ucuz doğal kaynaklar veya vergi indirimi ile desteklenen arazi satışı şeklinde olabilir. Ülke, bir noktada bu işbölümü ile küresel kapitalist sisteme eklemlenir ve geleceği merkezin alacağı üretim kararlarının yönüyle belirlenir. Wallerstein, merkez-çevre arasındaki üretimin tabi olduğu

⁴⁴¹ Kurthan Fişek, *Yönetim*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, No:387, Ankara, 1975, s. 65.

⁴⁴² En iyi tanımlaması, burada kapitalizmin doğası gereği, etkinlik verimlilik ve etkililik çerçevesinde yapılan değerlendirmenin derecelendirmesinden ibarettir. Dolayısıyla küresel sermaye açısından yapılan bir derecelendirme değildir.

işbölümünün, merkezde üretilen ürünler ve çevrede üretilen ürünler ayrımını dayattığını ve bu işbölümünün aynı zamanda eşitsiz mübadelenin de kaynağı olduğunu ifade etmektedir.⁴⁴³ Benzer şekilde Latin Amerika Ekonomik Komisyonu (ECLA)'nın direktörü olan Arjantinli Raul Prebisch, "Latin Amerika'nın geri kalmışlığının nedeninin Latin Amerika dışında aranması gerektiğini, asıl geriliğe neden olanın uluslararası işbölümü ve uzmanlaşmada yattığını, asıl sorumlunun uluslararası planda geçerli serbest ticaret olduğunu"⁴⁴⁴ savunmuştur.

Tarımsal üretim açısından ele alındığında küresel işbölümü, işleyişi merkezdeki ÇUŞ'lar tarafından kontrol edilen küresel ticaret içerisinde, belirli bölgelerde belirli ürünlerin üretimindeki uzmanlaşmayı ifade etmektedir. Kapitalist üretim tarzı, tarımda mono kültür tarımsal üretimi dayatır. Eskiden birçok ürünün yetiştirildiği alanlarda bugün tek ürün yetiştirilmesi ve arazilerin sahiplerinin sayısının da azalması, küresel üretim sisteminin zorlaması sonucunda oluşmaktadır. Bu tarz mono kültür tarımsal üretim, ulusal üretimin uluslararası piyasalara hizmet yeteneğinde de bir artışa neden olmaktadır.⁴⁴⁵ Ülke kaynaklarını küresel aktörlerin isteği doğrultusunda, yoğun ilaç ve gübre kullanımı gerektiren mono kültür tarıma yönelten etken ise, "rekabet edebilirlik" başlığı altında dayatılan üretim sistemidir. Bu üretim sisteminde kazananların sorgulanması, sistemin tanınmasına yardımcı olabilecektir.

20.YY sonlarına gelindiğinde, entansif tarımın gerektirdiği ilaç ve gübre gibi tarımsal girdilerinin kullanımının çevreye ve sürdürülebilir tarıma olan olumsuz etkileri görülmeye başlanmıştır. Elbette bu dönemde ilaç ve gübre üreticisi ÇUŞ'lar ile tarımsal ürünlerin pazarlamasını üstlenen ÇUŞ'lar, üretimin risklerini üstlenmeden yüksek kârlar elde etmişlerdir. Eğilim, tohum genlerini değiştirerek verimliliği artırmak ve böceklere karşı dirençli ürünler yetiştirmek yönünde biyoteknolojik çalışmalara kaydığına, bu alanda faaliyet gösteren şirketler, yine (Monsanto, Novartis, Du Pont gibi) kârlılığı ön planda

⁴⁴³ Immanuel Wallerstein, a.g.e., 2005, s. 51-52.

⁴⁴⁴ Fikret Başkaya, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, 5.Baskı, Özgür Üniversite, Ankara, 2005, s. 68-69.

⁴⁴⁵ Miguel A.Altieri, "Sanayileşen Tarımın Ekolojik Etkileri ve Gerçek Sürdürülebilir Çiftçilik", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, çev. A.Başer Kafaoğlu, 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 144. (143-155).

tutanlar olmuştur.⁴⁴⁶ Bu kez, tohum fiyatlarının tarımsal üretim girdi maliyeti içindeki oranının arttığını söyleyebiliriz. Aslında topraktan yaratılan yüksek orandaki rantı, üreticinin değil ÇUŞ'ların elde ettiği bir sistem oluşmuştur. Tarımsal besin sistemi tarımsal üretimin yanında, tarımsal girdilerin üretimi, işlenmesi, taşınması, pazarlanması ile tarımsal ürünlerin taşınması, işlenmesi ve pazarlanması aşamalarını da kapsayan bir zincir olarak düşünüldüğünde, nihai ürün fiyatının ne kadarının üreticinin eline geçtiği, bu miktarın ne kadarının üreticinin kâr hanesine yazılabileceği, ne kadarının perakende satıcıların, tarımsal girdi sağlayıcıların ve marketlerin kârını oluşturacağı önemli bir sorundur. Bu sorun nedeniyle Lewontin, "çiftçinin proleterleşmesi"⁴⁴⁷ ifadesini ortaya koymaktadır. Çiftçi, kendi toprağı üzerinde tohum, gübre, ilaç ve makine sağlayan sermaye için çalışmakta, toprağındaki ürünü sattığında ise, kendisine çok düşük bir para kalmakta, paranın büyük çoğunluğu, girdi maliyetlerini karşılamaya harcanmaktadır. Böylece çiftçi tarımsal üretim risklerini de üstlenerek, kendi toprağında çok küçük bir ücret karşılığında çalışmak zorunda kalmaktadır. Bu durum, uzun dönemde toprakların tek elde toplanmasına yol açabilecek bir mekanizmayı tetikler.

Meyve-sebze alanında daha farklı dinamikler söz konusu olmaktadır. Tarladaki ürün, üretim sözleşmeleri yoluyla şirketler tarafından satın alınmakta ve bu noktadan sonra pazarı şirketler belirlemektedir. Dayanıklı meyveler alanında ise, ÇUŞ'ların etkin olduğu küresel bir piyasanın varlığından söz edilebilir. Örneğin Şili'de meyve ihracatının yüzde ellisi beş büyük ÇUŞ tarafından kontrol edilmektedir.⁴⁴⁸ Küreselleşmenin bu anlamda en büyük etkisi, taşıma yöntemlerinin değişmesi ile dayanıksız tarımsal ürünlerin de uluslararası ticarete konu olmasıdır. Tarımsal üretimin iklim koşullarına bağlılığı, bu alanda da merkez tarafından belirlenen bir uzmanlaşmaya dayalı işbölümünü dayatmaktadır.

---

⁴⁴⁶ A.k., s. 150.

⁴⁴⁷ R.C.Lewontin, "Kapitalist Tarımın Olgunlaşması: Çiftçinin Proleterleşmesi", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, çev. A.Başer Kafaoğlu, 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. (156-168).

⁴⁴⁸ Philip Mc.Micael, "Global Besin Politikaları", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev. A.Başer Kafaoğlu), 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 195 (183-200).

Tarımda uluslararası işbölümü, eşitsiz mübadeleyle birlikte değerlendirildiğinde, merkezin artık ürüne el koymasını maskeleyen bir perdeye dönüşür. Serbest dolaşımı olmayan emek, tarımsal üretim anlamında bir değer yaratır. Ancak yaratılan bu değer eşitsiz mübadeleye konu olduğunda, uluslararası işbölümü değer yaratılmasındaki emeğin metalaşması ve dolaylı olarak değersizleştirilmesi için gerekli ortamı hazırlamış görünmektedir. Bu işbölümünün gerçekleşmesi, çevrenin küresel sisteme eklenmesi ile mümkün olabilmektedir. Eşitsiz mübadelenin sürdürülebilirliği için oluşması gereken bağımlılık mekanizması ise, işbölümünün sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. Amin işbölümünün de eşitsiz uzmanlaşma ile somutlaştığını ve bu eşitsiz uzmanlaşmanın çevrede kapitalizmin analizi için bir temel teşkil ettiğini savunur.⁴⁴⁹ Bizim bu konudaki görüşümüz, emeğin metalaşmasının merkezle çevre arasındaki verimlilik farkının yarattığı eşitsiz mübadeleden kaynaklandığıdır. Tarım alanında bu durum, çok daha belirgin olarak ortaya çıkar. Entansif tarıma geçilmesi ile birlikte girdilere bağımlı hale gelen tarımsal üretimde, girdiler üzerinden verimlilik artışının sağlanması, girdi piyasalarında da tekeli bir yapıya gidişe neden olmuştur. Girdiler üzerindeki çalışmalar, verimliliğin girdiler sayesinde artırılacağı yeni bir üretim biçimine zemin hazırlamıştır. Elbette girdilerin geliştirilmesi ve üretimdeki emeği, tarladaki emekten ayırmadan bir değerlendirme yaptığımız ortadadır. Girdiler konusunda merkeze bağımlı olan çevrede verimlilik, sadece merkezin izin vereceği ölçüde olacaktır. Çünkü girdilerin fiyatlarının oluştuğu piyasalar, merkezin kontrolündeki ÇUŞ'lar tarafından oluşturulmaktadır. Yani bir anlamda oligopol veya monopol piyasalar söz konusudur. Verimlilik farkının yarattığı piyasa mekanizması, çevrede üretimi ve gelişmeyi büyük ölçüde merkeze bağımlı kılar. Zaten bağımlılık teorisinde en önemli nokta; bağımlı ülkelerde gelişme sınırlanıp bozulurken (yönlendirilirken), merkez ülkelerde böyle olmadığı savıdır.⁴⁵⁰ Bu mekanizmanın işleyişinde fiyatlar belirleyici olmaktadır. Verimlilik farkı, bir ürün için dünya fiyatlarının ortalama bir düzeye geldiğinde, merkezde kapitalist birikimin daha fazla olmasını sağlayacaktır. Kapitalist

⁴⁴⁹ Anthony Brewer, a.g.e., s. 185.

⁴⁵⁰ A.k., s. 197.

üretim ilişkilerinin yeniden üretimi, eşitsiz mübadelenin sürmesini ve eşitsiz büyümenin derinleşmesini sağlar. Sonuçta eşitsiz mübadele, bağımlılığı artırıcı etki yapar. Bu durum, sermayenin hareketli olduğu ortamlarda, teknoloji ve verimlilik seviyesinin sermaye ile birlikte hareket etmemesini de açıklayabilir görünmektedir.

Aysu 1980'lere kadar, gelişmiş ülkelerin sanayi üretimi karşısında, az gelişmiş ve GOÜ'lerin tarımsal üretime yönlendirildiği bir işbölümünden söz eder.⁴⁵¹ Gerçekten de 1950'li yıllarda sanayi üretimi aşamasında olan ülkelerin nasıl tarımsal üretime yönlendirildiğini gösteren sayısız örnek göstermek mümkündür. Ancak küresel üretimin getirdiği işbölümü içerisinde üretim değersizleşmiştir. Çünkü emek önce metalaşmış sonra değersizleştirilmiştir. Böylece artığın son derce yüksek olduğu tarımsal üretim, şirketler için oldukça kârlı bir alan olarak yeniden keşfedilmiştir. Küreselleşme sürecinde "agro-business" adı altında şirketler tarafından yönetilen bir gıda emperyalizmine gidiş söz konusudur.

Uluslararası işbölümünün getirdiği uzmanlaşma, serbest ticaret ortamında büyük bir rekabeti de beraberinde getirmektedir. Belirli bir alanda uzmanlaşarak küresel üretim zincirinin bir noktasına eklenen bir ülke, aynı alanda faaliyet gösteren bir başka ülkenin rekabetiyle bir anda devre dışı kalabilmektedir. Bu durum, fiyatların düşmesine sebep olurken, marka ve tasarımı merkezde kalan ürünün fiyatından alınan payın da azalması söz konusu olmaktadır. Kaplinsky'nin de belirttiği gibi, belirli bir alanda uzmanlaşmış şirketlerin ürün fiyatı içerisindeki katma değeri çok düşük olduğundan, asıl katma değer yaratıldığı tasarım ve marka dışında etkinlik sağlamak çok güçtür.⁴⁵² Bu durum tarımsal üretimde farklı dinamiklerle de olsa benzerdir. Hatta üstün rekabet avantajına sahip tropik meyvelerde bile, dünya fiyatlarını belirleyen ÇUŞ'ların fiyatları düşük tutarak eşitsiz mübadeleye ortam hazırladığı söylenebilir. Bu noktada Kaplinsky, üreticinin küresel sisteme nasıl eklenmesi gerektiği sorununun, katılıp katılmama sorunundan daha önemli olduğuna vurgu yapmakta ve verilecek karara esas

---

⁴⁵¹ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 13.

⁴⁵² Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 19.

olacak verilerin sağlanması yanında, sürdürülebilir bir kazanç sağlamanın belirleyici unsuru olarak küresel değer zinciri analizi (KDZA)'ni ileri sürmektedir. KDZA ile; bakış açısının firma düzeyinden grup ya da birbirine bağlı firmalar arası ilişkilere çevrilerek rekabetin bileşenlerinin tanımlanması; zincirin (sadece üretim değil) bütün halkalarına odaklanarak hangi faaliyetin kazancının arttığı belirlenmesi; politika yapıcılara ekonominin geneli içindeki sektörel durumları belirleyerek yardımcı olacak verilerin sağlanması; rekabet avantajı sağlanabilmiş olsa bile küresel ekonomiye bağlılığın, makro politikalara ve kurumsal ilişkilere odaklanması gerektiğinin gösterilmesi; zincir içindeki gelir dağılımının dinamiklerinin belirlenmesi; uluslararası gelir dağılımının dinamiklerinin anlaşılması konularının incelenebileceği savunulmaktadır.⁴⁵³ Elbette rekabet kavramı burada belirleyici unsur olmaktadır. Analiz statik bir durum analizi olarak ele alınamayacağına göre, ülkelerin yaptıkları analizden çok, buldukları konunun belirleyiciliğinin daha fazla olacağını düşünmek mümkündür. Kaplinsky, bir firma, bir grup firma ya da bir ülke ekonomisinin kendisini küresel sisteme doğru şekilde eklemede başarısız olmasının sonucunda “yoksullaşarak büyüme” durumunun ortaya çıkacağını ifade etmektedir.⁴⁵⁴ Bu durum bir anlamda, emeğe ödenen ücretin daha da düşmesini anlatmaktadır ve Samir Amin'in eşitsiz mübadelenin sebebi olarak, merkez ve çevredeki ücret farkını görmesini doğrular niteliktedir. Amin, çevreden artığın emilmesini sistemin kendini yeniden üretmesi için önemli olarak görür ve bağımlılığı yaratan Avrupa tüketim tarzının benimsetilmesini, artığın yeniden üretimi için önemli sayar. Diğer taraftan emperyalizmin yeni aşaması olarak gördüğü küresel işbölümü çerçevesinde merkeze ihracat yapabilmek için düşük ücretlerden yararlanan çevrenin, sınai ürün ihracatçısı ve gıda maddeleri ithalatçısı

---

⁴⁵³ A.k., s. 22-23

⁴⁵⁴ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 21-22. Yoksullaşan büyüme terimi, ekonomik faaliyetler artmasına rağmen (daha çok ürün ve daha fazla istihdama rağmen), ekonomiye dönen kârın düşmesi durumunu anlatmaktadır. Yani ihracat fiyatları ihracat hacmi artarken daha hızlı düşerse, ekonomik aktivite artarken firmaların ve ülkenin durumu daha kötüye gider. Artan ihracatın finansmanı düşük işçi ücretleriyle karşılanır.

olarak eşitsiz gelişimi yeniden ürettiğini savunur.⁴⁵⁵ Bu bir anlamda bağımlılık yapısının çözümlenmesi olarak da görülebilir.

Geldiğimiz noktada bir toplama yapma ihtiyacı bulunmaktadır. KDZ merkez-çevre karşıtlığında ele alındığı zaman, merkez tarafından çevreye dayatılan bir işbölümü mekanizması işlemektedir. Bu işbölümü mekanizmasının işlerliğinin sağlanması, değer zinciri içindeki firmaların rekabet avantajına sahip olmak için konumlarını geliştirme ihtiyacını zorunlu kılmaktadır. Aslında gerçekte marka ve tasarım gibi zincir içerisinde katma değeri en yüksek halkaları kendi bünyesinde barındıran merkez, çevrenin kendi içerisindeki bu rekabetten dolayı düşen ücretlerden faydalanmaktadır. Yani merkez ile çevre arasında ücretlerde bir farklılık ortaya çıkmaktadır. Bu ücret farklılığı aynı zamanda eşitsiz mübadelenin kaynağıdır. Eşitsiz mübadele, bir taraftan merkezden çevreye artık transferi sağlayan sistemin yeniden üretimini sağlarken, diğer taraftan çevrenin merkeze olan bağımlılığını artırmaktadır. Merkez tarafından oluşturulan küresel işbölümü, düşük ücret yapısından azami artık transferini sağlamak amacıyla çevreye dayatılır. Çevre, küresel değer zinciri içerisinde yabancı sermaye yatırımı çektiğini düşünerek küresel işbölümü içinde kendine getiri sağlayan bir konumda olduğunu düşünür. Uluslararası rekabet yeteneği adeta bir sopa gibi gösterilerek, diğer çevre ülkeleri ile rekabet edebilmek için yapması gerekenlerin neler olduğu, çevre ülkeye uluslararası kuruluşlar tarafından benimsetilir. Bu uğurda gerekirse borç mekanizması oluşturularak, (küresel sermaye tarafından) istenen yapısal düzenlemelerin zorla yapılması sağlanır. Yani çevrenin KDZ içindeki işbölümünün oluşumu, içsel olmaktan çok dışsal etkiler altındadır. Ancak bu işbölümünün sürdürülebilirliği için ileri sürülen araç, rekabet edebilirliktir. Rekabetin dikey entegrasyona dayalı bir işbölümünü dayatması, KDZ'nin halkalarının merkez (ya da onun kontrolündeki ÇUŞ'lar) tarafından daha kolay kontrol edilebildiği bir yapının ortaya çıkmasını sağlarken, küresel işbölümünün yeniden üretimini engelleyen (ya da merkezin izin verdiği ölçüde üretilebildiği) bir yapının da devamlılığı sağlanmış olur. KDZ ile rekabet ve işbölümü arasındaki ilişkinin

---

⁴⁵⁵ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, s. 278-180.

bu bağlamda oluştuğunu düşünebiliriz. Bu kavramlar arasındaki bağı kuran yapı ise yönetimle oluşturulmaktadır. Şimdi yönetim ve değer zincirleri arasındaki ilişkiye bakabiliriz.

C. Değer Zincirleri ve Yönetişim

1. Yönetişim ve Kuramsal Temelleri

Devlet yönetiminde siyasal temsilin meşruiyeti bireylerin tercihleri üzerinden kurulmaktadır. Devleti oluşturan en önemli unsurlardan bir diğeri olan belirli bir alanda bütünleşmiş toplumun yönetimi, siyasal temsilin meşruiyetinin sağlanmasıyla gerçekleşmektedir. Meşruiyetin gerçekleşme derecesi, aynı zamanda yönetimin gücünü de belirleyen bir unsur olmaktadır. Her durumda bu meşruiyetin ideal olarak (tam bir toplumsal mutabakatla) sağlanması mümkün değildir. Dolayısıyla meşruiyetin sağlanması sorunu, devletin işlevlerini çözümlenmeden anlaşılabilir. Egemen sınıfın/sınıfların çıkarlarının korunması, devletin sürekliliği açısından öncelikli hedef olarak görülmektedir. Yapısal kurgulama da bu hedefe azami ölçüde ulaşmayı sağlayacak biçimde yapılmaktadır. Devletin ekonomi üzerindeki etkisi ve etkinliğinin sürekli sorgulanması, yapının bu hedefe olan uzaklığıyla ters orantılı olarak düşünülebilir. Ekonomik yapıyı üst yapının belirlenmesinde etkili bir alt yapı kurumu olarak ele aldığımızda, altyapıdaki değişimlere bağlı olarak üst yapının da değiştiğini kabul etmek gerekmektedir. Kapitalist bir yapıda düşüş ve yükseliş dönemleriyle karakterize edilen bir çevrim söz konusudur.

Kapitalizmin dönemselsel olarak yaşadığı krizlerden çıkış dönemlerine, krizden çıkışı sağlayacak önlemler öncülük eder. Bu önlemler çoğu zaman yeni bir yaklaşım tarafından meşrulaştırılan eski düzenin güvenli şekilde devamını sağlar. Sonuçta kapitalizmin özünde hiçbir değişim olmadığı halde, toplumlar değişik bir döneme geçildiğine ve bu dönemde her şeyin farklı olacağına inanırılır. Her yeni dönem, yönetim alanında farklı uygulamalarla kendini gösterir. Bu uygulamalar, alt yapının devletin işlevleri bağlamında yeniden üretimini sağlar.

1970'li yıllar kapitalizmin bir kriz dönemine girdiği yıllardır. Bu krizden çıkışın, 1945'de kurulmuş olan Dünya Bankası (DB) ve Uluslararası Para Fonu

(IMF)'nin rollerinin yeniden belirlendiği bir yapılanma süreciyle gerçekleşmesi öngörülmüştür. 1980'lerin başından itibaren neo-liberal politikaların gelişmiş ülkelerdeki uygulamalarına paralel olarak, gelişmekte olan ülkelere politika transferi gerçekleştirilmeye başlanmıştır. Kamu yönetiminin işletmecilik yöntemlerine indirildiği bu süreçte, müşteri odaklı hizmet anlayışıyla kamu hizmetlerinin yerine getirilmesinde piyasa sistemine öncelik verilmeye başlanmıştır. Böylece devletin rolünün sınırlandırıldığı ve en temel fonksiyonların bile özelleştirildiği bir dönemde, kamu yönetiminin politika üretim sürecindeki işlevinin sınırlandırılmasının planlandığı düşünülebilir. Zira yapılmak istenen düzenlemelere karşı bir tepkinin işlevsiz kılınması buna bağlıdır.

Temelde devletin ekonomi üzerindeki denetim işlevinin zayıflatılması ve piyasa sisteminin hakim kılınması, devletin küçültülerek “kürek çeken değil dümen tutan”⁴⁵⁶ şeklinde tanımlanması ile sağlanmaya çalışılmıştır. Bu tanımlama aynı zamanda kamu yönetiminde yeni bir okulun belirmesini de sağlamıştır. Devletin faaliyet gösterdiği alanlar sermayeye terkedilmiş, bir anlamda özel sektöre devlet eliyle sermaye aktarılmıştır. Özellikle özelleştirmeler yoluyla sağlanan bu sonuç, her alanda piyasa sisteminin hakim kılınması gibi bir amacı gerçekleştirmenin yöntemini de ortaya çıkarmış görünmektedir. Elbette bütün bunlar olurken piyasanın “kendi dinamikleriyle” işleyişinin önündeki engeller, deregülasyonlarla (kuralsızlaştırmalarla) aşılmaya çalışılmıştır. Mevcut düzenlemeler, piyasaya yeni ve kârlı alanlar yaratacak şekilde ortadan kaldırılmış, piyasanın kendi dinamikleriyle her türlü sorunu çözebileceği inancı hakim kılınmıştır. Yerel yönetimlerin güçlü olmasının demokrasinin gereği olduğu vurgulanarak merkezi ulus devlet otoritesi zayıflatılmaya çalışılmıştır. Bu süreçte IMF ve DB, verdikleri

---

⁴⁵⁶ Söz konusu tanımlama, 1992 yılında Osborne ve Gaebler tarafından yazılan bir kitapta (Reinventing Government: How The Entrepreneurial Spirit Is Transforming The Public Sector) yer almıştır. Aynı zamanda kamu yönetimi yazınında menejeryalizm etkisi altında “yeni kamu yönetimi” okulunun kendini göstermesine de öncülük eden bu kitapta; 1.Devletin kürek çeken değil, dümen tutan olması, 2. Hizmetleri basitçe dağıtmak yerine toplumun kendi sorunlarını çözecek şekilde güçlendirilmesi, 3. Monopollerden çok rekabetin teşvik edilmesi, 4. Kurallarla yönlendirme yerine görevlerle yönlendirme, 5. Girdilerden çok çıktılara odaklanma, 6. Bürokrasinin değil müşterinin ihtiyaçlarını karşılama, 7. Para harcamaktan çok kazanmaya dikkat etme, 8. Krizleri iyileştirmek yerine problem önleyici yatırım yapma, 9. Otoritenin merkezileştirilmesi, 10. Kamu programları yapmak yerine piyasa gücünü etkin kılarak problemleri çözme, önerileri hükümetler için bir reçete olarak sıralanmıştır. <http://www.scottlondon.com/reviews/osborne.html>, 20.03.2010.

kredilerle birlikte, ülkelerin politika yapım süreçlerine dâhil olma stratejilerini meşrulaştırmıştır.

1990'lara gelindiğinde, merkez-çevre karşıtlığının az gelişmiş ülkelerde yarattığı sefaletin sebebi, bu ülkelerdeki "iyi yönetim" in (*good governance*) olmayışına bağlanmıştır. İlk olarak 1989 yılında DB tarafından Afrika üzerine hazırlanan bir raporda geçen bu kavram, sonraki on-yirmi yılın hakim paradigmasını belirlemiş görünmektedir. Bir önceki on yılda siyaset ile yönetim arasına bir çizgi çeken küresel kapitalizm, bir sonraki on yılda siyasetin işleyişine de bir rota çizmeye çalışmaktadır. Buna göre politika belirleme sürecinde; sermaye, devlet ve sivil toplum örgütleri (STÖ) daha geniş tabanlı, demokratik bir süreç içinde politika üretimine katkı yapmalıdır. Bir de sürece müdahalesi örtülü olan ve politika yapım sürecine etki eden uluslararası örgütler vardır. Ancak yönetim kavramının oluşumunu tarihsel süreçte aramak daha doğru olacaktır. Sorunu sanayi toplumundan bilgi toplumuna geçişin zorladığı değişim dinamikleriyle açıklamak, devletin işlevleri bağlamında yapılacak bir çözümlemeyi işlevsiz kılmaya hizmet eder.

Yönetimin temel kabul alanına baktığımızda yeni kurumcu iktisat ve kamu tercihi teorisinin kuramsal bir temel oluşturduğunu görürüz. Kurumcu iktisat; "iktisadi sistemlerin ve süreçlerin temelini, bireylerin değil kurumların oluşturduğunu ve bireylerin bu kurumların etkisinden bağımsız olarak ele alınamayacağını" savunan yaklaşımların iktisat alanına uyarlanması ile ortaya çıkmıştır.⁴⁵⁷ Klasik iktisadın iktisadi hayatı bireysel isteklerin ve seçimlerin yönlendirdiği tezini yanıltıcı bulan kurumcular, nihai belirleyicinin kurumsal yapılar olduğunu savunmaktadırlar. Sistemler arası ilişkiler ve değişim, karşılıklı etkileşim içinde süregelmektedir. Yani bireyler değişirken, toplum da değişmektedir. Kurumcu iktisatçıları diğerlerinden ayıran temel fark, onların temel iktisadi sorun olarak, iktisadi sistemin örgütlenme biçimini ve iktidar yapısını ele almalarıdır. Bu noktada eski ve yeni kurumcular arasında bir fark ortaya çıkar. Eskiler eski iktisadi yaklaşımın tamamen terk edilerek iktisadi davranışın kültürel bağlamda yeniden üretildiğini kabul eden

---

⁴⁵⁷ Ömer Demir, *Kurumcu İktisat*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996, s. 64-65.

bir yaklaşımla ikame etmeyi öngörürlerken, yeni kurumcular rasyonel tercih üzerine kurulu neoklasik yaklaşımın yeniden düzenlenip genişletilmesinden yanadır.⁴⁵⁸ Yeni kurumcu iktisat, işbirliği kavramı üzerine özel bir vurgu yaparken, devleti sınıfsal çelişkilerin uzlaşmaya dönüşmesinde temel ve meşru bir araç olarak görmektedirler.⁴⁵⁹ Aslında 20.YY'ın ilk yarısında ortaya çıkan totaliter korporatist yaklaşım da aynı amacı benimsemiştir. Aradaki farkı bir derece farkından ibaret kabul etmek mümkündür.

Kamu tercihi teorisi ise, en genel anlamda politik karar alma süreçlerinin ekonominin araç ve yöntemleriyle analizi olarak görülebilir. Bu teoriye göre; politik karar alma süreçlerinde etkili olan siyasetçilerin seçilmesi ile kamu hizmetlerine olan talep arasında karşılıklı bir bağımlılık mevcuttur. Yöneticiler kendilerini, oy veren seçmenin ihtiyaçlarına cevap verecek hizmetleri kamu kaynaklarını seferber ederek karşılamak zorunda hissederler. Bürokrasinin süratli şekilde büyümesi, bu işleyişin en önemli sonucu olarak ortaya çıkar. Temelinde toplum sözleşmesi yaklaşımının yattığı iddia edilen kamu tercihi teorisinin temel varsayımları; metodolojik bireycilik, fayda maksimizasyonu ve politik mübadele olarak sunulmaktadır.⁴⁶⁰ Bireylerin bu çerçevede oy verme tercihleri, kendi faydalarını azami kılacak şekilde oluşmaktadır. Bu durum da uzun dönemde kaynakların verimli kullanılmasını engellemektedir.

Yönetişim bir anlamda kamu-özel sektör işbirliğini öne çıkarırken, kendisinden önceki okulların varsayımlarını reddetmemiştir. Zaten kamu yönetiminde, "paradigma değişimi" adı altında gerçekleştirilen uygulamaya yönelik dönüşümlerin, öncül olandan ne kadar koştugu oldukça tartışmalı bir konudur. Değişik yaklaşımların ontolojik olarak bir farklılaşmaya neden olmadığını gösterebilecek sayısız örnekler göstermek mümkündür. Buradan yola çıkarak yönetişimin yeni bir yönetim anlayışı olarak sunulmasını kabul etmeden önce, sonuçların determinist bir yaklaşımla ortaya konmasında büyük yarar vardır. Bu açıdan bakıldığında, 1980'lerden itibaren

---

⁴⁵⁸ A.k., s. 68-71.

⁴⁵⁹ Sonay Bayramoğlu, *Yönetişim Zihniyeti*, İmge Yayınevi, Ankara, 2005, s. 119-124.

⁴⁶⁰ Engin Hepaksaz, "Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat Teorisi Perspektifinden Anayasal Mali Reform", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 2007, C.44, S.514, s. 92-94. (89-109), http://www.ekonomikyorumlar.com.tr/dergiler/makaleler/514/Sayi_514, 20.03.2010.

uygulanmaya başlanan neo-liberal politikaların öngörülen sonuçlarına ulaşmaya devam edildiği görülmektedir. Şaylan, yönetim söyleminin “kamu hizmeti yerine müşteri tatmini, toplam kalite yönetimi vb. yaklaşımlarla uyumlu biçimde bütünleşebildiği” ve söylem ile “pazarın belirleyiciliği içinde çatışmacı değil dayanışmacı bir toplum modeli öngörüldüğü” gerçeklerine vurgu yapmaktadır.⁴⁶¹ Aslında epistemolojik olarak bir kopuş söz konusu değildir. Bayramoğlu'nun ifadesiyle yönetim; “devletin sermayenin çıkarlarına göre yeniden örgütlenmesi ve siyasal erkin kapitalist sınıfa doğrudan verilmesi anlamına gelmektedir”.⁴⁶² Dolayısıyla siyasal gücün daha geniş bir tabana yayıldığı ve demokrasiyi kurumsallaştırdığı iddiası, sadece aracı meşru kılan bir söyleme dönüşmektedir.

Yönetişim söylemine uygun bir yönetim, politika yapım sürecine STÖ'lerin ve sermayenin dahil olmasının yanında, küresel temelde uluslararası örgütlerin de dahil edilmesi anlamına gelmektedir. Konunun siyasal çözümlemesi içinde temsil sisteminin tamamen ve bütün yönleriyle sorgulanması gerekirken, demokrasinin işlerliği sadece biçimsel düzeye indirgenmekte ve oluşturulan yapının toplum tarafından benimsenmesi sağlanmaktadır. Biçimsel indirgeme, hem iç hem de dış araçlarla desteklenmektedir. İçeride süreç içinde yer alan STÖ'lerin topluma yönelik söylemleri etkin bir araç olarak kullanılırken, dışarıda uluslararası örgütlerin söylemden öte yeni uygulama biçimlerine ihtiyacı bulunmaktadır. Örneğin kalkınma bir hedef olarak çevre ülkelerin önüne konurken, kalkınmayı sağlayacağı iddia edilen araçların da itirazsız benimsenmesi istenmektedir. Bunun için borçlandırma yoluyla zorlama dışında, rasyonelleştirerek benimsetme de bir yöntem olarak kullanılabilir. OECD, DB, DTÖ gibi birçok uluslararası örgütün, kalkınma, rekabet vb retoriklerle küresel değer zincirleri üzerine çalışmalar yapması/yaptırması da bu kapsamda ele alınabilir.

---

⁴⁶¹ Gencay Şaylan, “Kamu Yönetimi Disiplininde Bunalım ve Yeni Açılımlar Üzerine Düşünceler”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, (der. Burhan Aykaç vd.), Yargı Yayınları, Ankara, 2003, s. 591. (573-593)

⁴⁶² Sonay Bayramoğlu, a.g.e., s. 175.

2. Değer Zincirlerinin Yönetişimi

Küresel değer zincirlerinin yönetişimi, iki şekilde ele alınabilir. Dar anlamda alındığında, post modern üretim tarzının küresel boyutta algılanmasının sonucunda oluşan üretim zinciri içinde, farklı birimlerin karşılıklı bağımlılığı ve entegrasyonunun derecesini ifade eden bir yaklaşıma karşılık gelmektedir. Geniş anlamda ele alındığında değer zincirleri yönetişimi, DZA'nin küresel rekabeti zayıflatan bulguların ortadan kaldırılması amacıyla, özel-kamu işbirliği anlayışı içerisinde hem üretim alanında yapılacak düzenlemeler, hem de politik düzenlemeler konusundaki tavsiyelerinin uygulanması anlaşılabilir. Ancak burada önemle belirtilmesi gereken husus, geniş anlamda ele alındığında yönetişimin sadece özel-kamu değil, çok aktörlü bir yapıya bürünmesidir. Uluslararası örgütlerin de dâhil olduğu böyle bir sürecin, kamu yönetiminin politika yapım sürecindeki etkinliğini azaltacağı muhakkaktır.

Üretimin sınır aşan bir zincir olarak ele alınması durumunda, üretim faaliyetlerinin koordinasyonu önem kazanmaktadır. Küresel ölçekte işlevsel bir entegrasyon söz konusudur. Üretim faaliyetlerinin kesintisiz olarak bir entegrasyon sürecinde devam ettiği göz önüne alındığında, koordinasyonun ötesinde, bütün yönetim fonksiyonlarının dahil edildiği bir sürecin gerekliliği kendini hissettirmektedir. Ancak üretim zincirinin halkaları arasındaki sıradüzenin "belirsizliği", yönetişim yaklaşımını bir çözüm olarak sunmaktadır. Bu durum bizi, küresel üretim zincirinin yönetişimini dar anlamda ele almaya zorlar. Küresel ölçekteki bu üretim sürecinin özellikleri Timothy J.Sturgeon tarafından şöyle sıralanmıştır;⁴⁶³ 1. Bilişim teknolojilerindeki gelişim ve karmaşık verilerin kodlanmasını sağlayan endüstriyel seviyedeki standartlar, 2. Emek yoğun üretimin birleştirilmesi gibi, teknoloji ve sermaye yoğun üretim donanımını birleştirmeye imkan verecek esnek sermaye donanımı, 3. Emek yoğun endüstriyi teknoloji eğrisine iten karmaşık tedarik zinciri yönetim araçları, 4. Alıcı ve üretici arasındaki açık farkı bulanık hale getiren, üretici

---

⁴⁶³ Timothy J.Sturgeon, a.g.k., s. 9.

firmalar tarafından artan dış tedarik ve perakendeciler tarafından artan ürün tanımı ihtiyacı.

Humphrey ve Schmitz, yönetişimin KDZ için merkezi öneme sahip bir kavram olduğunu belirtmekte ve yönetişimin neden önemli olduğuna ilişkin sebepleri sırlamaktadır;⁴⁶⁴ (Sayılan bu sebepler, yönetişimi sadece işletmeler için meşrulaştırmaktadır. Bu husus, ileride inceleyeceğimiz politika yapım sürecindeki etkiler açısından dikkate alınmalıdır.)

1. Pazara erişim, önemli bir neden olarak görünmektedir. Lider firmanın kararlarının etkili olduğu bu konuda zincirin lider firmasına erişim çoğu zaman pazara erişimle aynı anlama gelebilmektedir. Ayrıca ülkelerin çalışma hukuku, çevre hukuku, ekonomik mevzuatı, tüketicilerin ve hükümet dışı örgütlerin beklentileri önemli değişkenler olarak dikkate alınmak zorundadır.

2. Üretim yeteneklerine kısa yoldan sahip olma, firmaları sürece eklemlenmek için teşvik edici bir unsur olmaktadır. Zincirin bir noktasına yeni dahil olan firmalar açısından bu husus önemlidir. Yapı içerisinde öğrenme fonksiyonunun gerçekleşmesi, dikey entegrasyonun bir parçası olarak yabancı doğrudan yatırım yoluyla olabileceği gibi, tedarikçi olarak zincire dâhil olmak şeklinde de olabilir. Ama her durumda karar verici olanın lider firma olduğu gözden kaçırılmamalıdır.

3. Kazancın zincir içindeki dağılımının sürdürülebilirliği de KDZ'nin yönetişimini gerekli kılmaktadır. Lider firma açısından katma değeri yüksek fonksiyonların kendi kontrolünde kalması önemlidir. Diğer firmalar açısından da konumunu yükseltmek için kazancın dağılımını bilmek önem taşımaktadır.

4. Politika inisiyatifleri açısından kaldıraç görevi gören bir mekanizma olarak da KDZ görülebilmektedir. Hükümetlerin bir takım düzenlemeleri yapmaya zorlanması, zincirin kârlılığı için bir kaldıraç olabilir. Ancak sosyal maliyeti hesaplanmadan atılan adımların, o ülkede emeğin sömürsünün sürdürülmesine hizmet ettiğine ilişkin sayısız örnek göstermek mümkündür.

---

⁴⁶⁴ John Humphrey, Hubert Schmitz, "Governance in Global Value Chains", <http://www.inti.gov.ar/cadenasdevalor/HumphreySchmitz.pdf>, s. 2,3, 22.03.2010.

5. Gelişmekte olan ülkelere teknik desteğin yönlendirilmesi açısından KDZ yönetiminde ayrı bir işlev yüklenmiş kurumlar söz konusudur. UNCTAD, UNIDO gibi kurumlar, aslında bu desteği verirken GOÜ'ye ne kadar katkı sağlamaktadır ya da asıl amacı bu mudur, tartışılır. Ancak KDZ yönetimi yoluyla kuruluşların sürece dahil olması da meşrulaştırılmaktadır.

Küreselleşmenin sonucunda ortaya çıkan küresel üretim teriminin, uluslararası boyuttan farklılaştığı nokta, daha çok fonksiyonel entegrasyonun ve bunun sonucunda daha fazla koordinasyonun gerekliliğidir. Küresel ekonomide daha fazla fonksiyonel entegrasyonu mümkün kılan iki gelişmeden söz edebiliriz;⁴⁶⁵ 1. Gelişmekte olan ülkelerdeki süratle artan sanayi kapasitesi, 2. Bilgisayar destekli sistemlerin gelişimine bağlı olarak, farklı bölgelerdeki faaliyetlerin gerçek zamanlı entegrasyonu. Bu gelişmeler, firmalar açısından yönetilmesi gereken bir küresel faaliyetler zinciri oluşturmaktadır. Bu zincirin bağlantı noktalarının, her noktadaki faaliyetin ve hangi faaliyetlerin hangi noktalarda bulunduğu, bağlantı noktaları arasındaki akışın nasıl sürdüğünün firmalarca bilinmesi, geleceğe dönük stratejileri belirlemek açısından zorunlu hale gelmektedir. Sistemin gittikçe karmaşık bir yapıya doğru değişimi, firmaları artan oranda asimetrik bir ortamda rakipleriyle rekabet etmeye zorlamaktadır. Zira küresel rekabet koşullarında sermayenin serbest dolaşımı, firmaları daha fazla rekabet ortamına sürüklemektedir. Rekabetin en temel unsuru maliyetlerin düşürülmesidir. Ham madde kaynaklarına yakınlıktan, emeğin ucuzluğuna kadar birçok unsur maliyeti etkilemektedir. Firmalar, üretimlerinde her farklı unsurun en uygun yerde üretilip bunları bir araya getirerek hem kârını maksimize etmekte, hem de rakiplerine karşı büyük rekabet avantajları yaratabilmektedir. Bu durum özellikle üreticinin yönlendirdiği değer zincirlerinde büyük önem taşımaktadır. Örneğin bir otomobilin motoru farklı bir ülkede, ileri teknoloji gerektiren elektronik donanımı başka bir ülkede, daha basit ve kalifiye işgücü ihtiyacı düşük parçaları başka bir ülkede üretilebilmektedir. Üretim sürecinin içerisine bu yolla irili ufaklı birçok firma dâhil olmaktadır. Bütün bu firmaların üretim süreçleri arasında rastlantısal

---

⁴⁶⁵ Timothy J. Sturgeon, a.g.k., s. 3.

olmayan bir bağ kurulmaktadır. Ancak küresel üretim zincirinin oluştuğu bu noktada, her ülkenin farklı (vergi, hukuk vb.) yasal düzenlemelerinden üretimin son aşamasına ve servis ağına kadar birçok unsurun üst düzeyde eşgüdümü zorunlu hale gelmektedir. Bunların tek merkezden koordinasyonu, asimetrik bilgi sorunu ve bilgiye ulaşmada yaşanabilecek sorunların fazlalığı nedeniyle oldukça zordur. Bunun çözümü için, birçok birimin kendi arasında eşgüdümü sağladığı ağ yapılar içerisinde ortak bir yönetim ağı kurulması gündeme gelmiştir. İşte küresel üretim zinciri bünyesinde farklı birimlerin ortak yönetim ağı içerisinde üretimin her aşamasını birlikte yönettiğı bu yapı, küresel üretim zincirinin yönetişimi terimiyle açıklanmaktadır. Kaplinsky'nin "etkin işleyen bir değer zinciri bir ölçüde yönetişim gerektirir"⁴⁶⁶ düşüncesi de bu yaklaşımdan yola çıkılarak açıklanabilir. Ancak burada vurgulanması gereken husus, söz konusu yönetişimin eşitler arası bir yönetişim uygulaması olmadığıdır. Kaplinsky bu nedenle güç asimetrisinin, değer zincirinde merkezi önemde olduğunu söyler.⁴⁶⁷ Buna göre, zincir içinde yer alan firmaların konumlarını yükseltmeleri ya da korumaları, zincirin genel sorumluluğunu alan lider firmaların stratejik kararlarına bağlıdır.

Dünya ticaretinin büyük kısmının ÇUŞ'lar ve bağlı firmalar aracılığıyla yapıldığı düşünöldüğünde, birbiriyle karşılıklı ilişkide olan firmaların oluşturduğu zincir içindeki karmaşık ilişkiler ağının yönetilmesinin zorluğu ortaya çıkar. Değer zincirleri yaklaşımları aynı zamanda bu ağları tanımlamak yoluyla ilişkilerin kalkınmaya etkilerini anlamaya yardımcı da olabilir. Yönetişim açısından bakacak olursak, ilişkilerin tek yönlü olduğu ve karmaşıklığın asgari düzeyde kaldığı bir küresel ticaret sisteminde, merkezi bir yönetim mekanizmasının mümkün olabileceğı düşünölebilir. Ancak buradaki ifademizden yönetişim yoluyla merkezin etkinliğinin ortadan kalktığı gibi bir sonuç çıkarılmamalıdır. Çünkü lider konumda olan ya da ağın yönetişim sorumluluğunu üstlenen firmanın konumunda bir değişiklik olmamaktadır. Ağa dahil olacak firmalar ya da ağ içindeki firmaların gelecekleri açısından belirleyici olan karar mekanizması aynı kalmaktadır.

---

⁴⁶⁶ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 25.

⁴⁶⁷ A.k., s. 29.

Özellikle gelişmiş ülke pazarlarına girebilmek için GOÜ firmalarının yapması gereken, lider firma tarafından oluşturulan ve yönetilen bu ağ içinde yer almak olmalıdır.⁴⁶⁸ Lider firma, bir anlamda “yönetişimi yöneten” konumundadır. Gerçekte merkezsizleşme denilen olgu, bir yanılsamadan ibaret olarak kalmaktadır. Merkez yerinde durmaktadır ancak sıradüzen silikleşmekte ve bir noktada görünmez olmaktadır.

Yönetişim kavramının üzerine inşa edildiği iki tip değer zinciri yapısından söz edebiliriz.⁴⁶⁹ Birinde yönetimdeki hakim rol alıcılardadır (Alıcı Yönlendirmeli Değer Zinciri-AYDZ), diğerinde ise zincir içinde önemli teknolojik üretimi yönetenler anahtar konumdadır (Üretici Yönlendirmeli Değer Zinciri-ÜYDZ). Genellikle üretimi emek yoğun ve GOÜ’lerde konuşlu olan AYDZ’ne örnek olarak, ayakkabı, giyim ve oyuncak sektörlerini verebiliriz. ÜYDZ ise, genellikle yabancı doğrudan yatırım özelliği ile öne çıkmaktadır. Farklı ülkelerde o firma adına açılan fabrikalar buna örnek teşkil eder. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi, küresel üretim sistemlerinin karmaşıklaşması nedeniyle birçok noktada bu ayırım anlamını yitirmiş görünmektedir. Aynı sektördeki farklı firmalar farklı üretim stratejileri uygulayabilmektedir. Bu da değer zincirleri üzerine yapılacak sektörel analizleri zorlaştıran bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Mesela giyim alanında Levi-Strauss dikey entegrasyona dayalı değer zincirini yönetirken, kendi üretim tesisi olmayan markalar AYDZ’ne iyi bir örnek teşkil edebilmektedir. Üreticinin yönlendirdiği zincire örnek olarak verilebilecek otomobil sektöründe Ford alıcının yönlendirdiği zincirlere geçiş yaparken, Toyota ve diğer üreticiler üreticinin yönlendirdiği zincirleri yönetmeye devam etmektedirler. Yarı iletkenlerde de benzer bir durum söz konusu olabilmektedir. INTEL üreticinin yönlendirdiği zinciri yönetirken, müşteri odaklı yaklaşımı benimseyen firmalar da mevcuttur.⁴⁷⁰ Ancak gözden kaçırılmaması gereken bir nokta da; her ne kadar değer zincirinin yönlendirilmesi farklılaşsa da, zincir içindeki güç

---

⁴⁶⁸ John Humphrey, Hubert Schmitz, “Governance in Global Value Chains”, <http://www.inti.gov.ar/cadenasdevalor/HumphreySchmitz.pdf>, s. 1, 22.03.2010.

⁴⁶⁹ Meta zincirleri için Gereffi tarafından yapılan tanım kapsamında alıcının ya da üreticinin yönlendirdiği zincirlerden bahsetmiştik. Gereffi aynı tanımlamayı değer zincirleri için de kullanmıştır. Kaplinsky de aynı tanımlamayı kullanmayı uygun görenlerdendir, s. 30.

⁴⁷⁰ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 33.

odağının kaybolmadığı, sadece zincir içinde başka bir noktaya kaydığı gerçeğidir. Diğer bir ifadeyle, güç odağı her zaman zincirin katma değeri en yüksek halkasını kontrol etmektedir. Katma değer değişmesi, güç odağının zincir içindeki konumunu da değiştirmektedir.

Hatırlanacağı gibi, meta zincirleri yaklaşımında bu iki tip arasındaki ayrımın karmaşıklaşması ve zorlaşması nedeniyle değer zincirleri yaklaşımı benimsenmişti. Ancak yine de analitik olarak yapılacak çözümlenelerde bu iki tip yapının kullanılabilir bir araç sunduğu yadsınamaz. Gereffi bu iki temel yapıdan yola çıkarak, uluslararası ticaretin değişen yüzünü ve sanayi örgütlenmesini anlayabilmek için, küresel ekonomideki hem firmaların hem de ülkelerin stratejilerine odaklanan uluslararası işletme akademisyenleri tarafından geliştirilen katma değer zincirini çözümlenmek gerektiğini ileri sürmekte ve beş temel analitik değer zinciri tip yapısı (üretim ağı) ortaya koymaktadır;⁴⁷¹ 1. Bağları gevşek olan piyasalar, 2. Az ya da çok, müşteri özelliğine göre üretim yapan modüler değer zinciri, 3. Yüksek seviyede özel araçlar ve karşılıklı bağımlılık yaratan, alıcı ve satıcı arasında karmaşık ilişkilerin bulunduğu ilişkiyel değer zinciri, 4. Küçük üreticilerin daha büyük üreticilere işlemsel olarak bağlı olduğu mahkum değer zinciri, 5. Dikey entegrasyonla ve buna bağlı bütün aşamaların lider firma tarafından yönetilmesi ile karakterize olan sıradüzen (hiyerarşi). Sturgeon bu yapıyı meta zincirleri ile karşılaştırarak, modüler ve ilişkiyel değer zincirini alıcı tarafından yönlendirilen; mahkum değer zinciri ve sıradüzeni üretici tarafından yönlendirilen olarak sınıflandırmış; modüler, ilişkiyel ve mahkum değer zincirlerinin ağ yapı oluşturduğunu vurgulamıştır.⁴⁷²

Gereffi tarafından ortaya konulan ideal tip yapılar, üç temel faktörle değerlendirilerek KDZ yönetim teorisi oluşturulmaktadır;⁴⁷³ 1. İşlemlerin sürekliliği için gerekli bilgi transferinin karmaşıklığı (İşlemlerin karmaşıklığı), 2. Bu bilgilerin kodlanabilme imkanı (İşlemleri kodlama imkanı), 3. İşlemin gerektirdiği ilişkide mevcut ve potansiyel tedarikçilerin kapasiteleri (Tedarikçi

⁴⁷¹ Garry Gereffi, et al, "The Governance of Global Value Chains", *Review of International Political Economy*, Routledge, (February 2005), 12:1, s. 79, 83-84.

⁴⁷² Timothy J. Sturgeon, a.g.k., s. 16.

⁴⁷³ Garry Gereffi, et al, "The Governance of Global Value Chains", s. 85.

kapasitesi). Bu üç değişkenin beş farklı tip değer zinciri içinde alacağı “düşük” ve “yüksek” değerleri, KDZ’nin yönetim yapısını ortaya koymak için analitik bir yöntem olarak benimsenmiştir. Temel eğilimin işlem maliyetlerini düşürmek olduğu süreçte, üretim araçlarının özgüllüğü firmaları bazen dikey entegrasyona zorlarken, bazen firmalar arası ilişkilerin sürekliliğinin yarattığı ağ yapılar kurumsallaşabilir. Her tip yapıda farklı derecede ve tipte eşgüdüm gerekebilir. Belirleyici olanın lider firma olduğu yapılarda, tedarikçilerin yapısına ve konumuna göre dikey entegrasyon derecesi azalabilir. Tüm bu ilişkilerin küresel üretim zinciri içerisinde gerçekleştiği unutulmadan, yönetimin tedarikçilerin bağlı olduğu ülke yönetimleri ile kurması gereken ilişkiler hakkında da bir fikir oluşmaya başladığını söyleyebiliriz. Gereffi yukarıda belirttiğimiz tip yapıları ve değerlendirme değişkenlerini bir tablo ile somutlaştırmıştır. Tablo 2.3’te KDZ’nin yönetimi için oluşturulan teorik yapı görülmektedir.

Yönetim Tipi	İşlemlerin Karmaşıklığı	İşlemleri Kodlama İmkanı	Tedarikçi Kapasitesi	Kesin Eşgüdüm -Güç Asimetrisi Derecesi
Piyasa	Düşük	Yüksek	Yüksek	Düşük Yüksek
Modüler	Yüksek	Yüksek	Yüksek	
İlişkisel	Yüksek	Düşük	Yüksek	
Mahkum	Yüksek	Yüksek	Düşük	
Sıradüzen	Yüksek	Düşük	Düşük	

Tablo 2.3 KDZ Yönetim Tipleri

Kaynak: Garry Gereffi, vd., “The Governance of Global Value Chains”, s. 87.

Tablo 2.3’te verilen teorik yapı, KDZ yönetimini dar anlamda ele alan bir yaklaşımın sonucudur. Oysa bütün tip yapıların yönetim sürecinde dikkate alması gereken dış faktörler, iç dinamikleri de etkilemekte verilen stratejik kararlar üzerinde çok daha fazla etki yapabilmektedir. ÇUŞ’lar açısından ele aldığımızda, her ÇUŞ kendi sektöründeki KDZ’nin lider firmasıdır. Üretim kararları alırken belirsizlikleri en aza indirmek için çalışır. Tedarikçisinin sürekliliği açısından üretim yaptığı ülkenin yasal düzenlemeleri, ekonomik ve

sosyal yapısı önemlidir. Ya da doğrudan yabancı yatırım yoluyla, dikey entegrasyona dayalı, üretici tarafından yönlendirilen bir zincir içinde yer alacak bir üretim tesisini kuracağı yerin sürekliliğini garanti altına alabilmek önemli olabilir. Bu durumda iki açıdan o ülkedeki yönetim yapısı değerlendirilir. Birincisi uygun bir yapı vardır ve öyle kalması garanti edilmelidir. İkincisi yapı yatırıma uygun değildir ama hammadde ve işgücü açısından elverişli olan ülkedeki koşulların yatırıma uygun hale getirilmesi gerekmektedir. Her iki durum, bizim KDZ yönetişimi kavramını geniş anlamıyla ele aldığımız yaklaşıma işaret eder. Birincisinde doğrudan yerel makamlarla işbirliğine gidilebilir veya bu işbirliği o bölgedeki tedarikçi/ast unsurlar vasıtasıyla sağlanabilir. İkinci durum ise, bir sonraki bölümde ele alacağımız politika yapım sürecine müdahale etmeyi gerektirir ki; bunun mekanizmaları yönetim sürecinde oluşturulur.

KDZ içindeki yönetişimi anlamak için Kaplinsky, sivil toplumda dört temel varsayımı şöyle ortaya koyar; ⁴⁷⁴ 1. Hükümetin fonksiyonları, yasama, yürütme ve yargı olarak ayrılmaktadır, 2. Etkin olabilmek için yönetme gücü, yaptırım uygulama gücüne sahip olmalıdır, 3. Uzun süreçte sürdürülebilir yönetim, bu güçlerin meşruiyetini gerektirir, 4. Gücün şiddeti fiziki ve ekonomik alanda değişebilir. Kaplinsky buradan yola çıkarak, Gereffi'den farklı olarak, zincirin tip yapısından çok yönetim sürecine odaklanarak bir sınıflandırma yapmıştır. Zincirin içinde ve dışında olma durumuna göre yapılması gerekenleri, yasama (kural koyma), yargı (denetim) ve yürütme (icra) başlıkları altında ele almıştır. Yönetişimin her değer zinciri yapısındaki derecesinin farklılığını da vurgulayan Kaplinsky, bazı zincirlerde yönetim çok az olurken bazılarında birden fazla yönetim ağı oluşabileceğini belirtmektedir. ⁴⁷⁵ Tablo 2.4'te örnek bir değer zinciri yönetim uygulaması verilmiştir. Her bir sektör için bu tür tablolar yapmak mümkündür. Burada önemli olan, söz konusu işleyiş içinde gücün hangi noktalarda olduğu ve nasıl etkili olduğunun anlaşılmasıdır. Değer zinciri içerisinde etkinliğin lider firmada olduğu açıkça görülmektedir. Zincire dışsal olan unsurların

---

⁴⁷⁴ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 30.

⁴⁷⁵ A.k., s.

kararlarının, değer zincirinin işleyişine doğrudan etkili olduğu da tartışma götürmemektedir. Burada sorun, dışsal olan bu unsurların kararlarında nelerin etkili olduğu noktasında ortaya çıkmaktadır. Bu noktada devletin işlevlerinin çözümlemesine girmek, bizi odaklandığımız noktadan uzaklaştırabilecektir. Bu nedenle devletin politika yapım sürecine yönelmemiz daha doğru olacaktır.

Fonksiyonlar	Zincire Dahil Olan Unsurların Uygulayacağı	Zincirin Dışında Olan Unsurların Uygulayacağı
Yasama (Kural Koyma) Yönetişimi	Zamanında teslimatlarla ilişkili tedarikçiler, teslimat süreleri ve kalite için standartlar belirleme,	Çevresel Standartlar Çocuk işgücü standartları
Yargısal (Denetim) Yönetişim	Tedarikçilerin bu standartları karşılama performansını izleme	NGO'lar tarafından işgücü standartlarının izlenmesi / ISO standartlarına uyumu izleyen uzman firmalar
Yürütme (İcra) Yönetişimi	Tedarikçilerin standartları karşılama yardımı tedarik zinciri / Üyelerin standartları karşılama yardımı üretici birlikleri	Uzman servis sağlayıcılar / Hükümet sanayi politikası desteği

Tablo 2.4 Örnek Değer Zincirleri Yönetişim Tablosu

Kaynak: Raphael Kaplinsky, Mike Morris, Handbook for Value Chains, s. 31.

Humphrey ve Schmitz'in değer zinciri yönetişimine yaklaşımı, daha çok kural koyma (*parameter setting*) ve uygulama (*parameter enforcement*) üzerinden yürüyen bir süreç olarak algılanmaktadır. Buna göre, lider firma tarafından ve zincir dışından konan kuralların yine lider firma ve zincir dışı unsurlar tarafından uygulanması söz konusudur. Ancak burada önemli bir nokta, Humphrey ve Schmitz'in yönetim sürecinin, uygulamanın ürün ve kalite standartlarını belirleyen bağımsız kuruluşlarca üstlenildiği bir yöne doğru kaydığını savunmalarıdır.⁴⁷⁶ Böylece denetim maliyetlerinin düştüğü de iddia edilmektedir. (Örnek olarak ISO 9000, SA 8000 gibi standartlar verilebilir.) Zincir dışındaki kuruluşlarca belirlenen bu standartların pazar konumundaki ülkelerin mevzuatı ile uyumlu hale getirilmesi ise yönetişimin diğer bir boyutunun konusu olarak incelenebilir. O da kamu yönetiminin politikalarına bu kural ve standartlarının etkisidir.

⁴⁷⁶ John Humphrey, Hubert Schmitz, a.g.k., s. 8-10.

Sistemlerin basitten karmaşığa doğru sürekli bir değişim içinde olduğunu varsaydığımızda, küresel değer zincirleri de artan karmaşıklık derecesi ile bir çok unsurun etki ettiği bir üretim sürecini içermektedir. Bu süreçte belirleyici olan, lider firmaların kararlarıdır. Bir anlamda yönetişimi yöneten konumda olan bu firmalar, aynı zamanda zincir içinde katma değeri en yüksek halkayı kontrol etmektedirler. Gittikçe karmaşıklaşan üretim sürecinde yönetim düzeyinin de arttığı kabul edilmekte, gelecekte değer zincirlerinin yönüne ilişkin şu öngörülerde bulunmaktadır;⁴⁷⁷ 1. Perakende sektöründeki yoğunlaşma, GOÜ'lerdeki sipariş üzerine üretim yapan üreticilerin sayısı artarken, küresel alıcıların sayısının azaldığı bir süreci getirmektedir. Bu durumun çevrede işgücü ücretlerini daha da düşüreceği muhakkaktır. İlişkiler bağlamında ise yönetişimin azalacağı değerlendirilmektedir. 2. Marka oluşturma, çok büyük yatırımlar gerektiren bir faaliyet haline gelmektedir. Markalar önümüzdeki süreçte önemini kaybetmeyecek, daha fazla önem kazanacaktır. Markaya sahip olanlar zincir içerisinde (zinciri oluştururken) başat rolde olacaklardır. Marka ve yönetim birlikte gelişecektir. 3. Tedarikçilerin bazıları istenen ürünü üretmekte başarısız olurken, uzmanlaşan bazı tedarikçiler lider firma konumuna gelebilirler. Uzmanlaşmanın tedarikçi açısından yönetişimi zayıflattığı düşünülebilir. 4. Marka ve kalite gibi faktörlerin öneminin artmasına bağlı olarak, fiyat rekabetinin de artışıyla işgücü ucuzlama eğilimindedir. Bu durum lider firmaları yeni ve daha ucuza üreten (genellikle GOÜ'lerde) tedarikçiler aramaya iterken, küçük işletmelerin iflasları artabilecektir. Bu süreç, giyim ve ayakkabı sektöründe dibe vururken yeni üretim süreci, ileri teknoloji ürünleri ya da yıl boyu ticareti mümkün olan meyve-sebze gibi ürünlerle yeniden üretilebilecektir. 5. Bilgisayar teknolojisindeki gelişime paralel olarak e-ticaret yaygınlaşmaktadır. Bu durum, araçların devre dışı kaldığı bir doğrudan ticaret uygulamasını ortaya koymaktadır. Ancak süreç yavaş ilerlemektedir ve alıcı açısından sertifika gibi riskler tamamen ortadan kaldırılamamaktadır. Bu durum, izleme ve değerlendirme kuruluşlarının öneminin artmasına neden olmaktadır. 6. Kural koyma ve uygulama konularında zincir dışı unsurlara

---

⁴⁷⁷ A.k., s. 10-11.

doğru bir kayma söz konusudur. Bu durum, değer zincirleri içerisindeki yönetişimi azaltan bir etki yapmaktadır.

Son tahlilde şunlar söylenebilir; değer zinciri içindeki katma değeri yüksek halkalar, bilgi tabanlı faaliyetler olma eğilimindedir. Rantın birikimi somut faaliyetlerden soyut faaliyetlere kayarken, üreticinin yönlendirdiği değer zincirlerinden alıcının yönlendirdiği değer zincirlerine bir dönüşüm görünse de, gerçekte her iki yapının bir arada bulunduğu üretim süreçlerine girilmiştir. Ancak değişmeyen şey, lider firmaların zincirin yönetişimini belirlemedeki rolü ve merkezin bu roldeki belirleyiciliğidir. Gereffi tarafından üreticinin yönlendirdiği değer zincirlerinin belirgin özelliği olarak verilen dikey entegrasyon, farklı ürün ve üretim süreçlerinde de görülebilmektedir. Bu durum, tekelci kapitalizmin gelişmesiyle açıklanabilir.

D. Değer Zincirleri Analizi ve Politika Tavsiyeleri

Değer zinciri analizi (DZA), bir ürünün ham girdiden, kullanıcı tarafından tüketilen nihai ürüne dönüşmesi sırasında yaratılan değeri gösteren ve muhasebeleştiren bir yaklaşım olarak ifade edilmektedir⁴⁷⁸. Buradan hareketle DZA, her aşamadaki başarısızlık ve sorunları tespit ederek bunları giderecek tedbirler almayı sağlayan ve politika yapıcılarına sınırlamaları ortadan kaldıracak fırsatları destekleyen veriler sunan bir yaklaşım olarak da açıklanmakta, hatta DZA'nın sonucunda ortaya çıkan politika ve reform ajandasının şu hususları kapsadığından bahsedilmektedir;⁴⁷⁹

1. Üretim piyasası sorunları (ticaret politikası, rekabet politikası, fiyat dalgalanmaları, destekler, belgeleme, ürün standartları, gümrükler, lojistik, düzenlemeler),
2. Faktör piyasası sorunları (ücretler, sermaye, kolaylık piyasası, iş piyasası katılımı, arazi fiyatları, bölgeler),
3. Piyasa ile ilişkili sorunlar (piyasa farklılaşması, araştırma-geliştirme, ürün farklılaşması, tedarikçi bağlantıları).

⁴⁷⁸ FIAS (Yabancı Yatırımlar Destek Servisi), *Moving Toward Competitiveness A Value Chain Approach*, World Bank Group, ABD, 2007, s.ix.

⁴⁷⁹ FIAS, a.g.k., s. xi.

Ancak değer zincirlerinin yönetişimi bahsinde gördüğümüz gibi, küresel değer zincirleri, çok farklı değişkenlerin sürekli artan sayısıyla bir ağ yapıya dönüşmektedir. Bu ağ yapı içerisindeki karmaşıklık, kontrol ve ilişkilerin derecesine göre çeşitli sınıflandırmalar yapılmaktadır. Her bir değer zinciri yapısı, farklı yönetim biçimleri gerektirmektedir. Bu ağ yapılarının yönetişiminde sürece içsel ve dışsal olan unsurlardan söz etmek mümkündür. İçsel olan unsurlar, işletmecilik disiplininin ilgi alanında kalabilmektedir. Dışsal olan unsurlar ise, yönetim bilimi disiplini içerisinde farklı bir inceleme alanı yaratmaktadır. Bu nedenle küresel değer zinciri analizinin politika tavsiyelerine dönüştüğü noktanın tespiti ve anlaşılması, bizim incelememiz açısından önem taşımaktadır.

Üretici açısından baktığımızda, ne üretileceği, ne kadar üretileceği ve nasıl üretileceği temel sorulardır. Bu sorulara verilecek cevaplar, değer zincirinin yapısını da belirleyecektir. Lider firmanın tedarikçilerle ilişkisi, tedarikçilerin bulunduğu ülkelerin yasal düzenlemeleri, üretilen malın pazarlara dağıtım/giriş, değer zinciri yaklaşımının cevap aradığı sorulardır. Değer zincirleri bu sorulara ampirik olmaktan çok analitik cevaplar üretir. Değer zincirleri aynı zamanda, küresel üretim sürecinde kârlılığın hangi düğüm noktalarında artırılabilceğini de göstermeye çalışır. Bir yandan stok ve işlem maliyetleri azaltılmaya çalışılırken diğer taraftan, yasal düzenlemelerle uyum içinde hareket etme zorunluluğu vardır. Lider firmalar bir yandan tedarikçi firmalarla ve bayileriyle iletişim içindeyken diğer taraftan müşterileri olarak gördükleri sivil toplumla ve hükümetlerle de iletişim içinde olmak ve bu iletişimi sürdürmek zorundadırlar. Bu iletişim ağıları o kadar karmaşıklaşır ki, bir noktada yönetim yapısını da etkiler. Ama etkilenen sadece zincirin yönetim yapısı değildir. Kapitalist üretim ilişkilerinin gittikçe artan ve karmaşıklaşan bir yapıya doğru evrilmesi sonucunda, ilişkide olunan kamu yönetimi üzerinde de baskı oluşmaya başlar. Bu baskı sivil toplum kuruluşları vasıtasıyla olabileceği gibi, firmalar tarafından, firmaların çıkarları doğrultusunda uluslararası kuruluşlarca ya da lider firmanın ülkesi tarafından da olabilir. Hatta bu baskı, analiz sonuçlarına göre küreselleşmeden pay almak ya da aldığı payı artırmayı amaç edinen hükümetler açısından

içselleşebilir. Baskıların ne ölçüde dikkate alınacağı, politika yapım sürecini doğrudan etkiler. Devletin işlevleri açısından ele aldığımızda, devlet sorumlulukları çerçevesinde bir denge kurmak zorundadır. Ama bu denge her zaman çoğunluğun menfaatlerini gözeten bir denge de olmayabilir.

DZA, bize sadece firmalar arası ilişkilerin boyutunu ve niteliğini göstermez. Aynı zamanda küresel ölçekte ticaretin seyrini ve bu kapsamda yapılması gerekenleri de bir ölçüde ortaya koyar. Kamu yönetimi açısından, işletmelerin stratejik kararlarına etki eden analiz sonuçlarından ziyade, politika yapım sürecine etki eden unsurların analiz sonuçlarını ne şekilde kullandığı daha önemlidir. Küresel ticaretin geleceğini öngörmek, baskı unsuru olabilecek hususların önceden bilinmesini sağlayabilir ve kamu yönetiminin daha demokratik, daha eşitlikçi ve adil politikalar oluşturmasına yardımcı olabilir. Kaplinsky, DZA'nin özellikle gelir ve güç dağılımını göstermesi açısından, disiplinler arası ve diğer geleneksel ekonomik analizlerden daha etkili bir analiz olduğunu savunur.⁴⁸⁰ Kaplinsky'e göre; küreselleşmenin olumlu ve olumsuz etkilerini görmek, olumlu etkilerden faydalanmaya çalışmak, olumsuz etkileri ise engellemek için gerekli tedbirleri almak politika yapımcıların dikkate alması gereken temel sorundur ve DZA politika yapım sürecinde bu çerçevede son derece faydalıdır.⁴⁸¹ Bunun için yapılması gereken, değer zinciri analizinin ortaya koyduğu sonuçların iyi okunabilmesidir. Her sektörün özgün yapıda olduğunun anlaşılması da önemlidir. Birçok değer zinciri içerisinde hem üreticinin hem de alıcının yönlendirdiği alt süreçler bir arada olabilmektedir. Politika yapım süreci açısından DZA neden önemlidir? Bu soruya aslında dolaylı olarak değer zincirlerinin yönetimi bahsinde yanıtlar vermiştik. Ancak Schmitz'in genel olarak üç başlık altında topladığı gerekçeler yeterli bir alt yapı sunmaktadır. Buna göre DZA politika yapımcılar açısından şu nedenlerle önem taşımaktadır;⁴⁸² 1. Değer zincirinin yapısı pazara erişimi belirleyen önemli bir unsurdur. Zincirin katma değeri yüksek halkalarına erişim gittikçe artan zorluklarla engellenmektedir. Fonksiyonel

---

⁴⁸⁰ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 46-48.

⁴⁸¹ A.k., s. 101-103.

⁴⁸² Hubert Schmitz, *Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners*, ILO, University of Sussex, England, 2005, s. 6-8.

entegrasyondan ve zincirin yönetiminden sorumlu olan lider firmanın kararları, GOÜ'lerde kazanan ve kaybedenler yaratmaktadır. Küçük firmaların zincir dışına itilmesi, etkinlikten ziyade lider firmanın tedarik stratejileri ile yakından ilişkilidir. Örneğin küçük çiftçilerin lider firmaların talepleri ve ticari standartları karşılama sürekliliği, daha geniş ve kurumsal yapılar gerektirebilmekte, ya da ülkede uygulanan üretim standartlarının geliştirilmesine olan ihtiyacı artırabilmektedir. DZA, hem zincirin yapısını, hem de pazara erişim için ihtiyaç duyulan düzenlemeleri ortaya koyabilir. 2. Fonksiyonel ve dikey entegrasyonun yüksek olduğu mahkum zincirlerde, zincire dahil olan ülkeler, süratli bir öğrenme sürecine girmekte ve uzmanlaştıkları konuda zincir içindeki konumlarını yükseltebilmektedir. Her ne kadar 1970'lerin Brezilya ayakkabı endüstrisi ve 1990'ların Vietnam giyim endüstrisi bunun için örnek teşkil etseler de, marka ve tasarım gibi lider firma tarafından sıkı biçimde korunan halkalara ulaşım çok zordur. Yerel üreticilerin çekirdek uzmanlık alanlarına ulaşmalarını engelleyecek mekanizmalar, zincirin oluşumunda lider firma tarafından dikkate alınıyor görünmektedir. DZA, hangi sektörlerdeki durumun yükseltilmesinin daha yüksek getiri sağlayabileceğini de gösterebilmektedir. 3. Zincirin gelir dağılımının eşit olmayan şekilde gerçekleşmesi de, DZA'nin sonucunda net olarak ortaya çıkmaktadır. Özellikle GOÜ'lerin somut üretim üzerinde uzmanlaşmaya yönlendirilmesi, lider firmalar tarafından doğrudan ya da dolaylı olarak yapılabilmektedir. Genellikle gelişmiş ülke firmaları olan lider firmalar, katma değeri yüksek, soyut (AR-GE, marka ve tasarım gibi) üretimi kontrol altında tutmaktadırlar. Değer zinciri içerisinde kazanç dağılımının doğru olarak anlaşılabilmesini sağlayan unsurun DZA olduğunu söyleyebiliriz.

Burada amacımız, işletmelerin stratejik kararlarına yol gösterebilecek bir yaklaşım olarak DZA'nin nasıl yapıldığını anlatmak değildir. Ancak yine de DZA hakkında kısaca bilgi vermek, DZA sonuçlarının zincir dışındaki unsurlar açısından nasıl bir baskı unsuru oluşturabildiğini anlamamız açısından önemlidir. Firmaların değer zinciri içerisindeki konumları, genellikle ülkelerin küresel ticaret içindeki konumlarıyla benzerlikler gösterir. Bu nedenle her ülke, firmalarının değer zincirleri içerisinde küresel üretim sistemine

eklemlenmesini, zincir içerisindeki konumlarını sürekli yükseltmesini ister. Ancak bu istek aynı zamanda, zincirin kurucusu ve/veya yöneticisi olan lider firmaların (ve onların varlığında şekil bulan emperyalizmin) iradesinin bir ölçüde kabul edilmesi anlamına gelmektedir.

Zincir içindeki konumu yükseltmek, bir anlamda firmalara umut olarak verilen havuç gibidir. Aslında her aşamada konum, sadece lider firmanın (merkez çevre karşıtlığı bağlamında ele aldığımızda merkezin) izin verdiği ölçüde yükseltilebilir. Yine her konum yükseltmede lider firma da bir üst aşamaya geçmiş bulunmaktadır. Kaplinsky dört farklı konum yükseltmeden bahseder;⁴⁸³ 1. Süreç konumunu yükseltme (bir anlamda üretim sürecinin rekabet avantajı sağlayacak şekilde yüksek konuma geçirilmesidir. Yeni teknoloji, düşük üretim maliyet teknikleri vb.), 2. Ürün konumunu yükseltme (yeni bir ürün üretimine geçme veya eski ürünü rakiplerden daha hızlı geliştirme), 3. Fonksiyonel konum yükseltme (daha yüksek katma değer elde edecek şekilde yeni işlevler kazanma), 4. Zincir konumu yükseltme (yeni ve farklı bir zincire geçiş/ Tayvan firmalarının radyo-televizyondan bilgisayara geçmesi gibi). Bu sıralama hem bir hiyerarşiyi, hem de süreci belirtmektedir. DZA, bu anlamda da faydalı veriler sunabilmektedir.

DZA, en temelde rant dinamiklerinin ortaya konmasını amaçlar. Böylece zincir içerisindeki rant paylaşımı ortaya çıkmış olur. Rantın yüksek olduğu alanlar, yüksek engellerle korunmaktadır. Yani o alanlara giriş, firmalar için kolay değildir. Bu açıdan DZA, zincir içindeki güç ilişkilerini de ortaya koymaya yarar. Bunları sağlamak için DZA'nde şu hususlar belirlenir;⁴⁸⁴ DZA için giriş noktası, değer zincirinin yapısının çıkarılması, üretim aşamaları ve nihai pazarda en önemli başarı unsuru, üreticilerin nihai pazara nasıl ulaştığı, üretim etkinliğinin karşılaştırılması, değer zincirinin yönetimi, değer zincirinde konum yükseltme, dağıtım ile ilgili hususlar. DZA için giriş noktasının belirlenmesi, DZA'nin seyrini etkileyen önemli bir unsurdur. Buna ilişkin olarak, DZA'ne giriş noktası seçimine örnek teşkil edecek olan bir tablo, Ek 2.1'de verilmiştir. Giriş noktası odağına göre belirlendikten sonra,

---

⁴⁸³ Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 38.

⁴⁸⁴ A.k., s. 49.

girilen noktadan geriye ve ileriye doğru zincirin işleyişi ve unsurları ortaya konur. Yani araştırma nesnesinin ne olduğu, giriş noktamıza göre değişebilmektedir. Örneğin bir otomobilin üretim zincirinde odak noktamız montaj olduğunda, geriye doğru tasarım ve tedarikçiler, ileriye doğru bayiler ve müşteriler zinciri belirleyen unsurlar olarak öne çıkmaktadır. Sonraki aşamalarda analitik olarak her halkanın zincir içindeki konumu ve odak noktamızın zincir içindeki payı gibi hususlar belirlenir ve yorumlanır. Her aşamada kritik başarı faktörleri derecelendirilerek, faktörlerin önem derecesini gösteren şemalar yapılır. Aynı faktörler tedarikçiler ve alıcılar açısından ayrı ayrı yapılarak şemaya yansıtıldığında, şemada yorumlanmaya muhtaç bir fark görünür. Bu şemalar bir anlamda üreticinin ve alıcının bakış açıları arasındaki farkı kalite, fiyat, esneklik, tedarik kapasitesi ve yenilik gibi faktörlerle değerlendirerek ortaya koyar. Şema üretici ve alıcı dışında, sektörel bir analiz yaparken iki ülkenin karşılaştırılmasında da kullanılabilir.⁴⁸⁵ Farkın hangi faktörlerde artıp, hangi faktörlerde azaldığının görülmesi, pazar stratejilerinin tespiti açısından önem taşımaktadır. Daha sonraki aşamada üreticilerin nihai pazara erişimlerinin nasıl olduğu sorusuna cevap aranır. Bütün bu aşamalarla birlikte ulaşılan verilerden sonra, üretim etkinliği karşılaştırılarak, zincirin işleyişine ilişkin alınacak kararlara zemin oluşturulur. Sektörel bir analiz, lider firma için kendi yönettiği zincirin diğer rakiplerle görece konumunu ortaya koyacağından dolayı, lider firma zincir içerisinde bazı tedarikçilerden vazgeçebilir, bazılarının konumlarının ne ölçüde yükseltilmesi gerektiğine karar verebilir. Küresel sisteme entegre olma çabasındaki bir ülke açısından bu analizin söyleyecekleri ise, diğer ülkelerle rekabet edebilmesi için aynı sektördeki tedarikçilerin üretim koşullarının iyileştirilmesi için gerekli şartların nasıl yaratılacağı, firmanın kârlılığının artırılması için ne gibi düzenlemeler yapılacağı, zincirden daha fazla pay alabilmek için ne gibi teşviklerle yabancı doğrudan yatırım girişinin artmasının sağlanacağı, sanayi/tarımsal üretim girdilerinin rekabet edebilirlik açısından hangi politikalarla ilişkili olduğu gibi sorulara verilecek cevapları içerir. Ama küresel

---

⁴⁸⁵Hubert Schmitz, *Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners*, s. 18-19. Schmitz'in yıldız diagram olarak adlandırdığı bu şema, Ayakkabı üretiminde İtalya ve Brezilya'yı karşılaştırmak için kullanılmıştır. Bunlara "radar şemalar" da denilebilmektedir.

sisteme eklemlenen bir ülke açısından sadece bu sorulara verilecek cevap yeterli olmayacaktır. Küresel piyasaların durumu, uluslararası anlaşmalarla verilen taahhütler, uluslararası kuruluşlarla olan ikili anlaşmalar, doğrudan yabancı yatırım kapsamında sermaye ihracında bulunan ÇUŞ'larla sağlanan mutabakatlar gibi bir çok faktör, bu karmaşık sürecin belirleyicisi haline gelmektedir. Böylece politika yapım süreci, egemen bir devlet iradesinin kararlarının yansıması olmaktan çok, dengelerin gözetilmeye çalışıldığı ve faydayı azami kılmaya dönük çabaların bir bütünü olarak hayat bulacaktır. Bu durum devletin işlevlerinde bir dönüşümü kaçınılmaz olarak ortaya çıkarmaktadır.

Schmitz, DZA'nin küresel üretim ve ticarete resmin tamamını görmeye yardımcı olduğunu ve bu yönüyle de, politika yapıcılara darboğazları (sorunlu alanları) göstererek küresel rekabet edebilirlik avantajı yaratılmasını sağladığını savunmaktadır.⁴⁸⁶ Schmitz'e göre DZA, karşılıklı bağımlılıkları, karmaşık ilişkileri ve zayıf halkaları görünür kılmaktadır. Bu sistematik yaklaşım, politika yapıcıların sektörel düzenlemeler açısından mutlaka üzerinde durması gereken bir veri seti oluşturmaktadır. Schmitz'in alıcının yönlendirdiği bir dünyada yaşadığımızı, pazarların bu nedenle gittikçe karmaşık bir yapıya dönüştüğünü ve politika yapıcıların bu değişimi anlayabilmek, yerel girişimcilerin küresel sisteme uyum sağlaması için gerekli düzenlemeleri yapmak ve aradaki bağlantıların kurulması için DZA'nin bulgularına önem vermesi gerektiğini belirtmesi⁴⁸⁷, bir ön kabulün sonucudur. Bu ön kabul, küresel ekonomiye eklemlenmenin kaçınılmaz bir zorunluluk olduğudur. Bu zorunluluğun kabulünden sonra da, rekabet edebilmek ve küreselleşmenin avantajlarından faydalanabilmek için yapılması gerekenler sıralanmaya başlanır. Artık cevaplanması gereken, girişimcilerin küresel rekabete karşı nasıl destekleneceğidir.⁴⁸⁸ Çoğunlukla bu destekler, vergi mükelleflerinin benimsemeyeceği, doğrudan kaynak aktarımı gibi yollarla da yapılabilir. Ancak yukarıda belirttiğimiz ön kabulden yola çıkarsak, devletin adil bir vergi sistemi dahilinde, girişimciler için girdi maliyetlerini düşürücü

⁴⁸⁶ Hubert Schmitz, *Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners*, s. 9-11.

⁴⁸⁷ A.k., s. 21.

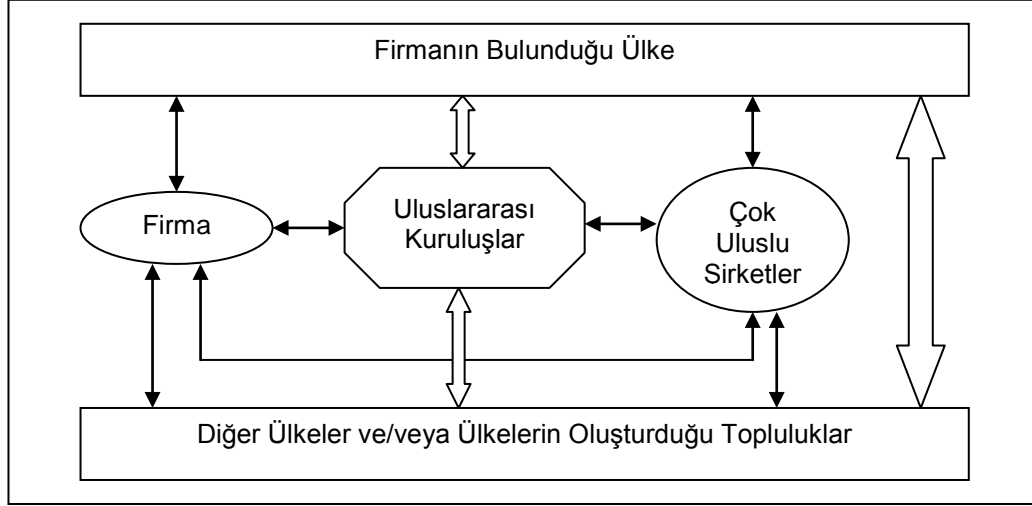
⁴⁸⁸ A.k., s. 25.

tedbirler alması, bunu yaparken emeği koruması, küresel pazarlara erişimi kolaylaştırıcı altyapı ve ulaşım tedbirlerini uygulaması daha adilce olabilir. Elbette bunlar kalıcı politikalar yoluyla çözümlenmesi gereken sorunlardır. Ama politika yapım süreci ne kadar adil olabilir?

Bunun yanında politika yapım sürecindeki bazı etkilerin insan hakları kapsamında ele alınması gerekebilir. Herhangi bir sektördeki değer zinciri içinde yer alan firmalar, lider firma tarafından uygulanan çevresel ve işgücü standartlarına uymaya zorlanabilir. Örneğin bazı firmaların uzak doğudaki üretim tesislerinde çocuk işgücünün kullanılmaması yönündeki standartları bu kapsamda sayılabilir. Hatta bu standartlar, uluslararası kuruluşlarca da desteklenebilir ve uyulmasını zorlamak için izlenebilir. Buna ilişkin uygulamalara UNICEF'in çalışmaları örnek olarak verilebilir. Bu tür kurumlar yıllık raporlarla belirlenen kuralları ihlal eden ülkeleri listeleyerek pasif bir yaptırım uygulayabilmektedirler. Ancak burada bir noktanın tekrar altını çizmekte fayda bulunmaktadır. Çocuk emeği neden kullanılmaya başlanmıştır sorusunun cevabı, işgücü standartlarını koyan firmaların doymak bilmeyen kâr güdüsü ile bağlantılı olarak açıklanabilir.

Temelde DZA'ndan elde edilecek bulgular iki ayrı yaklaşıma konu olabilir. Bunlardan biri, firmaların gelecekteki konusunda alacakları kararlara temel teşkil etmesidir. Elde edilen verilere göre firma, üretim süreçlerini, teknolojilerini, pazarlama stratejilerini değiştirebilir. Üretimi değiştirerek ya da farklılaştırarak bulunduğu değer zincirinden bir başka değer zincirine geçebilir. Zincir içindeki konumunu geliştirerek zincir içindeki kazanç dağılımından daha fazla pay almayı hedefleyebilir. Ayrıca bütün planladıklarını gerçekleştirmek için bir yol haritası ortaya koyabilir. Ama bütün bunlar, firmanın çevreden bağımsız olarak varlığını sürdürdüğü anlamına gelmemelidir. Firmanın saydığımız konularda karar alırken hukuksal bir çerçevede hareket etmesi gerektiği tartışmasızdır. Bu noktada firma bir taraftan hukuki çevreye uyum sağlarken, diğer taraftan bu çevreyi etkileyebileceği mekanizmaları arar. Yani bir tür etkileşim ortaya çıkar. Ama firma sadece bulunduğu çevrenin hukuksal yapısına değil, aynı zamanda ilişkide olduğu çevrenin hukuksal yapısına da uymak zorundadır. Bu durum

firmayı faaliyette bulunduğu ülke dışında başka firmalarla, uluslararası kuruluşlarla ya da pazarında yer edindiği başka ülkelerle ilişkide olmaya zorlar. Bütün bu ilişkiler, bir ölçüde firmanın bulunduğu ülkenin politikalarının oluşması sürecinde etkili olur.

Şekil 2.5 Küresel Ticarete İlişkiler ve Etkiler

Şekil 2.5'te firmanın ilişkilerinin, ülke üzerindeki etkileri gösterilmektedir. DZA, firmaya bu ilişkileri düzenleme fırsatını da verir. DZA'nin bulgularının kullanımına ilişkin ikinci yaklaşım, firma dışındaki unsurların değerlendirmelerini içermektedir. Bu değerlendirmeleri firmanın bulunduğu ülkeyi merkez alarak incelemek, politika yapım sürecine etkileri anlamak açısından daha doğru olacaktır. Özellikle 1990'lı yıllardan itibaren, devlet yönetiminin STÖ'leri, sermaye ve kamu yönetiminin karar alma süreçlerinde karşılıklı etkileşim içinde olduğu yönetim yaklaşımı ile ele alınması yönünde, kamu yönetimleri üzerinde baskılar oluşmaya başlamıştır. Bu baskıların gizli ortağı ise, ÇUŞ'ların çıkarlarını öncelikle savunmayı kendine görev edinmiş uluslararası kuruluşlardır. Bu durumda politika yapımı, sermayenin taleplerini her ne pahasına olursa olsun dikkate almaya zorlanan bir sürece dönüşmektedir. DZA'nin bulguları da, devlet açısından, küresel paylaşımından alınacak payı artırma yönünde yapılması gerekenlere ilişkin bir ajandaya dönüşebilmektedir. Hükümetler için en büyük sorun alanlarından biri olan istihdam konusu da, politika yapım sürecine sermayenin etkilerini kabule zorlayan bir unsur olabilmektedir. Diğer taraftan aynı bulgular,

“yönetişim sürecinin gizli ortağı” olan uluslararası kuruluşlar tarafından ÇUŞ’ların (aynı zamanda genel olarak değer zinciri yönetişimi içindeki lider firmaların), lider konumlarını sürdürmek için zincirin sürekliliğine veya yeni zincirlerin oluşumuna ilişkin kararlarının GOÜ’lere (genellikle zincir içindeki tedarikçilerin, dikey entegrasyon veya fonksiyonel entegrasyona uygun konuşlanmış küçük firmaların bulunduğu ülkelere) dayatılmasının meşruiyetini sağlayan veriler olarak da kullanılabilir. Bu bulgular, bazen üretime ve sürece ilişkin standartları, bazen ürünün kalitesine ilişkin standartları, bazen de değer zinciri içinde yer alabilmek için kıyasıya birbiriyle rekabet eden küçük firmaların zincire girişine ilişkin kuralları içerebilir. Schmitz, DZA’nın bütün girişimcilere mal/hizmet üretim sürecine nasıl katkı sağlayabileceklerini tanımladığını, hangi kurumların bu girişimcileri desteklemesi gerektiğini gösterdiğini belirtmektedir.⁴⁸⁹ Asıl önemli olan ise, Schmitz’in, DZA yapılabilmesi için sponsor kuruluşlara ihtiyaç duyulduğunu belirtmesidir.⁴⁹⁰ Böylece sonuçları yönetim yaklaşımı ile ele alınacak bir araştırmanın bulguları, katılımcı sponsor firmalar tarafından yönlendirilebilmektedir. Bu durum, yönetişimin alt süreçlerinin de sermayenin çıkarları doğrultusunda yönlendirilmesi/yönetilmesi sonucunu ortaya çıkarabilecektir. Bütün bu süreç ise, temelde küresel üretim sonucunda ortaya çıkan artığın paylaşımından azami pay kapmanın temel amaç olarak benimsenmesi gerektiği yönündeki ön kabulden doğmaktadır.

Lider firmaların zincirin etkinliğini sağlamak için bol seçeneğe ihtiyacı vardır. Bu seçeneklerin fazlalığı, aynı zamanda üretim maliyetlerinin düşeceği bir rekabet ortamı yaratır. Ancak sorun, seçeneklerin bollaşacağı, sayısının artacağı bir ortamın sağlanması sorunudur. Bazen de lider firmanın, zincir içindeki konumunu korumak için tedarikçilerinin bulunduğu ortamlarda çeşitli düzenlemelere ihtiyacı olabilmektedir. Bütün bu ve benzer sebepler, politika yapım sürecinin neden ÇUŞ’ların, ülkelerin ve uluslararası kuruluşların baskısı altında olduğunu açıklamaktadır. Buna karşılık politika yapım

---

⁴⁸⁹ Hubert Schmitz, *Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners*, s. 62.

⁴⁹⁰ A.k., s. 63-65.

sürecinde uyumun sağlanması dört farklı şekilde gerçekleşebilmektedir;⁴⁹¹ 1. Özellikle kuruluşlar tarafından oluşturulan baskılarla uyuma zorlama, 2. Diğer uygulamalarının faydasını gördüğü politikayı benzeşme yoluyla uyarılma, 3. Ulus üstü kuruluşlara dahil olarak hükümlerlik haklarının bir kısmından fedakârlık etmek suretiyle genel yapıya uyum sağlama, 4. Uluslararası politika danışmanları yoluyla oluşturulan politika tavsiyeleri/zorlamaları ile uyum sağlama. Elbette belirli bir konuda oluşturulacak politikalar, bu tiplerden birine tamamen uymak zorunda değildir. Aynı anda hem uzman tavsiyeleri, hem uluslararası kuruluşların zorlamaları ve belli noktalarda gönüllü kabullenmeler de olabilir. Hatta uzmanlar zorlayıcı etkinin bir unsuru da olabilir. Bu durum DB uygulamalarında sıkça görülmektedir. DB, GOÜ'lere kullandığı kredilerde, kendi belirlediği uzmanların kullanılmasını şart koşabilmektedir. Benzer bir uygulama 17 Ağustos depremi sonrası kullanılan DB kredisinde de yaşanmıştır. DB tarafından aktarılan bilgilerin mali liberalleşme, deregülasyon ve özelleştirme odaklı olduğu da belirtilmektedir.⁴⁹²

Politika transferi yoluyla aktarılan unsurlar ise;⁴⁹³ politikalar, kurumlar, ideolojiler ya da mevzuat, davranış veya fikirler, olumsuz dersler olabilmektedir. Ancak politika transferinin genel mantığı içinde düşünüldüğünde az ya da çok zorlayıcı etki kaçınılmaz görünmektedir. Bu durum, DB ve IMF gibi kuruluşların yazılı kaynaklarında kullanılan dile bile yansımış bir husustur. "Bilgi paylaşımı", "iyi uygulamalar" ve "kıyaslama", bunlara örnek teşkil eden bir kaçıdır.⁴⁹⁴ Kıyaslama aynı zamanda, ülkenin veya işletmenin performansını ve rekabet edebilirliğini artırmak amacıyla en iyi uygulamaları uyarlamayı da içeren, politika transferine benzer bir yaklaşım olarak da görülebilmektedir.⁴⁹⁵ Aslında kıyaslamayı politika transferinin bir aracı olarak görmek daha doğru olacaktır.

---

⁴⁹¹ Diane Stone, "Learning Lessons, Policy Transfer and the International Diffusion of Policy Ideas", *CSGR Working Paper*, (Feb.2000), s. 5-6. (1-44) <http://www.csg.org>, 31.03.2010.

⁴⁹² A.k., s. 25, 27.

⁴⁹³ A.k., s. 7.

⁴⁹⁴ A.k., s. 20.

⁴⁹⁵ Khairiah Salwa Mokhtar, Mahmud Sabri Haron, "Lesson Drawing: The Congruence of Policy Transfer and Benchmarking", *Asia-Pacific Social Science Review*, De La Salle University, Manila, (December 2007), V.7, N.1, p. 65-76.

Her ne kadar akademik çalışmalar, DZA'nin küresel ticaretteki sorun alanlarını, gücü, kaynak ve gelir dağılımını gösterdiğini söylese de, kurumların analize yaklaşımları daha farklı olabilmektedir. Örneğin DB, DZA'nin araştırılması gereken niteliklerini; 1. Üretimin her aşamasındaki faaliyetler, 2. Girdilerin değeri, işlem zamanı, çıktı ve yaratılan artı değer, 3. Uzamsal ilişkiler (faaliyetlerin mesafesi ve lojistik gibi), 4. Tedarikçiler, üreticiler ve toptancılar gibi ekonomik unsurların yapıları olarak tanımlamaktadır.⁴⁹⁶ Buna göre bir değer zinciri analizinin kurumsal yapılarla olan ilişkisi etken niteliktedir. Yani firmanın faaliyette bulunduğu ülkenin yönetim yapısı edilgen bir unsur olarak görülmektedir. DZA'nin aşamaları olarak verilen üç aşama ise,⁴⁹⁷ 1. Üretim sürecinin nicelik ve niteliksel olarak grafikleştirilmesi, 2. "İyi uygulamalar" karşısındaki görece rekabet avantajının ortaya konması için performansların kıyaslanması, 3. Bu performansa etki eden politika ve kurumsal faktörlerin, bir reform ajandası oluşturulması amacıyla belirlenmesi. Görüldüğü gibi DB, DZA'ni M.Porter'in yaklaşımına daha yakın bir noktadan ele almaktadır.

DB'nin bu yaklaşımı, bir değerlendirmenin ötesindedir. Kendi dokümanındaki "DB Grubu, devam eden özel sektör geliştirme işini desteklemek için sayısız politika aracı ve yaklaşım kullanır... bu raporda sunulan DZA, (İş Yapma Raporları, Girişim İnceleme serisi, Yatırım İklimi Değerlendirme raporları ve FIAS düzenleyici reform ve yatırım geliştirme ürünleri gibi çalışmaları) tamamlayıcı niteliktedir"⁴⁹⁸ açıklaması, DB'nin DZA'ya bakışının firmaların kârlılığı açısından ele alındığı görülmektedir. DB raporunda, Kenya'da uyguladığı bir değer zinciri çalışmasına ilişkin proje hakkında;" Proje, basitleştirilmiş vergi rejimi uygulamasına ve bütün sürecin tek firma tarafından kontrol edildiği (*one-stop shop*) bir iş sürecinin başlatma maliyetlerini düşürmeye yardım etti."⁴⁹⁹ ifadesi yer almaktadır. DB, dünyanın çeşitli bölgelerinde KOBİ'lerin kârlılığını ve rekabet edebilirliğini düşünürken, özellikle alıcı tarafından yönlendirilen küresel değer zincirleri için daha ucuz

⁴⁹⁶ FIAS, a.g.k., s. IX.

⁴⁹⁷ A.k., s. X-XI.

⁴⁹⁸ A.k., s.1.

⁴⁹⁹ A.k., s. 5. Söz konusu proje DB'nin "Kenya: Micro, Small and Medium Enterprise Competitiveness Project." adındaki projesidir.

üretim imkanı sağlayacak tedarikçiler yaratmak, böylelikle lider firmaların (genellikle ÇUŞ'ların) tedarikçilere olan bağımlılıklarını azaltmak, diğer taraftan fonksiyonel ve dikey entegrasyona uygun yeni sömürü alanları oluşturmak çabası içinde görülebilir. Zaten DB, bütün bu süreçte edilgen bir yapı olarak gördüğü (ya da çoğunlukla yeniden yapılandırdığı) devletin politikalarına müdahalesini de aynı çerçevede gerçekleştirmektedir.

Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Teşkilatı (OECD)'nin değer zincirlerine bakışı, küreselleşmenin getirdiği fırsat ve tehditlerden oluşan rekabet ortamında kalkınmanın küresel üretim sistemine entegre olmaktan geçtiği varsayımıyla, değer zincirlerine katılmanın özendirilmesi gerektiği yönündedir.⁵⁰⁰ Buna göre, rekabet edebilirliği sağlamak için üretim süreçlerinde ve yönetim biçiminde yenilik önem kazanmaktadır. Bu yönüyle Schumpeterci bir kalkınma yaklaşımının OECD tarafından benimsendiğini söyleyebiliriz. OECD, politika yapıcılarının üzerinde düşünmeleri gereken konuları şöyle sıralamaktadır,⁵⁰¹ yenilik politikaları, ekonominin insan kaynağının kalitesini yükseltecek politikalar, girişimi destekleyen politikalar, yerel ve bölgesel düzeyde kümeleşme politikaları, yabancı yatırım çekmek için cazip kılma politikaları, entelektüel ürün hakları politikaları. Görüldüğü gibi OECD'nin değer zincirlerine bakışı farklı bir perspektiften olmakla birlikte, ulaşılmak istenen nihai sonuç, kalkınmanın kapitalist üretim ilişkileri bağlamında gerçekleştirilmesi gerekliliğidir.

Küresel sisteme eklemlenmeyi seçenekten öte bir zorunluluk olarak ulusların önüne koyan kuruluşlar, değer zincirleri içerisinde yer almak için yapılması gerekenleri bir anlamda dayatmaktadırlar. Bu durum, politika yapım sürecine müdahale edilmesini içermektedir. Politika transferi, öncelikle ikna edilerek gerçekleştirilmeye çalışılmakta, yerine göre ekonomik yaptırımlardan silahlı güç kullanımına kadar geniş bir yelpazede politika transferinin gerçekleşmesi sağlanmaktadır. Yönetişim yaklaşımı, politika yapım sürecine müdahaleyi meşrulaştırmayı sağlayan bir süreç olarak ortaya konulmaktadır. Politika

---

⁵⁰⁰ OECD, "Moving up the (Global) Value Chain", *Policy Brief*, (July 2007), s. 1-7. <http://www.oecd.org/dataoecd/45/56/38979795.pdf>, 20.06.2009.

⁵⁰¹ A.k., s. 7.

transferi gerçekleştikten sonra, DZA gibi araçlar mevcut durumda alınacak kararın rasyonelleştirilmesini sağlamaktan öte bir işlev üstlenmemektedirler. Sonuçta değer zincirleri içerisinde söz sahibi olanlar aynı kalmakta, değer zincirinde katma değeri en yüksek basamakların kontrolü yine lider firmaların elinde olmaktadır. Değişen tek şey, lider firmaların entegrasyon süreci içerisindeki karşılıklı bağımlılıklarının azalmasıdır. Zincir içindeki entegrasyon, her zaman küçük ölçekte üretim yapan tedarikçilerin aleyhinde bir süreç olarak ilerlemektedir. Yaratılan rekabet ortamı, pazarın tamamını kontrol eden ÇUŞ'lar arasında bir rekabet olmamakta, sadece küçük ölçekli tedarikçilerin, zincirin yönetimini üstlenen firmanın kârını artırmak için birbirleri arasında yaptığı amansız bir mücadele şeklinde hüküm sürmektedir.

II. Değer Zincirleri ve Tarım

A. Tarımda Değer Zincirleri

Küresel değer zincirlerinde pazara erişimin, lider firmaların kontrolüne bağlı olduğunu ve pazara erişim için zincire dâhil olmaya çalışan küçük ölçekli firmaların zincirin bütünü için önemli fiyat avantajları sağlayarak rekabet edebildiğini söyleyebiliriz. Tarım ürünlerinin küresel pazarlarda diğer metalarla aynı statüde alınıp satılması, yani ticaretinin yapılması, değer zinciri içinde küçük bir kâr oranı ile çalışmakla yetinerek, küresel rekabet avantajını muhafaza etmeye çalışan küçük firmaların durumundan biraz farklıdır. Bu farklılık temelde iki noktadan kaynaklanır; 1. Tarımsal üretim aynı zamanda sosyal bir olgudur, sadece ekonomik bir faaliyet olarak değerlendirilemez, 2. Tarımsal üretimde girdiler genellikle oligopol ya da monopol firmalar tarafından sağlanmakta olduğundan, fiyatların kontrolü bu firmalar tarafından belirlenmektedir. Bu nedenlerle ülkeler, tarımsal üretimlerini sanayi üretiminden farklı bir düzenleme ile koruma eğilimindedirler. Bu koruma, çiftçiye verilen destekler şeklinde olabildiği gibi, ülkeye dışarıdan girecek ürünlere uygulanacak tarifeler şeklinde de olabilmektedir.

KDZ, yapısı gereği bir ölçüde entegrasyon gerektirmektedir. Farklı yerlerdeki faaliyetlerin eşgüdümünü ve birlikteliğini sağlayan entegrasyon süreci,

küreselleşme ile birlikte hız kazanmıştır. Bu entegrasyon yatay ya da dikey olabileceği gibi, genellikle KDZ'de oluşan fonksiyonel entegrasyon da olabilir. Sturgeon, küreselleşme ile hızlanan entegrasyonu fonksiyonel entegrasyon olarak tanımlamaktadır.⁵⁰² Küresel entegrasyona ivme kazandıran beş olgu ise şöyle sıralanmaktadır;⁵⁰³ 1. Özellikle soğuk savaş sonrası dönemde küresel işgücünün ikiye (1,5 milyardan 2,9 milyara) katlanması, 2. Küresel iletişim ağlarının kapasitesi artarken fiyatının düşmesi, 3. İş ve çalışma süreçlerinin standartlaşması, biçimleşmesi ve sayısallaşması, 4. Yeni, küresel tedarik üsleri, 5. Girişimci kapitalistlerin de desteklediği, yeni firmaların hızla sisteme entegre oluşları (bu durum, lider firmalar için kendi gelirinde bir düşüş olmadan üretim maliyetlerinin rekabet ortamında azalmasını sağlayacaktır). Fonksiyonel entegrasyon, dikey entegrasyonla bir ölçüde doğru orantılıdır. Bu yönüyle fonksiyonel entegrasyon belirli ölçüde dikey entegrasyonu zorunlu kılar. Diğer bir ifadeyle, KDZ'de dikey entegrasyonun artması, beklenen sonuçlardan biridir. Ancak dikey entegrasyonun oluşması, sahiplik kavramıyla doğrudan ilişkili olmayabilmekte, kontrol kabiliyetine sahip olma, sahiplik kavramının önüne geçebilmektedir. Dikey entegrasyon üst düzeyde koordinasyonu sağlayan bir unsur olarak görülürken, günümüzde dikey uzmanlaşma esneklik ve çekirdek uzmanlıkların geliştirilmesine katkı sağlamakta ve dikey eşgüdümün yerini firmalar arası işbirliği almaktadır.⁵⁰⁴ Buna göre yarı dikey entegrasyon (*quasi vertical integration*) gibi daha gevşek yapılar oluşabilmektedir. Bu yapıları birleştiren unsur, uzun vadeli anlaşmalar olabilmekte ve dikey entegrasyona benzer, sahiplik gerektirmeyen yapılar ortaya çıkabilmektedir. Bu yapılar yarı dikey entegrasyon veya katma değer ortaklığı (*value-adding partnership*)

---

⁵⁰² Timothy J. Sturgeon, "Conceptualizing Integrative Trade: The Global Value Chain Framework", *Integrative Trade between Canada and the United States – Policy Implications Conference*, Ottawa, (December 2006), s. 35 (35-72). Timothy J. Sturgeon, Garry Gereffi, "The Challenge of Global Value Chains: Why Integrative Trade Requires New Thinking and New Data", USA, November 2008, http://www.cgcc.duke.edu/pdfs/GVCmetrics_Nov202008.pdf, 04.04.2010.

⁵⁰³ A.k., s. 37,38.

⁵⁰⁴ Robert M. Grant, *Contemporary Strategy Analysis*, Third Edition, Blackwell, Oxford, 1998, s. 319.

olarak adlandırılmaktadır.⁵⁰⁵ Bu kavramlar, tarımda değer zincirlerinin anlaşılabilmesi için kilit öneme sahiptir.

Bir değer zinciri içerisinde entegrasyonun derecesini belirleyen, fonksiyonun üretim içindeki katma değeridir. Katma değeri yüksek faaliyetler, dikey entegrasyonla ele geçirilirken, düşük katma değerli faaliyetler, riski dağıtmak adına lider firma tarafından dışarıdan temin (*outsourcing*) edilebilmektedir. Entegrasyonu rasyonel kılan nokta da burasıdır. İşlem maliyetlerinin fazla olduğu yerde entegrasyon, işlem maliyetlerini azaltan bir etki yapmaktadır. Özellikle birbirini etkileyen üretim süreçlerinde entegrasyon işlem maliyetlerini düşürebilmektedir. Bir sürecin çıktısının diğer sürecin girdisi olduğu durumlarda entegrasyon, rasyonel hale gelebilmektedir.

Tarım açısından ele alındığında, tarımın yapılış biçimi değer zinciri oluşumunu ve/veya yapısını doğrudan etkilemektedir. Girdilere bağımlı entansif tarımda yarı dikey entegrasyon benzeri “sözleşmeli çiftçilik” terimi gelişmiştir. Bu yönüyle sözleşmeli çiftçilik, bağımsız çiftçilikle dikey entegrasyon içinde yer alan şirketleşmiş çiftçilik arasında bir noktada kabul edilmektedir.⁵⁰⁶ Sözleşmelerin en hafiften dikey entegrasyona kadar çeşitli tipleri olabilmektedir. Ancak birçok ülkede zaman zaman istihdamı artırmak ve verimliliği yükseltmek gibi nedenlerle politika aracı olarak da uygulanabilmektedir. Değer zincirleri açısından ise, işlem maliyetlerinin düşmesini sağlamaktadır.⁵⁰⁷ Buraya kadar problem görünmemektedir. Ancak olaya çiftçi açısından bakıldığında manzara biraz farklıdır.

Entansif tarım, girdilere bağımlılık duyan bir uygulamadır. Çok geniş topraklar üzerinde mono kültür tarım yapılması, hem toprakta bulunan yararlı maddelerin hızla tüketilmesini, hem toprağın özelliğini kaybetmesini, hem de mono kültür olması nedeniyle zararlı böceklerin düşmanlarının olmadığı bir ortamda çoğalması sonucunu doğurmaktadır. Birinci sorun, yani toprağın

---

⁵⁰⁵ A.k., s. 325-326.

⁵⁰⁶ Sukhpal Singh, “Leveraging Contract Farming for Improving Supply Chain Efficiency in India: Some Innovative and Successful Models”, *Center for Management in Agriculture, India*, <http://www.globalfoodchainpartnerships.org/india/Papers/SukhpalSingh.pdf>, 04.4.2010, s. 2. (1-12)

⁵⁰⁷ A.k., s. 2,3.

ürünün yetişmesi için sahip olması gereken kimyasal maddelerin dışarıdan verilmesi ile aşılmış görünmektedir. Artan tarımsal üretimi karşılayacak doğal gübre temin etme olanakları, bir noktada sınırlılıklarla karşılaşmaktadır. Bunun üzerine 19. YY ortalarından itibaren suni gübre üretimi gerçekleşmiştir. İkinci sorunun çözümü ise, bitkileri öldürmeyen fakat zararlı böcekleri öldüren kimyasal ilaçların kullanılması ile çözüme kavuşturulmuştur. Ancak bu çözümler kalıcı olmak şöyle dursun, uzun dönemde hem problemleri daha da ağırlaştırmış, hem de yeni problemlere yol açmıştır. Sonuçta her yeni probleme karşı, yeni gübre ve ilaç kombinasyonu uygulamaları, entansif tarımın karakteristik özelliği haline gelmiştir. 20.YY'ın ikinci yarısından sonra, ancak belirli bir noktaya kadar artırılabilen verimliliğin sınırlarının zorlanması için gen teknolojileri, tohum üretiminde kullanılmaya başlanmıştır. Sonuçta verimlilik artışı sağlanmakla birlikte, tarım ticareti de yeni bir boyuta taşınmıştır. Dört temel bileşen, entansif tarımın ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. Bunlar; geniş alanlarda insan emeği ile işlenmesi mümkün olmayacak derecede fazla ürünün (ekim aşamasından tarladan toplanmasına kadar olan safhada) işlenmesini sağlayan tarımsal makineler, toprağın kaybettiği mineralleri yeniden üretim için tamamlamayı sağlayan suni gübreler, bitkileri zararlılardan koruyan (!) ilaçlar ve verimliliği daha önce görülmemiş düzeyde artıran tohumlardır.

Sorunun mali boyutu, bir ölçüde sistemin belkemiğini oluşturmaktadır. Çiftçi girdilerin bir kısmına ürünü yetiştirmeden önce sahip olmak zorundadır. Aksi halde ekimi gerçekleştirememektedir. Girdileri sağlamak için tek çözüm ise, kredi alarak borçlanmaktır. Ancak ürün fiyatlarının artan verimlilikle birlikte görece düşüşü, belirli bir noktadan sonra çiftçiyi borçlarını bile ödeyemez duruma getirmektedir. Bu durum karşısında gelişmiş ülkeler, çiftçilerine çeşitli destekler vererek onların refah seviyelerinin artmasını sağlamaktadır. Bilindiği gibi Uruguay Görüşmeleri'nin kilit öneme sahip konularından biri, ABD ve AB başta olmak üzere, tarıma ihracat desteği veren ülkelerin bu desteklerden vazgeçmek istememeleriydi. Bu durum, yukarıda saydığımız koşullarda yaşam mücadelesi veren GOÜ çiftçilerini destek olmaksızın altından kalkamayacakları bir borcun içine sokmaktadır. Bir taraftan dünya

ürün fiyatları ihracat desteği alan çiftçilerin üretimi sonucu düşerken, diğer tarafta, borçlanarak aldığı girdilerin borcunu ürününü satarak karşılayamayan çiftçiler varolma savaşı vermektedir. Bir anlamda kendi çiftçisinin refahını desteklerle artıran GÜ'ler, diğer çiftçilerin desteklenmesine yönelik politikalarından vazgeçilmesini önermektedirler.

Çiftçilerin üretimden kazanamadığı bir tarımda tarımdan kim kazançlı çıkar? Bu sorunun cevabı iki açıdan verilebilir. Biri olaya üretim girdileri açısından bakılması, diğeri de yukarıda açıklamaya çalıştığımız durum neticesinde sözleşmeli çiftçilik uygulamalarında sözleşmenin diğer tarafı olan ÇUŞ'lar tarafından bakılmasıdır. Tarımda kapitalist üretim tarzının sonucu olarak toprak mülkiyetinde bir tekelleşme söz konusu olmaktadır. Bu ortamda tarımsal üretimin sürdürülebilmesi, tarıma sermaye aktarılmasını gerekli kılar. Sermaye aktarılmasının uygun koşulu ise, ürünün fiyatının üretim fiyatı üzerine çıktığında oluşmaya başlar. Bu durumda kapitalist işletmeci, toprağı işleyip ürünü aldığıında, ürünün fiyatı içinde toprak sahibine ödenecek rantın da payı vardır. Çiftçinin kendi toprağını ekmesi için gereken kâr oranı ise, kapitalist tarım için öngörülen ortalama kârın üzerine çıkıldığında rasyonel hale gelmektedir. Tarımda üretimi artıracak sermaye yatırımına gidilmesi, tarımsal üretimi artırırken sanayinin de tarım sektörü üzerindeki üstünlüğünü perçinlemektedir. Bu konuda Lenin; "Makineler ve yapay gübrelerle, mikroskop ve kimya laboratuvarlarıyla tarımda devrim yaparak büyük ölçekli üretimin, küçük ölçekli köylü üretimine üstünlüğünü sağlayan kesinlikle sanayinin kendisidir"⁵⁰⁸ diyerek tarımda sermaye yatırımının önemine vurgu yapmaktadır. Ancak sermaye yatırımının koşullarının oluşması için tarımsal ürünlerin piyasa fiyatının üretim fiyatını aşmasını ise ancak toprak mülkiyeti tekelinin sağladığı bir tekel fiyatı oluşturabilir.⁵⁰⁹ Günümüzde gelinen aşamada küresel piyasalarda kendi çiftçisine ihracat desteği veren GÜ'lerin bu hareketinin, serbest piyasa ortamında diğer tarım üreticilerini bitireceği ve oluşan tekeli piyasada fiyatı istediği gibi belirleyebileceği sonucuna ulaşabiliriz. Ama burada bizim konumuz açısından bakacağımız nokta,

⁵⁰⁸ V.İ.Lenin, *Tarımda Kapitalizm*, s. 58.

⁵⁰⁹ Muzaffer İlhan Erdost, *Kapitalizm ve Tarım*, Onur Yayınları, (2.Basım), Ankara, 1988, s. 90.

sermaye yatırımları sonucunda oluşan tarımsal girdi piyasasıdır. Özellikle ilaç ve tohum konusunda küresel ölçekte fiyatı belirleyen tekeller oluşmuştur. 1980'lere kadar az gelişmiş ve GOÜ'lerin tarımla uğraşıp sanayi hammaddesi üretmesi yönünde üstü kapalı bir işbölümü varken⁵¹⁰, GÜ'ler tamamen girdilere bağımlı bir tarımsal üretim yöntemini bu ülkelere dayatarak, tarım konusunda da bu ülkeleri bağımlı hale getirmişlerdir. 1970'lerle birlikte tohum teknolojilerini de geliştiren bu ülkeler, henüz diğer ülkelerin tarımın geleceği konusunda fikir yürütemediği bir ortamda, "entelektüel mülkiyet hakkı"⁵¹¹ kavramını meşru zeminlere taşıyarak, teknolojik üstünlüklerini rekabeti de kısıtlayacak tarzda anlaşmalarla diğerlerine kabul ettirmişlerdir. Tarımsal girdilerin üretilmesinde ise, dünyada büyük ölçüde tekeller oluşmuştur. Bu tekeller, ÇUŞ'ların kontrolünde, geniş ölçüde fonksiyonel entegrasyonun görüldüğü yüksek katma değerli bir üretim zinciri oluşturmaktadır.

Süreçte kimin kârlı olduğu yönündeki sorumuzda ikinci bakış açısı, sözleşmeli çiftçilik üzerinden tarımda üretilen artığın büyük kısmına el koyan ÇUŞ'lar açısından yapılacak değerlendirmedir. Girdilerdeki sermaye yatırımına bağlı gelişmenin sonucu olarak, tarımda verimlilik artışı ortaya çıkmaktadır. Ancak verimlilik artışı gelirin artışı anlamına gelmemektedir. Artan verimlilik arzı artırmakta, sonuçta fiyatlar düşme eğilimi göstermektedir. Buna rağmen sözleşmeli çiftçilik uygulamalarına ÇUŞ'ların yönelmesinin bir tek açıklaması olabilmektedir. O da, sözleşmeli çiftçilik yoluyla tarımsal girdi üreten (hatta çoğunlukla bu alanda tekel olan) ÇUŞ'ların yarı dikey entegrasyon yoluyla tarımsal üretim sürecindeki değer zincirinin bütün halkalarını kontrol etmesi ve kârlılığını yönetebilmesidir. Diğer taraftan girdilere

---

⁵¹⁰ Arslan Başer Kafaoğlu, "Tarımda İnsanlık Dışı Gelişme", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, (2. Basım), İstanbul, 2002, s. 18. (11-28)

⁵¹¹ "Intellectual Property Rights" olarak bilinen bu kavram, Uruguay Görüşmelerinde de önemli bir başlık olarak tartışılmıştır. Türkiye'de özellikle AKP İktidarı döneminde çıkarılan iki kanun, bu konuda tartışmalara neden olmuştur. Bunlar, 2004 yılında çıkarılan 5042 Sayılı Yeni Bitki Çeşitlerine Ait Islahçı Haklarının Korunmasına İlişkin Kanun ile 2006 yılında çıkarılan 5553 Sayılı Tohumculuk Kanunudur. Bribiriyle ilişkili olan bu kanunlar hakkında üçüncü bölümde ayrıca durulacaktır. Yine 2007'de Türkiye'nin de taraf olduğu, merkezi İsviçre'de bulunan uluslar arası bir örgüt olan UPOV (The International Union for the Protection of New Varieties of Plants), benzer işlevler üstlenmektedir. Örgütün kuruluşu 1961'de Paris'te gerçekleşikten sonra, 1972, 1978 ve 1991'de yeniden gözden geçirilmiştir. Örgütün resmi sitesinde amacı, "yeni bitki türlerinin entelektüel mülkiyet hakkıyla korunması olduğu belirtilmektedir. http://www.upov.int/index_en.html, 04.04.2010.

bağımlı olarak sözleşme yapmadan çiftçilik yapmaya kalkan küçük üretici açısından vahim bir tablo ortaya çıkabilecektir. Yarı dikey entegre olmuş üretim sistemi karşısında rekabet şansı bulamayan küçük çiftçinin zarar etme olasılığı oldukça yüksektir. Bu riski göze alamayan çiftçiler, belirli bir kazancı garantilemek adına sözleşmeli çiftçiliğe yönelebilmektedir. Böylece tarım sektöründe hem dikey entegrasyon gerçekleşmekte, hem de geleneksel tarımsal üretim kararlarında çiftçilerin söz hakkı ortadan kalkmaktadır. Piyasa dinamiklerine göre belirlenen üretim kararları, toplumsal ihtiyaçlara değil, ÇUŞ'ların kârlılığına göre alınmaktadır. Elbette bu kârlılık, sadece bir metanın alınıp satılmasından kaynaklanmamaktadır. Dünyada birçok insanın açlıkla pençelediği bir ortamda, Şikago borsasında geleceğe ilişkin üretim tahminleri üzerinden adeta kumar oynanmaktadır.⁵¹² Türevleri burada incelememiz dışında tutmak, konunun fazla dağılmaması için bir zorunluluktur. Aksi halde hem sermaye piyasaları, hem bio yakıt üretimi nedeniyle petrol piyasası gibi alanları da incelememiz içine almamız gerekebilecektir. Ancak şunu söyleyebiliriz; türev piyasalar sermayenin kârı her defasında yeniden üretmesinin bir aracı olarak kullanıldıkça, bunun acısını çeken insanların sayısı sürekli olarak artacaktır.

Sözleşmeli çiftçilik dışında bağımsız tarımsal üretimden ayrılan başka yöntemler de bulunmaktadır. Bunlar; ortak girişim (*joint venture*), ittifak (*alliance*) ve kulüpler (*clubs*) olarak sıralanmaktadır.⁵¹³ Ortak girişim uygulamaları içerisinde de sözleşmeli çiftçilik uygulaması vardır. Ancak bu bizim bahsettiğimizden farklı olarak toprak sahibinin hiç karışmadığı bir süreç şeklinde işlemektedir. Bir anlamda ortakçılık olarak görebileceğimiz bir yaklaşım söz konusudur. Diğer ortak girişim yöntemleri; sözleşmeli yetiştiricilik, paylaşımlı çiftçilik, iş ve makine paylaşımı gibi farklı uygulamaları kapsamaktadır.⁵¹⁴ Ortak girişim uygulamalarında üreticinin sözleşmeli

⁵¹² Kumar kelimesi burada bilinçli kullanılmıştır. Korkut Boratav, borç alan ve borç veren arasındaki bağıın koptuğu noktadan sonra borsaların birer kumar gibi algılanabileceğini belirtmiştir. (07.04.2010 Tarihinde SBF'de "ABD'de Kriz" konulu konuşmasından alınmıştır.)

⁵¹³ Janet E.Perry, James D.Johnson, "Market Access, Structure, Contracts and Prices", s. 3, <http://www.farmfoundation.org/news/articlefiles/816-perry.pdf>, 01.04.2010.

⁵¹⁴ ADAS (UK Ltd.) Rural Management Group, *Study of Joint Venture Farming*, England, 2007, s. 7. <https://statistics.defra.gov.uk/esg/reports/jvf/JVF%20Research%20Project%20-%20Final%20Report.pdf>, 30.03.2010.

çiftçilikten daha fazla söz sahibi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak yöntem ne olursa olsun, fiyatın oluşumunda tüketiciler ve üreticiler arasındaki bağ, ÇUŞ'lar vasıtasıyla şekillenmektedir. Bu durum, fiyat hareketlerinin serbest piyasa savunucularının öngördüğünden farklı olarak daha az öngörülebilir olması sonucunu doğurmaktadır.⁵¹⁵ Böyle bir ortamda sözleşme fiyatları belirlendikten sonra fiyatın manipüle edilmesi ile büyük kârlar elde edilebilmektedir. Entegrasyonu (aynı zamanda tarımsal değer zincirini) kontrol eden ÇUŞ'lar, türev ürünler üzerinden fiyatlarla istediği gibi oynayabilmektedir. Bazı ülkelerde (örneğin ABD'de) bu duruma karşı üreticiyi koruyan düzenlemeler olsa da, GOÜ'lerde bu konudaki düzenlemelerin üreticileri tamamen koruduğunu söylemek zordur.

Sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının fiyat üzerindeki etkisi, fiyatın belirlendiği süreci anlaşılması güç bir duruma getirmek şeklinde gerçekleşirken, çiftçiler üzerindeki etkisi, çiftçiyi proleterleştirmesi⁵¹⁶ biçiminde ortaya çıkmaktadır. Özellikle bio-teknolojinin ticari boyutta kullanımı ile farklı bir döneme giren kapitalist tarımda yeniliklerin; yatırım limitleri içinde kalması, çevre ve sağlık konusunda belli başlı makam ve grupların tepkisini çekmemesi ve en önemlisi "ürünün asla çiftçiye devir olunmaması, mutlaka ticari girdi sağlayanların elinde kalması" kriterleri benimsenmiştir.⁵¹⁷ Bunun sonucunda çiftçiler tarafından sadece bir defa kullanılabilen, her sene yeniden alınması gereken tohumlar ortaya çıkmıştır. Genetiği ile oynanmış tohumlar konusu, (tüketici haklarından çiftçilere kadar) birçok alanda tartışma konusudur. Burada konunun tartışma boyutu bizim çalışma alanımız dışında kalmaktadır. Ancak bizi ilgilendiren boyutu, üretim girdisi olarak Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO) içeren tohumların, tarımsal üretimde yarattığı bağımlılığın boyutlarıdır. Bu bağımlılık diğer girdilere olan bağımlılıkla birleştiğinde çiftçi kendi toprağını belirli bir ücret karşılığı işleyen işçi konumuna gelmektedir. Lewontin biyoteknolojinin çiftçiyi önceden hiç düşünülmeyen bir girdiye bağımlı kıldığını, yatay entegrasyonla çiftçiyi proleter hale getirdiğini

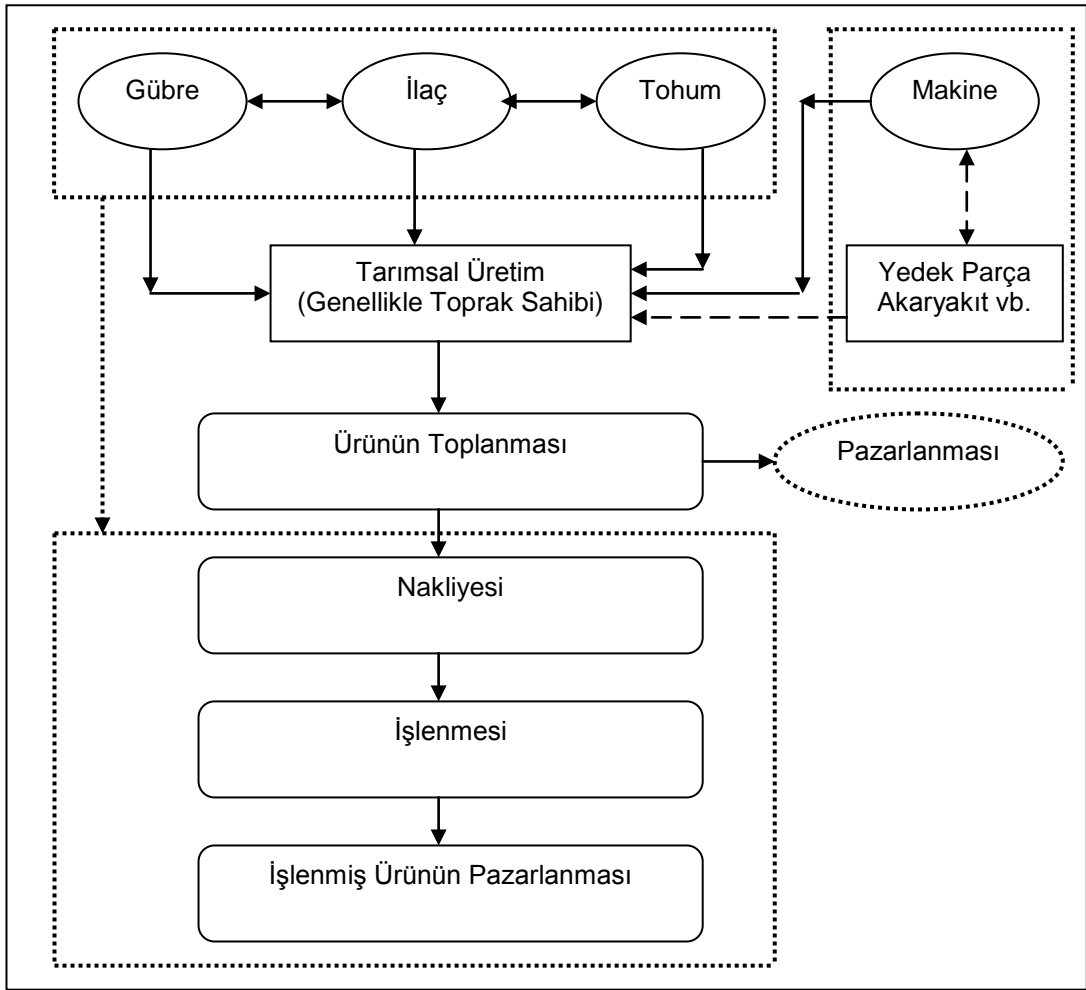
---

⁵¹⁵ A.k., s. 2.

⁵¹⁶ Proleterleşme, insanın kendi emeği üzerindeki kontrolünü kaybetmesi anlamında kullanılmıştır. (Lewontin, 2002)

⁵¹⁷ Richard Charles. Lewontin, a.g.m., s. 163.

belirtmektedir.⁵¹⁸ Bu noktada entegrasyonun yatay olduğunu söylemenin küresel ölçekteki tarım piyasası açısından tam olarak gerçeği yansıtmayacağı kanaatindeyiz. Zira söz konusu olan dikey entegrasyondur. Sahipliğin olmaması sadece dikey entegrasyonun derecesini yumuşatır ki, bunu “yarı dikey entegrasyon” (*quasi vertical integration*) olarak adlandırmanın daha doğru olduğu düşüncesindeyiz. Çünkü tarımsal girdi sağlayıcılar genellikle oligopol piyasası şartlarında hareket eden ÇUŞ’lar olmaktadır. Yapıyı aşağıdaki şekildeki gibi düşünmek mümkündür.

Şekil 2.6 Tarımda Yarı Dikey Entegre Olmuş Küresel Değer Zinciri.

Şekil 2.6’da verilen jenerik değer zinciri içerisinde birçok farklı değer zincirleri bulunabilir. Örneğin dikey entegrasyonun en somut örneği olarak gösterilen akaryakıt sektörünü burada makine sektörünün içinde göstermiş olmamıza

⁵¹⁸ A.k., s. 168.

rağmen, farklılıklar olabilir. Tarımsal girdileri sağlayan firmalar, gübre, ilaç ya da tohumdan bir tanesinde uzmanlaşmış da olabilir. Ancak Küresel ölçekte ÇUŞ'lar, sadece toprak mülkiyetinin sahibi olmadığı bir süreçte, katma değeri yüksek halkaları kontrol altında tutabilmektedir. Bir anlamda mülkiyet olmamasına rağmen toprağın kullanımı üzerinde söz söyleme yetkisi ÇUŞ'larda (ya da KDZ içindeki lider firmada) bulunmaktadır.

Kapitalist üretim tarzı her alanda standartlaşmayı beraberinde getirmiştir. Bu aynı zamanda verimliliği sağlamanın bir yolu olarak da görülmüştür. Her ne kadar müşteri odaklı üretim standart dışı üretim gibi algılansa da, standartlaşmanın en önemli sonuçlarından biri insanların alışkanlıklarının kontrolünün sağlanmasıdır. Henüz tasarım aşamasındaki ürünün, ya da henüz planlanan tarımsal ürünün alınıp satılabildiği türev piyasaların varlığı, alışkanlıkların kontrolü ile piyasa mekanizması arasındaki bağı organik ilişkisi sayesinde standartlaşmayı mümkün kılmaktadır. Tarımda değer zincirinin oluşumunda (kapitalizmin doğasında olduğu gibi) standartlaşma önemli rol oynamaktadır. Standartlaştırma Dikmen'in de belirttiği gibi, aklın, zamanın, mekânın ve nihayetinde emeğin standartlaşmasıyla kapitalist üretim tarzının temel karakteri haline gelmiştir.⁵¹⁹ Tarımda standardizasyon ise, toprağın birim başına verimini standart hale getirmeye dönük bir süreçte, çiftçinin emeğinin de standartlaşmasını içermektedir. Bu standartlaştırma, sermayenin müdahale ettiği fiili üretim sürecini bağımlı hale getirmektedir. Samir Amin de köylünün proleterleşmesini, sermayenin bu müdahalesi ile oluşan bağımlılık üzerinden açıklamaktadır. "Ürünlerin standartlaştırılması, besin işleme endüstrisinin genişlemesi ve satın alma-pazarlama şebekelerinin merkezileşmesi yoluyla, tarım üreticisinin üretim planı, bu sermayenin denetimine bağlanır. Üretici artık ilk önce istediğini üreten ve daha sonra onun bir bölümünü satan, gerçekten özgür bir meta üreticisi değildir. O, evinde çalışan bir proleterin statüsüne indirgenmiştir."⁵²⁰ Aysu, çiftçinin proleterleşmesi ("üreticilerin kendi mülklerinde büyük tarım

---

⁵¹⁹ Ahmet Alpay Dikmen, "Standart Üründen Marka Standardizasyonuna", *İktisat Üzerine Yazılar: Küresel Düzen, Birikim, Devlet ve Sınıflar*, (Der.Ahmet Köse vd.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 515-538.

⁵²⁰ Samir Amin, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, s. 105,106.

tekellerinin işçisi, marabası, taşeronu olması”) sürecinin, DTÖ’nün ülkelere dayattığı sözleşmelerle gerçekleştiğini ifade etmektedir.⁵²¹

Değer zincirleri açısından bakıldığında, neden toprak mülkiyetini ele geçirebilecek güçte olan tarım devi ÇUŞ’ların bunu yapmak ve dikey entegrasyonu tamamen sağlamak yerine yarı dikey entegrasyonu tercih ettikleri sorusu, bu proleterleşme sürecinin açıklanmasını sağlayabilir. Tarımın sanayiden farkı, üretimin bağlı olduğu girdilerin sürekli arttırılmasının hem bir noktadan sonra mümkün olmaması, hem de verimliliğin artırılması için gerekli sermaye yatırımlarının ölçek büyüdükçe verimliliği azaltacak derecede artması olarak söyleyebiliriz. Burada teknik detaylara girmek yerine⁵²², tarımsal işletmelerin belirli bir büyüklüğün üzerinde verimli olmadığını söylemekle yetinebiliriz. Ayrıca toprak mülkiyeti başlı başına kâr getiren bir mülkiyet tipi değildir. Bu durum ÇUŞ’lar açısından mülkiyet hakkını ele geçirmektense, üretim süreci üzerinde tam kontrol sağlamayı daha kârlı hale getirir. Böylece tarımsal üretimin bağlı olduğu koşullardan kaynaklanan riskler dağıtılmış olur ve tamamen üstlenilmez. Örneğin doğal afetlerde bu riskler, sigortalar ya da devletin doğrudan desteği ile finanse edilebilmektedir. Bu nedenlerle ÇUŞ’lar, üretim sürecinin her aşamasında tam kontrol sahibi olabileceği yarı dikey entegrasyonu tercih edebilirler.

Tarımda proleterleşme sürecinin iki önemli sonucundan söz edebiliriz. Birincisi, bağımlı hale gelen çiftçinin üretim süreci içindeki kararlarda söz sahibi olma hakkının elinden alınması, (yani bütün üretim sürecinin kararlarının lider firmanın kontrolüne girmesi); ikincisi de, “tarladan sofraya tarım” (*farm to fork*) söylemi ile meşrulaştırılan tarımsal değer zincirinin⁵²³ tekeli kapitalizme doğru evrilmesidir. Bu süreçte yukarıda da bahsettiğimiz gibi standartlaştırma önemli bir faktördür. Sürekli olarak gıda standartlarının hazırlanması, bu standartların ön koşullarının kayıt altına alınması gibi hususlar tohumlarda sertifika uygulaması bağlamında ele alındığında,

⁵²¹ Abdullah Aysu, *Tarladan Sofraya Tarım*, s. 33.

⁵²² Teknik bilgi için bkz., Gülten Kazgan, *Tarım ve Gelişme*, s. 186-203.

⁵²³ Calvin Miller, Carlos da Silva, “Value Chain Financing in Agriculture”, *Southeast Asian Regional Conference on Agricultural Value Chain Financing*, APO (Asian Productivity Organisation), (December 12-14, 2007), Conference Proceedings, Malaysia, p. 19. (17-25)

amacın ne kadarının tüketiciyi korumak olduğu anlaşılamaz hale gelmektedir. Bir defa piyasadaki alıcı ile üreticinin irtibatı koparıldıktan sonra, aradaki süreci biçimlendirmek, ne üreticinin ne de tüketicinin doğrudan müdahale edemediği bir yapıya bürünmektedir. Tarımsal üretim bir süreç olarak ele alındığında, bu sürecin içindeki aktörler, sürece bağımlı hale getirilmektedir. Kısacası, tarımda değer zincirleri oluşumunun sonucu, girdi bağımlılıktan “süreç bağımlılığa” dönüşmüş bir yapının ortaya çıkmasıdır.

Tarımda değer zincirlerini tek bir tip yapısına bağılı kalarak açıklamak zordur. Her aşamada farklı yapıda değer zincirleri oluşabilmektedir. Ancak Kârlılığın yüksek olduğu aşamalar genellikle tarımsal girdilerin tedariki ve tarımsal ürünün işlenerek pazarlanması aşamaları olarak kabul edilebilir. Bu açıdan bakıldığında sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının, Dikmen’in Denizli’deki bornoz üreticileri araştırmasında⁵²⁴ olduğu gibi, zincirin en fazla emek yoğun safhasının gelirden en küçük payı aldığı bir aşamaya denk düştüğünü söyleyebiliriz. Diğer taraftan, tarımda kapitalist birikim için türev uygulamalar yaratarak “tarımsal ticaret” (*agribusiness*) gibi bir iş alanının doğması da, değer zincirlerinin büyümesini sağlayan bir etken olmuştur. Elbette değer zincirleri söz konusu olduğunda, üzerine ısrarla basarak söylemeye çalıştığımız gibi; bu zincirin bir lider firma tarafından kontrolü söz konusudur. Bu kontrol çerçevesinde pazara erişim için üreticilerin mutlaka lider firmanın taleplerine göre üretim yapması ve kendini kabul ettirerek değer zinciri içinde yer almaya çalışması bir zorunluluk haline gelmektedir. Hatta küçük üreticilerin pazara ulaşabilmeleri için “tarımsal ticaret” değer zinciri içinde yer almalarında sözleşmeli çiftçilik uygulamalarının kurumsal bir araç olarak kabul edilmesi bile söz konusu olabilmektedir.⁵²⁵ Yani sanayi üretiminde tedarikçi firmaların konumuna tarım üreticisi de düşmüştür. Bu durum kapitalist üretim tarzının doğal sonucudur. Değer zincirleri biçiminde örgütlenmiş yapı içerisinde bir üretim sıradüzeni oluşmuştur. Sıradüzenin en üst basamağında lider firmalar

⁵²⁴ Ahmet Alpay Dikmen, “Teknolojiyi Ararken...”, *Mülkiye Dergisi*, (Eylül-Ekim 2001), C.25, S. 230, Ankara, s. 153-166.

⁵²⁵ Denis Sautier, et al., “Case Studies of Agri-processing and Contract Agriculture in Africa”, *RIMISP* (Latin American Center for Rural Development), Şili, 2006, www.rimisp.org/getdoc.php?docid=6597, 16.01.2010.

oturmaktadır. Yapı olarak ne kadar farklı olsa da, tarım da kapitalist üretimin doğal gelişimi dışında kalamamış görünmektedir.

Zincirin bütünü açısından ele alındığında kâr oranlarının yüksekliği, sözleşmeli çiftçiliği işletmeler açısından daha cazip hale getirmektedir. Burada tarımsal rantın oluşumuna yeniden dönmeye gerek bulunmamaktadır. Organik tarımda da benzer bir durum söz konusudur. Kâr marjının düşmeye başladığı entansif tarımdan, yüksek kâr oranlarıyla çalışan organik tarıma bir kayma olduğu söylenebilir. Ancak daha da önemlisi, organik tarım ya da “İyi Tarım Uygulamaları” gibi alternatif üretim tarzlarının, kapitalist üretim tarzına bir alternatif olarak ortaya konduğunu düşünmek gerçekçi olmayacaktır. Zira söz konusu alternatif uygulamalar iki temel dayanak üzerinde yükselmektedir. Bunlardan biri gıda üretiminin her aşamasında kontrol sağlayarak gıda güvenliğini sağlamak, diğeri de ekolojik olarak sürdürülebilirliği sağlamaktır. Gıda güvenliğinin sağlanması için önerilen kontrol yöntemi ise, kontrol işlevinin merkezileştirildiği ve bu merkezi işlevin kamunun denetiminden çıkarak özelleştirildiği bir süreçte biçim kazanmaktadır. Denetim işlevi kamudan koparılarak ticarileştirilmektedir.

Tarımda değer zincirleri ne sağlamıştır sorusunun cevabının bu noktada netlik kazanmaya başladığını düşünüyoruz. Entansif ve mono kültür tarımın iki önemli sonucu bu süreci tetiklemiştir. Bunlardan biri, entansif tarımın ihtiyaç duyduğu tarımsal girdilerin kullanımının ekolojik sürdürülebilirliği tehdit etmesi, ikincisi de (girdi bazlı sermaye yatırımları ile sağlanan) verimlilik artışı sonucu fiyatların düşmesi ile gerileyen kâr oranlarıdır. Tarımda değer zincirinin oluşumu bağlamında kâr sağlanan faaliyet bir üretim faaliyeti olmaktan çıkıp, bütüncül bir sürece dönüşmüştür. Bu süreçte yarı dikey entegrasyon yapısı içerisinde kontrolü elinde bulunduran ÇUŞ'lar, zincirin katma değeri yüksek halkalarını elinde bulundurarak kâr oranlarını korumayı başarmıştır. Ancak sürdürülebilirlik boyutu, yeni arayışları zorunlu kılmıştır. İyi tarım uygulamalarının çıkış noktası, sürecin kontrolünü kaybetmeden sürdürülebilirliğin sağlanması olmuştur. Avrupa'da 1999 yılında 17 perakendecinin, tedarikçilerin kontrolü için standart kontrol uygulamasına

geçmesi ile ilk adımları atılmış olan “İyi Tarım Uygulamaları”⁵²⁶, tarımsal üretimin bütün girdilerinde (toprak, su, tohum vd.) perakendecilerin kontrolünü sağlayan bir süreci mümkün kılmıştır. Değer zincirleri açısından Gereffi'nin yaptığı sınıflama içinde alıcı tarafından yönlendirilen değer zincirine benzemektedir. Ancak model ne olursa olsun, üretici açısından sonuç değişmemektedir. Sözleşmeli çiftçilik uygulamalarıyla girdi bağımlı tarımsal üretimden süreç bağımlı tarımsal üretime geçen üretici, tamamen sürece bağımlı hale getirilmektedir. Bu durum, değer zincirlerinde kontrolü elinde bulundurarak pazara giriş koşullarına dayatan lider firmaların hâkim olduğu bir süreci kalıcı hale getirmektedir. Bu süreç bağımlılığın oluşumu aynı zamanda tarımda değer zincirinin de oluşumudur. Elbette bu oluşumda hem devletin hem özel şirketlerin görevlerinin tanımlanması gerekmektedir.

BM Gıda ve Tarım Örgütü (FAO), iyi tarım uygulamalarının (İTU); çiftçilik süreci için çevresel, ekonomik ve sosyal sürdürülebilirliği hedef seçen, sonuçta güvenli ve kaliteli gıda ve gıda olmayan tarımsal ürünlerin ortaya çıkmasını sağlayan uygulamalar olduğunu ifade etmekte; bu uygulamaların temelini teşkil eden yasaların, düzenlemelerin ve standartların da, gıda sanayi, gıda üreticileri örgütleri, hükümetler ve hükümet dışı örgütler tarafından son yıllarda geliştirildiğini belirtmektedir.⁵²⁷ İTU'lara ilişkin yasa, standart ve düzenlemelerin hedefleri ise,⁵²⁸ 1. gıda zincirinde güvenli ve kaliteli üretim sağlamak, 2. Tedarik zinciri yönetişimini yeniden düzenleyerek yeni pazar avantajları oluşturmak, 3. Doğal kaynakların kullanımını, işçi sağlığını ve çalışma koşullarını geliştirmek, 4. GOÜ'lerdeki çiftçiler ve ihracatçılar için yeni pazar fırsatları yaratmak olarak sıralanmaktadır. Anlaşılacağı üzere İTU ile amaçlanan, dünya ticaretinin ihtiyaç duyduğu standartlaştırmayı sağlamaktır. Elbette kaliteli ve sağlıklı gıdaya erişimin temelde bir insan hakkı olarak kabulü gerekir. Ancak bu yapılırken arka planda merkez-çevre karşıtlığının yarattığı eşitsizliği artıracak uygulamalardan uzak durulmalıdır.

⁵²⁶ Nigel Garbutt (Chairman), *Global GAP, News Good Agriculture Practice*, Germany, 2008, s. 3, <http://www.globalgap.org/cms/upload/Resources/Publications/>, 27.04.2010.

⁵²⁷ FAO, http://www.fao.org/prods/GAP/index_en.htm, 01.05.2010.

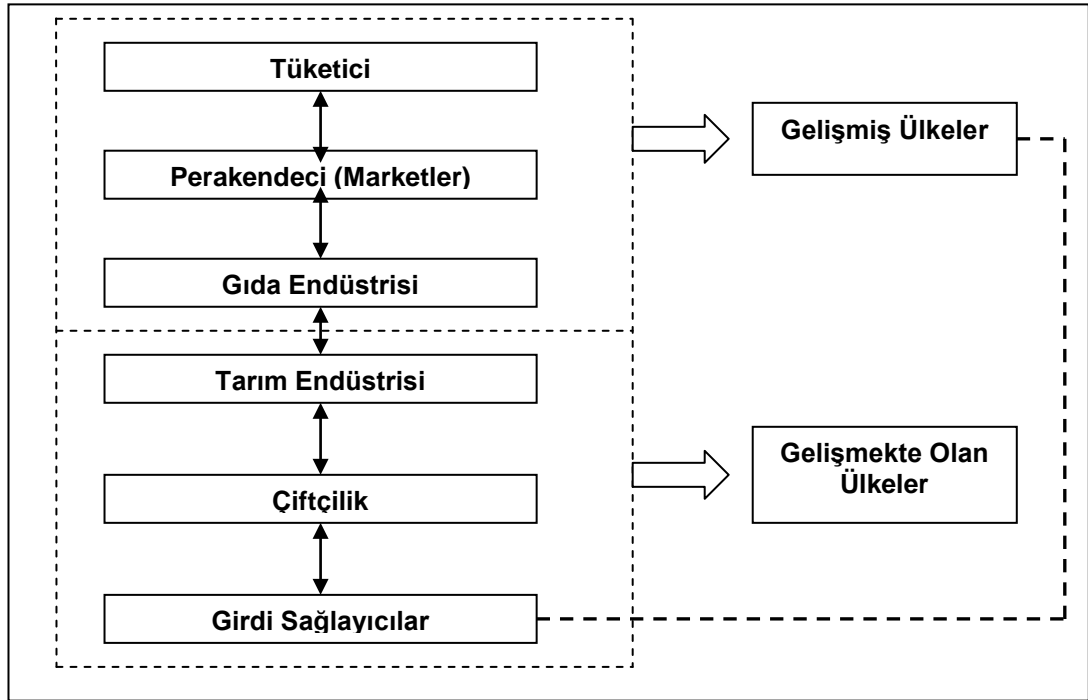
⁵²⁸ A.k.

Üretimin her aşamasındaki standartlaşma, gıdanın değerini bütün dünyada herkes için eşit şekilde ölçülebilir parasal değere indirgemektedir. Buna göre ABD’de bir gencin çabuk tüketilen gıda (*fast-food*) yemesi için atfedilen değer ile Afrika’da bir insanın açlıktan ölmemesi için ihtiyaç duyduğu gıdaya atfedilen değer eşitlenmektedir. Aslında bu sorun, kapitalizmin temel mantığı içerisinde sorgulanması gereken ahlaki bir sorundur aynı zamanda. Ancak bir ülkenin vatandaşları arasında eşit hak olarak kabul edilmesi gereken doğal kaynakların kullanımının standartlaşma bağlamındaki geleceği, daha ciddi ahlaki sorunların sırada olduğunu göstermektedir. İTU ile üretime girdi teşkil eden toprak, su ve hava gibi doğal unsurların standartlaşması da gündeme gelmektedir. Bunun sonucunda kaynaklar, standartlara uygunluğu test edilerek sertifika verilen birer metaya dönüşmektedir. Artık meta halini alan bir nesne, alınıp satılabilir bir nitelik kazanmakta ve bir hak olarak görülmekten uzaklaştırılmaktadır. Daha da önemlisi, standartlaşmış ürünlerle rekabete tâbi bir pazarda üreticilerin bu pazara erişim olanakları ortadan kaldırılarak, değer zincirinden alacakları pay lider firmaların takdirine bırakılmıştır. Akarsuların özel firmalara devri ve tarımsal girdi olan suyun para karşılığı satılan bir meta halini alması bu kapsamda değerlendirilmelidir. Sertifikasyon süreci sadece bu kaynak üzerindeki lider firma kontrolünü sağlamakla kalmamakta, aynı zamanda tarımsal üretimin standartlaşmasında da önemli bir aşamayı ifade etmektedir. Bunları itiraz etmeden kabul edecek bir toplumsal yapı için gerekli standart akıl ise çoktan sağlanmış görünmektedir. Bir nesnenin metalaşması ve onun özel bir firma tarafından işletilmesi, verimliliğin olmazsa olmaz bir koşulu gibi algılanmaya başlanmış, hak olarak kabulü gereken doğal kaynakların bile bu kapsamda ele alınmasını öngören standart bir akıl gelişmiştir.

Organik tarımın tekniğine burada girmeye gerek bulunmamaktadır. Zira bizim değerlendirmemiz açısından önemli olan, organik tarım için de geçerli olan sertifikasyon uygulamaları ile üründe ve girdilerde standartlaşmanın sağlanıyor olmasıdır. Farklı bir boyut olarak organik tarım, girdi bağımlılıktan çok süreç bağımlı olarak işleyen bir sürecin ürünüdür ve kâr oranları daha yüksek olmasına rağmen üreticinin bu kârdan aldığı payda fazla bir

değişiklik olmamaktadır. Daha çok sertifikasyon sürecini kontrolü altında bulunduran perakende sektörünün kârlılığının arttığı bu süreç, küresel değer zinciri içinde lider firmalara yeni avantajlar sağlamaktadır. Üretici açısından bakıldığında ise, girdi bağımlı bir üretim biçiminden süreç bağımlı bir üretim biçimine dönüşen bir tarımsal üretim biçimi söz konusudur.

Tarımda değer zincirlerinin oluşumu bağlamında, küçük ölçekli işletmeler önemli görülmektedir. Bu tip işletmelerle yapılan sözleşmelerin koşulları da zincir yöneticisi lider firmalar tarafından belirlenmektedir. Tarımsal değer zincirini küresel düzeyde ele aldığımızda, endüstriyel değer zincirlerindeki benzer bir yapı görürüz. Ancak bu zincirlerin oluşumu işletmecilik teknikleri açısından ele alındığında ve çiftçilerin bu süreçte yer almalarının faydaları anlatıldığında,⁵²⁹ zincire bağımlı olan çiftçinin durumunun anlaşılması mümkün olmamaktadır. Örnek yapı, şekil 2.7’de verilmiştir.

Şekil 2.7 Tarımda Küresel Değer Zinciri

Kaynak: Jan Van Roekel, et al, a.g.m., Uyarlama, s. 7.

Tarımda değer zincirlerinin oluşumu ile firmaların aralarındaki rekabet ortamını ve buldukları konumu geliştirmelerinin koşulları, düzenleyici

⁵²⁹ Jan Van Roekel, et al, "Agri-Supply Chain Management", (19 August 2002), WB Paper, <http://www.regoverningmarkets.org/en/filemanager/active?fid=167>, 04.02.2010.

mekanizmalar ve piyasa kurumları tarafından sağlanmaktadır. Analizimiz açısından bilinmesi gereken, düzenleyici mekanizmalar ve piyasa kurumlarının hangi standart düşünce ile harekete geçtikleridir. Buraya kadar olan bölümde bu durum açıklanmaya çalışılmıştır. Tarımda değer zincirlerinin oluşumunda bir kez daha kamu-özel karşıtlığı ortaya çıkmış görünmektedir. Denetim sorumluluğunun özel sektöre devri ise, kamu yönetiminin varlık sebebini inkâr olarak algılanabilir. Bu karşıtlık, uluslararası örgütlerin söylemlerinde kamu-özel işbirliği yaklaşımıyla meşrulaştırılmaya çalışılan yönetim zihniyeti ile perdelenmek istenmektedir.

B. Uluslararası Örgütler ve Tarım

Tarımda küresel değer zincirlerinin oluşumunda sadece girişimci kararlarının payı olduğunu söylemek, yatırım ortamının yaratılmasında etkisi bulunan kuruluşları göz ardı etmek anlamına gelebilecektir. Emperyalizmin farklı bir aşamasını gösteren İkinci Dünya Savaşı sonrası dönem, uluslararası kuruluşların dünya ticaretini yönlendirmede etkin olarak rol oynadığı bir süreçtir. Bu etkinin boyutları, ekonomik, sosyolojik, psikolojik ve ideolojik olarak değişik bakış açılarıyla incelenebilir. Dikmen'in de atıfta bulunduğu Franz Fanon, "Siyah Deri Beyaz Maske" adlı eserinde psikolojik etkinin oluşum aşamalarını vurgulamaktadır. Sonuçta çevre ülkelerin insanların zihinlerinde ideolojik olarak da desteklenen bazı ön kabuller oluşmaya başlamaktadır. Ekonomik boyut, Breton Woods anlaşmasıyla birlikte altına endeksli doların uluslararası dolaşımında geçerli para birimi olarak kabulünü öngören bir süreçte ortaya çıkmaktadır. Söz konusu anlaşmayla, 1944 yılında kurulan ve katılımcı ülkelerin imzalarının tamamlanmasından sonra 1946'da faaliyete geçen IMF ve (bu günkü Dünya Bankası'nın çekirdeğini oluşturan) Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası kurulmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde çevre ülkelere transfer edilen kalkınma politikaları, bu iki kuruluşun desteğinde sürdürülmüştür. Sonuçta borç batağındaki çevre ülkeleri, bir yandan ABD'nin ihracatı için sürekli bir pazar haline gelirken, diğer taraftan merkezin çevreye dayattığı politikalara karşı daha savunmasız

hale gelmektedirler.⁵³⁰ Borçlanmanın boyutlarını ortaya koymak açısından 1970-1995 yılları arasındaki rakamları verebiliriz. 1970 yılında 72,7 milyar dolar olan GOÜ'ler dış borç toplamı sırasıyla; 1980'de 609,45, 1990'da 1458,38, 1995'de 2154,58, 1998'de 2546,95, 2000'de 2491,97, 2001'de 2442,08 milyar dolar olmuştur.⁵³¹ Son dönemlerdeki azalmanın başta Latin Amerika ülkeleri olmak üzere DB'dan borç almakta isteksiz olmalarından kaynaklandığını değerlendirebiliriz. Ancak borçların özellikle 1980 sonrası neo-liberal politikaların uygulanması ile artış gösterdiği konusu, dikkate değerdir. DB, borçlandırmayı proje bazında yaparak, küresel sermayenin ve merkezin çıkarları doğrultusunda anlaşmaları borçlu ülkeye kabul ettirmektedir. Bu durum, uluslararası kuruluşların karar mekanizmalarının ve rollerinin bir bütün olarak ele alınmasını gerekli kılmaktadır. Uluslararası kuruluşların küresel sermayenin çıkarları yönünde karar alma, uygulama ve denetleme faaliyetlerine özellikle 1990'dan sonra Birleşmiş Milletlerin de dâhil olduğu belirtilmektedir.⁵³² BM'nin ticaret konusunda FAO ve BM Ticaret ve Kalkınma Konferansı aracılığı ile telkinlerde bulunduğundan söz edebiliriz. BM'de karar mekanizmasının oluşumunda merkezin etkinliği dikkate alındığında, bu durum daha fazla anlaşılabilir olmaktadır. Ancak BM'nin ticaret konusunda yaptırım gücünün, DTÖ, DB ve IMF gibi olmadığına da kabul edilmesi gerekmektedir.

1. Dünya Bankası ve Uluslararası Para Fonu (IMF)

Dünya Bankası (DB) ve IMF, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde, dünyanın merkezin çıkarları doğrultusunda şekillendirilmesinin önemli aracı olmuş iki kuruluştur. 1970'lerde yaşanan petrol krizi, aslında Dikmen'in de işaret ettiği⁵³³, ücretlerin yüksekliğinden üretim yapamaz hale gelen merkez ülkelerin içinde bulunduğu krizin bir yansıması olarak ortaya çıkmıştır. Sonuçtan yola çıkarsak, 1980'lerle birlikte dünyada neo-liberal politikaların uygulanması, emeğin ücretinin düşük olduğu ülkelerde küresel üretim üsleri

⁵³⁰ Ahmet A.Dikmen, "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", s. 285.

⁵³¹ DB, *Global Development Finance, Financing the Poorest Countries, Country Tables*, USA, 2002, s. 22, www.worldbank.org, 01.05.2010.

⁵³² Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, s. 50.

⁵³³ Ahmet A.Dikmen, "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", s. 286.

kurulmasını mümkün kılan bir gelişmedir. İşte bu noktada, neo-liberal politikaların nasıl bir politika transferi süreciyle uygulanmaya başladığı sorusu önem kazanmaktadır. Bu nedenle burada, DB'nin yapısının ve işlevlerinin neler olduğu konusunda bilgi vermek yerine, kurumun tarım üzerine etkileri üzerine odaklanılacaktır.

DB, 1970'lere kadar olan dönemde verdiği kredilerde büyük oranda proje kredileri sağlamıştır. Ancak 1980 sonrası dönemde Bankanın belirli projelerin finansmanı yerine, üye ülkenin ekonomisinin bütününe veya belirli sektörlerine yönelik uyum kredileri vermeye başladığı görülmektedir.⁵³⁴ Dünya Bankası'nın rolündeki bu işlevsel değişiklik kapsamında 1980 sonrası, "Yapısal Uyarlama Kredisi Anlaşmaları" (SAL) ve daha dar kapsamlı olan "Sektörel Uyarlama Kredisi Anlaşmaları" (SECAL) yoluyla AGÜ ve GOÜ'lerin ekonomileri, merkez çevre karşıtlığı çerçevesinde şekillendirilmeye başlanmıştır. Aslında uygulanan yöntemin değiştiğini ifade etmek daha doğru olabilecektir. Zira Köymen, ABD ve DB'nin 1950'lerden itibaren AGÜ tarımını traktörleştirmesinden⁵³⁵ (bir anlamda girdi bağımlı hale getirmesinden) bahsetmektedir. Aradaki fark, İkinci Dünya Savaşı sonrası kalkınma politikaları ile pazar oluşumu sağlanmaya çalışılırken, 1980'lerden itibaren neo-liberal politikalarla küresel sermayeye daha geniş bir hareket alanı sağlama çabası gündemdedir. Kredilerin sektörel dağılımında ise, tarım kredilerinin yaklaşık % 20'lik bir paya sahip olduğunu söyleyebiliriz.⁵³⁶ Ancak bu kredilerin koşulları incelendiğinde, DB'nin kredi kullanım koşulları konusunda son derece dayatmacı bir tutum içinde olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Banka, kredi kapsamında çalışılacak uzmanlardan, yapılacak mal ve hizmet alımlarının ihalelerine kadar birçok hususta borçlu ülkeye müdahalelerde bulunmakta ve kredi büyük ölçüde yönlendirme aracına dönüşmektedir. Bu esnada kaynağın büyük bir bölümü de borçlu ülkenin

---

⁵³⁴ Ekrem Candan, "Dünya Bankası Kredilerine İlişkin Genel Esaslar, Proje Kredilerinin Özellikleri, Avantaj ve Dezavantajları", *Sayıştay Dergisi*, Ankara, (Temmuz-Eylül 2005), S. 58, s. 50, (41-65), <http://sayistay.gov.tr/yayin/dergi/icerik/der58m3.pdf>, 05.05.2010.

⁵³⁵ Oya Köymen, a.g.e., s. 135.

⁵³⁶ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 173; Birgül A.Güler, "Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri", *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu*, (Ocak 2002), ZMO, Ankara, s. 66. (66-70).

kontrolü dışında merkez ülkelere geri dönmektedir. Bu noktada bir parantez açarak, Bankanın 22 üyeden oluşan yönetim kurulunun 5'inin, Banka sermayesinde en fazla paya sahip olan ABD, İngiltere, Fransa, Almanya ve Japonya tarafından atandığını⁵³⁷ belirtmekte fayda vardır. Türkiye'nin 1947 yılında üye olduğu Bankanın üyelik koşulu, Uluslararası Para Fonu (IMF) üyeliğidir. Bu iki kurumun kuruluşundan itibaren aralarında mevcut organik bağ nedeniyle, iki kurum aynı başlık altında ele alınmıştır.

DB'nin karar mekanizması, kurumun kendisine biçilmiş role uygun şekilde oluşturulmuş görünmektedir. Basit şekilde (Üye Ülkenin Toplam Oy Gücü= Üye Ülkenin Sabit Oy Sayısı + Değişken Oy Sayısı / DB Toplam Oy Sayısı) formülü ile hesaplanmaktadır ve buna göre ABD toplam oy gücünün % 16,49'una sahipken, Türkiye'nin oy gücü % 0,47 nispetindedir.⁵³⁸ Oy gücündeki bu durum, Bilsay Kuruç'un "DB ve IMF ileri karakollardır; esas olan FED'dir. Breton Woods'u FED idare etmiştir..."⁵³⁹ sözlerini doğrular niteliktedir. DB, karar mekanizmasındaki bu yapıyla birlikte 1980 sonrası verdiği SAL ve SECAL kredileri ile IMF'nin "Stand by" anlaşmasına benzer bir şekilde, ülkenin eklememesi istenen sisteme uyumunu düzenleyecek şekilde dönüşümleri gerçekleştirmeyi amaç edinmiştir.⁵⁴⁰ Ülkenin küresel piyasalara eklememesinden sonra, ülkedeki üretim sisteminin küresel zincirlerin bir alt unsuru olarak sisteme eklememesi için gereken ortam hazırlanmıştır.

DB'nin toprak mülkiyeti ve tarımsal işletmeler üzerinde bulunan kamu mülkiyetine karşı olması⁵⁴¹ ve küçük tarımsal işletmeleri desteklemeye önem vermesi, dünya ticaretinin eğilimi konusunda bazı ipuçları vermektedir. Özellikle küresel değer zincirleri içerisindeki lider firmalar tarafından zincire eklememesi üretticilerin küçük üretici olması tercih edilmektedir. DB'nin projelerinde GOÜ'ler ve AGÜ'lerde küçük üreticilerin desteklenmesi ayrı bir

⁵³⁷ A.k. s. 176; Ekrem Candan s. 51.

⁵³⁸ Safiye Kaya, "Dünya Bankası ve Türkiye", *Sayıştay Dergisi*, Ankara, (2002), S. 46-47, s. 11, (3-42), <http://www.sayistay.gov.tr/dergi/icerik/der46-47m1.pdf>, 05.05.2010.

⁵³⁹ Bilsay Kuruç, *Kriz Ve...Toplum, İnsan, İdeoloji, Ekonomi*, (Hz. A.Alpay Dikmen, İter Ertuğrul), Tan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 162.

⁵⁴⁰ Safiye Kaya, a.g.m., s. 27.

⁵⁴¹ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 179.

yer tutmaktadır. Küçük üreticilerin sürece bağımlılığı her zaman büyük tarımsal işletmelerden daha fazla olmaktadır. Zira küçük işletmelerin çoğu, pazara erişim konusunda ciddi sıkıntılarla karşı karşıyadır. Bu nedenle de KDZ'ne eklenmeyi bir çözüm olarak kabullenmek zorunda kalabilmektedir. Bundan dolayı devlete ait tarım işletmeleri, küresel serbest tarım ticaretinin önünde bir engel olarak görülmekte ve kırsal kalkınma programlarında küçük üreticilerin desteklenmesine önem verilmektedir.

DB'nin internet sayfasında “*agribusiness*”⁵⁴² başlıklı ve “tarım” konulu aramada halen aktif durumda 17 proje bulunduğu belirtilmekte, arama “ticaret ve entegrasyon” alt başlığı altında yapıldığında 6 adet proje bulunmaktadır.⁵⁴³ Bu projelerden Kolombiya için verilen 30 milyon dolarlık kredinin proje amacı; üretim zinciri mekanizması içinde kamu ve özel işbirliğini destekleyerek milli tarım teknolojilerini ve bitki sağlığını güçlendirmek ve böylece Kolombiya tarım ürünlerinin dış pazarlara ihraç kabiliyetini geliştirmek, Kolombiya tarım ürünlerinin rekabet şansını artırmak olarak açıklanmıştır. Aslında bir anlamda tarımsal ürün standartlaşmasına gidiş söz konusudur. Bu tür projeler, bütün endemik türlerin bir ölçüde kontrol altına alınmasına da hizmet etmektedir. DB öncülüğünde tarım teknolojilerinin desteklenmesinin temelinde, tarımda standartlaştırma düşüncesinin yattığını söyleyebiliriz. Odatv adlı internet haber sitesi, Jeremmy Rifkin'in “Bioteknoloji Yüzyılı” kitabından yaptığı alıntıda şöyle söylemektedir;

“Dünyanın her yanındaki yönetimler, gelecekte ticari yararı kanıtlanabilir, genetik ayırt edici özellikleri az bulunur bitki ırklarını korumak için daha şimdiden gen depolama kolaylıkları düzenliyorlar. Birleşik Devletler Ulusal Tohum Depolama Laboratuvarı, daha şimdiden dünyanın her tarafında alınmış 400.000'den çok tohum içeriyor. İlerdeki yıllarda bu az bulunur bitki ırklarından ve hayvan cinslerinden birçoğunun ticari değeri, materyal ve ürün üretmek için genetik teknolojiye bel bağlayan dünya pazarında dramatik biçimde artacak. Gezegenin gen havuzunu dünya çapında patentleme yarışı, yeryüzünün biyosferini

---

⁵⁴² “Agribusiness”, UNCTAD 2009 Raporunda “üretimden tüketime kadar olan aşamalardaki değer zincirine dahil olacak şekilde, geçimlik olmayan gıda ya da gıda olmayan tarımsal ürünlerde uzmanlaşmış çiftlikleri içeren ticari tarım” olarak tanımlanmaktadır. (s. 96).

⁵⁴³ DB, <http://web.worldbank.org/external/projects/>, 04.05.2010.

oluşturan büyük ekosistemlerin hepsini ticari olarak kapatmak ve özelleştirmek, beş yüz yıllık maceranın doruk noktasıdır.”⁵⁴⁴

Burada iki açıdan ticari düşünce ağır basmaktadır. Bir yandan gen teknolojisi ile geliştirilen tohumların patent hakları korumaya alınırken, diğer taraftan endemik türler geleceğin yatırım araçları olarak patent altına alınmaktadır. Tayfun Özkaya, Türkiye’de kurulan “Tohum Gen Bankası”nın; çiftçiyi devre dışı bıraktığını, bu nedenle gen korsanlığını kolaylaştıracağını, bio-çeşitliliği ortadan kaldırmaya yardım edeceğini dünyadan örnekler vererek belirtmekte ve şöyle söylemektedir;

“Bürokratlarımızın yaptığı açıklamalarda bu banka ile birçok ülkeye örnek olacağımızdan söz edilmekte. Norveç’te kurulan bir gen merkezi için de bürokratlarımızın “ülkemizden acele tohumlar gönderilerek uluslararası toplumun gözüne girmemizin yararlı olacağına” dair raporlarını okumuş idim. Bu anlayış çok tehlikeli. Uluslararası toplum denilen şey aslında büyük tekellere hizmet eden bazı Birleşmiş Milletler kuruluşları ve Dünya Bankası, IMF gibi kuruluşlar olduğuna göre yandık.”⁵⁴⁵

Özkaya’nın dünyadan toplanan endemik türlerin büyük çoğunluğunun Kuzey Amerika’daki araştırma enstitülerinde toplandığını belirtmesi ise, sonucu daha net görmemizi sağlamaktadır. DB’nin birçoğu tamamlanmış ancak bazıları halen aktif olan birçok “tarımsal araştırmaları destekleme” projesi de bu amaca hizmet etmektedir.

Nepal için verilen 20 milyon dolarlık “Tarımsal Ticarileşme ve Ticaret Projesi”nin amacı; proje kapsamında desteklenen 25 bölgede seçilen meta değer zinciri içinde, tarımsal iş (*agribusiness*) sektörünün ve küçük çiftçilerin rekabet edebilirliğini geliştirmek olarak tanımlanmıştır. Küçük çiftçilerin rekabet edebilirliği, küresel perakende sektöründe faaliyet gösteren market zincirlerine tedarikçiyi uygun fiyatla ve istenilen kalitede seçme olanağını sağlamaktadır. Ancak bu sistemin alt bileşeni, emeğinin karşılığını almak bir yana, sürekli daha ucuza çalışmak zorunda olan işgücüdür. Mersin’de domates üreticileri, 30-40 kuruşa sattıkları domatesin büyük şehirlerde 3 TL

⁵⁴⁴ Yusuf Yavuz, “Geleceğimiz Tehlikede”, www.odatv.com, 07.05.2010.

⁵⁴⁵ Tayfun Özkaya, “Türkiye Tohum Gen Bankası: Biyokorsanlığa Kolaylık”, (11.08.2009), www.ekolojistler.org, 04.05.210.

civarında satılmasından pay alamadıkları için protesto eylemi yapmışlardır.⁵⁴⁶ Bu olay, dünyanın her yerinde yaşanan sıradan bir olay haline gelmiştir. Üreticiler belirli bir ücret karşılığında kendi toprağında işçi konumuna indirildiği bu yapıda yaratılan rant, zincirin⁵⁴⁷ yöneticisi olan büyük perakende marketler tarafından paylaşılmaktadır. Yaratılan sistemin doğası gereği üreticiler pazara erişimde ne kadar bağımlı olurlarsa, büyük marketlerin faydalandığı rant da doğru orantılı olarak büyümektedir.

Uganda tarafından kullanılan 30 milyon dolarlık Doğu Afrika Tarımsal Verimlilik Uyum Programının amaçları, tarımsal araştırmalarda bölgesel uzmanlığı geliştirmek, tarımsal eğitim ve ekimde bölgesel işbirliğini artırmak ve ulusal sınırlar arasında tarımsal bilgi ve teknoloji paylaşımı artışını kolaylaştırmak olarak sunulmaktadır. Bu maksatla kurulması önerilen “Bölge Mükemmeliyet Merkezleri” (RCoE), özellikle 2000’lerden sonra başta NATO bünyesinde konsept üretim üssü olarak görev yapan karargah yapılarının diğer alanlara uyarlaması olarak görülebilir.⁵⁴⁸ Temelde bu yapının işlevi, kapitalist üretimin önemli bir unsuru olan uzmanlaşmayı kurumsal hale getirmektir. Buna bağlı olarak mükemmeliyet merkezleri, üretilen bilginin tek merkezden kontrolü gibi çok önemli bir işlevi de bünyesinde barındırmaktadır. Uganda için öngörülen programın en önemli ayağını ise, kurulan mükemmeliyet merkezi vasıtasıyla, tarım teknolojileri ve teknolojik tarımsal girdiler konusunda araştırmacıları ve çiftçileri eğitmek oluşturmaktadır. Sistem iki taraflı kurgulanmış görünmektedir. Bir yandan tarım bağımlı hale getirilirken, diğer taraftan araştırmalar yoluyla tohum gen bilgilerinin merkeze (ABD’ye) aktarılması söz konusudur.

---

⁵⁴⁶ www.objektifhaber.com/Ekonomi/33589-Domates-ureticisinin-isyani.html, 06.05.2010.

⁵⁴⁷ DB dokümanlarında bahsedilen değer zincirinin Michael Porter tarafından tanımlanan değer zincirine daha yakın olduğunu bir kez daha hatırlamakta fayda vardır.

⁵⁴⁸ NATO, 2004 yapılanmasında, organik kuruluşunda bulunan birçok karargahı kapatarak masrafları kısma yoluna giderken, ABD’de konuşlu olan SACT (Stratejik Müttefik Transformasyon Karargahı) yapısına çok uluslu (multinational) (sadece katılımcı ülkeleri bağlayan) anlaşmalarla bağlı Mükemmeliyet Merkezleri uygulamasını da başlatmıştır. Bu yapıyla NATO içinde en büyük bütçe katkısı sağlayan ülke olan ABD, konsept geliştirme maliyetlerinden kurtulmuş ve bu işi Mükemmeliyet Merkezini kuran ülkenin ve katılımcısı ülkelerin üzerine yıkmıştır. Aradaki bağ organik olmadığı için de sadece işine gelen konsepti alarak, adeta sözleşmeli bir yapı oluşturmuştur. Bu neden önemlidir? Askeri alanda uygulanan bir çok yönetim uygulaması, müteakip dönemlerde diğer yapılara da uyarlanmakta olduğu için önem taşımaktadır.

Yine DB kaynaklarında Senegal için 35 milyon dolarlık “Senegal’in Tarımsal Piyasalar ve Tarım Ticareti Kalkınma Programı”nın geleneksel olmayan tarım ürünleri ihracını ve çiftlik gelirlerini artırmayı amaçladığı belirtilmektedir. Programın hedefi de küçük aile işletmeleri olarak tanımlanmaktadır. Küçük aile işletmelerinin ihracatı tek başlarına yapamayacakları aşikârdır. Bu noktada tarım ticareti yapan ÇUŞ’ların devreye gireceğini beklemek, medyumluk sayılmayacaktır. Programın bileşenleri; 1. Gıda güvenliğini ve ulusal dağıtım kanallarını geliştirmek, bu kapsamda ulusal tedarik zincirlerinin konsolidasyonu ve kırsal pazar yapılarının geliştirilmesi, 2. Geleneksel olmayan tarımsal ihracatın genişletilmesi, bu kapsamda yenilik, kalite yönetimi, tarımsal ihracat yapısı ve kurumlarının geliştirilmesi, 3. Tarım ticaretini geliştirmek için kamu-özel işbirliği sulama yatırımlarının özendirilmesi, 4. Projenin eşgüdümünün, izlenmesinin ve gelişmesinin sağlanması olarak verilmiştir. Sulama konusunda bir parantez açmakta fayda vardır; Senegal’i ikiye bölen Senegal Irmağı’nın iki tarafında yaklaşık 460 km. boyunca uzanan ve başlıca geliri tarım olan Gambia’nın 1965’de bağımsızlık kazanması ile birlikte İngiliz Milletler Topluluğu’na girmiş olması, Senegal’deki tarım alanlarının sulanmasındaki sorunu bir ölçüde yansıtmaktadır. Elbette uygulanan proje ve programlarla çiftçiler için bir miktar gelir artışı sağlanmaktadır. Ama genel olarak bakıldığında hem ülkenin doğal kaynakları hem de emeği, sömürülmektedir.

Mali İçin Tarımsal Rekabet Edebilirlik ve Çeşitlilik Projesi, 47 milyon dolarlık bir projedir. Temel amaç, tarımsal tedarik zincirlerinin performansının gelişimini artırmak olarak açıklanırken, Mali’nin yüksek katma değerli tarımsal ürünlerine de vurgu yapılmaktadır. Proje kapsamında; bu ürünlerde tarımın özelleştirilmesi, tarımsal tedarik zincirlerinin örgütlenmesi ve bu konuda özel sektörün kapasitesinin artırılması, tedarik zincirleri içinde yer alan özel sektör kuruluşlarına sermayeye ve kredi hizmetlerine ulaşım imkânının sağlanması, piyasalara erişimin geliştirilmesi çerçevesinde ticaret ve iletişim alt yapısının güçlendirilmesi ve işlem maliyetlerinin düşürülmesi öngörülmektedir. Diğer projelerden farklı olarak burada işlem maliyetlerinin düşürülmesine yapılan vurgu önemlidir. Tarım ticareti kapsamında oluşan değer zincirleri içindeki

lider firmaların tedarikçileri zincire dâhil etme konusundaki kararlarına kolaylık sağlayan en önemli hususlardan biri, işlem maliyetleri olmaktadır. DB'nin kaynaklarında belirtilen proje amaçları incelendiğinde, projenin doğrudan yüksek katma değerli tarımsal üretim yapan özel işletmelerin küresel değer zincirine eklemlenmesinin amaçlandığı görülmektedir.

Doğu Afrika İçin Tarımsal Verimlilik Programı'nın (90 milyon dolarlık projesinin) amaçları; tarımsal araştırmalarda uzmanlaşmanın geliştirilmesi, ekim teknolojisinde ve tarım eğitiminde birlikte çalışma, tarımsal teknoloji ve bilginin ulusal sınırlar arası artan transferinin kolaylaştırılması olarak belirtilmektedir. 2009 yılında (11 Ocak'ta) kabul edilen ve 2015 yılına kadar tamamlanması öngörülen program, Kenya, Uganda, Tanzanya ve Etiyopya'yı kapsamaktadır. Etiyopya'nın 2009 sonlarında topraklarını yabancı sermayeye pazarlama çabaları hakkındaki haberden birinci bölümde bahsetmiştik. Aslında DB'nin projelerinin uygulandığı ülkelerde yaşananlardan farklı olmayan bir durumdur bu. Tarımda liberal politikaların uygulanması, serbest ticaretin sağlanması, ÇUŞ'ların oluşturduğu değer zincirlerine eklemlenebilecek, rekabet şansına sahip (!), küçük tarımsal işletmeler, ticaretin gerektirdiği alt yapının sağlanması, yabancı sermayenin ihtiyaç duyduğu hukuki güvencelerin sağlanması gibi hususlar hep bu sistemin bileşenleri durumundadır.

DB, projeler ve programlar kapsamında verdiği kredilerle GOÜ'lerin ve az gelişmiş ülkelerin hem piyasalarını hem de tarım sektörünü biçimlendirmektedir. Bunu yaparken çevreden merkeze akıtılacak artı değer azamileşmesini sağlayacak düzenlemeleri göz önüne alır. DB, hedef ülkelerdeki tarımsal araştırmalara ağırlık verirken, gelecekte büyük kârlar sağlamayı öngördüğü endemik türleri de kontrolü altına almaktadır. Bu amaçla bölgesel karakterdeki uzmanlaşmayı kurumsallaştıran Mükemmeliyet Merkezlerini kullanır. Diğer taraftan hedef ülkelerdeki küçük ölçekli tarım işletmelerinin KDZ'ne eklemlenmesi için gerekli piyasa koşullarının düzenlenmesi, DB'nin birinci derecede ilgi alanındadır. KDZ içindeki lider firmaya can simidi gibi sarılan üreticiler ise, kendi topraklarında proleterleşmektedir. Bağımlılığın artması ve üreticinin tamamen lider firma

kararlarına tabi olması durumunda, DB projelerinin tanımında öngörülen “çiftçilerin refahının artması” hedefi ise, rüzgârda kaybolan sesler gibi kaybolup gidecek, üretici hayatta kalacak kadar düşük bir bedel karşılığında, lider firmanın öngördüğü standartlaşmış ürünleri dünya piyasalarına pazarlanmak üzere üretmeye devam edecektir. Bütün bu süreçte düzenlemelerin odağında kamunun devre dışı bırakılarak piyasa sisteminin hâkim kılınması düşüncesi yatmaktadır. Ancak özel sektörün çok cılız olduğu az gelişmiş ülkeler için “kamu-özel işbirliği” yaklaşımı, altyapı yatırımlarının sürdürülmesi için adeta sihirli bir formül olarak ileri sürülmektedir.

DB'nin özellikle 2000'li yıllarda uygulamaya başladığı “Ülke Destek Stratejisi” (CAS) kapsamında, birçok uluslararası aktör de programlara dâhil olmaktadır.⁵⁴⁹ Bu aktörlerden biri olan IMF, kuruluşundan itibaren DB ile birlikte hareket etmiş bir kuruluş olarak görünmektedir. Bu nedenle, DB'nin proje ve program bazlı kredi verme uygulamalarının mali sektör ayağının IMF ile yürütüldüğünü söylemek yanlış olmaz. Diğer bir ifadeyle IMF kredileri, DB kredilerine göre daha makro ölçekli düzenlemeleri içerir. Bu yönüyle doğrudan belirli bir projeyi ya da programı destekleyen DB'dan uygulama yönünden ayrılır. İkinci Dünya Savaşı sonrası Bretton Woods kurumları olan IMF ve DB'nin başlangıçta kalkınma politikalarını destekleme yoluyla yarattığı borca dayalı bağımlılık, 1980'lerden itibaren, AGÜ ve GOÜ'lerin bu borçları sürdürebilme çabası ile devam etmiştir. Bu noktadan sonra da borçlarını döndürebilme zorluğu yaşayan ülkeler, IMF'nin politika transferi gerçekleştirmek amacıyla ileri sürdüğü şartlara koşulsuz uyma yanlışına düşmüşlerdir.

IMF yönetiminin en tepesinde her üyenin temsil edildiği “Guvernörler Kurulu” bulunmaktadır. Bu kurulun verdiği görevleri yapan “İcra Direktörleri Kurulu” ise, uzmanlar tarafından hazırlanan raporları değerlendiren 24 kişiden oluşmaktadır. IMF'de söz sahibi olan ise, oy oranı belirgin şekilde diğer ülkelerden yüksek olan başta ABD olmak üzere merkez ülkelerdir. Borçlu

---

⁵⁴⁹ Sabrina Kayıkçı, “Dünya Bankası'nın Yeni Kredi Verme Yöntemi: Ülke Destek Stratejisi ve Türkiye Uygulaması”, <http://yonetimbilimi.politics.ankara.edu.tr/CAS.pdf>, 02.05.2010. Kayıkçı bu kapsamda, IMF, AB ve BM'nin ilgili birimlerinin yanı sıra yerel aktörlerinde bu sürece dahil edildiğini belirtmektedir.

ülkenin sorumlu birimleri tarafından (Türkiye’de Hazineden Sorumlu Devlet Bakanı ve Merkez Bankası Başkanı) hazırlanan niyet mektubu, hakkında hazırlanan raporla birlikte IMF İcra Direktörleri Kurulu’nda görüşülerek karar bağlanır ve stand-by anlaşmasına dönüşür. Kredi dilimler halinde, niyet mektubunda verilen taahhütlerin yerine getirilme şartına bağlı olarak serbest bırakılır. Stand-by anlaşma metinleri, ülkenin sosyal ve ekonomik yapısında uygulanacak politikaları uzun dönemde ipotek altına alan metinler olarak görülebilir. Aysu, IMF ile yapılan stand-by anlaşmalarının tarımda büyük bir tasfiye yarattığını, sadece şirketler için üretim yapan çiftçinin ayakta kalabildiğini söylemektedir.⁵⁵⁰ Gerçekten de Türkiye’de IMF’nin tarımsal alandaki en önemli etkileri, girdilerdeki desteğin kaldırılarak doğrudan gelir desteğine geçilmesi ve tarımsal KİT’lerin özelleştirilmeleri olmuştur. Bunun sonuçları da Aysu’nun belirttiği gerçeği yansıtmaktadır.

IMF açısından 1970’lerde yaşanan Petrol krizi ve müteakip dönemde artan faiz oranları nedeniyle borç krizi içine giren ülkelerin durumu, işlevlerinin farklılaşmaya başladığı bir dönemi çağırmıştır. IMF’nin uzun vadeli borçlanma yoluyla toplam talebi düşürerek ülkelerin ticaret açıklarını kapatma politikaları, para politikaları ve döviz kuru kontrolü ayaklarından oluşmaktadır.⁵⁵¹ Ancak IMF politikaları uzun dönemde, borçlu ülkelerin GSMH’nin düşmesine, ülkenin faiz-borç sarmalına girmesine, cari açıklarının büyümesine yol açarak ülkeyi anaparasını bir türlü ödeyemediği borcu artırmak zorunda kaldığı bir kısır döngüye sokmaktadır. Cari açığın büyümesi ülkenin net borçlu olduğunu gösteren bir göstergedir. IMF politikalarının uygulandığı ülkelerde ortaya konan reform programlarının sonuçları da bu bulguyu desteklemektedir. 1986’da borç krizinden çıkamayan Meksika’nın IMF ile “stand-by” anlaşması yapması sonrasında 1987’de uygulamaya konan reform programı; ülke ekonomisinin rekabete açılmasını, ciddi bir özelleştirme ve liberalleşme yapılmasını, önceden belirlenmiş kur çapasına dayalı sıkı maliye ve para politikası ile desteklenen istikrar programını ve hükümet, özel sektör, sendikalar arasında döviz kuru, fiyat ve ücreti

⁵⁵⁰ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 138.

⁵⁵¹ Gökhan Günaydın, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2002, s. 3.

belirlemeye yönelik sosyal ve ekonomik sözleşmeyi öngörmekteydi.⁵⁵² Yaşanan yalancı baharın ardından Meksika 1994 yılında çok daha büyük bir krizle karşı karşıya kaldı. Bu krizden çıkarılacak önemli derslerden biri, cari açığın sürdürülebilirliği sorunu ve sermaye hareketlerinin ani yön değişikliği olarak görülmektedir.⁵⁵³ Benzer bir kriz 1996'da da Arjantin'de yaşanmıştır. Ancak reform adı altında kamu harcamalarının azaltılması, özelleştirmeler ve hepsinden önemlisi sermaye hareketlerine açık hale gelen Arjantin ekonomisi, asıl büyük darbeyi 2001'de yemiş ve iflasını açıklamıştır.

Öyleyse şu tespiti yapmak mümkündür. IMF, DB'nın projelerine ve programlarına uygun ekonomik ve sosyal yapının şekillendirilmesine katkı sağlamaktadır. 1980 sonrası dönemde bunun anlamı; IMF, küresel sermayenin ihtiyaç duyduğu sermaye transferi ortamını yaratacak olan neo-liberal politikaların borçlu ülkelere politika transferi yoluyla dayatılmasının aracı olmuştur. Konunun tarımsal boyutu, birçok ülkede devletin elinde bulunan tarımsal işletmelerin özelleştirme yoluyla önce savunmasız hale getirilmesi, ardından bu işletmelerin, küresel değer zincirlerine eklemlenmesini düzenleyecek adımların atılmasıdır. Elbette tarımsal ürünlerin metalaşmasının ve ticaretinin serbestleşmesinin, piyasa dinamiklerini temel alan bir yaklaşımla oluşturulan ortamda kapitalizmin ruhuna uygun şekilde yürütülebileceğine kuşku yoktur.

2. Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ)

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan yeni dünya düzeninin kurumlarından biri olan GATT (Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması), 1986 yılında başlatılan Uruguay Turu Görüşmeleri sonucunda, 15 Nisan 1994'te Nihai Senet'in imzalanması ile DTÖ adını almış ve 1 Ocak 1995'ten itibaren faaliyete geçmiştir. Dört temel ilke⁵⁵⁴ üzerine kurulu olan GATT'da, Uruguay

---

⁵⁵² Burçin Hacıhasanoğlu, *Meksika 1994 ve Arjantin 2001-2002 Krizlerinin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye İçin Önemi*, Basılmamış Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara, 2005, s. 23.

⁵⁵³ A.k., s. 36.

⁵⁵⁴ 1. En çok kayırılan ülke kuralı (üye ülkelerden birine uygulanan avantaj hepsine uygulanmak zorundadır), 2. Ulusal muamele kuralı (iç pazara ilişkin düzenlemeler ve uygulamalar yönünden yerli mallarla ithal mallar arasında ayırım yapılmaması), 3. Gümrük vergilerinin indirilerek konsolide edilmesi, 4. Tarifeler yoluyla koruma (Tarifeler dışındaki

Turu Görüşmeleri'ne kadar olan süreçte tarım ürünleri istisnalar dışında kapsam dışında kalmıştır. Ancak tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi yönündeki en önemli adımın Uruguay Turu Görüşmeleri (UTG) neticesinde atıldığını söyleyebiliriz. İlk bölümde DTÖ'nün kuruluşuna kadar olan ve sonrasındaki turlar sürecini incelemiş olmamız nedeniyle burada daha çok DTÖ üzerinde durmakta fayda görüyoruz. Bunu yaparken de ağırlıklı olarak UTG sonucunda imzalanan Tarım Anlaşması ile başlayan süreci esas almayı gereklilik olarak değerlendiriyoruz.

Avrupa'da feodal yapının tasfiyesiyle birlikte burjuvazinin güç kazandığı dönemde ulus devletlerin ortaya çıkışı, nasıl tarihsel bir gereklilik olarak gerçekleşmişse, emperyalizmin (yani kapitalizmin en üst aşamasının) geliştiği dönemde ulus üstü yapılara olan ihtiyaç, kapitalizmin gelişme çizgisi açısından o derece büyük bir gerekliliktir. Yani bir anlamda DTÖ, emperyalizme değil, emperyalizm DTÖ'ne önceldir. DTÖ olduğu için emperyalizm gelişmemiş, emperyalizm olduğu için DTÖ ortaya çıkmıştır. Diğer bir ifadeyle DTÖ bir sonuçtur. Ulus üstü kurumlara bu açıdan baktığımızda, onların sistemin devamlılığı için ne kadar önemli olduklarını görürüz. Dolayısıyla sistemin varlığını meşru kılacak her türlü ideolojinin ve bu ideolojiyi destekleyen bütün söylemlerin her defasında yeniden üretimi büyük önem taşımaktadır ve bu kurumlar bahse konu yeniden üretim işlevini üstlenmiş yapılar olarak varlıklarını sürdürmektedir. Daha doğrusu varlıkları bu işlevlerinden dolayı kendi meşruiyetini yaratmaktadır. Bu noktadan itibaren ulus devlet yapılarının egemenlik sınırlarının sorgulanması, bu sınırların ötesinde yeni bir üretim ilişkileri biçiminin inşası için bir aşama olarak algılanabilir.

UTG'ne gelene kadar dünyada birçok ülkenin kendi tarım sektörüne ilişkin koruyucu önlemler aldığı bilinmektedir. Özellikle 1970'lerden itibaren tarımsal verimlilikte sermaye yatırımları sonucunda sağlanan teknolojik gelişmenin de etkisiyle ABD ve AB, tarımsal ürün ihracına destek uygulamaya başlamışlardır. Bu destekler, UTG'de en önemli anlaşmazlık noktalarından

---

sınırlamaların kalkması/ tarımda ithalat kısıtlamalarının tarifeler yoluyla sürdürülebilmesini gerektiren bir uygulama). Gelir İdaresi Başkanlığı GATT Bilgilendirme Rehberi, 2009.

birini oluşturmuştur. Bu konuda anlaşmaya (Tarım Anlaşması) ulaşılmış olması, bu ülkelerin uyguladıkları tarım desteklerini engelleyememiş, ancak AGÜ ve GOÜ tarımına ilişkin destekler, DTÖ'nün çabalarıyla her ortamda sorgulanır hale getirilmiştir. Yani kendi tarım sektörü için uyguladığı destekleri tartışmaya açmak istemeyen merkez ülkeler, çevrenin tarıma verdiği desteği ortadan kaldırma gayreti içindedir. Bu durum IMF ve DB öncülüğünde uygulamaya konulan liberalleşme sürecinin, "kardeş" kuruluş olan DTÖ'nün uygulamalarına da yansımaktadır. Zira Tarım Anlaşması sonrasında, 1990'ların başında OECD ülkelerinde 220-230 milyar dolar civarında olan yıllık tarımsal sübvansiyonun, on yıl sonra yüzde 30 artarak yaklaşık 310 milyar dolara ulaşmış olması, şeker, et, süt gibi temel besin maddelerinde gümrük tarifelerinin yüzde 70'ler civarında olması,⁵⁵⁵ DTÖ'nün kimin çıkarlarına hizmet ettiğini gösteren örneklerdir. UTG Tarım Anlaşmasının başlıca koşulları Tablo 2.5'te gösterilmiştir.

Konu	Kurallar	Liberalizasyon	İstisna/Özel Durumlar Garantiler
Pazara giriş (İthalat) engelleri	-Tarife dışı engellerin tarifeye dönüşmesi -Tarife oranı kotaları konulması -Tüm tarifelerin üst sınırla bağlanması	-Tarifelendirme sonucu oluşan üst sınır tarifelerin düşürülmesi -GÜ: 6 yılda %36, her kalemde %15 tarife indirimi -GOÜ: 10 yılda %24, her kalemde %10 tarife indirimi	-Tarife oranı kotaları yoluyla ihracatçılara pazara giriş garantisi -İthalatçılar için özel koruma önlemleri
İhracat sübvansiyonları	-Mevcut ihracat sübvansiyonlarına limit konulması -Yeni sübvansiyonların yasaklanması -Taahhütlerde yer almayan mallara ihracat sübvansiyonu verilmemesi	-Sübvansiyonlu ihracatın azaltılması -GÜ:6 yılda değer bazında %36, hacim bazında %21 azaltılması -GOÜ:10 yılda GÜ'lerin 2/3'ü (%24) oranında azaltılması	-Gıda yardımı kurallarına uyum -İhracat kredileri için sonraki bir tarihte görüşme
İç destekler (üretim desteği)	-İzin verilen sübvansiyonlar için "yeşil kutu" tanımlaması -İzin verilmeyen iç destekler için "kırmızı kutu" tanımlaması	-Fiyatı doğrudan etkileyen ticaret bozucu desteklerin azaltılması -GÜ:6 yılda toplam destek ölçüsünde %20 azaltılması -AGÜ:10 yılda %13,3 azaltılması	-Bazı GOÜ sübvansiyonlarına istisna -Üretimi sınırlama amaçlı desteklere istisna

Tablo 2.5 Tarım Anlaşması Esasları

Kaynak:Mustafa Acar, DTÖ ve AB İşığında Türk Tarımının Geleceği, s. 33.

⁵⁵⁵ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 44.

UTG sonucunda imzalanan Tarım Anlaşmasının önemli sonuçları olduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce bu anlaşma, tarımda liberalleşme⁵⁵⁶ adına atılmış çok önemli bir adımdır. Öngörülenden çok az konuda mutabakat sağlanabilmiş olmasına rağmen, tarım ürünlerinin ticaretinin kurumsal olarak düzenlenebileceği bir döneme girilmekte olduğu kabul edilebilir. Temel olarak üç alanda düzenlemelerin toplandığı görülmektedir. Bunlar, pazara giriş koşullarının düzenlenmesi, ihracat desteklerinin azaltılması, iç desteklerin azaltılması konularıdır. Görüşmelerde ABD ve AB, ihracatlarına uyguladıkları destekleri kıstarmış gibi görünürken, düzenlemeye esas değerleri şişirerek “kirli tarifelendirme” yoluyla en kazançlı taraflar olmuşlardır.⁵⁵⁷ Gerçekten de Tarım Anlaşması, yüksek tarımsal verimliliği sağlamış GÜ ile tarımsal verimliliği görece düşük diğer ülkelerin aynı ticaret rejimi içinde rekabet etmelerine ortam hazırlayan bir etki yapmıştır. Bu durum farklı sıkletlerdeki güreşçilerin aynı mindere çıkışına da benzetilmektedir.⁵⁵⁸ UTG sürecinde en önemli tartışmaların yaşandığı tarım konularında AB ve ABD, öngörülen (tarifeye dönüştürülmüş) destek indirimleri için, fiili tarifenin üzerine indirimle esas tarife oranını yükseltecek bir fark (kirli tarife) eklemekte ve anlaşma öncesine göre bile daha avantajlı bir orana ulaşabilmektedir. Fiili tarifeye eklenen kirli tarife oranına örnek olarak; UTG sonrası ABD tarafından pirince (%153’ün üzerine) %208, AB tarafından buğdaya %64, şekerle %56,7, ete %62,9, süte %111,5 oranında kirli tarife uyguladığı belirtilmektedir.⁵⁵⁹ Tarım Anlaşmasının etkinliğini azaltan birçok istisnaya rağmen, tarımsal üretimin küresel ticaretinin tek elden yönlendirildiği bir süreç başlamıştır. Her ülkenin iç pazarını %3-5 oranında ithalata (dış rekabete) açık tutacak olması bu kapının aralandığının göstergesidir. Bu durum barajdaki küçük bir çatlakın barajın yıkılmasına kadar büyümesine benzemektedir.

---

⁵⁵⁶ Liberalleşme ile kapitalizmin iç çelişkisi dikkate alındığında bu kavramın kullanılmış olması yadırganabilir. Ancak burada kavramın kullanılma amacı, ortak bir terminoloji kullanma kaygısından kaynaklanmaktadır.

⁵⁵⁷ Mustafa Acar, *DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği*, Orion Yayınevi, Ankara, 2006, s. 48,50.

⁵⁵⁸ Ahmet Ay, Sinem Yapar, “Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması Ve Türkiye”, http://www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler/Ahmet%20AY-%20Sinem%20YAPAR/57-80.pdf, 10.05.2010, s. 64, (57-80).

⁵⁵⁹ Mustafa Acar, a.g.e., s. 50.

Tarım Anlaşmasıyla birlikte 5 yıllık geçiş döneminin bitmesinden bir yıl önce başlatılması öngörülen “İleri Tarım Müzakereleri”, 1999 Seattle, 2001 Doha ve 2003 Cancun görüşmeleri ile sürdürülmüştür. Seattle’da hiçbir karar alınmadan toplantının dağıldığını ilk bölümde anlatmıştık. Doha ve Cancun görüşmeleri ise, ABD, AB ve Japonya’nın kendi tarımsal destek mekanizmalarından vazgeçmek istememeleri nedeniyle uzlaşmanın sağlanamadığı görüşmeler olarak kalmış, 31 Temmuz 2004’te Cenevre’de “Tarım Anlaşması Çerçeve Metni” imzalanmıştır.⁵⁶⁰ Söz konusu metin, UTG sonucunda imzalanan Tarım Anlaşmasının çeşitli nedenlerle uygulanamayan, tarımda liberalleşmeye dönük düzenlemelerine işlerlik kazandırma amacına hizmet edecek şekilde hazırlanmıştır. Ancak iki konunun altını çizmekte yarar vardır. Bunlardan biri, (AB için süt, şeker ve sığır eti gibi) ayrıcalıklı hassas ürün uygulaması, diğeri küçük üreticinin KDZ’ne eklenmesini sağlayacak sistemin altyapısının hazırlanması.

DTÖ’nün her anlaşmada AGÜ’leri ve küçük çiftçileri küresel ticaretin yıkıcı etkilerinden koruma (!) çabası, ticaret için en önemli gereklilik olan potansiyel bir pazarı koruma refleksinden kaynaklanmaktadır. Çerçeve metninde GOÜ’lerde düşük gelirli küçük çiftçilere verilen desteğin “de minimis” kapsamında kabul edilmesi⁵⁶¹, bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu ülkelerin kalkınması için ortaya konan reçeteler, DTÖ’nün varlığının temeli olan ahlaki yapının ürünü olarak salt insani amaçlar taşımaktan uzaktır. Eğer bu ülkelerin yoksulluklarının sebebi sorgulanacaksa, önce sorgulanması gereken, DTÖ’nün dünya ticaretini biçimlendirme gayretleridir. Tarımda küresel ticaret koşullarının kurumsallaşmasının neye hizmet ettiğini sorgulamadan, AGÜ’lerin yoksulluklarının DTÖ, IMF ve DB reçeteleri ile kalkınmaya dönüştürülmesi bir aldatmacadan ibaret kalacaktır. Önce tarım ticareti için çok genel bir çerçeve çizilmiştir. Sonra bu çerçeve gittikçe daraltılmaya başlanmıştır. Öyle bir noktaya gelinmiştir ki, yapı sorgulanmadan kabul edilip bu yapı içerisinde kendi çıkarlarını koruma savaşları verilmektedir. Samir Amin’in de isabetle savunduğu gibi; yoksulluk üreten bu sistem

---

⁵⁶⁰ Ahmet Ay, Sinem Yapar, a.g.m., s. 65.

⁵⁶¹ DTÖ, Tarım Anlaşması Çerçeve Metni, 11.Madde.

sorgulanmadığı sürece kalkınma, üzerine binen adamın bir sopaya bağladığı havucu yakalamak için koşan bir eşeğin nafile çabası olarak kalmaya mahkumdur. Sorunun çözümü, o adamı sırtından atabilmekte saklıdır.

Çerçeve metnin ortaya çıkmasından sonra, yaşanan başarısızlıklardan ders çıkarılarak beklentiler düşürülmüş halde, 2005 yılı Aralık ayında Hong Kong Bakanlar Konferansı düzenlenmiştir. 18 Aralık 2005'te kabul edilen kararların temelinde Doha ve Tarım Anlaşması Çerçeve Metninin bulunduğu, Tarım Komisyonu Özel Oturum Başkanı tarafından da belirtilmiştir. İç desteklerin indirilmesinde üç bant oluşturulmuş⁵⁶², indirimler bu bantlara göre düzenlenmiştir. İhracat desteklerinin 2013 yılına kadar tamamen kaldırılması öngörülmüştür. Sonuç olarak merkez tarafından başlatılan inisiyatif çerçevesinde tarımda liberalleşme çabaları hatırı sayılır yol kat etmiştir. Tarımsal ürün ticareti piyasa odaklı bir zemine oturtulmuştur. Bundan sonrası, yapılacak ilave düzenlemelerle piyasa odaklı sistemin en önemli aktörü olan ÇUŞ'ların piyasadaki hâkimiyetlerinin sağlanmasıdır. Bu bağlamda, tarım ürünleri ticaretinin kurumsal korumaya kavuşması, küresel değer zinciri içindeki lider firmaların işlerini daha da kolaylaştırmıştır.

DTÖ tarafından tarımda liberalleşme sağlanmaya çalışılırken, bunun en önemli adımlarından birini de Fikri Mülkiyet Hakları Anlaşması (TRIPs) oluşturmaktadır. Ticarete sır niteliğindeki bilgilerin patent haklarının korunmasına ahlaki değer yükleyen DTÖ, tohumlar ve ilaçlar üzerindeki sırları korurken bunların neden olduğu zararlar konusunda aynı duyarlılığı göstermemektedir. DTÖ'nün öncülüğünde sürdürülen ileri tarım müzakereleri sürecinde birçok ülkede tohumculuk konusunda bu hakları koruyan yasalar çıkmış olması anlamlıdır. Türkiye'de "Tohumculuk Yasası" 2006 yılında çıkmıştır. Genetiği değiştirilmiş tohumlara patent verilirken, endemik türlerin yok olmasına ortam hazırlanmakta ve ticaret uğruna insanlığın geleceği tehlikeye atılmaktadır. Bunlar kapitalizmin evrensel ahlakla uyumsuzluğunun kanıtı olarak görülmelidir.

---

⁵⁶² Ülkelerin destekleme düzeylerine göre oluşturulan bu sistemde en fazla destek veren AB birinci, ABD ve Japonya ikinci, diğer ülkeler üçüncü bantta yer almaktadır. (Acar, s. 62.)

3. AB

AB'nin IMF, DB ve DTÖ'den farkı, çıkarlarını korumak/azami kılmak üzerine egemenliklerinin bir bölümünü bir üst organa devretmiş uluslar topluluğu olmasından kaynaklanmaktadır. Bu yapısıyla DTÖ tarım görüşmelerinde diğer taraf ülkeler gibi bir taraf olarak toplantılarda temsil edilmiştir. Aldığı kararlar ve uygulamaları kendi üyelerini ya da üyelik statüsü için aday ülkeleri doğrudan bağlayıcı nitelikte iken, diğer ülkeler açısından tamamen etkisiz olduğu söylenemez. Çünkü AB, hem dış ticaret bağlantıları hem de ekonomisinin büyüklüğü ile dünya ticaretinde önemli yeri olan bir ulus üstü birliktir. Bu birliğin gereği olarak, bütün ülkelerin uymak zorunda olduğu ortak politikalar belirlenmektedir. 1957 Roma Anlaşması'nın 33. Maddesi ile oluşturulan Ortak Tarım Politikası (OTP), 1962'de tahıl sektöründe uygulamaya başlanmıştır. O yılların kalkınma politikalarının dayanağı olan refah devleti uygulamaları, OTP'nin korumacı yönünün de temelini teşkil etmektedir. Aslında bir anlamda korumacı olmak zorunluluğu da vardır. 1960'lı yılların başlarında (Avrupa Ekonomik Topluluğu'nun kurucusu olan Fransa, Almanya, İtalya, Hollanda, Belçika, Lüksemburg) toplam aktif nüfusun beşte birinin tarımda istihdam ediliyor olması, fiyatların dalgalanmasından bu oranda büyük bir kesimin korunmasını gerekli kılmaktadır.⁵⁶³ Buradan yola çıkarak üç temel ilke (tek Pazar, topluluk tercihi, mali dayanışma) üzerine kurulan OTP'nin ihtiyaç duyduğu mali kaynağı sağlamak üzere 1962 yılında Avrupa Tarımsal Yönlendirme ve Garanti Fonu (FEOGA) kurulmuştur. Bu kuruluşun harcamalarının AB bütçesine oranı (yüzde olarak); 1995'te 54,2, 1996'da 53,5, 1997'de 55,5, 1998'de 54,4, 1999'da 54,8 olarak gerçekleşmiştir.⁵⁶⁴ Bu rakamların tarımda liberalleşme adına en önemli adımın atıldığı UTG'nin sonrasında olduğu dikkate alındığında, AB'nin müteakip görüşmelerdeki tutumunun sebepleri anlaşılabilir. Ancak AB'de neo-liberal politikaların tarım alanına etki etmediğini söylemek de doğru olmayacaktır. Günaydın, bu politikalarla, desteklemelerin azalması sonucunda marjinal verimlilikteki işletmelerin

⁵⁶³ Emel Yurt, vd., "Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Uluslararası Ticarete Etkileri", <http://www.ikt.yildiz.edu.tr/sempozyum/metin/yurt.pdf>, 12.05.2010, s. 2, (1-40).

⁵⁶⁴ A.k., s. 4.

tasfiyesinin gerçekleştirileceğini, bunun yeni katılan ülkelerin kırsal kesimi üzerinde olumsuz etki yaratacağını savunmaktadır.⁵⁶⁵ 2005 yılında oluşturulan Avrupa Tarımsal Garanti Fonu (EAGF) ve 2007 yılında oluşturulan Avrupa Kırsal Kalkınma İçin Tarım Fonu (EAFRD), OTP'nin diğer finansal araçları olmuştur.

AB'nin OTP'nin sonuçları üzerinde durmakta fayda vardır. OTP kısa zamanda yüksek verimlilik artışı ve kaynakların etkin kullanımını sağlamıştır. Bu verimlilik artışı, topluluğun birkaç ürün haricinde kendine yeterli hale gelmesinde önemli pay sahibi olmuştur.⁵⁶⁶ İlk bölümde de tartıştığımız gibi, verimlilik artışının doğal sonuçları tarımdaki nüfusun büyük oranda tasfiye olması, sanayiinin ihtiyaç duyduğu ucuz işgücünün sağlanabileceği ortamın oluşması, kapitalist üretim ilişkilerinin karmaşıklaşarak gelişmesi olmaktadır.

1980'lere gelindiğinde topluluk bütçesinin büyük bir kısmını (%50'den fazlasını) destek olarak alan tarım kesiminde üretim fazlasının da oluşmasıyla reform ihtiyacı ortaya çıkmıştır. 1985 yılında "Yeşil Kitap" içerisinde toplanarak Konsey'e sunulan öneriler; entansif tarımdan yaygın tarıma geçilmesi, ekim alanlarının yeniden yapılandırılması, piyasaya duyarlı bir fiyat politikası kapsamında fazla ürünlerin üretiminin azaltılması, küçük üreticilerin gelir sorunlarının sistematik çözümü, kooperatiflerin desteklenmesi, kırsal kalkınma, sosyal denge ve çevre gibi konuları içermektedir.⁵⁶⁷ Günümüze kadar olan OTP reform çabaları, bu temel bulgular üzerinde tartışılmıştır. Bilindiği üzere UTG'de AB'nin ihracat sübvansiyonları önemli tartışma konularından birini oluşturmaktaydı. AB tarımsal üretim fazlasını eritirken çiftçisini de desteklemenin bir yolu olarak gördüğü bu destekleri, 2013 yılına kadar kaldırmayı planlamaktadır. 2013 sonrasında ise "hareketli hedef" politikası izleneceği ifade edilirken, AB'nin

---

⁵⁶⁵ Gökhan Günaydın, *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm*, Tan Kitabevi, Ankara, 2010, s. 117.

⁵⁶⁶ A.k., s. 102. Günaydın, 1960'da (6 üyeli toplulukta) 12 hektar olan ortalama işletme genişliğinin 1980'de (9 üyeli toplulukta) 17,5 hektar olduğunu ve 50 hektar üzerindeki işletmelerin %20'den %43'e yükseldiğini belirtmektedir, s. 101.

⁵⁶⁷ A.k., s. 104.

OTP konusunda yaptığı ve yapacağı reformlarda belirleyici unsurun kapitalizmin değişimi olduğu vurgulanmaktadır.⁵⁶⁸

Ancak burada daha farklı bir oluşum söz konusudur. Bütün üretim süreçlerinin standart hale getirildiği bir üst yapıya doğru gidilmektedir. Fordist üretimin üründe standartlaşma ile başlattığı “üretim ve verimlilik artışı devrimi”, süreçlerin standartlaştırıldığı bir üst aşamaya geçmiş görünmektedir. Post-Fordist üretimin bu bağlamda Fordizmden kopuş olduğunu iddia etmek, konunun özünden uzaklaşmayı ifade eder. Burada yönetsel anlamda dikkate alınması gereken husus, denetim işlevinin süreçlerin standartlaştırıldığı bu yapıda kilit önemde olduğudur. Üretim faktörlerinin her biri için belirlenen standartlar bağımsız kuruluşlarca denetlenirken, denetim işlevi de standartlaştırıldığından bütün bir üretim süreci standartlaşmaktadır. Üretim üzerinde böylesi bir standartlaşmadan sonra kimin söz sahibi olacağı sorusunun cevabı, (alıcı tarafından yönlendirilen-*buyer driven*) küresel değer zinciri içerisindeki lider firmaların yapılarının incelenmesi ile açıklığa kavuşabilir. Bunun yanında AB merkezli perakende firmalarının AB dışı ülkelerle yaptıkları tarım ticareti, AB tarımının sadece AB'nin üretimi ile değerlendirilemeyeceği gerçeğini ortaya koyar.

Burada AB tarım politikalarını ayrıntılı olarak incelemek bizim konumuz dışındadır. Ancak uluslararası bir kuruluş olarak AB'nin dünya tarım ticaretine etkisi, kendi tarım politikaları ile sınırlı değildir. Özellikle perakende sektöründeki lider firmaların dünya ticaretinde belirleyici rol oynadığını söyleyebiliriz. Bir taraftan ürünlerde (sağlık, çevre, ürün özelliği vb. standartların belirlenmesi gibi) standartlaşma süreci devam ederken, işletme büyüklüklerinin standartlaşmasını sağlayacak düzenlemeler, OTP'nin amaçlarından biri olmaktadır. Günaydın, OTP'nin emeğin yaşam alanını gittikçe daraltan politikaların en önemli aracı olduğunu vurgulamaktadır.⁵⁶⁹ İşletme büyüklüğünün standartlaşmasının etkisi, KDZ içindeki lider firmaların, pazara erişimi tamamen kontrol edebildiği bir yapının belirleyiciliği şeklinde olmaktadır. Daha önce ürün farklılaşması üzerinden yürüyen rekabet,

---

⁵⁶⁸ A.k., s. 128,130.

⁵⁶⁹ A.k., s. 132.

tamamen emek üzerinden yürütülür hale gelmektedir. Tek başına pazara erişimi kısıtlanan çiftçi ya bu yapı içerisinde yer alabilmek için emeğini ucuzlatacak ya da karar verilen ürünü üretme yolunu seçecektir. Bu durum bütün tarımsal üretim süreci üzerinde ÇUŞ'ların tek belirleyici olarak ortaya çıktığı bir yapıyı gerektirir. Bunun doğal sonucu ise, tarımsal üretimde girdi bağımlılığının dönüşümü ile süreç bağımlı bir yapıda bir tarımsal ürünün üretimin her aşamasındaki değer oluşumunun firmalar tarafından kontrolü olmaktadır. Tarım ürünlerinin dünya fiyatlarından satılması yönündeki baskılara Nisan 2010'da protestolarla karşılık veren Fransız çiftçileri,⁵⁷⁰ yaşanan sıkıntıların sosyolojik düzeyde yansıması olarak görülebilir. Benzer eylemler son on yıldır birçok AB ülkesinde yaşanmaktadır.

C. Tarım ve Çokuluslu Şirketler

Kapitalizmin büyüme evrelerinin doğal sonucu olarak, sermaye ülke sınırları dışına taşma eğilimi gösterir. Üretim fazlasının eritilebileceği yeni pazarlar arama isteği ticareti sınırların ötesine taşımaktadır. Ancak elbette ticareti uluslararası bir faaliyet haline getiren tek etken bu değildir. Kapitalizmin sürekli kâr etme güdüsüyle hareket etmesi, adeta suyun akışkanlığına benzer bir şekilde kâr edebileceği alanlara yönelme eğilimi, sermayenin yeniden üretilme sürecinin önemli bir etkenidir. Sermaye ihracı ile başlayan bu süreç, şirketlerin yapılarını da sermaye ihracı ile uyumlu olmaya zorlamıştır. Ancak asıl sorun sermaye ihracının ihtiyaç duyduğu yatırım ortamının oluşturulmasıdır. Bu durum ülkelere politika transferini zorunlu kılmaktadır. Kapitalizmin en üst aşaması olarak ortaya çıkan emperyalizmin, temelde sermaye ihracı üzerinden yürüdüğünü söyleyebiliriz. Emperyalizmin yeni biçimi olarak tanımlayabileceğimiz küreselleşme ise, üretim süreçlerinde çok köklü değişimlere yol açmıştır. Bu değişimlere uyum göstermek amacıyla dayatılan politikalar ulus devletlerin gücünü zayıflatırken, değişime karşı oluşan direnci kırmak için uluslararası örgütler de sermayenin hizmetinde hareket ediyor görünmektedir. Neo-liberal politikaların sorgulanmasının bile akıl dışılaştırılması, küreselleşmeden fayda uman ulusları yabancı

---

⁵⁷⁰ <http://tr.euronews.net/2010/04/27/fransa-da-ciftciler-sesini-yukseltiyor/>, 15.05.2010.

yatırımlardan pay kapma yarışına sokmaktadır. Ancak işin özünde yabancı yatırımların, sermaye ihracı yoluyla GOÜ'lerin ve AGÜ'lerin kaynaklarını sömürmek üzerine kurulu emperyalist düzenin araçları olduğu gözden kaçırılmaktadır. Yabancı yatırımları savunan neo-liberal düşüncenin en önemli savı, bu yatırımların istihdam yaratarak ekonominin büyümesine, dolayısıyla ülkenin kalkınmasına katkı sağladığıdır. Bu sav, ülkenin kendi başına bir kalkınma hamlesi başaramayacağı ve mutlaka bunun dış dinamiklerle harekete geçirilmesi gerektiği, elbette bunun karşılığında herkesin kazançlı çıkacağı gibi "oryantalizm" kalıntısı bir bakış açısı bulunmaktadır. Oysa yapılan üretim neticesinde yaratılan artı değer nereye aktığı sorusu, neo-liberallerin cevap vermekten kaçındıkları bir sorudur. ÇUŞ'ların üretim için farklı ülkeleri tercih etmesinin önemli bir sebebi ise, pazara olan yakınlık düşüncesi ile açıklanabilir. İşlem maliyetlerinin düşürülmesi bu düşüncenin temelini oluşturmaktadır.

Kurthan Fişek'in "günümüzün gerçek kapitalistleri"⁵⁷¹ olarak adlandırdığı ÇUŞ'lar, sermayenin merkezileşmesinin, diğer bir ifadeyle tekelleşmenin bir sonucu olarak da görülebilmektedir. Çok yönlü olmaları nedeniyle, literatürde ÇUŞ üzerine mutabık kalınmış bir tanım bulunmamaktadır. Franko G. Lawrance'tan yapılan şu alıntı da bunu göstermektedir;

"30'dan fazla ülkede üretim yapan büyük bir İsviçre şirketinin Yıllık Genel Kurul toplantısında üyelerden biri, şirketin çok uluslu bir şirket olup olmadığını sordu. Genel Kurul Başkanı soruyu şöyle yanıtladı-Hayır şirketimiz çok uluslu değil fakat uluslararası bir şirkettir. Bir anlık sessizlikten sonra aynı üye büyük bir kibarlık içinde sordu:-Niçin?.Başkanın yanıtı açıktı:- Çünkü bu günlerde kimse çok uluslu şirketleri sevmiyor..."⁵⁷²

ÇUŞ'ları tanımlamada ekonomik büyüklüğe, faaliyet gösterdiği ülke sayısına, üretimini farklı ülkelerde yapmasına, karar mekanizmasında merkeziyetçiliğe vurgu yapılırsa da, "yönetimde milliyetsiz bir politika takip ediyorsa"⁵⁷³ şirketi çok uluslu kabul eden yaklaşım kapitalizmin kâr vurgusunu öne çıkarması

⁵⁷¹ Kurthan Fişek, *Yönetim*, Paragraf Yayınevi, (3.Baskı), Ankara, 2005, s. 136,137.

⁵⁷² Cem Alpar, *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*, Turhan Kitabevi (3.Basım), Ankara, 1980, s.27.

⁵⁷³ A.k., s. 28,29.

bakımından dikkate değerdir. Ancak bu tanımı doğru kabul etmek, şirketlerin merkezinin bulunduğu ülkeye aktarılan artı değeri düşündüğümüzde güçleşmektedir. Yapılan tanımların bir ortak noktası bizim açımızdan önemlidir. O da, üretimle ilgili olarak alınan kararların tek merkezden alınıyor olmasıdır. Bu durum, KDZ içindeki lider firmanın üretim kararları açısından da geçerlidir.

ÇUŞ'ların karar mekanizmalarındaki değişime göre yapılan bir sınıflandırma, birbirini takip eden üç dönemi işaret etmektedir;⁵⁷⁴ 1. İkinci Dünya Savaşı öncesi Avrupa çok uluslu şirketler dönemi, Unilever, ICI, Philips, gibi şirketlerin ortaya çıktığı bir dönemdir. Bu şirketler daha çok, çok uluslu federasyonlar gibidir. Haberleşme, ulaşım ve nakliye imkânlarının sınırlı olması nedeniyle, her ülkedeki birim kendi karar mekanizmasına sahip bir üretim birimidir. Her ulusal ast firma, yüksek derecede hareket bağımsızlığına sahiptir. Bu firmalar, kendi ürün geliştirme, üretim ve pazarlama sorumluluklarını üstlenirler. Bu dönemdeki firmaların üstünlüğü pazar koşullarına uyum göstermedeki başarılarıdır. 2. İkinci Dünya Savaşı sonrası Amerika çok uluslu şirketler dönemi, GM, Ford, IBM, Coca-cola, Catterpillar, Gillette, P&G gibi ÇUŞ'larla karakterize bir dönemdir. Bu şirketler söz konusu dönemde kendi alanlarında dünya lideri konumundadırlar. Bu dönemde ana merkeze bağlı birimler ürün geliştirme, pazarlama ve Amerika'da geliştirilen tekniklerle üretim yapmaktadır. Çevredeki birimler, belirli bir otonomiye sahip olmakla birlikte merkezin karar almada etkinliği, küresel rekabet avantajı sağlamaktadır. Dönemin üstünlüğü, teknolojinin ve merkezde geliştirilen yeni ürünlerin çevre pazarlara transferi olarak görülmektedir. Bir anlamda bu üstünlüğü sağlayan etkene sermaye ihracının daha kolay yapılabilmesi de diyebiliriz. 3. 1970-1980 Yılları arasında Japon şirketlerinin etkin olduğu dönemin özelliği ise, merkez tarafından belirlenen küresel stratejinin çevre birimlerce takip edilmesidir. Honda, Toyota, Matsushita, NEC gibi ÇUŞ'ların ürün geliştirme ve üretimleri ana merkezde (Japonya'da) bulunmaktadır. Çevre birimler satış dağıtım ve müşteri hizmetlerini üstlenmektedir. Çevre birimlerin karar almada hemen hiç etkinliği yoktur, sadece alınan kararların

---

⁵⁷⁴ Robert M.Grant, a.g.e., s. 353-355.

uygulandığı birimlerdir. Dönemin üstünlüğü küresel entegrasyondan sağlanan etkinlik avantajlarıdır. Firmalar evrimsel bir süreç olarak bu üç dönemi de yaşamışlardır.

1920-1980 arasındaki bu gelişim çizgisini takip eden dönemde (1990'larda) uluslararası⁵⁷⁵ şirketlerin ortaya çıkışları görülmektedir.⁵⁷⁶ Şirket birleşmeleri, küresel rekabetin yoğunlaşması, çevre birimler ile merkez arasındaki yoğun karmaşık ilişkiler, post-fordist üretimin yaygınlaşması, bu dönemin şirketlerinin temel özellikleridir. Karar mekanizmasında merkezsizleşme, çevrede hızla gelişen yerel koşullara uyumu sağlamayı kolaylaştırmaktadır. Aslında üretim kararları alanında çok daha yoğun bir merkezi yapının oluştuğunu görmeyenler, bunun kamu yönetimine uyarlanması "etkin yönetim" sloganıyla talep edebilmektedirler. Yüksek teknolojinin getirdiği haberleşme imkânlarının artmış olması, merkezle çevre birimleri arasında kesintisiz haberleşmeyi mümkün kılmaktadır. Esneklik ve yenilik dönemin iki önemli sloganıdır. Ürün yaşam sürelerinin kısalması bu sloganları desteklemektedir. Kapitalist üretimin temel mantığı içerisinde, yeni ürünler yeni pazarlar yaratmaktadır. Bu amaçlarla çevredeki birimlerden etkin biçimde yararlanıldığı söylenebilir. Bu durum, artık sadece ucuz olan emeğin kullanılması değil, aynı zamanda beyin gücünün de merkez kontrolünde kullanılması ile sağlanmaktadır. Böylece bütün çevre, lider firmalar tarafından yönlendirilen bütüncül bir üretim sürecinin bağımlı unsurlarına dönüşmektedir. Lider firmalar yüksek katma değeri olan üretim aşamalarını kendi kontrollerinde tutarken, zincire eklemlenecek her firmanın kararını da merkezden vermektedirler. Yani bir anlamda çok işlevli kollara ve bacaklara bakıp beynin buralarda olduğunu düşünmek son derece yanıltıcıdır.

---

⁵⁷⁵ İngilizce'de Çok Uluslu Şirket (ÇUŞ), "Multi-National Corporation" (MNC) olarak geçmektedir. Uluslararası Şirketler ise, "Trans-National Corporation" (TNC) olarak kabul edilmektedir. İkinci tabirde, şirketin merkezinin ulusal özelliğini saklama eğilimi bulunmaktadır. Uluslararası olan bir örgütsel yapının hiçbir ulusa bağlı olmaması, onların üzerinde bir karar mekanizmasına sahip olması beklenir. Oysa gerçekte böyle bir durum bulunmamaktadır. Bu nedenle çalışmamızda daima "ÇUŞ" ifadesini kullanmaktayız.

⁵⁷⁶ A.k., s. 355-356.

ÇUŞ'ların üretim biçimleri üç grupta toplanabilir;⁵⁷⁷ 1. Geriye bağıntılı üretim faaliyetleri, daha çok doğal kaynakların, hammaddelerin çıkarılması, işlenmesi ve satılması faaliyetlerini kapsar. 19.YY İngiliz şirketlerinin sömürgelerdeki üretim biçimi ile petrol şirketleri buna örnek gösterilebilir, 2. İleriye bağıntılı üretim faaliyetleri, ÇUŞ'ların yabancı ülke piyasasındaki faaliyetini kolaylaştırmak adına üretim yapmasını kapsar. Nestle'nin İsviçre'deki satışlarının toplam cirosunun yaklaşık % 3'ü düzeyinde olması ve diğer fabrikalarının dünyaya dağılmış olması buna örnek teşkil eder, 3. Yatay bağıntılı üretim faaliyetleri, yatırım yapılan ülkedeki yavru şirketlere sermaye dışında teknoloji, teknik yardım gibi konularda da yardım yapılan üretim biçimini yansıtır. Ucuz üretim faktörlerinden yararlanmak amaçtır. ABD menşeli birçok ÇUŞ'un Avrupa ve AGÜ'lerde yaptığı üretimler bu sınıfta sayılabilir. Tarımsal üretim konusunda faaliyet gösteren gıda şirketlerinin üretimlerini de bu son sınıf içinde değerlendirmek gerekmektedir.

Sıradüzensel ve bürokratik ilişkiler içinde çalışan⁵⁷⁸ ÇUŞ'lar küresel ekonomiye derin şekilde girmişlerdir. Birçok ülkede sayıları sürekli artmaktadır. Ancak bu durum, eşitsiz bir genişleme olarak adlandırılmaktadır.⁵⁷⁹ ÇUŞ'ların yabancı yatırım yoluyla girdiği piyasalarda, yerli firmaların rekabet şansı oldukça az olmaktadır. Küçük ölçekli firmaların üretim faktörlerini küresel ortamda seçme lüksü çoğunlukla olmadığından, ÇUŞ'ların verimlilik düzeyine ulaşmaları çok zordur. Bu olsa bile, ÇUŞ'lar girdikleri pazarlarda kendine avantaj sağlayacak birçok düzenlemeyi o ülkedeki gayri resmi bağlantıları yoluyla yaptırabilme gücüne sahip olduklarından, rekabet her zaman eşitsiz bir rekabet olarak gerçekleşmektedir. Bunun en somut örneği, Türkiye'de Cargill firmasının Bursa'da tarım arazisine yaptığı fabrikanın mevcut mevzuat çerçevesinde yıkılması gerekirken, Anayasa değişikliği bile yapılarak yapılan yasal düzenlemelerle bugün üretime devam ediyor olmasıdır. Yani rekabet eşitler arasında olmamaktadır.

---

⁵⁷⁷ Cem Alpar, a.g.e., s. 30-31.

⁵⁷⁸ Kurthan Fişek, s. 140.

⁵⁷⁹Timoty J.Sturgeon, "Conceptualizing Integrative Trade: The Global Value Chain Framework", s. 45.

İlk kez Ricardo tarafından ortaya koyulan “mukayeseli üstünlükler” teorisi, bir anlamda küresel üretim sistemlerinin fikri temelini teşkil etmektedir. Buna göre bir ürünün oluşumundaki faktör fiyatlarının ülkelere göre farklılığı, ucuz olan faktörler açısından bulunduğu ülkeye mukayeseli üstünlük sağlar. Doğal kaynaklara yakın olma, ucuz işgücünden faydalanma, enerji kaynaklarına ulaşım gibi çeşitli açılardan yapılan değerlendirmeler, küresel üretim sistemlerinin yapısının belirlenmesinde belirleyici olabilmektedir. Ancak Alpar küresel üretimin ve doğrudan yabancı yatırımların nedenlerinin; klasik iktisadın her ülkedeki üretimin sabit maliyetlerle yapıldığı, talep eğilimlerinin ve üretim fonksiyonlarının özdeş, üretim faktörlerinin hareketsiz olduğunu varsayan kuramsal yapısıyla açıklanamayacağını, bugünkü teknoloji alışverişinin de bu bağlamda klasik iktisatçılar tarafından öngörülemediğini ifade etmektedir.⁵⁸⁰ Diğer bir ifadeyle küresel üretim sistemini sadece mukayeseli üstünlükler teorisinin çerçevesini çizdiği üretim maliyetleri ile açıklamak, KDZ’ni işletmecilik yaklaşımıyla indirgemeci bir bakış açısı altında incelemek demektir. Bunu kabul etmek, Cargill firmasının ihtiyacı olan yasal düzenlemeler için ABD Başkanı Bush’un Türkiye Başbakanı R.T.Erdoğan’a ricada bulunmasını açıklamamızı imkânsız kılar. Bu koşullarda üretim kararlarını verip KDZ’ni oluşturan lider firmalar, ihtiyaç duyduğu taktirde dikey entegrasyonu sağlayacak doğrudan yatırımlar yapabilmektedirler. Bunun yanında Alıcı Yönlendirmeli Küresel Değer Zinciri (AYKDZ) içerisinde yerel üreticilerin sisteme eklenmesinin koşullarının oluşturulması söz konusudur. Perakende sektörüne ilişkin düzenlemelerle birlikte sektörün gelişmesi, birçok ÇUŞ düzeyinde perakende marketler zincirinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Günümüzde net bir rakam elde etmek mümkün olmasa da, marketlerin sebze meyve satışının tarihsel süreçte fiyatları yükselttiğini söyleyebiliriz. Çünkü sebze meyvenin büyük marketler aracılığıyla tüketiciye ulaşması, daha kapitalizme özgü bir gelişme biçimidir. Ancak yükselen fiyatlar üretici değil tüketici fiyatları olmaktadır. Bu koşullarda lider firmalar nihai olarak üretimin eşgüdümünü sağlamakla değer zincirinin yönetimini üstlenmektedir. Emek yoğun aşamalar emeğin ucuz

---

⁵⁸⁰ Cem Alpar, a.g.e., s. 55-56.

olduğu yerlere kaydırılırken, tasarım, pazarlama gibi yüksek katma değer yaratıldığı aşamalar, merkezde konuşlandırılmaktadır. Ancak tarım söz konusu olduğunda üretimin nerede yapılacağını belirlemek bir seçenek olmaktan çıkmaktadır. Bu durumda üretimi kontrol etmek, girdilerin kontrolünden geçmektedir. Üretim süreci bir bütün olarak ele alındığında, çiftçiler sadece girdilere değil sürece bağımlı hale gelmektedirler. Çünkü pazara erişim olanakları, büyük ölçüde lider firmaların kontrolündedir.

ÇUŞ'ların dünya ekonomisindeki etkinliği her geçen gün artarken, bu şirketler tarafından yapılan doğrudan yabancı yatırımlar (FDI), birçok ülkenin ödemeler dengesinin önemli bir unsuru haline gelmiştir. Ancak ortada bir gerçek vardır. Yatırım yapan şirketin bu yatırımı yaparken ihtiyaç duyduğu ortamın sağlanması önemlidir. İlk olarak yatırım yapılan ülkedeki faktör fiyatları (emek, hammadde, enerji) ve vergi sistemi ÇUŞ'ların kârını azamileştirecek kadar cazip olmalıdır. Emeğin standartlaşması adına uluslararası birçok kuruluş çalışma yapmasına rağmen, ÇUŞ'lar örgütlü işgücüne sıcak bakmamaktadır. Zaten neo-liberal politikaların sendikasılaştırma yaklaşımının temelinde yatan etken de ÇUŞ'ların bu korkusudur. Prof. Gülten Kutal, "ÇUŞ'ların lokomotif rolünü üstlendiği küreselleşme ve dünyayı tek pazar haline getirme çabası sonunda gerek emek piyasalarında, gerek sendikaların gücünde bütün dünyada olumsuz gelişmeler yaşanmıştır"⁵⁸¹ diyerek bunu vurgulamaktadır. En önemlisi, ÇUŞ'ların denetimi ve tabi oldukları hukuki rejim sorunudur. ÇUŞ'lar her hangi bir anlaşmazlık durumunda yatırım yaptıkları ülkenin mahkemeleri ile muhatap olmak istemezler. 1995'de UTG sonrasında (zemini önceden hazırlanmış olarak) DTÖ tarafından gündeme getirilen Çok taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) çerçevesinde ortaya konan "Tahkim"⁵⁸², bahse konu

---

⁵⁸¹ Gülten Kutal, "ÇUŞ'ların Ulusal Devletler ve Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Sosyal Politika Alanında Denetim Sorunu", *Prof.Dr.Nusret Ekin'e Armağan*, TÜHİS, Ankara, 2000, s. 73. (71-90)

⁵⁸² Türkiye'de yoğun tartışmalara konu olan MAI'nin TBMM'den geçişi, ilginç gelişmelere sahne olmuştur. Ülkelerin kolay kabullenemediği MAI "...bundan sonra, IMF ve Dünya Bankası kredisi almak isteyen ülkelere imzalatılmaya başlandı. Türkiye'de de 1999'da IMF ile stand-by anlaşmasını imzalarken, 7 Aralık 1999'da TBMM'de 4485 no-lu "Türkiye Cumhuriyeti ile ABD Hükümeti arasında Ticaret ve Yatırım İlişkilerinin Geliştirilmesine İlişkin Anlaşmanın Onaylanmasının Uygun Bulduğuna Dair Kanun"la MAI kabul edildi. Aynı

anlaşmazlıkların uluslararası mahkemelerde çözümünü öngörmektedir. DTÖ tarafından hazırlanan bu metnin ülkelere dayatılmasında IMF ve DB kredilerinin bir zorlama unsuru olarak kullanılması da dikkate değer bir konudur. Kutal, MAI'nin 1997 yılında 29 OECD ülkesi arasında görüşüldüğünü, bu önerileri kabul eden ülkenin, "yabancı yatırımları ülke yararına yönlendirme, bazı sınırlar koyma, yatırım yapmadan önce istihdam yaratma açısından bazı ön koşullar getirme olanaklarından yoksun kalacağı"nı, bu nedenle de söz konusu anlaşmanın ÇUŞ'lara uygun yatırım ortamı sağlamak dışında bir amacı olmadığını ifade etmektedir.⁵⁸³ ÇUŞ'lar üretim yaptıkları ülkede kendileri ile rekabet edebilecek yegâne gücü devlet teşekküllerinin oluşturduğunu düşünürler. Çünkü asıl amacı kâr olmayan bir kuruluşla hiçbir ticari firma rekabet etmek istemez. Neo-liberal söylemlerin özelleştirme konusuna yükledikleri özel önem, ÇUŞ'ların bu konudaki taleplerinin uzantısıdır. Bu nedenle yatırım yaptığı ülkenin kalkınması, gelir dağılımındaki adaleti ve bölgeler arası gelişmişlik farkı ÇUŞ'ların yatırım kararlarında dikkate alınan hususlar değildir. Tam tersine ÇUŞ'lar yatırımlarını gelişmiş bölgelerde yaparlar. Dolayısıyla ÇUŞ'ların AGÜ'lerde ve GOÜ'lerde izledikleri yatırım stratejilerinin, bu ülkelerin uzun dönem kalkınma hedefleriyle çelişki içinde bulunma olasılığı yüksektir.⁵⁸⁴ Zaten neo-liberal politikaların ülkenin iç dinamikleri ile uygulandığı bir AGÜ ya da GOÜ bulmak mümkün görünmemektedir.

ÇUŞ'ların dünyadaki yıllık ciroları, birçok AGÜ ve bazı GOÜ'nin GSMH'dan fazladır. Örneğin, 2000 yılında 24,8 milyar dolar satış yapmış olan ve en büyük ÇUŞ'lar sıralamasında yabancı yatırımlarıyla listede 41. sırada bulunan ABD kimya şirketi Du Pont,⁵⁸⁵ bu değerle birçok ülkenin GSMH'dan daha yüksek cirosu olan bir ÇUŞ'dur. 1995 yılı verileriyle yapılan bir sıralamada, GSMH ve toplam satış kriterleri ile ulus devletlerle birlikte değerlendirilen ÇUŞ'lar, ilk elli içerisinde 13, ilk yüz içerisinde 53 adetle

---

zamanda Anayasa değiştirilerek imtiyaz sözleşmelerinde uluslararası tahkim benimsendi." <http://www.bilgininadresi.net/Madde/14861/%C3%87ok-Taraf%C4%B1-Yat%C4%B1r%C4%B1m-Anla%C5%9Fmas%C4%B1>, 15.05.2010.

⁵⁸³ Gülten Kutal, a.g.m., s. 89.

⁵⁸⁴ Cem Alpar, a.g.e., s. 256.

⁵⁸⁵ UNCTAD, *World Investment Report 2000*, UN Publications, Geneve, 2000, p. 72.

ülkelerden fazla sayıdadır.⁵⁸⁶ Bu büyük mali güçle yatırım yapılan ülke üzerinde büyük yaptırım gücüne sahip olan ÇUŞ'lar, eşitsiz rekabet koşullarında büyüyerek, girdikleri pazarlarda tek el ya da oligopol olarak faaliyet göstermektedirler. Şirket birleşmeleri ve tekelleşme ile gittikçe büyüyen ÇUŞ'ların tarım alanındaki işlevleri farklı biçimlerde olabilmektedir. Bunlardan biri, tarımsal üretim sürecinin tümünün finansmanı üzerine uzmanlaşmış finans şirketlerinin ortaya çıkması şeklinde gerçekleşmektedir. Tarım dışında biriken sermayenin tarıma yönelmesi, sermayenin tarım üzerindeki kontrolünün önemli bir aracı olmuştur.⁵⁸⁷ Değer zincirinin oluşumu ve bu zincire entegre olan kuruluşlara finansal destek sağlanması, sermaye açısından bir çobanın sürüsünü sahiplenmesi güdüsüyle açıklanabilir. Sürüdeki koyunların mülkiyeti kendisine ait değildir ama kazancını o sürüden sağlar. Bu bağlamda tarımsal üretimde değer zincirlerinin oluşumu, bu zinciri destekleyen finans kuruluşlarınca özendirilmektedir.⁵⁸⁸ Bu durum, bizim savunduğumuz süreç bağımlılık tezini pekiştiren bir etki yaratmaktadır. KDZ'ni yöneten lider firma, küçük ölçekli işletmeleri kendi oluşturduğu değer zincirine entegre ederken, finans kuruluşları tarafından oluşturulan bağımlılık mekanizmasından da faydalanmakta ve işletmeleri pazara erişim riskleri konusunda risk ya da garanti para arasında seçime zorlamaktadır.

Tarım alanında faaliyet gösteren ÇUŞ'ların bir diğer faaliyet biçimi, tarımsal girdileri üreten firmaların tarımsal üretim süreci üzerindeki kontrolüdür. Özellikle 1970'lerden sonra genetik teknolojisindeki ilerlemeler neticesinde, o güne kadar gübre ve ilaca karşı oluşmuş bağımlılık, tohumla karşı da oluşturulmuştur. Örneğin Monsanto şirketi, sadece kendi ürettiği ilaca ihtiyaç duyan tohum üreterek, tohumu alan üreticinin şirketin ürettiği ilacı da

---

⁵⁸⁶ Elisa Giuliani, "Multinational Corporations in the Global Economy", sunum yansısı, y. 4/29, <http://www.dea.unipi.it/staff/e.giuliani/trimester.htm>, 10.05.2010.

⁵⁸⁷ Joao Pedro Stedile, "Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı", (çev.Ekin Kurtiç), *Mülkiye Dergisi*, Cilt XXXIII, S. 262, Ankara, 2009, s. 100, (99-105).

⁵⁸⁸ Calvin Miller, Carlos da Silva, a.g.m., s. 20. Merkezi ABD'de olan "Lafise Global Solutions" adlı şirketin orta Amerika'daki dokuz ülke ve ABD'ye verdiği finansal danışmanlık hizmetleri buna örnek olarak gösterilebilir. Şirket tarımsal üretim sürecine yönelik finans danışmanlığı sağlamaktadır. www.lafiseglobalsolutions.com/global/en/quienessomos.aspx, 20.05.2010.

almasını zorunluluk haline getirmiştir.⁵⁸⁹ Girdi üreten ÇUŞ'ların bir çoğu aynı zamanda ürünün ticaretini de yaparak yarı dikey entegre olmuş zincirler yaratabilmektedirler. Özellikle GDO'lu tohumların bulunmasından sonra, fikri mülkiyet haklarına ilişkin düzenlemeler, (1995 yılına kadar GATT) DTÖ tarafından üye ülkelere dayatılmıştır. İTU kapsamında her aşaması kontrol altına alınan tarımsal üretim sürecinde, bağımsız sertifikasyon kuruluşlarından sertifika alabilmek, çiftçinin pazara erişimi için olmazsa olmaz koşul haline getirilmiştir.⁵⁹⁰ Başlangıçta sadece sözleşmeli çiftçilik uygulaması kapsamında tarımsal değer zincirine eklenmek zorunda kalarak sürece bağımlı hale gelen küçük tarım işletmeleri, artık sözleşmeli çiftçilik uygulamasının dışında bir üretim biçimi benimsemiş olsa bile süreç bağımlı hale gelmektedir.

Tarımsal üretim üzerinde etkili olan ÇUŞ'ların bir diğer faaliyet biçimi ise, perakende sektörü ile karakterize olan marketler zinciri sistemleridir. Bu marketler sadece yaş sebze ve meyve satışı açısından değil, aynı zamanda, işlenmiş gıda maddeleri pazarı olarak da KDZ oluşumunda etkilidir. Bu tür ÇUŞ'lar tarafından oluşturulan değer zincirleri, tipik AYDZ'dirler. Marketler, tedarikçiler üzerinde standart belirlemeden fiyat belirlemeye kadar geniş bir yelpazede söz sahibidirler. Avrupa'da 1999 yılında perakende sektöründeki ÇUŞ'lar tarafından gündeme getirilen İTU, tarımsal üretimin standartlaştırılması anlamında önemli bir aşama olmuştur.⁵⁹¹ İTU bileşenlerinden temiz toprak ile kimyasallardan arındırılmış toprak kastedilmektedir. İşin trajikomik yanı, kapitalizmin kâr hırsının kirlettiği topraklar, yine kâr için temizlenmeye çalışılmaktadır. Diğer bileşen temiz sudur. Bunun devamında suların sertifikalandırılması, yani suyun kullandığımız ve ihtiyaç duyduğumuz hayati bir maddeden ticari bir metaya

---

⁵⁸⁹ Elisa Giuliani, a.g.k., y. 24-26/29

⁵⁹⁰ Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu süreçte, kamu yönetiminin sorumluluğu yadsınamaz. Tarımsal üretimde ÇUŞ'ların ihtiyaç duyduğu standartlaşmayı sağlayan kanunların kabul edilmesi, tarım politikalarının hangi etkiler altında bulunduğunu göstermesi açısından dikkate değer bir konudur. Bu çerçevede sertifikasız tohumların kullanımının yasaklanması, hem endemik bitki türlerinin yok edilmesine hem de ÇUŞ'ların tarımsal üretim süreci üzerinde tam hakimiyetine yol açmaktadır.

⁵⁹¹ İTU kapsamında; temiz toprak, temiz su, temiz işçi, temiz yüzey olmak üzere dört temel bileşen belirlenmiştir. www.uky.edu/Ag/NewCrops/introsheets/gap.pdf, s. 2, 24.04.2010.

dönüşmesi gelmektedir. Akarsuların özelleştirilmesini, “çiftçi parayla kullansın ki fazla kullanıp toprağın tuzlanmasına sebep olmasın” liberal söylemi ile savunanlara havayla suyun insan hayatındaki önemi arasındaki farkı sormak, yaşamak için ihtiyaç duyduğumuz her şeyin metalaşmasının sonuçları açısından bir fikir verebilir. Bir diğer bileşen, emeğin biçimsel anlamda standartlaşmasını ifade eden “temiz el” olarak tanımlanmaktadır. Yıllarca insanlara kendi ürettikleri ilaçlı ve GDO’lu tarımsal ürünleri yediren kapitalist zihniyet, çiftçinin temizliğinin İTU için bir gereklilik olduğunu savunabilmektedir. Diğer bir önemli bileşen olan “temiz yüzey” ise, depolamadan taşımacılığa kadar geniş bir standartlaştırma alanı yaratmaktadır. Depolama ve taşımacılığın uzmanlaşmış firmalarca yapılabilen faaliyetler olduğunu ayrıntılı olarak tekrar etmemize gerek bulunmamaktadır. Görüleceği gibi, her aşamada standartlaşmış ve takip edilebilen ürünler, KDZ üzerinde ÇUŞ’lara tam kontrol sağlamaktadır. Bu neyi getirir? Bir müddet sonra semt pazarları tarih olacaktır. Çünkü takip edilemeyen ürünün pazara erişimi yasaklanabilecektir. Belki çok kısa bir sürede olmayacaktır ama gelişme bu yönde devam etmektedir. Her açıdan standartlaştırılmış ürünün muhasebeleştirilmesi son derece kolaylaşacak ve hangi aşamalarda katma değer oluştuğu daha rahat izlenebilecektir. Standartlaştırılmış ürünleri üreten üreticiler arasındaki rekabet, ürün fiyatlarını düşürebilecektir. Diğer taraftan tedarikçilerden aldığı ürünün satış fiyatını belirlemede marketler büyük bir esneklik kazanacaktır. Bu bir anlamda tekelleşmeye gidiştir. Sertifika şirketleri için yeni ve kârlı bir alan yaratılmış olacak, bu şirketler de değer zinciri içindeki yerini alacaktır. Hepsinden önemlisi, üreticinin artık bırakın suyu, tohumu, kendi toprağı üzerinde bile söz hakkı kalmayacaktır. Çiftçi, sürecin içerisinde yaşamak için çırpınan bir işçi konumuna gelecektir. Diğer bir ifadeyle tam anlamıyla sürece bağımlı hale gelecektir.

ÇUŞ’ların tarımsal üretimdeki bir diğer faaliyet alanı, işlenmiş gıda üretimidir. Bu faaliyet alanı da kendi içinde farklılaşabilmektedir. İşlenmiş gıda üretimi ile bir taraftan marketlerin tedarikçisi konumunda olan ÇUŞ’lar olduğu gibi, bazı ürünlerde dünyada tekel ya da oligopol piyasalarında faaliyet gösteren

ÇUŞ'lar da olabilmektedir. ÇUŞ'lar belirli tarımsal üretim alanlarında tekel niteliğinde faaliyet gösterebilmektedirler. Bunun için üretim yapılacak bölgede uzun vadeli (49-99 yıllık) topraklar kiralanmakta ve yetiştirilen ürünün özelliğine bağlı olarak pazar yaratılmaktadır. Bunun en somut örneklerinden biri, konsantre meyve sularında yaşanan durumla açıklanabilir. Dünya konsantre meyve suyu piyasasında birkaç firma, belirli bölgelerde konsantresi üretilecek meyveleri, sözleşmeli çiftçilik, toprak kiralama ya da dikey entegrasyon sağlayacak şekilde toprağa sahip olarak yetiştirmektedir. Gerektiğinde üretim için, bilgi, eğitim, malzeme tedariki ve yönlendirme gibi girdiler sağlayan bu şirketler, alım garantisi verdikleri bu meyvelerden konsantre veya püre yaparak bunları soğuk hava depolarında saklamaktadırlar. Yıllık üretim planlaması kapsamında üretilen konsantre ve püreler, dünyanın birçok ülkesindeki meyve suyu ve bebek maması üreticilerine işlenmiş gıda maddesi olarak satılmaktadır. Bu şirketler kendi alanlarında KDZ'nin lider firma olarak yöneticisi olabilmekte ya da meyve suyu ve mama üreticilerinin tedarikçisi de olabilmektedir. Benzer şekilde meyve suyu üreticileri de marketlerin tedarikçisi olarak zincire eklenmek zorundadır. Yani bir KDZ içinde çok fazla sayıda değer zinciri bir arada bulunabilmektedir. Meyve suyu konsantresi üreten bu şirketler, dünyanın her yerinde üretim yapmak zorundadır. Çünkü iklimlere uygun olarak yetişen meyveleri dünyanın her yerinde takip etmek zorundadır. Ülke pazarlarına girişte bu tür firmalar, ya doğrudan yabancı yatırım ile üretim yapabilmekte, ya da o ülkedeki pazar lideri firmalarla ortaklık yaparak bu üretimi gerçekleştirebilmektedir. 2004 yılında dünyanın en büyük toptan portakal suyu satıcısı olan Cutrale Group, Brezilya merkezli bir şirkettir. Bu şirket Türkiye'de konsantre meyve suyu üretimine başlamak için iki Türk şirketi ile ortaklığa gitmiştir. Konu hakkında Anadolu Efes tarafından 23.10.2009 tarihinde borsaya bildirilen yazı aşağıdadır;

"Anadolu Efes Biracılık ve Malt Sanayii A.Ş.'nin 23.10.2009 tarihli yazısı aşağıya çıkarılmıştır.

"23.10.2009 tarihinde saat 17:30'de Kamuyu Aydınlatma Platformu'nda yayınlanan bildirimimiz aşağıda yer almaktadır.

Konu : Etap hisselerinin satın alınmasıyla ilgili açıklama

Şirketimizin 07.01.2009 tarihinde yapmış olduğu açıklamada da belirtildiği üzere Türkiye'de meyve suyu konsantresi üretimi ve Türkiye ile yurtdışına satışını yapan Etap Tarım ve Gıda Ürünleri Ambalaj Sanayi ve Ticaret Anonim Şirketi'nin ("Etap") %33.3'ünün, çoğunluk hissesine Özgörkey Holding A.Ş.'nin sahibi olduğu Etap Endüstri ve Yatırım Holding A.Ş.'den ("Etap Holding") 12,666,667 USD bedel ile satın alınmasına ilişkin Şirketimiz Yönetim Kurulu kararı almış idi. Etap'ın Anadolu Efes Biracılık ve Malt Sanayii A.Ş., meyva suyu konsantresi alanında dünya liderlerinden birisi konumundaki Cutrale Grup şirketlerinden Burlingtown LLP ve Etap Holding'in %33.3 oranında eşit paya sahip olacakları bir ortak girişim şeklinde yapılandırılmasına ilişkin anlaşmadaki önkoşulların tamamlanması sonrası Rekabet Kurulu onayı alınmış ve Etap'ın ortak girişim şeklinde yeni ortaklık yapısı tamamlanmıştır."⁵⁹²

Meyve yetiştirme yeri Türkiye olacaktır. Üretilen meyvelerin konsantresi üzerinden yaratılan katma değer in üretim için sarf edilen emekle yaratılan katma değerden yüksek olacağı muhakkaktır. Bu tür şirketler dünyanın birçok bölgesinde benzer amaçlı şirket satın alma ve birleşmeleri ile faaliyetlerini sürdürmektedirler. Ama bütün küresel üretim faaliyetlerinde olduğu gibi, zincirin en yüksek katma değer üretilen aşaması lider firmanın kontrolünde olacaktır. Çünkü dünyada bu tip ÇUŞ'ların fiyat belirlemede çok etkin rol oynadıkları bilinmektedir. Meşrubat piyasasında meyve sularının firmaya yüksek kârlar bırakmadığı, bunun yanında konsantre meyve suyu piyasasında gayri safi kârın yaklaşık %15-50 arasında değişebileceği, aradaki farkı meyvenin türünün belirleyeceği (örneğin elmada bu kâr marjının oldukça düşük olacağı) belirtilmektedir.⁵⁹³ Ancak bu işte uzmanlaşmış (Cutrale Grup gibi) bir şirket açısından verimliliğin yükseltilebileceği tekniklerin geliştirilmesiyle kâr oranı yükseltilebilmektedir. Tekniğin de ötesinde, dünyadaki meyve suyu üreticilerine tedarikçi olarak konsantre sağlayan şirketin özellikle uzun dönemli anlaşmalar yapması sayesinde, kâr oranlarını verimliliğin yüksek olup meyve fiyatının düştüğü ortamda, muhafaza edebileceği de ifade edilmektedir.

⁵⁹² <http://www.imkb.gov.tr/companynews/companynews.aspx>, 24.05.2010.

⁵⁹³ Söz konusu bilgiler, Anadolu Efes'in mali konularında uzman bir yetkiliyle yapılan görüşmeden alınmıştır. Görüşmede kesin rakamların hiçbir şirket tarafından verilmeyeceğini, bunun ticari sır kapsamında değerlendirilebileceği ifade edilmiştir.

ÇUŞ'ların tarımsal üretim üzerindeki kontrolünün artışı DTÖ'nün 1995 Tarım Anlaşması ile hızlanmaya başlamıştır. Tarımsal ürün ticaretindeki liberalleşme neticesinde, ekonomisi ve toplam nüfusun bazen %50'yi geçen tarım kesimi ile AGÜ'ler ve GOÜ'ler ÇUŞ'ların ezici rekabeti altında yok olmak ya da biat etmek gibi bir yol ayrımına sürüklenmişlerdir. Nüfusunun yaklaşık %50'si tarımdan geçinen ve ekonomisinin %25-35'i tarıma bağımlı olan Filipinler, bunlardan biridir. Ekonomik gücü birçok ülkeden yüksek olan ÇUŞ'lar, girdikleri ülkede istedikleri düzenlemeleri gerçekleştirebilmek için lobicilikten rüşvete kadar uzanan çeşitli yöntemlere başvurmaktadır. Bu amaçla kurulan "Fikri Mülkiyet Koalisyonu" nun üyeleri, Dupont, Monsanto ve Pfizer gibi kimya (dolaylı olarak da tarım) alanında faaliyet gösteren ÇUŞ'lardır.⁵⁹⁴ Filipinler'in Tarım Anlaşması'nı imzalaması sonrasında çıkardığı (RA 8178) Yasa ile 1991 yılında kabul edilen ve küçük çiftçiyi koruyan yasanın kaldırılması, ÇUŞ'ların ülke yönetimleri üzerinde ne kadar etkili olduğunu gösteren bir örnek olarak verilebilir.⁵⁹⁵ Filipinlerin tarım ihracından elde ettiği gelirlere baktığımızda, 1994 yılında 2,072, 1995'de 2,499 milyar dolar olan ihracat gelirin 1999'da 1,760, 2000'de 1,982 milyar dolar olduğu görülmektedir. Filipinler'in dört temel tarım ürününün 1990 ve 1999 yılları ihracat değerlerine baktığımızda ise, hindistan cevizi yağı, muz, şeker ve ananas ihracat değerlerinin 1999 yılına kadar belirgin şekilde azaldığı görülmektedir. Bu durum, tarımda liberalleşme ile birlikte tarım sektörünün ÇUŞ'ların kontrolüne girmesi, üretim artışının gelir artışına yol açmaması ve küçük çiftçinin ÇUŞ'larla rekabet edememesi ile açıklanmaktadır.⁵⁹⁶ Söz konusu yapı, AGÜ ve GOÜ'ler açısından Doha ve Hong Kong'tan sonra daha da keskinleşmiştir. Türkiye'de 2006 yılında kabul edilen Tohumculuk Yasası da benzer şekilde değerlendirilebilir. Genel tarım politikaları, tarım ticaretinin geleceği konusundaki yaklaşımı daha açık biçimde ortaya koyabilmektedir. Ancak konumuz açısından örnek olayları vermenin yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bu tür düzenlemelerde yapılan

---

⁵⁹⁴ Francisco G.Pascual, Arze G.Glipo, "WTO and Philippine Agriculture", *Development Forum*, (No.1, 2000), <http://www.irdfphil.org/docs/03.pdf>, 18.05.2010. (1-14)

⁵⁹⁵ A.k., s. 4.

⁵⁹⁶ A.k., s. 7-11.

vurgu, tarım sektörünün küresel rekabet yeteneğinin artırılması üzerine odaklanmaktadır. Burada yine bir parantez açıp, küresel olarak küçük işletmelerin kimlerle rekabet edeceğini ve daha önemlisi niçin rekabet edeceğini sorgulamak gerekmektedir. Bahse konu rekabetten kârlı çıkacak taraf, bu düzenlemelerin arkasında bulunan ÇUŞ'lar olmaktadır. Küreselleşme bağlamında tarımsal ürün ticareti bir ön kabul olarak standart düşünce haline getirilmiştir. Artık üreticiler kendi açılardan kazananı olmayan bir yarışın içinde hayatta kalma mücadelesi vereceklerdir. Çıkarılan yasaları, ya da onun genelinde tarım politikalarını sorgulamak bile, temelde yapılan tercih yanlışlığını sorgulamaya engel olmamalıdır. ÇUŞ'lar bu sistemin sürekli kurban isteyen tanrıları gibidir. DTÖ, bu tanrılara kurban sağlamak için kabile üyelerini anlaşılmaya zorlarken, IMF ve DB, kurbanın düzenli olarak verilmesi için gerekli sistem altyapısı ile ilgilenmektedir. Bu metafor ile anlatmak istediğimiz şey, dini ritüellere atıfta bulunmak değildir. Tam tersine, kurbanın neden verildiğinin sorgulanması gerekliliğidir. Çünkü kabile üyeleri arasında kendi güçlerini korumak adına kurbanın sorgulanmasını istemeyen yöneticiler bulunabilmektedir.

Tarım politikaları konusunda özellikle AGÜ ve GOÜ'lerin temel yaklaşımı, mümkün olduğu ölçüde kendine yeterlidir. Entansif tarım açısından ithal girdilere bağımlı olan bu ülkelerin, GÜ'lerle rekabet şansı bulunmamaktadır. Ancak bu ülkelerin bahse konu yaklaşımı, ÇUŞ'ların çıkarları ile çelişki içerisindedir. Bu nedenle tarım ürünlerinde ithalat vergileri yüksek tutularak üretici korunmak istenmiştir. 1995 yılından itibaren tarım ürünleri ticaretindeki liberalleşme sürecinde bu vergilerin önce tek tip standart tarifelere dönüştürülmesi, müteakip dönemde de bu tarifeler üzerinden sürekli indirimle gidilmesi, birçok ülkedeki üreticileri çok zor durumda bırakmış, birçoğu tarım dışına itilmiştir. DTÖ öncülüğünde sürdürülen bu sürecin arkasındaki güç, ciroları birçok ülkenin GSMH'sından yüksek olan ve bu gücü kolaylıkla yaptırma dönüştürebilen ÇUŞ'lardır. ÇUŞ'ların gücü, dünyanın her yerinde yaptıkları yatırımların meyvelerini yani kârlarını merkezlerinin bulunduğu ülkelere aktardığında ödediği vergilerin büyüklüğünden gelmektedir. BM Ticaret ve Gelişme Konferansı (UNCTAD) tarafından hazırlanan 2000 Yılı

Dünya Yatırım Raporu'nda, ÇUŞ'ların sıralaması yapılmıştır. İlk on içinde 5, 100 içinde 26 ABD ÇUŞ'u bulunmaktadır. İlk 100 içinde AB üyesi ülkelerin ÇUŞ'larının sayısı 47'dir. AB üyesi olmayan İsviçre'nin ise aynı listede 4, Japonya'nın 16 ÇUŞ'u bulunmaktadır. Aynı zamanda merkez ülkeler olarak tanımlanan bu ülkelerin DB ve IMF içindeki oy etkinliğini hatırladığımızda tablo biraz daha netleşmektedir. İlk yüz listesinde GOÜ'de merkezi bulunan bir tek ÇUŞ listeye girebilmiştir. O da Venezüella'dan bir petrol şirketi olarak 91.sırada yer almıştır. Yine Wall-Mart, Carrefour gibi perakende şirketlerinin ilk defa listeye girmiş olması,⁵⁹⁷ bu sektördeki gelişmeyi göstermesi açısından önemlidir.

UNCTAD'ın ÇUŞ'ların tarımsal üretime katılımlarına odaklı 2009 Dünya Yatırım Raporu'nda, söz konusu katılımın gelişmekte olan ülkelerdeki (tekelleşme, hayvancılığın ve küçük çiftçiliğin tasfiyesi, yabancı yatırımcılara bağımlılık, üreten ve tüketen arasında neo-kolonyal ilişkiler gelişmesi gibi) risklerine dikkat çektikten sonra, uzun dönemde iyi yönetilmesi halinde kalkınmaya katkı sağlayabileceğinden ve modernleşme için motor gücü potansiyeli taşıdığından bahsedilmektedir.⁵⁹⁸ 1995 sonrası yaşananlar göstermiştir ki, tarımın küresel ticaretin bir metası konumuna gelmesi ile tarım ve dolaylı olarak gıda üzerinde ÇUŞ'ların kontrolü ve hâkimiyeti gelişmeye başlamıştır. Tarımda kendine yeterli ülkeler birer birer ithalata bağımlı hale gelmeye başlamışlardır. Tarımsal ürünlerin standartlaştırılmaya çalışılması ise, bu süreci (tarımsal ürünlerin metalaşması sürecini) daha da hızlandıran bir etki yaratmıştır. Aynı raporda 2007 yılında dünyada 923 milyon kişinin yetersiz beslendiğinden bahsedilmektedir.⁵⁹⁹ Bunun yanında 2007 yılında dünya bio-dizel üretiminin % 59'u AB, % 16,5'i ABD tarafından gerçekleştirilmiştir.⁶⁰⁰ GOÜ'lerde 2002-2006 yılı istihdamın genel istihdama oranı dünyada ortalama %40 iken GÜ'lerde bu oran %4,4 civarındadır. Tarımsal nüfusta ise, %49'a %4 gibi bir fark söz konusudur. Böyle bir ortamda ÇUŞ'ların GOÜ'lerde tarımsal üretime katılımın sonuçlarının

---

⁵⁹⁷ UNCTAD, 2000, s. 75.

⁵⁹⁸ UNCTAD, 2009 *World Investment Report*, İsviçre, 2009, s. 94.

⁵⁹⁹ A.k., s. 93.

⁶⁰⁰ A.k., s. 105.

tarımsal nüfusun süratli biçimde tasfiyesi ile sonuçlanacağı tahmin edilebilir.⁶⁰¹ Yukarıda da açıkladığımız gibi, ÇUŞ'larla rekabet şansı olmayan ülkeler, gıdaya erişim hakkının tamamen parasal değere tahvil edildiği bir düzende açlık tehlikesi ile karşı karşıya kalabilirler. 2008 yılında dünyada yaşanan gıda krizinin nedenini başka yerlerde aramak yersizdir. Tarımsal ürünler ticarileştikçe, benzer krizlerin yaşanma riski artarak devam edecektir. Bu kirli ticarete değer zincirini yöneten ÇUŞ'lar bu işin içinde olduğu sürece bu risk hep olacaktır. Ama burada ÇUŞ'ları neden olarak görmek yanlıştır. Onlar kapitalist sitemin doğal sonuçları olarak kabul edilmelidir. Yine bu doğal sonucun doğal devamı olarak, şirketler kârın her girişimle yeniden üretimini hedefler. Kârın azamileştirilmesi, her şirketin varlık sebebidir. Bu nedenle üretim zincirlerine entegre olan şirketler, hiçbir koşulda zinciri kuran lider firmadan daha yüksek kârlılık oranı ile faaliyet gösteremez. Bu durum, zincir biçiminde yeniden düzenlenmiş üretim sürecinde, bu sürece bağımlı uydu şirketler yaratır. ÇUŞ'lar, süreç bağımlılığı yaratarak bundan fayda sağlar. ÇUŞ'ların tarımsal üretime katılımının olumlu etkilerinden bahsedenler, genelde verimlilik artışını öne sürerler. Toprağın daha etkin kullanıldığını söylerler.⁶⁰² Gözden kaçan nokta şudur; ÇUŞ'lar tek bir ülkede yatırım yapmaz. Diğer bir ifadeyle yatırım yaptığı ülkelerdeki tarımsal üretimin, cinsine ve miktarına karar veren yine ÇUŞ'lar olmaktadır. Yine ÇUŞ'ların tarımda sözleşmeli çiftçilik konusunda yaptığı yatırımların sonucunda, sözleşmeli çiftçilik yapan çiftçilerin yapmayanlardan %10 hatta bazı yerlerde %100 daha fazla kazandığını, ÇUŞ'ların tarımsal üretime katılımını meşrulaştırmak adına ileri sürenler bulunmaktadır.⁶⁰³ Bunu söylerken temel varsayım, ÇUŞ'ların verimlilik artışı sağladığıdır. Oysa kaç kişinin tarım dışına itildiğini, geçimini sağlamak için kaç kişinin kentlerin varoşlarında düşük ücretler karşılığında çalışmak zorunda kaldığını kimse söylememektedir. Sonuç ise, ülke açısından ithalata bağımlı hale gelmek

---

⁶⁰¹ A.k., s. 133. Raporda ÇUŞ'ların GOÜ'lerde tarımsal üretime (doğrudan yatırım vs. yöntemlerle) katılımının olumsuz etkilerinin başında tarımsal kesimin tasfiyesi olacağı belirtilmiştir.

⁶⁰² A.k., s. 133.

⁶⁰³ A.k., s. 137.

olurken, lider firmanın kurduğu zincire entegre olma çabasındaki şirketler açısından süreç bağımlılığıdır.

D. Tarımda Tekelci Kapitalizm

Kapitalizm, üretim ilişkileri bağlamında sermayenin her aşamada yeniden üretimini amaç edinen bir üretim tarzı olarak tanımlanabilir. Bundan dolayı “tüm sanayi kompleksleri ile binalar ve toprak, spekülâtif kâr ve zarar konusu haline gelmiştir”.⁶⁰⁴ Temel amaç kâr etmek üzerine kurgulandığı zaman, rekabetin (klasik iktisatçıların kavramlaştırdığı biçimde) eşitler arasında rekabet olması hayalî bir yaklaşım olacaktır. Rekabetin hiçbir zaman eşitler arasında olmaması, kapitalizmin eşitsiz büyümesinin de temel nedenidir. Bu eşitsiz büyümenin doğal sonucu ise, tekelci bir yapıya evrilen piyasalar şeklinde ortaya çıkar. Tekel iktisadi bağlamda, “piyasa yoğunlaşmasının ve tam olmayan rekabetin karşılığı”⁶⁰⁵ olarak görülmektedir. Tekel konumundaki firma, fiyatın belirlenmesinde büyük ölçüde söz sahibidir. İkame malların/ürünlerin fiyatına bağlı olarak fiyatı istediği gibi belirleyebilir. Son tahlilde tekelci piyasanın en önemli özelliğinin, piyasa fiyatının belirlenmesinde kontrolün tek bir firmanın elinde bulunması olduğunu söyleyebiliriz. Ancak fiyat üzerindeki kontrol, farklı şekillerde ortaya çıkabilir. Firma üretim araçlarına tamamen sahip, dikey entegrasyonu tamamlamış bir firma olabileceği gibi, tedarikçiler için tek alıcı konumunda bir firmanın ürününün tekelinin olması da söz konusu olabilir.

Tekellerin toplumda kaynak dağılımı bozucu ve gelir dağılımını bozucu olmak üzere iki etkisinden söz edilmektedir.⁶⁰⁶ Bu etkilerin temel nedeni, tekellerin kârın azamileştirilmesi için hem kaynak kullanımını istediği gibi yönetmesi, hem de yüksek fiyatlarla toplumdaki gelir grupları arasındaki dengesizliği büyütmesi olarak açıklanabilir. Ancak amacı kâr olmayan tekeller için durum böyle olmayabilir. Özellikle kamu kuruluşu olan tekeller için gelir dağılımını bozucu etkiden söz edemeyiz.⁶⁰⁷ Özelleştirmeler konusunda dayatmada

---

⁶⁰⁴ Gordon Marshall, *Sosyoloji Sözlüğü*, s. 383. Buradaki alıntı, Veblen'den yapılarak aktarılmıştır.

⁶⁰⁵ A.k., s. 722.

⁶⁰⁶ Besim Üstünel, *Ekonominin Temelleri*, Ofset, (5.Basım), Ankara, 1988, s. 236.

⁶⁰⁷ A.k., s. 237.

bulunan uluslararası örgütlerin, bir taraftan gelir dağılımının düzeltilmesi yönünde tavsiyelerde bulunması, diğer taraftan gelir dağılımının daha fazla bozulmasına yol açacak politikaları birer zorunluluk gibi göstermesi, diyalektik bir çelişkidir. Bir yanda ÇUŞ'ların rekabet edemeyeceği kuruluşları ortadan kaldırma isteği, diğer yanda ürünlerin satılabileceği dengeli ve sürekli bir pazar yapısı ihtiyacı söz konusudur. Ancak bu çelişki, kapitalizmin sayısız iç çelişkilerinden sadece bir tanesidir. Diyalektik olarak kapitalizmin sonunun bu çelişkilerle gelebileceğini düşünebiliriz ama bu çelişkilerin bir ölçüde kapitalizmi beslediği de açıktır. Kapitalizm açısından önemli olan kârdır, hiçbir zaman ihtiyaçlarına ulaşamayan insanların ihtiyacını karşılamak değil. Toplumun belirli bir kesiminin alım gücünün korunması, bu amaca hizmet edecektir. Geride kalanlar ise zaten kapitalizmin sorunu değildir. Gelir dağılımının bozulmasının beslenme üzerine etkileri ise, üzerinde önemle durulması gereken bir konudur. Koçtürk, Almanya'da 1800 yılında kişi başına yıllık 300 kilo ekmek, 13 kilo et tüketildiğini, (150 yıl sonra) 1950'de bu rakamların 100 kilo ekmek, 50 kilo et olarak gerçekleştiğini belirtmektedir.⁶⁰⁸ Proteinin zekâ gelişimi üzerine etkileri dikkate alındığında, toplumların ihtiyacı olan proteini karşılamak için alınacak tedbirler, tarım politikalarının önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ancak şu da bir gerçektir ki, beslenme kalitesi gelir artışıyla doğru orantılıdır. Gelir grubu arttıkça tahıl tüketiminin azalması, buna karşılık et ve süt tüketiminin artması⁶⁰⁹ bunun bir göstergesidir. Gıdaya erişim ticari bir faaliyet olarak düşünüldüğü sürece, gelir dağılımının bozulması önemli bir sorun olarak görülmeyecektir. Gıdaya erişimin yol açtığı eşitsizlik, insanların bütün hayatları boyunca yaşayacakları eşitsizliklerin başlangıcıdır. Bu nedenle de gıdaya erişimin doğal bir hak olarak algılanması gerekir. Başından beri savunduğumuz konu, bütün bu sorunların tarımda kapitalist üretim ilişkileri bağlamında var olduğudur.

Tarımın sanayiden en büyük farkı, üretim faktörlerinden biri olan toprağın yeniden üretilmeyen yapısı nedeniyle sınırlı oluşudur. Bu nedenle "toprağın özel mülkiyetinin kendi başına toprak sahiplerini tekelci bir konuma

⁶⁰⁸ Osman N.Koçtürk, *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, s. 17.

⁶⁰⁹ "Türkiye'de Kış Beslenme Harcamalarının Gıda Gruplarına Göre Dağılımı", <http://www.tuik.gov.tr/Beslenme/excel/0502t03.xls>, 03.06.2010.

getirmesi”⁶¹⁰ söz konusu olmaktadır. Toprak mülkiyetinin bu tekelci konumu, toprağı işleyecek girişimcilerin istediğı anda alana kolayca girişine de bir engel teşkil eder. Ancak toprak mülkiyeti tekeli kapitalist toprak işletmesi tekeliinden ayırmak gerekmektedir. İşletme tekeli, topraktaki mülkiyetin biçiminden bağımsız olarak vardır. Toprağın işlenişindeki tekeli diferansiyel rantın oluşumunu, toprak mülkiyetindeki tekeli ise, mutlak rantın oluşumunu sağlar.⁶¹¹ Bu bağlamda mutlak rant sınırlı kalırken, tarımda kapitalist üretim gün geçtikçe daha çok sermaye yatırımı gerektirmiştir. Sermaye yatırımı arttıkça verimlilik artmış, verimliliğın artışına bağılı olarak üretilen ürünün besleyebileceğı nüfus da artmıştır. Verimliliğın sermaye yatırımına bağılı olarak artmasıyla birlikte, tarımdan kovulan nüfus kentlere göç ederek sanayi üretiminin ihtiyacı olan ucuz işgücünü sağlamıştır. Sanayinin verimliliğın artması, her seferinde tarıma ayrılacak sermaye yatırımını biraz daha artırmıştır. Bunun doğal sonuçlarından biri, tarımın belirli bölgelerde yoğunlaşması olmuştur. Belirli bölgelerde yoğunlaşan tarımsal üretim, diğer bölgelere ürünlerin ulaştırılması sorununu ortaya çıkarmış, bu döngünün gelişerek devamı neticesinde üretici ve tüketici arasındaki direkt bağı kopmuştur. Kopan bu bağı işlevi, tüccarlar tarafından yerine getirilmeye başlanmıştır. Boratav Marx’tan yaptığı alıntıyla, “...tüccar sermayesinin kaynağı, satan ve satın alan üreticiler arasına kendisini asalakça soğan tüccarın elde ettiğı iki yönlü avantaj”ın bu bağı işlevini kimin çıkarları doğrultusunda sağladığını ortaya koymaktadır.⁶¹² Gelişen süreçte üretici ve tüketici arasındaki bağı işlevini üstlenen tüccar, işlevini türevsel olarak artırmıştır. Çiftçiye girdi temin ederek üretimin sermaye tarafından kontrol edilmesi kapitalist üretim tarzının bir tekniğı olarak gelişmiştir. Buna bağılı olarak, çiftçinin ürünü nakletmesi ve saklayabilmesi için makinelere ve silolara ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Gittikçe artan uzmanlaşma, “tohumdan

---

⁶¹⁰ Oya Köymen, a.g.e., s. 45.

⁶¹¹ Günter Hoell, a.g.e., s. 26-27. Diferansiyel rant, toprağın işlenişi, buna bağılı olarak sermaye yatırımına bağılı olarak yaratılan ranttır. Mutlak rant ise, özel toprak mülkiyetine bağılı olarak, toprağın işletmeye kiralanması ile oluşan ranttır.

⁶¹² Korkut Boratav, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, s. 43.

masaya” entegre bir besin sisteminin oluşmasına zemin hazırlamıştır.⁶¹³ Günümüzde tarımda KDZ’ni oluşturan bu süreç, “tarladan sofraya” tarım uygulamalarıyla biçim kazanmıştır. Yaşanan bu sürecin en önemli etkisi; çiftçinin üretimden aldığı payın görece olarak sürekli düşüşü olmuştur. Yani aslında tarımda yaşanan sorun, gelirin düşmesinden çok, KDZ’nin bütünü içerisinde gelirin paylaşımında ortaya çıkan büyük dengesizliktir.

Yaratılan katma değer içerisinde çiftçinin sürekli düşen payı, onu tüccara daha bağımlı ve daha korumasız hale getirmiştir. Örneğin ABD’de 1989’da tüketicinin ödediği 1 doların %32’si üreticiye giderken, 1999’da bu oran %21’e gerilemiştir.⁶¹⁴ Çiftçinin sermayeye bağımlılığın artması, sistemin omurgasını oluşturmaktadır. Üretim sürecinin en önemli halkasını teşkil eden çiftçi, sürecin içinde gelirden aldığı payın sürekli düşmesiyle daha bağımlı hale gelmektedir. Artan bağımlılıkla birlikte, ayakta kalabilmek için daha çok sermaye yatırıma ihtiyaç duyan çiftçi, ürününü pazara götürmek bir yana, üretim girdilerini sağlayabilmek için bile borçlanmak zorundadır. Böylece uzmanlık alanı haline gelen pazara erişim, şirketler üzerinden sağlanabilen bir faaliyet haline almıştır. Tarımsal üretim sürecine şirketlerin egemen olmaya başlamasıyla, kapitalizmin eşitsiz büyümesi kapsamında belirli alanlarda tekelleşmenin ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Heffernan şirketlerin tekelleşme sürecinde iki büyük stratejisi olduğunu savunmaktadır. Bunlar;⁶¹⁵ 1. Yoğun sermayenin çapraz destekleme avantajı, 2. Dikey entegrasyondur. Birinci strateji kapsamında, üretim sürecinde tekelleşmeye giden bir firmanın başka alanlarda da çok güçlü olması ve ekonomik gücüne bağlı olarak, rekabete girdiği alanda zararına satışı göze alıp rakip firmaları pazardan silebilmesi söz konusudur. Yani tekelleşmeyi kârlılıktan çok ekonomik güç sağlamaktadır. İkinci strateji ise, firmanın üretim sürecinin birkaç aşamasında değil, bütününde söz sahibi olmasını sağlayan dikey entegrasyondur.⁶¹⁶ Bu tip stratejinin temeli, çiftçinin (üreticinin) bağımlılığından kaynaklanan

⁶¹³ William D.Heffernan, “Tarım ve Tekelci Sermaye”, *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev.A.Başer Kafaoğlu), Kaynak Yayınları, (2.Basım), İstanbul, 2002, s. 130. (129-142).

⁶¹⁴ Erkan Rehber, a.g.m., s. 3.

⁶¹⁵ William D.Heffernan, a.g.m., s. 133-138.

⁶¹⁶ Mülkiyet üzerinden gerçekleştirmediği durumlar için biz bu tip entegrasyonu “yarı dikey entegrasyon” (quasi vertical integration) olarak adlandırmayı daha uygun buluyoruz.

durumudur. Buna uygun örnek, sözleşmeli çiftçilik uygulamalarıdır. ABD’de tarımsal üretimin yaklaşık %32’si, tavuk üretimin ise tamamına yakını sözleşmeli çiftçilik uygulamalarıyla yapılırken, dünyada bu oran 1990’ların sonunda %15 civarındadır.⁶¹⁷ Gıda şirketlerinin birçok ülkede ve gıdanın farklı alanlarında söz sahibi olmaları, şirketlerin ekonomik gücünü rekabet için kullanabilmesine olanak tanımaktadır. Nestle, ürün yelpazesi oldukça geniş ve dünyanın en büyük gıda şirkettir. 1990’larda Türkiye’de büyüyen su sektörüne Sanko Holding kuruluşu olan Sansu ile birleşerek giren şirket, dünyanın her yerinde ortaya çıkan yeni kârlı alanları takip etmektedir. ÇUŞ’ların her alanda faaliyet göstermesi, sermayenin yeniden üretimini sağlarken gıda üretimindeki etkinliklerini ve kontrollerini de artırmaktadır. Türkiye’de başlangıçta çok sınırlı birkaç gıda ürünü üreten Ülker Gıda ve Yaşar Holding’in iştiraki olan Pınar, bu alanda marka olmanın ötesinde gıdanın her alanında faaliyet göstermektedirler. Pınar’ın 2009 yılı verileriyle et sektöründeki payı %19, dondurulmuş hazır gıda (et) sektöründeki payı %63’tür ve bu paylarla lider konumdadır.⁶¹⁸ Dondurulmuş gıda (et) alanında en yakın rakibinin üç katından fazla pazar payına sahip bulunmaktadır. Kasım 2000-Ekim 2001 arasındaki 12 aylık dönemde ambalajlı süt sektöründe pazar payları, Pınar %27, Ülker %18, Mis %14, Süttaş %10 olarak tespit edilmiştir.⁶¹⁹ Bu durum, süt pazarının %69’una dört büyük firmanın sahip olduğunu göstermektedir.

Herhangi bir sektörde tekelleşmenin en önemli göstergelerinden biri yoğunlaşma oranıdır. Bu oran sektördeki pazar payının ne kadarına kaç şirket tarafından sahip olunduğunu açıklamak için kullanılır. Genellikle en büyük ilk dört (CR4/ “Concentration Ratio”) ve ilk sekiz (CR8) şirketin pazar payları ile ölçülen bu oran için, CR4 %30 ve altındaysa “düşük yoğunlaşma”, 31-50 arasındaysa “orta”, 51-70 arasındaysa “yüksek”, 71 ve üzerindeyse “çok yüksek” yoğunlaşmadan söz edilir ve bir sektörde CR4’ün %60-70’in

---

⁶¹⁷ Erkan Rehber, a.g.m., s. 2.

⁶¹⁸ Pınar Et Yatırımcı Sunumu Yansıları, (15/30), www.yasar.com.tr/yasar_yatirimci/uploads/File/dosya_4_PINAR%20ET%202010-1Q.ppt, 27.05.2010.

⁶¹⁹ <http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/124016.asp>, 28.05.2010.

üzerinde olması halinde tekelleşmenin varlığı kabul edilmektedir.⁶²⁰ Yoğunlaşma ya pazara hâkim olan şirketin daha küçük olanları satın almasıyla, ya da ortaklık yoluyla gerçekleşebilmektedir. Dünyada otomotiv sektöründe en büyük beş şirket 1996 yılında pazarın %49'unu kontrol ederken, 1999'da bu oranın %54'e çıkması, yoğunlaşmayı göstermesi açısından önemlidir. En büyük on şirket açısından ele alındığında ise, 1996'da %69 olan pazar payının, 1999 yılında %80'e çıktığı görülmektedir.⁶²¹ Küreselleşme ile birlikte yoğunlaşmanın da hız kazandığını ve küresel düzeyde tekelleşmeye doğru bir gidişin olduğunu söyleyebiliriz. Ancak gıdaya erişim açısından değerlendirildiğinde, tarım sektöründeki yoğunlaşmanın sosyal boyutlarının çok daha yıkıcı olabileceği düşünülebilir. Tablo 2.6'da ABD'de çeşitli tarımsal üretim ve hizmet alanlarındaki yoğunlaşma örnekleri gösterilmektedir.

S.No.	Faaliyet Alanı	Şirketler	Pay
1	Silo Tesisleri Terminali	CR4 (Cargill, Cenex Harvest States, ADM, General Mills) 2002, (CR6 %74)	%60
2	Mısır İhracatı	CR3 (Cargill-Continental Grain, ADM, Zen Noh) 2001	%81
3	Soya Fasulyesi İhracatı	CR3 (Cargill-Continental Grain, ADM, Zen Noh) 2001	%65
4	Un Fabrikası	CR4 (ADM milling, Con Agra, Cargill, General Mills) 2002	%61
5	Soya Fasulyesi İşleme	CR4 (ADM, Cargill, Bunge, AGP) 1997	%80
6	Etanol Üretimi	CR4 (ADM, Minesota Corn Processor, Williams Energy Services, Cargill) 99	%49
7	Sığır Eti Paketleme	CR4 (Tyson, Con Agra Beef, Cargill, Farmland Natinal Beef Pkg.) 2000	%81

Tablo 2.6 ABD'de Tarım Sektöründe Yoğunlaşma

Kaynak: Mary Hendrickson and William Heffernan.⁶²²

Tablo 2.6'da, sektördeki tekelleşme eğilimi açıkça görülmektedir. Tabloda dikkat çeken bir diğer nokta, genelde aynı şirketlerin birçok alanda faaliyet göstermesidir. Şirketler böylelikle hem rekabet avantajlarını artırmakta, hem de daha fazla kâr elde edebileceğini hesapladığı alanlarda yatırımlarını

⁶²⁰ Necdet Oral, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme", *Mülkiye Dergisi*, Ankara, 2009, C. 33, S. 262, s. 328. (325-343).

⁶²¹ UNCTAD, *World Investment Report 2000*, s. 128.

⁶²² Mary Hendrickson, William Heffernan, "Concentration of Agricultural Markets", (Feb.2002), University of Missouri, <http://www.foodcircles.missouri.edu/CRJanuary02.pdf>, 03.06.2010.

yapabilmektedir. Dikkate değer bir diğer nokta ise, şirketlerin tarımsal üretimin farklı safhalarında uzmanlaşmış olmalarından kaynaklanan, bütün zinciri kontrol etme eğilimlerinin artmasıdır. Bu durum, zinciri kontrol eden şirketlerin aynı zamanda beslenme alışkanlıklarını da kontrol edebilecekleri anlamına gelmektedir. Diğer bir ifadeyle şirketler, istedikleri bir alanda talep yaratabilecek ve bu talepten faydalanarak kârlılıklarını yükseltebileceklerdir. Sanayide üretilen bir mala talep yaratılması, tarımdaki talep yaratmadan görece daha bağımsızken, tarımda bu durum, bütün gıda zincirlerini kontrol ederek sağlanabilmektedir.

Tekelleşme kapsamında şirket birleşmeleri ve satın almalar önemli bir yer tutmaktadır. UNCTAD 2000 Yılı Dünya Yatırım Raporu'nda, şirket satın alma ve birleşmelerinin GOÜ'lere doğrudan yabancı yatırım (FDI) akışını kolaylaştırdığı ve artırdığı belirtilmekte, artan önemini dikkate alarak sınır aşan şirket birleşme ve satın almalarına ayrı bir bölüm ayrılmaktadır.⁶²³ Küreselleşmenin sonuçlarından biri olarak görülen birleşme ve satın almalar, ÇUŞ'lar için GOÜ pazarlarına girişin bir stratejisi olmuş, bu çerçevede pazarda yoğunlaşmayı artırıcı bir etki yapmıştır.⁶²⁴ 1987-1999 yılları arasında sınır aşan satın alma ve birleşmelerin toplam içindeki oranı %97'nin altına düşmezken, bu oran içerisinde satın almaların birleşmeye oranı da %95'in altına düşmemektedir.⁶²⁵ Yani ÇUŞ'lar daha çok sınır aşan satın almalar yoluyla yatırıma yönelmektedir. Bu satın almalar en fazla yatay, daha sonra holding ve en az da dikey satın alma şeklinde olmaktadır.⁶²⁶ Satın almalar, devlete ait bir işletmenin satışı (özelleştirilmesi) yoluyla da gerçekleştirilebilmektedir. Özelleştirmeler de tekelleşme yolunda önemli bir adım olarak görülmelidir.

---

⁶²³ UNCTAD, *World Investment Report 2000*, s. 97.

⁶²⁴ A.k., s. 97-98.

⁶²⁵ A.k., s. 101. UNCTAD verilerinde %10'un altındaki değerler satın alma değil portföy yatırımı olarak değerlendirilmektedir.

⁶²⁶ A.k., s. 102. Yatay satın alma aynı sektördeki rakip firmalar arasında sinerji yaratmak amacıyla tercih edilmektedir. BP ve Mobil buna örnek teşkil eder. Dikey satın alma, üretim zincirindeki tedarikçilerin lider firma tarafından alınması durumudur. Örnek olarak otomobil ya da elektronik sektörünü verebiliriz. Holding satın almada ise, farklı bir alandaki işletmenin satın alınmasıdır.

Satın almalar içinde özelleştirmeler, tekelleşmenin yıkıcı fiyat stratejileri açısından dikkatle incelenmelidir. Tekel niteliğinde mal ve hizmet üreten kamu kuruluşları, kâr amacı ön planda olmadığı için ÇUŞ'ların rekabet etmek istemediği yapılardır. Bu nedenle özelleştirmelerde ÇUŞ'lar özelleştirme ihalelerinin önemli katılımcılarından. Türkiye'de TEKEL'in alkollü içki bölümünün özelleştirilmesi başlı başına bir ders niteliğindedir. İhalesi 2003 Kasım'ında yapılan TEKEL bağlı ortaklığı olan Alkollü İçkiler Sanayi ve Ticaret AŞ, "23.12.2003 tarih ve 25325 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan 2003/85 sayılı ÖYK Kararıyla Nurol-Limak-Özaltın-Tütsab Ortak Girişim Grubu üyelerinin ihale şartnamesi çerçevesinde kuracağı anonim şirkete 292 milyon dolar bedelle satıldı".⁶²⁷ Bu çerçevede MEY AŞ'ye devri 24.02.2004 tarihinde gerçekleşen şirketin %90 hissesi, iki yıl kadar sonra Amerikan şirketi olan Texas Pasific firmasına 810 milyon dolar bedelle satıldı. Atalık satış sonrası MEY AŞ'ye devredilen 17 fabrikadan 2009 yılı itibariyle sadece 9 tanesinin üretime devam ettiğini, sonuçta birçok üzüm üreticisinin üretimden koparıldığını belirtmektedir.⁶²⁸ Özelleştirme sonucunda birçok işçinin işsiz kalması, borçların devletin üzerine yıkılması gibi ciddi sorunlara değinmeden, konumuzla ilgili bir saptama yapmakla yetinelim. Alkollü içkiler FAO istatistiklerinde tarımsal ürün olarak değerlendirilmekte ve dünya ticaretinde önemli bir paya sahip bulunmaktadır. Yaratılan katma değer, diğer gıda maddelerine göre oldukça yüksek sayılabilir. Ancak üretim zinciri içerisinde marka değeri oldukça önemli bir paya sahiptir. Türklerin milli içkisi olarak kabul edilen rakıda "Yeni Rakı" markası, bu özelleştirme kapsamında el değiştirmiştir. Mey İçki CEO'su Galip Yorgancıoğlu'nun 2006 yılında "Yeni Rakı'yı dünya markası yapacağız" söylemi⁶²⁹, Türkiye'de rakı pazarının %80'ine sahip olan şirket açısından bu markanın nasıl yaratıldığını sorgulamayı gerektirmektedir. Diğer bir ifadeyle, özelleştirmelere değer zinciri açısından baktığımızda, yaratılan marka değerinin bahsinin hiç geçmediğini

⁶²⁷ Ahmet Atalık, <http://www.karasaban.net/tekel%E2%80%99in-ozellestirilmesinin-ardindan/>, 01.06.2010.

⁶²⁸ A.k.

⁶²⁹ Hürriyet Gazetesi, 23 Mart 2006, <http://www.limak.com.tr/index.php?lang=tr&pid=800&year=2006&nid=15>, 02.06.2010.

söyleyebiliriz. Aynı durum bugün süt sektöründe önemli bir marka olan SEK için de geçerlidir.

Gıda sektöründe tekelleşme, büyük market zincirlerinin piyasaya hâkim olmasıyla ivme kazanmıştır. Marketlerin perakende sektöründeki etkinliğinin özellikle 1980'lerden sonra artmasıyla, pazara giriş büyük ölçüde market zincirleriyle yapılan anlaşmalara bağlanmıştır. Bu durum tipik alıcı yönlendirmeli zincire denk düşmektedir. Üretici açısından malını toptancılara vermekten daha kötü sonuçların doğduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Dev market zincirleri, büyük miktarda alım yaparken, pazarlık gücünü de elinde bulundurmaktadır. Pazardaki bu güçlü konumlarıyla marketler, bir anlamda gıda sektöründeki tekelleşmenin göstergesi haline gelmişlerdir. Türkiye'de 1998 yılında 2135 olan hiper, süper ve zincir market sayısı, 2008 yılında 8252'ye ulaşmış, buna karşılık, 1998 yılında 167 bin olan bakkal ve orta market sayısı 2008 yılında 128 binlere düşmüştür.⁶³⁰ 2007 yılı itibariyle süpermarketler zincirlerinin pazardaki payı %47'ye ulaşmış, CarrefourSA'nın Gima'yı, Migros'un da Tansaş'ı almasıyla sektördeki ilk dört şirketin yoğunlaşma oranında 10 puan artış meydana gelmiştir.⁶³¹ Elbette bu gelişmeler küçük ve orta ölçekli işletmelerin tasfiyesini de beraberinde getirmektedir. Konum olarak kendini kurtarabilenler hariç, birçoğu işletmesini kapatmaya başlamıştır. Çünkü hiçbir zaman tedarikçiler karşısındaki konumları devler kadar olmamakta, dolayısıyla onların fiyatlarıyla rekabet edememektedir. Tablo 2.7'de dünyanın en büyük 10 perakende şirketinin 1999 yılı satışları ve kaç ülkede faaliyet gösterdikleri yer almaktadır.

S.No.	Şirket / Ülkesi	1999 Yılı Satışları	Kaç Ülkede
1	Wal-Mart / ABD	193,295 milyar dolar	10
2	Carrefour / Fransa	59,888 milyar dolar	22
3	Ahold / Hollanda	49 milyar dolar	24
4	Kroger / ABD	49 milyar dolar	1
5	Metro / Almanya	43,371 milyar dolar	21
6	Target / ABD	36,903 milyar dolar	1

⁶³⁰ Necdet Oral, "Küçük-Orta Ölçekli Üretici Sektörden Tasfiye Edildi", (23 Kasım 2009), <http://www.karasaban.net/kucuk-orta-olcekli-uretilci-sektorden-tasfiye-edildi/>, 03.06.2010.

⁶³¹ A.k.

7	Albertson's / ABD	36,762 milyar dolar	1
8	Rewe / Almanya	34,854 milyar dolar	6
9	Edeka / Almanya	28,894 milyar dolar	6
10	ITM / Fransa	24,894 milyar dolar	9

Tablo 2.7 Dünyanın En Büyük 10 Perakendecisi

Kaynak: Mary Hendrickson, William Heffernan.

Tarımda kapitalizmin gelişmesine bağlı olarak yaşanan verimlilik artışı, tarımsal nüfusun bir kısmını tarımdan tasfiye etmektedir. Buna bağlı olarak gelişmişlik düzeyine ilişkin rakamlar ortaya konurken tarımdaki işgücünün toplam işgücü içindeki yeri, tarımsal üretimin toplam üretim içindeki yeri, tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içindeki yeri gibi ölçütler belirlenmektedir. Ancak burada dikkat edilmesi gereken husus, tarımda üretilen ürün miktarının artışına (yani verimlilik artışına) rağmen, sanayi üretiminin katma değerinin fazlalığından kaynaklanan artışa göre tarımda üretilen değer daha düşük kalmasıdır. Burada tarım ürünlerinde verimliliğin artışına bağlı olarak fiyatların düşme eğilimi gösterdiğini söyleyebiliriz. Bu durum, entansif tarım dediğimiz olgunun bir ölçüde sanayileşmiş olmasının da sonucudur. Girdi bağımlılık, üretim artışı için sermaye yatırımlarının artırılması zorunluluğunu da beraberinde getirmektedir. Tarımın sanayinin egemenliğine girişi olarak da tanımlanabilecek bu süreçte, tekelleşmeye gidiş sistemin doğası gereği gerçekleşen bir eğilimdir. Ancak KDZ'nin oluşmasından sonra farklı bir eğilim ortaya çıkmıştır. O da, tekelleşmenin süreç üzerinden gerçekleşmeye başlamasıdır. Üretim süreçleri üzerinde kontrolü kuran lider şirketler, mülkiyet temelinde gerçekleşen dikey entegrasyona ihtiyaç duymadan bir üretim sıradüzeni sağlamaktadır. Bu sıradüzen içerisinde üretim kararları tek bir şirket tarafından verilmekte, diğerleri de bu kararı uygulamak zorunda kalmaktadır. Sermayenin dönüşü açısından bakıldığında, üretim zincirinin en yüksek katma değer üretilen aşamaları lider firmaların elinde bulunmaktadır. Üretim süreçlerinin kontrolü, tekelleşmeyi bu süreç üzerinden sağlamaktadır.

Tarımda bu sürecin önemli bir sonucu da, küresel karşılıklı bağımlılığın oluşmasının yönetilebilmesidir. Üretim sürecini kontrol eden lider firma, her

ürün için verimliliğin yüksek olduğu bölgeleri (ölkeleri) seçip, üretim faaliyetini mono-kültür olarak bu bölgelerde gerçekleştirmektedir. Sermayenin koşullu transferi sonucunda lider firmanın talep ettiği ürünün üretilmesinin fırsat maliyeti, diğer birçok üründe ithalat bağımlısı olan ölkeler açısından oldukça büyük olmaktadır. Bu durum kapitalizmin uzmanlaşmaya attığı değeri doğru orantılıdır. Sonuçta küresel değer zinciri yoluyla karşılıklı bağımlılık mekanizması geliştirilmekte, yani tekelleşme süreci üzerinden gerçekleşmektedir. Bağımlılığın artışı, üretim miktarının, ürün standartlarının ve fiyatların kontrolünün KDZ'ni yöneten lider firmanın eline geçmesine neden olmaktadır. Bunun yanında ürünün ne şekilde pazarlanacağı ise, tam da değerin yaratıldığı nokta olarak karşımıza çıkmaktadır. Bugün Türkiye'de yaş sebze ve meyve üretiminin en fazla olduğu bölgelerde (örneğin Isparta'da), hem yurt içine hem de yurt dışına gönderilecek ürünler için farklı firmaların soğuk hava depolama tesisleri bulunmaktadır. Bu tesisler öylesine yaygındır ki, en uzaktaki üretici, toplanmış bir ürünü 1-2 saat kadar kısa bir sürede bu tesislere getirebilmektedir. Soğuk hava depolarından dağıtımın zamanlaması iki faktöre göre değişmektedir. Birincisi ürünün dayanıklılığı, ikincisi ürünün piyasadaki fiyatının durumu. Ancak genellikle bu depolar, değer zinciri içerisindeki tedarikçi işlevi görmektedirler. Bu depolar şunu göstermektedir. Tarımsal ürünler için oluşturulan değer zincirleri, her aşamasında uzmanlaşmayı ve bu uzmanlaşmaya bağlı işbölümünü beraberinde getirmektedir. Soğuk hava depoları bunun somutlaşmış göstergesi olarak kabul edilebilir. İrili ufaklı soğuk hava depolarının tedarikçisi olduğu dev marketler, çoğunlukla piyasa yapıcı konumdadırlar.

Tarım değer zinciri içinde önemli bir uzmanlık alanı da nakliye konusudur. Nakliye konusunda uzmanlaşan firmalar, uzmanlık alanlarına uygun yatırımlarla büyümektedir. Aysu, işbölümü ile birlikte gelişen tekelleşme sürecini şu sözlerle anlatmaktadır;

“Gıdanın nakliyesi de ticaretin tekelleşmesine paralel bir gelişim göstermektedir. Dünyada tahılı taşımak için gerekli tahıl vinçleri, demiryolu bağlantıları, terminaller,

mavnalar ve gemilerin idaresinin %80'i uluslararası dev bir şirket olan Cargill'in kontrolünde.”⁶³²

Elbette ÇUŞ'lar tek bir alanda faaliyet göstermemektedir. Girdi üretiminden işlenmiş ürüne kadar birçok alanda söz sahibi de olabilmektedirler. Örneğin Cargill firması, “Yüksek Früktozlu Mısır Şurubu” (HFCS) üretimini Türkiye’de kurduğu fabrikada yapmaktadır. Burada kilit öneme sahip fonksiyon kontroldür. Lider firmalar artık üretim araçlarına sahip olmaksızın üretim üzerinde kontrolün sağlanabildiği bir yapıyı gerçekleştirmişlerdir. Tarım sektöründeki tekelleşme de büyük ölçüde bu süreç üzerinden oluşmaktadır.

Az gelişmiş ve GOÜ'lerde tarımsal üretim yapan işletmeler parçalı bir yapı gösterirken, GÜ'lerde tarım işletmelerinin sayısı, gittikçe azalan bir eğilim göstermektedir. Örneğin Türkiye’den yaklaşık 12 kat daha büyük toprağa sahip ABD’de işletme sayısı (2000’li yıllara kadar olan 20 yıllık süreçte) % 25 azalarak 2 milyona düşerken, Türkiye’de bu sayı 4 milyona yakındır.⁶³³ AB’de ise Ortak Tarım Politikası çerçevesinde 1960’tan sonra işletme sayısı günümüze kadar yarıya inmiştir.⁶³⁴ İşletme sayılarının azalması, tarım ürünleri pazarındaki kontrolün tekelleşme eğiliminde olduğunu göstermektedir. Hoell tarımda kapitalist toplulaşma sürecinin açıkça, dağılan köylü işletmelerinin sayısında görülebileceğini savunmaktadır. Örnek olarak da, ABD’de 1920’den 1968’e kadar çiftlik sayısının 6.518.000’den 2.976.000’e düşmesini göstermektedir.⁶³⁵ Tarımda tekelci kapitalistleşme sürecinde sektörlerin kontrolü büyük ölçüde ÇUŞ’ların eline geçmektedir. Örneğin ABD’de (1990’ların sonları itibariyle) un değirmeni alanında öğütülen ürünün %62’si 5 şirketin (Archer Daniels Midland (ADM), Cargill, Con Agra, Cereal, Food Processor); soya fasulyesi işlemenin %76’sı 4 şirketin (ADM, Cargill, Bunge, Ag Processor); yaş mısır öğütmenin %74’ü 4 şirketin (ADM, Cargill, Tate and Lyle, CPC) kontrolündedir.⁶³⁶ Tarımsal üretimin girdilerdeki

⁶³² Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 135.

⁶³³ Erkan Rehber, “Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme”, *I.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İktisat Dergisi*, Sayı:477, (Eylül 2006), s. 21. <http://www.erekonomi.com/Tar.pdf>, 03.04.2010. (20-25)

⁶³⁴ A.k., s. 21.

⁶³⁵ Günter Hoell, a.g.e., s. 85.

⁶³⁶ William D.Heffernan, a.g.m., s. 132.

değişime bağlı olarak hızla sanayileşmesi, şirketlerin de bu yapıya uygun olarak hareket etmesi sonucunu doğurmuştur. Aysu, dünya tahıl ticaretinin %85'inin altı şirket, kahve satışlarının %55-60'ının sekiz şirket tarafından gerçekleştirildiğini belirtmektedir.⁶³⁷

ÇUŞ'ların egemen olduğu tarımsal üretim sürecinde tekelleşme, üretimin en başından, tüketiciye ulaşana kadar olan bütün safhalarını kapsayan sürecin kontrolünün tekelleşmesi şeklinde olmaktadır. Bunu da sağlayan, KDZ yaklaşımıdır. Bu süreçte, ülkeler arası karşılıklı bağımlılık yaratılarak, üretimin ürünlere göre farklı bölgelerde yapılması tercih edilmekte ve kârın azamileştirilmesi sağlanmaktadır. En yüksek katma değer üretildiği tarımsal girdi üretimi ve ürünün pazarlama safhası, lider firmanın elinde bulunmaktadır. Burada pazarlama safhası olarak anlatmak istediğimiz süreç, ürünün tarladan toplanmasından sonra saklama depolarına nakliyesi, işleme tesislerine nakliyesi, işlenmesi ve piyasaya sürülmesi faaliyetlerini kapsamaktadır. Tarımsal üretimde tekelleşmeyi sağlayan ana unsur sermaye yatırımı gerekliliğidir. Bu noktada, üretim sürecini kontrol edecek olan yapı, sermaye yatırımlarıyla kurulmakta ve sermaye üretim süreci üzerinde söz sahibi olmaktadır. Isparta ve civarındaki soğuk hava depoları buna örnek teşkil eder. Üreticinin pazara ulaşım için o depolara gitmek dışında bir seçeneği yoktur. Çünkü sermaye gerektiren bu yatırımları yapabilecek gücü yoktur. Üretim süreci içinde üreticinin aldığı düşük pay dışında üretilen artı değer ÇUŞ tarafından yurt dışına çıkarılması ise,⁶³⁸ küresel üretim sisteminin doğal bir sonucu olarak kabul edilebilir. Kaplinsky'nin "yoksullaşarak büyüme" olarak adlandırdığı süreç böyle gerçekleşmektedir. Tarım sektöründeki tekelleşme sosyal boyutları itibariyle sanayiden ayrılmaktadır. Burada kilit kavram, gıdaya erişim hakkıdır. Bozulan gelir dağılımı ve yıkıcı fiyatlama stratejileri ile tekelleşme, tarım üzerinden gerçekleştiğinde büyük bir sosyal ayrışmanın da zeminini oluşturmaktadır. Ama sorun sadece tarımda tekelleşme olarak ele alınmamalıdır. Buraya kadar olan bölümde, sorunun çıkış noktasının tarımda kapitalist üretim tarzı

⁶³⁷ Abdullah Aysu, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, s. 134.

⁶³⁸ William D.Heffernan, a.g.m., s. 141.

olduğunu, zincir yönetimlerinin de bunun bir sonucu olarak ortaya çıktığını savunuyoruz. Tarıma dayalı bir sanayi olan şeker üzerinde bu yapının nasıl oluştuğunu görmek bu anlamda faydalı olacaktır.

III. Değer Zincirleri ve Şeker

A. Pancar Şekeri, Kamış Şekeri ve Diğerleri

Şekerin tarihsel süreçte öncüsü şeker kamışı olmuştur. Bundan dolayı da kısmen şeker tarafından şekillendirilen kapitalizmin ortaya çıkmasında üretim süreci ve besin değeri ile rol oynamıştır. Şeker pancarından şeker elde edilmesi ise, iki önemli olgunun sonucunda gerçekleşmiştir. 17 ve 18.YY'larda Atlantik'teki güç mücadelesinin dışında kalan Almanya, Avrupa iklim koşullarında yetişen bir bitkiden şeker elde etme arayışında, şekerde ithalata bağımlı olmasının da etkisi ile öncü rol oynamıştır. Şeker kamışının kapitalizmin ve emperyalizmin şekillenmesindeki payı şu nedenlerden kaynaklanmaktadır; 1. Şeker kamışının çok geniş bir coğrafyada yetiştirilebilir olması, 2. Şeker kamışı yetiştirilebilen coğrafyada, Avrupa'daki güçlü devlet yapılarının henüz ortaya çıkmamış olması, 3. Şeker kamışının emek yoğun bir yetiştirme süreci gerektirmesi nedeniyle, Roma döneminden miras kalan "latifundium" benzeri feodal yapıdaki çiftliklerde köle emeği ile yetiştirilmesi, 4. Şeker kamışından şekerin elde edilmesi sürecinin endüstriyel bir yapıyı da bu topraklarda gerekli kılması, 5. Şeker ticaretinin ticaretin genelini hareketlendirmesi, 6. Şekerin önemli bir besin kaynağı haline gelmesi. Bu nedenlerin her biri, birçok tali nedeni bünyesinde muhafaza etmektedir.

Şeker kamışı "saccharum" bitkisinin bir türüdür ve 35 derece kuzey ile 35 derece güney enlemleri arasında kalan bölgede yetişir. Bu bölgenin tamamına yakınında şeker kamışı yetiştiriliyor olması, çok geniş bir coğrafyada şeker üretimi yapılabilir olması ve dolayısıyla şeker arzının çok çeşitli kaynaklardan sağlanabilmesini sağlamaktadır. Şeker kamışı, çok az yerde pancarla bir arada yetişebilmektedir. Örnek olarak İspanya'nın güneyi ile Portekiz'i verebiliriz. Şeker kamışı yıl boyu yetişen bir bitkidir ve 20 derece üzerinde sıcaklık ile nemli ve sıcak bir iklim ister. Su tutan toprakta yetişir. Anız üzerinde şekillendikten sonra hasat öncesi yaklaşık beş metre

yüksekliğine ulaşır. Yeni ekim 6-10 yılda bir gerekir. Kamışın yeşil yaprakları, bitki dünyasının en etkin güneş enerjisi toplayanıdır.⁶³⁹ Ticari şeker kamışı olgunlaştığında boyu 1,5 m. İle 5 m. Arasında olurken, kalınlığı 12,5 mm. İle 50 mm. Arasında değişebilmektedir. Tarımda makineleşmenin bu alanda da kullanılmasına kadar olan süreçte, yetiştirilmesi emek yoğun bir çabayı gerekli kılmaktadır. 8 ve 9.YY'larda Araplar, 15.YY'da Portekiz ve İspanyollar, 16, 17 ve 18.YY'larda Fransızlar, Hollandalılar ve İngilizler tarafından hem farklı bölgelere taşınan, hem de ticaretin bir nesnesi durumuna getirilen şeker kamışının yetiştirilmesinde ve hasadında köle emeğinin kullanılmasının sebeplerinden biri budur.

Şeker kamışı tropik ve sub-tropik bölgelerde yetişmekle beraber çok suya ihtiyaç duyan bir bitkidir. Bu durum, özellikle Hindistan gibi mevsimsel yağışlara ihtiyaç duyan ülkelerde yağış durumuna bağlı olarak üretimin büyük değişiklikler göstermesine neden olur. Muson yağmurlarının beklenenden düşük olduğu durumlarda Hindistan net ithalatçı konuma geçer ve dünya şeker fiyatları yükselir. Buna benzer birçok faktör, dünya fiyatlarında kısa sürede büyük oynamalar yaratabilmektedir.

Yaklaşık 10 dönüm (1 Hektar) topraktan hava, toprak, tohum ve iklim koşullarına bağlı olarak 25-95 ton arasında şeker kamışı elde edilebilir.⁶⁴⁰ Bir ton şeker kamışından 80-100 kg. kadar ham şeker elde edilir. Elde edilen ham şekerin de rafine derecesine göre 100 kg. ham şekerden 96 kg. beyaz şeker elde edilebilmektedir. Hasat sonrasında kökleri toprakta bırakılan şeker kamışı, bu yönüyle de şeker pancarından ayrılır. Aynı kökün yeniden olgunlaşması yaklaşık bir yıl kadar sürede gerçekleşir. Her ne kadar her dönemde yetiştirilebilir olsa da, yetiştirme süresinin uzunluğuna bağlı olarak üretimi yıllık bazda planlanır. Tarihsel süreçte önce Akdeniz'e sonra da Yeni Dünya'ya taşınan kamışın, "Saccharum barberi" ve "Saccharum officinarum" türlerinin karışımı olduğu ve bunun muhtemelen "Creole" olarak bilinen tür

⁶³⁹ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 15.

⁶⁴⁰ 1966-1967 yıllarında Louisiana'da 23,5 ton, Florida'da 32,1 ton, Hawai'de 95,5 ton elde edildiği belirtilmektedir. <http://www.almac.co.uk/personal/roberts/cane.html>, 20.09.2010. Hindistan'a ilişkin istatistiklerde 1950'lerde 10 dönümden yaklaşık 30-35 ton elde edilirken 1990'larda 65-70 ton görülmektedir. www.indiancommodity.com/statistic/sugarstat.htm, 20.09.2010.

olduğu savunulmaktadır.⁶⁴¹ Buna karşılık ABD ve Kanada'da genetiği değiştirilmiş tohumlarla üretim yapılabilmektedir. Gübre kullanımının yaygınlaşması ise, 1900'lerden itibaren gerçekleşmiştir. Bu kapsamda kullanılan gübreler azot (N), potasyum (K) ve fosfor (P) içerikli olabilmektedir. Bunların yanında kalsiyum (Ca), magnezyum (Mg), kükürt (S) ve diğer mikro besinler (çinko, demir vs.) gibi elementlere de ihtiyaç duyulmaktadır. Entansif tarımın uygulandığı her alan gibi şeker kamışı yetiştirilmesi de tarımsal girdilere bağımlı bir faaliyet olarak kabul edilmelidir. Aynı zamanda tarımla endüstrinin bir kombinasyonu olarak ortaya çıkan şeker üretiminde, sermaye yatırımlarına bağımlı olarak üretim artışının sağlanmakta oluşu, girdilerin teknolojik olanaklar kullanılarak geliştirilmesi, verimliliği artırıcı tekniklerin geliştirilmesi ve stoklama tekniklerinin gelişmesi ile mümkün olmaktadır. Bu durum, zaten ciddi sermaye yatırımlarına gereksinim duyan şeker üretimini, tamamen sermaye yatırımlarına bağımlı hale getirmektedir.

Günümüzde beslenme içinde önemli bir yer tutan şeker de diğer bütün gıdalar gibi metalaşmış durumdadır. Gıdaya erişim hakkı, şekerin ya da diğer besinlerin uluslararası borsalardaki büyük ölçüde spekülatif olarak şekillenen fiyatlarıyla ifade edilebilmektedir. Tarihsel olarak emeğin ucuzluğu üzerinden kâr elde edebilen bir sektör olan şeker üretiminin günümüzdeki durumunu inceleyebilmek için maliyet unsurlarının analizini yapmamız gerekmektedir. Temel olarak iki tür maliyet söz konusudur; 1. Ham madde maliyeti (tarımsal üretim ve taşıma maliyetleri), 2. İşleme maliyeti (sabit maliyetler; nispi değişken maliyetler). Üretime özgü ilave maliyet kategorileri de ortaya çıkabilir, ancak bunlar ayrıca değerlendirilebilir. Politikaların belirlenmesi açısından bakıldığında her iki maliyet türü ayrı ayrı önem taşımaktadır. Her maliyet unsuru, politikaların belirlenmesi sürecinde aralarındaki dengenin gözetilmesi gereken kesimin sosyal durumunu etkileyebilecek bir unsurdur. ABD'de şeker kamışı yetiştirme maliyeti üzerine yapılmış bir araştırmanın bulgularının yüzde ile ifadesi aşağıda Tablo 2.8'de verilmiştir. Bu değerler, ham madde maliyetinin, ürün maliyeti içindeki payını göstermektedir.

---

⁶⁴¹ Peter Maccinis, a.g.e., s. 144.

Harcamalar	1990		1992	
	Cent/Kg. Ham Şeker	%	Cent/Kg. Ham Şeker	%
Değişken Harcamalar	17,978	63,8	18,137	62,74
Tohum	0,110	0,39	0,055	0,19
Gübre	1,944	6,9	1,702	5,88
Kimyasallar	1,528	5,42	1,684	5,82
Gümrük uygulamaları	0,686	2,43	1,453	5,02
Yakıt, yağ, elektrik	1,232	4,37	0,902	3,12
Onarım	3,907	13,87	2,811	9,72
Kıralık emek	8,444	29,98	8,311	28,75
Gayri nakdi faydalar	0,055	0,19	0,913	3,15
Alınan sulama suyu	0,046	0,16	0,130	0,44
Muhtelif gider	0,287	1,01	0,390	1,34
Taşıma indirimi	-0,260	-	-0,214	-
Sabit Nakit Harcamalar	3,102	11	3,675	12,7
Girdilerin Dönüşü	5,584	19,8	5,483	18,96
Sermaye Yenileme	1,499	5,3	1,609	5,56
Faiz hariç toplam ekonomik maliyet	28,163	100	28,904	100

Tablo 2.8 Şeker Kamışı Yetiştirme Maliyetinin Şeker Fiyatındaki Payı.

Kaynak:Dieter Schröder, “Costs of Sugar Production”, s. 1072. (Belirtilen kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır.)

Tabloda gösterilen değerlerin hesaplandığı yıllardaki dünya şeker fiyatlarına baktığımızda, 1990 yılında 27,66 cent/kg., 1992 yılında 19,97 cent/kg. değerleri ortaya çıkmaktadır. Tablodaki değerlerin sadece ham madde maliyetinin fiyata yansması olduğu dikkate alındığında sorulması gereken şudur; ABD neden dünya fiyatlarının üzerinde üretim yapmaktadır? Bu soruya tek bir sebep belirtilerek cevap vermek güçtür. Dünya fiyatlarının oluşumunda, çevre ve yarı-çevrede emeğin daha ucuz olması önemli bir sebeptir. Toprakların verimliliği bir diğer sebep olabilir. Ama önemli olan, ABD'yi dünya fiyatlarının üzerinde üretim yapmaya zorlayan nedendir. ABD bu üretimle; 1. Net ithalatçı olarak dışa bağımlılığını azaltmakta, 2. İç ekonomide (kimya, akaryakıt, makine gibi) birçok sektörü canlandırmakta,

işsizliği belirli bir ölçüde azaltmakta, 3. Vergi gelirlerinde belirli oranda kaynak yaratmakta, 4. Ticaretin bir ölçüde canlanmasına katkı sağlamaktadır. Bu durum 17-18.YY'larda İngiltere'nin plantasyon ekonomisiyle yaptığı şeyin benzeridir. Ancak burada ilginç olan, her alanda ticaretin serbestleştirilmesini savunan ABD'nin, söz konusu kendi ekonomisine katkı sağlayan üretim faaliyetleri olduğunda korumacı önlemler uygulamakta tereddüt etmemesidir. Aslında aynı durum, dünya fiyatının üzerinde üretim yapan AB için de geçerlidir. Piyasa müdahalesi olmaması durumunda uzun dönem dünya şeker fiyatlarının %20 daha pahalı olabileceği⁶⁴² gerçeği, piyasanın düzenleyici olmasını savunanların bu müdahalelerden beslenmesini daha da ilginç kılmaktadır. Güney Afrika'da 5 yıllık bir süreçte şeker fiyatındaki katma değer oluşumu Tablo 2.9'da verilmiştir.

(Dolar/Ton)	1998/1999	1999/2000	2000/2001	2001/2002	2002/2003
Çiftlik Değeri	199,55	209,46	217,74	232,59	260,86
İşleme ve Rafine Etme	149,88	158,89	164,22	177,03	189,11
Nakliye, Depolama, Toptan, Perakende	136,69	154,27	180,13	187,64	213,39
Perakende Fiyat	486,12	522,62	562,09	597,26	663,36
Dünya Fiyatı*	254,6	200,4	222	248,9	214,3

Tablo 2.9 Güney Afrika'da Dört Yıllık Şeker Fiyatı Oluşumu.

Kaynak:Food Pricing Commettee, a.g.k., s. 248; www.sekerkurumu.gov.tr/doc/2004_Faal_Raporu.pdf, 21.09.2010. (* Londra Spot fiyatları; İlk kaynaktaki değerler 21.09.2010 kuru ile ABD dolarına çevrilmiştir.)

Tablo 2.9'da sunulan değerlerden görüleceği üzere, Güney Afrika'da da perakende satış fiyatı dünya fiyatının altındadır. Ancak burada daha çok dikkat edilmesi gereken şey, değer zinciri içerisinde tamamen üretim dışı faaliyetlerden oluşan ve pazarlama faaliyetleri olarak adlandırabileceğimiz nakliye, depolama ve toptan satış gibi faaliyetlerin, perakende satış fiyatının yaklaşık %32'lik bir oranına ulaşmış olmasıdır. Burada şu sorgulanabilir.

⁶⁴² Food Pricing Monitoring Committee, "Sugar Supply Chain", *Final Report*, South Africa, (December 2003), s. 244, http://www.nda.agric.za/docs/fpmc/Vol4_Chap7.pdf, 12.08.2010.

Perakende satışı yapan kimdir? Genellikle dev marketler, perakende satışın büyük bölümünü gerçekleştirmektedir. Bunu yaparken, pazarlama faaliyetleri kapsamında bir dikey entegrasyondan da söz edilebilmektedir. Her ne kadar ülkeler kendi sınırları içerisinde şeker konusunda korumacı politikalar uygulasalar da, yabancı yatırımlarla ülkeye gelen ÇUŞ niteliğindeki dev perakende marketlerinin bu üründen elde edebileceği aşırı kârın önüne geçilememektedir. Bu durum hem şeker pancarı, hem şeker kamışı için geçerlidir. Buraya kadar şeker kamışından bahsettik. Konunun bütünlüğünün sağlanması adına bir de şeker pancarına bakalım.

Şeker pancarı bol su tutan toprak ister. Sulama pancarın yetişmesi için çok önemli bir bileşendir. Bir şeker pancarının %76 su, %16 şeker olduğunu söyleyebiliriz. Şeker pancarı, üç dört yılda bir arpa ve buğdayla dönüşüme tabi tutulur. Kamışa göre üretimi pahalı olmakla birlikte ılıman bölgelerde çiftçilik sistemiyle entegre oluşu avantajıdır. Ayrıca yaprakları ve küspesi hayvan yemi olarak kullanılır. AB, Ortak Tarım Politikası (OTP) ile pancar üreticilerinin gelir düzeyini sübvansede etmektedir. Pancar genellikle Mart sonu, Nisan başı gibi ekilir ve hasat Eylül ortasından Aralık ortasına kadardır. İşleme ise hasadı takip eden Şubat ayında başlar. Ürünün %50 oranında azalmasına neden olabilen “Rhizomania” hastalığına karşı, kimyasal ilaç kullanımı gerekmektedir. Ancak bu hastalık virüsüne dayanıklı tür yetiştirme çabaları sürmektedir. Pancar hasadından sonraki üretim kayıpları, işlemeye kadar olan süreçte koruma sağlanamaması nedeniyle hava şartlarından dolayı bozulmadan kaynaklanmaktadır. Bu nedenle hasat sonrasında korumalı araçlarla nakil gereklidir. Güney yarım kürede sadece Şili ve Uruguay’da pancar ekimi yapılmaktadır.⁶⁴³ Pancar ekimi, sözleşmeli çiftçilik uygulamalarına ideal bir örnek teşkil eder. Nakliyesinin uzun zaman alması, pancarın şeker veriminin düşmesine neden olacağından, genellikle fabrikalar, pancar ekimi yapılan yere yakın olarak kurulur. Her fabrikanın üretim kapasitesi dikkate alınarak, ekim bölgeleri planlanır ve planlanan bölgede yapılacak ekime ilişkin, üretici ile sözleşme imzalanır.

---

⁶⁴³ A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 17.

Şeker pancarı yetiştirilmesi emek yoğun bir faaliyet olarak bilinir. Ancak tarımda makineleşmeyle birlikte hektar başına saat cinsinden işgücü ihtiyacının tarihsel süreçte azaldığı görülmektedir. Yapılan bir araştırma kapsamında 1973 yılında 130 saat/hektar olan işgücü gereksinimi, 1996 yılında yaklaşık 25 saat/hektara düşmüştür.⁶⁴⁴ 20.YY başlarında bu rakam 1000 saat/hektardır.⁶⁴⁵ İkinci Dünya Savaşı sonrası sadece ABD’de 25 farklı çeşit hasat makinesi yapılmış, 1949’da %50 olan makineli hasat, 1952’de tamamen makine ile yapılır olmuştur.⁶⁴⁶ Bu rakamlar 1950’den itibaren ABD’nin tarımdaki kapitalist üretim tarzını ne kadar ilerletebildiğini de göstermektedir. Bunun sonucu sanayi açısından ucuz emek olarak yansımaktadır. Elbette bu rakamlar, ülkeden ülkeye değişebilecektir. Ancak şeker pancarı üretiminin tarihsel süreçte, diğer entansif ve monokültür tarımsal ürünlere benzer şekilde gün geçtikçe daha çok sermaye yatırıma ihtiyaç duyarken, emeğin bu alandaki kullanımının azaltıldığını söyleyebiliriz. Bunun sonuçlarını tahmin etmek zor değildir. Kırsaldan kovulan işsiz kitlelerin kentlerin varoşlarına olan göçü, günümüzde halen ciddi bir sosyal sorun olarak görülebilmektedir.

Şeker pancarı, fosil yakıtlara alternatif olarak görülen bio-etanol üretiminde diğer tarımsal ürünlere göre en avantajlı olanıdır. Normalde şeker pancarı melasından üretilen bio-etanol, eğer pancarın tamamı bu maksatla kullanılırsa, 5,6 ton/hektar elde edilebilmektedir. AB’de yakıtla belirli ölçüde bio-etanol katılması, yönetmeliklerle zorunlu kılınmıştır. 2004 yılı itibariyle bio yakıt kullanımı %1’den biraz fazla olan AB’nin, 2001 yılı tahminlerine göre 2012 petrol tüketiminin 2020’ye kadar 325 milyon tona yükseleceği tahmin edilmiştir. Ayrıca AB, Kyoto Protokolü çerçevesinde 2012 yılına kadar karbondioksit emisyonunu %8 oranında düşürmeyi taahhüt etmiştir. Bu durum çerçevesinde 2005 yılında AB, 2020 yılına kadar konvansiyonel motor yakıtı tüketimini %20 oranında alternatif (bio yakıt, doğal gaz ve hidrojen

---

⁶⁴⁴ Dieter Schröder, “Costs of Sugar Production”, *Sugar Technology Beet and Cane Sugar Manufacture*, (Ed. P.W.Van der Poel, H.Schiweck, T.Schwartz), Bartens, Berlin, 1998, s. 1069, (1067-1083).

⁶⁴⁵ Sally A.Francis, “Development of Sugar Beet”, *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, U.K., 2006, s. 22, (9-29).

⁶⁴⁶ A.k., s. 25.

yakıtı gibi) yakıtlarla ikame etmeyi planlamaktadır.⁶⁴⁷ Bio yakıtlar içerisinde şeker pancarından elde edilebilen yakıt türü, bir tür alkol türevi olan bio-etanol olarak bilinmektedir. AB’de bio-etanol temel olarak şeker pancarı ve buğdaydan üretilmektedir. AB 2002’de 130, 2003’de 141 ve 2004’de 164 milyon galon bio-etanol üretmiştir.⁶⁴⁸ Bu üretimin yarıya yakını şeker pancarından elde edilmiştir. AB’nin 2006 yılında uygulamaya koyduğu “Şeker Reformu” kapsamında üretim azalsa da, bio-etanol için kullanılan pancar üretimi kota dışı olarak kabul edilmiştir.

AB 2003 yılında bio yakıt kullanım direktifi yayımlamıştır. 2005 yılı sonuna kadar AB taşımacılığında kullanılan yakıtın en az %2 oranında bio yakıt olması, 2010 yılına kadar da yıllık olarak %0,75’lik artışla %5,75 değerine ulaşılması planlanmıştır.⁶⁴⁹ Üye ülkelerin uygulaması gereken minimum standartları ortaya koyan bu değerler, daha yüksek standartların uygulanmasına müsaade etmektedir. Buna karşılık 2005 yılı hedefi %1,4 olarak gerçekleşmiştir. AB kendi üretimi dışında bio-etanol ithalatı da yapmaktadır. Bunun %64’lük kısmı, ticaret tercihi olan anlaşmalar kapsamında ACP ve EBA (*Everything But Arms*) inisiyatifi ülkelerinden yapılmaktadır. AB yaptığı bu ithalata değer üzerinden %6,5 vergi uygulamaktadır.⁶⁵⁰ Tropik bölgelerde bio-etanol üretiminin en fazla elde edildiği bitkiler ise, şeker kamışı ve palmye olarak bilinmektedir.

Fiyat karşılaştırması yapıldığında şeker kamışından elde edilen bio-etanolun pancardan elde edilenden daha ucuz olduğu görülmektedir. Örneğin Brezilya’da 0,30 ABD doları/lge (litre benzin eşdeğeri) olan bio etanol fiyatı, şeker pancarı ve buğdaydan elde edilen için destekler hariç 0,6-0.8 dolar/lge olarak (0,4-0,6 dolara maliyet düşüş potansiyeli taşısa da)

---

⁶⁴⁷ Randy Schnepf, “European Union Biofuels Policy and Agriculture: An Overview”, *CRS (Congressional Research Service) Report for Congress*, (March 16, 2006), s. 2. <http://www.italy.usembassy.gov/pdf/other/RS22404.pdf>, 21.09.2010.

⁶⁴⁸ A.k., s. 3. AB’nin toplam bio yakıt tüketiminde aynı yıllar itibariyle 355, 470 ve 604 milyon galon bio dizel üretimi yapılmıştır. Bio etanol üretiminde sırasıyla İspanya, Fransa, Polonya ve İsveç önde gelmektedir.

⁶⁴⁹ A.k., s. 5.

⁶⁵⁰ A.k., s. 6.

gerçekleşmektedir.⁶⁵¹ Sonuç olarak burada amacımız dünya enerji ihtiyacının karşılanmasını incelemek değildir. Geline nokta, tezimizin başından bu yana eleştirisini yaptığımız tarımda kapitalist üretim tarzının, kendini idame ettirmek için bulduğu geçici çözümlerin dünya üzerindeki olumsuz sonuçlarından bahsetmektir. Daha fazla enerjiye olan ihtiyaç, kapitalist yaşam tarzının dayatmalarının bir sonucudur. Alternatif enerji kaynaklarına yönelimin bir sonucu olarak tarım ürünlerinden bio yakıt üretimi ise, bu gün dünyada baş gösterme eğilimde bulunan gıda krizinin sebeplerinden biri olarak gösterilmektedir. Daha cesur davranıp, bütün bu sorunların sorumlusunun kapitalist üretim tarzı olduğu tespitini yapmak, çözüm adına çok daha gerçekçi bir perspektif sunabilecektir.

Şeker pancarından şeker elde edilmesi için gerekli endüstrinin ciddi sermaye yatırımları gerektirmesi nedeniyle, kurulacak fabrikaların kapasiteleri önem kazanmaktadır. Kapasite büyüdükçe, üretilen şekerin maliyeti içerisindeki sabit maliyet rakamları düşmektedir. Pancar zaten kamış şekerinden daha pahalıya üretilirken, üretim maliyetlerinin ortalamaların üzerine çıkmaması maksadıyla verimlilik daha da önem kazanmaktadır. Teknolojiye bağlı olarak günde 4000 ton pancarın 500 kişilik işgücüyle işlenmesi ile 10.000 ton pancarın 180 kişilik işgücüyle işlenmesi gibi çok farklı rakamlar ortaya çıkabilmektedir.⁶⁵² Dolayısıyla işgücü önemli bir maliyet unsuru da olabilmektedir. Ortalama bir şeker fabrikasında yılda 60-100 gün arasında kampanya dönemi olabilmektedir. Bu durum, düşük teknolojiyle ve yüksek işgücüne bağımlı fabrikalarda sene boyunca atıl kalan bir işgücü ortaya çıkarmakta ve üretim maliyetleri içindeki sabit maliyetlerden işgücü maliyetini artırmaktadır. Bunun yanında enerji maliyetlerinde son yıllarda yaşanan artışlar da verimliliğin sadece işgücü bağlamında ele alınmaması gerektiğini göstermektedir. Enerjide dışa bağımlı olan ülkeler açısından bu ciddi bir

---

⁶⁵¹ IEA (International Energy Agency) Energy Technology Essentials, "Biofuel Production, OECD/IEA, Jan. 2007, <http://www.iea.org/techno/essentials2.pdf>, 22.09.2010. OECD tarafından yapılan araştırma sonuçlarını yansıtan bu sitede dünyadaki yıllık bio yakıt üretiminin %90'dan fazlasının bio-etanol olduğu ve en büyük üreticilerin şeker kamışından üreten Brezilya ile mısırdan üreten ABD olduğu belirtilmektedir. Diğer önemli üreticiler ise, AB, Çin ve Hindistan olarak sıralanmaktadır.

⁶⁵² Dieter Schröder, a.g.m., s. 1076.

maliyet unsurudur. Politikalarda şekerde dışa bağımlı olmakla, verimsiz üretim nedeniyle enerjide dışa bağımlı olmak arasında bir tercih yapmaktansa, üçüncü bir yol olarak ülke kaynaklarının verimli kullanımı ve minimum dışa bağımlılık önemli bir başlangıç noktası oluşturabilir. Tablo 2.8'de verdiğimiz 1990 ve 1992 yıllarının ABD şeker kamışından şeker üretim maliyetine benzer biçimde Tablo 2.10'da şeker pancarından şeker üretim maliyetleri verilmiştir.

(Değerler rafine edilmiş şekerin ton başına dolar cinsinden fiyatı olarak verilmiştir.)

	1990	%	1992	%
Değişken Harcamalar	191,224	72	171,709	70,72
Pancar alım ve işleme	35,700	13,45	30,364	12,50
İşgücü	29,173	10,99	27,078	11,15
Yakıt	24,190	9,11	22,293	9,18
Teçhizat ve malzeme	31,753	11,96	29,945	12,33
Bakım, onarım	28,247	10,64	25,050	10,31
İşçi hakları	11,841	4,46	10,959	4,51
Pazarlama	23,440	8,83	22,999	9,47
Faiz	6,880	2,59	3,021	1,24
Sabit Harcamalar	29,041	10,94	28,313	11,66
Genel ve Yönetim	15,413	5,80	14,399	5,93
Posa Kurutma, Pazarlama	29,636	11,17	28,357	11,68
Toplam Maliyet	265,31	100	242,78	100

Tablo 2.10 ABD'de 1990 ve 1992 Pancar Şekeri Üretim Maliyeti.

Kaynak: Dieter Schröder, "Costs of Sugar Production", s. 1078. (Belirtilen kaynaktan yararlanılarak hazırlanmıştır.)

Pancardan üretilen şeker, doğal olarak dünya fiyatının oldukça üzerinde bir maliyet ortaya koymaktadır. Ayrıca dikkate değer bir nokta da, işçilik giderlerinin maliyetin yaklaşık %30'luk bir bölümünü oluşturmasıdır. Bu durum, ilk bölümde de değindiğimiz, eşitsiz mübadelenin bir sonucu olarak

merkezde emeğin daha pahalı hale gelmesinin bir göstergesi kabul edilebilir. Tablo 2.9'da verilen Güney Afrika'da şeker fiyatının oluşumuna ilişkin veriler ışığında, 1998-2003 yılları arasındaki fiyat artışında nakliye, depolama ve toptan satışların payının büyük olduğu sonucuna varılmış ve bunun nedeni de taşıma ve işgücü maliyetlerindeki artışa bağlanmıştır.⁶⁵³ Benzer şekilde işgücü maliyetlerindeki artışı, çevre ülkelerin yarı çevre konumuna yükselme aşamasındaki göstergelerden biri olarak kabul etmek mümkündür. Sonuç olarak, küresel üretim sisteminde üretimin kârlı bir faaliyet olmaktan çıkması, diğer metaller üzerinde de benzer bir tesir yaratmaktadır. Belirli ürünler üzerindeki desteklemenin devletin özele kaynak transferi şeklinde algılanması da mümkündür. Burada devlet açısından bakıldığında, bir yandan istihdam yaratan, bağımlılıktan kurtaran ve önemli ekonomik katkıları olan bir sektörün korunması ile tüketicinin çıkarlarının korunması arasındaki dengede, sermayenin göreceli konumunun ne olduğu önem kazanmaktadır. Tarihsel süreçte ticaret her zaman üretimden daha baskın bir rol edinmiştir. Marks'ın ifadesiyle "egemen sınıfın çıkarlarının savunucusu" olan devlet, her dönemde burjuvaziyi kendi politikalarının eksenine koymuştur. Ama bu devletin burjuvazi ile asla çatışmayacağı anlamına gelmez. Bu tip çatışmalar, genellikle uzlaşma ve yeni bir denge konumu ile sona erer. Küresel üretim sistemi içerisinde burjuvazinin konumu, böyle bir dengenin sonucu olarak görülebilir. Burjuvazi açısından dünya kapitalist sistemine eklenmek, devlet üstü yapıların desteği ile devlete karşı burjuvazinin kendisini garantiye almasını sağlayabilir. Bu bir anlamda devletin egemenlik sorununa dönüşür. Ancak politika yapım sürecine katılmak, bu sorunun meşruiyetini bir ölçüde ortadan kaldırmış gibi görünür. Bunun için yönetim söyleminden yararlanılır. Özellikle ulusaşırı örgütlerin yönetime yaptığı vurgu, küresel üretim sistemine eklenerek kendini garantiye almaya çalışan burjuvazinin, aynı zamanda küresel sermaye açısından vazgeçilmezliğini ortaya koymaktadır. Devletin politikalarında gözetmek zorunda olduğu denge, bu politikaların doğrudan nesnesi konumunda olan halkın itiraz hakkının olmadığı bir

---

⁶⁵³ Food Pricing Monitoring Committee, "Sugar Supply Chain", s. 251.

düzlemde oluşur. Netice olarak şeker politikalarında da bu dengenin sermayenin talepleri doğrultusunda şekillenme ihtimali yüksektir.

Şeker üretiminde teknolojik üstünlüğe sahip ülkeler arasında anlamlı farklar olduğundan söz edemeyiz. Şeker üretiminde farklılık, öncelikle ürün kalitesinde ortaya çıkar. Bu gün kimya endüstrisinde dünya devi olan ülkeler (ABD, Almanya) genetiği değiştirilmiş tohumlar üreterek, hastalık ya da zararlılara dirençli pancar yetiştirmekte ve böylelikle ilaçlama masraflarını ortadan kaldırmaktadırlar. Ama bu kalem üretim maliyeti içerisinde çok küçük bir bölüm oluşturmaktadır. Ayrıca genetiği değiştirilmiş organizmanın olumsuz olabileceği tahmin edilen etkilerinin, şekerin saflık derecesine bağlı olarak ortadan kalkması söz konusu olabilmektedir. Bu ülkelerde şeker üretim maliyetinin yüksek olmasının en önemli sebebi, üreticiye verilen desteklerdir. Örneğin AB'de tipik şeker üretim maliyetleri 1993 yılında Tablo 2.11'de gösterildiği şekilde verilmiştir.

	ABD doları/Ton
Ham madde maliyetleri	427,2
İşgücü maliyetleri	55,5
Bakım maliyetleri	21,4
Sermaye maliyetleri	106,8
Yakıt (Sadece şeker için harcanan)	19,2
Kireç işleme	15,0
Diğer maliyetler	21,4
Toplam	666,5

Tablo 2.11 AB'de Tipik Şeker Üretim Maliyetleri.

Kaynak: Dieter Schröder, a.g.m., s. 1079.

Tabloda görüldüğü gibi, pancar üreticileri toplam maliyetin % 64'ünü oluşturmaktadır. Bu aslında oluşan maliyeti değil verilen desteğin büyüklüğünü göstermektedir. Bu nedenle de AB ülkeleri, dünyada şekerin en pahalı satıldığı ülkelerin arasındadır. Diğer bir ifadeyle, AB vatandaşı tarafından, AB'nin şeker politikası finanse edilmektedir. İlk bakışta bu tez

liberal bir savunma gibi görünse de, temelde önemli olan toplumdaki çıkar grupları arasındaki dengenin kurulabilmesidir. Dengenin doğru kurulması, sosyal maliyeti çok yüksek olabilecek sorunların ortaya çıkmasını da önleyici bir etki yapabilecektir.

Birçok ülkede pancar tarımında sözleşmeli tarım uygulamaları artış göstermektedir. Genellikle yüksek yatırım gerektiren fabrikalar nedeniyle pazara erişim şansı olmayan çiftçiler bu yolu tercih etmektedir. Bunun yanında pancar tarımının da her aşamasının diğer tarımsal ürünlere göre maliyetinin yüksek oluşu, sözleşmeli çiftçiliğin koşullarını oluşturmaktadır. İngiltere’de 1995’de pancar hasadını sözleşmeli olarak yapan çiftçilerin oranı %51 iken, 2000/2001’de %68, 2001/2002’de %71 olmuştur. Her toprak büyüklüğünde sözleşmeli hasat tercih edilebilirken oran, 50 hektara kadar olan büyüklüklerde daha fazladır.⁶⁵⁴ Küçük çiftçinin yüksek sermaye gerektiren yatırımlara girmektense, sözleşmeli hasadı tercih etmesi daha akılcı olabilmektedir. Bu anlamda sözleşmeli hasat, küçük çiftçinin modern makinelere ulaşımını sağlarken, hammaddeden yaratılan katma değer ilk aşamada sermaye tarafından bölüşülmesi anlamına da gelebilir. Pancarın yetiştirilmesinde dört temel aşamadan bahsedebiliriz. Ekim, yetiştirme, hasat ve nakliye olarak sayabileceğimiz bu safhaların her birinde farklı maliyet unsurları ortaya çıkmaktadır. Bunun yanında her aşamanın tarımda makineleşme kapsamında gerektirdiği bir sermaye yatırımı söz konusudur. Ancak genellikle hasat ve nakliye safhasında, sözleşmeli uygulamalar daha yoğun olarak görülmektedir. Bu iki aşama, pancarın zamanında ve uygun koşullarda fabrikaya yetiştirilmesini içerdiğinden, daha fazla sermaye yatırımına gereksinim duymakta, belirli bir işletme büyüklüğünün (yaklaşık 50 hektar) altındaki işletmeler için bunu sözleşmeli olarak yapmak daha anlamlı hale gelebilmektedir. Dikey entegrasyonun olmadığı yapıda küçük işletmeler açısından kâr oranı, büyüklere göre daha düşük olmaktadır. Bu durum, küçük işletmeleri pazara erişimde daha bağımlı hale getiren önemli bir unsurdur.

---

⁶⁵⁴ Rural Business Unit University of Cambridge and The Royal Agricultural College Economic, Social and Environmental Implications of EU Sugar Regime Reform Final Report, 2004, www.defra.gov.uk/evidence/economics/foodfarm/reports/documents/Sugar.pdf , 15.06.2010, p. 24.

Fransa'da 1855'de patates nişastasından yaklaşık 5 milyon kilogram dekstroz elde edilirken, Almanya'da 1874'de yaklaşık 20 milyon kg. elde edilmiştir. Bu dönemde ABD Karayipler'den gelen şeker nedeniyle, 1831'de Filedelfiya'da kurulan küçük bir fabrika sayılmazsa, nişasta bazlı şekerle ilgili kalmıştır. Mısır nişastasından şeker üreten diğer fabrika 1864 yılında New York'ta kurulmuştur.⁶⁵⁵ Şekerde tüketime bağlı olarak alternatiflere ilgi, özellikle savaş dönemlerinde önem kazanmıştır. 1974 yılında dünya şeker fiyatlarının tarihi zirveleri görmesinin ardından ABD yüksek früktozlu mısır şurubu (HFCS) üretimine başlamıştır. Bu gün dünyada önemli bir şeker muadili ürünler sektörü oluşmuş durumdadır. Ancak şeker üretimindeki dengenin korunması adına, bütün dünyada bunların üretimine sınırlamalar getirilmektedir. Daha çok işlenmiş gıda endüstrisinde kullanılan bu ürünler, perakende sektöründe faaliyet gösteren ÇUŞ'ların özellikle tercih ettiği bir ürün olarak da karşımıza çıkmaktadır. Eşdeğeri şekerle göre daha ucuz olan yüksek früktozlu mısır şurubu (HFCS) ve nişasta bazlı şeker üretimi hemen her yerde kotalara bağlıdır. İnceleme alanımızın fazla genişlememesi adına şeker kamışı ve şeker pancarı üzerinde durmayı daha uygun buluyoruz.

Şeker üretiminde değer zincirinin oluşumu, iki farklı zincir olarak ele alınabilir. Bunlardan biri, şekerin nihai ürün olarak ortaya çıktığı şeker üretimi değer zinciridir. Bu zincirin oluşumunda buraya kadar bahsettiğimiz birçok nedenden dolayı, korumacı bir yapı bulunmaktadır. Diğer zincir ise, şekerin girdi olarak kullanıldığı ve nihai ürünü işlenmiş gıdaların oluşturduğu değer zinciridir. Daha çok perakende sektöründe faaliyet gösteren marketlerin pazarladığı bu ürünlerde her zaman olduğu gibi en fazla katma değer yaratıldığı alan, ürünün pazarlama safhasında gerçekleşmektedir. Bu nedenle, kârlarını artırmak isteyen marketler zincirleri, hükümetler üzerinde daha ucuz şeker için baskı oluşturabilmektedir. Bu marketlerin uluslararası faaliyet gösteren ÇUŞ'lar olması, değer zincirinin küresel boyuta taşınmasını sağlamaktadır. Pazarlama faaliyetlerini kapsayan bir dikey ya da yarı dikey entegrasyonla, korumacı politikaların uygulandığı şeker gibi ürünlerde de yüksek kârlar elde edilebilmektedir. Politika konusundan bahsederken

---

⁶⁵⁵ Roy A.Ballinger, a.g.k., s. 8.

üzerinde durduğumuz gibi; ürünün üretim safhalarından tüketimine kadar olan safhaların toplamında çıkarı bulunan bütün unsurların çıkarlarının dengesi söz konusudur. Bu denge üretici için olduğu kadar tüketici için de önemlidir. Ancak ÇUŞ'ların devreye girmesi ile, korumacı politikalarla çıkarları nispeten korunabilen üreticiyi bir kenara koyarsak, tüketici aleyhine söz konusu dengenin bozulması durumu ortaya çıkmaktadır.

Şeker üretimine ilişkin DZA, çok çeşitli maksatlarla ve farklı faaliyet alanlarını kapsayacak şekilde yapılabilmektedir. Bazı araştırmalar, maliyet ve ürün kaybına yol açan lojistik üzerinde yoğunlaşırken, bazıları enerji tüketimi üzerine yoğunlaşabilmekte, bazıları da pazarlamayı bir çalışma alanı olarak görebilmektedir. Özellikle yapısal anlamda dikey entegrasyon, faaliyetlerin eşgüdümünü kolaylaştıran bir faktör olmaktadır. Ancak genellikle sözleşmeli üretim yapıldığı dikkate alındığında, bunu yarı dikey entegrasyon olarak adlandırmanın daha doğru olacağını düşünebiliriz. Sonuç olarak bu alanda yapılan DZA, uygulama alanı olarak işletmecilik tekniklerinin uygulandığı bir faaliyet olarak değerlendirilebilir. Ama bulguları, kamu yönetiminin kâr amaçlı şirketler tarafından kuşatıldığı bir yönetim yaklaşımının zemininde ele alınır. ÇUŞ'ların politika yapım sürecindeki etkilerinin boyutları, yönetim sürecindeki etki mekanizmalarının etkinliği ile artar.

Günümüzde gıda sektörünün en önemli sorunu olan pazara erişim sorunu, perakende sektöründeki marketlerin gittikçe artan orandaki hegemonyası altında büyümeye devam etmektedir. Bu sorunun büyümesi, marketlerin pazarlık şansını ve üretici üzerindeki baskısını artırırken, üreticinin kârında sürekli bir azalmaya yol açtığını söylememiz yanlış olmayacaktır. Şeker konusunda iki farklı durumdan söz edebiliriz. Bunlardan biri, marketlere nihai ürün olarak ulaşan paketlenmiş şekerin yarı dikey entegrasyon sürecinde pazarlama aşamasında üreticinin de pay sahibi olduğu yapıdır. Türkiye'de "Balküpü" markasıyla satılan şekerin zaman içerisinde yarı dikey entegrasyonu sağlayarak kendi fabrikasına sahip olması, buna örnek olarak gösterilebilir. Diğeri ise, şekerin marketin talepleri ile uyumlu şekilde marka basılarak fabrikadan alınması ve marketlerde satılmasıdır. Her iki usulde de pazarlama aşamasında ortaya çıkan katma değer yüksek olduğunu

söyleyebiliriz. Bir anlamda küresel ticaretin hizmet sektörüne verdiği ağırlık, perakende şeker ticaretinde de geçerlidir. Bu durum üretimin gittikçe değerini kaybettiği bir anlayışın da sonucudur aslında. Şeker sektörü özelinde ele aldığımızda, uygulanan destekler nedeniyle diğer tarım ürünlerine göre oldukça iyi bir gelir düzeyi olan üreticilerin, destekler azaltıldığında ya da tamamen kaldırıldığında verecekleri karar, üretimi devam ettirmek olmayacaktır.

B. Dünya Ticaretinde Dengeler ve Şeker Ticaretinin Serbestleştirilmesi

Dünya sistemleri bağlamında ele aldığımızda, diğer metalar için geçerli olan gelişme süreci, şeker için de benzerlikler göstermektedir. Ancak tek fark, şekerin çok farklı yollardan ve çok geniş coğrafyada elde edilebilir olması nedeniyle, küresel boyutunun, oligopol ya da monopolleşmeye çok fırsat vermemesidir. Ancak ülke içindeki yapılar, kapitalizmin gelişme yasalarına aykırı bir yol izlememektedir. Dünyanın birçok yerinde iç piyasalar bağlamında şeker üretiminde monopol ya da oligopol yapılar söz konusudur. Bunun için verilebilecek örneklerden biri, ABD'nin Küba ile olan şeker ticaretinden bir kesit olabilir. Öncesi ve sonrasıyla, emperyalizmin iç yüzünü sergileyen olayların gelişimini incelemek yerinde olacaktır.

ABD 1823'te Monroe Doktrini ile Avrupa'nın Amerika kıtasındaki toprakları kolonileştirmesini ve buralara müdahalesini kabul etmeyeceğini (İspanya'nın Küba'daki kolonisi hariç) deklere etmiştir. Küba'da bağımsızlık hareketlerinin yoğunlaştığı 1897 yılında, ABD bir gemisini (USS Maine) vatandaşlarını korumak bahanesiyle bölgeye göndermiştir. Geminin büyük bir patlama sonucu batmasının ardından, ABD gemideki patlayıcının dışarıdan bir etkiyle patladığı sonucuna varırken, İspanya'nın araştırmaları tam aksini göstermektedir. Bu olay savaşın ateşleyicisi olmuş ve ABD İspanya savaşı 1898 yılının 21 Nisan günü ABD tarafından ilan edilmiştir. Yaklaşık dört ay kadar Filipinler, Porto Riko, Guam, Küba gibi birçok farklı cephede süren savaşın sonunda İspanya yenilmiş ve 19.YY başında Napolyon savaşları ile düşüşe geçen İspanya İmparatorluğu sona ermiştir. Farklı kaynaklarda farklı değerlendirmeler yer alsa da, bu savaşın ABD'ye yarı kürede "yanki

materyalizmi”nin kapılarını açtığı da savunulabilmektedir.⁶⁵⁶ Olayın Kübalı yurtseverler tarafından değerlendirmesi, ülkenin bir emperyal gücün hegemonyasından farklı bir emperyal gücün hegemonyasına girmesi olmuştur. Şimdi olayın şekerle ilgili boyutuna bakalım. Savaşın öncesinde ve sonrasında Küba, Porto Riko ve Filipinler’in yıllık şeker üretim miktarları Tablo 2.12’de verilmiştir. (Değerler bin tondur.)

5 Yıllık Ortalama	Küba	Porto Riko	Filipinler
1881-1885	626	87	189
1886-1890	733	70	186
1891-1895	1061	63	287
1896-1900	313	61	135
1901-1905	1065	141	110
1906-1910	1564	282	146
1911-1915	2548	390	358

Tablo 2.12 İspanya-ABD Savaşı Öncesi ve Sonrası Şeker Üretimi.

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 15.

Küba’nın bağımsızlığını kazanma sürecindeki karışıklıkların üretimde yol açtığı sorunlar, Tablo’da görülen rakamlara da yansımıştır. Ancak olayın bir başka boyutu vardır. 1898 sonrasında Amerikan yatırımları Küba’yı tam olarak ezmiştir. 1894’te 50 milyon dolar olan yatırımlar, 1906’da 200 milyon, “büyük çöküş”ün yaşandığı 1929’da 1,1 milyar dolar civarındadır. 1905 yılına kadar 13.000 Kuzey Amerikalı Küba’da toprak edinmiş ve ülke topraklarının yaklaşık %60 kadarı ABD’li özel kişiler ve şirketler tarafından alınmıştır. ABD’lilerin sahip olduğu fabrikalarda işlenen şeker kamışının oranı 1906’da %15 iken, 1920’de %48, 1928’de %75 olmuştur.⁶⁵⁷ Bu tarihler, Küba’dan yapılan şeker ithalatının da benzer biçimde artış gösterdiği yıllardır. 1926’da ABD tüketiminin %58’i, Küba’dan yapılan ithalatla karşılanmaktadır. Küba’nın

⁶⁵⁶ Allen Wells, “Did 1898 Mark a Fundamental Transformation for the Cuban Sugar Industry?”, *Paper presented at the Latin America and Global Trade conference*, Stanford University, Stanford, California, (November 16-17) 2000, s. 3 (1-27), <http://eh.net/XIIICongress/cd/papers/59Wells112.pdf>, 10.03.2010.

⁶⁵⁷ A.k., s. 5. Bir başka tahmine göre 1927’de Küba’da şekerin %62’sinin tamamen Amerikalıların sahip olduğu fabrikalarda işlendiği belirtilmektedir.

toplam ihracatının 5,225 milyon ton olduğu bu yılda ABD'ye yapılan ihracat 4,280 milyon ton olmuştur.⁶⁵⁸ Yani Küba ihracatının büyük bir bölümünü ABD'ye gerçekleştirmektedir. Küba ihracatının yaklaşık %72'sini oluşturan şekerin ABD pazarındaki payı 1900'de %15 iken, 1922'de %65'lere kadar çıkmıştır.⁶⁵⁹ Porto Riko ve Filipinler'e aynı dönemlerde ABD'den sermaye ihracı söz konusu olsa da, Küba ile karşılaştırıldığında çok düşük kalmaktadır. Elbette şeker ABD şirketleri denetimindeki tek alan değildir. Demiryolları ABD ve İngiliz hâkimiyetindedir. Daha önemlisi 1920'lerin başında adanın toplam mevduatının %75'i ABD ve Kanada bankalarında.⁶⁶⁰ 1960'da Küba belki de ikinci bağımsızlık savaşını verdiğinde ABD'nin buna tepkisinin bir boyutunun Küba şekerine ambargo uygulamak şeklinde olmasına şaşdırmamak gerekmektedir.

ABD kendi ülkesi içinde sosyal yapıyı önemli bir veri olarak kabul ederken sermaye ihracı ile kontrol altına aldığı yerlerde böyle bir kaygısı bulunmamaktadır. ABD'de 1890 yılında çıkarılan "*Sherman Act*", anti-tröst bir yasa olması nedeniyle önemlidir. 1880-1890 yılları arasında ABD'de 17 sektörün monopol özellikleri göstermeye başlamasıyla, çiftçilerin itirazları yükselmeye başlamıştır. Bu sektörler arasında şeker de vardır. Her ne kadar tröstleşmenin yaşandığı 1880-1890 yılları arasında şeker üretiminin, %75 büyüdüğü iddia edilse de⁶⁶¹, tröstlerin ve monopollerin tek olumsuz sonucu fiyat konusundaki kontrolsüzlük değildir. Küçük üreticilerin pazarla olan irtibatının kesilmesi ve bu irtibatı dolaylı olarak sağlayan tröstlerin gelirden daha büyük pay alarak gelir dağılımını bozması, bunun sonucunda da sosyal yapının bozulması, tröstlerin ve monopollerin en önemli etkisi olarak görülebilir. Bu durum özellikle tarım sektöründe daha belirgin bir hal alır. Pazara ulaşım şansı kısıtlanan üretici, tamamen ürününü kendinden almak isteyen tüccara mahkûm hale gelir. Fiyatların belirlenmesinde piyasa kurallarının işlenmesi, bu eşitsiz durumu üretici aleyhine daha da derinleştirir. ABD bir yandan söz konusu dönemde anti-tröst yasalar çıkarırken, diğer

⁶⁵⁸ Roy A. Ballinger, a.g.k., s. 25.

⁶⁵⁹ Allen Wells, a.g.m., s. 5.

⁶⁶⁰ A.k., s. 6.

⁶⁶¹ Thomas J. Dilorenzo, "The Origins of Antitrust Rhetoric vs. Reality", www.cato.org/pubs/regulation/regv13n2/reg13n2-dilorenzo.html, 10.06.2010.

tarafından, sosyal yapısını umursamadığı Küba'ya yatırımlarda bu duyarlılığı göstermemiştir. Sermaye ihracında (zincirlerini tuttuğu bir köpeği serbest bırakan sahip gibi) şirketlerini serbest bırakmıştır. Allen Wells, Cesar Ayala'dan yaptığı alıntıyla bunu şöyle tanımlıyor;

“Amerikan Şeker Krallığı'nda dikey entegrasyon olgusunun eğilimi ve sahipliğin merkezileşme boyutu, önceden benzeri görülmemiş ölçüdedir...dev ABD şeker fabrikaları bütün adayı işgal etmiş, her yerde şeker üretimi ve şeker kamışı tarımının örgütlenmesini ve ölçeğini dönüştürmüştür...ABD'nin emperyal bir güç olarak Karayipler'de ortaya çıkışı, rafinericilere pahalı ekonomik güçlerin serbest bırakılabileceği yeni bir politik yapı vermiştir.”⁶⁶²

Aslında ABD'nin emperyal güç kazanmaya başladığı savaşın günümüzde yaşananlarla benzerliğini kurmak da mümkündür. Kaynakları sömürülecek olan topraklara girebilmek için bir bahane yaratılır ve sonrası askeri gücün desteğinde gerçekleşir. Bugün halen 11 Eylül'ün ABD'nin bilgisi dâhilinde olduğu konusu, çeşitli platformlarda tartışılmaktadır. ABD'nin NATO'yu da kullanarak Afganistan'a girişinin ardından bu ülkede 1 trilyon dolar değerinde maden yatakları bulunduğu açıklanması⁶⁶³ da bu tezi destekleyen bir olay olarak tarihteki yerini almıştır.

AB ve ABD'de uygulanan şeker politikalarında liberalleşme yönünde küçük adımlar atılsa da, bunlar dünya piyasalarını alt üst edecek boyutta olmamaktadır. AB şeker reformu da bunun öncülerinden bir olarak görünmektedir. Ancak dünyada bu alanda liberalleşme yönünde atılan adımlar, dünya şeker fiyatlarının yükselmesine neden olmaktadır. Bu mekanizma şöyle işlemektedir. AB'nin kotaları düşürerek net ihracatçı konumunu kendine yeterlilik yönünde değiştirmesi, dünya şeker üretiminin düşmesi anlamına gelmektedir. Diğer taraftan dünya tüketimi her yıl artmaktadır. Üretimin tüketimi karşılayamadığı noktada stoklar azalmaya başlamaktadır. Bu durum öncelikle borsalardaki spekülasyon hareketleri tetiklemektedir. Ardından dünya fiyatları yükselme eğilimine girmektedir. Fiyatların yükselmesi, en çok ihracat yapan ülkeleri sevindirmektedir. Ama bu tarz bir serbestleşme, sadece merkez ülkelerin izin verdiği ölçüde

⁶⁶² Allen Wells, a.g.m., s. 7.

⁶⁶³ <http://www.hurriyet.com.tr/ekonnet/15016061.asp>, 21.09.2010.

gerçekleşmektedir. Temel belirleyici de merkezin çıkarlarının korunması olmaktadır. Bu durumda şeker ticaretinde iki farklı düzlem oluşmaktadır. Bunlardan biri, ülkelerin kendi çıkarları doğrultusunda ve ölçüsünde eklemledikleri küresel ticaret, diğeri ise ülke içerisinde gerçekleşen ticarettir. Küresel boyuttaki ticaretin ölçeği ve şekli belirli dengeler üzerinde şekillenmiş olmakla birlikte, ülke içindeki ticarete farklı bir yapı söz konusudur. Doğrudan yabancı yatırım yoluyla ülkeye giriş yapan ÇUŞ niteliğindeki marketlerin perakende satış yaparak şeker üzerinden kâr elde etmesi, AYDZ şeklinde, ülke içinde üretilen ürünün pazarlamasını yaparak üretilen katma değerden pay almalarını sağlamaktadır. Bu da iki şekilde olmaktadır. Ya sadece basit paketleme tesisi ile paketlediği ürünü satmakta, ya da daha farklı ambalajlama ile daha yüksek fiyata satış yapabilme imkânı yaratmaktadır.

Ülke içinde şeker ticaretindeki yapılar, kapitalizmin gelişme yasalarına uygun bir çizgi takip etmektedir. Bunun örneklerinden biri, Brezilya'da yedi şirketin bir araya gelerek oluşturduğu pazarlama şirketi "Crystalsev"dir. Brezilya'da yaklaşık 12 milyar dolarlık bir şeker zincirinden söz edilmektedir ve bu zincirin 1 milyar doları tarımsal girdi sağlayıcılar, 3 milyar doları çiftlik üretimi, 1,2 milyar doları şeker fabrikaları, 3 milyar doları dağıtım ve pazarlama, 2,8 milyar doları vergi oluşumu olarak ortaya çıkmaktadır.⁶⁶⁴ Basit bir hesapla dağıtım ve pazarlamanın pastadan aldığı pay %25 oranındadır. Bu oran ülkeden ülkeye değişiklik gösterse de yaklaşık olarak bu düzeydedir. Ancak perakende satışta farklı şekillerde paketlenen ürünlerin, fabrika çıkışının iki katına satılabildiği de bilinmektedir. Bu bir ölçüde ülkedeki pazarlama sektörünün ne kadar geliştiği ile ilgilidir.

Brezilya'da 2000 yılında 315 milyon ton şeker kamışı işleyen 308 şeker fabrikası, 12 milyon litre alkol ve 15 milyon ton şeker üretirken 2 milyar dolar ihracat girdisi sağlamış ve 1,5 milyon kişilik doğrudan istihdam yaratmıştır.⁶⁶⁵ Şeker kamışında pancardan farklı olarak, kamışın kalan kısımlarını yakıp kendi enerjisini elde edebilen fabrikalar da mevcuttur. Kamıştan üretilen yan

⁶⁶⁴ Marcos Fava Neves, et al., "Strategic Alliance in The Sugar Chain: The Case of Crystalsev", <http://www.markestrat.org/uploads/file/PUBLICACOES/ACI010.pdf>, 17.06.2010.

⁶⁶⁵ A.k., s. 2.

ürünler; alkol, küspe (enerji üretiminde kullanılmaktadır), selüloz hamuru, maya gibi birçok sanayi için girdi olarak kullanılabilen ürünlerdir. Bunların her biri, farklı sektörleri besleyen ürünler olarak büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle de şeker Brezilya'nın ticaret dengesinde oldukça önemlidir. Brezilya şeker üretiminin yaklaşık %8 kadarını (1,2 milyon ton şeker, 965 milyon litre alkol) üreten yedi firma, stratejik ortaklık oluşturma amacıyla, 1997 yılında Crystalsev firmasını kurmuşlardır.⁶⁶⁶ Düzenli bir ürün tedariki sağlayan bu stratejik ortaklık, şekil olarak olmasa da, kuruluş amacı ve faaliyet alanı açısından bakıldığında kartel benzeri bir yapıdır. Şeker pancarı için kurulan fabrikaların kurulum maliyetinin yüksek olması nedeniyle, sayıları şeker kamışı için kurulan fabrikalardan görece daha azdır. Örneğin AB bünyesinde 70 şeker şirketi ve 203 şeker fabrikası bulunmaktadır.⁶⁶⁷ Bu yapısı nedeniyle de tamamen piyasa kurallarının işlediği bir sektörden söz etmek asla mümkün olamayacaktır. DTÖ'nün bu alanda ticaretin liberalleşmesinden anladığı, yabancı yatırımların ülkenin şeker fabrikalarını kontrol edebilmesidir. Bu gerçekleştikten sonraki aşama, karşılıklı bağımlılığın ÇUŞ'lar eliyle yaratılması ve küresel ticaretin bu bağımlılık çerçevesinde yürütülmesidir. Tarımda monokültür yaklaşımı öne çıkarmanın temel gerekçesi de budur. Ülkelerin kendi kendine yeterliliği bu bağlamda asla istenmeyen bir durumdur. Bunun için ileri sürülen görüş, uluslararası uzmanlaşmanın getirdiği mukayeseli üstünlüğün kalkınmayı sağlayacağı görüşüdür. Ama bu görüş, pazara erişimin nasıl kısıtlandığından, tarımsal üretimin nasıl bağımlı bir sürece dönüştürüldüğünden bahsetmez. Yani mukayeseli üstünlük sağlayacağı iddia edilen monokültür tarımsal üretim, aslında o ülkenin üretimi olmaktan çıkmıştır. Sadece toprakları ve emeği kiralanmıştır. Bütün olan biten budur. Şekerde bunun yapılabilmesi için şekerin dünyadaki ticaretini tamamen serbestleştirmek önemli bir adımdır. Bir diğer önemli adım ise, özelleştirmelerdir.

---

⁶⁶⁶ A.k., s. 5.

⁶⁶⁷ European Commission, *European Sugar Sector: A long Term Competitive Future*, (September 2006), p.3.2. http://ec.europa.eu/agriculture/capreform/sugar/infopack_en.pdf, 23.09.2010.

Dünyada şeker ticaretinin sürekliliğini sağlayan temel unsur tüketimdir. Tarihsel süreçte tüketimi artırıcı uygulamaların nasıl ülkelerin şeker politikasını oluşturduğundan bahsetmiştik. Tüketimdeki çeşitliliğin geldiği noktaya ilişkin olarak (AB'nin 15 ükeli olduğu dönemde) yapılan bir araştırmaya göre; tüketim %30 doğrudan, %21 içecek olarak, %15 şekerleme, %12 bisküvi ve kalan kısmı da günlük çeşitli gıdalar ile gıda dışı kullanımlardan oluşmaktadır.⁶⁶⁸ Gıda dışı kullanıma örnek olarak ilaç sanayi verilebilir. Şekerin ilaç sanayisinde kullanımı, tıbbi açıdan bir devrim niteliğinde gelişme göstermiştir.

Beslenmede çok önemli yer tutan karbonhidratların en kolay sağlanabildiği kaynak olan şekerin tüketim artışının 1990'larda geldiği nokta, şekerin politik değerini vurgulaması açısından da önemlidir. Ek-2.2'de II. Dünya Savaşı öncesi ile 1962 ve 1993'de kişi başına tüketim artışının ülkelere göre durumu verilmiştir. Yine 1993'de kişi başına tüketimi en az ve en çok olan ülkeler, Tablo 2.13'de görülmektedir.

Kişi Başı Tüketim En Yüksek Ülkeler (kg.Ham değer)			Kişi Başı Tüketim En Düşük Ülkeler (kg.Ham değer)		
1	Cebelitarık	77,5	1	Mrk.Afrika Cum.	1,1
2	Svaziland	77	2	Burma	1,2
3	Singapur	73,2	3	Ruanda	1,5
4	Küba	73,1	4	Kamboçya	1,6
5	Kosta Rika	60,5	5	Nepal	1,9
6	Fiji	60,2	6	Gine Bissau	1,9
7	İzlanda	57,7	7	Brundi	2
8	İsrail	57,1	8	Laos	2,2

Tablo 2.13 1993 Kişi Başı Tüketimi En Az ve En Çok Ülkeler.

Kaynak: A.C.Hannah, Donald Spence, a.g.e., s. 12,13.

Kişi başına tüketimin en az olduğu ülkelerin ortak özelliği, beslenme sıkıntısının en çok görüldüğü ülkeler olmalarıdır. Kişi başına tüketim dünyadaki dengeleri göstermek için tek başına yeterli bir veri sağlamamaktadır. Genel dünya tüketimine bakıldığında sürekli artan dünya tüketiminin, 2009/2010 dönemi için 153 milyon ton (beyaz şeker eşdeğeri) olduğu görülmektedir. Buna karşılık düşük kalan üretim rakamları (aynı

⁶⁶⁸ A.k., s. 1.2.

dönem için 144 milyon ton), dünyadaki stokların azalmasına ve fiyatlarda artışa neden olmaktadır. Dünya üretiminin yaklaşık 4/5'i kamıştan elde edilmeye başlandığı günümüzde, pancardan şeker üreten ülkelerin korumacı önlemleri yükselen fiyatlarla beraber daha çok anlam kazanmaktadır. Genellikle dünya üretiminin yaklaşık 1/3 kadarı uluslararası ticarete konu olmaktadır. Yani üretilen şekerin 2/3 kadarı iç tüketime sunulmaktadır. Bu durum, küresel sermayenin iç ticaretten yararlanması için çaba göstermesi sonucunu doğuran önemli bir etkidir. Burada bahsettiğimiz, marketlerin raflarında görmeye alışık olduğumuz şekerin fabrika çıkış fiyatı ile market rafındaki satış fiyatı arasındaki farkın nereye gittiğidir. Bunun ayrıntılarını şeker fiyatlarını incelerken ele almak üzere bir kenara bırakırsak, dünya ticaretindeki dengelerin nasıl oluştuğunu rakamlar üzerinden görmeye devam edebiliriz. Dünyada son dönemde kamış şekerinin pancar şekerinin payını azaltmasının nedenlerini incelediğimizde; DTÖ'nün ticareti serbestleştirme yönündeki baskısının ülkeleri kendine yeterlilik politikasına yöneltmesi, dünyada baskın olan neo-liberal politikaların tarımsal üretime verilen desteklerin "piyasayı bozucu" etki yaptığı yönündeki sav üzerine kurulması, kamu kaynaklarının "verimli ve etkili" kullanılması yönünde ulusal ve uluslararası düzeyde oluşan baskıların tarımsal ürün desteklemelerini azaltması gibi etkenler görebiliriz. Özellikle 2004 Temmuz ayında Cenevre'de imzalanan çerçeve anlaşma ile en çok korunan şekerde uygulanan gümrük tarifelerinde önemli indirimler yapılması konusunda alınan kararlar, takip eden dönemde pancar şekeri üretiminin azalmasında çok önemli bir rol oynamıştır. Bu durum, dünyanın en büyük üreticisi olan Brezilya'nın pazardaki konumunu güçlendirmiş ve üretimini artırmasını sağlamıştır. Bununla birlikte ham şeker ithalatının artması sonucu ortaya çıkmış ve rafine etme işleminin şeker değer zincirleri içerisindeki ağırlığı da artmıştır. Tablo 2.14'te Doha görüşmeleri yapılabildiği kadar olan dönemdeki şeker pancarı ve şeker kamışından üretilen şekerin dengesi verilmektedir. Tablonun devamında sonraki yılları içeren veriler de sunulmuştur. Böylece anlaşmanın şeker üretimi üzerine etkisini kısmen de olsa görmek mümkündür.

Ürün Yılı	Dünya Şeker	Pancar	Kamış	Pancar	Kamış
-----------	-------------	--------	-------	--------	-------

	Üretimi	Şekeri	Şekeri	%	%
1992/1993	103.349	35.907	67.442	34,74	62,26
1993/1994	101.940	36.726	65.214	36,03	63,97
1994/1995	107.480	32.486	74.994	30,23	69,77
1995/1996	113.406	33.831	79.575	29,83	70,17
1996/1997	113.913	35.005	78.908	30,73	69,27
1997/1998	116.915	35.380	81.535	30,26	69,74
1998/1999	122.720	33.981	88.739	27,69	72,31
1999/2000	125.143	34.498	90.645	27,57	72,43
2000/2001	120.166	33.664	86.502	28,01	71,99
2001/2002	125.266	30.375	94.891	24,25	75,75
2002/2003	137.447	34.300	103.147	24,96	75,04
2003/2004	132.453	31.815	100.638	24,02	75,98
2004/2005	132.056	34.592	97.464	26,19	73,81
2005/2006	135.430	35.456	99.974	26,18	73,82
2006/2007	153.448	33.793	119.654	22,02	79,30
2007/2008	156.299	32.361	123.938	20,70	79,30

Tablo 2.14 Dünya Pancar ve Kamış Şekeri Üretimi (Bin Ton Beyaz Değer)

Kaynak:Şeker Kurumu 2004 Yılı Faaliyet Raporu, s. 13. (Son yıllar sonraki raporlardan alınmıştır.)

Özellikle AB'nin net ihracatçı konuma geçtiği 1976 yılından 1992 yılına kadar dengede çok büyük bir değişim olmamıştır. Ancak 1992 yılı Uruguay Turu Görüşmelerinin sonuçlandığı yıldır. Bundan bir yıl sonra AB'nin taahhüt ettiği indirimlere esas olacak değer belirlendiği yıl, pancar üretiminde önemli bir artış görülmektedir. Ancak Doha'ya gelene kadar oran 3/4 kamış lehinedir. Günümüzde bu oran 4/5 olarak kamış lehine gelişmiş durumdadır. Bu gelişmeye karşılık dünya tüketiminin kıtalara göre artışına bakıldığında, 1999/2000 ile 2003/2004 dönemleri arasında Afrika'nın tüketimi %17,2 artarak 13.646.000 ton olurken, Asya'nın tüketimi %16,8 artışla 59.629.000 ton olmuştur. Aynı dönemde Avrupa'da artış %4,1, Kuzey ve Orta Amerika'da %3,2, Güney Amerika'da %7,67, toplamda dünya tüketimi de %10,8 artmıştır.⁶⁶⁹ Artışlara rağmen Afrika'da kişi başına tüketim 14 kg. ile (kişi başına tüketimi 35,3 kg olan) Avrupa'nın yarısına bile yaklaşmamıştır.

⁶⁶⁹ Şeker Kurumu, 2004 Yılı Faaliyet Raporu, s. 24'te verilen değerlerden hesaplanmıştır.

Benzer şekilde en yüksek tüketim miktarına sahip Asya'da artışa rağmen kişi başına tüketim ancak 16,8 kg. olabilmiştir. Bu sonuçlar, beslenme alışkanlıklarının yanında en ucuz karbonhidrat kaynağı olarak şekere ulaşan halkların dünya üzerindeki dağılımını da vermektedir. Günümüzde gıda krizlerinden en çok etkilenen bölgelerde şeker tüketiminin daha çok artmış olması, küresel ticaret açısından düşünülmeye gereken bir tablodur. Gıdayı ticari bir meta olarak görenler bu krizlerden hiç etkilenmezken, dünyanın diğer tarafında beslenme alışkanlıkları zorunluluklarla şekillenmektedir. Burada sorulması gereken soru, gıdaya erişim bir insan hakkı mıdır? Bizim düşüncemiz kesinlikle böyle olduğudur. Dünya kapitalist sistemine eklenen ülkeler açısından bu sorunun irdelenmesi mümkün görünmemektedir. Bizim savunduğumuz, bütün sorunların temelinde tarımda kapitalist üretim tarzının etkili olmasının yattığıdır. Kapitalist üretim tarzı metalaşmayı zorunlu kılar. Dolayısıyla tutarlı olmak açısından, eğer dünyada gıda sorununu eleştiriyorsak, öncelikle eleştirmemiz gereken kapitalist üretim tarzı olmalıdır.

Dünyada dengelerin oluşumunda önemli bir paya sahip olan AB, Doha görüşmeleri sonrasında 2005 Aralık ayında Hong Kong Bakanlar Konferansı'nda 2013 yılına kadar bütün ihracat desteklerini sıfırlayacağını taahhüt etmiştir. Bu kapsamda tedrici olarak üretim ve kotalarında azaltmaya giden AB'nin boşalttığı alanı doldurmaya hazır olan ülke Brezilya olarak görülmektedir. Fiyatların çok yükselmesi durumunda Brezilya'nın etanol üretiminden şeker üretimine geçiş yapması beklenebilir. Bu durumda pancar üreticisi ülkeler için kendine yeterlilik politikasının kısa dönemde değişmesi de beklenmemelidir. AB bu gelişmeler ışığında, 2006 yılında "Şeker Reformu"nu uygulamaya koymuştur. Bu reformun ana amacı, dünya fiyatlarının çok üzerinde desteklenen pancar şekeri üzerindeki destekleri azaltmak ve kendine yeterlilik politikasına yönelmek olarak özetlenebilir. Reformun uygulamaya konulmasıyla birlikte 2006 yılında 6,1 milyon ton olan ihracat, 2007 yılında 1,3 milyon ton düzeyinde kalmıştır.⁶⁷⁰ Tablo 2.14'te verilen üretim rakamları 2009 yılından itibaren düşerek, tüketimin altında

---

⁶⁷⁰ Şeker Kurumu, 2007 Yılı Faaliyet Raporu, s. 19.

gerçekleşmeye başlamıştır. Bunun sonuçlarından yukarıda ayrıntılı olarak bahsettik.

Günümüzde tüketimle üretim arasında kurulması güç bir denge vardır. Dengeyi kurmanın güçlüğü, tüketimden ziyade, üretimin planlamasının çok çeşitli faktörler tarafından etkilenmesi nedeniyle kesin olarak yapılamamasıdır. Dünyanın en büyük üreticileri olan Brezilya ve Hindistan'daki mevsimsel koşulların değişkenliği, bütün hesapları altüst edebilmektedir. İhracatçı konumda olan bir ülke bir anda ithalatçı olabilmektedir. Tablo 2.15'de verilen 2008/2009 dönemi ihracat ve ithalat rakamları, bu değişkenliği de göz önüne alarak değerlendirilmelidir.

İHRACATÇI ÜLKELER (1000 Ton, Beyaz Değer)		İTHALATÇI ÜLKELER (1000 Ton, Beyaz Değer)	
Brezilya	22.060	Hindistan	3.220
Tayland	4.588	ABD	2.645
Avustralya	3.173	Endonezya	1.876
Fransa	1.965	BAE	1.777
BAE	1.585	Rusya	1.713
Guatemala	1.356	Güney Kore	1.517
Meksika	1.251	İngiltere	1.417
Almanya	944	Malezya	1.376
Güney Afrika	764	Suudi Arabistan	1.349
Küba	672	Nijerya	1.251

Tablo 2.15 Dünya İhracatçı ve İthalatçı Ülkeleri 2008/2009.

Kaynak: Şeker Kurumu 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 8.

Brezilya'nın dünya şeker ticaretinde hâkimiyeti çok nettir. Ancak 2006 yılında uygulamaya konulan AB Şeker Reformu kapsamında üretim düşmesine rağmen, en büyük 10 ihracatçı içinde Almanya ve Fransa'nın yer alması dikkate değer bir konudur. Fransa ve Almanya, bütün kısıtlamalara rağmen, AB'nin kota dışı en çok üretim fazlası veren ülkeleridir. Ama bu iki ülkenin ihracatçı olmalarındaki temel etken, AB'nin aynı zamanda EBA ve ACP gibi anlaşmalar kapsamında dışarıdan aldığı ham şeker rafine ederek ihraç etmesidir. Rafine şeker ile ham şeker fiyatları arasındaki makasın sürekli

açılma eğiliminde oluşu, şeker üretiminde de küresel üretim sisteminin yapısına uygun bir görüntü vermektedir. Değer zincirleri bağlamında ele aldığımızda rafine işleme ve pazarlama, satış fiyatının yarısına yaklaşabilmektedir. Hatta bazı durumlarda bunu geçebilmektedir. Benzer bir durum Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) için de geçerlidir. Hem en büyük 10 ihracatçı hem de en büyük 10 ithalatçı arasında bulunan BAE, Tablodaki değerlere baktığımızda net ithalatçı konumundadır. Bunun anlamı şudur; BAE kurduğu rafinerilerde ithal ettiği ham şekeri işlemekte ve kendi ihtiyacının fazlasını ihraç etmektedir.

En büyük tüketim ele alındığında, iki farklı değerlendirme söz konusu olmaktadır. Bunlardan birine göre ülkenin yıllık tüketimi, diğerine göre de kişi başı yıllık tüketim değeri esas alınmaktadır. Tablo 2.16'da iki değerlendirme kapsamında tüketim değerleri verilmiştir.

Ülke	Tüketim (Bin Ton)	Ülke	Tüketim (Kişibaşı Kg./Yıl)
Hindistan	22.540	İsrail	70,9
Çin	14.119	Fiji	60,1
Brezilya	11.824	Brezilya	59,5
ABD	8.777	Singapur	58,2
Rusya	5.488	Küba	57,4
Meksika	4.859	İsviçre	56,5
Endonezya	4.838	Avustralya	56,5
Pakistan	4.200	Trinidad/Tobago	55,9
Almanya	3.232	Kosta Rica	54,8
Mısır	2.495	Guatemala	53,5

Tablo 2.16 Dünyanın En Büyük Şeker Tüketicileri 2008/2009.

Kaynak: Şeker Kurumu 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 8.

Tablo 2.15'te Hindistan en büyük ithalatçı olarak görünmektedir. Bunun sebebi, aynı zamanda en büyük tüketici olan Hindistan'ın söz konusu dönemde muson yağmurlarının yetersizliği nedeniyle tüketimini karşılayacak üretim rakamına ulaşamaması olmuştur. Bir diğer dikkat çekici nokta, şeker üreticisi ülkelerin aynı zamanda kişi başına tüketim oranlarının diğer

ülkelerden yüksek olmasıdır. Yalnız bu durum, yüksek üretim kapasitesine sahip merkez ülkeler için farklı görünmektedir. Diğer bir ifadeyle, yukarıda da değindiğimiz gibi, beslenme alışkanlıklarının oluşmasında, ülkedeki yüksek şeker üretimi yanında kalkınmışlık farklarının da etkili olduğunu söyleyebiliriz.

Buraya kadar şeker pancarı ve şeker kamışı ile oluşan dengeden bahsettik. Beyaz şeker eşdeğeri HFCS ve izoglukoz da dünya şeker tüketiminde bir yere sahiptir. Nişasta Bazlı Şeker olarak da bilinen izoglukoz, nişastanın parçalanmasıyla elde edilmektedir. Saflığını nişastanın parçalanma derecesi belirlemektedir. Beyaz şeker eşdeğeri olarak daha ucuz maliyetli olmaları, işlenmiş gıda sanayisinin HFCS ve izoglukoz kullanımına istekli olmalarını sağlamaktadır. Özellikle HFCS, içeceklerde sıklıkla tercih edilen bir ürün olmaktadır. Nişasta bazlı şekerler mısır, buğday ve patates gibi bitkilerdeki nişastadan elde edilmektedir. Sadece mısırdan üretilen nişasta bazlı fruktoz şurubuna (Yüksek Früktozlu Mısır Şurubu) HFCS denir ve dünyadaki nişasta bazlı şeker üretiminin büyük bölümü mısırdan üretilmektedir. 2009 yılı için dünya üretimi 12.591.000 ton kuru madde olan HFCS⁶⁷¹, pancardan şeker üreten ve üretim kotası uygulayan ülkelerde kotaya tabi bir ürün olarak üretilmektedir. Dünyada en büyük üretici, dünya üretiminin %60'dan fazlasını sağlayan ABD'dir. HFCS ise, dünyada net ithalatçı olan ABD'nin beyaz şeker eşdeğeri üretiminin büyük bölümünü oluşturmaktadır. Kendi ülkesinde diğer (pancar ve kamış) sektörlerini korumak adına fiyat desteği ve ithalat kotaları uygulayan ABD, ÇUŞ'lar vasıtasıyla başka ülkelere doğrudan yatırım yaparak ihraç ettiği sermaye ile o ülkenin şeker politikaları içerisinde HFCS üretimi yapabilmektedir. Buna örnek olarak Türkiye'de üretim yapan Cargill firmasını gösterebiliriz. Nişasta bazlı şeker üretimi Cargill firmasının Türkiye'deki faaliyet alanının çok küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Şirketin kendi internet sayfasında ticareti yapılan ürünler; mısır, buğday, buğday kepeği, arpa, soya fasulyesi, soya küspesi, soya yağı, ayçekirdeği, ham ayçiçek yağı, ayçiçek küspesi, donyağı ve pamuk olarak sıralanmaktadır. Bunun yanında Cargill, şekerleme, alkollü ve gazlı içecek sektöründe ve meyve sularında, fırıncılık ürünlerinde kullanılmakta olan tatlandırıcıları ve

---

⁶⁷¹ Şeker Kurumu 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 12.

proteinleri üretmektedir ve görüldüğü kadarıyla, tarımsal ürün ticaretindeki değer zincirleri çerçevesinde yarı dikey entegrasyonu tamamlamış bir şirkettir. Tarımsal üretimde ÇUŞ'ların yabancı yatırım stratejileri, bir ölçüde tarım sektöründe uygulanan duvarları esnetmektedir. Yarı dikey entegrasyonu tamamlayan şirket, tarımın bütün safhalarını kontrol edebilen bir konuma gelmektedir.

Çok büyük siyasi mücadelelerle dolu olan şeker tarihinde ticaretin kontrolü, gücün kontrolü ile aynı anlama gelmekteydi. Bu konuda Mintz'in söyledikleri, günümüzde çok fazla şeyin değişmediğinin bir göstergesi olarak kabul edilebilir;

“Şeker, önceleri tümüyle Karayıplı plantasyonculara bırakılmayacak kadar önemliydi. Daha sonra da, tümüyle pazarın etkilerine bırakılmayacak kadar önem kazandı. Sakaroz, ticari ve endüstriyel zenginlik kaynağı olduğu kadar, bürokratik zenginlik kaynağıydı da. Var olan ve oluşabilecek şeker pazarının büyüklüğü kavranınca, bu pazarda denetimin elde tutulması önem kazandı. Şeker, kitlesel tüketimde gizli olan muazzam gücün canlı ifadesini bulmasında bütün başka mallara öncülük etti. Bu alandaki denetim ve nihai sonuç konusunda üstlenilen sorumluluk, metropol ile sömürge arasındaki bağları belirleyen felsefenin baştan aşağı gözden geçirilmesine yol açtı. Şekeri başka bir yerden temin etmek, İngiliz kitleler için daha ucuz hale gelince ve daha ucuz fiyatla daha fazla şeker satmak İngiliz burjuvazisi için daha kazançlı olunca, İngiliz Antillerinin yazgısının belirlendiğini söylersek pek de abartmış olmayız.”⁶⁷²

Tarımsal üretimde pazara erişimi kontrol eden, neredeyse bütün süreci kontrol edebilecek güce ulaşabilmektedir. Günümüzde değer zincirleri üzerinden pazarların kontrolü, bütün zinciri yönetme gücünü ÇUŞ'lara verebilmektedir. Cargill'in ürün yelpazesine bakıldığında bu kontrolü sağlamaya yönelik dikey entegrasyon çabası kendini göstermektedir. Ancak şeker konusunda oldukça standartlaşmış bir ürün söz konusudur. Bu nedenle nihai pazarın kontrolü, perakende sektörünün eline geçme eğilimindedir. Yaklaşık %30 kadarı doğrudan tüketime konu olan şekerin bütün üretim formlarının pazarlanması, perakende sektörü için katma değer en fazla yaratıldığı safhayı oluşturmaktadır. Bu gün gıda sektörünün, “bize her

---

⁶⁷² Sidney W.Mintz, a.g.e., s. 268, 269.

istediklerini yaptırıyorlar, pazarlık güçleri ile mücadele edemiyoruz” şeklindeki yakınmalarının karşılığı, üretimin süratle değer kaybettiğinin göstergesidir aynı zamanda. Üretimin değersizleştirilmesi (aynı zamanda emeğin değersizleştirilmesi olarak da görülebilir) sürecinin ilk örneği, plantasyonlar aracılığı ile şekerde görülmüştür. Mintz’in de vurguladığı süreçte birçok plantasyon sahibi iflas etmiştir. Benzer süreç bütün küresel üretim biçimlerini etkisi altına almıştır. Ama bu noktada bir parantez açmakta yarar vardır. Bugüne kadar kapitalizmin bunalımlarının temelinde yatan sorun, üretim fazlasının nasıl eritileceği (bir anlamda pazarlama) olmuştur. Artık farklı bir safhaya geçilmiştir. Kriz pazarlamadan üretime kaydırılmıştır. Yani artık kapitalizmin krizi, bir üretim krizidir. ÇUŞ’lar bu nedenle, ya dikey entegrasyona gitmekte, ya da sermaye yatırımları açısından en az riskli bölgede faaliyet göstermeyi tercih etmektedir.

Şeker üretimi, artan tüketimle birlikte değersizleştirilmenin eşiğindedir. Ülkeler belirli oranlarda üreticiyi ve işleyiciyi korumakta ısrarcı olurlarken, diğer taraftan neo-liberal politikaların sonucunda gittikçe artan bir baskı, devletin koruma alanını daraltmak için saldırılarını sürdürmektedir. Piyasa hakimiyeti paradoksu; liberalizmin; düzenli olarak işlemesi engellenmiş bir piyasanın “kendi dinamiklerinin belirleyiciliğinin” herkes için en iyisi olacağını savunmasından kaynaklanmaktadır. En temel kuramsal düzlemde bile böylesine ciddi bir paradoksu bünyesinde barındıran liberalizmin ideolojik öncülüğe soyunmuş olması, şeker üretiminde korumacı davranmayı meşru kılacak önemli bir nedendir. Devlet açısından gözetilmesi gereken yegane denge, devletin kendi işlevleri bağlamında korumak ve gözetmek zorunda olduğu dengedir. Bu ise Mintz’in de dediği gibi, piyasanın etkilerine bırakılmayacak kadar önemlidir.

C. Dünya Şeker Fiyatları ve Bağımlılık

Tarihsel süreçte şeker fiyatlarının gelişimini ilk bölümde ayrıntılı olarak incelemiştik. Özellikle 17 ve 18.YY’lar şeker için tüketimin artışına paralel olarak üretiminde büyük bir hızla arttığı dönem olmuştur. Bu süreçte Karayipler, şeker üretiminin yoğun olduğu bir bölge olarak ortaya çıkmıştır.

Şeker tüketiminin motor gücü olduğu büyük bir ticaret döngüsü oluşturulmuş ve bu döngünün devamlılığı için üretim sürekli artırılmıştır. Köle emeğine dayalı bu üretim biçiminin artık kârlı olmaktan çıktığı 19.YY'da İngiltere köleliği kaldırmıştır. Köleliğin kaldırılmasından sonraki süreçte kullanılan emek, kölelerden çok farklı koşullar görememiştir. Ancak sürekli artan tüketimi karşılayacak üretim, emeğin gölgesinde artırılabilmiştir. Köle emeğinden miras kalan emek sömürüsü, bir anlamda şekerin 20.YY'daki kaderini çizmiştir. Ticareti kârlı hale getirmek için fiyatı sürekli düşürülen şeker, diğer taraftan bir sömürü alanı yaratmıştır. Kapitalizmin ücretli emek üzerinden en büyük sömürüyü gerçekleştirdiği ve bu sayede yükseldiği 19.YY'da işçi sınıfının en önemli besin kaynağı olmuştur şeker. 20.YY'da ise yaşanan iki dünya savaşı şekerin politik ve ekonomik olarak ne kadar değerli olduğunu ortaya koymuştur. Ticaretin aksadığı bu dönemlerde şeker fiyatları kontrol altında tutulamamış, şeker kıtlığına karşı özellikle İkinci Dünya Savaşında dünyanın birçok ülkesinde diğer temel besin maddeleriyle birlikte şeker için karne uygulaması hayata geçirilmiştir. Tüketimi dizginleyici bu önlemler yerini savaş sonrası ticaretin yükseldiği bir döneme bırakmıştır. Dünya şeker fiyatları (1960 Küba devriminde olduğu gibi) politikanın belirleyici etken olduğu olayların yanında, dönemsel ve mevsimsel etkilerle de oldukça hareketli bir süreç izlemiştir. Ancak 1980 sonrası dünyada finans kapitalin yükselişi söz konusudur. Bunun sonucunda birçok tarımsal üründe olduğu gibi şekerde de hızlı bir metalaşma olgusu gözlenmektedir. Artık şeker fiyatı somut olgular dışında spekülasyon hareketlere de açık hale gelmiştir. İşte günümüzde şeker fiyatlarını değerlendirirken unutulmaması gereken gerçek budur.

Şekerin dünyada birçok ülkede desteklenen bir ürün olması, onun politik öneminden kaynaklanmaktadır. Ancak her ülkenin verdiği destekler, politikaları doğrultusunda farklı biçimlerde olmaktadır. ABD'nin şeker politikalarında AB'den belirli ölçüde farklılık gösterdiğini söyleyebiliriz. Kamış şekeri ABD şeker üretiminin yaklaşık yarısıdır. Ancak ABD, AB'nin yaptığı gibi ihracat destekleri uygulamaz. Bunun yanında AB'ye benzer şekilde, bütçe harcamalarını minimize edecek tarzda iç piyasadaki şeker fiyatını

destekleme adına ithalatı çok sıkı şekilde kontrol eder.⁶⁷³ İthalatın kontrol edilmesi demek, şekerin iç piyasada dünya fiyatından çok daha pahalı olduğu anlamına gelmektedir. Her fırsatta sözde liberal piyasa düzenini savunanlar, kendi politik çıkarlarını gözeterek tesis ettiği politik dengeye, piyasa düzeninin asla kabul edemeyeceği şekilde biçim verebilmektedir. ABD'nin tek koruma uyguladığı ürün şeker değildir. 2000-2002 yılları arasında en çok desteklediği ürün şeker olurken, onu sırasıyla pirinç, mandıra, buğday, mısır ve soya fasulyesi takip etmektedir.⁶⁷⁴ Hem ihracat, hem ithalat yapan ülkelerin aksine, sadece ithalat yapmak zorunda kalan ülkelerdeki bağımlılık, politik tercihlerin önemini de artırmaktadır. Bu yönüyle dünya ticaretinde politik tercihlerin en fazla rol oynadığı besin maddesinin şeker olduğunu söyleyebiliriz.

Şeker fiyatlarında temelde iki farklı fiyattan söz edilmektedir. Bunlardan biri dünya borsa fiyatları, diğeri iç fiyattır. Dünya borsa fiyatları, dünya şeker dengesi, üretim ve tüketim tahminleri, mevsimsel koşulların üretime etkileri, ülkelerin politikalarındaki kararlar, dünyada mevcut stok seviyeleri gibi bir çok etkenden etkilenmekte, spekülatif hareketlere açık bir piyasa yapısı olması nedeniyle, tepkiler beklenenden çok daha sert olabilmektedir. İç fiyatları belirleyen etkenler ise; dünya borsa fiyatlarının yanında, şeker üretiminin tipine (pancar/kamış) de bağlı olarak yerli üretim miktarı, kendine yeterli, stok miktarı, ithalat vergilerinin düzeyi, fiyatların devlet kontrolüne bağımlılık düzeyi gibi parametrelerden oluşmaktadır. Bundan dolayı da iç fiyatlar ülkeden ülkeye çok büyük farklılıklar gösterebilmektedir. Ancak iç fiyat dinamiklerini etkileyen en önemli unsur, ülkelerin şeker dengesi olarak belirtilmektedir. Bu etkenlerin yanında, ülkelerin politik tercihleri de iç fiyatların oluşumunda etkilidir.

Aşağıda sunulan Tablo 2.17'de dünyanın çeşitli bölgelerindeki ülkelerde şekerin perakende fiyatları 2002-2008 yılları arasını kapsayacak şekilde

⁶⁷³ Kimberly A.Elliott, "Big Sugar and Political Economy of US Agricultural Policy", Center for Global Development, (April 2005), <http://www.cgdev.org/content/publications/detail/2794/>, 06.05.2010, s. 3, (1-7).

⁶⁷⁴ A.k., s. 7. Koruma değerini gösteren nominal koruma katsayısı, ürünün çiftlik çıkış fiyatı ile sınır fiyatının birbirine oranından hesaplanmaktadır. Değerin birden yüksek oluşu, iç üretimin dünya fiyatından pahalı olduğu anlamına gelirken, bu değerler şeker için 2,07, pirinç için 1,77, mandıra için 1,82, buğday için 1,06, mısır için 1,08 ve soya fasulyesi için 1,20 olarak hesaplanmıştır.

verilmiştir. Perakende fiyatlar zaten yüksek olduğundan dünya borsa fiyatlarından doğrudan etkilenmemektedir. Bu etkinin boyutları ise ülkenin politik tercihine göre değişebilmektedir. Net ithalatçı olduğu halde düşük fiyat uygulayan ülkelerin varlığı bu politik tercihlerin etkisini vurgulamak anlamında önemlidir.

ABD \$/Kg.	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Belarus	0.45	0.61	0.61	0.65	0.82	0.76	0.95
Belçika	0.90	1.08	1.22	1.23	1.20	1.30	1.48
Bulgaristan	0.45	0.85	0.93	0.66	0.97	1.16	1.04
Danimarka	1.32	1.46	1.53	1.56	1.56	1.79	1.90
Fransa	1.29	1.58	1.76	1.78	1.72	1.86	2.06
Polonya	0.56	0.56	1.18	0.94	1.15	1.06	1.11
Rusya	0.53	0.64	0.71	0.69	0.99	0.86	0.96
İspanya	0.84	1.01	1.12	1.13	1.14	1.25	1.12
Türkiye	1.00	1.17	1.37	1.50	1.40	1.45	1.62
İngiltere	0.93	1.16	1.32	1.35	1.36	1.54	1.21
ABD	0.93	0.94	0.94	0.96	1.09	1.13	1.17
Dominik Cum.	0.44	0.36	-	0.69	0.82	0.81	0.70
Jamaica	0.51	0.86	0.69	0.79	1.08	0.98	0.85
Brezilya	0.27	0.37	0.41	0.42	0.63	0.67	0.64
Uruguay	0.51	0.46	0.54	0.61	0.93	0.67	0.85
Çin	0.40	0.41	0.36	-	0.85	-	0.78
Hindistan	0.31	0.28	0.34	0.43	0.52	-	0.43
Japonya	1.58	1.64	1.76	1.69	1.70	1.68	1.91
Pakistan	0.37	0.33	0.33	0.45	0.53	0.49	0.49
Morityus	0.15	0.16	0.16	0.14	0.12	0.12	0.19
Güney Afrika	0.44	0.66	0.77	0.80	0.81	0.82	0.76
Avustralya	0.62	0.87	1.01	1.04	1.03	1.25	1.00
Yeni Zelanda	0.60	0.74	0.85	0.84	0.90	0.96	0.74
Ağırlıklı Ortalama	0.55	0.60	0.64	0.72	0.84	0.92	0.83

Tablo 2.17 Şekerin Perakende Satış Fiyatları. (İtalikler Ülke Beyanlarıdır.)

Kaynak: www.sekerkurumu.gov.tr/arastirmaozetleri.aspx'den derlenmiştir.

Tabloda dikkat çeken nokta, net ithalatçı ülkelerin ve pancardan şeker üreten ülkelerin ortalama perakende fiyatlarının diğerlerinden yüksek olmasıdır.

AGÜ'ler genellikle kişi başına tüketimin yüksek olduğu ülkelerdir. Bu tür ülkelerde fiyatın toplumun beslenme ihtiyacını karşılamak adına desteklenerek ortalamanın çok altında tutulabilmesi de bir politika tercihi olarak ortaya çıkabilmektedir. Yukarıda saydığımız unsurların yanında iç fiyatları etkileyen başka unsurlar da söz konusu olabilmektedir. Bunlar; "Mevcut ve gelecek sezonun şeker dengesi (stoklar, stok/tüketim oranı, beklenen kendine yeterli düzeyi dâhil), hükümetin şeker politikası (şeker ve hammaddesinin fiyatlarının devlet kontrolünde olması, üretim destekleri, sınır korumaları), döviz kuru hareketleri (iç fiyatlar dış para cinsinden ifade edildiği zaman), şeker tüketiminin yapısı (doğrudan veya endüstriyel tüketimin payı), tercihli pazarlara giriş veya onlardan şeker gelişi, bölgesel ticaret anlaşmaları, ulusal üretim maliyetinin yüksekliği, alternatif tatlandırıcıların fiyatı ve erişilebilirliği, tüketicinin gelir düzeyi"⁶⁷⁵ olarak sıralanmaktadır. Bunlara eklenebilecek bir unsur daha vardır. O da; ekonomik sistemin dünya kapitalist sistemine eklemlenme derecesidir. Bununla birlikte perakende sektörünün yapısı önem kazanır. Perakende sektörün yapısına bağlı olarak, şekerin fabrika çıkışı fiyatı ile tüketicinin satın aldığı fiyat arasındaki makas gittikçe açılma eğilimindedir. Elbette nihai ortalama perakende satış fiyatlarını tespit etme imkânımız yoktur. Bunu bilebilmek için şekerin o ülkedeki bütün marketlerde hangi fiyattan satıldığını bilmemiz gerekmektedir. Ancak değer zinciri bağlamında ele aldığımızda, üretim faaliyetlerinin perakende satış fiyatındaki payının azalma eğiliminde olduğunu söyleyebiliriz. Kapitalizmin gelişim çizgisi içerisinde üretim arttıkça buna bağlı olarak üretimin fiyat içindeki payı azalır. Buna karşılık ürünün pazarlama safhasındaki katma değeri artar.

Dünya şeker ticareti, beyaz şeker borsa fiyatları baz alınarak yapılmaktadır. Beyaz şekerin işlem gördüğü borsa "Londra Borsası"dır. Ham şeker ise, hem New York hem de Londra borsalarında işlem görmektedir. Londra Borsası'ndaki işlemlerde 30 Haziran 2006 tarihinden itibaren spot fiyatlara son verilmiş ve işlemler sadece LIFFE (London International Financial Future

---

⁶⁷⁵ A.k.

and Option Exchange) üzerinden yapılmaya başlanmıştır.⁶⁷⁶ Önceki yılların verileri karşılaştırıldığında LIFFE'deki fiyatların "London Spot"tan küçük bir miktar aşağıda olduğu görülmektedir. Gıda ürünlerini spekülative hareketlere açık hale getiren bu borsaların ilk örneklerinden biri de Şikago Borsası'dır. Dünya ticaretinde ithalat yapan ülkeler büyük ölçüde ham şeker olarak ithalat yapmaktadırlar. Bu durumda ham şeker ile beyaz şeker arasındaki rafine marjı önem kazanmaktadır. Tablo 2.18'de 2000/2009 arasında beyaz şeker ve ham şeker fiyatları ile aralarındaki farklar verilmiştir.

(ABD Doları/Ton)

Yıllar	LIFFE (Beyaz Şeker)	New York (Ham Şeker)	Beyaz Primi
2000	222,2	179,5	42,7
2001	238,1	183,9	54,2
2002	203,3	141,0	62,3
2003	203,7	153,5	50,2
2004	226,7	162,8	63,9
2005	279,1	220,0	59,1
2006	421,6	322,2	99,4
2007	309,3	218,1	91,2
2008	350,9	266,5	84,4
2009	358,8	276,4	82,4

Tablo 2.18 Dünya Beyaz ve Ham Şeker Fiyatları Arasındaki Fark.

Kaynak: Şeker Kurumu 2008 Yılı Faaliyet Raporu, s. 20.

AB'nin ihracat desteklerini kaldırmaya ve Şeker Reformu'nu uygulamaya başladığı 2006 yılından itibaren rafine marjında görece bir yükselme gözlenmektedir. Ancak dönemsel olarak bu tür oynamalar görülebildiğinden dolayı, bunu AB Şeker Reformu'nun sonucu olarak görmek doğru olmayacaktır. Ancak UTG kapsamında gelinen noktada AB'nin Şeker Reformu'nun dünya şeker fiyatlarını etkilemediğini söylemek de çok iyimser bir yaklaşım olacaktır. UTG sonrasında şeker ticaretindeki serbestleşmenin dünya şeker fiyatlarına etkisi konusunda bir çok çalışma yapılmıştır. Yapılan çalışmalarda UTG Tarım Anlaşması'nın tam olarak uygulanması halinde fiyatların %8,8 artacağı tahminlerine karşı, sadece AB ve ABD'nin ticaret

⁶⁷⁶ Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 11.

serbestliği sağlaması durumunda dünya Şeker fiyatlarının %68,2 artacağı öngörüsünde bulunan çalışmalar da mevcuttur.⁶⁷⁷ Tarımsal rnlerde King kanunu gereği talepte yaşanan artış, fiyatlarda daha büyük bir yükseliŐe sebep olur. Ancak bu tespit, belirli standart Şartlarda geçerlidir. Birçok ekonomist belirli bir miktar artışın fiyatlarda yaratacağı etkileri tahmin etmeye yönelik modeller oluşturabilir. Yine de gerçekleşme tahminlerden çok farklı olabilir. Farklı bir model, serbest ticaretin farklı bölgelerde yaratacağı etkiyi konu almıştır. Buna göre tam serbestleşme ve adil bir ticaret olması durumunda;⁶⁷⁸ 1. Dünya fiyatları %38, Japonya fiyatları %60, Batı Avrupa'da %40, Doğu Avrupa'da %25 yükselirken, Çin, Filipin ve Ukrayna'da %10 düŐecek, 2. ABD, Avrupa, Japonya ve Endonezya ithalatlarını 15 milyon tona kadar artıracaklar, 3. Uluslararası Şeker endüstrisi etkin olmayan yerlerden etkin olan yerlere kayacaktır. Modellerde dikkate alınması gereken önemli bir faktör vardır. Dünya fiyatlarının referans değer olarak belirlendiği borsalar, gelecekteki beklentilere ilişkin fiyatlamaların spekülatif olarak gerçekleştiği piyasalardır. Günümüzde hangi beklentinin fiyatlar üzerinde ne kadar etki yapabileceği konusunda üzerinde uzlaŐılmıŐ tek bir model yoktur. Özetleyecek olursak, liberal tezlerin vurguladığı gibi, tam serbestleşme, dünya fiyatlarında bir düşüşe değil, tam tersine öngörülemeyecek bir artışa sebep olabilir. Konuya farklı bir pencereden baktığımızda ise, dünyada besin olarak değer taşıyan metallerin dünya piyasalarındaki konumları, finans kapitalin spekülatif kazanç oyunlarının bir süjesi durumuna gelmiştir. Baştan beri eleŐtirdiđimiz konu Şekerin neden korunup korunmadığı değerdir. Ya da savunduğumuz, Şekere koruma önlemleri uygulanmasının faydaları değerdir. Dünyanın yaklaşık beşte birinin açlık tehlikesi ile karşı karşıya olduğu bir sistemde, serbest ticaretin dünya için ne kadar faydalı olabileceğini tartıŐmak, açlıktan ölmek üzere olan bir insanın iyi bir tatile ihtiyaı olduğunu savunmaya benzer. Başından beri savunduğumuz, sadece Şeker ticareti

---

⁶⁷⁷ FAO, "Sugar: the impact of reforms to sugar sector policies a guide to contemporary analyses", *FAO Trade Policy Technical Notes (on Issues Related to the WTO negotiations on agriculture)*, s. 7, (1-16), <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/008/j5586e/j5586e00.pdf>, 06.05.2010.

⁶⁷⁸ Suresh Gawali, "Distortions in World Sugar Trade", *Economic and Political Weekly*, Vol.38, No.43, (Oct. 25-31, 2003), p. 4513, <http://www.jstor.org/stable/4414181>, (4513-4515).

açısından değil, dünyanın ve insanlığın geleceği adına, kapitalist üretim tarzının ve bunun türevlerinin ortadan kaldırılması için zamanın gittikçe daraldığıdır. Samir Amin'in "Liberal Virüs" tanımı bu anlamda son derece yerindedir.

Değer zincirleri üzerinden analizimizi derinleştirelim. Şekerin serbest ticareti kimin çıkarınadır? Bu ticaretten en kârlı çıkacak olan (ilk bakışta) kuşkusuz dünyanın en büyük ihracatçıları olan ülkelerdir. Ortam ne olursa olsun kârlı çıkacak bir kesim daha vardır; ÇUŞ konumuna gelmiş perakende market zincirleri. Market zincirlerinin pazarlık gücü, bütün perakende sektörünü yönlendirebilecek kadar büyük ölçekte alım yapabilmesine ve bu kapsamda oluşmuş değer zincirlerini yönetmesine bağlıdır. Birçok sanayi için pazara erişimin tek yolu haline gelmiş olmak, onların pazarlık gücünü inanılmaz ölçülerde artıran bir unsurdur. Aynı zamanda bu kontrolü zor pazarlık gücü ÇUŞ'lara, standartlaşmış ürünlerin (ya da ürünlerin standartlaştırılmasının sağlanmasının) pazarlama süreçleri içindeki yerini kendi istediği şekilde belirleyebilme yeteneğini sağlar. Üretim fiyatı gittikçe aşağı düşer. Bu esnada üretimde kullanılan emeğin de, üretimde kullanılan girdilerin de ucuzlaması söz konusudur. Küresel güçteki marketlerin serbestleşmiş bir şeker piyasasındaki konumu ise daha da basit şekilde izah edilebilir. Şeker bir nihai ürün olarak son derece standartlaşmasını tamamlamış bir üründür. Bir taraftan koruma önlemleri uygulayan ülkelerin dış talebe yönelmesi sonucu dünya borsa fiyatları patlarken, diğer yandan ÇUŞ'lar serbest ticaretin sağladığı ortamın "rahatlığı" içerisinde standart bir ürünü bulabileceği sayısız pazarı kendilerine bağımlı kılma imkânına sahip olmaktadır. Aslında liberallerin savundukları tez bir anlamda gerçeklik payına sahiptir. Dünya borsa fiyatlarındaki artışın ardından marketler (ÇUŞ'lar) özel anlaşmalarla fiyatları alabildiğine ucuzlatacaktır. Ama bu, şekerin perakende satış fiyatının ucuzlayacağı anlamına gelmemektedir. Yani şeker ticaretinin serbestleşmesinden gerçek anlamda kâr sağlayacak olan, ÇUŞ'lardır. Diğer bir ifadeyle, zinciri kontrol eden, ticareti de kontrol edebilme gücüne kavuşmaktadır. Böylece en çok korunan alanlarda da üretim değersizleştirilmektedir. Değersizleştirilen üretim sadece şeker üretimi de

olmayacaktır. Şeker, hazır gıda sektöründe birçok ürünün girdisi durumundadır. Şekerin girdi olarak kullanıldığı bütün ürünler de, pazara erişim için marketlere muhtaç hale gelmektedir. Böylece ÇUŞ konumundaki dev marketlerin oluşturduğu değer zinciri içerisinde sürece bağımlı olan hazır gıda üreticileri üzerinde marketlerin baskısı mevcut iken, şeker üreticileri üzerinde şekerin girdi olarak kullanıldığı bütün ürünlerin üreticileri ile birlikte marketlerin baskısı söz konusu olacaktır.⁶⁷⁹ Bu baskıların sonucu sadece üretimin değersizleştirilmesi olmayacaktır. Değersizleşen üretimin son bulması, marketlerin asla istemediği bir durumdur. Marketler ürünleri en ucuza alıp, satabileceği azami fiyattan satmak isteyecektir. Burada bir paradoks olduğu düşünülebilir. Marketler neden üreticiler üzerinde sonuçta kendi varlıklarını ortadan kaldıracak bir baskıyı kurmak istesin? İşte bu noktada küresel üretim sistemindeki dikey entegrasyon oluşumu, açıklamamızın odağını oluşturmaktadır. Söz konusu olanın tarımsal üretim olduğu ve tarımsal üretimin toprağa bağlı olduğu gerçeğinden hareketle, baştan beri savunduğumuz yarı dikey entegrasyonun bu yapı için daha uygun bir ifade olduğunu düşünüyoruz. Bugün birçok marketin fason üretimlerin üzerine kendi markasını bastırmasının da dikey entegrasyonun bir tipi olduğu tartışılabilir. Böyle düşünüldüğünde üretim zincirinin, ürünün nihai aşamasına kadar olan bütün aşamalarını kontrol eden lider firmanın bir ölçüde dikey entegrasyonu sağladığını kabul etmemiz gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle dikey entegrasyon, sahiplik kavramından ayrılarak yeni bir forma girmiş görünmektedir.

Marketlerin tarımsal ürünlerdeki Pazar payına ilişkin çeşitli araştırmalar mevcuttur. Örneğin 1989'da İsveç'te taze sebzenin %90'ı ve 1999'da İngiltere'de taze sebze ve meyvenin %76'sı büyük market zincirlerinde satılmıştır.⁶⁸⁰ Bu rakamlar günümüzde marketler lehine artmaya devam

---

⁶⁷⁹ Burada söz konusu olan şeker üretimi, ticaretin serbestleşmesinden sonra küresel sermaye tarafından ortadan kaldırılan (ya da tasfiye edilen) iç üretim değildir. Söz konusu değerlendirmeler, şeker ticaretinin tamamen küresel serbest ticarete konu olduğu varsayımına dayanmaktadır.

⁶⁸⁰ Temu A.E., N.W.Marwa, "Changes in The Governance of Global Value Chains of Fresh Fruits and Vegetables: Opportunities and Challenges for Producers in Sub-Saharan Africa", *Research Papers 12*, South Centre, 2007, p. 10, <http://www.southcentre.org>, 24.05.2010.

etmektedir. Marketler sürekli olarak satılan ürünlerde katma değer yaratma arayışındadır. Özellikle tarımsal ürünlerde standartlaşma işlem maliyetlerini düşürmesi nedeniyle marketler tarafından özellikle tercih edilen bir durumdur. Marketlerin alım yaptığı yerlerde meydana gelen değişikliklerde, kapitalizmin eşitsiz büyüme yasası çerçevesinde ticaretin az sayıda elde toplanmasını sağlamaktadır. Kenya'dan Avrupa'ya 1992 yılında ihraç edilen yaş sebze ve meyvenin %75'i küçük çiftliklerden karşılanırken, 1998'de Kenya'nın dört büyük ihracatçısı, tedarikinin sadece %18 kadarını küçük çiftliklerden sağlamaktadır. Diğer %42 ticari çiftliklerden gelirken %40 da ihracatçıların sahip olduğu ya da kiralanmış çiftliklerden gelmektedir.⁶⁸¹ Verilen rakamlarda ihracatçıların sahip oldukları çiftlikler önemli bir paya sahip görünmektedir. Bu durum, dikey entegrasyon yoluyla kâr marjını artırmak için sürdürülen çabaların sonucu olarak görülebilir. Elbette burada tartışma konumuz, tarımsal ürünlerin çevre ülkelerden ucuza ithal edilerek, merkezin çevreye yüksek katma değerli ürünler satması değildir. Küresel kapitalist sistem sadece böylesi basit bir mantıkla çalışmamaktadır. Biz sadece çevredeki tarımsal üretimdeki tekelleşme eğiliminin, büyük market zincirleri tarafından nasıl tetiklendiğini ve bunun ÇUŞ'lar için ne ifade ettiğini anlatmaya çalışmaktayız.

Değer zincirini yöneten ÇUŞ'lar, aynı zamanda zincire entegre olabilmenin koşullarını da dikte ettirmektedir. Yani pazara giriş koşulları, zinciri yöneten şirketler tarafından ortaya konmaktadır. İçsel olarak ileri sürülen en temel argüman, işlem maliyetlerinin azaltılmasıdır. İşlem maliyetlerini azaltmanın yolu ise, standartlaşmış ürünler (ya da ürünlerin standartlaştırılması) ve tarımsal üretimin belirli ölçeklerin altında yapılmamasıdır. Bu koşullar, kârın azamileştirilmesi için gerekli değer zinciri yapısını belirleyecek tarzda ortaya konmaktadır. Bunun sonuçları ise, Kenya'daki yaş sebze-meyve ihracatı örneğinde görüldüğü gibi; küçük üreticinin sistemden tasfiyesi, dikey entegrasyona yönelim ve bölüşümün sadece Afrikalı ihracatçılar ile Avrupalı marketler arasında yapılmasıdır ki; aynı zamanda orta ve büyük işletme sahibi de olan bu ihracatçılar nüfusun çok küçük bir kısmını oluşturmalarına

---

⁶⁸¹ A.k., s. 12.

rağmen, ticaretin %70'ini ellerinde tutmaktadırlar.⁶⁸² Görüldüğü gibi ayrıcalıklı sınıfların ortaya çıkması, bu sınıfın sadece ticaretteki başarısından değil, küresel sistemle olan entegrasyonunun derecesinden geçmektedir.

Küçük üreticilerin bu sistem içerisindeki mahkum pozisyonlarından kurtulmak için üretici birlikleri kurmaları söz konusu olabilmektedir. Sistemin zararlarını gören bazı araştırmacılar farklı öneriler getirirse de, sorun tarımda çalışan bir kesimin sorunu olmaktan farklı olarak algılanmalıdır. Her adımda uluslararası aktörlerin gücünü de arkasına alan sermaye yeni bir karşı hamle üretebilmektedir. Küresel üretim sisteminin yönetiminde marketler, AYDZ'lerinin en tipik örnekleridir. Birçok aktörün dâhil olduğu bir süreci sadece pazarı kontrol ederek yönetebilen bu dev şirketler, pazara erişim alanında bağımlılık yaratmaktadır. Dünya fiyatlarının belirlenmesinde bu bağımlılığın da etkisi olduğu yadsınamaz. Bir yandan standartlaşma ile işlem maliyetlerinin azaltılması sağlanırken, diğer taraftan standartlaşmış ürünler karşısında pazarlık güçleri artmakta ve ürün fiyatları sürekli düşmektedir. Bu düşüşün marketlerin perakende satışlarına yansımaları ise aynı oranda olmamaktadır. UNCTAD raporlarında da görüldüğü gibi, hizmetler sektörü bu aşamada büyük bir katma değer yaratmakta, ama yaratılan katma değer bedeli üretimin bölüşümünden alacağı payın küçültülmesi ile üreticinin sisteme tamamen bağımlı kılınması olmaktadır.

Şeker üretimi, çeşitli biçimlerde açıklamaya çalıştığımız gibi, pahalı bir sanayi yatırımını gerektirmesi ve sonuçta nihai ürünün standart bir ürün olması nedeniyle yapısal olarak monopol ya da oligopol piyasa yapısında uygundur. Hammadde açısından bakıldığında da monopson piyasa yapısı söz konusudur. Yani üreticinin ürününü satabileceği pazar tektir. AB'deki şeker sektörünün yapısı, iç ticaretin şekillenmesinde de benzer bir etkinin oluştuğunu göstermektedir. İngiltere'de "British Sugar", İsveç, Danimarka ve Finlandiya'da "Danisco", Portekiz'de DAI, Avusturya'da "Agrana", Yunanistan'da "HIS", İrlanda da "Greencore" iç ticaretin %100'ünü yönetmekte, İspanya'da "Agrícolas" %80, Belçika'da "Tirlemont" %71 iç pazar

---

⁶⁸² A.k., s. 16.

payına sahip görünmektedir.⁶⁸³ Almanya menşeli bir şirket olan “*Sued Zucker*” ise AB’nin birçok ülkesinde sahip olduğu fabrikalar, şekerli gıda üretimi ve bioetanol üretimi gibi alanlarda faaliyet göstermesiyle, hem dikey hem de (29 fabrika, 3 rafineri)⁶⁸⁴ yatay entegrasyonu tamamlamış bir şirkettir. Şeker üretimindeki korumacı önlemlerin AB içindeki şirket alımları ve birleşmelerinde geçerli olmadığı da görülmektedir. Gawali, mevcut pazar yapısına ve desteklemelere ilişkin incelemesinden sonra, Hindistan’da şeker üzerindeki bütün desteklerin çekilmesi ve piyasanın düzenleyici gücüne terk edilmesinin Hindistan şeker endüstrisi için intihar olacağını belirtmekte ve yeni şeker politikasının endüstri, çiftçiler ve diğer ilgililere danışılarak hazırlanması gerektiğine vurgu yapmaktadır.⁶⁸⁵ Bu yaklaşım, bizim başından beri savunduğumuz biçimde, devletin politika belirlemede toplumsal dengeleri gözetmesi gerektiği yönündeki görüşümüzle birbirine yakın durmaktadır.

Dünya şeker fiyatlarının her zaman iç fiyatlardan daha aşağıda olmasının yanında, iç fiyatlar daima daha durağan seyretmektedir. Dünya fiyatlarındaki ani hareketlerin iç fiyatlara doğrudan etkisi olmamaktadır. Koruma önlemlerinin sağladığı bu yapı, üreticileri dünya fiyat hareketlerinden etkilenmekten kurtarmaktadır. Ancak uygulanan aşırı desteklerin bir de olumsuz etkisinden söz edilmelidir. Aşırı destek uygulanması, şeker pancarı üreticilerinin ve ekim alanlarının miktarını artırırken, diğer ürünlerdeki azalmaya bağlı olarak ürün fiyatları yükselebilecektir. Bu noktada üretim kotaları devreye girmektedir. Aksi halde ülke kaynaklarının israfı söz konusu olacaktır. Bundan dolayı da yukarıda bahsettiğimiz denge durumunun sadece şeker üretimi açısından değil, buna bağlı olarak bütün tarımsal üretim açısından dikkate alınması gerekmektedir. Diğer bir ifadeyle tarımsal üretimde planlama, ülkenin beslenme sorunuyla doğrudan ilişkilidir.

Yeni Dünya’ya ilk köleleştirilmiş Afrikalı 1503-1505’de şeker plantasyonlarında çalışmak üzere getirilmişti. Son Afrikalı köleler ise, 1860-1870’lerde Küba’ya kaçırılmıştı. Şeker ticareti emeğin değersiz kılındığı bir

⁶⁸³ Suresh Gawali, a.g.m., s. 4514.

⁶⁸⁴ <http://www.suedzucker.de/en>, E.T. 10.12.2010.

⁶⁸⁵ A.k., s. 4515.

süreçten geçerek yükseldi. Ancak günümüzde ülkeler, sektörel boyutta bağımlı olmaktan çekindikleri için, kendilerini çeşitli ölçülerde sanayilerini korumak zorunda hissetmektedirler. Şeker üretiminde bilgi birikimi oldukça önemli bir konudur. Bu hem çiftçi açısından, hem de endüstri açısından geçerlidir. Serbest ticaretin küresel yıkıcı gücü karşısında bir endüstrinin yok olması, sadece ürünün dışarıdan alınması anlamında bir bağımlılık yaratmaz. On yıllar içerisinde oluşmuş bilgi birikiminin ve tecrübenin birden ortadan kalkıp, 15-20 yıl sonra yeniden tesis edilmek istenmesi durumunda her şeye yeniden başlamak söz konusudur. Şeker endüstrisine sahip olmayan birçok ülke, bu gün yabancı uzmanlar getirerek büyük araştırmalar içerisine girebilmektedirler. Şeker sadece nihai ürün olarak değil, yan ürünleriyle de birçok alanda istihdam ve katma değer yaratan bir üründür. Şekerin tüketim alanının çeşitlendiği 19.YY, aynı zamanda petrolün kullanımının da değer ifade etmeye başladığı bir dönemdir. Bu dönem ayrıca kapitalizmin emperyalizme dönüştüğü, dolayısıyla yükselişte olduğu bir dönemdir. Kapitalizm için petrol ne anlam ifade ediyorsa, şeker de benzeri bir değer taşıyan politik ve iktisadi bir metadır.⁶⁸⁶ Buradan yola çıkarak, şekerin tarihi bilinmeden kapitalizm hakkında bilinen her şeyin eksik olduğu yargısına varmanın doğru olacağını düşünüyoruz. Kapitalizmin eşitsiz büyümesinin yarattığı bağımlı yapıların, tarihsel süreçte bu bağımlılığın oluşmasında büyük pay sahibi olan şekerin tarihi bilinmeden anlaşılmasının güç olduğunu söylemek, bu noktada yanlış olmayacaktır.

---

⁶⁸⁶ Bu görüş, 01.10.2010 tarihinde SBF Doktora öğrencisi Hakan Reyhan ile yapılan bir tartışmada ortaya çıkmıştır. Tartışma, kapitalizmin gelişmesinde önemli bir paya sahip olan petrolün kullanım alanlarının genişlemesi ile şekerin kullanım alanlarının genişle(til)mesi arasında analogi kurularak iki ürünün kapitalizmin yükselişi için benzer bir değer taşıdığı yaklaşımından yola çıkarak söz konusu yargıya ulaşmıştır.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TÜRKİYE'DE TARIM VE ŞEKER

I. Türkiye'de Tarımın Gelişimi ve Şekerin Yeri

A. Tarihsel Süreçte Tarım

Osmanlı toplumu, 19.YY başlarında tipik bir tarım toplumdur. Tarımsal yapı aynı zamanda ülkenin topraktaki örgütlenmesini de belirlemektedir. Ancak tarımda verimlilik düzeyi Avrupa'yla kıyaslandığında oldukça düşüktür. Bunun temel nedeni, tarımın büyük ölçüde geçimlik bir faaliyet olarak sürdürülmesindedir. Keskin, "Osmanlı monarşisinin tarımsal artığa el koyma mücadelesinin esas olduğu feodal bir toplum içinden yükseldiğini"⁶⁸⁷ belirtmektedir. Burada tarımsal artığa el koyma biçimi, batıdaki vergilendirmeden oldukça farklıdır. Sencer Divitçioğlu'ndan yapılan bir alıntıda; "Osmanlı ülkesinde saban girip ziraat yapılan yerler mülk olmaz"⁶⁸⁸ denmektedir. Ancak Osmanlı hiçbir zaman İngiltere'nin şeker tüketimini artırarak topladığı düzeyde bir dolaylı vergi toplama şansına sahip olmamıştır. Ya da İngiltere'deki gibi tarımda toplulaşma sonucunda gelen verim artışıyla topraktan kovulan nüfustan bahsedilememektedir. Oysa Zafer Toprak'ın belirttiği gibi; "düşük nüfus yoğunluğu, toprakta mülksüzleşme ve yoğunlaşma-toplulaşma sürecini engeller; tarımda bir emek fazlası oluşmaz. Tarım dışı sektörlerde işgücü talebi karşılanamaz; emek açığı nedeniyle ücretler görece yüksek kalır."⁶⁸⁹ Bizim ikinci bölümde savunduğumuz, eşitsiz büyümenin tarımdaki verimlilik farkından doğduğu görüşü de bu noktada değer kazanmaktadır. Büyük ölçüde geçimlik üretimin yapıldığı bir tarım sektöründe, sanayileşmenin altyapısını oluşturacak emek koşullarının oluşmadığını söyleyebiliriz. Buna karşılık, özellikle 19.YY'da gelişen harp sanayisinin gereksinim duyduğu yüksek miktarda harcamalar ve savaşların atan finansmanı, bir süre sonra devleti borçlanma sorunu ile karşı karşıya

⁶⁸⁷ Nuray Ertürk Keskin, *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi, Ankara, 2009, s. 547.

⁶⁸⁸ Tefik Çavdar, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 43.

⁶⁸⁹ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, (Yay.Yön.Sina Akşin), 4. Basım, Cem Yayınları, Ekim 1995, s. 235.

bırakmıştır. Elbette Avrupa'nın sanayileşme yönündeki ilerlemesi sonucunda ticari kapitülasyonlarla Osmanlı pazarını ele geçirmesinin de borçlanmadaki payı yadsınamaz. Kapitülasyonları ve onların yarattığı bağımlılığı, Osmanlı'nın 19.YY'daki çöküşünde temel alan Toprak, bu bağımlılık sürecinde Osmanlı'nın kendi politikasını belirleyemeyecek durumda olduğunu savunur.⁶⁹⁰ Burada tartışılması gereken, kapitülasyonların bir neden mi yoksa sonuç mu olduğudur. Biz bu noktada, tarımsal alandaki gelişimini Atlantik'teki plantasyonları sayesinde ticaretle birleştirmeyi başaran Avrupa'nın sanayileşmesinin, kapitülasyonları yaratan ortamı sağladığını ve bu nedenle kapitülasyonların Osmanlı'nın bağımlılığına neden olmasının daha çok sonuç olarak görülmesi gerektiğini düşünüyoruz. Bu konuda Çavdar; "...kapitalizmin doğuşu Osmanlı düzenini sarsan nedenleri yaratmıştır"⁶⁹¹ diyerek, Avrupa açısından gelinek noktanın bir sonuç olarak kapitülasyonları yarattığı, Osmanlı açısından ise bunun çöküşün nedenlerinden biri olduğunu ifade etmektedir. Merkez-çevre arasındaki ilişkinin tanımlandığı bir manifestoya dönüşen kapitülasyonlardan kurtulabilmek için sürdürülen mücadelenin devrimsel niteliğinin ise, günümüzdeki merkez-çevre karşıtlığında Samir Amin'in savunduğu çıkışı getirebilecek bir perspektif sunduğunu düşünüyoruz.

Osmanlıda sanayileşmenin başlayamamasının nedenleri yukarıda açıklamaya çalıştığımız yapıda saklıdır. Sanayinin ihtiyaç duyduğu özgür, ücretli emek için topraktan sürülmüş bir kırsal nüfusun bulunmayışı önemli bir neden olarak görülebilir. Ama bu neden, Avrupa'nın (özellikle İngiltere'nin) tarımsal alandaki gelişimi sonucunda ivme kazanan sanayileşmesinin yarattığı eşitsiz büyüme ortamı açısından değerlendirildiğinde, sonuç olarak görülebilir. 19.YY süresince merkez ülkelerin sermaye ihracına giriştikleri bu dönemde yatırımlar, daha çok ülke içinde kaynakların istenilen yerlere aktarılabilmesine ve ticari olarak istenilen bölgeye ulaşılabilmesine fırsat verecek şekilde, demiryollarının yabancı sermaye ile inşası ile karakterize oluyordu. İlk demiryolu imtiyazı, 1838 Ticaret Anlaşması ile önünde hukuki

---

⁶⁹⁰ A.k., s. 224-225.

⁶⁹¹ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 47.

engel kalmayan ve ulaşım sorununu çözme zorunluluğu hisseden İngiltere'ye 1856'da verilmişti. Bu imtiyaz İzmir-Aydın arasında 130 km.'lik bir hattı kapsıyordu. Demiryolunun 1867'de devreye girmesini takip eden dönemde "İngiliz nüfuzunun hızla yayılmasına yol açtı ve İngilizlerin madencilik, alt yapı hizmetleri, kapitalist çiftlikler konularındaki girişimleri hızlandı".⁶⁹² İngilizler şeker plantasyonlarından edindikleri tecrübelerle birçok yerde benzer girişimlerde bulundular. Bu girişimleri kolaylaştıracak ve Osmanlının toprak düzeninin bozulması anlamına gelecek şekilde toprakta özel mülkiyet, 19.YY'ın ikinci yarısından itibaren yapılan düzenlemelerle kalıcı hale gelmiştir.

Osmanlının 19.YY'da artan batılılaşma çabaları, 1838 İngiliz Ticaret Anlaşmasını takip eden 1939'da Tanzimat'ın ilanı ile yeni bir aşamaya girmiştir. Tanzimat'ın en genel ve ayırıcı niteliği, "teokrasiyle bütünleşmiş olan mutlak monarşinin yetkilerinin, belli hukuk ilkeleri ve yasalarla sınırlandırılmak istenmesi"⁶⁹³ olarak tanımlanmaktadır. İkinci Mahmut döneminde Osmanlı Bürokrasisinin temellerinin atılması,⁶⁹⁴ batıdaki gelişmelere ayak uydurma refleksinin yansımasydı. Ancak bu çabaların batılı etkilerden bağımsız sürdüğünü söylemek zor görünüyordu. Böyle bir ortamda bugünkü bakanlık teşkilatının da temelleri atılmıştı. İşte bu bakanlıklardan biri, 1939 yılında kurulan Umuru Ticaret ve Ziraat Nezareti idi ve 1845'de bünyesinde yüksek kurul niteliğinde olan "Meclisi Ziraat" oluşturulmuştu.⁶⁹⁵ Tanzimat'la beraber monarşinin yetkilerinin hukuk çerçevesinde sınırlandırılması çabalarının İngilizler öncülüğünde sürdürülmüş olması, sermaye ihracı için hukuki altyapısı olan güvenilir bir yatırım ortamına İngiltere'nin duyduğu ihtiyaçtan kaynaklanabilir. İngilizler açısından düşünüldüğünde, plantasyonların

---

⁶⁹² Mehmet Murat Baskıcı, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005, s. 9. Tevfik Çavdar, demiryollarının yabancı sermaye ilişkisini anlattıktan sonra, emperyalist ülke sermayesinin demiryollarıyla ülkenin dışa açılan hinterlandlarını denetim altına almayı hedeflediğini belirtmekte ve İngiliz imtiyazındaki İzmir-Aydın demiryolunun uzunluğunu 373 km. olarak vermektedir. Bu rakamın hizmete açıldıktan sonraki durumu yansıttığı değerlendirilmektedir. A.g.e., s. 67.

⁶⁹³ Muzaffer Sencer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetimsel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, TODAİE, (C.7, S. 1), Ankara, 1984, s. 47, (46-71).

⁶⁹⁴ Selçuk Yalçındağ, "Kamu Yönetim Sistemimizin tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", *Amme İdaresi Dergisi*, TODAİE, (C.3, S. 2), Ankara, 1970, s. 46, (20-57).

⁶⁹⁵ Muzaffer Sencer, a.g.m., s. 48.

kârlılığının azaldığı ve köleliğin kaldırıldığı bir ortamda yeni sömürü alanları yaratmak ve bunu savaştan sermaye ihracıyla yapmak, süratle büyüyen İngiliz sermayesinin geleceği açısından bir zorunluluk olarak görülebilir. Benzer şekilde köleliğin kaldırılışını takip eden dönemde plantasyonlara ücretli emek olarak taşınan yüz binlerce Hintlinin, İngilizlerin sömürgesi altında olan bir Hindistan'dan gönderildiği düşünüldüğünde, niçin plantasyonlar için ucuz emek, ucuz şeker; ucuz şeker de İngiliz burjuvazisi için bol kâr anlamına geldiği daha iyi anlaşılmaktadır.

1856 Islahat Fermanını takip eden süreçte ağırlık, mülki idarenin yeniden yapılanması ile hukuk altyapısının dönüştürülmesine kaydırılmış görünmektedir. 1858 Arazi Nizamnamesi toprakta özel mülkiyetin yolunu açan bir düzenleme olarak görülmektedir. Bunu 1867'de yabancılara toprak sahibi olma hakkını sağlayan bir düzenleme izledi. Bu düzenlemeyle; İngiliz şahıs ve şirketleri Ege'de 2.500.000 dönüm tarım arazisi almış, bu topraklarda pamuk plantasyonları ve üzüm bağları kurmuşlardır.⁶⁹⁶ 1861 yılında İngiltere'nin isteği üzerine Meclisi Alii Tanzimat, Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye bünyesine dâhil edilmiş; 1868 yılında Meclisi Valâyı Ahkâmı Adliye, Şurayı Devlet (bugünkü Danıştay) ve Divanı Ahkâmı Adliye (bugünkü Yargıtay) olarak ikiye ayrılmıştır.⁶⁹⁷ Tanzimatın “batı kapitalizmi yararına kurulan açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idari, mali vb. reformları getireceği”⁶⁹⁸ görüşü zaman içinde kendini doğrulamıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesinde, vilayetlerde valinin nezaretinde çalışacak olan üst düzey yöneticilerin görevleri tanımlanmıştır. Ziraat ve Ticaret Müdürü de bu yöneticilerden biridir.⁶⁹⁹ 1864 Nizamnamesi ile yeni oluşturulan Tuna Vilayeti Valiliğine atanan Mithat Paşa, tarım alanında üreticinin ihtiyaç duyduğu maddi kaynağın teminine yönelik çalışmalarıyla bilinmektedir. 1861 yılında Niş Valisi olan Mithat Paşa (1822-1884), başarılı çalışmalarından dolayı

⁶⁹⁶ Mehmet Murat Baskıcı, a.g.e., s. 129. Söz konusu plantasyonlar, yeterli ücretli emek bulamamak ve 1894'de oluşan bir salgının bağları tahrip etmesinden sonra 20.YY başına doğru ortadan kalkmıştır.

⁶⁹⁷ Muzaffer Sencer, a.g.m., s. 50.

⁶⁹⁸ Selçuk Yalçındağ, s. 49.

⁶⁹⁹ Musa Çadircı, “Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi”, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, (1. Cilt), s. 222, (210-230).

Silistre, Vidin ve Niş eyaletlerinin birleştirilmesiyle kurulan Tuna vilayetine vali olarak atanmış ve 1864-1868 yılları arasında çok başarılı hizmetlerde bulunmuştur. Niş Valisi iken 1863 yılında, bugünkü Ziraat Bankası'nın temeli olarak kabul edilen ve köylüyü tefecilerin elinden kurtarmayı amaçlayan "Memleket Sandıkları"nı kurmuştur.⁷⁰⁰ Memleket sandıklarını kurana kadar Mithat Paşa, Avrupa'da bulunduğu dönemde liberalizm ve bireyci akımlar karşısında örgütlenmeye başlayan alt ve orta sınıfların hareketlerini yakından takip etmiş ve kooperatiflerin bu ortamın yarattığı dengesizlikleri çözmede önemli bir örgütlenme biçimi olduğunu görmüştür.⁷⁰¹ Mithat Paşa, 1863 yılında Niş vilayetinin Pirot kasabasında kurduğu memleket sandıklarından olumlu sonuçlar alınca, ülkenin farklı yerlerinde de aynı sandıkların kurulması amacıyla, 1867 yılında 29 maddeden oluşan "Memleket Sandıkları Nizamnamesi"ni hazırlamıştır. Ancak başlangıçta iyi çalışan memleket sandıklarının, daha sonra nizamnameye uygun hareket edilmemesi, sermayenin düzenli bir şekilde toplanmaması, verilen borçların geri alınamaması, sandıkların amacından uzaklaşması ve gerekli denetimden uzak kalması neticesinde sayıları azalmaya başlamıştır.⁷⁰²

Memleket Sandıklarının durumlarını düzeltebilmek için "Aşar Vergisi" % 10'dan % 11'e çıkarılmış, vergiye yapılan bu % 1'lik zamma "Menafi Hissesi" denildiği için de, 1883 yılında sandıklara "Menafi Sandıkları" adı verilmiştir.⁷⁰³ Bu tarihte sandıkların yönetiminde bazı değişiklikler yapılarak örgüt, hükümetin denetimi altına alınmıştır. Ancak ülkenin her yanına dağılmış olan sandıkların kontrolünün yapılamaması nedeniyle durum gittikçe bozulmuş ve sandıklar 1888 yılında tamamen kapatılmış, yerine bugünkü "Ziraat Bankası" kurulmuştur.⁷⁰⁴ Özdemir, sandıkların kapatılma nedenleri arasında, kooperatif hareketinin çıkarlarını bozduğu sosyal sınıflarca uygulamanın

⁷⁰⁰ Sina Akşin, "Siyasal Tarih: (1789-1908)", *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yay.Yön.Sina Akşin, 4.Basım, Cem Yayınları, İstanbul, 1995, s. 77-187.

⁷⁰¹ Necdet Özdemir, *Kooperatifçilik*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, ?, s. 47.

⁷⁰² Ziya Gökalp Mülayim, *Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975 s. 41-44.

⁷⁰³ a.k., s. 44. Menafi kelimesinin sözlük anlamı, faydalardır. "Menafi-i Umumiye", kamu yararı demektir.

⁷⁰⁴ a.k., s. 44-45.

sabote edilmesini ve bu sabotajlar neticesinde halkın sandıklara olan güveninin sarsılmasını da saymaktadır.⁷⁰⁵ Bu dönemdeki temel sorun, batının geçirdiği iktisadi aşamaların hiçbir altyapı olmaksızın atlanmaya çalışılmış olmasıdır. Bağımlılığın bir önceki YY'da yaşanan gelişmelerin sonucu olduğunu düşünürsek, burada onu bir temel sorun olarak ortaya koymamız gerekir. Özetle Osmanlı, tarım ve ticaretle maddi altyapıdan yoksun bir çaba içinde çırpınırken, merkez ülkelerin ticaretinde ve sermaye ihracında bir mücadele alanı haline gelmiştir. Tarımda belirli bir verimlilik artışı sağlanmadan, yönetsel değişikliklerin sorunları çözeceğine inanılmış ve batının istediği değişiklikler yapılarak, sermaye ihracına hazır bir ülke yaratılmıştır. Belirli ürünlerde yaşanan verimlilik artışlarının ise, yabancı sermaye yatırımlarıyla uluslararası işbölümü çerçevesinde gerçekleştiğini düşünebiliriz. Zira Osmanlıda o dönemde kapitalist tarımın gerektirdiği sermayeye sahip girişimci bulunması olanaklı bulunmamaktadır. Örneğin 1881-1911 arasında tahıl üretimi %51 artarken, tütün üretimi %191, fındık üretimi %217, pamuk üretimi %471 artmıştır.⁷⁰⁶ Görüldüğü gibi, ticari ürünlerin üretimindeki artış, yabancıların mülk edinerek üretim yapmaya başladıkları bölgelerde gerçekleşmiştir. Bir diğer etken de Düyun-u Umumiye kapsamında vergi gelirlerini artırmak için yürütülen çalışmalar olarak görülebilir. Burada yabancıların toprak edinmesine bir parantez açmak gerekmektedir. Değer zincirleri bağlamında oluşan tarımsal dikey entegre yapılarda toprak sahipliği tercih edilen bir unsur olmaktan çıkmıştır. Görüldüğü kadarıyla emperyalizm de yanlışlarından ders çıkarmakta ustalaşmıştır.

Merkezleşme olgusunu takip eden çevreleşme olgusu, bir yandan yabancı sermaye ihracı ile gelişirken bir taraftan da sermayesizleşme süreci⁷⁰⁷

⁷⁰⁵ Necdet, Özdemir, a.g.e., s.48.

⁷⁰⁶ Mehmet Murat Baskıcı, a.g.e., s. 133.

⁷⁰⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984, s. 9. Pamuk, sermayesizleşme ile, "dünya kapitalist sisteminin hiyerarşik yapısı içinde merkez ile çevre arasındaki eşitsiz ilişkilerin sonucu olarak merkeze artı değer aktarılmasını" kastetmektedir. Bu yönüyle sermayesizleşme, çevrenin merkeze bağımlılığını artıran bir unsur olarak öne çıkarken, merkezin de çevre üzerindeki üretim tarzını kontrol etmesini sağlayan bir yapıyı mümkün kılmaktadır. Çünkü bir şekilde çevrede sermaye birikimi engellenmekte ya da yavaşlatılmaktadır.

kendini gösteriyordu. Bu döngü içerisinde Osmanlı Devleti, sanayi kurmak şöyle dursun, tarım ürünleri ithal ederek tarımının bile gelişmesini engelliyordu. Söz konusu dönemde “Osmanlı dış ticaret politikasının liberal nitelikte olduğunu”⁷⁰⁸ söyleyebiliriz. Bu liberal politikaların ışığında bir sömürgeleşme dönemi yaşanmış ve geçimlik tarımsal yapı çözülmeye başlamasına rağmen sanayileşme gerçekleşmemiştir. Bu konuda maddi temelden yoksun girişimler⁷⁰⁹, beklenen sonuçları yaratmaktan uzak kalmıştır. Zaten eşitsiz koşullarda başlayan bir ticaretin eşit sonuçlar doğurması mümkün değildir. Zamanın liberal tezleri, Osmanlı’nın 1877’de iflası ve 1881’de “Düyun-u Umumiye”nin ilânı ile ortaya çıkan merkez-çevre karşıtlığını açıklamaktan ziyade, 20.YY başına kadar ticaretin sağladığı büyümeden bahsetmeyi tercih ederler. Oysa bu büyüme, her zaman merkezin izin verdiği ölçüde, merkez için pazar niteliğinin kaybolmamasına yetecek derecede bir büyüme olabilir. 20.YY başlarında Birinci Dünya Savaşına gelindiğinde, tarımdaki geçimlik yapı kısmen çözülmeye başlamış olsa da, Osmanlı toplumu sanayileşmeye geçememiştir. Dönemin liberallerinin sözcüsü konumunda olan Mehmet Cavit (1875-1926), uluslararası düzeydeki işbölümünde Osmanlı’nın payına tarımın düştüğünü, bu nedenle tarıma sermaye akıtılarak tarımsal üretimin artırılması gerektiğini ileri sürmekte ve sanayi alanında korumacılığa kaynak ayrılmasına karşı çıkmaktadır. Aynı dönemde korumacılığı savunan Musa Akyığıtzade (1865-1923) ise, üretim güçleri eşit düzeyde olmadıkça güçlünün zayıfı ezeceğini ve tarım ülkesinin sanayileşmiş ülkeye bağımlı olacağını savunmaktadır.⁷¹⁰ Bu tartışmalar altında 1911-1913 yılları arasında Osmanlı’nın ihracat ve ithalat rakamları, tipik bir çevre olduğunu doğrulamaktadır. Osmanlı’nın ihracatı (%) 33-35 gıda, 56-58 hammadde, 2-3 yarı mamul (işlenmiş deri vb.), 6-7 mamul mallar (yünlü, halı vb.) iken; ithalâtı (%) 31-38 gıda maddeleri (hububat, un, pirinç, şeker, kahve vb.), 6-10 hammaddeler ve ara malları (kömür, petrol vb.), 4 her tür iplik, 36-38 pamuklu, yünlü, ipekli, keten dokuma ve giyim

⁷⁰⁸ Zafer Toprak, a.g.k., s. 232.

⁷⁰⁹ A.K., s. 236. Toprak, batı özlemi ile yapılan girişimlerin (Islah-ı Sanayi Komisyonu, Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı gibi) maddi koşulların göz ardı edildiğini belirtir.

⁷¹⁰ A.k., s. 242, 243. M.Cavit 1926’da “Atatürk’e suikast davası”nda suçlu bulunup idam edilmiştir.

eşyası, 1-8 yatırım malları, 8-10 diğer mamul mallar (silah, cephane vb.) şeklindedir.⁷¹¹ Burada hammadde ihraç rakamı durumu özetlemektedir. Zira hammadde ihracına dayalı bir dış ticaret, çevrenin tipik özelliği olarak görülebilir.

Bu ekonomik koşullar içerisinde tarım sektörünün durumu nedir? Çavdar, bu alanda yapılmış bir araştırmanın sağlıklı bir milli gelir tahmini için sadece %60'nın sağlanabildiğini belirtmektedir.⁷¹² Verilen rakamlardan hesaplandığı kadarıyla; tarım sektörünün GSMH içindeki payı 1907 yılında %52, 1913'de %47, 1914'de %54 olarak görülmektedir. Tarımın ekonomi içindeki yerinin ağırlığına bakıldığında kapitalist üretim tarzının geçerli olduğu sonucuna varılmamalıdır. Batılılaşma çabalarıyla geçen bir YY sonrasında tarımsal üretimin halen feodal üretim ilişkileri ile iç içe sürdüğü görülmektedir. Diğer bir ifadeyle henüz feodal yapı çözülmemiştir. Bunun yanında yeterli ulaşım altyapısının olmaması nedeniyle daha çok geçimlik tarzda üretim yapılırken, nüfusun büyük çoğunluğu kırsalda yaşayan toplumda, kentlerin beslenme ihtiyacı ithalata karşılanmaktadır.⁷¹³ Boratav, o dönemde İç Anadolu'dan İstanbul'a buğday nakletmenin, New York'tan ithal etmekten %75 daha pahalı olduğunu belirtmektedir.⁷¹⁴ Ancak 20.YY'a kadar büyük çiftlikler tarımsal yapı içerisinde marjinal olarak kalmıştır. Ege bölgesinde kıyı şeridinde yakın ve yerel güç odakları kontrolündeki az sayıda büyük işletme dışında geçimlik üretim söz konusudur ve bunun en büyük nedeni, devlet korumasının yanında mülkiyet haklarına getirilen sınırlama olarak gösterilmektedir.⁷¹⁵ Elbette Doğu ve Güneydoğuda ağalık sistemi altındaki feodal ilişkilerin geçerli olduğu çiftliklerin büyüklükleri bu tanımlamaya girmemektedir. Söz konusu bölgede çok büyük topraklar belirli ailelerin elinde bulunmasına karşın, kapitalist üretim tarzından söz edilemez.

---

⁷¹¹ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 62.

⁷¹² A.k., s. 100-101.

⁷¹³ A.k., s. 114-115.

⁷¹⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, 12. Basım., İmge Kitabevi, Ankara, Ekim 2008, s. 28.

⁷¹⁵ Mehmet Murat Baskıcı, a.g.e., s. 124-125. Çiftlik kelimesi, Osmanlı tarihi araştırmalarında bir çift öküz ile işlenebilen, bir hanenin geçimini sağlayıp toprak sahibi olarak devlete kira ödemesine yetecek büyüklükte bir arazi parçasını ifade etmektedir.

Birinci Dünya Savaşı, kapitülasyonların bir miktar gevşetilebilmesine imkân sağlamıştır. Bu dönemde bütün dünyada gıda fiyatları yükselmiştir. Ticaretin engellenmesinden fiyatı en çok etkilenen ürün ise şekerdir. İlk bölümde bahsettiğimiz gibi; şeker savaş zamanlarının altınıdır. Korumacı önlem uygulayan ülkeler açısından bile fiyatlarda iki katını aşan artışlar olmuştur. Ancak üretimin olmadığı bir ülkede durum nasıldır? Çavdar, Temmuz 1914-Eylül 1918 arasında gıda maddeleri fiyatlarındaki artışları vermiştir;⁷¹⁶ Temmuz 1914 fiyatları 100 kabul edildiğinde artış, pirinçte %3000, makarnada %3167, patatesten %2700, yumurtada %850 iken, şekerde %8333 olarak gerçekleşmiştir. Buna karşılık aynı dönem için, Düyun-u Umumiye'nin orta dereceli bir memurun geçimi için gerekli tüketim maddeleri ortalamasından oluşan endeks 1952,92'dir. Aynı dönemde işçi ücretlerindeki artış ise (bulunan işin sürekliliği olmamasına karşın) sadece %500 kadardır.⁷¹⁷ Bunda da en büyük neden, genç nüfusun savaş nedeniyle cephelerde olmasından dolayı, emeğin fiyatının normalden fazla artmış olmasıdır. Buna rağmen emek fiyatındaki artış, gıda maddelerinin fiyat artışının yakınına bile gelememektedir. Yine aynı dönemde Osmanlı Lirası %455 değer kaybetmiş ve özellikle savaşın son iki yılı ile mütareke dönemi çok büyük yoksulluk içerisinde geçmiştir.⁷¹⁸ Bütün bu yaşananların bir savaşın getirdiği sefaletten daha fazlası olduğunu söyleyen Çavdar, liberal politikaların sonucunda bu sefaletin yaşanmış olduğuna dikkat çekmektedir.⁷¹⁹ Milli mücadeleden sonra ise, kapitülasyonlar tamamen kaldırılmıştır. Elbette milli mücadele yılları büyük zorluklar ve kaynak yokluğu içerisinde geçmiştir. Ancak konumuzla bağlantılı olarak, yeni Cumhuriyetin geleceği açısından önemli olan, 1923 yılında İzmir'de düzenlenen İktisat Kongresi'dir.

Tekstilde 19.YY başında kendine yeten bir ülke olan Osmanlı'nın YY sonunda iç tüketiminin %80-90 oranında ithal iplik ve kumaşlara bağımlı olması ve rekabet karşısında ezilen un sanayi, Cumhuriyet Türkiye'sinin ilk sanayileşme

---

⁷¹⁶ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 126.

⁷¹⁷ A.k., s. 127.

⁷¹⁸ A.k., s. 128-129.

⁷¹⁹ A.k., s. 131.

hamlesini “üç beyazlar” (tekstil, un ve şeker) sloganı ile başlatmasını sağlamıştır.⁷²⁰ Elbette milli mücadele döneminde yaşanan zorlukların da bunda etkisi olmuştur. Temel besin maddelerine bağımlılığın aynı zamanda ülkenin topyekûn bağımlılığı anlamına geldiği anlaşılmıştır. Boratav, 1923 sonrasında ulusal kapitalizme yönelişin karşısındaki en önemli engelin Türk burjuvazisinin cılızlığı olduğunu belirtir.⁷²¹ İşte Lozan Konferansına verilen arada toplanan İzmir İktisat Kongresi öncesinde beklentiler bu şekildedir.

İzmir İktisat Kongresinde dört grup temsil edilmiştir. Bunlar; çiftçi grubu, tüccar grubu, sanayi grubu ve işçi grubudur. Kongre sonunda her grup gelecekteki durumunu iyileştirmek adına kararlar almışlardır. Bunlardan çiftçi grubunun aldığı kararlar Ek-3.1’de sunulmuştur. Çiftçilerin en büyük kaygısının ürettiklerini pazarlama olduğunu görebildiğimiz bu kararlarda, hem ulaşım imkânları, hem de yabancı ürünlere karşı koruma önemli bir yer tutmaktadır. Yine alınan kararlarda kaldırılması istenen “Aşar” 1925 yılında kaldırılmıştır. Ancak Lozan Anlaşması’nın tekel dışındaki ürünlerde ithalâta farklı vergiyi engellemesi nedeniyle belirli alanlarda tekeller oluşturulması Lozan’ın bağlayıcı hükümlerinden kurtulmanın bir yolu olmuştur. Temel olarak Avrupa’ya liberal yaklaşım mesajları veren Kongre’nin kararları uygulanmayan tek grubu işçi grubu olmuştur. Çavdar, İzmir İktisat Kongresi’nde tüccar, sanayici ve büyük toprak sahipleri koalisyonunun Cumhuriyetin iktisadi politika çizgisini kendi sınıfsal çıkarlarına uygun olarak belirlediklerini söylemektedir.⁷²² Çavdar’a göre, batılılaşma bir anlamda ulusal burjuva yaratarak kapitalistleşme olarak anlaşılmıştır.

Cumhuriyet’in liberal bir iktisat politikası takip edeceği belli olduktan sonra, bir yandan hızlı bir sanayileşme girişimi başlatılırken, bir yandan da tarımda verimlilik artışları yaşanmaya başlamıştır. Boratav’ın “açık ekonomi koşullarında yeniden inşa” dönemi olarak adlandırdığı bu dönemde tahılın ithalat içindeki payı düşerken, tarımsal hasılanın yıllık büyüme hızı ortalaması

⁷²⁰ Korkut Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980)”, *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, 4. Basım, Cem Yayınevi, Ekim 1995, s. 268, (265-354).

⁷²¹ Korkut Boratav, “İktisat Tarihi (1908-1980)”, s. 270. Boratav’a göre Osmanlı burjuvazisinin ticarete gelişmiş olması dolayısıyla komprador özellik taşıması ve gayri Müslimlerden oluşması nedeniyle, ulusal nitelikteki bir burjuva devrimini taşıması beklenmemelidir.

⁷²² Tefik Çavdar, a.g.e., s. 164.

%8,9 le (%8,6 olan) milli gelir büyüme hızını aşmıştır.⁷²³ Ancak tarımsal girdilere olan bağımlılığın kullanımı azalttığı ve verimliliğin artış göstermediği de bu dönemin özelliği olarak görünmektedir.⁷²⁴ Bu dönemde çeşitli teşviklerle, yeni oluşmakta olan burjuvaziye büyüme imkânı sağlanmıştır. Bir yandan Anadolu içerisinde yolların yapımına başlanması da hem tarım hem sanayi açısından hızlandırıcı bir etki yapmıştır. Bu aynı zamanda İzmir İktisat Kongresi'ndeki çiftçiler grubunun taleplerinden de biriydi. Daha önce tek pazarlama imkânı iltizam usulü ile olan tarımsal ürünler, ticaret burjuvazisinin gelişmeye başlamasıyla ticari olarak pazarlanmaya başlamıştır.⁷²⁵ Bu dönem ayrıca Osmanlıdan beri güçlerini muhafaza etmeyi başaran büyük toprak sahibi sınıfın gücünün sınırlanmaya çalışıldığı bir dönemdir. Ancak ne bu dönemde ne de sonraki dönemlerde, hükümetler bu güçlü sınıfla çatışmayı göze alamadığından, dünyanın birçok ülkesinde 20.YY boyunca hayata geçirilen toprak reformu Türkiye'de gerçekleştirilememiştir. Gelişen tarım için en önemli sorun olarak ortaya çıkan kaynak ihtiyacı, özellikle fakir köylünün kredi teminini kolaylaştıracak kooperatif örgütlenmelerle çözülmeye çalışılmış, bu dönemde Atatürk'ün öncülüğünde çeşitli kooperatifler kurulmuştur. Ancak her defasında bu girişimler, köylüyü elinde tutmak isteyen zengin sınıfın engellemeleri ile karşılaşmıştır.⁷²⁶ Tarımın GSMH içindeki payında bu dönem içinde ciddi bir değişiklik olmamıştır. 1930 yılına gelindiğinde bu pay %46,8'dir.⁷²⁷ Rakamlarla desteklenen bu tespit, sanayinin liberal politikalar altında hamle yapmakta başarısız olması ile de yakından ilişkilidir. Dünya sistemine eklenmek adına belirli kesimlerin desteklenmesinin ortaya çıkardığı sonuç, kooperatiflerin tarım alanındaki rolünü vurgulamak adına önemlidir.

Cumhuriyetin ilanını takip eden dönemde, 1924 yılında 498 Sayılı İtibari Zirai Birlikleri Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanunla müstakil kredi örgütleri kurulması öngörülmüş, tarım kredi ve tarım satış kooperatifi ihtiyacı bir elden

⁷²³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 49-51.

⁷²⁴ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 198-199.

⁷²⁵ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 54.

⁷²⁶ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 184.

⁷²⁷ A.k., s. 219.

karşılanmaya çalışılmış ancak bunda başarılı olunamamıştır.⁷²⁸ Ancak Atatürk tarafından 8 Mart 1925 tarihinde, aracı ve aracı kârlarını ortadan kaldırarak tüketim ihtiyacının ucuz ve yeterli sağlanması amacıyla yönelik olarak “Ankara Memurlar Kooperatifi” kurulmuştur. Atatürk’ün de kurucu üye olduğu bu kooperatif, Türkiye’nin ilk tüketim kooperatifi olmuş, 1990 yılına kadar da faaliyetlerini sürdürmüştür.⁷²⁹

1926 yılında çıkarılan 865 Sayılı Türk Ticaret Kanununa kooperatiflere ait bir bölüm de konmuş, böylece bu tarihten itibaren kooperatif kurulmasının hukuki dayanağı sağlanmıştır. 1929 yılında çıkarılan 1470 Sayılı Zirai Kredi Kooperatifleri Kanunu ile 498 Sayılı Kanun yürürlükten kaldırılmıştır.⁷³⁰ Atatürk döneminde tarımsal kalkınmaya önem verilmiştir. Bunun da etkisiyle 20 Mayıs 1931’de “Türkiye Kooperatifçilik Cemiyeti” kurulmuş, 1933’te merkezi Ankara’ya taşınan bu cemiyete, Bakanlar Kurulu kararıyla “Kamu Yararına Çalışan Dernek” statüsü verilmiştir.⁷³¹ 1935 yılında Atatürk’ün teşviki ile önce 2834 Sayılı Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikler Kanunu, daha sonra 2836 Sayılı Tarım Kredi Kooperatifleri Kanunu çıkarılmıştır.⁷³² 1925 yılında kurulması çalışmalarına başlanan Atatürk Orman Çiftliği’nden sonra, 30 Haziran 1936’da 683 Sayılı Kanunla Silifke’nin Tekir Köyü bölgesinde çevre köyleri de içine alacak şekilde “Tekir Çiftliği Tarım Kredi Kooperatifi” kurulmuş, Atatürk bu kooperatifin de birinci sırada kurucu ortağı olmuştur.⁷³³

Cumhuriyet dönemi (1923-1938), tarımsal kalkınmaya önem verilen, tarımını iktisadi kalkınma içinde büyük yer tuttuğu kabul edilen bir dönem olmuştur. 1930-1938 yıllarını kapsayan dönemde kooperatif sayısı 191’den 643’e, bu kooperatiflere bağlı köy sayısı da 367’den 3847’ye çıkmıştır.⁷³⁴ Ancak 1935 yılında çıkarılan 2834 ve 2836 sayılı kanunların bekleneni verememesi üzerine, Türk kooperatifçiliğinin geliştirilmesi konusunda yabancı

⁷²⁸ Necdet Özdemir, a.g.e., s. 48.

⁷²⁹ Meral Tecer, “Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.39, S.4, Ankara, 2006, s.75-116.

⁷³⁰ Ziya Gökalp Mülayim, a.g.e., s. 48-49.

⁷³¹ Meral Tecer, a.g.k, s. 77.

⁷³² Ziya Gökalp Mülayim, a.g.e., s. 49.

⁷³³ Meral Tecer, a.g.k, s. 77.

⁷³⁴ a.k., s. 85.

uzmanlardan görüş alınması yoluna gidilmiştir. 1939 yılında Dr.H.Wilbrandt tarafından hazırlanan raporda; “devletin kooperatif ortakları arasında lider olabilecek kişileri eğiterek, kooperatif yönetimini onlara devretmesi gerektiği” vurgulanmıştır.⁷³⁵ Ancak Türkiye’de kooperatifçilik hiçbir zaman kapitalist üretim tarzının küçük çiftçiye verdiği zararları önleyecek yapıya kavuşamamıştır.

Cumhuriyet’in kuruluşunu takip eden dönemdeki politikalar, 1929 ekonomik bunalımının da etkisiyle, 1930’dan itibaren farklı bir yöne kaymıştır. Boratav, bunun her ne kadar bir kopma olarak adlandırılrsa da “devrimci bir dönüşüm” sayılamayacağını ifade etmekte ve kopuşun sadece korumacılık-devletçilik sentezi olarak ortaya çıkan uygulamaların ilk kez bir arada etkili biçimde kullanılması anlamında doğru olabileceğini belirtmektedir.⁷³⁶ 1929’da patlak veren ve “Büyük buhran” olarak adlandırılan kapitalizmin o güne kadarki en ciddi krizi, hammadde fiyatlarının sanayi fiyatlarından daha çok düşmesini sağlamıştır. Aslında kapitalizmin her krizi, aynı zamanda kârlılığın değer zinciri içindeki seyrini değiştirmektedir. İlk bölümlerde açıkladığımız üzere, sonraki krizleri takip eden dönemlerde kârlılık üretimden tamamen ayrılmış, daha az sermaye yatırımı gerektiren hizmet sektörüne kaymıştır. Bu durum üretimin gittikçe değersizleştiği bir süreci getirmiştir. Kapitalizmin son krizinin bir üretim krizi olmasını beklemek imkânsız sayılmamalıdır. Sürekli tüketime motive edilen toplumlar bir noktada doygunluğa ulaşırken, değersizleşmiş üretim kendini inkâr edeceği noktaya son sürat yaklaşmaktadır. Bu nokta bir kaosu işaret etmektedir. Kaos ortamından çıkış için kapitalizmin ne gibi bir strateji üreteceğini tahmin etmek ise gerçekten güç görünmektedir. Çünkü yeni savaş ekonomilerinin tetiklediği tüketimin de sonuna yaklaşmış görünmektedir. Tarımda ise durum, tüketimin devam etme mecburiyeti açısından biraz farklılaşır. Yine üretimin değersizleştirildiği bir süreç vardır. Ama bu defa üretimin değersizleştirilmesi, üretim zincirinin kontrol edilmesi ile belirli hadlerde tutulabilmekte, yani emek sömürsü azami düzeyde gerçekleşmeye devam etmektedir.

⁷³⁵ Haşmet Başar, *Türkiye’de ve Dünyada Kooperatif Kuruluşların Sosyo Ekonomik Yapısı*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1983, s. 121.

⁷³⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 60-61.

Dünya ekonomik bunalımını takip eden dönemde birçok ülkede totaliter rejimlerin yükselişi görünmektedir. Türkiye bu durumda ithal ikameci politikalarla henüz doğmakta olan sanayisini korumaya çalışırken, bir taraftan da yerli malı ürünlerin tüketimini özendirmeye çalışmaktadır. Tarımda da devletin ağırlığı artmaya başlamıştır. Bu bağlamda İsmet İnönü'nün de çabalarıyla alınan önlemleri şu şekilde sıralayabiliriz; "1. Dağınık köylerin birleştirilmesi çabaları, 2. Tarım ürünlerinin devlet alımlarıyla desteklenmesi, 3. Anadolu'nun 12 su bölgesine ayrılarak merkezi sulama sisteminin yaratılması yolunda atılan adım, 4. Tarım satış kooperatiflerinin yaygınlaştırılması, 5. Tarım kredi kooperatiflerinin etkinleştirilmesi, 6. 1000'e yakın zirai kombinanın tesisi, 7. Köy enstitülerinin temelini atılması, 8. Örnek tarım üretim çiftliklerinin kurulması."⁷³⁷ Yine bu dönemde Devlet İktisadi Teşekküllerinin kuruluşunda da önemli adımlar atılmıştır. Bunların başlıcaları, Tekel, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Toprak Mahsulleri Ofisi, Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri ve Zirai Kombinalar olarak sayılabilir. Toprak mülkiyetinin yapısında da değişimler olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında 125 hektardan küçük mülk toprakları, toplamın %97,7'si iken, 1937'de 64 hektara kadar olan topraklar, toplamın % 82,6'sını, 320 hektardan büyük olanlar ise %6'sını oluşturmaktadır.⁷³⁸ Cumhuriyet kurulduktan sonraki on beş yıl içerisinde kapitalist üretim tarzının kurallarının işlemeye başladığı görülmektedir. Ancak ivme yavaştır.

Bu dönemde uygulanan devletçi politikaların olumlu sonuçları, tarımsal üretimde 1936'dan itibaren görülmeye başlanmıştır. Üretim artışının yanında ekilen topraklarda da artış gözlenmektedir. Tarımsal girdiler yönünden dışa bağımlı olmanın bir sonucu olarak, ithal ikameci politikalar bağlamında verimlilik artışının çok sınırlı kaldığını söyleyebiliriz. Tarımdaki küçük üreticinin çoğunlukta olduğu yapıda büyük değişiklikler yaşanmamıştır. Geçimlik üretim halen ağırlıktadır. Bizim yukarıda kooperatifler konusunda belirttiğimiz tespite katkı yapmak üzere, Çavdar'ın "Tarım Kredi Kooperatiflerinin büyük toprak sahipleri egemenliğinden kurtarılamaması

⁷³⁷ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 265.

⁷³⁸ Yakup Kepenek, *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, 5. Basım, Verso Yayıncılık, Ankara, Mayıs 1990, s. 37, 65.

nedeniyle köylünün tüccar ve tefecilere bağımlı hale geldiği⁷³⁹ yönündeki tespitine katıldığımızı söyleyebiliriz. Yine bu dönemde tarımın GSMH içindeki payı düşmeye başlarken, sanayinin payının da arttığı görülmektedir. Kapitalizmin gelişme koşullarının devlet desteğinde oluşturulduğu 1930-1939 dönemi sonlarında özel teşebbüsün özendirilmesine dönük yeni bir hamlenin daha başlatıldığına şahit olunmaktadır.⁷⁴⁰ İkinci Dünya Savaşı bütün dünya için büyük bir yıkım demektir. Savaşa doğrudan katılmamış olsa da, savaş yılları Türkiye için her açıdan sıkıntılarla doludur.

Boratav, İkinci Dünya Savaşının öncesi ve sonrasına ilişkin bölüşüm göstergeleriyle ilgili olarak 1938-39 tarımsal hâsıla endeksini 100 kabul ederek, 1944-45 için 69 rakamını vermekte, bunun yanında ticaret kazançlarının arttığını vurgulamaktadır. Ticaretteki artışın ise tarımsal ürünlerin ticaretinden kaynaklandığını ortaya koymaktadır.⁷⁴¹ Özellikle 1942'de Refik Saydam'dan sonra başbakan olan Saraçoğlu'nun savaşın yarattığı zor koşullara rağmen piyasa mekanizmasını işletmeye çalışması, büyük savaş vurgunlarını meşrulaştırırken, yoksul köylüyü çalışmaya zorlayan yol vergisi uygulamalarının CHP ile emekçi halk yığınları arasında önemli kopmalara yol açtığı, bunun yanında köy enstitüleri uygulamalarının ise, egemen sınıfın CHP'ye bakışında soru işaretleri doğurduğu belirtilmektedir.⁷⁴² Boratav'ın bu tespitleri, savaş sonrasında yeni oluşan dünyanın ABD hegemonyası ile tanışmasında rol alacak yeni siyasi aktörlerin belirlenmesinde halkın tutum ve davranışının neden bağımsızlık çizgisinden uzaklaştığını da açıklamaktadır aslında.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelen tartışma konularından biri olan toprak reformu çabaları, Türkiye'de egemen sınıfın gücünün sınındığı bir imtihan gibidir ve bu imtihanlarda henüz devlet kazanamamıştır. Çok uzun tartışmaların alanı olan bu konuya alanımızdan fazla uzaklaşmamak adına girmemeyi daha doğru buluyoruz. Savaş sonrasında en önemli oluşumları,

⁷³⁹ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 279.

⁷⁴⁰ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 67.

⁷⁴¹ A.k., s. 88-89. Söz konusu dönemde sanayi üretimindeki düşüş, tarımdan daha az olmuştur. Üretimi düşen tarım ürünlerinin fiyatlarında ise, çok büyük yükselmeler meydana gelmiştir.

⁷⁴² A.k., s. 90-91.

1946'da üye ülkelerin imzalarıyla faaliyete geçen Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası (DB) ile Uluslararası Para Fonu (IMF)'dir. Bretton Woods sistemi olarak bilinen ve ABD dolarının dünyada rezerv para birimi olmasını sağlayan bu anlaşma, ABD'nin dünyayı şekillendirmek adına kendini yeterince güçlü hissettikten sonraki ilk somut hamlesidir. DB ve IMF'nin görevlendirdiği uzmanlar çevre ülkelere merkezin gücünü kabul ettirecek raporlarla kalkınma reçeteleri sunma işini üstlenmişlerdir. Barker raporuyla Türkiye'ye bir tarım ülkesi olmasının tavsiye edilmesi ve ağır sanayiden uzak durması, karayollarına ağırlık vermesi gibi önerilerle dolu bir kalkınma reçetesi sunulmuştur. Merkez bunu yaparken, kendi sistemine eklenmeye zorladığı ülkenin üretim biçimini istediği şekilde şekillendirme hakkını rahatlıkla kendinde görmektedir. Bunun sonucunda, tarım sektörünün modernleştirilmesi adına "traktörleşme" hamlesi başlatılır.⁷⁴³ 1945-1962 yılları arasının tarımsal verileri Tablo 3.1'de sunulmuştur.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında ABD için en önemli sorunlardan biri, elindeki sanayi ve tarımsal üretim fazlalarını satabileceği pazarları bulmaktır. Yukarıda bahsettiğimiz oluşum, bu pazarları bulmaktansa yaratmanın ABD açısından daha güçlü bir seçenek olarak ortaya çıktığını göstermektedir. ABD her ne kadar Türkiye'yi tarımsal üretime ağırlık verme yönünde "motive" etmişse de, 1950'li yıllar boyunca kendi üretim fazlası tarımsal ürünlerinin bir kısmını Türkiye'ye satmaya devam etmiştir. Ama ABD açısından tek kazanç bu değildir. Dikmen'in de belirttiği gibi; "Bretton Woods sisteminin sosyalizmlerin gelişmesini engellemek ve üretim fazlasını ihraç etmek dışında ABD için üçüncü önemli kazancı, ABD'ye Avrupa'nın eski sömürgelerindeki doğal kaynaklara ulaşma olanağı sağlamasıdır."⁷⁴⁴ Tarımsal üretim fazlasının satılması konusunda "PL 480" sayılı yasanın ABD için ne ifade ettiğinden ilk bölümde bahsetmiştik. Fakat ABD bir taraftan kendi üretim fazlası buğdayını satarken endüstri bitkilerinin üretimi de 1960'lı yıllarda artış göstermektedir. Türkiye'nin tarım ülkesi olması konusunda bile ABD için standart, kendi istediği tarımın ülkesi olmasıdır. Böylece ABD'nin

⁷⁴³ Oya Köymen, a.g.e., s. 135.

⁷⁴⁴ Ahmet Alpay Dikmen, "Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi", s. 284.

belirlediği ürünler üretilmekte ve daha sonra bunlar eşitsiz mübadeleye konu olmaktadır.

Yıllar	İşlenen Alan 1000 Ha.	Artış Oranı (Yüzde)	Traktör Sayısı	Artış Oranı (Yüzde)	Tarım Kredi Milyon TL.	Artış Oranı (Yüzde)
1945	12.664	-	1.156	-	1.139	-
1946	13.093	3,4	1.356	17,3	176	26,6
1947	13.575	3,7	1.556	14,7	243	38,1
1948	13.900	2,4	1.756	12,9	236	-2,9
1949	13.264	4,6	9.170	422,2	227	42,8
1950	14.542	9,6	16.585	80,9	412	22,3
1951	15.272	5,0	24.000	44,7	646	56,8
1952	17.631	13,7	31.415	30,9	1.067	65,2
1953	18.812	8,4	35.600	13,3	1.213	13,7
1954	19.616	4,3	37.743	6,0	1.497	14,0
1955	20.998	7,0	40.282	6,7	1.558	4,1
1956	22.453	6,9	43.727	8,6	1.888	21,2
1957	22.161	1,3	44.144	1,0	2.108	11,7
1958	22.765	2,7	42.525	-3,7	2.161	2,5
1959	22.940	1,0	41.896	-1,5	2.313	7,0
1960	23.264	1,4	42.136	0,6	2.392	3,4
1961	23.076	-1,0	42.505	0,9	1.682	-29,7
1962	23.215	1,0	43.747	2,9	1.953	16,1

Tablo 3.1 1945-1962 Yılları Arasında Tarımsal Veriler

Kaynak: Yakup Kepenek, a.g.e., s. 99.

Türkiye için uluslararası işbölümü kapsamında belirlenen rol, yeni siyasi aktörlerle birlikte uygulamaya konmuştu. Kalkınma, yeni pazarlara dönüşecek ülkelere bir hedef olarak dayatılıyordu. Ama kastedilen kalkınma, çevrenin merkezin izin verdiği oranda kalkınmasıydı. Dış ticaret ve yabancı sermaye girişi de kalkınmanın anahtarı olarak gösteriliyordu. Ekonomik kalkınma yardımı (Marshall Planı) adı altında verilen düşük kredilerle ABD sanayisini kalkındıracak traktör alımları yapıldı. "DP'nin 1950 Haziranında 11704 sayılı Bakanlar Kurulu Kararıyla ilan edilen ithalat rejimiyle üç yıl boyunca Türkiye, gümrük tarifeleri dışındaki koruma önlemlerinin büyük ölçüde kaldırıldığı bir

dış ticaret politikası izlemiştir.”⁷⁴⁵ Bu üç yıl traktör sayısında en fazla artışın görüldüğü yıllardır aynı zamanda. Tablo 3.1’de de görüldüğü üzere, 1945’de sayıları 1156 olan traktör sayısı, 1957’ye gelindiğinde 44.144’e çıkmıştır. Ancak ekili alan ve tarımda verimlilik artışının aynı oranda arttığını söylemek zordur. Zira traktör, ancak diğer tarımsal girdilerle (sulama, gübre, ilaçlama ile) birlikte kapitalist üretim tarzının bir parçasıydı. Altyapısı olmadan gelen traktörler kısa sürede Türkiye’yi bir makine çöplüğüne dönüştürmeye başladı. Etkiler sadece bununla sınırlı değildi. Köymen, 1949’da ABD’li bir araştırmacıdan yaptığı alıntıda şunları kaydetmektedir;

“Eğer Marshall Planı’nın tarım makineleri tahmin ettiğim gibi köylüyü kente göçe zorlarsa, nasıl yaşayabileceğini düşünemiyorum. Hızlı tarımsal makineleşme, hızlı bir sanayileşmeyle birlikte yürümezse, topraktan koparılan ve başka yerde iş imkânı olmayan halkın önemli bir bölümü için yıkım getirir...”⁷⁴⁶

Boratav, 1946’da ithalat hacminin iki katından fazla bir döviz rezervi olan Türkiye’nin dış yardım arayışına girişi ve Truman Doktrini ile Marshall Planı çerçevesinde yardım almaya başlamasının, hiçbir ekonomik mantığa uymadığını fakat hem CHP hem de DP hükümetleri döneminde bunun süregeldiğini belirtir.⁷⁴⁷ Yardım arama arayışına girilmesinin ötesinde söz konusu yardımı alabilmek, Avrupa Ekonomik İşbirliği Örgütü (OEEC)’ye üye olmak ve ABD Hükümeti ile ekonomik işbirliği imzalamak şartına bağlanmıştır. Sezen Marshall yardımının temel hedefini; “tarımsal üretim kapasitesinin artırılması ve Türkiye’nin OEEC ülkelerinin hammadde ve yiyecek taleplerini karşılaması”⁷⁴⁸ olduğunu belirtmektedir. Barker raporunda sunulan önerilerle birleştirildiğinde taşlar yerine oturmaktadır. ABD’nin zaten Türkiye’nin nasıl sanayileşeceği ile ilgili bir kaygısı yoktur. O kaygı ileride küresel üretim sisteminin gereklilikleri doğrultusunda oluşacaktır. ABD’li araştırmacının öngörüsünün rakamlara yansımaları şöyle olmuştur; “1950’den önce kent nüfusu 10 yılda %21 artmışken 1950-1960 arasında %79 arttı.”⁷⁴⁹

⁷⁴⁵ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 100.

⁷⁴⁶ Oya Köymen, a.g.e., s. 135.

⁷⁴⁷ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 99.

⁷⁴⁸ Seriy Sezen, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye’de Planlama*, TODAİE, Ankara, 1999, s. 162-163. (OEEC’nin şimdiki adı Ekonomik İşbirliği ve Kalkınma Örgütü (OECD)’dir.)

⁷⁴⁹ Oya Köymen, a.g.e., s. 138.

Bu durum, kentleri bir anda büyük altyapı sorunlarıyla karşı karşıya bırakmıştır. Bu sorunlar yıllar sonra yeni rant alanları yaratmıştır.

Az gelişmiş ülkelere yapılan yardımlarla altyapısı olmayan bir tarımda makineleşme dönemini müteakip, diğer girdilerin de öneminin anlaşıldığı kapitalist üretim tarzının dünya üzerindeki etkinliği artmaya başlamıştır. Bu durum, 1960'larda "yeşil devrim" olarak tanıtılmıştır. Kepenek, tarım kesiminde yaratılan artığın tarım dışı sektörlerle aktarılmasının ancak 1955'ten sonra mümkün olabildiğini belirtmektedir.⁷⁵⁰ Bu dönem aynı zamanda diğer tarımsal girdilerin de kullanılmaya başlandığı dönemi işaret etmektedir. Yani bir anlamda yeni ithalat kalemlerinin açılması demektir. Kapitalist üretim tarzının yükselişi ile birlikte toprak dağılımı da değişmiştir. Tablo 3.1'de görüldüğü gibi 1945'de 12.664.000 hektar olan işlenen alan, 1962'de 23.215.000 hektar olmuştur. Ekilen arazinin büyümesi ise; ortakçı ve kiracının tasfiyesi, boş mülk arazisinin ekilmesi, kirayla dışarıdan arazi tutulması, toprak satın alma ve devlet merasına tecavüz ile gerçekleşmiştir.⁷⁵¹ En alt %20'lik dilim, işlenen arazinin sadece %1,5 kadarını işleyebilirken, en üst %20 için bu oran %61,5'dur. Ancak 1962'de işlenen 23 milyon hektar arazinin 20 milyonu halen hayvanla işlenirken, sadece 3 milyon hektar traktörle işlenmektedir.⁷⁵² Şehirlere hızlı bir göç olmasına rağmen, tarımda makineleşme, istenilen verimliliği sağlamamış görünmektedir. Bunda altyapının yeterli olmaması yanında, arazi yapısının da etkisi olduğunu söyleyebiliriz. Ancak bu verilere karşın milli gelirde tarım sektörünün payı; 1946'da yüzde 45,8, 1950'de 41,7, 1955'de 39,0, 1960'da ise 37,9 olmuştur.⁷⁵³

Merkez-çevre karşıtlığı açısından baktığımızda, ABD'nin "refah devleti" üzerinden devletin ekonomiye müdahalesinin sağladığı planlı bir kalkınma modeli, merkezin çevreyi pazarlaştırma stratejisinin bir sonucu olarak görülebilir. İkinci Dünya Savaşı sonrası yıkılmış olan bir Avrupa için bu çok daha önemlidir. Boratav bu çerçevede 1962-1976 döneminin belirleyici

⁷⁵⁰ Yakup Kepenek, a.g.e., s. 100.

⁷⁵¹ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 391.

⁷⁵² A.k., s. 411.

⁷⁵³ Yakup Kepenek, a.g.e., s. 108.

özelliğinin popülist denebilecek bölüşüm politikaları olduğunu, ancak rejimin işlerliği adına egemen sınıfın uzun dönemli çıkarlarıyla halkın kısa dönemli çıkarları arasında bir denge kurularak sorun çıkmasının önlendiğini, yine de egemen sınıfın çıkarları aleyhine ciddi bozulma endişeleri olduğunda rejim dışı müdahalelerle işleyişin rayına oturtulduğunu belirtmektedir.⁷⁵⁴ Bu kapsamda son olarak 1963-1980 yılları arasına ait tarımsal verilerle bahsi kapatabiliriz. Söz konusu veriler Tablo 3.2’de sunulmuştur.

Yıllar	İşlenen Alan 1000 Ha.*	Traktör Sayısı	Kamu SSY Milyon TL.	Özel SSY Milyon TL.	İhracat Tarım %	İthalat Tarım %
1963	15.276	50.844	0,768	0,822	72,2	
1964	15.367	51.781	1,039	0,798	75,8	
1965	15.294	54.668	1,267	0,855	75,9	
1966	15.454	65.103	1,430	0,855	77,3	
1967	15.515	74.982	1,605	1,418	80,5	
1968	15.400	85.475	1,974	1,568	81,9	
1969	15.848	96.407	1,944	1,711	75,4	
1970	15.591	105.865	1,956	1,640	75,2	
1971	15.924	118.525	1,849	2,076	72,6	
1972	16.047	135.726	1,925	3,245	68,6	
1973	16.062	156.139	2,328	4,095	63,2	
1974	16.154	200.466	3,452	4,337	55,6	
1975	16.241	243.066	5,076	6,546	56,6	4,3
1976	16.343	281.802	8,046	11,289	64,0	1,5
1977	16.531	320.578	12,604	13,000	59,4	1,9
1978	16.349	370.259	14,683	12,750	67,4	1,1
1979	16.607	402.777	18,373	14,379	59,4	0,7
1980	16.372	436.369	36,530	36,174	57,4	0,6

*Nadasa bırakılan işlenebilir topraklar dahil değildir.

SSY :(Sabit Sermaye Yatırımları, Cari fiyatlar)

Tablo 3.2 1963-1980 Yıllarına Ait Tarımsal Veriler.

Kaynak:TOBB, *Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi*, kitabından derlenmiştir.

Tabloda görülen başlangıç yılı, aynı zamanda Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı'nın uygulanmaya başladığı yıldır. Bu planla on beş yıllık bir dönemde;

⁷⁵⁴ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 123.

ulusal gelir içinde tarımın payının %43,8'den %29,4'e düşürülmesi, toplam istihdam içerisinde tarımın payının %77,4'ten %58,1'e düşürülmesi, buna mukabil sanayideki istihdamın artırılması hedeflenmektedir.⁷⁵⁵ Planlı dönemde traktör sayısındaki çok büyük artışa rağmen, işlenen topraklarda artış sınırlı kalmıştır. İhracatta tarımın payının ise azaldığı görülmektedir. Dönemin sonlarına doğru bozulan ekonomik yapı, Türkiye'yi IMF'nin kucağına doğru götürürken, siyasi istikrarsızlık ve artan gerilim Türkiye'yi farklı bir dönemin eşiğine sürüklemektedir.

B. Türk Tarımındaki Neo Liberal Dönüşüm: 1980 Sonrası

Kapitalizmin son krizi olan 1974'ü takip eden dönemde bütün dünyada ücretlerin "yüksek" seyretmesi, dünya kapitalist sistemi açısından bir risk oluşturuyordu. Çünkü öngörülen yapıda, merkezdeki ücretlerin yüksekliğine karşı üretim maliyetlerini düşürmek için çevredeki ücretlerin düşük olması gerekiyordu. Bu aynı zamanda eşitsiz mübadelenin sürekliliğinin bir gereği idi. Bu riski ortadan kaldırmak için ileri sürülen politikalar, yeni bir anlayışın ürünü değildi. Ancak tek farklılık, bütün üretim sistemini küresel bir bütünlük içinde ele alan, sermaye ihracını tamamen meşrulaştıran, sermayeye sınırlar ötesi bir kudret bahşeden bir sistemin planlanmış olmasıydı. Sınırlar ötesine sorunsuz gidebilmek, yönetimlerin değişmesini gerektiriyordu. Refah devleti ve kalkınma iktisadi uygulamalarında perde gerisinde olan güç, artık ifşa olmakta bir sakınca görmediği gibi bu ifşayı kendi kudretini göstermenin bir aracı olarak görüyordu. Refah devleti ve kalkınma iktisadi uygulamalarında başat rol devlete verilmişti. Artık devletin görevini yaptığını inanılıyor, bundan sonrasının sermayenin inisiyatifinde ilerlemesi gerektiği savunuluyordu.

Türkiye açısından baktığımızda farklı dinamikler de konuya dâhil edilmeliydi. Dünya kapitalist sistemine tam eklemlenme çabası içindeki yerli sermaye, yurt dışı rakiplerine karşı bir avantaj sağlayabilmek için üretimin fiyatı düşürülebilecek unsurlarının düşürülmesi gerektiğine inanıyordu. Boratav'ın da isabetle belirttiği gibi; "...sermaye için gerekli güven ortamının yeniden yaratılması için çağrılarını 1979 yılından itibaren açıkça yapmaya

---

⁷⁵⁵ Seriyeye Sezen, a.g.e., s. 188.

başlamışlardı.”⁷⁵⁶ Bu doğrultuda hazırlanan 24 Ocak kararlarının uygulanması için gerekli ortam da düşünüldüğünde, itiraz hakkının olmayacağı bir yapı için askeri bir disiplinin gerektiğine inanılıyordu. İşte Türkiye’de 12 Eylül askeri müdahalesi ile gelen dönüşüm böyle başladı.

Dünyadaki gelişim çizgisine bakıldığında, öncelikle kamu yönetiminin özel sektör yönetim teknikleri ile yönetilmesi ve yönetimin bu çerçevede ele alınmasıyla, kamuda önce hizmet alanlar müşterileştirilmeye başlanmıştır. Yıllardır liberal tezlerin en marjinal boyutta tartıştığı savlar, uygulama alanı bulmaya başlamıştır. “Hizmeti alan öder” mantığı ile kamu yönetimi, kamusuz bir yönetime evrilmeye başlamıştır. Yönetim yazınında 1983 yılında Perry ve Kremer’in yayınladıkları “*Public Management: Public and Private Perspective*” adlı derleme bir kitap;⁷⁵⁷ 1. Kamu örgütlerinin üstlendikleri görevleri yerine getirmelerinin yol ve biçimlerini anlamak ve geliştirmek, 2. bunu yaparken özellikle “yürütme erki” ve bunun kapsadıklarını temel analiz birimi olarak ele almak, 3. kamu yöneticilerinin daha yetkin bir biçimde donanımlı duruma getirilmelerini sağlayacak etkili araç ve teknikleri geliştirmek, 4. yönetsel olarak kesimler ve örgütler arası karşılaştırma teknikleri üzerinde yoğunlaşmak⁷⁵⁷ temel amaç ve özelliklerine sahip yeni bir paradigmanın doğuşunu ilan etmiştir. Temelde bu liberal dönüşümün iki önemli savı söz konusudur; Kamu hizmetlerinin verimli ve etkili sunumu için işletmecilik yönetim biçiminin kamu yönetimine ithali, bürokrasiyi dışlayan güçlü bir yürütme erki. Türkiye’de yapılan askeri müdahalenin en önemli sonucu, yürütmeye 1961 Anayasasında görülmemiş ölçüde ağırlık verilmesidir. Yürütmenin aşırı güçlü olmasının ortaya çıkması mutemmel sonuçlarından biri, Bonapart ve Hitler örneklerindeki gibi seçimle iş başına geldikten sonra totaliter görünüme bürünen yönetim yapılarıdır. Carl J.Friedrich ve Zbigniew K.Brzezinsky’nin “Totaliter Diktatörlük ve Otokrasi” adlı kitabında totaliter diktatörlüklerin özellikleri sayılmıştır.⁷⁵⁸ Bu özelliklerin günümüz Türkiye’si ile kıyaslandığında oldukça benzer yönleri olduğunu

⁷⁵⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 146.

⁷⁵⁷ Yılmaz Üstüner, “Kamu Yönetimi Kuramı ve Kamu İşletmeciliği Okulu”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, (Der.Burhan Aykaç vd.), Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 366. (365-382).

⁷⁵⁸ Carl J.Friedrich Zbigniew K.Brzezinsky, *Totaliter Diktatörlük*, (çev. Oğuz Onaran), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Siyasi İlimler Seisi: 7, Ankara, 1964, s. 13-14.

söyleyebiliriz. Elbette kastımız ülkede bir totaliter diktatörlük kurulduğunu söylemek değildir. Ama yürütmeye verilen kontrolsüz gücün bir şekilde bahsettiğimiz özelliklere benzemesi ihtimal dâhilindedir.

1980’li yıllar küresel sisteme eklemlenme çabalarının yoğun olarak devlet yönetimine hakim olmaya başlayan pragmatizm ile karakterize olduğu yıllardır. Boratav bu süreçte destekleme alımlarının görece olarak daralmasının, iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine seyretmesini belirleyen politika değişkeni olarak kabul edilmesi gerektiğini savunmaktadır.⁷⁵⁹ Bu yıllara ilişkin tarımsal veriler Tablo 3.3’de sunulmaktadır.

Yıllar	İşlenen Alan 1000 Ha.	Traktör Sayısı	Kamu SSY Milyon TL.	Özel SSY Milyon TL.	İhracat Tarım %	İthalat Tarım %
1981	16.711	458.714	73,491	65,934	47,2	1,4
1982	16.967	491.001	89,473	92,132	37,3	2,0
1983	17.164	513.516	119,288	126,845	32,8	1,5
1984	17.453	556.781	170,132	178,739	24,5	3,9
1985	17.908	583.974	225,508	209,830	21,6	3,3
1986	18.149	612.731	357,723	257,233	25,3	4,1
1987	18.781	637.449	685,200	444,600	18,2	5,6
1988	18.257	654.636	1046,200	680,900	20,1	3,5
1989			1627,100	826,400	18,3	6,6

Tablo 3.3 1981-1989 Yılları Arası Tarımsal Veriler

Kaynak: TOBB, *Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi*, kitabından derlenmiştir.

Boratav’ın araştırmasına göre, 1968-1978 yıllarında Dünya tarımsal ticaret haddi 100’den 106,3’e çıkarken, Türkiye’de bu rakam 100’den 131’e değişmiştir. Yıllık %3’lük bu yükselme döneminin giderek genişleyen destekleme politikalarından kaynaklandığı belirtilmektedir.⁷⁶⁰ 1988 yılında ise dünyada 69,6 değeri görülürken, Türkiye’de büyük bir çöküş olarak kabul edilebilecek 70 rakamı görülmektedir. Bu, on yılda neredeyse yarıya yakın

⁷⁵⁹ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 152. İç ticaret haddi, çiftçinin ürününü satış fiyatı endeksinin çiftçinin ürünü yetiştirmek için kullandığı sanayi malları fiyat endeksine oranı ile hesaplanır. Buna göre çiftçi açısından ürünün fiyat endeksi sabit kalmak kaydıyla, sanayi malları fiyat endeksinin artması neticesinde iç ticaret hacmi küçülür. Bu durum çiftçinin kârının azalması anlamına gelir. Boratav İTH rakamının pazarlama ilişkileri içinde meydana gelen bölüşüm değişimlerinin istatistiksel bir göstergesi olarak görür.

⁷⁶⁰ Korkut Boratav, “Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi”, s. 11, 12.

azalma anlamına gelmektedir. 1980'li yıllar tarımda serbestleşme eğiliminin artış gösterdiği yıllardır. Ancak bunun sonuçları Türkiye'nin birçok üründe ithalata bağımlı olması şeklinde ortaya çıkmıştır. Bunun temel nedeni, birçok üründe desteklemelerin daralmasıdır. Bunların sonucunda 1999 yılında tarımsal ürün ithalâtının toplam içindeki payı %8,4'e ulaşmıştır.

UTG sonucunda imzalanan ve 1995'de yürürlüğe giren DTÖ Tarım Anlaşması, tarımda liberalleşme sürecini hızlandıran bir etki yapmıştır. Genel olarak en önemli sonucu, bütün tarımsal farklı gümrük uygulamalarının tek bir tarife altında toplanması ve bu desteklerde de tedrici olarak indirime gidilmesi olarak özetlenebilecek olan TA kapsamında, toplam desteğin tarımsal hasılanın %10'unu aşmadığı ülkeler, "de minimis" olarak indirim dışında tutulmuştur. Türkiye bu çerçevede UTG'nin doğrudan sonuçlarından fazla etkilenmemişken, 2000-2002 yıllarında IMF ve DB kontrolünde uygulamaya konulan "İstikrar Programı" sürecinde kolaylıkla geri adım atabilmiştir.⁷⁶¹ Yine bu dönemde Türkiye'nin tarım politikalarındaki dönüşümü zorlayan önemli gelişmelerden biri de 1995 yılında Avrupa Topluluğu ile Gümrük Birliği anlaşmasının imzalanmasıdır. Bunun etkileri de DTÖ TA'nın etkileri gibi, doğrudan olmaktan çok, uzun dönemde ve dolaylı olarak ortaya çıkan etkiler şeklinde olmuştur.

1999 ve 2000 yıllarında IMF'ye verilen iki "Niyet Mektubu", tarım reformu adı altında Doğrudan Gelir Desteği (DGD) uygulamasına geçileceği taahhüdünü içermektedir.⁷⁶² Özellikle bu yıllarda tarımsal desteklemenin bütçe üzerinde yük oluşturduğu görüşü hükümetlerce çeşitli veriler ortaya konularak iddia edilmektedir. Oğuz Oyan OECD rakamlarıyla karşılaştırıldığında bunun çok düşük kaldığını belirtmekte, TÜSİAD'ın 1999 yılı araştırmasında tarımsal desteklerin (1998 yılı için) 2,4 milyar dolar ile %3,9'luk bir yük getirdiği iddia edilirken, bunun aslında GSYİH'ya oranının %1,2 olduğunu vurgulamaktadır.⁷⁶³ Elbette bu yanıltıcı hesapların IMF niyet mektuplarına yansımış olması, hükümetlerin kime hizmet ettiği tartışmasını gündeme

⁷⁶¹ Oğuz Oyan, "Türkiye'de Tarımsal Politikaların Gelişimi ve Sorunları", *Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 107, (106-138).

⁷⁶² <http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/IMFniyet.html>, 05.06.2010.

⁷⁶³ Oğuz Oyan, a.g.m., s. 120-121.

getirebilir. Aslında DGD oldukça fazla eleştiri alan bir sistemdir ve tek başına hiçbir ülkede uygulanmamaktadır. DGD'nin ABD'de toplam destek içindeki payı %10 civarındayken, 2008 yılında Türkiye'deki desteklerin %45 kadarını kapsamaktadır.⁷⁶⁴ Ancak burada konumuzun farklı bir alanı olan tarım desteklerine girmek, ana tezimizden uzaklaşmamıza neden olabilecektir. Niyet mektuplarının politika tercihlerini yansıttığına vurgu yapan Oyan'ın sözleriyle destekleme konusunu noktalayabiliriz;

“...İç desteklerin tümüyle sona erdirilmesi açık bir şekilde hedeflenmiştir. Bu bağlamda fiyat garantisiyle destekleme alımlarının, girdi desteğinin, kredi desteğinin, prim desteğinin 2 yıl içinde tamamen ortadan kaldırılması, buna ilişkin tüm kurumsal mekanizmanın özelleştirme-tasfiye yoluyla sistemden çıkarılması, tarımdaki kooperatif örgütlenmenin halen en önemli örneklerini oluşturan Tarım Satış Kooperatifleri ve Birlikleri (TSKB)'lerin tedricen işlevsizleştirilmesi açık politika tercihleri olarak kayda geçmiştir.”⁷⁶⁵

Gelinen noktada Türk çiftçisi girdi desteğinden yoksundur. Kredi borçları (hem SGK'ya, hem bankalara) büyümektedir. 2003 ile 2010 arasında takipteki tarım kredisi dolar bazında iki katından fazla artmıştır.⁷⁶⁶ Her seçim döneminde tarımda kullanılan mazotun Özel Tüketim Vergisi (ÖTV)'sinin kaldırılacağı vaatleri çeşitli siyasi partiler tarafından verilebilmektedir. Tarımsal üretimi döndürmek çiftçiler için gittikçe daha da zorlaşmaktadır. Birçok çiftçi için kurtuluş, sözleşmeli çiftçilik uygulamalarında aranabilecektir. Bu yapı zaten ÇUŞ'ların yarı dikey entegrasyon oluşumunun zeminini hazırlayacaktır. Böylece ÇUŞ'lar, iklim koşullarına ve verimlilik ölçütüne göre, uluslararası işbölümü çerçevesinde belirli ürünlerin yetiştirilmesine yönelecektir. Böylece küresel olarak karşılıklı bağımlılık yaratılacak ve ÇUŞ'lar yaratılan KDZ ile kârlılıklarını artıracaklardır. Bundan daha önemlisi, girdileri kontrolüne alan ÇUŞ'lar, ürünlerde istediği standartlaşmayı sağlayabilecek ve yerli tarımsal girdi sanayisini devre dışı bırakarak, katma

⁷⁶⁴ Barış Övgün, “Türkiye-AB İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferi Açısından Tarım Sorunu”, *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 9, No.: 1, 2010, s. 101, (91-109). Toplam desteklerin GSYİH'ya oranı 1998 yılında %7 iken 2006 yılında %2,93'e düşmüştür. (s. 96)

⁷⁶⁵ Oğuz Oyan, a.g.m., s. 122.

⁷⁶⁶ <http://ebulten.bddk.org.tr/AylikBulten/Gelismis.aspx>, 15.10.2010. Takipteki krediler 2007 yılında zirve yapmış, ancak daha sonra küçük bir azalmadan sonra tekrar yükseliş trendine girmiştir. (BDDK'nın sitesindeki istatistik bölümünden çizdirilen grafiğin yorumudur.)

değeri yüksek girdilerden de kâr sağlayabilecektir. Sonuç, ülke adına bağımlılığın gelişmesi ve mevcut tarımsal girdi üretiminin tasfiyesi ile girdi bağımlılığının da artması olacaktır.

Yukarıda bahsettiğimiz gelişimin bir diğer yönü ise, kredilerin artık küresel finans kapital tarafından verilmesi neticesinde çiftçilerin birçoğunun borcunu ödeyememesi durumunda düşeceği durumdur. Türkiye’de bankacılık sektörünün yarıdan fazlası küresel sermayenin elindedir. Böyle bir durumda toprak mülkiyeti el değiştirirse, KDZ’lerinin teşkili, tamamen bir sermaye hareketi olarak gerçekleşebilecektir. Ancak bu noktaya gelene kadar politika tercihlerinin sermayeden yana yapılmış olması, politikaların oluşturulma sürecini öne çıkarmaktadır. Politikaların belirlenmesinde ise, yönetim yapısına ilişkin farklı “paradigmalar”⁷⁶⁷ ileri sürülmektedir. Kamu yönetimine işletmecilik esaslarının ithalinden sonra 1990’larla birlikte, devletin işlevleri tartışma konusu yapılmıştır. Temel argüman verimlilik ve etkinliktir. 1992’de Osborne ve Gaebler’in yayınladığı bir kitap, “Yönetimin Yeniden İcadı” (*Reinventing Government*), devletin yeniden yapılandırılmasını öngören bir manifestoya dönüştürülmüştür. Bu çerçevede devletin ekonomik faaliyetlerden çekilmesi, yerel yönetimlere yetki devri ile merkezsizleşme, devletin elinde bulunan çeşitli görevleri ve üretim tesislerini piyasanın düzenleyici rolüne terketmek (yani özelleştirme), müşteri odaklı yönetim gibi bir dizi ilkeler belirlenmiştir. Ancak bu hareketin yeni bir yaklaşım öngörmeyip, “kamu işletmeciliği okulunun ve onun çıkış nedenselliğini oluşturan yeni sağ ve neo-liberalizmin uygulayıcı yönünü oluşturduğu”⁷⁶⁸ ifade edilmektedir. Sermaye, devletin bütün görevlerinden piyasanın çıkarları doğrultusunda geri çekilmesinden de tatmin olmamıştır. Devletin karar mekanizmalarındaki gücü bir şekilde sınırlandırılmalıdır. Bunun için ortaya atılan kavram ise, ikinci bölümde ayrıntılı olarak anlattığımız “yönetişim”dir. Bu bir anlamda otoritenin parçalanmasıdır. Sonuçları karar alma sürecinde etkisizlik olarak kendini göstermektedir.

⁷⁶⁷ Aslında bunları paradigma olarak adlandırmak çok doğru değildir. Zira liberal saldırının gizlenmesi için bu tarz söylem değişikliklerine her dönemde ihtiyaç duyulmuştur. Bu bağlamda her aşamada ileri sürülen yeni kavramları, aslında ulaşılmak istenen hedefe giden yola döşenen kilometre taşları olarak görmek daha doğru olacaktır.

⁷⁶⁸ Yılmaz Üstünel, a.g.m., s. 374, 375.

Değer zincirleri bağlamında ele aldığımızda yönetim, KDZ'ni oluşturan firmalar arasındaki bağları ve bunların yönetimini ifade etmektedir. İşin doğası gereği de süreci lider firma yönetmektedir. İşte devletin dönüşümünü sağlayan politika belirleme süreci de, KDZ'lerindeki lider firmaların nüfuz etme güçleri ile şekillenmektedir. Doğrudan yabancı yatırım çekmek için bu gün birçok ülke birbiriyle yarışmaktadır. Hatta bu yatırımları çekmek için sosyal sonuçları düşünülmeden, ÇUŞ'ların istediği yatırım ortamının yaratılması adına her türlü "fedakârlık" yapılabilmektedir. Bu durum KDZ açısından iki farklı şekilde ele alınabilir; biri KOBİ'lerin KDZ'ne eklenmesi, diğeri lider firma tarafından doğrudan yabancı yatırım yoluyla üretim üssü kurulmasıdır. İkinci durum, işlem maliyetlerini azaltıcı etkisinin yanında sermayenin kazancının transferinde güvenli bir yatırım ortamını gerektirir. Bu ortamın ÇUŞ'lar için sağlanması, yatırımı ülkeye çekmeye çalışan hükümetlerin önemli çalışma alanlarından birini oluşturmaktadır. Bunun yanında aynı ortamın yaratılması için başka kuruluşlar da vardır. İşte yönetim yapısı, bu ilişkiler ağı üzerinde olgunlaşmaya başlar.

Bir taraftan devletin etkisizleştirildiği bu süreçte, piyasanın gereklerini yerine getirmek adına çokuluslu örgütlerin de karar süreçlerine etki ettiği bir yaklaşım ortaya çıkmıştır. Tarihsel süreçte emperyalizmin değişmeyen taktiği, borçlandırarak bağımlı kılmak olmuştur. Bu kapsamda IMF ve DB ile imzalanan borçlanma anlaşmaları, yönetim yapısının emperyalist sistemin isteklerine göre kurgulandığı şartlarla ülkelere dayatılmıştır. IMF ile imzalanan stand-by anlaşmaları daha genel hükümler içermesine karşılık, DB ile imzalanan ikraz anlaşmaları daha spesifik, sektörel düzenlemeleri ihtiva etmektedir. 1998 yılında IMF ile imzalanan "Yakın İzleme Anlaşması" içinde tarımsal politikaların da bulunduğu beş alanda yapısal reform öngörülmektedir ve 1999 sonunda yeni stand-by imzalanır. Takip eden dönemde IMF ve DB'nin imzalanan anlaşmalar bağlamında Türkiye'nin ekonomik ve sosyal yapısını etkileyen talepleri nedeniyle, Boratav bu dönemi "IMF/DB rejimi" olarak adlandırmaktadır.⁷⁶⁹ 1998 yılı için (1968=100) 126 olan tarımsal ticaret haddi, 2007 yılında 82,6 olmuştur. Yani IMF ve DB ile

⁷⁶⁹ Korkut Boratav, "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", s. 13.

beraber yürünen yol, Türkiye’de tarım kesimi açısından olumlu gelişmemiştir. Türkiye’de tarımsal ticaret hadlerinin dünya ortalamasının bir miktar üzerinde olmasını ise, Türkiye’de kapitalist tarımsal üretimin evrimini henüz tamamlayamadığı biçiminde yorumlamak mümkündür.

Burada DB için bir parantez açmakta fayda vardır. DB ile ilk anlaşma 1950 yılında imzalanmıştır ve bu, 7 Temmuz 1950’de imzalanan Tahıl Depolama Projesidir. Toplam 204 anlaşma imzalanmış, bunlardan 9’u çeşitli nedenlerle düşmüştür. İmzalanan anlaşmalar içerisinde tarım sektörüne ilişkin düzenlemeler 34 adetle, toplam anlaşma sayısının %17,43’lük kesimini kapsamaktadır.⁷⁷⁰ DB ile imzalanan tarımsal sektör düzenlemesine ilişkin anlaşmalar (*SECAL/Sectoral Arrangement Loan*), tarım sektörünün kapsamlı biçimde küresel piyasalara açılmasını sağlayan bir adım olarak belirtilmekte, bu kapsamda 1984’de tohum ithalatının serbest bırakılması, gübrede fiyatın dolara göre belirlenmesi, 1986’da tam serbestleşmenin gelişmesiyle TİGEM ve TZDK’nun tasfiye sürecine girmesi örnek olarak verilmektedir.⁷⁷¹ Güler, DB anlaşmalarının, “girdi, kredi ve sulama sisteminde kamusal örgütlenmenin çözülmesi ve tarım sektörünün doğrudan küresel piyasa dengelerine bağımlı kılınması için gerekli zemini hazırladığını”⁷⁷² savunmaktadır.

KDZ’leri içerisinde küçük ve orta büyüklükteki işletmeler, ÇUŞ’lar açısından çok önemlidir. Dünya Bankası tarafından hazırlanan “Türkiye Yatırım İklim Değerlendirmesi”, küresel üretim sistemi içinde önemli bir rolü olan KOBİ’lerle ilgili çarpıcı bilgiler vermektedir. Buna göre; yatırım finansmanından çok banka kredileri ile borçlanan KOBİ’lerin borçlanmadaki payı 2005 yılında %40 iken, 2008 yılında %49’a yükselmiştir. Reddedilen kredi başvurusu büyük firmalar için %12, KOBİ’ler için %17’dir. Bunun yanında KOBİ’ler istihdamın %79,4’ünü, toplam yatırımların %44,6’sını, toplam satışların %67,4’ünü, toplam ihracatın %25-30’unu, yaratılan katma değer %57,3’ünü ve banka kredilerinin %25’ini oluşturmaktadır. KOBİ’ler için en önemli sorun finansman sorunu olarak görülmektedir. İstihdamdaki büyüme açısından büyük

⁷⁷⁰ <http://web.worldbank.org/external/projects/>, 12.10.2010.

⁷⁷¹ Birgül Güler, “Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri”, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, (Tarım Haftası Sempozyumu Ocak 2002), TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. 68.

⁷⁷² A.k., s. 69.

firmalardan %16, mikro firmalardan %5 daha geridedir. KOBİ'lerin (2004-2007 arası) büyümesinin diğer firmalardan fazla olduğu rakip ülkelere karşı görece büyüme ise; Rusya'ya karşı %-11,2, Polonya'ya karşı %-12,7, Ukrayna'ya karşı %-10,7, Romanya'ya karşı %-7,7, AB-10'a karşı %-11,3 olarak gerçekleşmiştir. Bununla birlikte Türkiye'deki KOBİ'lerin %60'ı 16 yaşından büyükken bu rakam AB-10 için %20'dir. Bu durum, Türkiye'de KOBİ'lerin büyüme karşısında büyük engellerle karşılaştığı şeklinde yorumlanmaktadır.⁷⁷³ Bunda kısmen haklılık payı vardır. Bir taraftan küresel sermayenin isteklerine boyun eğerek liberal politikalara yönelen yönetim, diğer taraftan enerji ve vergi politikaları ile daha büyük sermaye gruplarının çıkarlarını gözeterek, küresel sisteme eklenme çabasındaki KOBİ'leri yok olmaya sürüklemektedir. Tekelleşme sürecini hızlandıran bu yaklaşım, DB'nin dokümanında sadece KOBİ'lerin durumu açısından yorumlanmıştır. Yine 2004-2007 yılları arasında toptan ve perakende sektörlerindeki büyüme oranlarına bakıldığında; toptan satış sektöründe, mikro ölçekte 0,12, küçük ölçekte -0,03, orta ölçekte 0,13, büyük ölçekte 0,59; perakende sektöründe, mikro ölçekte 0,21, küçük ölçekte 0,03, orta ölçekte 0,11, büyük ölçekte 0,28 büyüme oranları görülmektedir.⁷⁷⁴ Bu rakamlar çok net olarak toptan ve perakende sektöründe yaşanan tekelleşme ya da oligopol piyasalara gidişin işareti olarak görülebilir.

Yine Dünya Bankası'nın yukarıda bahsi geçen raporunda, Türkiye'deki KOBİ'ler için çözüm olarak gösterilen hedef, küresel değer zincirlerine eklenmek olarak ifade edilmektedir. Hem iç hem de çok uluslu değer zincirlerine eklenmenin; firmalar için öğrenme olanakları sağlamasının yanında, teknoloji ve bilgi transferi ile yatırımları akılcı hale getireceğinden söz edilmektedir.⁷⁷⁵ KDZ içerisinde bilgi ve teknoloji transferinin gerçekleşme ölçüsünün zinciri yöneten firmanın kararları olduğundan ise

---

⁷⁷³ WB, *Turkey Investment Climate Assessment From Crisis to Private Sector Led Growth*, May 2010, Rep.No. 5423-TR, p. V., <http://www-wds.worldbank.org>, 11.10.2010.

⁷⁷⁴ A.k., s. 81.

⁷⁷⁵ A.k., s. 105. Türkiye'deki alt üstlenicilerin (subcontractor) bağlı oldukları ağın üç önemli yapısal özelliği; 1. Ürün yaşam sürelerine bağlı olarak uzun süreli ilişkiler, 2. Kurumsallaşmış ve hiyerarşik ilişkiler, 3. Sözleşmeye dayalı üretim yapan belirli üreticiler olarak sıralanmaktadır.

bahsedilmemektedir. Çünkü KDZ'leri, dikey entegrasyonu sahiplik üzerinden değil, üretim süreçlerinin kontrolü üzerinden sağlamaktadır. Yani bir dikey entegrasyon söz konusudur. Yaratılan katma değer nasıl paylaşılacağından, hangi teknolojilerin hangi ülkedeki üretim birimlerine nasıl aktarılacağına karar vermek, zinciri yöneten firmanın tekelinde bulunan bir yönetsel eylemdir. Ama oluşturulan zincirlerin ortak özelliği, bir şekilde üretimin bölüşümden aldığı payın azalması, yani değersizleştirilmedir. Örneğin 1993'te dünya kahve piyasasının değeri 30 milyar dolarken üreticiler bunun 12 milyar dolarını alıyordu. 2003'te ise, 50 milyarlık pastadan üreticinin aldığı pay sadece 8 milyar dolardır.⁷⁷⁶ Üreticilerin bölüşümden aldığı payın sürekli olarak azaldığı görülmektedir.

Küresel Değer Zincirlerinin gıda endüstrisindeki yapıları, diğer endüstrilere göre farklılıklar göstermektedir. "Tarladan sofraya" (*farm to fork*) oluşturulan küresel değer zinciri üç aşamada incelenebilir; 1. Çiftlik ve hasat, 2. İşleme ve üretim, 3. Satış.⁷⁷⁷ Elbette birinci aşamada hammaddelerin temini farklı bir KDZ'nin konusu olarak görülebilir. Ayrıca her üç aşamayı da farklı KDZ içinde ele almak da mümkündür. Ancak işlenmiş gıda açısından bakıldığında, Gereffi'nin yaptığı tasnif kabul edilebilirdir. Bu tasnifteki her aşamada farklı ilişkiler ve bağlantılar, hem yerel hem de küresel ölçekte kurulabilmektedir. Gereffi yapıyı şöyle özetlemektedir;

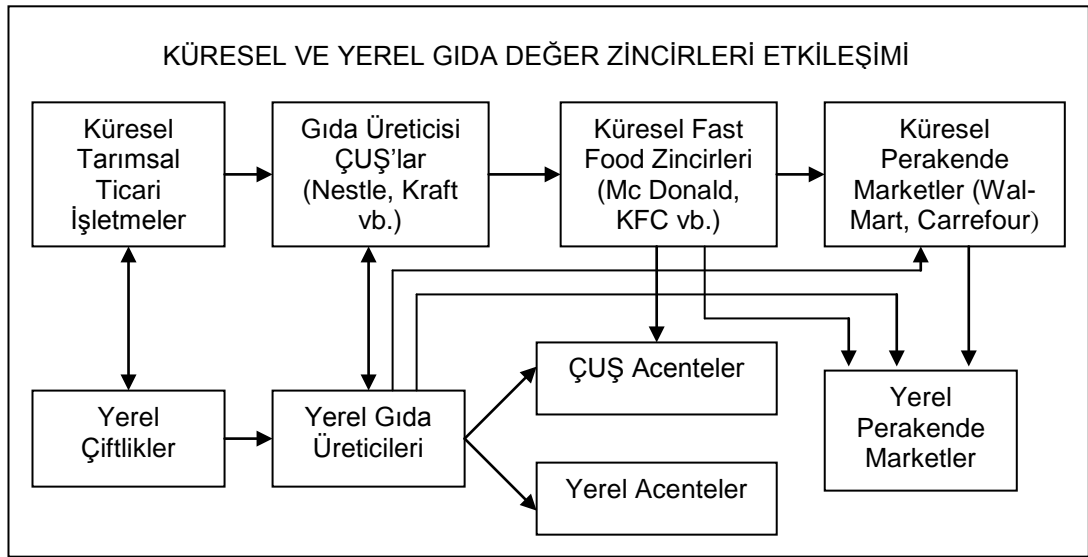
"Gelişmiş ülkelerdeki KDZ bünyesinde küresel tarımsal ticaret şirketleri (agro-businesses), gıda üreticisi ÇUŞ'lar, küresel "fast food" zincirleri ve küresel perakendeciler bulunur. Zincirin bu halkaları, yerel ve küresel düzeyde birbirine bağlıdır. Tavuk, patates ve yeşil salata çiftlikleri gibi küresel tarımsal ticariler, dünyaya yayılmış uluslararası işletmelerini çalıştırırlar veya yerel düzeydeki küçük ve orta ölçekli çiftliklerden tarımsal ürünleri alırlar. Böylece gıda üreticisi ÇUŞ'ları desteklerler, onlar da ürettiklerini fast food zincirlerine ve küresel perakendecilere satarlar."⁷⁷⁸

⁷⁷⁶ FAO, "The Role of Transnational Corporations", *Trade Reforms and Food Security*, Roma, 2003, <http://www.fao.org/docrep/005/y4671e/y4671e0e.htm#bm14>, 13.10.2010.

⁷⁷⁷ Garry Gereffi, Michelle Christian, "Food Production Systems, Trade, and Transnational Corporations: A Global Value Chains Approach to Consumption and Healthy Diets", Duke University, (19 April 2008), p. 5, <http://www.cgdc.duke.edu/pdfs/GlobalHealth/>, 06.03.2010.

⁷⁷⁸ A.k., s. 6.

AYDZ kapsamında değerlendirdiğimizde, zincirin nihai halkası, diğer halkalar için pazara erişim noktasıdır. Eğer başka noktalar sınırlıysa veya yoksa güç bu noktada toplanır. Kısacası pazara erişim olanaklarının çokluğu, nihai noktadaki halkanın gücüyle ters orantılıdır. Bunu bir şekil üzerinde görebiliriz. Şekilde gücün sağdan sola azaldığını söyleyebiliriz. Bu durumda üreticiler için fazla bir seçenek kalmıyor görünmektedir.

Şekil 3.1 Küresel ve Yerel Gıda Zincirleri Etkileşimi

Kaynak: Garry Gereffi, 2008, s. 7.

KDZ içinde gücün yoğunlaştığı nokta, AYDZ olarak kabul edebileceğimiz gıda ürünleri piyasasında tüketiciden önceki nihai alıcı olan büyük marketlerdir. Bunlar, pazarlık güçleri ile zincir içindeki bölüşümün dağılımını belirleyebilmektedir. Gıda sektöründe durumunu yükseltme (*upgrading*) imkânının sanayi ürünlerine göre çok daha sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Ancak dikey entegrasyonla mevcut yapınızdan farklı bir boyuta geçebilirsiniz. Bunun yanında dikey entegrasyonda alıcı konumunda olan marketlerin pazarlık gücünü etkileyebilecek bir yapıdan çok, bölüşümde daha önce aldığı paydan bir miktar fazla pay alabilmek söz konusu olacaktır. Bu durumda

alıcının gücünde bir değişiklik olması beklenmez. Perakende marketlerin gücüne ilişkin tespit, Rekabet Kurulu⁷⁷⁹ kararları içerisinde bulunmaktadır.

Rekabet Kurulu'nun, İstanbul Büyükçekmece Birleşik Esnaf ve Sanatkarlar Odası'nın "Büyükçekmece, Esenyurt ve Beylikdüzü ilçelerinde zincir marketlerin pazar güçlerini kullanmak suretiyle küçük çaplı bölge esnafının faaliyetlerini zorlaştırdıkları iddiası" ile Rekabet Kurumu'na yaptıkları başvuru hakkında verdiği 06.08.2009 gün ve 09-35/891-214 sayılı kararında şu değerlendirmelerde bulunmuştur;

"Perakende sektöründe 1990'lı yıllarda başlayan ve günümüzde hızlanarak devam eden söz konusu yapısal dönüşüm paralelinde organize perakende kanalı olarak nitelendirilebilecek zincir market, hipermarket ve süpermarketlerin tüketici harcamaları içindeki payı artmakta; bakkal, kasap, manav gibi geleneksel kanalın payı ise azalmaktadır. Bu değişimin başlıca sebebi tüketici alışkanlıklarındaki değişiklik paralelinde organize perakende kanalının tüketicilere tek duraklı alışveriş imkânı sağlamasıdır. Bu alışveriş türünde geleneksel kanalın sunduğu tamamlayıcı alışveriş türünden farklı olarak ürünler yüksek çeşitlilik ve çoğu zaman düşük fiyatla ekstra hizmetler eşliğinde sunulmaktadır.

Organize perakende kanalı tarafından sunulan ürün ve hizmet yelpazesinin genişliği anılan teşebbüslerin pazarda tutunmada önemli unsurların başında gelen ölçek ve kapsam ekonomilerinden ciddi boyutta yararlanmalarından kaynaklanmaktadır. Organize perakende kanalı üyeleri sahip oldukları yüksek satın alma potansiyeli neticesinde, arz ettikleri ürünleri bakkal veya market gibi küçük ölçekli işletmelere göre daha avantajlı koşullarda, daha düşük fiyattan temin edebilmektedirler. Tedarik sürecinde elde ettikleri bu maliyet avantajını depolama, pazarlama, satış sonrası hizmetler gibi alanlardaki üstünlükleri ile birleştiren zincir marketler; bu itibarla tüketiciye ihtiyacı olan ürünlere satış öncesi ve sonrası ekstra hizmetler eşliğinde yüksek çeşitlilik ve düşük fiyattan sahip olma imkânını sunmakta ve bu yönüyle toplumsal refahı artırıcı işlev görmektedirler.

---

⁷⁷⁹ 4054 SK'nun 1. Maddesinde kurumun amacı; "mal ve hizmet piyasalarındaki rekabeti engelleyici, bozucu veya kısıtlayıcı anlaşma, karar ve uygulamaları ve piyasaya hâkim olan teşebbüslerin bu hâkimiyetlerini kötüye kullanmalarını önlemek, bunun için gerekli düzenleme ve denetlemeleri yaparak rekabetin korunmasını sağlamaktır" şeklinde açıklanmıştır. Kurumun karar organı olan Kurul ise, 22. Maddede; "Rekabet Kurulu biri Başkan, biri İkinci Başkan olmak üzere toplam 7 üyeden tesekkül eder. Bakanlar Kurulu; iki üyeyi Rekabet Kurulunun, bir üyeyi Sanayi ve Ticaret Bakanlığının, bir üyeyi Devlet Planlama Teskilatı Müstesarlığının bağlı olduğu Devlet Bakanlığının, birer üyeyi ise Yargıtay, Danıştay ile Türkiye Odalar ve Borsalar Birliğinin her bos üyelik için kendi kurumları içinden veya dışarıdan göstereceği ikiser aday arasından seçer ve atar" ifadeleri yer almaktadır.

Sermaye yoğun işletme niteliğindeki organize perakende kanalında gözlemlenen gelişme paralelinde perakendecilik sektöründe yaşanan rekabet artmaktadır. Tüketiciler için yapılan yarış sektördeki teşebbüslerin ürünlerini tüketici tercihlerini yansıtır nitelikte yüksek çeşitlilik ve uygun koşullarda, satış öncesi ve sonrasına yayılan geniş hizmet yelpazesi eşliğinde sunmalarını zorunlu kılmaktadır. Sektördeki eğilimin önümüzdeki dönemde de aynı doğrultuda kuvvetlenerek devam etmesi ve tek duraklı alışveriş ile tamamlayıcı alışveriş arasındaki ayrımın belirginleşmesi beklenmektedir.”

Söz konusu kararda değerlendirmelerin ardından, küçük ölçekli işletmelerin özel markalı ürünlerin temin ve satışını yapamamasının, büyük marketlerin yavru marketler aracılığıyla küçük işletmelerin alanını daraltmasının küçük işletmeleri zor duruma düşürdüğü ve taşımacılık yaparak haksız rekabet ortamı yaratmaları iddialarının, serbest piyasa ekonomisi içerisindeki rekabet koşulları içerisinde olabirliği vurgulanarak başvurunun reddine karar verilmiştir.

Yukarıdaki kararda üzerinde önemle durulması gereken iki nokta vardır. Birincisi, marketlerin gittikçe pazar paylarını artırdığı ve bu yolla pazarlık güçlerinin arttığı, diğeri de devletin sermaye tarafından dönüştürülmesinin bir sonucu olarak, devlet organlarının egemen gücün (ya da sermayenin) önündeki engelleri kaldırmayı görev edinmiş olduğu gerçeğidir. Marketlerin büyümesine ilişkin kararlara bir örnek de, yine Rekabet Kurulu'nun 07.11.2008 gün ve 08-63/1022-396 sayılı kararını verebiliriz. Bu kararla; “Doğ-Pa Doğanlar Pazarlama İhracat ve İthalat A.Ş. kontrolünde bulunan Çanakkale Esenler, Çanakkale Çarşısı ve Balıkesir Gönen olarak adlandırılan süpermarketlerin sabit değerleriyle birlikte alt kira sözleşmesi ve kira sözleşmelerinin devri yoluyla işletilmesinin CarrefourSA Carrefour Sabancı Ticaret ve Alışveriş Merkezi A.Ş.'ye devredilmesi işlemine izin verilmesi” onaylanmıştır. Gerekçe olarak söz konusu devirlerle bahse konu şirketin Balıkesir Gönen'deki payının %33,9 olacağı ve hâkim durum oluşmasının mümkün olmayacağı belirtilmektedir. Kararda ayrıca aşağıdaki bilgilere yer verilmektedir;

“Geleneksel perakendecileri oluşturan bakkalların Hızlı Tüketim Malları (HTM) perakendeciliği içerisindeki payı gittikçe azalmakta ve bunlar zamanla yerlerini

modern perakendecilere bırakmaktadır. Alışveriş Merkezleri ve Perakendeciler Derneği verilerine göre organize perakende yatırımlarının önemli bir göstergesi olan aylık toplam metrekare rakamları, 2008 yılı Haziran ayında bir önceki yılın aynı dönemine göre %25 oranında bir artış sergilemiştir. Yaşanan bu süreç içerisinde modern perakendecilik yapan büyük çaplı, zincir mağazalar birleşme ve devralmalar yoluyla kendi içlerinde birleşmelere gitmektedir.”

Türkiye’de marketlerin Pazar payları ise Tablo 3.4’te görülmektedir. Buna göre pazarın %61,8’i beş firmaya aittir. En büyük üçün payı ise, yaklaşık %50’dir. Perakende sektöründeki oligopolleşme hızla artmaktadır. Bunun gıda sektörüne yansımaları ise, gittikçe güçlenen marketlerin pazarlık güçleri ile, bölüşüm yapısını değiştirebilmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır.

TEŞEBBÜS	PAZAR PAYI (%)
MIGROS	22,4
CARREFOURSA	13,8
BİM	13,5
METRO	7,8
TESCO (KİPA)	4,1
DİĞERLERİ	38,2

Tablo 3.4 Türkiye’de Organize Perakende Sektöründe Pazar Payları.

Kaynak: Rekabet Kurulu’nun 07.11.2008 gün ve 08-63/1022-396 sayılı kararı.

Mağazalardaki birleşme ve satın almaların artışı yukarıdaki Rekabet Kurulu değerlendirmesinin son cümlesini doğrulamaktadır. Örneğin Türkiye’de 2005 ve 2006 yıllarında Kurul’un izniyle gerçekleşen Carrefoursa/Gima, Migros/Tansaş ve Kiler/Canerler devralmaları bu eğilimi göstermektedir. Bunun yanında yerel küçük işletmeler de büyük marketlerin büyümesinin tehdidi altındadır. Rekabet Kurulu’nun 25.02.2009 gün ve 09-08/153-47 sayılı kararı bu şekilde bir devralmaya örnek teşkil etmektedir. Bu karar ile Pınar Marketçilik Gıda Maddeleri Pazarlama İnşaat Taahhüt Kozmetik Ürünler Otomobilcilik İthalat İhracat Turizm Tic ve San. Ltd. Şti. tarafından işletilen ve Samsun ilinde bulunan Modern Pazar, Türkiş, Gürbüz, Bafra, 56’lar, Atakum, Ömürevleri, Adalet, Gazi, Atakent, Pelitköy ve İnönü isimli süpermarketlerin, mevcut kira sözleşmelerinin devri yoluyla CarrefourSa Carrefour Sabancı

Ticaret Merkezi A.Ş. tarafından sabit değerleriyle birlikte devralınması” işlemine izin verilmiştir.

Türkiye’de tarımın liberal dönüşümü kapsamında verilebilecek güzel örneklerden biri; 29 Haziran 2010 tarihinde gazetelerde yer alan bir haberdir. Habere göre;⁷⁸⁰ Yalova’da yetiştirdiği 87,5 kg. kabağı İstanbul Bayrampaşa Yaş Sebze ve Meyve Hali’ne satmak için gönderen vatandaş, navlun, navlun KDV, müstahsil stopaj, komisyon ve diğer masraflar adı altında kesilen 21,84 TL’den sonra 4,34 TL borçlu çıkarılmış, gönderdiği kasalar düşüldükten sonra hesabına 6 TL iade edilmişti. İşin ilginç yanı, bu ilk defa olmuyordu. Aynı tarihte kabak, marketlerde 1-1,30 TL/Kg. fiyatla alıcı buluyordu. Pazara erişim hakkı araçlar tarafından engellenen bir üreticinin bu gibi durumda çok fazla şansı kalmamaktadır. Bu aracı mevcut durumda hal esnafı olurken, yakın bir gelecekte perakende marketler zinciri olabilecektir. Üreten belki borçlu da çıkmayacaktır. Ama pazara tek ulaşım imkânı standartlaştırılmış ürünler üzerinden marketler olan üretici, onların takdir edeceği fiyatı kabul etmek zorunda kalacaktır. Bu fiyat da üreticinin üretmekten vazgeçmeyeceği asgari fiyat olacaktır.

Özellikle Türkiye’de Isparta ve Bursa gibi meyveciliğin ileri düzeyde yapıldığı bölgelerde, soğuk hava depolarının kurulmuş olması, yukarıda bahsettiğimiz perakende marketlerin yaş sebze ve meyve pazarında egemen olacağı yapının altyapısının oluşturulduğunu göstermektedir. Birçok üretici için en fazla iki saat uzaklıkta bulunan bu soğuk hava depoları, pazara erişimin kapısı konumundadır. Bu depolardan uygun koşullarda marketlerin depolarına nakledilen yaş sebze ve meyve, bu yolla nihai tüketiciye ulaşabilmektedir.

Türkiye’de 4 Mayıs 2007 tarihinde kabul edilen 5648 sayılı “Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun”, 18.05.2007 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe girmiştir. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’nın ilgili kuruluşu olan Kurumun kuruluş amacı, “AB ve uluslararası kuruluşlardan sağlanan kaynakların ülkemizde kırsal kalkınma

---

⁷⁸⁰ <http://www.hurriyet.com.tr/gundem/15174376.asp>, 30.06.2010.

programlarının uygulanmasına yönelik faaliyetlerde kullanılmasını sağlamak⁷⁸¹ olarak açıklanmaktadır. Yasa tasarısının 13.03.2007 tarihinde 74. birleşimdeki tartışmalarında, Tarım Bakanı şunları söylemektedir;

Bu kanunun çıkarılmasının sebebi şu. Yani, böyle bir kanun tasarısıyla sizin huzurunuzda Hükümet olarak gelmemizin sebebi şu: Avrupa Birliği üyeliği kapsamında üye ülkeler, bu safhada hazırlanmak için "katılım öncesi mali yardım" adı altında Avrupa Birliğinin bir fonu var. Bu fondan bizim istifade etmemiz gerekiyor. Çünkü, diğer bütün aday ülkeler bundan istifade ettiler. Buna "EAFRD" diyorlar, yani katılım öncesi mali yardımla ilgili program. Şimdi, burada, beş tane bunun bileşeni var. Bizim kanunumuz kapsamındaki bileşeni, kırsal kalkınma bileşeni ve bununla ilgili toplamda 2,2 milyar avro bu beş bileşende öngörülüyor Türkiye için, 2007-2010 yılları arasında ve bunun yaklaşık 300 milyon avrosu kırsal kalkınma için kullanılacak. Bunun için ne gerekiyor? İki şart gerekiyor: Bir tanesi bir EAFRD planının hazırlanması ki, biz bunu hazırladık, planımız hazır. İkincisi de, bu Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumunun, yani, bu kanun tasarısıyla kurulacak olan organizasyonun tamamlanması. Bu da olursa, tamamlanırsa, yüce oylarınızla kabul edilirse, bu da hayata geçmiş olacak... Hangi sektör desteklenecek? Onu da söyleyeyim: Kırmızı ve beyaz et sektörleri, meyve-sebze sektörü, süt sektörü ve su ürünleri sektörü... Bu projelerden kimler faydalanacak? Değerli arkadaşlar, başta, tabii Türk çiftçisi bundan istifade edecek, üretici örgütleri, birlikler, üretici birlikleri, şirketler, kamu kuruluşları ve yerel yönetimler, yani, belediyeler de bu kırsal kalkınma ile ilgili fonlardan, projeler hazırlamak suretiyle faydalanabilecektir."⁷⁸²

Kısacası, AB'nin kırsal kalkınma için tahsis ettiği fonların kullanımı maksadıyla bir kurum oluşturulmuştur. Her hangi bir teknik altyapı olmaksızın pragmatist bir mantıkla hazırlanan bu tip yapıların bir örneği, Marmara Depremi sonrası 505 milyon dolarlık DB yardımını alabilmek için "Acil Durum Yönetimi Başkanlığı'nın 583 Sayılı KHK ile kurulmasıydı. Türk afet yönetim sistemi içindeki yeri ve işlevi tartışmalı olan kuruluş, 5902 Sayılı Kanun ile, 2009 yılında lağvedilmiştir. Benzer şekilde Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu Kanununda belirtilen proje bazlı destekler halen Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü tarafından koordine edilmektedir. Yani sorumlu kurum, Kanunda belirtilen personeli almış, ancak göreve başlamamıştır. Bu durum da bizim dikkat

⁷⁸¹ <http://www.tkd.gov.tr/amac.aspx>, 11.10.2010.

⁷⁸² TBMM, 22. Dönem, 5. Yasama Yılı, 74. Birleşim, s. 72, 73, 74.

çektığımız 583 Sayılı KHK ile kurulan Türkiye Acil Durum Yönetim Başkanlığı için yaşanan sürece olan benzerliği güçlendirmektedir. Bakanın 2007 yılında destekleneceğini belirttiği sektörlerde 2010 yılında yaşanan krizler sonrası ithalat uygulamasına başlanması da bu pragmatist yaklaşımın başarısını göstermektedir. Sorun nerededir? AB destekli olarak kurulan kurumun desteklediği projeler, üreticinin kalkınmasını değil, pazara kapitalist sistemin bir parçası olarak eklenmesini sağlamaya dönük projelerdir. ÇUŞ'ların bölgesel üreticilerin ürünlerine daha rahat ulaşmasını sağlayan bir yapı oluşmaktadır. Bu yapının neresi kötü denebilir. Eğer söz konusu bağlantı noktaları, değer zinciri içindeki üreticilerin oluşturduğu kooperatiflere veya birliklere ait olursa yapılan tesisler, kırsal kalkınmayı sağlayabilir. Aksi halde kalkınan kırsal kesim değil sermaye olacaktır, üstelik üretici üzerindeki pazarlık gücü de daha artmış olarak.

Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ile yüz yüze görüşme sonucunda şu bilgilere ulaşılmıştır. Kurum halen işlevsiz konumdadır. Bunun temel nedeni olarak AB'nin kuruma yetki devri yapmamış olması gösterilmektedir. İlk aşamada 2010 yılı içerisinde ulusal akreditasyon alınmış, ikinci aşama olan AB'nin yetki devri tamamlanmamıştır. Bu nedenle bütün destekleme projeleri Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü bünyesinde sürdürülmektedir. AB, söz konusu proje destekli yardımları hibe olarak vermektedir ancak, projelerin neler olacağını, nerelerde kullanılacağını AB belirlemektedir. AB yetki devri gerçekleştikten sonra, gelen yardımların kullanımında ve proje desteklerinin verilmesinde bir merkezileşme oluşacaktır ve Kurumun bu merkez olması beklenmektedir. 2013 yılında mevcut proje destekleri tamamlandıktan sonra Kurumun izleme görevini üstlenmesi öngörülmektedir.⁷⁸³ Aslında verilere neresinden bakılırsa bakılsın durum sorunlu görünmektedir. Her şeyden önce projelerin niteliğinin ve yerinin dayatılması, küçük üreticinin pazara erişim olanaklarının öncelikli olması ve kırsal kalkınmanın ikincil bir amaç olarak kalması sonucunu doğuran bir unsurdur. Projelerin yapımı konusunda devlet kurumlarının yardımı kabul

---

⁷⁸³ Tarım ve Kırsal Kalkınmayı Destekleme Kurumu ile yüz yüze görüşme tekniği ile alınan bilgilere dayanmaktadır.

edilmemekte, bu işlerin piyasada yaptırılması istenmektedir. Öngörülen yapı ÇUŞ'ların ve küresel sermayenin yeni faaliyet alanlarını belirlemektedir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın Teşkilatlanma ve Destekleme Genel Müdürlüğü bünyesinde "Kırsal Kalkınma Yatırımları Destekleme Projesi" kapsamında destekleme programları yapılmaktadır. Halen beşinci etap programı uygulama aşamasında olan bu destekleme programlarında illerin öncelikli yatırım konuları belirlenmektedir. Bunlar incelendiğinde, ağırlıklı yatırımların, tarımsal ürünlerin pazara erişim öncesi ara toplanma noktası yatırımları olduğu görülmektedir. Bunlara örnek olarak; soğuk hava, depolarını, süt depolama tesislerini, sebze-meyve depolama tesislerini ve paketleme tesislerini sayabiliriz. Ancak algıda bir sorun vardır. Kırsal kalkınmayı desteklemek amacıyla sürdürülen programların temel amacı, tarımsal üretimin bir biçimde sisteme eklenmesi olarak görülmektedir. Sulama projeleri öncelik ve gerçekleşme oranı açısından azınlıktadır. İlk iki etapta gerçekleşen ekonomik temelli projelerde yararlananlar, KOBİ ölçeğinde şirketlerdir.⁷⁸⁴ Projelere ilişkin olarak hazırlanmış olan tebliğ Ek 3.2'dedir. Buna göre amaç; "doğal kaynaklar ve çevrenin korunmasını dikkate alarak, kırsal alanda gelir düzeyinin yükseltilmesi, tarımsal üretim ve tarımsal sanayi entegrasyonunun sağlanması, tarımsal pazarlama altyapısının geliştirilmesi, gıda güvenliğinin güçlendirilmesi, kırsal alanda alternatif gelir kaynaklarının oluşturulması, toplu basınçlı sulama sistemlerinin geliştirilmesi, yürütülmekte olan kırsal kalkınma çalışmalarının etkinliklerinin artırılması ve kırsal toplumda belirli bir kapasitenin oluşturulmasına ilişkin usul ve esasları belirlemek" olarak açıklanmaktadır. Bu amaç kapsamında "İyi Tarım Uygulamaları" ve "Organik Tarım" gibi çeşitli üretim biçimlerine geçişin planlandığı açıkça görülmektedir. Bu yatırımlar yapıldığında üretici açısından değişecek olan tek şey, bağımlılığının kaynağı olacaktır. Burada bizim açımızdan önemli olan, ÇUŞ'ların (ya da onların temsil ettiği küresel sermayenin), devleti dönüştürme gücüdür. Biz sadece pazarlık gücüne vurgu yapmış olmamıza karşın, devleti dönüştürme gücüne aynı vurguyu yapmadık. Ancak pazarlık gücünün ardından anlatmaya çalıştığımız şey,

⁷⁸⁴ http://www.tedgem.gov.tr/kkydp_genel.htm, 10.10.2010.

ÇUŞ'ların liderliğindeki KDZ'leri içinde işlem maliyetlerini azaltacak yatırımların mutlaka devlet desteği ile yapılmasına olan ihtiyaçtır. Kırsal kalkınma denen terimin devlet aygıtı açısından algılanma biçimi, sadece o bölgedeki üreticiyi kendine bağlayacak altyapı yatırımlarına ihtiyacı olan ÇUŞ'ların istediği alt yapı yatırımlarının yapılmasıdır. Oysa kırsal kalkınmanın en önemli boyutu sosyal kalkınma olmalıdır. Elbette alt yapı yatırımları da önemlidir. Ancak sosyal yönü olmayan yatırımlar, sadece çevrenin merkeze bağımlılığını artıracak bir dönüşüme yol açar. Resmin parçalarını birleştirdiğimizde; bir tarafta gittikçe güçlenen ve bu gücünü hem pazarlıkta hem de devlet üzerinde kullanabilen perakende sektöründe faaliyet gösteren ÇUŞ'lar, bir tarafta ÇUŞ'ların ihtiyacı olan gıda maddeleri üreticileri ve onları destekleyen tarımsal üretim, bir tarafta ise devlet bulunmaktadır. Bu çizdiğimiz resimde bir AYDZ ortaya çıkmakta ve devletin egemenlik alanında faaliyet sürdürmektedir. Rekabet Kurulu kararlarında da gördüğümüz gibi, öncelikle ÇUŞ'ların istediği yatırım ortamında, devlet otoritesinin sınırlandırılması oldukça önemli hale gelmektedir. Bu sınırlama, siyasetin politika belirleme gücünde bir sınırlama anlamına gelmektedir. Yani siyaset ve siyasa birbirinden ayrılmaktadır. İşte kurul tipi örgütlenme bunu sağlamaktadır.

Büyük marketlerin pazar paylarının artmasını sağlayan etkenler de vardır. Öncelikle kredi kartı kullanım alışkanlığı olan insanların büyük çoğunluğu alışverişlerini marketlerden yapmaktadır. Bunun sonucunda, kredi kartı borçları gittikçe artmaktadır. Örneğin Türkiye'de kredi kartı borcunu ödemeyenlerin sayısı, 2009 yılında bir önceki yıla göre %91,1, ferdi kredi borcunu ödemeyenlerin sayısı ise %195,5 artmıştır.⁷⁸⁵ 2009 yılı için geçerli olan bu durum sadece Türkiye için geçerli değildir. ABD'de kredi kartı borçlarının büyümesi bir sorun oluşturmaktadır.⁷⁸⁶ Kredi kartları tüketim alışkanlıklarının sürdürülebilmesinin en önemli aracı konumuna gelmiştir. Anında ödeme yapmadan sahip olma fikri, insanlara cazip gelmektedir. Ancak sürekli krizlerle sarsılan kapitalist sistemin, tüketimin devamı adına bu

⁷⁸⁵ <http://www.cnnturk.com/2010/ekonomi/genel/02/05/>, 15.10.2010.

⁷⁸⁶ <http://www.milliyet.com.tr/>, (16.06.2009), 15.10.2010.

buluşu da ömrünü tüketmek üzeredir. Büyük marketlerin pazar paylarını artırmalarındaki bir diğer etken ise, marketlerden alış-veriş alışkanlığının topluma sürekli dayatılmasıdır. Marketler, değişik alanda faaliyet gösteren birçok farklı mağazanın bir arada bulunduğu alış-veriş merkezleri ile tüketimi artırmanın yeni bir boyutuna taşınmıştır. Ayrıca bu alış-veriş merkezlerinde “fast food” sektöründe faaliyet gösteren birçok ÇUŞ, insanların tüketim alışkanlıklarının devamını temin ederken kendi pazar paylarını da artırmaktadır. Tarımsal üretim KDZ içinde önemli bir yere sahip bu ÇUŞ'lar, sabit sermaye yatırımdan ziyade, isim hakkının kullanılması (*franchising*) ile pazar payı elde etmektedirler. Böylece riski yerele yayarak kârı merkeze akıtmaktadırlar.

Tarımsal girdiler açısından değer zincirlerini ikinci bölümde incelemiştik. Bu kapsamda firmaların bir çoğunda dikey entegrasyon yönünde büyüme olduğu söylenebilir. Dikey entegrasyonu zorunlu kılan etken ise, tarımsal girdilerin sanayi ürünü olması nedeniyle katma değerinin yüksek olması ve üretim içinde önemli bir paya sahip olmasıdır. Üretimin değersizleşme sürecinde kârlılığın korunabilmesi ise, ancak dikey entegrasyonla bir araya gelen KDZ'nin yönetiminden geçmektedir. Bu nedenle tarımsal girdilerin pazarında bütün dünyada büyük mücadeleler yaşanmaktadır. Birçok kimya devi ÇUŞ, dünyanın en büyük 100 şirketi arasında yer almaktadır. Buna örnek olarak, Bayer, Monsanto, Dupont'u sayabiliriz. KDZ'nin tarımsal üretiminin önemli bir özelliği, üretimin her aşamasının (kapitalist üretim tarzının da bir gereği olarak) standartlaştırılmasıdır. Bu tip tarımda kullanılan tarımsal girdilerin standartlaştırılması ilk aşama olarak görülebilir. Bu amaçla 2006 yılında Türkiye'de “5553 Sayılı Tohumculuk Yasası” çıkarılmıştır. Sertifikalı tohumların kullanımını zorunluluk haline getiren bu yasa, ÇUŞ'ların önemle üzerinde durduğu “fikri mülkiyet hakları” gözetilerek hazırlanmıştır. Sebze tohumculuğunda büyük ölçüde dışa bağımlı hale gelen Türkiye'nin birçok üründe bağımlılığının artabileceği değerlendirilmektedir. Türkiye'de “Tohum Gen Bankası” kurulma kararı, 2008 yılı Şubat ayında Malzezya-Kuala

Lumpur'da gerçekleştirilen D-8⁷⁸⁷ Tarım Bakanları Konferansı'nda alınmıştır. Bu banka, 2 Mart 2010'da hizmete açılmıştır. Bu bankanın kuruluşuna ilişkin olarak ikinci bölümde yaptığımız değerlendirmeleri tekrarlamaya gerek bulunmamaktadır. Ancak Türkiye, dünyada yerleşik tarıma ilk geçilen bölgelerden birinde yer almaktadır. Bu nedenle yaklaşık 3500 endemik (Türkiye'ye özgü) bitki çeşitliliğine sahip, önemli bir ülkedir. Bu bitki çeşitliliğinin kontrolünün uzun dönemdeki zorlukları dikkate alındığında, suni laboratuvar ortamında yaratılan tohumlar için fikri mülkiyet hakkını ileri sürerek çok yüksek bedeller talep edenler, hiçbir bedel ödemedi tohum gen kaynaklarımıza sahip olma şansını yakalayabileceklerdir.

C. Türkiye'de Şeker Üretimine Gelişimi

Türkiye iklimi itibariyle şeker kamışı üretimine müsait değildir. Pancardan şeker elde edilmesi için fabrikaların kurulması da ilk olarak 19. Yüzyılda Avrupa'da gerçekleştiğinden, bu dönemden önce Osmanlı İmparatorluğu'nda şeker, ithal edilen bir üründü. Pancar bazı yörelerde yetiştirilen bir bitki olsa da, yetiştirilen bu pancar şeker üretimine müsait değildi. İşte bu şartlarda ilk üretim girişimi, İstanbul'un Arnavutköylü tüccarı Dimitri Efendi tarafından gerçekleştirilmişti. Dimitri Efendi'nin İstanbul Surları dışında bir şeker fabrikası kurması talebi üzerine, konu Nafia Meclisinde görüşülmüş ve kendisine şu hususları içeren 11 Mart 1840 tarihli bir mazbata verilmişti,⁷⁸⁸

Dimitri Efendi'ye tanınacak imtiyaz, 10 senelik bir süreyi kapsayacaktı. Bu süre zarfında memleket dâhilindeki pancarın elverişsiz oluşu düşünülerek, tohum ithal etmesine de izin veriliyordu. İşin buradan sonrası biraz ilginç görünmektedir, zira bu tohumları ekecek tarlaları, sahiplerinin rızası ile kiralamak ya da mülkiyetine geçirmek ve yetiştireceği pancarların aşarını vermek şartıyla 10 yıl süreyle kendisinden başka kimseye bu imtiyazın

---

⁷⁸⁷ D-8, *Developing Eight* (gelişen 8 ülke), Türkiye, İran, Pakistan, Bangladeş, Malezya, Endonezya, Mısır'ın bir araya gelerek oluşturmuş oldukları bir organizasyondur. D-8 içinde yer alan ülkeler aynı zamanda İslam Konferansı Örgütü'nün de üyeleridir. D-8 üyeleri, tabii kaynakları, kalabalık nüfusları ve potansiyel pazarlarından ötürü kendi bölgelerinde önemli konum arz etmektedirler. 15 Haziran 1997 yılında İstanbul'da yapılan Devlet ve Hükümet başkanları zirvesinde D-8'in kuruluşu resmen ilan edilmiştir (İstanbul Deklarasyonu). <http://tr.wikipedia.org/wiki/D-8>, 03.03.2010.

⁷⁸⁸ Turan, Veldet, a.g.e., s.21.

verilmeyeceği teminatı veriliyordu. Bunun yanında yetiştirilen pancarın ihraç edilmesi halinde gümrük resmi ödenmesi, üretilen şekerin ise; kantarına 20, ortasından 15, fenasından 10 kuruş resim vermesi, şekeri ihraç etmesi halinde de ilave bir gümrük ödemesi talep ediliyordu.

Mazbatayı veren Nafia Nezareti (derkenarında) şekerin içeride üretilmesinin, gümrüklerin gelirinde bir daralma yaratacağını belirtmekte, bu gelir azalmasının başka kaynaklardan karşılanabilmesi durumunda memleket içinde üretilmesinin faydaları üzerinde durulmaktadır.⁷⁸⁹ Şekerin ticaretinde tarihsel süreçte ortaya çıkan bakış açısı Osmanlıda da farklı değildir.

İkinci teşebbüs, İstanbul ve İzmir'de birer şeker fabrikası kurulması amacıyla, Davutoğlu Karabet tarafından 1867 yılında yapılmış, üçüncü teşebbüs ise 1879 yılında Fenerler İdaresi Müdürü Mösyö Michel tarafından Pendik, Darıca ve Hereke arazisi üzerinde, deniz kenarında bir şeker fabrikası ve rafineri kurmak istemiyle yapılmıştır.⁷⁹⁰ Ancak ilginç bir nokta olarak, gerek Dimitri Efendi, gerek Mösyö Michel'in fabrika kurmak istedikleri yerlerin pancar üretimine elverişli olmaması, Osmanlı yönetiminin dikkatini çekmiştir. Bunun yorumu ise; üretimin verimsizliği ileri sürülerek Hindistan'dan kamış ithal edip bu tesislerde rafine ederek, bir sanayii değil, şeker ticareti kurulmasının istenmiş olması olarak yapılmıştır ki, günün koşullarında bu yorum fazlasıyla gerçekçidir.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde şeker üretimine ilişkin dikkat çekici bir girişim yoktur. Ancak 1891 yılında Bursa'da, Ziraat ve Nafia meclisi üyesi Cemal Bey'in müdürlüğünde açılan Bursa Ziraat Ameliyat Mektebi bünyesinde uygulamalı tarım dersleri, süt ve bal üretimi, şeker ve pekmez gibi endüstriyel tarım ürünlerinin işlenmesi, gül, meyve ve sebze bahçeleri bakımı, bağ yapımı ve bakımı ile üzümlere zarar veren hastalıklarla mücadele konularında dersler verilmektedir.⁷⁹¹ Şeker üretimini o günün koşullarında zorlaştıran etkenler, emek yoğun bir ürün olan şeker üretimi için emek piyasasının durumu, pancarın kısa zamanda fabrikaya naklini sağlayacak

⁷⁸⁹ A.k., s.21.

⁷⁹⁰ a.k., s.27-33.

⁷⁹¹ Donald Quataert, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev. Nilay Özak Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008, s. 101-102.

altyapı eksikliği gibi, ürünün yetiştirilmesinin ötesinde etkenlerdi. Bu etkenler İkinci Abdülhamit döneminde şeker üretimini teşvik programlarını sonuçsuz bırakmıştır.⁷⁹² Buna karşılık şekerde ithalat sürekli artış gösteriyordu ve küçük de olsa çabalar vardı. 1893'de Aydın'da Ziraat Nezareti şeker kamışı tohumları dağıtmıştır. 1898'de Konya Vilayeti çiftçiler için şeker kamışı tohumu istemiştir ve 1900'de Sultan, kamış ve/veya pancar için on yıllık öşür muafiyetinin yanında Adana bölgesinde kurulması tasarlanan bir fabrika için gümrüksüz makine ithaline müsaade etmiştir.⁷⁹³ Neticede şeker sanayi kurulması için gösterilen bütün çabaların başarısızlığı, zirai reform programlarının odağı ve yoğunluğu ile Avrupalıların çıkarları arasındaki kesin bir bağlantının varlığına işaret edilmektedir. O dönemde Anadolu'da şeker üretimine başlanmasının, öncelikle Avusturya, Fransa ve Rusya'dan gelen büyük miktarlardaki şeker akımını azaltabileceği değerlendirilmektedir. Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı İmparatorluğu ile askeri ve ekonomik işbirliği ilişkileri devam eden Almanya'nın savaşın başında Sivas'ta fabrika kurmaya yardım ettiği⁷⁹⁴ bundan sonra da Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar başka bir girişim olmadığını söyleyebiliriz. Girişimlere dikkat edildiğinde batıdakinden farklı olarak devlet öncülüğünde çabaların ağırlıklı olduğu görülmektedir. Ancak bu çabaların pahalı bir sanayiye kurmaya elverişli yatırımcıların bulunmadığı bir ortamda devletin gücü ile yapılması gerekirken, belki de Osmanlının son yüzyılına damgasını vuran liberal ekonomi yaklaşımının gereği olarak, teşviklerle özel şahıslara yaptırılmaya çalışılması, bundan ticari çıkar uman ve destek veren yabancı devletlerin çabalarını da boşa çıkarmıştır. Bunda şeker için Osmanlının bir tüketim pazarı olarak tutulması gerektiğine inanan ve bu doğrultuda tavsiyelerde bulunan "Avrupalı Akıl Hocaları"nın da payı bulunmaktadır.⁷⁹⁵

Birinci Dünya Savaşı, şeker fiyatlarının bütün emtiadan daha süratli arttığı bir dönem olmuştur. Üretim planlaması yapabilen, ya da belirli bir şeker politikası olan ülkelerde bile savaşın başlangıcı ile sonrası arasında iki üç katlık fiyat

---

⁷⁹² A.k., s. 253.

⁷⁹³ A.k., s. 254.

⁷⁹⁴ A.k., s. 254, 255.

⁷⁹⁵ A.k., s. 255.

farkları yaşanmıştır. Tamamen ithalata bağımlı olan Osmanlıda ise bu artış seksen katın üzerinde gerçekleşmiştir. İzmir İktisat Kongresi'ni takip eden dönemde başlayan sanayi yatırımları, tarımsal bir sanayi dalı olan şeker üretimini de gündeme getirmiştir. 1925 yılında şeker fabrikaları için özel teşvik ve imtiyazlar getiren bir kanunun kabulü ile (Halk Fırkası'nın önde gelenlerinden bazılarının da hissedar olduğu) Alpullu ve Uşak şeker şirketleri kurulmuş, ancak ithalat, üretimden kârlı görüldüğü için bir tercih sebebi olmuştur.⁷⁹⁶ 1913 tarihli Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, kapitülasyonların bulunduğu bir dönemde yerli sanayinin kuruluşunu teşvik amacıyla hazırlanmış bir kanundur ve 1927 tarihli ve 1055 Sayılı Teşvik-i Sanayi Kanunu yürürlüğe girene kadar tam 14 yıl sanayileşme politikasına etki etmiştir.⁷⁹⁷ Bu kanunun hazırlanmasında temel alınan felsefenin 5 Nisan 1925 tarihli ve 601 Sayılı "Şeker Fabrikalarına Bahşolunan İmtiyaz ve Muafiyet Kanunu"na da yansıdığını söyleyebiliriz. İlk amaç, bir an önce sanayileşmeyi sağlayacak fabrikaların kurulmasıdır. İzmir İktisat Kongresi sonrasındaki sanayileşme kararlılığı, ilk meyvesini bu kanunla vermiştir. Bu kanunla şeker fabrikası kuracak olan teşekküllere devlet arazisi niteliğindeki topraklardan parasız arsa verilmesi veya elverişli özel kesime ait arazilerin istimlakı ile pancar tarımının on yıl süreyle vergiden muaf tutulması öngörülmüştür. İzmir İktisat Kongresi'nin ruhunun bu kanunda kendini gösterdiğini söyleyebiliriz. Temelde liberal ekonomiden yana tutumunu gösteren Kongre sonrasında güçlü bir burjuva yaratmanın yolu, onlara sermaye aktarımında bulunmuş görünmektedir.

Çavdar 1923-1930 dönemindeki liberal ekonomik yaklaşım öncülüğündeki sanayileşmenin başarısız olduğunu savunur ve yurtiçi arzda yerli sanayinin payının şeker için 1924'de %0, 1927'de %7, 1930'da %10 olduğunu belirtir.⁷⁹⁸ Ancak şeker sanayileşme öngörüsünün dışında tutmakta fayda vardır. Zira şeker üretimi, tarım ve sanayinin bir arada bulunduğu, tecrübenin ve bilgi birikiminin zamanla kurulabildiği bir alandır. 1925'te atılan adımların,

⁷⁹⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 47-48.

⁷⁹⁷ A.Gündüz Ökçün, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *SBF Dergisi*, (Cilt 30, Sayı 1), 1975, s. 38, http://www.politics.ankara.edu.tr/eski/dergi/pdf/30/1/2_A_Gunduz_Okcun.pdf, 06.10.2010. (25-44).

⁷⁹⁸ Tefik Çavdar, a.g.e., s. 210.

hele o yılların koşullarında beş yılda mucizeler yaratmasını beklemek doğru olmayacaktır.

Alpullu Şeker Fabrikası, 26.11.1926'da açılmış ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk şeker fabrikası olmuştur. İstanbul ve Trakya Şeker Fabrikaları A.Ş. adıyla kurulan fabrikanın 500.000 TL sermayesinin %68 hissesi Türkiye İş Bankası, %10 hissesi T.C. Ziraat Bankası, %22 hissesi de Trakya Özel İdarelerine ve Trakya Çiftçilerine aittir.⁷⁹⁹ 601 Sayılı Kanunla ayrıcalıklar tanınan fabrika Alman R.Wolf firması tarafından yapılmıştır. 25 Ocak 1926 tarihinde çıkarılan "Şeker İnhisar Kanunu" ile ithal ikâmesi hedeflenmiş, ithalâta engeller getirilmiştir. Yani ithalât tekel altına alınmıştır. Yapımına Alpullu'dan önce başlanan Uşak Şeker Fabrikası ise, Nuri Şeker'in yanında birçok Uşaklının sermayeye katılımıyla 1923 yılında kurulan 600.000 TL sermayeli "Uşak Terakki Ziraat A.Ş."nin iştiraki ile 17.12.1926 tarihinde kurulmuştur. Bu iki fabrikanın kuruluş kapasiteleri günlük 500 tondur. Yani fabrika, bir günde en fazla 500 ton pancar işleyebilmektedir. Tarıma dayalı sanayinin ilk örnekleri olan bu fabrikalar, Türkiye'de şeker üretimini öğrenme sürecinin de başlangıcı sayılmaktadır. 1926-1929 arasında pancar eken çiftçi sayısı 954'ten 12.709'a, ekim alanı 333 hektardan 4642 hektara ve elde edilen pancar, 4.728 tondan 53.518 tona, şeker üretimi de 573 tondan 7.944 tona çıkmıştır. Aynı dönemde ithal edilen şekerin 62.971 tondan 68.588 tona çıkmış olması, üretimin yeterli olmaktan çok uzak olduğunu göstermektedir.⁸⁰⁰

1929 ekonomik bunalımını takip eden süreçte, her ülkede olduğu gibi, Türkiye'de de devlet ekonomide daha etkin rol oynamaya başlamıştır. 1932 yılında sermayesinin %50'si Türkiye İş Bankası, %24,5'i T.C.Ziraat Bankası, %24,5'i Sümerbank ve %1'i özel girişimcilere ait olan 3 milyon TL sermayeli

---

⁷⁹⁹ Salih Özel, *Türkiye Şeker Sanayi Dünü Bugünü Yarını*, Pankobirlik, Ankara, 2007, s. 26. %22'lik hissenin dağılımı konusunda farklı kaynaklarda, o zamanlar şeker ticareti ile uğraşan ve "Şeker Kralı" diye bilinen Hayri İpar'ın da aralarında bulunduğu bir grup iş adamından da bahsedilmektedir. Sağlanan teşviklerin boyutu, devletin karar almasındaki sürat ve fabrikanın üretime geçmesinin ardından Şeker İnhisar Kanununun çıkarılması, özel sektörün sermayedeki payının çok ötesinde etkili olduğunu göstermektedir. Ancak 601 Sayılı Kanunun asıl önemi, Lozan Anlaşması gereği gümrüklerde yapılamayan korumanın, pozitif teşviklerle yapılmasını sağlamasındadır.

⁸⁰⁰ Salih Özel, a.g.e., s. 38-39.

“Anadolu Şeker Fabrikaları A.Ş.” kurulmuş, 20.10.1933 tarihinde Eskişehir Şeker Fabrikası faaliyete geçmiştir. Hisseleri yarı yarıya İş Bankası ve Ziraat Bankası’na ait olan 8 milyon TL sermayeli “Turhal Şeker Fabrikası A.Ş.”nin iştiraki olan Turhal Şeker Fabrikası da 19.10.1934 tarihinde faaliyete geçmiştir. “Tarımsal, teknik ve idari çalışmaların koordine edilmesi, sermaye kaynaklarının birleştirilmesi amacıyla ayrı şirketler halindeki dört şeker fabrikası, üç milli bankamızın eşit paylarla ortak oldukları tek bir şirket çatısı altında toplanmıştır. 22 milyon TL sermayeli Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. olarak dört ayrı fabrika bu şirket tarafından devralınmıştır.”⁸⁰¹ Devletçi ekonomi döneminin bu uygulaması, liberal tezlerin aksine kamunun elinde bulunan fabrikaların da etkin ve verimli işleyebileceğini göstermiştir. Şeker üretimi günden güne artmaktadır. Bu esnada şeker yan sanayisi de gelişmektedir. Eskişehir’de 1938 yılında bir ispiroto fabrikası kurulur. Melastan elde edilen alkol, doğrudan TEKEL’e devredilmektedir. Fabrikaların tek çatı altında toplanmasıyla birlikte, eşgüdüm kolaylaşmış, kaynak israfı asgariye inmiştir. Bunun sonucunda aynı dönemlerde dış şeker alımı da azalma göstermektedir. 1934 yılında 3700 ton olan dış alım, 1935’te 2200 tona gerilemiştir. Hektar başına verim doğal koşullardan etkilendiği için farklılık gösterse de, üretimde bir artış eğilimi vardır. Bütün bunların yanında, 1939 yılı rakamlarıyla pancar eken çiftçi sayısı 67.215’e çıkmıştır. 1933’te 65.086 ton olan şeker üretimi mevsimsel koşullar nedeniyle dalgalanma gösterse de 1939 yılında 94.508 tona çıkmıştır.⁸⁰² Sektörün bütünü itibarıyla düşünüldüğünde birçok yan sektörün gelişmesinde de şekerin büyük payı olduğunu söyleyebiliriz. Başta makine sanayi olmak üzere, taşımacılık, gıda sanayi, hayvancılık, kimya sanayi gibi birçok sektör, şeker pancarından şeker elde edilmesi sürecinde ortaya çıkan yan ürünlerle gelişme göstermiştir. Şeker pancarını, diğer tarımsal ürünlere göre hem daha emek yoğun bir yetiştirme süreci olan, hem de yarattığı katma değeri yüksek olan bir bitki olarak kabul edebiliriz. Bu yönüyle şeker üretimi, yarattığı ekonomik değer yanında sosyal bir boyut da kazanmıştır.

---

⁸⁰¹ <http://www.turkseker.gov.tr/Tarihce.aspx>, 18.10.2010.

⁸⁰² Salih Özel, a.g.e., s. 55-56.

Tarihi süreçte şeker üretiminin gelişimini incelerken sayısal verilerinden faydalandığımız bir kaynak olan Prof.Dr.Salih Özel'in kitabında şeker üretiminde devletin kontrolündeki büyüme; "Kamu yönetiminin ilkeleri ile kâr etme ve büyüme amacı taşıyan bir işletmeyi yönetmek oldukça zordur" yargısı ile şeker fabrikalarının özel işletme mantığı ile yönetilmesine bağlanmaktadır. Özel'in bu yaklaşımında iki önemli sorun vardır. Birincisi, kamu yönetiminin ilkeleri ile o günün koşullarındaki şeker fabrikalarının kurulma amacı arasında bir zıtlık bulunmayışıdır. Bu fabrikalar, tamamen kâr mantığı üzerine inşa edilmemiştir. Dolayısıyla fabrikaları "kâr etme amacı" ile tanımlamak çok doğru değildir. İkincisi, kamu yönetiminin verimsizliğin kaynağı gibi gösterildiği ön kabule dayanan "özel işletme mantığı iyidir" düşüncesidir. Bir işletmenin işletilmesi, kamu yönetimi-özel yönetim ayrımının dışında amaca bağlı bir faaliyet olarak görülmelidir. Dolayısıyla kamu yönetiminin alanı zaten o işletmenin nasıl yönetileceği değildir. Sadece o işletmenin hangi amaçla işletileceğini belirleyebilir. Üretim yapan bir tesisin çalışma sisteminin kamu-özel ayrımı ile sulandırılmasının kamu yönetiminin ilkelerinin bilinmemesinden kaynaklandığını söyleyebiliriz. Kuruluşun devlete ya da özele ait olması bir tercih sorunudur. Ama kuruluşun işletilmesi tamamen teknik bir konu olup, kamu yönetimi ile ilişkilendirilmesi doğru değildir. Bir kuruluş devletin elinde de olsa, özel sektöre de ait olsa, iyi yönetilip yönetilmemesi farklı bir konudur. Bu mantıkla hiçbir özel kuruluşun batmaması gerekir. Ama özel kuruluşlar iflas edebilmektedir. Sorun işletmenin yönetiminden çok, onun faaliyet gösterdiği alana ilişkin yapılan değerlendirmelerdir. Kamu yönetimi açısından bu, politika belirlemeye denk düşer. Kamu yönetiminin başarısının değerlendirilmesi, politikaların belirlenmesi ve uygulanması aşamalarındaki performansa bağlıdır. Bu nedenle Boratav'ın "korumacı devletçi sanayileşme" olarak adlandırdığı dönemde, şeker üretiminin artışı (pancar yetiştirilmesinde yaşanan dönemsel ve mevsim etkisine bağlı dalgalanmaları dışarıda tutarsak), oldukça başarılı bir düzeydedir. Boratav bu dönemin başarısını şu rakamlarla açıklamaktadır; 1928-1929 üretim ortalaması 1938-1939 ortalaması ile karşılaştırıldığında buğday üretimi %94, tütün %56, şeker pancarı %754 artmıştır ve 1930-1939

yılları arasında (1938 hariç) her yıl dış ticaret fazlası verilmiştir.⁸⁰³ Rekoltenin düşük olduğu yıllardaki düşüşler %44 gibi bir oranı işaret etse de dönem boyunca şekerde yerli üretimin tüketimi karşılama oranı ortalaması %50'nin çok üzerindedir. Dolayısıyla toplam ithalatın %10'a yakın kısmının şeker tarafından oluşturulduğunu düşündüğümüzde, şeker fabrikalarının dış ticaret fazlasına önemli bir etkisi olduğunu söyleyebiliriz.

İkinci Dünya Savaşı yılları bütün dünyada ekonomik ve sosyal bir çöküntüye neden olmuştur. Bu yıllarda Yeni Dünya'dan şeker ithalatı sıfıra yaklaşmış, Avrupa'da da pancar ekim alanları büyük ölçüde tahrip olmuştur. Bütün dünyada beslenme sorunu yaşanmaktadır. Özellikle gıda sorunuyla mücadele için birçok ülkede temel gıda maddeleri karnelere bağlanmıştır. Bu durum sadece Avrupa için değil, savaşın direk olarak içinde olmayan ABD için de geçerlidir. Türkiye bu dönemde kaynak arayışlarını iç dinamiklerle karşılama çabasında olduğundan, Varlık Vergisi ve Toprak Mahsulleri Vergisi gibi, savaş koşulları nedeniyle zor durumda olan halkın yıllarca tartışmaya devam edeceği vergilerle bu kaynak ihtiyacını karşılamaya çalışmıştır. Bunlardan Varlık Vergisi, daha çok Gayri Müslimleri hedef alan bir vergi uygulaması olmuştur. Bu yıllarda şeker üretiminde yerli sanayinin önemi daha iyi anlaşılmıştır. 1939'da ithal edilen şeker miktarı 23.500 ton iken, savaşın başlamasıyla bu rakamlar ilk iki yıl on bin tonun biraz altındadır. Sonrasında ise ithalat neredeyse durma noktasındadır. Savaşın başlamasını takip eden yıllarda şeker üretimi istikrarlı bir şekilde devam etmiş, ancak genç nüfusun silahaltına alınması nedeniyle, istenilen artış sağlanamamıştır.⁸⁰⁴ Savaş sonrasında şeker ithalatının çok düşük olduğunu, bunun yanında kişi başı şeker tüketiminin de dünya ortalamasına göre düşük olduğunu söyleyebiliriz.⁸⁰⁵

Türkiye'nin yeniden liberal politikalara yönelişinin hız kazandığı 1950'li yıllarda yeni şeker fabrikalarının açılışını takip eden süreçte, 6747 Sayılı Şeker Kanunu çıkarılmıştır. 29.06.1956 tarihli Resmi Gazetede yayımlanarak

⁸⁰³ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, s. 72.

⁸⁰⁴ Salih Özel, a.g.e., s. 83.

⁸⁰⁵ 1950 yılı için kişi başı tüketim, dünyada 11,9 kg, Türkiye'de 6,1 kg.'dır. 1960'da dünyada 16,1, Türkiye'de 10,7'dir. (Spence; s. 11, Özel; s. 126).

yürürlüğe giren kanunda, fabrika kurma müsaadesi, fabrika kurma talebi, müsaadenin devri, arazi tedariki, muafiyetler, tohum yetiştirilmesi, vergi ve fiyatlandırma gibi hususlar düzenlenmektedir. Buna göre sekizinci maddede, şeker, ithal şeker ve pancar fiyatlarının Bakanlar Kurulu Kararı ile belirleneceği belirtilmiştir. 1960, 1984 ve 1985 yıllarında üç kez değişiklik yapılan 6747 Sayılı Kanun, 601 Sayılı Kanunu ilga etmiştir. Şeker fabrikalarına ilişkin teşviklerin 601 Sayılı Kanuna göre oldukça azaltıldığını söyleyebiliriz. Ama bunu 601 Sayılı Kanunun yüklediği misyona bağlamak daha anlaşılabilir.

Savaş sonrasında dünyada yeni bir düzen kurgulanırken bu düzende Türkiye'nin rolü "tarım ülkesi olmak"tır. Dolayısıyla sanayileşme temelinde kalkınma politikaları, tarıma dayalı bir sanayileşme olarak algılanmıştır. 1951-1964 yılları arasında pancar üretiminde bir artış yaşanırken, şeker fabrikası sayısı da 4'ten 17'ye çıkmıştır. 1953'te Adapazarı, 1954'te Amasya, Konya, Kütahya, Susurluk, 1955'te Burdur, Kayseri, 1956'da Elazığ, Erzincan, Erzurum, Malatya, 1962'de Ankara, 1963'te Kastamonu şeker fabrikaları kurulmuştur. 1963 yılı aynı zamanda Türkiye'de planlı dönemin başlangıcı olarak kabul edilir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (BBYKP), 1963-1967 yıllarını kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Kalkınma planları, politika belirlenmesindeki anlayışı yansıtma açısından önemli birer politika belgesi olarak kabul edilirler. Bu kapsamda beş yıllık planlar uzun vadeli planlama belgeleri olmasının yanında, politikaların belirlenmesi konusunda genel yaklaşımı yansıtmaktadırlar.

Planın "Şeker Sanayi" başlıklı bölümünde önceki yıllarda (1961'de 331.740 ton tüketime karşı alınan tedbirlerle üretim 432.000 tona düşürüldüğü), elde biriken stokların tüketilmesi için ucuz fiyattan ihraç edildiği, kişi başı tüketimin düşük olduğu ve beş yılda tüketimin gelire bağlı olarak artacağı belirtilmektedir. Fabrikaların 1963 yılı itibarıyla toplam kapasitesi 375.000 tondur. Türkiye artık şekerde kendine yetebilen bir ülkedir ancak, 1950'lerden sonra ABD tarafından kurgulanan yeni uluslararası işbölümü, Türkiye'nin ticaret açığı vermeye başlamasına neden olmuştur. Planın son senesi olan 1967 yılı için öngörülen tüketim tahmini 494.000 tondur. Aynı yıl

için üretim tahmini 490.000 tondur. Talebin üretimden yüksek olduğu yıllarda aradaki farkın eldeki stoklardan karşılanması öngörülmüştür. Fabrikaların önceden aşırı çalışma ile oluşturdukları stoklarda sorunun yaşanmasından dolayı, stok oluşumunun kontrolsüz olarak ortaya çıkmasını engelleyici bir yaklaşım olması açısından fabrikaların normal çalışma sürelerini aşmaması öngörülmüştür. Dönem boyunca toplam 213.565 TL'lik yatırım planlanmıştır. Şeker üretiminde ayrı bir girdiye gereksinim olmadan elde edilen melas da ticari bir üründür. Dönem başı ve sonuna ilişkin şeker ve melas katma değer hesaplamaları şöyledir; 1963 yılında şekerin katma değeri 452,4 milyon TL, melasın katma değeri 5.916.000 TL'dir. 1967 yılı için planlanan şeker katma değeri 554,2 milyon TL, melas katma değeri 20.520.000 milyon TL ve toplam katma değer 574,7 milyon TL olarak hesaplanmıştır.⁸⁰⁶ Dönem sonunda kişi başı tüketim, dünya ortalamasına yaklaşmıştır. Toplam üretim ise, 727.908 ton ile beklentinin oldukça üzerindedir.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (İBYKP), 1968-1972 yıllarını kapsamaktadır. Tarımsal üretimde artış devam etmektedir. Planda "tarımda fiyat politikasının üretkenliği artırıcı bir araç olarak kullanılacağı" belirtilmektedir.⁸⁰⁷ Plan döneminde kişi başı kalori ihtiyacının karşılanmasında hububatın payının düşürülmesi, şekerin payının artırılması planlanmıştır.⁸⁰⁸ Bu tercihe şekerin zengin bir karbonhidrat kaynağı olmasının yanında, üretiminde yaratılan katma değerlerin büyüklüğünün neden olduğunu düşünebiliriz. Yine ikinci plan döneminde, İBYKP döneminde başlayan şeker ihracatına devam edilmesi bir hedef olarak belirlenmiştir. Buradan yatırımların artarak devam edeceği sonucunu çıkarabiliriz. Bu yatırımlar, kamu payı dikkate alındığında büyük ölçüde kamu yatırımları hanesinde görülecektir. Zira öngörülerde İBYKP döneminde şekerde yıllık talep artışının, üretim için planlanan %6,7'lik yıllık artış oranına karşılık, %6,9 olacağı hesaplanmıştır. İhracatın ise yıllık %3,6 artışla 74 milyon TL'den 88,5 milyon TL'ye çıkacağı öngörülmüştür.⁸⁰⁹ Bunların yanında dolaylı vergilere ilişkin olarak "şeker istihlak (tüketim)

---

⁸⁰⁶ DPT, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 235-239.

⁸⁰⁷ DPT, İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 308.

⁸⁰⁸ A.k., s. 314.

⁸⁰⁹ A.k., s. 389-390.

vergisi” tahminlerinde iyileşme olacağı beklentisi,⁸¹⁰ şeker üretimi artışından 18 ve 19.YY’larda Avrupa’dakine benzer bir beklenti olarak kabul edilebilir. Tüketimi artırıcı politikaların bir boyutunun da dolaylı vergiler olduğu gerçeği, bir kez daha bu örnekte kendini göstermektedir.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (ÜBYKP), 1973-1977 yıllarını kapsamaktadır. Bu yıllar tarımda uygulanan fiyat politikalarıyla üretimin arttığı, Ancak dünyada da önemli gelişmelerin olduğu yıllardır. Her şeyden önce neo-liberalizmin yeni bir kurguyla küresel sermaye için ticaret önündeki engelleri kaldırma girişiminin temellerinin atıldığı dönemdir. Bu dönemin şeker ihracat hedefi yaklaşık yıllık 5-6 milyon dolardır.⁸¹¹ Dönemin başında 200.000’den fazla çiftçi pancar ekimi ile uğraşmaktadır. 1972 üretim rakamı 837.416 tondur. 1973 yılında o güne kadar dış alımla karşılanan ve filtrasyon işleminde kullanılan “kizelgur” maddesinin üretimi için Ankara’da “Kizelgur Fabrikası” kurulmuştur.⁸¹² Kizelgur tesisini sadece kendi üretimi için kuran Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., ekonomik olmayan bu tesisi 1990’lı yıllarda satmıştır. Fabrikalardaki filtrasyon işlemleri için ise, kizelgurdan daha ekonomik olan perlit kullanımına başlanmıştır.⁸¹³ ÜBYKP ile 1977 için öngörülen şeker üretim hedefi 950.000 tondur. Üçüncü plan dönemindeki önemli noktalardan biri, İBYKP döneminde yıllık ortalama %6,8 büyüme gösteren şekerli mamuller gıda sanayisinin, aynı dönemde yıllık %1 büyüme gösteren şeker sanayisine göre daha fazla büyümüş olmasıdır. 1972’de (1971 fiyatlarıyla) 1 milyar 554 milyon TL’lik hasılanın 1987 yılı için 3 milyar 982 milyon TL olması da öngörülmekte ve şekerli mamuller ihracatının daha hızlı artacağı tahmin edilmektedir.⁸¹⁴ Bu hızlı artış, değer zincirlerinin

---

⁸¹⁰ A.k., s. 78.

⁸¹¹ DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 188.

⁸¹² Salih Özel, a.g.e., s. 153, 155.

⁸¹³ Türkşeker’de Proje Müdürlüğü yapmış olan Dr. Ferit Leblebici’den aktarılmıştır. Kizelgur üretiminin pahalı olduğunu belirten Leblebici, yaklaşık onda bir fiyata temin edilen perlitin tercih edilme nedenini böyle açıklamaktadır. Kizelgur, “diatomit” adı da verilen organik kökenli bir mineraldir. Günümüzde miktarının azaldığı belirtilmektedir. Gülsen Özbey, Nurettin Atamer, “Kizelgur Hakkında Bazı Bilgiler”, <http://www.maden.org.tr/resimler/ekler/>, 20.10.2010. Ankara’daki fabrikanın kuruluşu konusunda farklı kaynaklar, 1980’li yılları belirtmektedir. Ancak 1973’ten itibaren üretim rakamları verilmektedir. Kuruluşunda üretim rakamlarının çok düşük olması, fabrika kapasitesi olarak algılanmaktan uzak olabileceği için bu algı oluşmuş olabilir. Ancak 1980 sonrasında bin ton üzeri rakamlar görülebilmektedir.

⁸¹⁴ DPT, Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 303, 304, 305.

gelişmesi kapsamında, tüketimin daha fazla katma değer yaratacak tarzda çeşitlendirilmesinin bir sonucu olarak görülmelidir. Şeker ihracından elde edilenden daha fazla kâr olanağı sağlayan bu yaklaşım, değer zincirleri yaklaşımının da bir gereğidir. Ancak kişi başına şeker tüketiminde Türkiye halen Avrupa ülkelerinin gerisindedir. ÜBYKP döneminde yıllık ortalama şeker üretim artışı ise %5,1 olarak öngörülmektedir.⁸¹⁵ Planda belki de satır aralarında kalmış diyebileceğimiz en önemli ifade “Sanayiinin Yurt Düzeyinde Yaygınlaştırılması” başlığı altında yer almaktadır;

“Kalkınmada öncelikli yörelere yöneltilecek imalât sanayii yatırımları gıda-içki-tütün alt sektöründe et kombinasyonu, yem, şeker, üzüm değerlendirme, un, makarna, irmik, şekerleme, çikolata, peynir - tereyağı, bitkisel yağ üretimi, deri, kösele, ayakkabı sanayii ve soğuk hava deposu gibi doğal kaynakların değerlendirilmesini, tarım ve gıda sanayii ürünlerinin uzun dönemde muhafaza edilerek daha iyi pazarlanmasını sağlayacak nitelikteki projeleri kapsamaktadır.”⁸¹⁶

Şeker fabrikaları olarak, bu dönemden sonra açılan fabrikaların bazılarının sadece kalkınmayı destekleme amacıyla kurulmuş olması, kalkınma amacının tahakkuk edip etmediği ve bunun alternatif maliyetinin ne olduğu ciddi olarak tartışılması gereken bir sorundur. Erciş, Kars ve Muş gibi kampanya süreleri son derece az olan fabrikalar, doğal kaynakların verimsiz kullanılmasına yol açmasının yanında, yarattığı alternatif maliyet kaybıyla da diğer sektörler aleyhine bir durum yaratmaktadır. Bunun dışında küresel piyasalara eklenme adına pazarlama avantajlarının değerlendirilmesini sağlayacak yatırımlar, sistemin kendi mantığı içinde olumlu adımlar olarak görülebilir. ÜBYKP dönemindeki önemli gelişmelerden biri de, kuruluş çalışmalarına 1974 yılında başlanmış olan Tohum İşleme Fabrikası'nın 1976'da hizmete açılmış olmasıdır. Fabrika Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin ihtiyaçlarını karşılamakla birlikte ihraç kapasite ve yeterliliğine de sahip görülmektedir.⁸¹⁷

Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı (DBYKP), dönemin ekonomik ve sosyal durumu nedeniyle bir yıl gecikmeyle 1979-1983 dönemi için

---

⁸¹⁵ A.k., s. 310.

⁸¹⁶ A.k., s. 901.

⁸¹⁷ <http://www.turkseker.gov.tr/TohumIslemeFabrikasi.aspx>, 20.10.2010.

hazırlanabilmiştir. Planda 1977 yılı için şeker fabrikalarının kapasite kullanım oranı %155 olarak görünmektedir.⁸¹⁸ Bunun temel nedeni, pancar fiyat politikalarının bu yıllarda üretimi artırmış olmasıdır. 1977 yılında hizmete giren Afyon Şeker Fabrikası'nın ardından plan döneminde 1982 yılında Iğın ve Muş fabrikalarının açılmasıyla fabrika sayısı 20'ye ulaşmıştır. Bu gelişmeler, şekerde kişi başı tüketim miktarının artışına da yansımıştır. 1972'de 19,50 kg. olan yıllık tüketim miktarı, 1977'de 27,54 olmuştur.⁸¹⁹ Planın tarım bahsinde şeker üretiminin plan döneminde iç ve dış talebi karşılayacak düzeyde olmasının öngörüldüğü belirtilmektedir.⁸²⁰ Halen şekerde ihracat bir hedef olarak ortaya konmaktadır. Bunun nedenlerinden birinin dünya şeker fiyatlarının 1974'de rekor seviyede artışı olması muhtemeldir. Bu fiyat dalgalanmaları, birçok ülkeyi şeker politikalarını sorgulamaya götürmüştür. Ayrıca Avrupa'nın 1976'dan sonra net ihracatçı konuma geçmesi de, Avrupa hedefini canlı tutmaya çalışan bir Türkiye için yol gösterici olmuş olabilir. Bu nedenle ÜBYKP'de 6,7 milyon ton olan pancar üretim hedefinin 1977'deki 9 milyon tonluk gerçekleşme seviyesi de bunu göstermektedir. DBYKP için öngörülen hedef ise, 1983 yılında 13,2 milyon tonluk pancar üretimidir. Bunun yanında gıda sektöründeki yıllık 7,9'luk büyüme hedefinin içerisinde en büyük artış yaşanması beklenen sektörlerden biri şeker ve şekerli mamuller sektörüdür.⁸²¹ Şeker sanayi yatırımlarında kapasite artırımına önem verileceğinin belirtilmesi de bunu desteklemektedir.⁸²² Talebin de bu doğrultuda artış göstermesi beklenmektedir. DBYKP, ilk üç planın çizgisinde hazırlanmış bir plan olmakla birlikte, yaşanan kriz ortamı ve askeri müdahale nedeniyle uygulanamamıştır. Artık yeni dönemde kamu yatırımlarının azaltılması, kamudan özele kaynak aktarılması ve piyasa sisteminin egemen kılınması için hızlı bir dönüşüm söz konusudur. DBYKP çok fazla uygulama şansı bulamamış bir plandır.

Bu planın ardından 10.10.1983 tarih ve 118 Sayılı Türkiye Şeker Sanayi Kurumunun Kuruluşuna dair KHK ile Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'ye şeker

⁸¹⁸ DPT, Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 17.

⁸¹⁹ A.k., s. 47.

⁸²⁰ A.k., s. 224.

⁸²¹ A.k., s. 225, 235.

⁸²² A.k., s. 239.

sanayisinin yapılanması ve geliştirilmesi görevi verilmiştir. Buna göre Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin amacı; "Kalkınma Planları ve yıllık programlar çerçevesinde şeker üretimi ve yan ürünlerin değerlendirilmesi konularında kuruculuk ve işletmecilik yapmak, üretim, satış, yatırım, ihracat ve ithalat politikalarını tespit etmek ve bu konularda master planlar hazırlamak veya hazırlatmak ve bu çalışmaları verimlilik ve kârlılık ilkelerine göre yürütmek"⁸²³ tir. Şeker sanayisinin "devlet malı" olduğunu belirten bu KHK, 15.05.1991 tarihli 3743 Sayılı Kanun ile yürürlükten kalkmıştır.

Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1985-1989), liberal tezlerce öne sürülen devletin küçültülmesi, kamu yatırımlarının azaltılması ve özelleştirmelere ağırlık verilmesi düşüncelerinin yansıtıldığı bir plandır. 1983'de 103 milyon dolar olan şeker ihracatı, 1984'de artarak 132 milyon dolara çıkmıştır. Bunda yeni yapılan fabrikalarla sağlanan üretim artışının rolü büyüktür. Ancak planda 1989 için şekerde öngörülen ihracat hedefi, yıllık ortalama %36,07'lik düşüşle 14 milyon dolar olarak öngörülmüştür ve şeker pancarı üretiminin iç talep esas alınarak üretileceği belirtilmektedir.⁸²⁴ Bu çerçevede 1978'de 1.680.000 ton olarak gerçekleşen şeker üretiminin 1989 yılı hedefi 1.650.000 ton olarak belirlenmiş, aşırı stok birikmesi nedeniyle yıllık üretim artış hızının %1,9 olması hedeflenmiştir.⁸²⁵ Tarıma dayalı ihracatın payının azaltılması ve çeşitli teşviklerle sanayileşmenin artırılması, bu planın genel yaklaşımını göstermektedir. Plan döneminde kamu yönetiminde yaşanan değişimler de, devletin ekonomik alandan çekilmesini hızlandırmıştır. KİT'ler artık kalkınmanın bir aracı olarak görünmemektedir. Verimsiz ve zarar eden kuruluşlar olarak topluma gösterilmeye çalışılmaktadır. 1984 yılında açılan Ağrı, Bor, 1985 yılında açılan Elbistan, 1989 yılında açılan Çarşamba, Erciş, Ereğli şeker fabrikalarıyla fabrika sayısı 26'ya çıkmıştır. Bu noktada ciddi bir çelişki söz konusudur. Eğer ülkenin şekerde kendine yeterliliği söz konusu ise, 1989 yılında açılan üç fabrikanın izahı kolay görünmemektedir. Eğer amaç kırsal kalkınmayı sağlamak ise, bu kez şekerde kendine yeterlilik

⁸²³ Sedat Avcı, "Türkiye'de Şeker Sanayinde Yaşanan Değişiklikler ve Coğrafi Sonuçları", *Ulusal Coğrafya Kongresi 2005*, (Bildiri Kitabı), s. 460, (457-466).

⁸²⁴ DPT, Beşinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 15, 40.

⁸²⁵ A.k., s. 45, 73.

politikası tutarlı görünmemektedir. Bu tutarsızlık, verimsizlik görünümünün ve şeker fabrikalarının bir yük olarak algılanmasının temelinde yatan nedenlerin belki de en önemlilerindedir. Stoklarda büyük artışların ortaya çıkmaya başladığı bu yıllar, bunun büyük bir planın küçük parçaları olarak algılanmasına neden olmaktadır.

Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı (ABYKP), 1990-1994 yıllarını kapsamaktadır. Plan, şeker pancarı üretiminde yıllık %2,4 artışla, dönem sonunda tüketimle uyumlu olarak 14.100.000 ton pancar üretimini hedeflemiştir.⁸²⁶ Planda şeker pancarı tarımına ilişkin olarak aşağıdaki ifade yer almaktadır;

“Şeker sanayii yurtiçi talebinin son yıllar ortalaması olan fert başına 28,0 kg/yıl'dan 30,5 kg/yıl'a yükseleceği tahmin edilerek üretim hedefi 1994 yılında 1.950 bin ton olarak belirlenmiştir. Söz konusu hedefe ulaşılabilmesi için halen devam eden ve Plan döneminde tam kapasiteyle devreye girecek olan dört şeker fabrikasına ek olarak yeni bir şeker fabrikası yatırımı daha gerçekleştirilecek ve şeker pancarı tarımı sürekli olarak teşvik edilecektir.”⁸²⁷

Burada dikkat edilmesi gereken nokta, planlamanın liberal politikalara ters gibi görünen bir durum yaratmasıdır. Yeni fabrikaların devlet tarafından kurulmasının temel yaklaşımının kırsal kalkınma olduğunu tahmin etmek zor değildir ve bu amaca saygı gösterilebilir. Ancak iki soruyu gündeme getirebiliriz; 1. Şeker fabrikasının kuruluşunun alternatif maliyeti nedir? 2. Kurulan fabrikaların kuruluş kapasitelerinin ekonomik olmadığı bilinmesine rağmen neden kurulmuştur? Bu sorulara verilebilecek cevaplar çok boyutludur. Alternatif maliyet, bölgede belki yine devlet öncülüğünde yapılabilecek hayvancılık (ki, planlarda yatırım önceliği şekerden fazladır) gibi farklı yatırımların yapılması olabilir. Pancar tarımının diğer tarımsal ürünlere göre çok yüksek katma değer yarattığını kabul ettiğimizde ise ikinci soruyu sormamız gerekmektedir. Günümüzde makine, teçhizat ve sabit sermaye yatırımlarıyla işgücü girdisi birlikte değerlendirildiğinde, ortalama 6000 ton/gün işleme kapasitesinin altında yapılan üretim, ekonomik olmayan

---

⁸²⁶ DPT, Altıncı Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 53.

⁸²⁷ A.k, s. 94.

üretim olarak değerlendirilmektedir.⁸²⁸ Oysa Kars ve Erciş fabrikaları 1500 ton kapasite ile kurulmuştur ve bugün Türkiye ortalamasının çok üzerinde bir maliyetle üretim yapmaktadırlar. Bu durumda geriye bir başka cevap seçeneği kalmaktadır. Verilen yatırım kararlarında politik tercihlerin daha fazla rol oynadığını söyleyebiliriz. Elbette kalkınma ya da istihdam gibi politikalar, bu tür kararlar alınmasını gerektirebilir. Ancak ülke kaynaklarının boşa harcanmasının politika tercihleri ile açıklanmasının izahı mümkün görünmemektedir. Zira verilen her kararın bir alternatif maliyeti olmaktadır. Şeker fabrikaları kurulması yönündeki yatırım kararlarında, kişi başına şeker tüketimindeki artışın beklenenden fazla olması durumunda ithalat mecburiyetinde kalılabileceği ve bunun dış ticaret dengesinde yaratacağı olumsuzluklar da dikkate alınmış olabilir. Şekerin gıda sanayisindeki kullanım miktarındaki artış, şeker tüketimindeki artıştan daha hızlı gelişmektedir. Ancak her durumda kurulacak fabrikaların katma değer yaratmasının ve kalkınmayı sağlamasının yanında, ülke kaynaklarını verimli kullanması da beklenmelidir. Dünyada ticaretin serbestleştirilmesi yönündeki baskılar sürekli artarken, sınırsız üretim seçeneği çok gerçekçi görünmemektedir. Hatta bu baskılar günümüzde kamış şekeri üzerinde bile ağırlığını hissettirmektedir. Bu gerçekler verilecek yatırım kararlarında mutlaka dikkate alınmalıdır. Aksi halde ortaya çıkacak verimsizlik, özelleştirme uygulamalarının gerekçesini oluşturabilecek şekilde kullanılabilir. ABYKP döneminde 1991'de Çorum ve 1993'de Kars fabrikalarının açılmasıyla birlikte fabrika sayısı da 28'e çıkmıştır. Ancak 1991-1992 yıllarında, sermayelerinin yarısından fazlası özel girişime ait olan Amasya, Konya ve Kayseri şeker fabrikalarının yönetimi, fabrikaların kendilerine bırakılmış ve Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin kontrolündeki fabrika sayısı 25 olmuştur.

Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (YBYKP) bir yıl gecikmeyle 1996-2000 yılları için hazırlanmıştır. "Şeker Kanunu'nun, ihtiyaca cevap vermeyen maddeleri özel kesimin şeker sanayiinde etkin faaliyet göstermesini

---

⁸²⁸ TŞFAŞ Proje Md.lüğü'nden emekli olan Dr. Ferit Leblebici ile mülakattan alınmıştır. Dünyada söz konusu kapasitenin altına proje izni verilmediği belirtilmiştir.

sağlayacak şekilde yeniden düzenlenecektir”⁸²⁹ ifadesi, belki de sonraki dönemin en önemli işaretleri olarak algılanabilir. “Tarımsal Politikalar İle İlgili Değişim Projesi” başlığı altında şeker sektörüne ilişkin olarak, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi, şeker kanununun değiştirilmesi öngörülmüş ve “Şeker pancarı ve şeker fiyatlarında Devlet müdahalesi azaltılacak ve şeker sanayiinin özelleştirilmesi için imkân yaratılacaktır” denilmiştir.⁸³⁰ 1990’lı yıllar devletin işlevlerinin ağır biçimde sorgulandığı yıllardır. YBYKP’nın hazırlanmasına da bu yaklaşım yansımıştır. Bu yaklaşım aynı zamanda gıda politikalarının piyasa sisteminin düzenleyiciliğine terkedilmeye başladığı bir dönemi yansıtmaktadır. Politika bahsinde ele aldığımız gibi, şeker politikaları genel beslenme politikalarından bağımsız düşünülemez.

Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (SBYKP), 2001-2005 yıllarını kapsayacak şekilde hazırlanmıştır. Planda Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.’nin işlevlerini etkin olarak yerine getirmesi için yeniden yapılandırılması öngörülmektedir.⁸³¹ Şeker stoklarının azaltılması için ekim nöbeti sürelerinin uzatılması ve kota uygulamasının devamı planlanmaktadır. Bununla birlikte, bir önceki plan döneminde hedeflenen özelleştirme uygulamaları, SBYKP için de hedeflerden biri olarak ortaya çıkmaktadır. Planda “Şeker üretim-tüketim dengesinin gözetilmesi esasına dayalı olarak şeker sanayiinde özel sektörün daha etkin kılınması amacıyla 6747 sayılı Şeker Kanununda gerekli düzenlemeler yapılacaktır” denmektedir.⁸³² Plan döneminde 4634 Sayılı Şeker Kanunu çıkarılarak bu hedefler için yol açılmıştır. SBYKP dönemini ve sonrasını 2001’de çıkarılan 4634 Sayılı Şeker Kanunu ile birlikte ele almak daha doğru olacaktır.

II. Türkiye’nin Şeker Politikası

A. Şeker Kanunu ve Görüşmeleri

Cumhuriyetin kurulmasını takip eden süreçte 601 Sayılı Kanun çıkarılarak, özel girişimcilerin şeker fabrikası kurmasını teşvik eden bir yapı oluşturulmak

⁸²⁹ DPT, Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 64.

⁸³⁰ A.k., s. 232.

⁸³¹ DPT, Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı, s. 133.

⁸³² A.k., s. 136.

istenmiştir. 25.01.1926'da çıkarılan Şeker İnhisar Kanunu ile ithalat tekel altına alınmıştır. 601 Sayılı Kanunda yapılan çeşitli değişikliklerden sonra, 22 Haziran 1956 tarihinde çıkarılan 6747 Sayılı Şeker Kanunu, 601 Sayılı Kanunu yürürlükten kaldırmıştır. 01.07.1956 tarihinde yürürlüğe giren bu kanun, 4734 Sayılı Şeker Kanununun kabulüne kadar, çeşitli değişikliklerle yürürlükte kalmıştır. İhracat, ithalat ve tesis gibi konularda düzenlemeler getiren kanun, şeker pancarı fiyatının yanında yeni fabrika kurulması gibi önemli hususlarda da Bakanlar Kuruluna yetki vermektedir.

08.06.1984 tarihli ve 233 Sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Hakkında KHK ile "İktisadi Devlet Teşekkülü" sayılan ve Sanayi ve Ticaret Bakanlığı ile ilgilendirilen Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin, KHK'nın geçici 5. maddesi kapsamında hazırlanan ana statü ile belirlenen amacı; "...aşağıda belirtilen faaliyetleri "kârlılık ve verimlilik" ilkesi çerçevesinde, iç ve dış pazar isteklerini karşılayabilecek nicelik ve nitelikte, ticari, ekonomik ve sosyal gereklere uygun biçimde yürütmek ve şirketin bağlı bulunduğu sanayinin gelişmesi için çalışmalarda bulunmak" olarak açıklanmıştır.⁸³³ Bahsedilen faaliyetler ise şöyle sıralanmaktadır;

- “1. Her nevi şeker üretmek ve satmak,
2. Gereken bölgelerde, şeker pancarı ile şeker üretilebilecek diğer bitkileri ve tohumlarını ve bu ürünlerin münavebesinin gerektirdiği diğer ürünleri yapılacak sözleşmeler dahilinde ürettirmek veya gerektiğinde üretmek,
3. İşletmenin her safhasında hasıl olacak yan ürünlerin ve artıklarının kıymetlendirilmesi için gerekli faaliyetlerde bulunmak,
4. Şeker ve şeker pancarı münavebesine giren her nevi ürünleri değerlendirmek, bu amaçlarla gıda maddelerini imal ve üretmek,
5. Şeker fabrikalarının kuruluşu, işletilmesi, tevsii, modernleştirilmesi, bakımı, onarımı için gerekli makine imalat sanayi ile diğer ferî sanayi kurmak, bu maksatla kurulmuş olan tesis makinelerinin artık kapasitelerini değerlendirmek,

---

⁸³³ <http://www.turkseker.gov.tr/AnaSozlesme.aspx>, 22.10.2010.

6. Şeker pancarı ve şeker üretilebilecek diğer bitkiler ile bunların tohumlarının tarımı, hayvancılık ile şeker ve şekerli maddeler teknolojisi ve faaliyet alanları ile ilgili diğer konularda araştırma, eğitim, geliştirme çalışmaları yapmak veya yaptırmak, araştırma müesseseleri ile hizmet içi eğitim birimleri ve tesisleri kurmak, yayında bulunmak, yurt içinde ve dışında bu konuda kurulmuş veya kurulacak müesseselerle işbirliği yapmak, bu müesseselere üye olmak,

7. Mevcut ziraat teşkilatı ile ilgili kamu kurumunun görevlendirdiği ölçü ve şekilde bitkisel yağ ve yağlı tohumları üretmek, yem üretimini geliştirmek veya geliştirmek ve organize etmek, damızlık hayvan üretimi ve besicilikle uğraşmak, bunların ürünlerini değerlendirmek.

8. Fabrika, işletme ve tesislerin ihtiyacı olan elektrik veya ihtiyaç duyulacak diğer maddeleri üretmek, üretimle ilgili her çeşit ambalaj imal etmek,

9. İstihdam geliştirme çalışmaları kapsamında düzenlenen beceri kazandırma programlarının uygulanmasını sağlamak,

10. Yem üretimini geliştirmek veya geliştirmek ve organize etmek, damızlık hayvan üretimi ve besicilikle uğraşmak, bunların ürünlerini değerlendirmek,

11. Elektrik piyasasına ilişkin mevzuata uygun olarak, esas itibariyle kendi elektrik ve ısı enerjisi ihtiyacını karşılamak üzere otoprodüktör lisansı çerçevesinde üretim tesisi kurmak, elektrik ve ısı enerjisi üretmek, üretim fazlası olması halinde söz konusu mevzuat çerçevesinde, üretilen elektrik ve ısı enerjisi ve/veya kapasiteyi lisans sahibi diğer tüzel kişilere ve serbest tüketicilere satmak ve ticari olmamak kaydıyla elektrik üretim tesisiyle ilgili tüm teçhizat ve yakıtın temin edilebilmesine ilişkin faaliyette bulunmak.

12. Kurulmuş ve kurulacak küçük ve orta büyüklükteki özel kuruluşlara idari ve teknik alanlarda rehberlik yapmak. Yukarıdaki faaliyet konularıyla ilgili olmak üzere;

a. Yurdun çeşitli bölgelerinde gerekli tesisler kurmak ve işletmek,

b. Yurt içinde veya yurt dışında her türlü mali, ticari, Sınai, ve tarımsal işleri yapmak, müşavirlik ve mühendislik hizmetleriyle müteahhitlik yapmak, tedarik faaliyetlerinde bulunmak, bu işleri yapacak, şirketler kurmak veya

kurulmuşları satın almak ve bu maksatlarla ilgili tahvil satın almak, gerektiğinde, şeker ithal etmek ve ettirmek, kendi mamul ve mahsulleri ile ithal ettiği veya satın aldığı mamul ve mahsulleri toptan veya perakende satmak, sattırmak, ihraç etmek veya ettirmek,

c. Sözleşmeli olarak tarımsal üretimde bulunanlara tohum, kimyasal gübre, zirai mücadele ilaçları, tarım alet ve makineleri gibi maddeleri ve damızlık hayvan ile ürettiği temel ve yan ürünleri aynı kredi olarak vermek veya avans ve diğer yollarla yardım etmek,

d. Yurt içi ve yurt dışı firmalarla lisans, “*know-how*” ve benzeri anlaşmalar yapmak, şirketin amacını sağlamakta yararlı olacak her çeşit imtiyaz ve ruhsatnameler edinmek ve bunları kullanmak gerektiğinde devretmek,

e. Faaliyet konulan ile ilgili gayrimenkullerle tasarruf etmek, kiralamak, kiraya vermek, leh ve aleyhte rehin, ipotek, intifa, irtifak hakları, gayrimenkul mükellefiyeti vesaire hakları tesis etmek,

f. Yukarıda gösterilen faaliyet konulan ile ilgili işbirliklerde bulunmak,

g. Yurt içinde ve yurt dışında kurulmuş ve kurulacak faaliyet konulan ile ilgili mali, ticari, sınai ve tarımsal kuruluşlara, birliklere, kooperatiflere ve kredi, nakliyat, müteahhitlik, mühendislik, müşavirlik, sigorta, şirketlerine ve bankalara üye ve ortak olmak,

h. İkras ve istikrazda bulunmak,

İ. Faaliyetlerini gerçekleştirirken hizmet alımı yapmak. Şirket, yukarıda gösterilenlerden başka amacının gerektirdiği diğer her türlü iş ve dış ticari, Sınai, mali, hukuki işlerle uğraşabilir. Şirket, bu amaç ve faaliyetlerini doğrudan doğruya veya ilgili birimleri eliyle yerine getirir.”⁸³⁴

Görüldüğü gibi oldukça geniş bir görev tanımı yapılmıştır. Bunların birçoğunun işlevsiz kaldığını söyleyebiliriz. Çünkü belirtilen görevlerin içerisinde zaman içerisinde politik tercihlerle uygun düşmeyen görevler de bulunmaktadır. Bunun yanında üretimin sözleşmeli çiftçilik esasları dâhilinde yapılacağı hususu da ana sözleşmede yer almaktadır. Şeker Kanunu'nun

---

⁸³⁴ A.k.

değiştirilmesi konusundaki siyasi iradenin yansıması ilk olarak YBYKP ile açığa vurulmuştur. 1990'lı yıllar, kamu yönetiminin yeniden yapılanmasının sonuçlarının alınmaya başladığı yıllardır. Aynı niyetler SBYKP'nda da vurgulanmıştır. Her iki planda da şeker fabrikalarının özelleştirilmesi ve sektördeki özel sektör ağırlığının artırılması konusundaki politik tercihler ortaya konmuştur. Burada dikkat çekici olan nokta, farklı programlara sahip siyasi partilerin farklı iktidarları dönemindeki politik tercihlerin birbirine çok yakın olmasıdır. Bu tespit, politika oluşturma sürecinde dış belirleyicilerin etkisini ortaya koymaktadır. Zira aynı yaklaşım IMF'ye verilen niyet mektuplarına da yansımaktadır.

09.12.1999 tarihli Niyet Mektubunda; "Halen şeker pancarı kotaları 2000 yılı için tahsis edilmiş durumdadır. Şeker pancarı destekleme fiyatı hedeflenen enflasyon oranına göre artırılabilecek ancak artış destekleme fiyatının açıklanacağı 2000 yılı Ağustos ayına kadar gerçekleşen 12 aylık TÜFE enflasyon oranının %75'inden az olmayacaktır. 2001-02 yıllarında TŞFAŞ şeker pancarı üretimi desteğini şirketin zararı Hükümet tarafından bütçe dengeleri gözetilerek belirlenen sabit bir miktarı geçmeyecek şekilde yürütecektir. Bu durum TŞFAŞ fabrikalarına fiyatları ve üreticiler ile yapılan anlaşmalardaki miktarı belirlemede daha büyük serbesti sağlayarak fabrikaların daha ticari bazlı çalışmasına imkân verecektir. Eğer kotalar kullanılırsa, bunlar hedeflenen zararlar tutarlı olarak belirlenecektir" ifadeleri yer almaktadır. Buna göre pancar üreticileri için belirlenen fiyatın gerçek enflasyonun altında kalacağı ve üreticinin gelir kaybına uğrayacağını tahmin etmek zor değildir.

22.06.2000 tarihli Niyet Mektubunda; özelleştirme işlemlerinin 2001 yılında da sürdürüleceği belirtilmekte ve TŞFAŞ'nin bazı fabrikalarının da bu maksatla oluşturulan portföy kapsamında Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na devredileceği taahhüt edilmektedir. Özelleştirmeye ilişkin taahhütlerin IMF'ye niyet olarak bildirilmesi, başlı başına sorgulanmaya muhtaç bir konudur. Ancak gelinen noktada bir sürpriz sayılmayan bu konu üzerinde durulmasına gerek bulunmamaktadır.

18.12.2000 tarihli Niyet Mektubunda; "Dolaylı destek politikalarının kaldırılması devletin tarımsal ürünlerin üretim ve pazarlanmasındaki payının daha azaltılmasına neden olacaktır. Bu da, bu alanda çalışan KİT'lerin hızla özelleştirilmesini sağlayacaktır. Bu kapsamda, TŞFAŞ'nin (Şeker pancarı alım ve işlenmesi ile ilgili KİT) en az altı şeker fabrikasının özelleştirilmelerinin 2001 sonuna kadar tamamlanması amacıyla 20 Aralık 2000'e kadar Özelleştirme İdaresinin portföyüne transfer edilecektir (ön koşul). Geriye kalan şeker fabrikaları, 2002 sonuna kadar özelleştirilmeleri tamamlanmak amacıyla 2001 yılı içinde Özelleştirme İdaresi portföyüne transfer edilecektir. Şeker piyasasının reformunu sağlayacak olan Şeker Kanunu 15 Şubat 2001'e kadar Parlamento'ya sunulacak ve 15 Mart 2001'e kadar onaylanacaktır" ifadeleri yer almaktadır. Şeker Kanunu çıkarılması için tarih verebilecek kadar net ifadeler içeren bu mektup, politika belirleme sürecinin ne derecede etkilendiğinin bir belgesidir.

Şeker Kanunu TBMM görüşmeleri 04.04.2001 tarihinde başlamıştır. Kemal Derviş tarafından ilan edilen "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı" kapsamında çıkarılması öngörülen kanunlardan biri olan Şeker Kanunu, getirdiği yapısal değişikliklerin yanında sosyolojik değişimlere de neden olan bir kanundur. Güçlü ekonomiye geçiş denilen süreç, güçlü ekonomilere birer uydu olarak eklenme sürecinin farklı bir ifadesidir. Bu dönemde çıkarılan kanunların temel amacı, piyasa sistemini egemen kılacak bir yönetsel yapının tesis edilmesidir. Bunun için siyasetin dahi, piyasaya müdahale araçlarının elinden alınması söz konusu olmuştur.

Şeker Kanununun amacı, 1. maddede;"...yurt içi talebin yurt içi üretimle karşılanmasına ve gerektiğinde ihracata yönelik olarak Türkiye'de şeker rejimini, şeker üretimindeki usul ve esaslar ile fiyatlandırma, pazarlama şart ve yöntemlerini düzenlemek " şeklinde dile getirilmektedir. Amaç, 6747 ile belirlenen sistemin tasfiyesidir. Bu amaç, ihracat ve ithalat rejiminde de değişikliği beraberinde getirmektedir. O güne kadar bir kırsal kalkınma modeli yaratan pancar üretiminin de belirli oranlarda tasfiyesidir. Aynı zamanda 1980 sonrasında politika belgelerinde sıklıkla dile getirildiği şekliyle, şeker fabrikalarının özelleştirilmesi ve piyasa sisteminin egemen kılınmasıdır.

TBMM'de bu madde üzerinde muhalefetin (DYP ve FP) görüşleri, ihracatın düşünülmemesinin hata olması, şeker pancarı üreticilerin bundan zarar göreceği ve şeker sektörünün büyük kayıplara uğrayacağı şeklindedir. Ancak eleştiriler devletin bu alandan çekilmesinin eleştirilmesi konusunda değildir.

Kanunun 2. maddesi "Tanımlar" başlığını taşımaktadır. İlgili Bakanlık, yine Sanayi ve Ticaret Bakanlığı olarak korunmuştur. Ancak önemli yapısal değişiklikler vardır. Şeker Kurumu ve Kurulu adları geçmektedir ve kotaların tipleri bu maddede açıklanmıştır. Buna göre; A kotası, Yurt içi talebe göre üretilen ve pazarlama yılı içinde iç pazara verilebilen şeker miktarını; B kotası, A kotasının belli bir oranına tekabül eden ve güvenlik payı için bulundurulmak üzere üretilen şeker miktarını; C kotası, A ve B kotaları dışında üretilen ve yurt içinde pazarlanamayan şeker ile işlenmek üzere ihraç kaydıyla temin edilen ham ve beyaz şekeri, ifade etmektedir. Üretimde kota uygulamaları AB şeker politikasının da uyguladığı kontrol araçlarındandır.

Türkiye'de B kotası, A kotasının %4'ü kadardır ve bu oran her sene Şeker Kurulu tarafından tespit edilebilmektedir. Bazı firmalar, C kotası şekeri ihraç etmek yerine iç piyasaya satmaya kalktıklarında Kurul tarafından bunlara para cezası verilebilmektedir. TBMM görüşmelerinde DYP adına konuşan Mustafa Ertugay, konuşmasında AB'de Nişasta Bazlı Şeker (NBŞ) kotasının %2 olduğunu söylemektedir. Ancak bu doğru değildir. AB açısından böyle sabit bir orandan bahsetme imkanı yoktur. Örneğin 2007 yılında Bulgaristan'a 4.752 ton sakaroz şekeri, 67.108 ton NBŞ (izoglukoz) kotası tahsis edilirken, Romanya için bu kotalar sırasıyla 109.164 ton sakaroz ve 11.947 ton NBŞ kotası olarak tahsis edilmiştir. Ancak oranlar değişken olsa da toplamda tahsis edilen NBŞ kotaları % 3-5 arasında değişmektedir.

Kanunun 3. maddesi "Şeker üretimi ve arzında istikrarı sağlamak amacıyla pazarlanacak şeker miktarı, sakaroz kökenli ve diğer şekerler için ayrı ayrı olmak üzere şeker türlerine göre, gerektiğinde dönemsel olarak kotalar ile belirlenir. Nişasta kökenli şekerler için belirlenecek toplam A kotası, ülke toplam A kotasının % 10'unu geçemez. Bakanlar Kurulu bu oranı, Kurumun görüşünü alarak % 50'sine kadar artırmaya, % 50'sine kadar eksiltmeye

yetkilidir” hükmü ile NBŞ üretimindeki kotaların yüksek tutulmasına fırsat tanınmıştır. Bugüne kadar Bakanlar Kurulu yetkisini genellikle %50 artırım için kullanmıştır. Ancak burada neden artırıldığını sorgulamak gerekmektedir. İşlenmiş gıda üreticilerinin daha fazla talep ettiği bir ürün olan NBŞ, normal şekere göre daha ucuz olduğundan üretim maliyetlerini düşürmektedir. Bu durum, ister istemez gıda üretim zincirlerinin yöneticisi büyük şirketlerin hükümet üzerinde baskı unsuru olup olamayacağı sorusunu akla getirmektedir.

Kanunun TBMM görüşmelerinde DYP milletvekili Ertugay; ”Şimdi, yüzde 10’u çok görürken, bir de, Sanayi Komisyonunda, hükümete, ilgili bakana, Bakanlar Kuruluna yüzde 50’ye kadar artırma- eksiltme yetkisi veren bir ilave de yapılmış; yani, bu fiilen yüzde 15 demektir. Yanlış olduğunu ve bunun, gerçekten, Türkiye için önümüzdeki yıllarda çok büyük sıkıntı yaratacağını özellikle ifade etmek istiyorum” diyerek tepkisini dile getirmektedir. Madde üzerinde muhalefet tarafından 5 önerge verilmiş ve bunlardan üçü işleme koyulmuştur. Birinci önerge, kotaların hesaplanmasında dikkate alınacak son üç yılın verilerinin “son on yıl” olarak değiştirilmesini istemektedir. İkinci önerge, 1400 metre üzerindeki rakımda yapılan pancar üretiminin kota dışı tutulmasını istemektedir. Üçüncü önerge ise, değişken kota belirlenmesi ve bu kota içerisinde NBŞ kotasının %5’i geçmemesini öngörmektedir. Muhalefet milletvekillerinin şeker pancarı üreticilerinin kalacağı zor durumu açıklayan konuşmalarının ardından önergeler reddedilmiştir.

Kanunun dördüncü maddesi, kota iptali ve kota transferini konu almaktadır. Konu hakkında DYP Grubu adına söz alan Murat Akın, kota uygulamasının çiftçinin gelirinde azalmaya bunun da sanayi üretimini dolaylı olarak olumsuz etkileyeceğine dikkat çektikten sonra, şeker pancarının ekonomiye katkısına ilişkin şu değerlendirmeyi yapmıştır;

“1 dekar şekerpancarından 500 kilo şeker elde edilmektedir. 1 dekar şekerpancarı tarımının sağladığı istihdamın yatırım değer karşılığı 4 660 dolardır. 1 100 kişi -bir yılda- personel çalıştıran ve günde 6 000 ton pancar işleme kapasiteli bir şeker fabrikasının inşaat maliyeti, makine ve tesislerle birlikte 155 milyon dolardır. Bir tam istihdam için yapılan yatırımın değeri 155 milyon dolar, 1 100 kişi -çalıştıran- için

yapılan harcama ise 140 000 dolardır. 1 dekar şekerpancarı yan ürünü olan pancar posası, küspe, pancar baş ve yaprağı ve melasının hayvan beslemede kaba yem olarak kullanılması sonucu sağlanan karkas et üretim artışının değeri dekarda 200 dolar, yan ürün olan pancar melasının maya sanayiinde işlenmesi sonucunda elde edilen kuru mayanın ihracatından kazanılan döviz girdisi dekarda 100 dolardır. Türkiye, şekerpancarı tarımından, şeker üretiminden, tüketim fazlasının ihracatından zarar değil, kâr elde etmektedir. Şekerpancarı tarımıyla sağlanan istihdam ve yan ürünlerin değerlendirilmesi sonucu kazanılan karkas et ve kuru maya değeri, şeker ihracatı görev zararını kapatmaktadır. Şekerpancarı tarımının tarımda sağladığı faydalar dışında, şeker fabrikasında çalışan 35.000 civarında daimî, muvakkat personel ve ayrıca, diğer yan istihdamlarla beraber, bu yönüyle de köyden kente göçün hızını kesen bir bitkidir.”

Muhalefet milletvekilleri, her madde üzerindeki konuşmalarında, IMF'nin bu yasanın çıkmasındaki etkisi ile Kemal Derviş'in yetkilerinin fazlalığını da eleştirmektedirler. FP Grubu adına konuşan Ramazan Toprak; “Gelinen nokta itibariyle, çok temel konularda dahi, kabinede üye bakanların, Sayın Derviş'in izni, onayı, oluru olmaksızın, neredeyse, faaliyet yürütemediklerini görünce, ister istemez, benim aklıma şöyle bir tespit geliyor: Galiba, Sayın Derviş, süper bakan olmanın da ötesinde, 57 nci hükümetten sorumlu devlet bakanı oldu” diyerek eleştirilerini dile getirmektedir. FP Grubu adına konuşan Sait Açıba ise, NBŞ kotasının yüksekliğinin pancar üreticisini vuracağını belirterek hükümetin bundan sonra %50'lik yetkiyi nasıl kullanacağını takip edilmesi gerektiğini vurgulamıştır. İşin ilginç tarafı, o esnada FP sıralarında otururken bu konuşmaları alkışlayanların, daha sonra AKP çatısı altında bakanlık koltuğuna oturduklarında daima %50 artış yönünde hareket etmiş olmalarıdır.

Beşinci madde, hammadde ve şeker fiyatlarının tespitine ilişkindir. 6747 Sayılı Kanunda bunlar Bakanlar Kurulu tarafından tespit edilmekteydi. 4634 Sayılı Kanuna göre ise; “Şeker pancarı fiyatları her yıl, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler ile üreticiler ve/veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir. Buna ilişkin usul ve esaslar, Bakanlık tarafından çıkarılacak yönetmelikle düzenlenir. Şeker üretiminde kullanılan diğer hammaddeler ise şirketler tarafından üreticiler ve/veya piyasadan temin edilir. Şeker satış fiyatları, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzel kişiler tarafından

serbestçe belirlenir” denilerek, 6747 Sayılı Kanunla öngörülen devlet kontrolündeki yapıdan belirli ölçülerde bir kopuş gerçekleşmiştir. Madde hakkında FP Grubu adına söz alan Süleyman Metin Kalkan şunları söylemektedir;

“Biz, Grup olarak, kotaya -çok net ifade ediyorum- karşıyız; çünkü, Anadolu'nun birçok insanının işsiz kalmasına sebep olacak bir maddedir kota maddesi. Şu 5 inci maddede de, açık ve net bir şekilde "şekerpancarı fiyatları, her yıl, şeker fabrikası işleten gerçek ve tüzelkişiler ile üreticiler veya temsilcileri arasında varılan mutabakata göre belirlenir" diyor. Ben soruyorum; şekerpancarı ekiminden önce mi, sonra mı?.. Bu belirlemenin zamanı neden tayin edilmiyor? Eğer, sonra olursa, siz, burada, istediğiniz fiyatı koyarsınız ve bütün ekicileri, çok zor durumda, iflasa ve toprağını işlememeye sevk edersiniz. Bu kanun maddesini düzenleyenlerin bunu düşünmesi lazımdı. Demek, burada, bir iyi niyet yok istenildiğine göre davranılacak.”

Kalkan ayrıca monopol veya oligopol piyasaların oluşabileceği konusunda endişe duyduğunu, buna ilişkin bir önlemin tasarıda öngörülmediğini belirtmektedir.

DYP Grubu adına söz alan Mehmet Sadri Yıldırım, kotalar nedeniyle pancar ekiminin ekonomik olmaktan çıktığını belirtmekte, Eskişehir'in Alpu ilçesinde bir kahvede gördüğü “Satılık 1000 ton kota” ilanını meclis kürsüsünden göstermektedir. Düşük kapasite ile kurulan fabrikalarda pancarın serbest piyasada belirlenmesinden kaynaklanan sorunlar da yaşanabilmektedir. Şeker pancarının verimi üzerinde oynama yapılarak, çiftçiye hakkı olandan daha az para ödenmesi durumu, bunun bir sonucudur. Neticede sistemi bir bütün olarak düşünmek gerekmektedir.

Beşinci madde hakkında FP'li üç milletvekili tarafından verilen önerge ile; "Şeker üretiminde kullanılan diğer hammaddeler ise, şirketler tarafından üreticiler ve öncelikle iç piyasadan temin edilir" ifadesinin eklenmesi talep edilmiştir. Konu hakkında söz alan Musa Demirci şu sözlerle tepkisini ortaya koymaktadır;

“Şimdi, bakınız, Tarım Komisyonunda kabul edilen metinde, bu madde hiç değiştirilmeden "hammadde iç piyasadan temin edilir" deniliyor. Şekerpancarı şekerin hammaddesi, bunu biliyoruz; ancak, burada, ikinci paragrafta "şeker üretiminde kullanılan diğer hammaddeler ise, şirketler tarafından üreticiler ve

öncelikle iç piyasadan" denilmişti; şimdi "piyasadan" deniliyor. Bu bakımdan, Tarım Komisyonunda, Tarım Komisyonumuzun bütün üyeleri tarafından enine boyuna tartışılmış ve dolayısıyla, o gün, iç piyasadan temin edilmesi kararı verilmişti; ancak, görüyoruz ki, Sanayi Komisyonu "iç piyasadan" ibaresinden "iç" kelimesini çıkarmak suretiyle "piyasadan" diye, böyle, muğlak bir hale getirmiştir."

Elbette tarımsal üretimde girdi olarak kullanılan sanayi ürünlerinin değer zinciri içindeki yeri oldukça önemlidir. Zira bu girdiler, tarımsal ürünlere göre daha yüksek katma değer yaratan ürünlerdir. Bu girdilerin öncelikle yurt içinden temin edilmesi, şeker pancarı tarımının yarattığı katma değer in büyüklüğü açısından oldukça önemli bir bileşendir. Şeker üretiminde pancarın maliyet üzerindeki payının yaklaşık %60 oranında olduğunu da düşünürsek, iç piyasadan alım yapılmasının önemi daha iyi anlaşılır. Elbette Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın bu değişikliğe neden gerek duyduğunun cevabı tarafımızdan bilinmemektedir.

İhracat ve ithalatı düzenleyen altıncı maddenin görüşülmesi esnasında FP Grubu adına söz alan F.Kukaracı, konuşmasında şunları belirtir;

"Tasarının genel gerekçesinde "Helsinki Zirvesi sonrasında kazanılan aday ülke statüsü ve Dünya Ticaret Örgütü çerçevesindeki taahhüt ve gelişmeler, bu yeni düzenlemeyi gerekli kılmıştır" denilmektedir. Şeker üretiminde istikrarın sağlanması, iç piyasada rekabetin oluşması, özelleştirmeye imkân tanıyacak hukukî altyapının hazırlanması, bu düzenlemenin gerekçesini teşkil etmektedir."

Şeker Kanunu tasarısının meclis görüşmelerinde dikkat çeken nokta, muhalefetin savunduğu tezlerin çoğunun akla, mantığa ve ülke menfaatlerine daha yakın olmasıdır. İktidar ortağı üç partinin milletvekilleri arasında muhalefet tarafından dile getirilen sorunların bilinmiyor olması, ihtimal dâhilinde değildir. Gelişmeler karşısında bilgi sahibi insanların sessizliği, belirli bir baskı altında karar verme durumu ile de açıklanamaz. Muhalefetteyken egemen sınıfla çatışma yaşama ihtimali düşük olan siyasi partiler, iktidar olduklarında tam da bu çatışma ortamına düşmektedirler. İşte aynı kişilerin iktidarda farklı, muhalefette farklı konuşmalarının temelinde yatan olgu budur. Ancak tartışılması gereken konu, kanunların yapım sürecindeki ciddiyetsizliktir. Komisyon toplantıları, adeta iktidarın yazım hatalarının düzeltildiği bir platform gibi kullanılmaktadır.

Şeker Kanununun “Teşkilat” başlıklı üçüncü bölümü ve sonrasını şeker kurumunu inceleyeceğimiz bölüme bırakmak daha doğru olacaktır. Ancak Şeker Kanununun geçici sekizinci maddesinden burada bahsetmemiz bir zorunluluk olarak görülmektedir. Geçici sekizinci maddede “Uluslararası kuruluşlar ile yapılan anlaşmalar çerçevesinde, Bakanlar Kurulu, Kurum ve organlarının görev, yetki ve görev süresini 31.12.2004 tarihinde yeniden belirler” denilmektedir. Bakanlar Kurulunun 27.12.2004 tarih ve 2004/8330 sayılı kararıyla Şeker Kurulu’nun görev süresinin iki yıl uzatılması ve Şeker Kurumu’nun kapatılmasını Resmi Gazete’den öğrenen Kurul Başkanı; “Kamu tüzel kişilikleri kanunla kurulur, kanunla kalkar. Şeker Kurumunun Bakanlar Kurulu kararı ile kapatılmasını hukuk değerlendirecektir. Kararın sehven (yanlışlıkla) çıktığına inanıyoruz. Tasarruf amaçlı olabileceğine ihtimal vermiyoruz...” diyerek şaşkınlığını dile getirmiştir. Hükümet ise kararı geçici sekizinci maddeye dayandırmıştır.⁸³⁵ TBMM’de konu hakkında bir araştırma önergesi verilmiştir. M.S.Kesimoğlu ve 35 milletvekili tarafından verilen araştırma önergesinde, oluşan yasal boşluğun “kota rejiminin uygulanmasında ve izlenmesinde zorluklar doğurabilecek ve nişasta bazlı şeker üreten bazı firmalara haksız kazanç sağlama imkânları yaratacağı, İmalatçı-ihracatçılara dahilde işleme izin belgesi işlemlerini yürüten Şeker Kurumunun kapatılması sonucu, ithalat rejiminin nasıl düzenleneceği konusunda belirsizlikler”⁸³⁶ bulunduğu da vurgu yapılmaktadır.

Şeker-İş Sendikası tarafından 2 Şubat 2005 tarihinde, söz konusu Bakanlar Kurulu kararının iptali ve yürütmenin durdurulması istemiyle Danıştay’da dava açılmıştır. “Danıştay 13. Dairesi’nde görülen dava sonucu, 2005/5903 esas sayılı karar ile “Dava konusu işlemlerin dayanağı bulunan 4634 sayılı Şeker Kanunu’nun geçici 8. maddesinin iptali için Anayasa Mahkemesi’ne başvurulmasına ve Anayasa Mahkemesi kararının gönderilmesinden sonra istem hakkında yeniden bir karar verilmesine kadar 2004/8330 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı’nın Eki Karar’ın 1. maddesi ile 22.12.2004 tarih ve 1824 sayılı Sanayi ve Ticaret Bakanlığı işleminin yürütülmesinin

⁸³⁵ <http://www.milliyet.com.tr/seker-kurumu-bilmecesi/ekonomi/haberdetayarsiv/>, 22.10.2010.

⁸³⁶ TBMM, 22.Dönem, 3.Yasama Yılı, 61.Birleşim, 22 Şubat 2005 tutanakları, s. 17.

durdurulmasına” karar verilmiştir. 20.11.2008 tarih ve 27060 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan 2.5.2008 tarih, 2005/68 esas ve 2008/102 karar sayılı Anayasa Mahkemesi kararı ile Şeker Kanunu’nun geçici 8. maddesi iptal edilmiştir.”⁸³⁷

DYP Denizli Milletvekili Ümmet Kandoğan, 09.02.2005 gün ve 420 sayılı yazısı ile Başbakan R.T.Erdoğan tarafından yazılı olarak yanıtlanması istemi ile; Şeker Kurumu’nun kapatılmasının yasal dayanağını, bu kapatılma ile NBŞ üretiminin nasıl denetlenebileceğini, ihracatın hangi esaslara göre yapılabileceğini, NBŞ üretiminin denetlenememesiyle pancar üreticisinin nasıl etkileneceğini sormuştur. CHP ise, kapatma kararın zamanlamasına dikkat çekerek; kararın, Şeker Kurumu’nca nişasta bazlı şeker (NBŞ) üreten Amylum Nişasta ve Sanayi TAŞ’e 11.8 trilyon lira, NBŞ üreten TAT Nişasta ve Sanayi TAŞ şirketine de 1.485 trilyon lira ceza kesilmesinden sonra verilmesini anlamlı bulduğunu belirtmiştir. CHP’li Kemal Kılıçdaroğlu şirketlerin cezalarının tahsilini ortada bırakan kararın Erdoğan’ın ortağı olduğu şirketlere yaradığını dile getirmiştir. Kılıçdaroğlu, NBŞ üreten Pendik Nişasta Şirketi’nde uluslararası şirket Cargill ile Ülker grubunun ortak olduklarını, Erdoğan’ın da Ülker’e ait içeceklerin dağıtım işi için kurulan ”Yenidoğan Gıda Pazarlama” şirketinin ortağı olduğunu hatırlatmıştır.⁸³⁸

Kapatma kararının yarattığı ortamın, üretimi kotaya tabi olan NBŞ üreticilerin kontrol dışı kalmalarını sağlayacağı tartışmasız bir gerçektir. Burada Şeker Kurumunun işlevine dikkat çekmek gerekmektedir. Zira Şeker Kurumu, piyasa sisteminin egemen kılınması için siyasetten bağımsız olarak oluşturulmaya çalışılan kurul tipi yapılanmada devlet adına şeker piyasasını düzenleyici bir işlev görmektedir. Bu konunun ayrıntılarına Şeker Kurumu bahsinde girilecektir. Ancak burada kapatma kararı konusunda son sözü söyleyen Anayasa Mahkemesi kararına bakmakta fayda vardır. Anayasa Mahkemesi 02.05.2008 gün ve 2008/102 Sayılı kararında şu yorumda bulunmuştur;

---

⁸³⁷ http://www.sekeris.org.tr/s77__seker_kurumunun_kapatilmasina_karsi_mucadelemiz.htm, 23.10.2010.

⁸³⁸ Cumhuriyet Gazetesi, 25.01.2005.

“...Görev süresinin belirlenmesi yetkisi, görev süresinin uzatılmaması, bir başka deyişle görev süresinin sona erdirilmesi yetkisini de içerdiğinden, verilen bu yetki kamu kurumunun ve kamu tüzel kişiliğinin ortadan kaldırılmasına da yetki verilmesi anlamını taşıdığı gibi, görev ve yetkinin belirlenmesi yetkisi de idarenin görevlerinin kanunla düzenleneceğini öngören Anayasa'nın 123. maddesine aykırı bulunmaktadır.

Buna göre, uluslararası kuruluşlar ile yapılacak anlaşmalar çerçevesinde Bakanlar Kurulu'na tanınan, Şeker Kurumu ve organlarının görev, yetki ve görev süresini yeniden belirleme yetkisi, idareye sınırları belirsiz bir düzenleme yetkisi verilmesi anlamını taşıdığından, yasama yetkisinin yürütme organına devri sonucunu doğuracak niteliktedir ve idarenin kanuniliği ilkesine de aykırıdır.

Açıklanan nedenlerle, itiraz konusu kural Anayasa'nın 7. ve 123. maddelerine aykırıdır. İptali gerekir.”⁸³⁹

Bu yoruma dayandırılan kararlar, 4634 Sayılı Kanunun geçici 8. maddesi iptal edilmiştir. Bunun yanında geldiğimiz noktada yürütme, yasama ve yargıya karşı sınırları sürekli genişleyen bir biçimde güç kazanmaktadır. Bundan sonraki süreçte hukukun üstünlüğü çerçevesinde verilen yargı kararlarını görme ihtimalimiz gittikçe azalmaktadır. Yakın bir gelecekte şeker sektörüne ilişkin olarak kabul edilecek politika tercihlerinin ne olacağını ise, şu an için sadece tahmin edebilmekteyiz.

4634 Sayılı Kanun'un 5. maddesine göre ürün ve hammadde fiyatları serbest piyasa koşullarında alıcı ve satıcı arasında belirlenecektir. Bunlara ilişkin usul ve esasların yönetmelikle düzenleneceği hükme bağlanmıştır. Söz konusu maddeyle bağlantılı olarak ele alınacak yönetmeliklerden biri, 26 Nisan 2008 tarihli ve 26858 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren “Sözleşmeli Üretim ile İlgili Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik”tir. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan bu yönetmelik, 4634 Sayılı Kanun'da bahsedilen yönetmelik olmamakla birlikte, sözleşme esasına göre yapıldığından pancar üretimini ilgilendirmektedir. Yönetmelikle düzenlenecek sözleşmede mutlaka yer alması gereken hususlar belirlenmiştir. Ancak bu yönetmeliğin Kanundan yedi yıl sonra çıkmış olması, bu dönemde sektörde sözleşmelerin neye göre yapıldığı konusunda tereddütler doğurmaktadır.

⁸³⁹ Anayasa Mahkemesinin, 2005/68 Esas, 2008/102 Sayılı Kararı. www.anayasa.gov.tr., 23.10.2010.

Kanunda bahsi geçen hammadde ve şeker fiyatlarının belirlenmesine ilişkin yönetmelik, 28.06.2002 tarihli ve 24799 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanarak Yürürlüğe giren “Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliği”dir. Yönetmeliğin 4. maddesinde üretici ile alıcı arasında düzenlenecek sözleşmenin içeriğinin genel olarak; “...hammadde fiyatları ve miktarı, üretim şartları, münavebe, tohum, ekim ve mücadele, teslim ve alım şartları, fire tespiti, hammadde taşımaları, tarımsal destekler, yan ürünler, bedel ödemeleri, teknik ve cezai şartlar ile anlaşmazlıkların çözümüne ilişkin hususlar”ı içerecek şekilde olması gerektiği belirtilmiştir. Yönetmelikte; “A ve B kotaları dışında üretilen ve teslim edilen pancar ise C pancarı olarak kabul edilir. C şekerini karşılığı pancarın alınıp alınmaması, şeker üreten gerçek ve tüzel kişiler ile üretici ve/veya üretici temsilcilerinin mutabakatına bağlıdır” ifadesiyle, ürününü başka şekilde pazarlaması mümkün olmayan üretici, kota dışı ürünün pazarlanmasında pazarlık gücünü tamamen kaybetmektedir. Bunun yanında “Hammaddenin teslim alınacağı alım merkezi, alımların başlama ve bitiş tarihleri ile ilgili esaslara sözleşmede yer verilir. Alım merkezine kadar olan hammadde taşıma ücretinin taraflardan hangisine ait olduğu ve ne şekilde tespit edileceği hükme bağlanır” hükmüyle, üreticinin ulaşım giderlerini de üstlenmesinin yolu açılmıştır.

Söz konusu yönetmelikte; “B kotası şeker pancarı alım fiyatı, bölgesel özelliklere göre A kotası şeker pancarı alım fiyatının %10-30 eksiği olarak belirlenir” denilerek hem C kotası üretimden kaçınılması, hem de B kotası üretimin azaltılması amaçlanmış görünmektedir. Oysa Kanunda B kotası, güvenlik payı olarak belirlenen şeker miktarını ifade etmektedir. Bunun faturasının neden pancar üreticisine ödettirildiği ise sorgulanması gereken bir konudur. B şekerinin bir stok maliyeti yaratacağı kuşkusuzdur. Ancak bu stok maliyetini yaratan kanun, maliyetin sadece pancar üreticisi tarafından karşılanmasını öngören yönetmelikle birlikte neyi amaçladığını ortaya koymaktadır. Bu yaklaşımın uzun vadede pancar üretimini tasfiye etmeye yol açabileceği ihtimali göz önünde bulundurulmalıdır. Kısa vadede ise, pancar tarımında çalışan mevsimlik işçiler açısından emeğin değerini düşürecek bir etki yapması beklenebilir.

B. Özelleştirmeler ve Şeker Fabrikaları

Devletin üretim araçlarına sahip olması, ideolojik zeminde bir tercih olabileceği gibi, zorunluluklardan kaynaklanmış da olabilir. Özel sektörün gücünün yeterli olmadığı alanlarda yapılan yatırımlar, ideolojik bir tercih olmaktan öte, kalkınmanın devlet desteği ile sağlanması için yatırımların niteliğinin devlet öncülüğünde belirlenmesinden ibarettir. Ancak her dönemde devletin yatırımlarının sınırının ne olması gerektiği tartışılan bir konu olmuştur. Bu aslında bir ölçüde devletin işlevlerinin ne olması gerektiği ile ilgili bir konudur. Kapitalizmin krizlerinin ardından, “görünmez olan elin” devlet görünümünde cisimleştiğine şahit olunmaktadır. Her sorunu kendiliğinden halledeceğine inanılan piyasa mekanizması, krizleri aşmakta otoriter bir yönetimin sermayeyi koruyup kollamasına ihtiyaç duymaktadır. 1929 bunalımının ardından yaygınlaşan “Refah Devleti” uygulamaları, devletin kalkınmada öncü rol üstleneceği bir dönemin başlangıcını işaret etmektedir. Temel amaç, kapitalizmin krizine neden olan koşulların ortadan kaldırılması için devletin düzenleyici gücünün sermaye tarafından seferber edilmesidir. 1980'lere gelene kadar “sosyal devlet” terimi, toplumların refah seviyelerinin yükseltilmesine dayanak oluşturmuştur. Ancak neo-liberal düşüncenin devletin gücünü ve işlevini yeniden tanımlama arayışına girdiği bu yıllarda, ekonomik ve sosyal alanda güçlü devlet yapılarının, sermayenin küresel hareketi önünde engel oluşturduğu görülmüştür. Kamu yönetimi, bir işletme yönetimine indirgenerek kârlı, verimli ve etkin hizmetin nasıl verilebileceği, akademik alanda tartışma konularının başını çekmeye başlamıştır. Aynı dönemde (1970'lerin Petrol krizini takip eden ikinci yarısından itibaren) GOÜ'lerin borçlanma sorunları baş göstermektedir. Breton Woods sisteminin dağılmasından sonra GOÜ'lere borç vermeye başlayan IMF ve DB, borç batağına gün geçtikçe daha fazla gömülen ülkeler için neo-liberal çözümleri bir dayatama olarak masaya koymaya başlamıştır. Yeni oluşturulan yapıda üç temel bileşen vardır. Bunlar, yerelleşme, özelleştirmeler ve piyasa dostu devlet yaklaşımlarıdır. Yerelleşme ile sağlanmak istenen, egemenlik sınırları daraltılmış ve ticaretin devletin sınırlarını aşarak yerel olarak tanımlanan bir alanda yürütüldüğü, böylece

küresel sermaye önünde büyük bir güç olarak bulunamayacak yapıların oluşturulmasıdır. Temelde yapılmak istenen, küresel üretim sisteminde riskin yerleşmesi, kârın merkezileşmesidir. Piyasa dostu devlet ise, bütün kamu yönetiminin piyasanın taleplerine ve gereklerine göre yeniden tanımlanması ve kurgulanmasını içermektedir. Yaklaşımın öznesi, sermayedir. Kamu ise nesne konumuna indirgenmiştir. Özelleştirme ise çok boyutlu bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Bütün bu unsurların gerçekleşmesi ulus-devleti yapılarının gücünün aşındırılmasına bağlıdır.

Ulus üstü örgütlere egemenliğinin bir kısmını devreden devletler, zaman içinde birer ara-örgüt haline dönüşmeye başlamışlardır.⁸⁴⁰ Ancak küresel sermayenin önünde halen bir engel olarak duran ulus-devletin gücünün azaltılması ve ekonomideki ağırlığının ortadan kaldırılması için birkaç hamleye ihtiyaç vardır. Bu noktada ise yerleşme kavramı karşımıza çıkmaktadır. Niçin yerel yönetimlerin merkezi yönetim karşısında sürekli güçlendirilmesi talep edilmektedir? Kazgan bu soruya, “cüce boyuttaki yerel yönetimler, uluslararası sermayenin taleplerine ya da baskılarına direnme gücüne sahip değil; ayrıca ekonomi kuramı gösteriyor ki, ekonomik birim ne kadar küçük ise, onun uluslararası pazarla serbest ticaret koşullarında ilişki kurmasında yarar ve korumacılık yapmada uğrayacağı zarar o kadar büyüktür. Böylece şirketler devleşirken cüce boyuttaki yerel yönetimler bunlara tam tabi olacaktır”⁸⁴¹ şeklinde cevap vermektedir. Yerel yönetimlerin özerkleşmesi konusundaki baskının gerekçesini ise, Kazgan son derece bildik bir kavramla ifade etmektedir; doğrudan demokrasiyi gerçekleştirme.

Kazgan, ulus-devlete yönelen bu saldırının sonucunda, küresel sermayenin “en güçlülerin kazancının en çoklaştığı”⁸⁴² bir sürecin baş aktörü haline gelişinden bahsetmektedir. İşte buradan sonrasında, devletin ekonomideki etkinliği, küreselleşmenin baş aktörleri için ciddi bir tehdit oluşturmaktadır. Bu etkinliği kırmanın en önemli unsurlarından birisi de, özelleştirme politikalarının zorla ya da benimseterek uygulanmaya başlanmasıdır. Bu

---

⁸⁴⁰ Gülten Kazgan, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet Yeni Ekonomik Düzen*, 3'üncü Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2002, s. 34.

⁸⁴¹ A.k., s. 35.

⁸⁴² A.k., s. 37.

nedenle Güler, özelleştirmenin az gelişmiş ülkeler için içsel değil, dışsal dinamiklerden kaynaklanan bir politika olduğunu vurgulamaktadır.⁸⁴³ Her ne kadar hükümet programları ve kalkınma planlarında içselleştirilmiş olarak yer alsada, özelleştirmenin dışsal dinamiklerden kaynaklandığını anlamak için sonuçların irdelenmesinde fayda bulunmaktadır.

Özelleştirme uygulamalarının amaçları, ideolojik ve politik bağlamda değişik şekilde tanımlanabilmektedir. Boratav, özelleştirmenin amaçlarını üç grupta toplamaktadır. Bunlardan birincisi, kamu maliyesi krizi ile ilgili olarak, kamu açıklarının en kârlı ve en değerli satışa çıkarmak yoluyla kapatılmaya çalışılması olarak ifade edilmektedir. Ancak Boratav, bu yaklaşımın niyeti ne olursa olsun beklenen sonucu vermesinin mümkün olmadığını belirtmektedir.⁸⁴⁴ Özelleştirmenin ikinci bir amacının, Bretton Woods kurumlarının (IMF ve Dünya Bankası) yapısal uyum felsefesine ayak uydurarak saygınlık sağlamaya çalışmak olduğu belirtilmektedir.⁸⁴⁵ Aslında bu durum, Güler'in "Yeni Sağ ve Devletin Değişimi" kitabında ayrıntısıyla ele aldığı sonuçları doğuran sancılı ve uzun bir süreci anlatmaktadır. Özelleştirmenin Boratav tarafından ifade edilen üçüncü amacı ise, açıkça savunulmasa da; devletin rant oluşumu ve sermaye birikimi için bir araç olarak kullanılması durumudur. Her zeminde açıkça dile getirilemeyen bu amacın sonucu ise; devlet eliyle ayrıcalıklı gruplara rant aktarımı olarak ortaya çıkabilmektedir.⁸⁴⁶ Özelleştirme uygulamalarının bir ideolojik dayatma olduğunu ifade eden Azkan, özelleştirmenin teorik amaçlarının hiç birinin gerçekleşmediğini, bunun yerine; özelleştirme uygulamalarının özel kesime kaynak aktarımına dönüştüğünü vurgulamaktadır.⁸⁴⁷ Buradan, özelleştirme uygulamalarında ifade edilen gerekçeler ile amaçlar arasında bir farklılık bulunduğu sonucuna varabiliriz.

---

⁸⁴³ Birgül Ayman Güler, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, 2'nci Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 19.

⁸⁴⁴ Korkut Boratav, "Özelleştirme, Kaynak Transferleri ve Yozlaşma", *Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 258-275.

⁸⁴⁵ A.k., s. 259.

⁸⁴⁶ A.k., s. 259-263.

⁸⁴⁷ İlhan Azkan, "Bağımsızlık, Ulusal Bütünlük ve Özelleştirme", *Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 281-284. (276-294)

Küresel Değer Zincirleri açısından ele aldığımızda özelleştirme uygulamalarının farklı amaçları olduğunu da değerlendirebiliriz. Küresel üretim zincirine eklenecek firmaların gücünün hiçbir zaman devletin gücünü yansıtmaması istenmez. Çünkü değer zincirini oluşturan lider firmaların zincir içindeki firmalar üzerindeki yaptırım gücünün oluşması, bu firmaların kendi gücünü aştığı oranda zorlaşır. Bir diğer etken ise, kamu kuruluşlarının amacının öncelikli olarak kâr etmek olmamasıdır. Öncelikli amacı kâr olmayan bir kuruluşla rekabet edebilmek, hiçbir koşulda mümkün değildir. Bu nedenlerle, küresel değer zincirlerinin oluşumunda kamu kuruluşlarına yer yoktur. Özelleştirme uygulamaları, küresel sermaye adına sorunlu olan böyle bir alanın düzenlenmesi işlevini de üstlenmektedir.

Bunun yanında kamu hizmetlerinin piyasa sistemine uyumlu olarak yeniden kurgulanması, hizmet veren-hizmet alan ayırımının yapılması, kamu hizmetlerinin niteliğinin de tartışmaya açılmasıyla mümkün olmuştur. Kamu yönetiminin işletme yönetimi esaslarına göre yeniden inşasının temeline oturtulan, kamu hizmetinin verilmesinde etkinlik ve verimlilik kavramları, kamu hizmetinin de herhangi bir hizmet gibi metalaştırılması sürecine sokulmasını sağlamıştır. Bu yolla, hizmeti verenin niteliği önemsizleştirilerek, kamu yönetiminin sadece denetim işlevine vurgu yapılmıştır. Bir adım sonrasında kamu adına hizmetin özel şirketler tarafından verilebilmesi tartışılmaya başlanmıştır. Kamu yararının önceliğinin yer değiştirdiği bu noktada, sermaye açısından yeni ve kârlı yatırım alanları ortaya çıkmıştır. Hizmetlerin özelleştirilmesi, bir diğer özelleştirme alanını teşkil etmektedir.

KİT'ler⁸⁴⁸ kamunun ekonomik alandaki faaliyetlerinin somut göstergeleri olarak görülmektedir. Aynı zamanda KİT'ler, devlet öncülüğünde sanayileşme ve kalkınmanın anıtsal yapılarıdır. Devletin işlevlerinin yeniden tanımlanmaya başladığı 1980'li yıllarla birlikte KİT'ler, finansman zorlukları ile karşı karşıya

---

⁸⁴⁸ Kamu İktisadi Teşekkülleri, 1984 yılında çıkarılan 233 Sayılı KHK ile "İktisadi devlet teşekkülü ile kamu iktisadi kuruluşunun ortak adı" olarak tanımlanmıştır. İktisadi devlet teşekkülü "Teşekkül"; sermayesinin tamamı devlete ait, iktisadi alanda ticari esaslara göre faaliyet göstermek üzere kurulan, kamu iktisadi teşebbüsüdür. Kamu iktisadi kuruluşu "Kuruluş"; sermayesinin tamamı Devlete ait olup tekel niteliğindeki mal ve hizmetleri kamu yararı gözeterek üretmek ve pazarlamak üzere kurulan ve gördüğü bu kamu hizmeti dolayısıyla ürettiği mal ve hizmetler imtiyaz sayılan kamu iktisadi teşebbüsüdür.

bırakılmış, siyasi tercihlerle ve hukuksuz müdahalelerle zarar ettirilmiştir. Böylelikle kamu üzerinde bir yük oluşturduğu algısı yaratılmıştır. KİT'lerin zararları, onların kamu üzerinde bir yük oluşturduğu, hantal yönetim yapısına sahip olduğu ve işlevlerini yitirdiği algısıyla birlikte özelleştirilme gerekçesi olarak ortaya koyulmuştur.

İleri sürülen söylemler, kamusal mekanizmaların hantallığı, devletçi politikaların sonucu olarak verimsiz işletilen kamu işletmeleri gibi standart jargona dönüşmüş ifadeler halini almıştır. Özleştirme ile sağlanacak kaynakların bütün sorunları kökünden çözeceği beklentisi, insanların rüyalarını süsleyen sanal bir cennet olarak toplumların hafızalarına kazınmaya çalışılmıştır. İktidarlar özelleştirmeden ne beklemektedir? Bu sorunun cevabı hükümet programlarında değil, özleştirme uygulamalarının somut sonuçlarında aranmalıdır. Bu sonuçlar çoğunlukla Boratav'ın özelleştirmelerin açıklanmayan amacı olarak belirttiği, rant aktarımında devletin kullanılmasını örneklemektedir.

Sermayesinin tamamı devlete ait bir kamu kuruluşu olan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Özleştirme Yüksek Kurulu'nun 20 Aralık 2000 tarih, 2000/92 sayılı kararı ile özleştirme kapsamına alınmıştır. Bu süreç, 1980'lerden beri devam eden neo-liberal politikaların bir sonucu olarak görülmelidir. Bu kararın ardından, çoğunluk hissesi kamuya ait iken ilk özleştirme Kütahya Şeker Fabrikası ile yaşanmıştır. Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin bağlı ortaklığı olan Kütahya Şeker Fabrikası, 27.06.2003 tarih ve 2003/40 sayılı Özleştirme Yüksek Kurulu (ÖYK) kararıyla Özleştirme İdaresi'ne devredilmiştir. Özleştirme 08.10.2004 tarihinde %56 hissenin Torunlar Gıda Sanayi Ticaret A.Ş.'ye devredilmesiyle gerçekleşmiştir. "Kamu hisseleri ÖYK'nın 30/09/2004 tarih, 2004/93 sayılı Kararı ile 23.820.000. ABD Doları bedelle Torunlar Gıda Sanayi ve Ticaret A.Ş.'ye satılmış ve Alıcı ile 08/10/2004 tarihinde hisse satış sözleşmesi imzalanarak özleştirme işlemi tamamlanmıştır."⁸⁴⁹ Sonrasında %28

---

⁸⁴⁹ <http://www.oib.gov.tr/portfoy/seker.htm>, 23.10.2010.

hissenin Kiler Grubu'na devredilmesiyle bugünkü hisse yapısı oluşmuştur.⁸⁵⁰ Bu konuda Kütahya Milletvekili Prof.Dr. Alim Işık tarafından 2009 yılında bir soru önergesi verilmiştir.⁸⁵¹ Işık'ın sorduğu sorulardan biri, ihaleyi kazanan Torunlar A.Ş. ile bir AKP milletvekilinin de ortağı olduğu Kiler A.Ş.'nin özelleştirme sonrasında fabrikaya ortak olduğu iddialarıdır. Bu soruya ÖİB tarafından "anılan şirketin devri sonrasında ortaklık yapısı değişikliklerine ilişkin olarak ÖİB'lığında bilgi bulunmamaktadır cevabı verilmektedir. Oysa Pankobirlik resmi internet sitesinde fabrikaların hisse oranları verilirken, %28 hissenin Kiler A.Ş.'ye devredildiği belirtilmektedir. Son soruyla bağlantılı diğer bir soru, 2004 yılının 10. ayında tamamlanan satışta, 2003 ve 2004 yılının ilgili dönemlerine ait kârın ne olduğu ve Genel Müdürün satışın kampanya dönemi sonrasına bırakılması konusundaki ısrarına rağmen neden kampanya sonu beklenmeden satışın yapıldığıdır. Bu sorulara sadece 2003 kârının Özelleştirme İdaresi'ne ait olacağı belirtilerek cevap verilmiştir.2004 yılı ise cevapsızdır. Satışın yapıldığı 10. ay kampanya dönemi içerisindedir. Bunun öncesinde çiftçilere ekim öncesi, ürün tesliminde mahsup edilmek üzere avans verilmiştir. Bu avans da kamudan özele rant aktarımının bir parçası olmuş görünmektedir. Bunları anlatmaktaki amacımız, özelleştirmenin düşük fiyata yapıldığını kanıtlamak için değildir. Zira bu durum, prensipte anlaşılabilir fiyatta pazarlık yapmak gibi bir sonuç doğurur. Oysa bizim bu örnekleri vermekteki muradımız, özelleştirmenin mantığını ortaya çıkarmaktır.

İhaleyi kazanan sektörler itibariyle baktığımızda, sözleşmeli çiftçilik kapsamında yarı dikey entegrasyon yapısının olduğu görülmektedir. Bir tarafta toptan pazarlama alanında büyük bir firma, diğer taraftan perakende sektöründe Türkiye çapında faaliyet gösteren bir firma bulunmaktadır. 4634 Sayılı Şeker Kanunu'nun beşinci maddesinde şeker ve hammadde fiyatlarında devlet müdahalesi ortadan kaldırılmıştır. Bu durum, üretim zinciri içinde en çok pancar üreticisini savunmasız bırakmaktadır. Çünkü kota

⁸⁵⁰ <http://www.pankobirlik.com.tr/Kutahya.aspx>, 23.10.2010. Torunlar Gıda, bakliyat pazarlama alanında büyük bir firmadır. Kiler ise, aynı zamanda AKP milletvekili olan Vahit Kiler'in sahibi olduğu, pazarlama ve perakende alanında faaliyet gösteren marketlerin içinde bulunduğu bir Gruptur.

⁸⁵¹ ÖİB, 07.04.2009 tarih ve B.02.1.ÖİB.0.65.00.00/610 Sayılı, Soru Önergesi konulu yazısı.

tahsisleri fabrika bazında yapıldığından, üretici için pazara erişim olanakları ortadan kaldırılmıştır. Zaten pancar tarımı açısından değerlendirildiğinde, bir an önce fabrikaya giriş yapması gereken pancarın fabrikalara yakın ekim alanlarında yetiştirilmesi, pancarın verimi açısından bir zorunluluktur. “Hammadde ve Şeker Fiyatları Yönetmeliği” kapsamında değerlendirdiğimizde, bu tip yarı dikey entegre yapıların, üreticinin kazanç kaybına yol açacağı kuşkusuzdur.

Adapazarı Şeker Fabrikası ise, 1999 depremi sonrasında faaliyetine ara vermiş ve ÖYK'nun 20.12.2000 tarih ve 2000/92 sayılı kararı ile özelleştirme kapsamına alınmıştır. Özelleştirme İdaresi'nin 13.09.2005 ve 11392 sayılı yazısı ile %95,37 hissesi, S.S. Adapazarı Pancar Ekicileri Kooperatifi'ne satılmıştır. Şeker üretiminde kooperatiflerin payları dünyada özellikle pancardan şeker üreten ülkelerde oldukça fazladır.

Gelinen noktada Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş. bünyesinde 25 Şeker Fabrikası, 5 Makine Fabrikası, 1 Tohum Fabrikası, 1 Elektromekanik Aygıtlar Fabrikası ve Şeker Enstitüsü bulunmaktadır. Türkşeker dışındaki fabrikalarda ağırlık hisseler, Pancar Ekicileri Kooperatiflerine aittir. Ancak Kütahya (Torunlar, Kiler), Aksaray (Keskinılıç), Konya (Anadolu Birlik A.Ş./ %54)'da Pancar Ekicileri Kooperatifleri'nin payları Kütahya'da %16, Konya'da %43 şeklindedir.⁸⁵² Türkiye'de pancar üreticileri kooperatiflerinin gelişimi ise, şekerin devlet desteğinde bir ürün olması ile mümkün olabilmektedir. “1951 yılında kurulan Adapazarı Pancar Ekicileri İstihsal Kooperatifini; yine aynı yıl kurulan Eskişehir, Amasya, Turhal, 1952 yılında; Kütahya, Akşehir-İlgın, Uşak, Alpullu, Konya 1953 yılında; Kayseri, Burdur-İsparta, Balıkesir-Bursa, Erzurum, Erzincan, 1954 yılında, Elazığ, Malatya 1962 yılında; Ankara, 1963 yılında; Kastamonu, 1969 yılında Dinar Kooperatifinin kuruluşları izlemiştir. Kooperatifler 1972 yılında ise 1163 Sayılı Kooperatifler Kanunu gereğince kooperatiflerinin üst kuruluşu olan ‘PANKOBİRLİK’İ kurmuşlardır. PANKOBİRLİK'in kurulmasıyla kooperatifler yeni bir döneme girmiş, daha sonra yeni şeker fabrikalarının faaliyete geçmelerine paralel olarak da 1980

---

⁸⁵² A.k.

yılında Afyon, 1983 yılında Muş, 1984 yılında Bor, 1985 yılında Ağrı, 1986 yılında Elbistan, 1990 yılında Samsun, Çorum ve Ereğli, 1991 yılında Erciş, 2000 yılında ise Sivas, Yozgat ve Kırşehir Pancar Kooperatifleri kurulmuş ve sayıları 31'e ulaşmıştır.⁸⁵³ PANKOBİRLİK ve Pancar Üreticileri Kooperatifleri, bu gün Türkiye'deki Kayseri, Konya, Adapazarı (%99,53), Amasya (%96) ve Kütahya (%16,68) fabrikalarına sahip kuruluşlardır. ABD'de pancardan şeker üreten 9 adet şirketin tamamı pancar üreticileri kooperatiflerine aittir. Kamıştan şeker üreten şirketlerin ise dörtte üçüne yakın kısmı çalışanlar ve kamış üreticilerine aittir. Avrupa'da şeker sektöründe üretici kooperatiflerinin payı giderek artmaktadır. Halen, bazı büyük şeker şirketlerinin ana hissedarı (Ör. Fransa'daki Tereos şirketinin tamamı, Almanya'daki Südzucker şirketinin yarısından fazlası) üretici kooperatifleridir.⁸⁵⁴

Şeker fabrikalarının özelleştirme programına alınması, bir başka tartışmayı da beraberinde getirmiştir. Portföy olarak gruplandırılan ve bu şekilde ihaleye çıkılan fabrikaların satışında, verimli olan fabrikalar üretime devam ederken, Türkiye Şeker Fabrikaları bünyesinde kalan fabrikaların ortalama şeker üretim maliyetinin yükseleceği ve rekabet şansının kalmayacağı savunulmaktadır.⁸⁵⁵ Bu kapsamda (grup halinde) ilk olarak Bor, Ereğli ve Ilgın şeker fabrikaları ÖYK'nın 01/12/2005 tarih, 2005/130 sayılı Kararı ile özelleştirme programına alınmıştır. "Adı geçen fabrikalar 4046 sayılı Kanun kapsamında Sümer Holding A.Ş.'ye devredilmiştir. Ancak Bor, Ereğli ve Ilgın Şeker Fabrikası'nın özelleştirmeye hazırlık işlemleri tamamlanarak her birinin ayrı varlık olarak "Satış" yöntemi ve "Pazarlık Usulü" uygulanmak suretiyle özelleştirilmesini teminen 13/4/2006 tarihinde ihale ilanına çıkılmış olup bu ihaleler için son teklif verme tarihi 30/11/2006 olarak belirlenmiş ancak anılan ihale 27/11/2006 tarihinde iptal edilmiştir."⁸⁵⁶ Bu süreçte Şeker İş Sendikası tarafından Danıştay'da açılan davalar reddedilmiş, ancak 05.04.2007 tarihinde verilen "Yürütmeyi Durdurma" kararından sonra ihalenin iptali ile dava düşmüştür.

⁸⁵³ <http://www.pankobirlik.com.tr/GenelBilgiVeTarihce.aspx>, 15.10.2010.

⁸⁵⁴ Türkiye Şeker Kurumu, yüzyüze görüşme ile alınan bilgilere dayanmaktadır.

⁸⁵⁵ Şeker-İş Sendikası, "Şeker Sanayinin Özelleştirilmesi Gerçeği", <http://www.zmo.org.tr.>, 22.10.2010.

⁸⁵⁶ <http://www.oib.gov.tr/portfoy/seker.htm>, 25.10.2010.

“Özelleştirme Yüksek Kurulunun 12/8/2008 tarihli ve 2008/50 sayılı Kararında Portföy A olarak belirlenmiş olan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.ye ait Kars, Erciş, Ağrı, Muş ve Erzurum Şeker Fabrikalarının bir bütün halinde portföy grubu olarak “Varlık Satışı” ve “Pazarlık Usulü” uygulanmak suretiyle özelleştirilmesi amacıyla 24 Eylül 2008 tarihinde ihale ilanına çıkmış ve 27 Kasım 2008 son teklif verme tarihi olarak belirlenmiştir. Ancak son teklif verme tarihinde portföy grubuna teklif gelmediğinden söz konusu ihale 28/11/2008 tarihinde iptal edilmiştir.”⁸⁵⁷ Bunların yanında çeşitli fabrikalardaki azınlık kamu hisselerinin satışları da yapılmıştır. Bunlardan biri, Amasya Şeker Fabrikası’ndaki %15 oranında kamu hissesinin satışlarıdır. “ÖYK’nın 27/06/2003 tarih, 2003/40 sayılı Kararı ile Amasya Şeker Fabrikası A.Ş.’deki Türkşeker’e ait %15 oranındaki kamu hissesi özelleştirme programına alınmış, söz konusu kamu hisseleri ÖYK’nın 03/08/2004 tarih, 2004/63 sayılı Kararı ile 1.250.000.- ABD Doları bedelle S.S. Amasya Pancar Ekicileri Kooperatifine satılmış ve Alıcı ile 11/08/2004 tarihinde hisse satış sözleşmesi imzalanarak özelleştirme işlemi tamamlanmıştır.”⁸⁵⁸

Özelleştirme Yüksek Kurulunun 12/8/2008 tarihli ve 2008/50 sayılı Kararında Portföy B olarak belirlenmiş olan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.ye ait Elazığ, Malatya, Erzincan ve Elbistan Şeker Fabrikaları için başlatılan süreç, dava açılması nedeniyle durdurulmuş; yine Özelleştirme Yüksek Kurulunun 12/8/2008 tarihli ve 2008/50 sayılı Kararında Portföy C olarak belirlenmiş olan Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.ye ait Kastamonu, Kırşehir, Yozgat, Çorum ve Çarşamba Şeker Fabrikaları, ihaleyle satılmış, ancak açılan davayla durdurulmuş olup, her iki özelleştirme uygulaması hakkında yargı kararı beklenmektedir.⁸⁵⁹

Şeker fabrikalarının özelleştirilmesi sürecinde yaşanan bir başka sorun, fabrikaların ihtiyaç duyduğu kamu yatırımlarının yapılmamasıdır. Bu sorun, özelleştirmeye bakış açısının bir uzantısı olarak görülmelidir. Adeta devletin

---

⁸⁵⁷ A.k.

⁸⁵⁸ A.k.

⁸⁵⁹ A.k., Portföy C için en yüksek teklifi Eti Alimünyum/Seydişehir’i alan ve Danıştay’ın iptal ettiği satışa rağmen yargı kararına uymayan Ak-Can Şeker San.Tic.A.Ş. vermiştir. Bu konuda ayrıntılı bilgi için Rekabet Kurulu’nun satışı onaylayan 21.1.2010 tarih ve 10-08/65-29 sayılı kararına bakılabilir.

üzerinde bir yük olarak algılanan fabrikaların bir an önce elden çıkarılması isteği, yetkililerin beyanlarına yansımaktadır. Şeker Kurumu Başkanı Azmi Aksu şunları söylemektedir; "Devlete ait 25 fabrika var. Bunlar özelleştirme kapsamında ama davalar nedeni ile özelleşemiyor. Biz de arada kaldık. İnanın fabrikalara bir bisiklet bile alamıyoruz. Ama özelleşenler yatırım yaptı. Şekeri bizim yarı fiyatımıza mâl ediyorlar."⁸⁶⁰ Bu sözlerde fabrikalara yatırım yapılmamasının suçlusu, özelleştirme kararları hakkında dava açanlar ve bu davalarda karar verenler gibi algılanmaktadır. Ancak ortada çarpık bir durumun varlığı da yadsınamaz. Özel fabrikalar, teknoloji yenileyerek ve kapasite artırarak, son derece verimli işletmeler haline gelmiştir. Günlük işleme kapasitesi 10.000 tonun üzerinde bulunan Çumra ve Boğazlıyan gibi fabrikalar, Türkşeker'den çok daha ucuza şeker üretmektedirler. Fabrika bazında üretim maliyetleri ticari sır kapsamında kabul edildiğinden kesin rakamlara ulaşılamamaktadır. Ama fabrikaların kârlılığını yaratan tek unsur verimlilik değildir. Şeker Kanunu kapsamında fiyatları karşılıklı anlaşmayla belirlenen pancar fiyatları normalde şeker üretim maliyetinin yaklaşık %60 kadarını oluştururken, devletin bulunmadığı alanlarda bu fiyatların daha aşağıya düşebileceğini tahmin etmek zor değildir. Sözleşmeli çiftçilik esasına göre yapılan pancar tarımında pancar üreticisi, kendisine verilene razı olmak zorunda bırakılabilmektedir. İşte bu noktada kooperatiflerin önemi ortaya çıkmaktadır. Üreticinin belirli ölçüde korunması için kooperatiflerin sahibi olduğu fabrikalar birer sigorta olabilmektedir. Ama bu durum kooperatiflerin yapısal sorunları olmadığı şeklinde algılanmamalıdır. Ancak 31 adet pancar ekicileri kooperatifinin 1.642.007⁸⁶¹ ortak sayısının, her ne kadar şişirilmiş üyelikler olsa da, ülke için ne anlama geldiği de iyi anlaşılmalıdır.

Şeker üretiminde özelleştirme uygulamaları incelenirken, siyah ve beyaz dışında başka renkler de olduğu görülmektedir. Bizim savunduğumuz nokta, her ne olursa olsun devletin üretim sürecinin tamamen dışında olmamasıdır. Oysa 4634 Sayılı Kanun ile adeta devlet süreçten dışlanmaya çalışılmıştır. Mevcut yapıda gümrüklerle korunan şeker üretiminde özel fabrikaların kâr

---

⁸⁶⁰ <http://www.sabah.com.tr/Ekonomi/2010/08/27/>, 22.10.2010.

⁸⁶¹ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 88.

oranları artarken, üretici ve tüketici bundan en çok zarar gören kesimler olmaktadır. Türkşeker, sektörde halen (2009 verileriyle) %63 oranında bir üretim payına sahip bulunmaktadır. Bu yönüyle fiyatın belirlenmesine etki eden Türkşeker'in üretim maliyetinin özel fabrikalardan yüksek olması, özel fabrikaların kârlılığını artıran bir etki yapmaktadır. Ancak durum Türkşeker açısından farklıdır. 2009 yılı zararı, 8.843.729 TL olurken bu zararın yaklaşık 5 milyon TL'lik kısmı makine fabrikalarına aittir.⁸⁶² Diğer bir ifadeyle yatırımların kısılmasıyla işlevini yerine getiremeyen makine fabrikaları adeta bilerek zarar ettirilmektedir. Zararın gerçek sebebi olan Dâhilde İşleme Rejimi'ne ileride değinilecektir. Bu dönemde Türkşeker, işlediği 9.270.000 ton pancarın 558.000 tonunu (yaklaşık %6) fabrikalar arasında naklederek verimliliğini yükseltmeyi başarmış, ama zarardan kurtulamamıştır.⁸⁶³ Bu esnada pancar üreticisinin reel gelirlerinde bir azalma olduğunu da söylemek mümkündür. 2005 yılı 100 kabul edildiğinde TÜFE 2009'da 141 olurken, pancar fiyatındaki kümülatif değişim, 2006, 2007'de azalmanın ardından 2009'da 115 olmuştur.⁸⁶⁴ Diğer bir ifadeyle 2003'de 88 TL/ton olan pancar 2009'da %31,8 artışla 116 TL/ton olurken, aynı dönem enflasyon oranının oldukça altında kalmıştır.

Özellikle 1990'lı yıllarda Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş.'nin görev zararlarının artış gösterdiği görülmektedir. Bir taraftan üretim teşvik edilerek stoklar oluşmasına neden olunmuş, bir taraftan da bu stokların eritilmesi için ihracat seçeneği devreye sokulmuştur. Ama ihracat söz konusu olduğunda dünya fiyatları seviyesinde satış yapmak gerektiğinden, görev zararları gündeme gelmiştir. "10.06.1992 tarih 21254 sayılı mükerrer Resmi Gazetede yayımlanarak yürürlüğe giren 8.6.1992 tarih ve 92/3114 sayılı Bakanlar Kurulu kararı ile, mamullerinde şeker kullanan Dahilde İşleme Rejimi kapsamında belge almış imalatçı-ihracatçı firmalara, Dünya borsa fiyatları baz alınarak satılan şekerler için Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş görevlendirilmiş olup, bu görevden doğacak zararın da 233 sayılı K.H.K.'nin

---

⁸⁶² A.k., s. 182.

⁸⁶³ A.k., s. 12.

⁸⁶⁴ A.k., s. 22.

35'inci maddesine göre Hazine tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır.”⁸⁶⁵ Şeker Kurumu 2009 Yılı Faaliyet Raporunda; 1990'lı yıllarda fiyat istikrarsızlığının önemli nedenlerinden birinin pancar fiyatının belirlenmesinde yapılan yanlışlıklar olduğu, 2002 yılından itibaren görev zararlarının şirketlerce üstlenilmiş olmasının şirketlerin ihracata yönelik üretim yapmak konusunda isteksiz olmaları sonucunu doğurduğu belirtilmektedir.⁸⁶⁶ Buradan anlaşılan, 1990'lı yani özelleştirmelerin gerekçelendirilmeye çalışıldığı yıllarda Türkşeker'in kasten zarar ettirildiğidir.

Şeker fabrikalarının özelleştirilmesini savunan çevrelerce Türkiye'nin Japonya'dan sonra dünyadaki en pahalı şekeri yediğinin ileri sürülmesinin yanlışlığına değinen Yeldan, dünyada şekerde yaşanan arz açığındaki büyüme karşısında Türkiye'de üretimde meydana gelecek daralmanın, Türkiye'yi ucuz ithalat pazarına çevireceği ve başta Cargill olmak üzere birçok ulus-ötesi tekelin iştahını kabartacağını vurgulamaktadır.⁸⁶⁷ Gerçekten de 2008-2009 ve 2009-2010 dönemlerinde üretim tüketimi karşılayamadığından stoklarda azalma meydana gelmiş ve dünya fiyatları önemli ölçüde artmıştır. Türkiye'deki gibi bir özelleştirme uygulaması, devletin düzenleyici rolünün belirgin olması gereken bir dönemde sosyal ve ekonomik risklerin yanında toplumun gıdaya erişim hakkında da önemli gerilemelere yol açabilecek tarzdadır. İşte bizim özelleştirme konusunda siyah ya da beyaz tercihten önce vurgulamak istediğimiz nokta, devletin şeker sektöründeki rolünün vazgeçilemezliğidir. Bu ortaya konduktan sonra, bütün fabrikaların (şirketlerden ziyade) kooperatiflere devri ile devletin düzenleyici ve planlayıcı rol oynaması politik bir tercih olabilir. Ama bu durumda fabrikaların bir kısmını zarar ettirecek şekilde devletin elinde tutup, bir kısmını elden çıkarırken, sosyal sonuçlarını gözardı etmek, politik bir tercih olmamalıdır. Türkiye'de mevcut yapıdaki çarpıklık da buradan kaynaklanmaktadır. Bir yandan kendine yeterlilik politikası belirlenirken (ki biz bunun dünya konjonktüründe doğru olduğunu düşünüyoruz), bir yandan yeterliliği riske düşürecek tarzda

---

⁸⁶⁵ A.k., s. 151.

⁸⁶⁶ Türkiye Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 17-18.

⁸⁶⁷ Erinç Yeldan, “Şiddetlenen Özelleştirme Harekat: Şeker Sektöründe Olup Bitenler”, (23 Aralık 2009), http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/Yeldan242_23Ara09.pdf, 24.10.2010.

üretim azalmasına yol açabilecek fiyat ve özelleştirme politikalarına imkân vermek, belki kısa vadede değil ama orta ve uzun dönemde birbiriyle çelişen yaklaşımlar olarak görülmelidir. Kısacası, özelleştirme “iyidir/kötüdür”den önce devletin şeker sektöründeki yerinin ne olması gerektiğinin net olarak tanımlanmasına ihtiyaç vardır. Devleti sektörün dışına itmek de (biz savunmadığımız halde) bir tercih olabilir. Ama bu tercihin gerekleri, şu an Türkiye’de yapılan şey değildir. Türkiye’deki uygulamanın, kısa dönemde ulusal sermayenin, uzun dönemde de uluslararası sermayenin çıkarlarına olurken, üretici ve tüketicinin mağdur edileceği bir süreci işaret etmektedir.

Özelleştirme uygulamalarının şeker sektöründe diğerlerinden daha yıkıcı sonuçlar doğurması, sektörün yapısından kaynaklanmaktadır. Çünkü özelleştirilen bir tesisle birlikte yaşanan istihdam kaybı, sadece fabrika çalışanları açısından değerlendirilemeyecektir. Sözleşmeli çiftçilik kapsamında fabrikaya hammadde sağlayan çiftçilerin geleceği, şeker sektöründeki özelleştirmelerin sosyal boyutunun farklı bir görünümünü sunmaktadır. İşçiler açısından ortaya çıkan durum, 2009 yılında başlayıp 2010 yılına uzanan “4/C Direnişi”⁸⁶⁸ ile hafızalardaki tazeliğini korumaktadır. Özelleştirme üzerine Burdur Şeker Fabrikası bünyesinde yapılan bir araştırmada, özelleştirme kelimesinin, işçilerden bazılarında işsizliği çağrıştırdığı belirtilmektedir.⁸⁶⁹ Ankara’daki eylemde şu ortaya net olarak çıkmıştır. Özelleştirme uygulamaları kesinlikle arka planında sosyal politikaları barındırmamaktadır. Arka planda var olan; kamudan özele rant aktarımıdır, devleti şeker sektöründen tamamen dışlamaktır ve küresel sermayenin yeni bir sömürü alanı yaratması için gereken ortamı hazırlamaktır. ÖİB’lğınının 29 Şubat 2009 tarihli ve B.02.1.ÖİB.0.65.00.00/1466 sayılı yazısı ile Eskişehir Milletvekili Fehmi Murat Sönmez’in aşağıdaki sorusuna cevap vermiştir;

---

⁸⁶⁸ 657 Sayılı DMK’nun 4. Maddesi kapsamında işçi olarak çalışırken, özelleştirme ile beraber, 2004 yılında aynı maddenin “c” fıkrası kapsamına alınan ve özlük haklarını bir Bakanlar Kurulu kararıyla kaybeden işçilerin Ankara’da Türk-İş önünde sürdürdükleri uzun süreli eylemlerden bahsedilmektedir.

⁸⁶⁹ Songül S.Gül, Fatih Kahraman, “Çalışma Hakkı Ekseninde 4/c’nin Düşündürdükleri ve Burdur Şeker Fabrikası İşçileri”, http://www.kongrekaraburun.org/tam_metinler, 24.10.2010.

“Özelleştirme nedeniyle işini kaybeden işçiler 657 sayılı kanunun 4/C maddesine göre çeşitli kamu kurum ve kuruluşlarında son derece düşük gelir ve olanaklarla geçici olarak istihdam edilmektedir. Yani şu andaki konularından daha geri bir konuma geleceklerdir. Şeker fabrikalarında çalıştıkları sürede daha iyi gelir elde ettikleri için belirli yaşam standardına sahip olan bu işçilerin mağdur olmamaları için başka alternatifler düşünülmekte midir?”

Soruya verilen cevapta, daha önce gerçekleştirilen özelleştirmelerde iş sözleşmesi sona erdirilen işçiler için herhangi bir hukuki düzenleme bulunmadığı, 20.10.2010 tarihli Resmi Gazete’de yayımlanan 2004/7898 sayılı Kararname ile 01.01.1992 tarihinden itibaren özelleştirme nedeniyle iş sözleşmesi sona erdirilenlerin kamu kurum ve kuruluşlarına geçici personel olarak yerleştirildiği ve bu uygulamadan halen 17.843 işçinin faydalandığı belirtilmektedir. Bunun Türkçe’de deyim olarak karşılığı “ölümü gösterip sıtmaya razı etmek”tir. Aslında bu durum, emeğin değersizleştirildiği uzun bir sürecin bir aşaması olarak görülmelidir. Rikardo’dan bu yana dünya kapitalist sisteminin savunduğu mukayeseli üstünlükler teorisinin günümüzde çevre için anlamı, emeğin ucuz olması ile düşük maliyetli üretim yapılarının küresel değer zincirlerine eklemlenmesidir. Sürekli rekabet ortamına vurgu yapılarak, mutlaka etkin ve verimli olunması gerektiği, aksi halde rekabet şansının kalmayacağı ön kabulüyle, KDZ’lerinin ucuz üretim üssü olarak kendine biçilen rolü oynamaya çalışan ülkeler, “devlet verimsizdir” algısıyla ve küresel sisteme entegre olma arzusuyla özelleştirmelere girişmektedir. Yani özelleştirmede en temel amaç dünya ölçeğinde rakipleriyle rekabet içinde olan ve küresel sisteme eklemlenmiş üretim üsleri oluştururken, bunu kamudan özele rant aktarımı yoluyla gerçekleştirmektir. Ancak şeker için böyle bir durum söz konusu değildir. Şeker üretiminin küresel sisteme eklemlenmesi asla mümkün olamaz. Çünkü üretilen şekerin (pancar şekeri olması nedeniyle) dünya piyasalarında bir rekabet şansı bulunmamaktadır. Geriye şeker üretimi için bir tek neden kalmaktadır; dışa bağımlı olma riskini ortadan kaldırmak. Öyleyse politik tercihe bağlı olarak iki seçenek bulunmaktadır. Ya özelleştirme yapılmayacak ve devletin elinde bulunacak fabrikalarda halkın ucuz ve güvenilir gıdaya erişim hakkı kapsamında verimli ve özerk bir üretim yapısı oluşturulacaktır, ya da merkezdeki örneklerinde

olduğu gibi kooperatiflerin demokratik ve tabana yayılmış eşitlikçi yapısı içerisinde, üreticinin ve tüketicinin haklarını koruyan bir üretim sistemi kurulacaktır. Ancak politik tercih her ne olursa olsun, devletin bu alandaki planlama rolü mutlaka bulunmalıdır ve sistem piyasa düzeninin işleyişine terk edilmemelidir.

Dekar başına ortalama 4 işçiyle, ortalama net geliri 149,77 TL olan şeker pancarı, hem yarattığı istihdam, hem de getirisi ile diğer ürünlere göre tercih edilmektedir. 2009 yılına ilişkin maliyet verileri Ek 3.2'de sunulmuştur. Bu verilerde pancar tarımının daha fazla emek yoğun bir süreç gerektirdiği görülmektedir. Bunun yanında nakliye bedeli ve sulamanın genel maliyet içindeki oranı buğday ve ayçiçeğinden daha fazladır. Bölgelere göre pancar tarımının çiftçi açısından net geliri de farklılıklar göstermektedir. Etkilediği geniş kitleler dikkate alındığında, şeker pancarı üretiminin devletin sosyal devlet olmaktan kaynaklanan görevleri açısından da büyük önemi olduğu görülmektedir.

Şeker fabrikalarının özelleştirilmesinde uygulanan portföy şeklinde satışlarda, her fabrika Şeker Kurumu tarafından tahsis edilen kotayla satılmaktadır. Portföyün tamamını alan şirketin toplam kotayı bir ya da iki fabrikayla doldurması ve diğerlerinin üretimine son vererek arazisini istediği gibi kullanması mümkün olabilmektedir. Bu durum, satın alan açısından yeni bir rant fırsatı yaratmaktadır. Ancak verimsiz olduğu için kapatılacak olan fabrikalara tahsis edilen pancar üreticilerinin durumu hiç konuşulmamaktadır. Yani bütün şeker rejimi baştan aşağıya çelişkilerle doludur. Bu çelişkilerin arasında Şeker Kurumu'nun durumu ayrıca konuşulmayı gerektirmektedir. Kurum yapılanmasındaki piyasanın hâkim kılınması mantığından farklı olarak, korunmacılığı bütün tedbirleriyle uygulamaya çalışan bir yapıdadır. Ancak Kanun, kendi içerisinde çelişkilerle dolu olduğundan Şeker Kurumu, üretici ve tüketicinin zarar gördüğü bir sistemde özel fabrikaların kârının artırıldığı bir yapının koruyucusu olmaktadır. Çelişkinin odak noktası ise, küresel kapitalizme eklemlenme noktasındaki korunmacılık ile ulusal sanayide fabrikaların kârlılığı arasındaki konudur.

Kamunun elinde bulunan şeker fabrikaları ile özel arasındaki verimlilik farkını etkileyen hususlardan biri de emeğin sömürsü üzerinden gerçekleşen temel bir sorunun sektördeki yansımasıdır. 1983-2007 yılları arasında Ankara’da konuşlu Elektro Mekanik Aygıtlar Fabrikası Müdürlüğü görevinde bulunan Erkan Çetinkaya’nın şu sözleri bu gerçeği ortaya koymaktadır;

“Örneğin komple mühendislik hizmeti yaptığım için benim rekabet edebileceğim iki alan var, yani küçük sanayide benim iki tane rakibim var: Ostim ve Avrupa. Benim çalıştırdığım işçi sendikalı, haftada 45 saat çalışıyor. OSTİM'deki işçi 70 saat çalışıyor. Ben her türlü sosyal imkanı sağlıyorum, fabrikam konfor içinde. Benim işçilik fiyatım 1.5 milyon lira, OSTİM'de 300 bin lira. Bu şartlar altında en seri imalatta OSTİM'le rekabet edemiyorum. Geriye kalıyor Avrupa, orada da ancak mühendislik hizmeti dolayısıyla rekabet edebiliyorum. Ancak bu sefer de önüme başka engeller çıkıyor, anlattığım gibi bu ihale uluslararası firmaya açıktır deniyor.”⁸⁷⁰

Çetinkaya, KİT’lerin özellikle 1984’ten sonra kambur gibi gösterildiğini, oysa amortisman yatırımlarını bile yapamadığını, dolayısıyla KİT’lerin devleti değil, devletin KİT’leri sömürdüğünü savunarak, özelleştirme reklamları için o dönemde 250 milyon dolar ayrıldığını ve bu parayla iki tane şeker fabrikası kurulabileceğini söylemektedir.⁸⁷¹ Aslında dolaylı yoldan KİT’lerin verimsizliği söylemi ile emeğin verimliliği sağlamak için ucuzlatılması gerektiği algısı yaratılmaktadır. Günümüzde devlet ihalelerinin taşeronlara verilmesi ile yaşanan süreçte, devletin emeğe karşı hukuksal çerçevede bulunan duruşu, devlet eliyle kayıt dışına itilmiştir. Bu durum kamu hizmetlerinde verimlilik anlayışının örgütlü emeği dışlamasıyla sonuçlanmıştır. Bunun özelleştirmeye yansıması ise, işini kaybedenler için geriye dönüp bakmamaktır. Buraya kadar yazdıklarımızı özetleyecek olursak, öncelikle özelleştirmelerin gerekçelerinin hiçbir zaman sunulduğu kadar masum olmadığını söyleyerek başlayabiliriz. Bu nedenle doğrudan beslenme konusunda üretim yapan şeker fabrikalarının özelleştirilmesi, birçok riski beraberinde getirmektedir. Gıdaya erişim hakkının devletin kontrolü dışına çıkması önemli bir risktir. Ama daha önemlisi, şeker fabrikaları sıradan bir fabrika olarak

---

⁸⁷⁰ Erkan Çetinkaya, “Şeker Fabrikaları Halktan Yumurta Toplayarak Kuruldu”, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, Sayı 400, 1996/5, s. 36. www.emo.org.tr, 25.10.2010.

⁸⁷¹ A.k., s. 35.

algılanmamalıdır. Belirli bir arazi üzerindeki makine kombinasyonunu besleyen dev bir tarımsal üretim ağı söz konusudur ve bu ağın yarattığı katma değer, ekonomik açıdan vazgeçilemeyecek büyüklüktedir. Emek yoğun yapısı nedeniyle pancar tarımı, kırsal kesimde en fazla istihdam sağlayan ürünlerden biridir. Bütün bunları yan yana koyduğumuzda, bu karmaşık üretim yapısının, her biri kendi alanında kâr amacı güden özel şirketlerin piyasa mantığına terk edilemeyecek kadar önemli olduğu görülür. Ancak bu yaklaşımımız, hatalı politik tercihlerle kurulduğuna inandığımız ve yılda 20.000 ton pancar işleyip sadece 15 gün çalışan fabrikaların, ülke kaynaklarını boşa harcamasını savunmaktan farklı bir yaklaşımdır. Mesele fabrikaları zararına çalıştırıp üreticinin zarar görmesini önlemekse, bunun çok çeşitli çözümleri mevcuttur. Türkşeker'in 2009 yılında işlediği pancarın %6'sını başka yerlere taşıyarak fabrikalardaki verimliliği yükseltmeye çalışması, yapılabilecek olanlara örnek teşkil eder. Ama mutlaka devlet her atılan adımda istihdamı koruyucu önlemleri almayı unutmamalıdır. Önemli olan devletin mutlaka üretim planlamasında etkin olmasıdır. Öncelikle "KİT'ler kötüdür" mantığını bir yana bırakıp, özerk yapılar oluşturup, istihdam yaratan bu sektörü mutlaka ayakta tutmak gerekmektedir. Gümrükler tamamen kalkarsa buna olanak olduğunu söylemek güçtür. DTÖ, tarımsal ürünlerin ticaretinde ülkelerin korumacı tutumlarına saldırmaya devam etmektedir. Sektörün kontrolünü elinde bulundurmayan bir devlet, bu saldırılar karşısında çok fazla direnme gücü bulamaz. Bu açıdan bakıldığında kendine yeterlilik politikası şeker endüstrisinin dünyadaki gelişimi ile birlikte ele alındığında gerçekçidir. Ama bu yeterliliğin sürdürülebilirliğinin piyasa mantığı içinde gerçekleşmesi orta ve uzun dönemde kolay görünmemektedir. İşte bundan dolayı, şeker fabrikaları özelleştirilmemeli, ama gerekli istihdam dengesi korunarak ve planlanarak verimsiz fabrikalar kapatılmalı, üreticilerin ürettiği pancar gerektiğinde taşımayla diğer fabrikalara yönlendirilebilmelidir. Bu konuda Gökhan Günaydın'ın özelleştirme durumunda fabrikaların kapanmasıyla pancar üreticisinin gelir olanaklarının ortadan kalkacağı savı,⁸⁷² büyük oranda haklılık payı içermektedir. Ancak bizim savunduğumuz,

---

⁸⁷² Gökhan Günaydın, *Türkiye Şeker Sektörü Analizi*, KİGEM-ZMO, Ankara, 2001, s. 25.

özelleştirme olmadan kamu mülkiyetinde verimliliğin sağlanmasıdır. Böylece işin sosyal boyutunu da içeren çözümler mümkün olabilecektir. Fabrikaların kapatıldığı bölgelerde katma değer yaratan diğer tarımsal ürünlere devlet öncülüğünde ağırlık verilmelidir. Özelleştirme mantığında hiçbir zaman sosyal boyut dikkate alınmaz ve belki kırsaldaki çözümlenin işgücü piyasasında ücretleri aşağı çekeceği yönündeki liberal tezler nedeniyle hoş bile görülebilir. Ama bunun sonuçları, toplum açısından iyi olmaz. Kamu mülkiyeti bölüşüm ilişkileri anlamında da özel mülkiyete tercih edilmelidir. Şeker politikalarını önemli kılan, yarattığı sektörel büyüklüktür. Bu nedenle de asla özel mülkiyet temelinde adil bölüşümün gerçekleşmesi beklenmemelidir. Söz konusu sektörel büyüklük dikkate alındığında, bölüşüm ilişkilerinin toplumun sosyal refahı açısından taşıdığı önem daha iyi anlaşılabilir. Bu bağlamda belirlenecek politikalar ise; pancar üreticisi, tüketici ve fabrikalar arasında belirlenmesi gereken dengeyi mutlaka dikkate almalıdır. Bu dengenin en adil şekilde tesis edilebileceği yapı ise, kamu mülkiyeti ile mümkündür. Perakende değer zincirlerinin yapısı içerisinde yer alan özel mülkiyet yapısındaki üreticiler, rekabet kavramı üzerinden daima pancar üreticisinin haklarının törpülenmesi ile kârın ençoklaştırıldığı bir süreci temsil ederler. Bu durum, yaklaşık %50'den fazlasının⁸⁷³ doğrudan tüketildiği şeker açısından, bölüşüm ilişkilerinin perakende sektörü lehine bozulması sonucunu doğuracaktır. Böylece kendi kendine yeterlilik hedefi fiilen gerçekleşmiş olsa da, bu süreçte yaratılan katma değer yönü dışarıya dönecektir.

C. Devletin Neo-Liberal Dönüşümü ve Türkiye Şeker Kurumu

Dünyada emperyalizmin yeni bir aşaması olarak sürdürülen küreselleşme, ideolojik altyapısını neo-liberalizm ile tesis etmektedir. 1980'lerden itibaren bütün dünyada her alanda devletin küçültülmesi, yerelleşme, özelleştirmeler ve piyasa sisteminin egemen kılınması yönünde devlet yönetimlerinde büyük bir dönüşüm yaşanmaktadır. Bu dönüşümün kamu yönetimine yansımalarının somut göstergelerinden biri de, çeşitli alanları düzenlemekten sorumlu kurumlar ve bunların karar organı olan kurulları olarak görünmektedir.

---

⁸⁷³ Bu konuda hiçbir kurumda istatistik bulunmamaktadır. Değer tahminlere dayanmaktadır.

Türkiye, kamu yönetiminin örgütlenmesinde ve hukuk sisteminde kıta Avrupası'ndan etkilenmiştir. Buna göre idare hukuku, özel hukuktan ayrı bir alan olarak ortaya çıkmaktadır. Devlet örgütlenmesinde belirli bir özerkliğe sahip ve kendi bütçesi olan kurumların yeri, anglo-sakson geleneği ile olan etkileşimin bir sonucu olarak şekillenmektedir. Kara Avrupası geleneğinde varolan “devletin tekliği” yaklaşımı, bu tip kurum yapıları ile tezat oluşturmaktadır. Bu nedenle de kurum tipi özerk yapıların kamu yönetimi içindeki yerleri anglo-sakson geleneğinden farklı bir hukuki düzenlemeye konu olmaktadır. Dolayısıyla kurum tipi yapılanmaların Kara Avrupası kamu yönetimindeki yerleri hem hukuki hem de yönetsel açıdan tartışma konusu olmaktadır. Belirli bir özerkliğe sahip kurumlara kamu yönetimi yazınında farklı isimler verilebilmektedir. Bu isimler, hukuki anlamda tartışmaları da beraberinde getirebilmektedir. Bağımsız İdari Otorite (BİO)⁸⁷⁴ ya da yine bağımsızlık vurgusundan yola çıkarak, Bağımsız Düzenleyici Kurullar (BDK)⁸⁷⁵ bu isimlendirmelerden ikisidir. OECD, DB, IMF, AB gibi ulus üstü örgütlerin bu örgütlenme biçimini “düzenleyici devlet” olarak adlandırdıkları da belirtilmektedir.⁸⁷⁶ Tarihsel olarak bu kurumların ortaya çıktığı iddia edilen dönem, 1929 ekonomik bunalımı sonrasıdır. Kapitalizm en ciddi bunalımını yaşadığı bu dönemde, ABD’de piyasaların tamamen kuralsız kalmasının sakıncalarının görüldüğü ve düzenleme işlevini yerine getirecek kurumsal yapılara ihtiyaç duyulduğu, bunun karşıtı olarak Avrupa’nın krizi aşmak için devletleştirme yolunu seçtiği savunulmaktadır.⁸⁷⁷

Avrupa’da ve Türkiye’de özellikle 1980’lerde özelleştirme uygulamaları ile gündeme gelen BİO’ların, devletin boşalttığı alanları düzenlemek amacıyla

---

⁸⁷⁴ Lütfi Duran, “Türkiye’de Bağımsız İdari Otoriteler”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, Der.B.Aykaç, vd., Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 487.

⁸⁷⁵ Selim Şanlısoy, Abdülvahap Özcan, “Türkiye’de Bağımsız Düzenleyici Kurumların Bağımsızlığı”, *Siyasa Dergisi*, Yıl:2, Sayı:3-4, 2006, 99-132. <http://www.econturk.org/>, 20.10.2010.

⁸⁷⁶ Sonay Bayramoğlu Özüğurlu, “Bağımsız Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar: Sermayenin Tekelleşmesi”, *Kamu Yönetimi: Yapı İşleyiş Reform*, Ed. Barış Övgün, SBF Yayın No:598, Ankara, 2009, s. 93, (93-116).

⁸⁷⁷ Mehmet Karakaş, “Devletin Düzenleyici Rolü ve Türkiye’de Bağımsız İdari Otoriteler”, *Maliye Dergisi*, Sayı:154, (Ocak-Haziran 2008), s. 100, (99-120).

hızla yayıldığı ifade edilmektedir.⁸⁷⁸ Bu yönüyle BİO'lar, dünyada neo-liberal ideolojinin piyasa sistemini tesis etmekteki etkin araçları konumuna yükselmişlerdir. Bu tip kurumları nitelikli danışma kuruluşlarından ayıran ise, görevlendirildikleri alandaki yaptırımla desteklenmiş düzenleyici yetkileridir. Alışılmış kamusal örgütlenmedeki kurumsal yetkilerin dışında, kanunla tanınmış düzenleyici yetkiler kullanabilen bu kurumlar, üç temel faaliyet alanını düzenlemek amacıyla kullanılmaktadırlar;⁸⁷⁹ 1. Temel hak ve hürriyetlerin güvence altına alınması, 2. Yöneten-yönetilen arasındaki ilişkilerde yönetilenlerin haklarının güvence altına alınması, 3. Serbest piyasa ekonomisinin düzenli işlemesinin sağlanması. Bizim ilgi alanımıza giren, üçüncü maddede belirttiğimiz BİO'lardır. Liberalizmin en temel savı olan serbestleştirme ile düzenleme arasındaki çizgi üzerinde bulunan bu yapıların işlevlerini belirleyen yasalar, liberalizmin yine bu en temel çelişkisinden kurtulamamaktadırlar. Aslında sermaye açısından bir çelişkidir söz etmek yersizdir. İşte kendisini sermayenin çıkarlarının olduğu tarafta konumlandıran bu yapıların düzenleyicilik işlevleri, sermayenin çıkarlarının çizdiği sınırlar içinde serbest piyasa ekonomisini savunma söylemiyle desteklenmektedir.

BİO'ların devlet örgütlenmesi içindeki yerine ilişkin tartışmalar, bu yapıların sıradüzen dışında kalmalarının bir sonucudur. Bu sorunu ortadan kaldırmak maksadıyla 3046 Sayılı Kanun, "bağlı kuruluş", "ilgili kuruluş" ayrımını getirmiştir. BİO olarak adlandırılan yapılar, bakanlıklarla doğrudan sıradüzen bağlantısı bulunmaması nedeniyle ilgili kuruluş olarak ilişkilendirilmektedir. Yine bu kuruluşların bazılarının Başbakanlığa bağlanarak, sonrasında bir devlet bakanının sorumluluğuna verilmesi de devlet bakanlıklarının konumunu tartışmalı hale getirebilmektedir. Dolayısıyla devletin temel örgütlenme felsefesine sonradan eklenen bu yapılar, hukuki ve işlevsel alanda birçok tartışmaya neden olmaktadır.

BİO'ların (sözde) bağımsızlıklarının sağlanması, onların karar organı niteliğinde olan kurulları oluşturan üyelerin statüleri ile sağlanmaya

---

⁸⁷⁸ Turgut Tan, "Bağımsız İdari Otoriteler veya Düzenleyici Kurullar", *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, Der.B.Aykaç, vd., Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 498.

⁸⁷⁹ Turgut Tan, a.g.m., s. 500; Etem Atay, "Bağımsız İdari Otoriteler ve Türkiye Uygulaması", *Gazi Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C.10, Sayı:1-2, Ankara, 2006, s. 263, 264.

çalışılmaktadır. Ancak bu üyelerin atanmasında bakanlar kurulunun ya da hükümetin etkili olması, siyasal etkilerden uzak çalışması beklenen kurulların bağımsızlıklarını da eleştiriye açık hale getirmektedir.⁸⁸⁰ Bununla bağlantılı olarak, liberal dönemin eğilimlerini yansıtan, kurumlara dayalı yönetim anlayışından, kurullara dayalı yönetim anlayışına doğru bir değişim yaşandığı da iddia edilmektedir.⁸⁸¹ Anglo-sakson geleneğinden gelen pragmatist yönetim anlayışının bir yansıması olarak kamu yönetiminde kendine yer bulan BİO'ların işlevleri; düzenleme, gözetim ve denetim, danışmanlık, yaptırım uygulama ve uyuşmazlık çözme olarak sıralanmaktadır.⁸⁸² BİO'ların bu işlevleri kazanması aynı zamanda bir dönüşümün de işaretidir. Neo-liberal ideoloji, hedeflerine ulaşırken öncelikle toplumsal algılarla oynamaktadır. Althusser'in ideoloji tanımına⁸⁸³ birebir uyan bu yaklaşım, geleneksel olanın yararsız ve işlevsiz olduğu düşüncesi üzerine kurgulanmaktadır. Algı yaratıldıktan sonraki aşama, söz konusu işlevleri üstlenecek yeni yapıların oluşturulmasıdır. Böylelikle geleneksel olarak adlandırılan devlet aygıtının dönüşümü gerçekleşmektedir. Bu dönüşümün kuramsal temeli, kamu tercihi teorisinden beslenmektedir. Aynı zamanda yönetim yaklaşımının da kuramsal altyapısını oluşturan bu teori, kamunun verimsizliği ve etkisizliği üzerine kurgulanmıştır. Buradan hareketle, küresel sermaye açısından önemli olan ve sermaye ihracının en fazla yapılabildiği alanların kamusal denetim dışına çıkarılması gerektiği savunulmaktadır. İşte tam bu noktada, devletin yönetimindeki siyasal güç söz konusu alanlardaki politika belirleme işlevini, yetkilerini ve sorumluluklarını uzman kuruluşlara devretmektedir. Diğer bir ifadeyle siyaset ile siyasa birbirinden ayrılmaktadır.

BİO'ların yasama-yürütme-yargı benzeri bütünleşik erk sahibi olmasının, kuvvetler ayrılığını sektörel düzeyde "de facto" olarak parçalamasının "ekonominin siyasetten ayrılması" söylemiyle meşrulaştırıldığını belirten

---

⁸⁸⁰ Turgut Tan, a.g.m., s. 509.

⁸⁸¹ Serije Sezen, *Türk Kamu Yönetiminde Kurullar Geleneksel Yapılanmadan Kopuş*, TODAİE, Ankara, 2003, s. 14.

⁸⁸² Turgut Tan, a.g.m., s. 513-517.

⁸⁸³ Ayrıntılı bilgi için bkz. Metin Kazancı, "Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz", <http://ilef.ankara.edu.tr/id/gorsel/dosya/1164634976althusserideoloji.pdf,05.01.2011>.

Althusser, ideolojiyi balığın içinde yaşadığı akvaryum olarak tanımlamıştır.

Sonay B.Özüğurlu, zaman içinde artan güçleriyle BİO'ların yeni görevlerinin yasa taslaklarını hazırlamak olduğunu belirtmektedir.⁸⁸⁴ Genellikle karar organı olan kurulların başkanlarının kurumun da başkanı olması, Sezen'in ifadesiyle "kurullara dayalı yönetim anlayışı"nın egemen kılınmasının bir sonucu olarak görülebilir. Bunun, yasama yetkisinin de gayri resmi gasp edilmesi ile yeni bir yönetim anlayışına geçişin bir aşaması olduğunu düşünmemiz için yeterince neden bulunmaktadır.

Kurulların yönetimdeki etkinlikleri, onların varolduğu iddia edilen üstünlükleriyle meşrulaştırılmaya çalışılır. Buna göre kurullar; yönetimde demokratikleşmeyi sağlar; yetkinin merkezileşmesini önler; uzlaşma kültürünün yerleşmesine katkıda bulunur; bilgi birikim ve deneyimlerin paylaşılmasını sağlar; iletişim ve eşgüdüm ortamı yaratır.⁸⁸⁵ Bunların yanında kurulların getirebileceği olumsuzluklar da söz konusu olabilir. Kurullar; karar almayı yavaşlatabilir; sorumluluk dağılabilir; kişiler ve kurumlar arası çatışmaların arenası haline dönüşebilir; oluşma biçimi, çalışma biçimini de belirleyebilir.⁸⁸⁶ Söz konusu faydaların gerçekleşmesi ihtimalini anlamak için kurulların yapısını ortaya koymamız gerekir.

Kurulların yapılandırılmasında hâkim olan anlayış, yönetim yaklaşımıdır. Temelde egemenliğin paylaşımı üzerinden kurgulanan bir yapı öngören yönetim, paydaşları belirlemede sınıfsal farklılıkları esas almaktadır. Sermaye çeşitli ad ve biçimlerde, yönetim yapısı içerisinde kendine yer bulurken, emeği temsil eden bir örgütsel yapı ya da bireyin karar mekanizmaları içinde temsili ya mümkün olmamakta, ya da bu temsiliyet sembolik olarak kalmaktadır. Öyleyse yönetim, iddia edildiği gibi katılımcı demokrasiye geçişin aşamalarından biri değildir. Ayrıca yönetimi, sıradüzen dışında işlevsel yapılar olarak görmek de, kurgulanan yönetsel yapının arka planındaki sıradüzene dayalı yapıyı görmezden gelmek anlamına gelmektedir. KDZ bağlamında oluşan üretim yapısının içindeki sıradüzen, aynı zamanda yönetim yapısı içindeki temsili de etkilemektedir. Temsil

---

⁸⁸⁴ Sonay Bayramoğlu Özüğurlu, a.g.m., s. 96.

⁸⁸⁵ Seriy Sezen, *Türk Kamu Yönetiminde Kurullar Geleneksel Yapılanmadan Kopuş*, s. 23-26.

⁸⁸⁶ A.k., s. 27-29.

sorunu BİO tipi yapıların kurullarında görev alanların temsil ettikleri grupların çıkarlarının kamu yararıyla çatıştığı noktada meşruiyet sorununa dönüşür. Ancak sermayenin ağırlıklı olarak temsil edildiği bu yapıların kararlarının bu yönü fazla tartışılmamaktadır. Zira ortaya çıkan bu meşruiyet sorunu, başladığı noktada kalmaz ve kanun yapıcının meşruiyetinin sorgulanmasına kadar gider. Bu nedenle devletin yapısal dönüşümünde, çeşitli alanların siyasetten bağımsızlaştırılması önem taşımaktadır. Çünkü meşruiyeti tartışmalara konu olmayan bir siyasal yapı, hiçbir zaman kendisinden bağımsız siyasa belirleyen bir yapıyla iç içe olamaz. Dolayısıyla tartışılması gereken şey düzenleme ihtiyacı değil, bu ihtiyacın nasıl karşılanması gerektiğidir. Kamu yönetimi yazınında yönetim üzerine yazılan birçok makalenin bilimsel moda olarak görülen kavramların, değişim vurgusuyla temelsizce savunulması dışına çıkamamasının temelinde yatan neden de budur. Eğer gerçekten düzenleme ihtiyacının uzmanlaşma temelinde karşılanması gerekiyorsa, bunun yolu sektör temsilcilerinin birer çıkar grubu olarak temsilinden değil, devlet aygıtı içinde kamu yararı temelinde karşılıklı çıkarların gözetilmesinden geçmektedir.

Şeker Kurumu, neo-liberal politikaların bir sonucu olan ve piyasa sisteminin siyasi kararlardan bağımsız işlemesi amacıyla kurgulanan kurul tipi yapılanmanın sonuçlarından biridir. IMF'ye verilen taahhütler kapsamında 2001 yılında çıkarılan 4634 Sayılı Şeker Kanunu ile kurulan Şeker Kurumu, Türkiye'de şeker sektörünün işleyişini düzenlemektedir. Kanunun 7. maddesinde Kurumun vazifesi; kanunun ilk maddede belirtilen "yurt içi talebin yurt içi üretimle karşılanması" hedefini gerçekleştirmek için düzenlemeler yapmak ve öngörülen yetkileri kullanmak olarak açıklanmıştır. Anayasanın 123. maddesi kapsamında 4634 Sayılı Kanunla kurulan Şeker Kurumu, tüzel kişilik kazanmıştır. İlişkili olduğu bakanlık ise, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'dır.

TBMM'de kanunun 7. maddesi görüşülürken, FP Konya Milletvekili R.Çetin, Konya'da pancar çiftçisinin durumu üzerine yaptıkları araştırmanın sonuçlarını şöyle aktarmaktadır;

"...Pancar üreticisinin parası verilmediği için elektrik borçlarını ödeyememişler, bunun üzerine, MEDAŞ da, pancar üreticisinin elektriğini kesmiştir. Şu anda kuyu ve

elektrik tertibatı var; fakat, borçlarını ödeyemedikleri için kendilerine haciz gelmiştir. Gerçi, bir kolaylık yapma yoluna giden MEDAŞ'ın "paranın yüzde 25'ini peşin olarak ödeyin, geri kalanı taksitlendirelim" şeklinde bir teklif getirmesine rağmen, bunu bile karşılayacak para ellerinde olmadığı için, maalesef, çiftçimiz, şu anda büyük bir haciz olayıyla karşı karşıya kalmış bulunuyor..."

Konuşmanın devamında, kanununun geçici 8. maddesine vurgu yapılarak, 2004 yılı sonunda kapanacak bir kurumun niye kurulduğu, bu tarihten sonra da düzenlemenin DTÖ kurallarına göre mi yapılacağı sorulmaktadır. DYP'li Saffet Arıkan Bedük de aynı konuyu gündeme taşımış, kurumun kapanması durumunda çiftçinin tamamen savunmasız kalacağını iddia etmiştir. Aslında milletvekillerinin vurgu yaptığı konulara baktığımızda, özelleştirilmiş bir elektrik dağıtım şirketinin çiftçi üzerinde oluşturduğu baskı net olarak ortaya çıkmaktadır. Sistemi bir bütün olarak düşündüğümüzde, kanunun kendi kendine yeterlilik hedefi ile uygulama arasındaki çelişkiler belirginleşmektedir. Ancak bir başka çelişki, meclisteki konuşmaları yapan milletvekillerinin bir taraftan yasayı eleştirirken diğer taraftan daha liberal çözümler önermeleridir. Özelleştirme hedefiyle yola çıkmış bir düzenlemenin kendine yeterlilik gibi planlı bir ekonomiye bağlı hedefi olması, çelişkilerin ana kaynağıdır. Bu çelişki, kurumun karar organı olan kurulun düzenlendiği 8. maddeye de yansımış görünmektedir.

Kurulun oluşumu incelendiğinde bürokrasiden gelen 3 üyeyi (Dış Ticaret Müsteşarlığı, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı, Tarım ve Köyişleri Bakanlığı) dışarıda bırakırsak, sektörü temsil eden 4 üyenin dağılımı şöyledir. Şekerde kotanın %55'ine sahip olan TŞFAŞ'dan bir üye, kotanın yaklaşık %30'una sahip olan sakaroz kökenli şeker üreticisi özel şirketi ve Pancar Ekicileri Kooperatifleri ile onların üst birliği olan Pankobirlik'i temsilen bir üye, %15 (her yıl Bakanlar Kurulu Kararı ile artırılan %50 ile birlikte) kotaya sahip olan NBŞ üreticisi şirketlerden bir üye olarak belirlenmektedir. Yani neredeyse %15 için bir temsilci bulunurken, TŞFAŞ %55 üretim payına rağmen bir üye bulundurabilmektedir. NBŞ üreticilerini temsil eden üye kanuna göre son üç yılın üretim rakamları ortalaması dikkate alınarak seçildiğinden, yüksek üretim kapasitesine sahip Cargill tarafından belirlenen üye kurulda bulunmaktadır. Üyeler kanunda belirtilen esaslar dâhilinde gösterilen adaylar

arasından Bakanlar Kurulu tarafından seçilmektedir ve görev süreleri beş yıl olarak belirlenmiştir. Kararları salt çoğunlukla alan Kurul, Kurul Başkanı'nın daveti üzerine ayda iki defadan az olmamak üzere toplanmaktadır. Kuruldaki temsiliyetin eşit olmayan koşullarda şekillenmesi, sadece şeker üreten fabrikalar açısından değildir. DYP Milletvekili Bedük, Kanunun TBMM'deki görüşmelerinde, kurulda çalışanları temsil eden kimsenin bulunmayışını eleştirmektedir. Eleştiriler son derece haklıdır. Şeker üretimi, tarımsal üretim ile sanayi üretiminin büyük ölçekli bir kombinasyonudur. Bu dev yapının içerisinde çalışanların hakları, sektörün sağlıklı bir şekilde işlemesi için mutlaka gözetilmesi gereken bir konudur. Ancak gerçekçi olmak gerekirse, zaten piyasa mekanizmasına uyumlu olarak işleyen bir sektörü düzenleme amacıyla kurulan bir organizasyonda çalışanların haklarının gözetilmesini sağlayacak bir temsili beklemek biraz fazla iyimser bir beklenti olacaktır. Zaten kurula verilen görevler açısından da böyle bir konunun sektörün işleyişi açısından önemli görülmediği ortadadır.

Kurul, kanunla kendisine verilmiş görevleri yerine getirirken, kararlarda başka çıkar gruplarının söz hakkının olmaması, verilen kararları tartışmaya açık hale getirebilmektedir. Ancak temelde kanun koyucunun yaklaşımı, kurulun verdiği kararların meşruiyetini sağlaması açısından önemlidir. Bu bağlamda kurula verilen görevlere bakmakta fayda vardır. Kurulun görevleri kanunun 9. maddesinde aşağıdaki şekilde sıralanmıştır;

- a. A ve B kotalarının tespiti, iptal ve transferleri hakkında kararlar alır ve uygular.
- b. Kurum harcamaları ve işlemleri, depolama primi, araştırma geliştirme faaliyetleri ile benzeri idarî giderler için kullanılmak üzere, faaliyetteki şirketlerin cari pazarlama yılına ait, yeni kurulan şirketlerin ise ilk pazarlama yılına ait A kotaları karşılığı şeker miktarının ilgili pazarlama yılı başındaki fabrika satış fiyatı üzerinden hesaplanacak tutarının binde beşini aşmamak üzere katılım paylarını belirler, bu konuda karar alır ve uygular.
- c. Şeker için depolama kesintisinin yapılıp yapılmaması, prim ödenip ödenmemesi hususunda karar alır ve uygular. Yurt içi üretim ve pazar

işleyişlerinde bu Kanunun amaçlarına uygun olarak düzenleme yapmaya, depolama kesintisini almaya, depolama prim miktarlarını tayin, sarf ve mahsuba ilişkin kararlar alır.

d. İç fiyat, arz talep dengesi ve spekülatif etkileri dikkate alarak şeker ticaretinde yapılması istenen düzenlemeler konusundaki görüşlerini Müsteşarlığa bildirir.

e. Bu Kanunda öngörülen idarî para cezalarını uygular.

f. Sektörle ilgili araştırma-geliştirme faaliyetlerini yönlendirerek organizasyon sağlar ve gerekli olduğu hallerde kaynak tahsis eder.

g. Bu Kanunun kendisine verdiği görevleri yerine getirirken, gerekli gördüğü her türlü bilgiyi; kamu kurum ve kuruluşları ile piyasada mal veya hizmet üreten, pazarlayan, satan gerçek ve tüzel kişilerle, bunların her türlü birliklerinden isteyebilir. Kurul tarafından istenen bilgiler tam ve doğru olarak, talep edilen süre dâhilinde ilgili kurum ve kuruluşlar tarafından Kurula verilir.

h. Şirket ve bünyesindeki fabrikalarda, görevleri ile ilgili konularda araştırma ve denetimde bulunabilir. Bu amaçla gerektiğinde ilgili kurum, kuruluş ve kişilerden yararlanabilir.

İ. Bu Kanunun amaçlarına uygun olarak sektörle ilgili diğer hususlarda kararlar alır ve uygular.

j. Yurt içinde ve dışında konusu ile ilgili kuruluşlarla işbirliği yapabilir, gerektiğinde bu kuruluşlara üye olabilir.

Kurul toplantılarının gündemi, kurul başkanı tarafından belirlenmektedir. Kurul üyelerinin görevleri Kanun ile "657 sayılı Devlet Memurları Kanunu ile 399 sayılı Kamu İktisadi Teşebbüsleri Personel Rejiminin Düzenlenmesi ve 233 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Bazı Maddelerinin Yürürlükten Kaldırılmasına Dair Kanun Hükmünde Kararnamede düzenlenen başka iş ve hizmet yasağının kapsamı dışında" tutulmuştur.

Kurumun iç ve dış denetimi hakkında 14.02.2002 tarih ve 24671 Sayılı Resmi Gazetede yayımlanan "Şeker Kurumu Çalışma Esasları Hakkında Yönetmelik" in 29. maddesinde; "Kurum içi denetim, inceleme ve soruşturma

esaları Kurulca belirlenir, bununla ilgili işlemler Kurul kararı ile görevlendirilecek yetkililer tarafından yerine getirilir. Kurumun denetimi Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu tarafından yapılır” hükmü yer almaktadır. Kurumun denetiminin Başbakanlık Yüksek Denetleme Kurulu tarafından yapılacağı, Kanunun 9. maddesinde belirtilmiştir. 2004 yılı sonunda Bakanlar Kurulu Kararı ile kapatılmasının ardından 5018 Sayılı Kanunun 3 Sayılı cetvelindeki “Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar” başlığı altından 2005 yılında çıkarılan Şeker Kurumu, halen Sayıştay Denetimi dışındadır. Ancak Sayıştay Kanunu Tasarısı’nın yaslaşma süreci yakın dönemde tamamlandığında bütün düzenleyici ve denetleyici kurumların Sayıştay denetimine tabi olması beklenmektedir.

Kurumun yargısal denetimi konusunda başlangıçta idare mahkemeleri yetkili kılınmışken, 2008 yılında 4634 Sayılı Kanunda değişiklik yapan 5728 Sayılı Kanun ile “idari para cezaları dâhil, Şeker Kurulu tarafından alınan bütün kararlara karşı açılan iptal davalarının ilk derece mahkemesi olarak Danıştay’da görülmesi hükmüne bağlanmıştır.”⁸⁸⁷

Kurumun bütçesine ilişkin olarak Kanunun 9. maddesinde “Kuruma ait gelirler, Türkiye’de yerleşik bankalarda açılacak hesaplarda toplanır. Bu hesaplardan Kurul, bu Kanunun amaçlarına uygun olarak harcama yapmaya yetkilidir” hükmü yer almaktadır. 5018 Sayılı Kanun dışında kalan Şeker Kurumu’nun bütçesi, Kurum tarafından hazırlanmasını müteakip Kurul tarafından her yıl en geç ait olduğu takvim yılının başından önce onaylanarak yürürlüğe konmaktadır. Bu yönüyle Şeker Kurumu’nun mali özerliğe sahip olduğu belirtilmektedir.⁸⁸⁸

Kurumun kararlarında bürokratik geleneğin etkisi var mıdır? Kuruma kanunla tanınan görev ve yetkilerin uygulanmasında dış etkilere ne kadar uzak kalılabildiği ayrı bir araştırma konusudur. Ancak konuya farklı bir açıdan yaklaşmanın bu konuda açıklayıcı olabileceğini düşünmekteyiz. Bu nedenle

---

⁸⁸⁷ Selim Çapar, “Düzenleyici Kurumlara Türkiye’den Üç Örnek: SPK, BDDK, Şeker Kurumu”, *Türk İdare Dergisi*, İçişleri Bakanlığı, Sayı:462, Mart 2009, s. 220, (197-224).

⁸⁸⁸ A.k., s. 220. Söz konusu değişiklik kanununun 490. maddesinde ayrıca Danıştay’ın bu tür başvuruları acil işlerden sayacağı hükmüne bağlanmıştır.

konu hakkında kurumdan personelin durumuna ilişkin bilgi talep edilmiştir. Bilgi edinme hakkı kapsamında alınan bilgiler aşağıdadır.

a. Kurumda personel istihdamına başlanmasından bu güne kadar alınan personel içerisinde Kamudan gelenlerin sayısı 18'dir. Personel alımının yıllara göre dağılımı, 2003 yılında 24, 2004 yılında 2, 2006 yılında 13, 2007 yılında 4, 2008 yılında 7 ve 2009 yılında 1 şeklindedir. Personel alımları kaynak olarak kamu (T.Şeker Fabrikaları A.Ş. ve diğer) ve özel sektörden (muhtelif) alınmıştır.

b. Kamudan gelmeyen personelin eğitim aldığı alanlar; ziraat mühendisliği, gıda mühendisliği, endüstri mühendisliği, işletme, iktisat, kamu yönetimi, fen bilimleri, çalışma ekonomisi ve endüstriyel ilişkiler, bilgi ve belge yönetimi, uluslararası ilişkiler, radyo-televizyon ve sinemadır.

c. 4634 sayılı Şeker Kanunu kapsamında kamu tüzel kişiliğini haiz olarak kurulan ve Türkiye'de şeker sektörünü düzenlemek, denetlemek ve Kanunda hükmedilen diğer görevleri yerine getirmekle görevlendirilen Kurumumuzda, bu görevleri gereği gibi yerine getirmek amacıyla, belirli konularda ihtisasa sahip personelin istihdamı söz konusudur.

d. 09/08/2010 tarihinden sonraki personel alımları için; 14/02/2002 tarih ve 24671 sayılı Resmi Gazetede yayımlanan, 17/06/2010 tarih ve 27614 sayılı Resmi Gazete ile değişiklikleri yürürlüğe giren Şeker Kurumu Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmeliğine göre, 09/08/2009 tarih ve 27314 sayılı Resmi Gazete'de yayımlanan Kamu Kurum ve Kuruluşlarına İşçi Alımında Uygulanacak Usul ve Esaslar Hakkında Yönetmelik hükümlerinin uygulanması gerekmektedir.

e. Bu güne kadar yapılan personel alımlarında, Şeker Kurumu Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik çerçevesinde hazırlanan Personel Yönergesine göre mülakat formu doldurularak mülakat yapılmış olup, değerlendirmelerde mülakat sonucu ile birlikte KPSS ve KPDS gibi sınav sonuçlarının yanı sıra, görevin özelliğine göre Kurumca istenen belgeler dikkate alınmıştır.

Kamudan gelen toplam 18 personel, kurumun 2009 yılı faaliyet raporunda verilen rakamlara göre (kadrosu 57 olduğu halde) 42 olan personel mevcudunun %42 kadarını oluşturmaktadır. Dolayısıyla diğer düzenleyici kurumların yapılarına göre daha fazla bürokratik geleneği yansıtan bir yapı oluştuğunu söyleyebiliriz. Ancak neticede kurumun yapısal özellikleri, bürokratik geleneğin işleyişle sınırlı kalması sonucunu doğuracaktır.

Yapısal özellikler dediğimizde kurumun personel yapısına da kısaca değinmekte fayda vardır. Türk Kamu personel sisteminin geleneksel olarak kariyer sistemi üzerinde yükseldiği bilinmektedir.⁸⁸⁹ Ancak özellikle 1990'lı yıllarda sayıları artış gösteren BİO'larla, iş sınıflama sistemine bir evrilme söz konusudur. Kariyer sistemi, kamu hizmetlerinin üstünlük ve süreklilik gibi önemli özelliklerine uygun bir sistemken; iş sınıflama sistemi "tek tek tanımlanan işlerde performansın gözetilmesine, kamu hizmetinin piyasa tipi işlerle eşdeğerliği ve değişkenliği kabulüne göre özel sektöre koşut biçimde kurulmuştur."⁸⁹⁰ Şeker Kurumu da diğer kurumlar gibi norm kadro esaslarına uygun olarak teşkilatlandırılmıştır. Dolayısıyla kuruluş esasları bir anlamda işleyişi belirlemektedir. Bu yapı içerisinde bürokratik geleneğin sürdürülebilirliği de mümkün görünmemektedir.

Şeker Kurumu Çalışma Usul ve Esasları Hakkında Yönetmelik kapsamında Kurumun hizmet birimleri; 1. Planlama ve Değerlendirme Koordinatörlüğü, 2. İzleme ve Denetleme Koordinatörlüğü, 3. Sektörel Araştırmalar Koordinatörlüğü, 4. Personel, İdari ve Mali İşler Koordinatörlüğü, 5. Hukuk Müşavirliği olarak belirtilmiştir. Hizmet birimlerinin sevk ve idaresinin Genel Sekreter tarafından yürütüleceği de hükme bağlanmıştır. Kurumun 2009 yılı faaliyet raporunda "Örgüt ve İş Analizine Dayalı Yeniden Yapılandırma ve Norm Kadro Analizi Çalışmaları" sonucunda Kurulca oluşturulan Kurum hizmet birimleri; 1. Genel Sekreterlik, 2. Basın ve Halkla İlişkiler Müşavirliği, 3. Hukuk Müşavirliği, 4. Ekonomik Araştırma Başuzmanlığı, 5. Planlama ve Değerlendirme Başuzmanlığı, 6. İzleme, Koordinasyon ve Denetleme

---

⁸⁸⁹ Birgül Ayman Güler, *Kamu Personeli Sistem ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005, s. 193.

⁸⁹⁰ A.k, s. 195.

Başuzmanlığı, 7. Personel, İdari ve Mali İşler Başuzmanlığı olarak sayılmaktadır. Ancak gerekli düzeltmeler yapıldıktan sonra, hizmet birimleri yukarıda belirtilen Yönetmelikte gösterildiği şekilde açıklanmıştır.

Şeker Kurumu şeker üretim kotalarının tahsislerini yapmaktadır. Bu tahsisler, bir önceki yılın üretim rakamları da dikkate alınarak ve tüketim tahmininden sonra belirlenen oranlar çerçevesinde yapılmaktadır. Ancak sıklıkla kota tahsislerine ilişkin olarak Kurul kararları aleyhinde davalar açılabilir. Kuruluşundan bugüne kadar Kurul aleyhinde açılan davalar hakkında Şeker Kurumu'ndan istenen bilgiye verilen cevaplar aşağıdadır.

"a. Kuruluşundan bu güne kadar kota uygulamaları kapsamında Kuruma açılan davaların sayısı: Kurumumuz aleyhinde, kota uygulamaları kapsamında toplam 33 adet dava açılmıştır.

b. Bu davalardan sonuçlanan davaların genel içeriği ve durumu: Bu davaların 21 adedi sonuçlanmış olup, 12 adedinde ise yargılamalar devam etmektedir. Sonuçlanan davaların, 18'inde açılan davaların reddine (bu davaların 12 adedi kesinleşmiş, 6 adedinde ise temyiz incelemesi devam etmektedir), 3 davada ise davaların kabulüne karar verilmiştir (Bu kararların da temyiz incelemesi devam etmektedir)."⁸⁹¹

Bunun dışında kurum aleyhinde açılan davaların konuları, Kurum'un 2009 yılı faaliyet raporunda şu şekilde sıralanmıştır;⁸⁹² 1. Şeker Kanunu ile ilgili yönetmeliklerdeki bazı hükümlerin hukuka ve Anayasa'ya aykırılığı iddiasıyla konunun Anayasa Mahkemesi 'ne intikali ve iptali, 2. Bakanlar Kurulunca muhtelif pazarlama yılları itibariyle alınan nişasta kökenli şeker kotalarının arttırılmasına dair kararların iptali, 3. Kurul tarafından verilen para cezalarının iptali, 4. Şeker sektörünün düzenlenmesini teminen fabrikaların pancar ekim alanlarının Kurulca belirlenmesine dair Kurul Kararının ve bu Kurul Kararı çerçevesinde yapılan işlemlerin iptali. Görüldüğü gibi Kurum, şeker sektöründeki devlet korumacılığını Şeker Kanunu'nun temelinde olan piyasa mantığına rağmen sürdürmektedir. Bu durum, piyasa ile düzenleyici kurum arasında çatışmalara neden olmaktadır. Dava sayıları da bunu

⁸⁹¹ Türkiye Şeker Kurumu'ndan bilgi edinme hakkı kapsamında talep edilen bilgiler için verilen cevaplardır. 04.10.2010.

⁸⁹² Türkiye Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 33.

göstermektedir. Yukarıda sayılarını verdiğimiz dava sayılarını da içerecek şekilde, Danıştay, idare mahkemeleri ve adliye mahkemelerinde Kurum aleyhinde açılan davaların toplamı, 2009 yılı sonu itibariyle 97 olup bunlardan 60 adedi mahkemelerce karara bağlanmıştır. Karara bağlanan 60 davadan 58'i Kurum lehine, 2'si aleyhine sonuçlanmıştır. Bunların 21 adedi temyiz safhasındadır.⁸⁹³ Başta da ifade ettiğimiz gibi bu davaların açılmasını, Kurum'un görevleri ve şekerde kendine yeterlilik politikası ile 4634 Ayılı Kanun arasındaki çelişkilerden kaynaklanmakta olduğu şeklinde değerlendirebiliriz. Uzun dönemde bu çelişkilerin piyasa sistemi lehine sonuçlanacağı tahmininde bulunmak ise, geleceği önceden bilmek olarak görülmemelidir. Zira sermaye devleti dönüştürmekteki kararlılığını uygulayabileceği bir zeminde hareket etmeye başlamıştır.

Kurumun kanunda belirtilen yetkileri çerçevesinde uyguladığı cezaların yıllar içindeki dağılımı, denetimin olmaması durumunda yaşanacakları ortaya koymaktadır. Bu kapsamda 2004-2009 yılları arasında Kurum tarafından kesilen cezalar Tablo 3.5'te gösterilmektedir.

Cezaların Konuları	2004	2005	2006	2007	2008	2009
C Şekeri Yurtiçi Satışı	11.906	118.438	-	-	1.842	43.317
DiİB ⁸⁹⁴ ;C Şekeri Yurtiçi Satışı	-	34.460	802	2.128	6.933	2.529
Kurumu Yanıltıcı Bilgi	1.485	-	48	-	8	260
Kaçak Şeker	-	-	-	-	254	-
B Kotası Şeker Satışı	-	-	1.261	-	-	-
TOPLAM	13.391	152.899	2.113	2.128	9.037	46.106

Tablo 3.5 Şeker Kurumu Tarafından Verilen Cezalar (1000 TL.)

Kaynak: Türkiye Şeker Kurumu Faaliyet Raporlarından Derlenmiştir. Tablodaki toplamaların farklılığı küsuratların yazılmamasından kaynaklanır.

Tablodan da görüleceği üzere, cezalarda C şekerinin yurt içi piyasaya satışı önemli bir yer tutmaktadır. Bu ceza iki şekilde gerçekleşmektedir. Bunlardan biri, üretici şirketin A ve B kotasından fazla ürettiği şekeri C fiyatından (yani

⁸⁹³ A.k., s. 32.

⁸⁹⁴ DiİB; Dahilde İşleme İzin Belgesi demektir. Şekerli mamul ihracatı yapan firmalar, Dış Ticaret Müsteşarlığından dahilde işleme izin belgesi olarak ihraç kaydıyla düşük fiyatlı C şekeri alabiliyorlar. Bu şeker, şekerli mamul içinde ihraç edilmemiş ise C şekerinin yurt içine satılması nedeniyle ceza veriliyor. Dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de verilen cezaların %10 kadarının kurum bütçesine aktarılmasıdır.

dünya şeker fiyatı üzerinden) ihraç etmesi gerekirken iç piyasa fiyatından içeriye satmasından kaynaklanmaktadır. İkincisi ise, işlenmiş gıda üreticilerinin ihracat için dünya şeker fiyatlarından şeker elde edebilmek maksadıyla Dâhilde İşleme İzin Belgesi aldıktan sonra, ürünü ihraç etmeyip/edemeyip yurt içine satmasından kaynaklanmaktadır. Kota dışı şekerin yurt içinde satışı mümkün olmadığından, üretimi cazip olmaktan çıkmaktadır. Diğer bir bakış açısıyla, kotaların bu şekilde kontrolü ile yurt içindeki şeker fiyatlarının belirli bir rakamın altına düşmesi engellenmiş olduğundan, şeker üreticilerinin kâr oranları korunabilmektedir. Özelleşme ile birlikte korunan daha çok şeker üreticisi şirketler olacaktır. Türkşeker'in sektördeki belirleyiciliği ortadan kalktıktan sonra hem pancar üreticisinin hem de (onlardan daha çok) mevsimlik işlerin zarar görmeleri kaçınılmaz olacaktır. Mevcut yapıda Şeker Kurumu'nun koruyucu önlemlerinin çözümlenmesi böyle görünmektedir.

Kendine yeterlilik politikası kapsamında Şeker Kurumu'nun mücadele etmesi gereken bir alan da yurda kaçak olarak giren şekerdir. Özellikle Türkiye'nin net ithalatçı olan sınır komşuları, şeker Türkiye'dekinin yarı fiyatından bile ucuza satabilmektedirler. Bunun örneklerinden biri Suriye'dir. Günlük giriş çıkışlarda bu ülkeden getirilen şekerin yurt içinde satışı ile büyük bir kâr alanı yaratılmıştır. Yaklaşık 1 TL'ye alınan şeker, sınır bölgesindeki şehirlerde (örneğin Hatay'da) 1,5-2 TL arasında satılabilmektedir. Buna ilişkin olarak günlük sınır geçişlerinin sınırlandırılması gündeme gelmiştir. Ancak kaçakçılığın birçok boyutu bulunmaktadır. Bu konuda Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın 08.07.2008 tarihli yazısı ile Adana Milletvekili Yılmaz Tankut'un soru önermesine verdiği cevaplar oldukça açıklayıcıdır.

Tankut soru önergesinde, Doğu ve Güneydoğu'da birçok şirketin toz şeker ve küp şeker işleme tesisi kurma izni almak istemesine rağmen bu izinlerin alınmadığını belirttikten sonra durum hakkındaki tespitlerini şu sözlerle anlatmaktadır;

"Kesme-küp şeker tesisi olarak üretim izni alan firmaların yurt içindeki fabrikalardan kaçak şeker işleme faaliyetlerini kamufle etmek için düşük miktarlarda şeker alırken; İran, Irak ve Suriye'den getirdikleri yüksek miktardaki kaçak şeker burada işleyerek,

yurt içi piyasaya sürdükleri ve bu firmaların, şeker kaçakçılığı ile vergi kaybına neden olup, haksız rekabet yarattıkları bilinmektedir. Doğu ve Güneydoğu'dan emniyet kurumları ve savcılıklar tarafından Şeker Kurumu'na gönderilen çok sayıda şeker örneğinden yapılan analiz sonucunda yaklaşık %72'sinin, Türkiye'de üretimi olmayan kamış şekeri olduğu belirlenmiştir. Aynı zamanda bazı şeker işleme firmaları, kaçak şekeri kamufle etmek için, gümrüklerde yakalanıp daha sonra TASİŞ tarafından satışa çıkarılan kaçak şekeri satın almakta ve denetimlerde bu faturaları göstererek , "Gümrüklerden aldığım şekeri kullanıyorum" diye savunma yaptıkları bilinmektedir."⁸⁹⁵

Bu tespitlerden sonra Tankut, konuya ilişkin alınan önlemleri soru olarak gündeme taşımıştır. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, Şeker Kurumu'ndan aldığı cevabı atıfta bulunarak aynen kullanmıştır. Bu cevapta Şeker Kurumu, kaçakçılık konusunda denetimlerin yapıldığını, üretim izni verilmemesinin denetim zorluğunda ziyade "son dönemde üretim izin taleplerindeki olağandışı artış nedeniyle atıl kapasiteye neden olmaması, yer seçiminin satış yoğunluğu olan bölgelere göre dengeli bir şekilde dağıtılması, tesise yakın Türk menşeli şeker üreten fabrika bulunmaması halinde, firmaların ekonomiklik ilkelerine uygun olarak "toz şeker paketlemesi" ve "küp şeker imalatı" gerçekleştirmesinin mümkün olamayacağı" gibi nedenlerden kaynaklandığını anlatmaktadır. Bunun yanında TASİŞ tarafından 16.06.2008 tarihinden itibaren, pancar şekeri olmadığı belirlenen şekerlerin, satış yoluyla ve/veya bedelsiz olarak yurt içine hiçbir şekilde arz edilmeyeceği belirtilmektedir. Benzer şekilde mevcut kurulu kapasitenin fazlalığı nedeniyle NBS üretim izni taleplerinin reddedildiği Şeker Kurumu faaliyet raporlarında yer almaktadır.

Kaçakçılık nedeniyle ülkenin ciddi bir gelir kaybı yaşadığı muhakkaktır. Ancak burada farklı bir durum daha vardır. 4634 Sayılı Kanunun gerekçelerinden biri özelleştirmelere zemin hazırlanmasıdır. Özelleştirmelerden sonra Kurumun aynı işlevlerini sürdürmesi, yeni şirketlerin pazara giriş olanaklarının engellenmesi gibi bir durum doğuracaktır ki, bu durum serbest piyasanın işleyişine çok uygun düşmemektedir. Oysa özelleştirmenin temelinde yatan

---

⁸⁹⁵ Tarım ve Köyişleri Bakanlığının 08 Temmuz 2008 tarih ve B.12.0.SGB.0.03.610/2675 sayılı yazısı.

argüman, serbest piyasa mantığının her türlü sorunu kendiliğinden çözeceğidir. Bu durumda Kurum neye hizmet edecektir? Birincisi, gerçekten kuruluş kanununda belirtilen ilkeler çerçevesinde sektörü düzenlemeye devam edecektir. Bunun uzun dönemde sürdürülebilirliği ayrı bir tartışma konusudur. İkincisi ve bize göre en önemlisi, sektörde mevcut üreticilerin pozisyonlarını ve kârlılıklarını korumasına hizmet edecektir ki, bu görevin devletin görevi olup olmadığı konusu da tartışmaya açık bir konudur. İşte başından beri savunduğumuz, Kanunun temel mantığı ile Kurumun işleyişi arasındaki tutarsızlık da buradan kaynaklanmaktadır. Devletin küçültülmesinden ve işlevlerinin sınırlandırılmasından sonra gelinen son nokta, devletin sermayenin korunup kollanmasında aktif görev alması olmaktadır. Bu yapı ise, kendine yeterlilik politikası ile tezat oluşturmaktadır.

Üst kurulların karar alma mekanizmaları, yönetim yaklaşımı üzerine kurgulanmıştır. Bu kapsamda kurulda temsil edilen sermayenin kendini ilgilendiren konularda devlete karşı söz sahibi olduğu bir yapı oluşmaktadır. Devletin işlevlerinde yukarıda ifade ettiğimiz dönüşümün gerçekleşmesini kolaylaştıran yapı işte tam da budur. Özelleştirmelerden sonra sermayesi kamuya ait olan şirket kalmayacağından, kuruldaki temsil 3 özel şirket temsilcisi ile, yine devlet dışında bir örgüt olan Pankobirlik temsilcisi olmak üzere, yedi kişilik kurulda devleti temsil eden üç kişinin kalacak olması da bu dönüşümün niteliğini ortaya koymasından önemlidir. Yani kullanılacak olan güç devletin gücü olmakla birlikte, karar gücü sermayenin elinde olacaktır. İşte üst kurul mantığını en iyi anlatan tablonun bu durum olduğunu değerlendiriyoruz.

Halen Şeker Kurumu ve Kurul Başkanı olarak görev yapan Azmi Aksu, bir konuşmasında; 2002 yılına kadar Dâhilde İşleme Rejimi (DİR) kapsamında şekerli mamul ihracatçılara verilen şekerin dünya fiyatlarından verilmesi ile oluşan zararın Hazine tarafından karşılandığını, bu tarihten sonra zararın şirketler tarafından üstlenildiğini, bununla birlikte Türkşeker'in 2004 yılına kadar zararı üstlenerek şekerli mamul ihracatçıları için dünya fiyatlarından şeker temin etmeye devam ettiğini, 2004 yılından sonra da DİR kapsamına özel şirketler dâhil olmasına rağmen bu şekerin tamamına yakınının

Türkşeker tarafından karşılandığını belirtmektedir. Aksu'nun söylediği "Burada Kamunun yani Devletin elini taşın altına koyduğunu ve piyasa dengelerinin bozulmaması ve imalatçı ihracatçı firmalara en kolay yoldan ve dünya fiyatlarından şekerin temin edilmesi hususunda ne gerekiyorsa yaptığını görüyoruz"⁸⁹⁶ sözleri ise, bizim yukarıda savunduğumuz görüşleri doğrular niteliktedir.

Kurul Başkanı, Kurul'un 135/1 sayılı kararı ile; imalatçı-ihracatçılara ek kolaylıklar sağlandığından bahsetmektedir. 21.12.2006 tarihli 26383 Sayılı Resmi Gazete'de yayımlanarak yürürlüğe giren ve 2008 ve 2009'da üzerinde bazı değişiklikler yapılan bu kararlar; "imalatçı-ihracatçı firmalara geçerli olan satış fiyatından 8 ay vadeli olarak şeker alabilme imkânı (vadeli ön alım) getirilmiştir. Türkşeker 2009 ve 2010 yıllarında benzer bir uygulama yaparak imalatçı-ihracatçı firmalara vadeli şeker alımı için imkân tanımıştır."⁸⁹⁷

İhracata destek verilmesi bir ölçüde kabul edilebilir bir uygulamadır. Özellikle merkez ülkelerin kendi sektörlerini bu yönde destekledikleri bilinmektedir. Ancak Türkşeker'e zarar pahasına bu desteğin verilmesinin mantıklı bir açıklamasını bulmak güçtür. DİR kapsamında verilen şekerin tamamına yakınına Türkşeker'in karşıladığı vurgulanmaktadır. Bunun yanında bir de aşırı oynak olduğu bilinen dünya şeker fiyatları için 8 ay vadeli satış uygulaması, zararını Türkşeker'in karşılayacağı bilinerek uygulanmaktadır. Daha açık bir ifadeyle, Şeker Kurumu ile getirilen kurumsal yapı, kamudan özele rant aktarımını meşrulaştırmaktadır. Türkşeker'in 2009 yılı faaliyet raporunda görünen zarar 8.843.729 TL'dir. Ancak brüt satış kârı 126.565.019 TL olan şirketin DİR kapsamında yaptığı satışlarla şirket zarar etmiş görünmektedir.⁸⁹⁸ İşin ironik yanı, bu zararların, özelleştirmelere gerekçe sağlamak maksadıyla kullanılmasıdır. Şeker Kurumu'nun neyi niçin koruduğunun cevabı buradadır. Ancak asıl önemli sorun, özelleştirmeler kapsamında satışlar gerçekleştiğinde, Şeker Kurulu'nda devleti temsilen sadece 3 kişinin bulunacak olmasıdır. Yani devletin düzenleyici gücü, devlet

---

⁸⁹⁶ Azmi Aksu, Şekerli Mamul Sanayicileri Derneği Toplantısı Konuşması, İstanbul, 13 Mayıs 2010.

⁸⁹⁷ A.k.

⁸⁹⁸ TŞFAŞ, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 181.

dışı örgüt, kişi ve kuruluşlarca kullanılabilir. Bunun sadece, yönetişimin politika oluşturma sürecinde devlet gücüne koşut bir sermaye yapılanmasını öne çıkarması bağlamında ele alınması da, indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Gerçekte varolan, devletin sermaye için dönüştürülmesidir.

III. Türkiye’de Şeker Üretiminin Durumu ve Dışa Bağımlılık

Türkiye’de şeker üretimi tartışmalarında ampirik verilerden yola çıkılarak yapılan değerlendirmeler çoğu zaman eksik kalmaktadır. Bazen de yapılan değerlendirmeler yanlış bilgilere dayanabilmektedir. Bu değerlendirmelerin en sık yapılanlarından biri AB’nin uyguladığı NBS kotasına ilişkin olarak verilen değerdir. Avrupa’da uygulanan NBS kotası, iddia edildiği gibi %2 değildir. NBS tanımının içinde izoglikoz ve glikoz olmak üzere iki tip şeker vardır. AB, sadece izoglikoz için kota belirlemektedir. Bu kotayı da kuru madde bazında belirlediğinden, gerçekte Türkiye’deki duruma göre %20’nin üzerinde bir değer ortaya çıkmaktadır. 2009/2010 yılı için AB’nin şeker kotası 13.336.741 ton, kuru madde bazında izoglikoz kotası 690.440 tondur.⁸⁹⁹ Bu da yaklaşık %5,1’lik bir orana denk gelmektedir. Glikoz, işlenmiş gıda sanayisinde yerine göre tercih edilen bir ürün olmakla birlikte, hemen her zaman beyaz şekerle ikame edilebilmektedir. Bu nedenle AB’nin NBS üretiminde glikoz kota dışıdır. Ayrıca glikoz üretimi, çok yüksek yatırımlara gerek duymayan bir üretim sürecinde gerçekleştirilebilmektedir. Ancak sorun NBS için başka ürünlerin ithal edilip edilmediğidir. Kendine yeterlilik politikası bütün bu alanların iyi planlanmasını ve uygulanmasını gerektirir. Diğer bir ifadeyle, bu politika devletin üretim araçlarını kontrol edebilmesi ile mümkündür.

Bu çerçevede kendine yeterlilik politikası, özelleştirme uygulamaları ile çelişki içermektedir. Oysa 4634 Sayılı Kanun gerekçesinde; “Şeker üretiminde istikrarın sağlanması ve korunması, sektörün iç piyasada rekabet kurallarına göre yönlendirilmesi, AB düzenlemeleri yanı sıra, DTÖ ve diğer uluslararası taahhütlere uyum sağlanması, özelleştirmeye olanak sağlayacak hukukî alt yapının hazırlanması, ilke olarak benimsenmiştir”⁹⁰⁰ denmektedir. Özelleştirmelerin ilke olarak benimsenmesi, Şeker Kurumu’na verilen

⁸⁹⁹ Türkiye Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 15.

⁹⁰⁰ <http://www.sekerkurumu.gov.tr/icerik.aspx?id=71>, 30.10.2010.

görevlerin hepsinin, özelleştirmenin tamamlandığı ana kadar ifa edilebilmesi anlamına gelmektedir. Tamamen özelleşmiş bir sektör yapısında düzenleyicilik işlevlerini yerine getirirken karşılaşılabilecek baskılar, bugün karşılaştıklarından çok daha fazla olacaktır. Bu durumda ya kurum işlevsiz kalacak ya da sermayenin koruyuculuğunu üstlenecektir.

Bugün 4634 Sayılı Kanun kapsamında pancar fiyatlarının belirlenmesi, arz talep ilişkisi çerçevesinde alıcı ile satıcı arasında kararlaştırılmaktadır. Pancar üretimi, literatürdeki sözleşmeli çiftçilik uygulamasına tipik bir örnek teşkil etmektedir. Çiftçiler yaptıkları sözleşmelerle başka bir seçenek olmaksızın ürünlerini tahsis edilen fabrikalara satmak zorundadırlar. Bu zorunluluğun iki sonucu vardır. Halen sektörde üretimin çoğunu gerçekleştiren Türkşeker'in belirlediği pancar fiyatları, sektörde piyasa belirleyici bir rol oynamaktadır. Bu fiyatların çok fazla altına inmek, fabrikaların pancar bulamaması, yani çiftçinin pancar ekmemesi anlamına gelmektedir. Bunun özellikle Kütahya'da örnekleri yaşanmıştır.

Mevcut yapıda pancar üretiminde makine kullanımı özellikle ekim safhasında yoğundur. Bu safhada, 2009 yılında ekim yapılan 187.451 hektar toprağın tamamı makine ile ekilmiştir. Ekim yapan makinelerin %64'ü Türkşeker'e aittir. Ancak hasat safhasına ilişkin net veriler olmamakla birlikte, toplam hasadın sadece %10-20 kadarının makinelerle yapıldığı tahmin edilmektedir. Burada bir başka gerçek ortaya çıkmaktadır. Hasat safhasındaki yoğun emek, kiralanan işgücüyle karşılanmaktadır. İşte bu safhada kullanılan emek, belki de şeker üretiminde en fazla sömürülen emektir. Hiçbir güvence olmaksızın çalışan bu işçiler, şeker üretimi üzerine yapılan hiçbir tartışmada gündeme gelmemektedir. Genellikle aile üretimi yapılmasına ve pancar tarımı yapılan arazilerin küçük işletmeler olmasına bağlı olarak bakım ve hasatta aile işgücü kullanılmasına rağmen, 200.000 mevsimlik işçiye yılda 100 gün süreli istihdam imkânı sağlandığı belirtilmektedir.⁹⁰¹ Şeker üretimindeki bölüşümden aldıkları pay net olarak bilinmese de, durumlarının pancar üreticisinden daha iyi olmadığı kesindir.

---

⁹⁰¹ A.İsmet Tortopoğlu, "Şeker Sektöründe Değişim", *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Tarım Haftası Sempozyumu (7-8 Ocak 2002), ZMO, Ankara, s. 128.

Üreticinin gelirlerinde özellikle son on yıllık süreçte bir azalma olduğundan bahsetmiştik. Ancak buna karşın, pancar üreticisinin durumu, tarım kesiminin geneline oranla daha iyi görünmektedir. “2009 yılında pancar üreticilerine toplam 595.205.000 TL avans ödemesi yapılmıştır. Ödenen bu avansın 145.299.000 TL’si (%24,41) aynı olarak, 449.906.000 TL’si (%75,59) ise nakdi olarak ödenmiştir. Bu şekilde üreticilere pancar bedel ödemeleri başlamadan önce toplam pancar bedelinin %50,22’si aynı ve nakdi avans olarak ödenmiştir.”⁹⁰² Ancak bu tamamen tatminkâr olmayan durumun, özelleştirmelerle birlikte pancar üreticisi ve dolayısıyla da mevsimlik işçiler üzerindeki yansımalarının olumlu olması beklenmemelidir. İşte bu nedenle, bu kadar büyük bir sektörel büyüklük ve katma değer yaratan şeker üretiminin kontrolünün özel sektöre devredilmemesi gerekmektedir. Ancak bu düşünce, devletin kendine yeterlilik politikası izlemesinin önünde bir engel teşkil etmemekte, hatta özellikle devletin bu politikayı daha etkin bir şekilde yürütebileceği tespitine dayanmaktadır.

Kendine yeterlilik politikası bağlamında en çok tartışılan konulardan biri, NBŞ üretimine uygulanan kotaların fazlalığıdır. AB’nin bu konudaki tutumuna yukarıda bir ölçüde değinmiştik. Konu hakkındaki değerlendirmemize kota rakamlarıyla devam edebiliriz. Türkiye’de uygulanan NBŞ kotası, AB’den farklı olarak hem izoglukoz, hem de glikozu kapsamaktadır. Kanunda belirtilen %10 kotanın her yıl %50 artırılıp eksiltilmesi yetkisi Bakanlar Kuruluna aittir. Bu yetki sadece 2007/2008 ve 2008/2009 yıllarında %35 ve %25 olarak kullanılmış, bunun dışında hep %50 olarak belirlenmiştir.⁹⁰³ Ama azaltma yönünde bir uygulama bu güne kadar olmamıştır. Kota artırımına ilişkin olarak %50’den farklı olarak verilen kararların Danıştay’ın bu konuya ilişkin davalarda verdiği kararlardan sonra olması dikkate değerdir. Bu durum, müteakip yıllarda verilecek %50 artırım kararlarına meşruiyet kazandırma çabası olarak görülebilir. Şeker İş Sendikası tarafından, 2005 yılından itibaren NBŞ kotalarının Bakanlar Kurulu Kararıyla %50 artırılmasına karşı hukuk mücadelesi sürdürülmüştür. Danıştay 13. Dairesi tarafından verilen

⁹⁰² Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 20.

⁹⁰³ Azmi Aksu, Şekerli Mamul Sanayicileri Derneği Toplantısı Konuşması, İstanbul, 13 Mayıs 2010.

24.06.2008 tarihli ve 2008/5022 Numaralı Karar, Şeker Kanununu ile Kurul arasındaki çelişkileri ortaya koyması ve Bakanlar Kurulu'nun bu çelişkide nerede durduğu hakkında bir fikir vermektedir. Söz konusu Kararda Danıştay 13. Dairesi şunları söylemektedir;

"Kanun'un 1. maddesinde düzenlenen "amaç" ile 3. maddesinde öngörülen kota uygulaması ve sınırlamanın birlikte değerlendirilmesinden; yurt içindeki şeker talebinin yurt içi üretimle karşılanmasının ve Türkiye'deki şeker rejimine istikrar getirilebilmesinin, ülkenin makro düzeydeki tarım ve sanayi politikaları ile sosyal ve ekonomik dengesi gözetilerek şeker üretiminin ülke ekonomisinin yararına düzenlenmesi ile sağlanabileceği kuşkusuzdur. Diğer yandan, Kanun'un genel gerekçesinde, ülkemizdeki şeker fabrikalarında halen otuz bin civarında işçi istihdam edildiği, binlerce çiftçi ailesinin geçimini pancar tarımı ile sağlamakta olduğu belirtildiğinden ve Kanun metninde de bu amaç doğrultusunda nişasta kökenli şekerler için belirlenecek toplam (A) kotasının, ülke toplam (A) kotasının %10'unu geçemeyeceği hükme bağlandığından, idare tarafından kota tahsisinin Kanun'da öngörülen amaca uygun yapılması gerektiği de açıktır...

Her ne kadar Kanun'un 3. maddesinde nişasta kökenli şekerler için belirlenecek toplam (A) kotasının, ülke toplam (A) kotasının %10'unu geçemeyeceği, Bakanlar Kurulu'nun bu oranı, Kurum'un görüşünü alarak %50'sine kadar artırmaya, %50'sine kadar eksiltmeye yetkili olduğu öngörülmüş ve Bakanlar Kurulu'na tanınan bu takdir yetkisinin hangi hallerde, hangi ölçülerde kullanılacağı konusu Kanun'la açıkça düzenlenmemiş ise de, Bakanlar Kurulu'nun kota artırımına ilişkin kararlarının idari yargı denetimine tabi olması ve idarenin bu konudaki belirleme yetkisinin, Kanun'un amacı, getirdiği ilke ve prensipler ile, kamu yararı ve hizmet gerekleri yönünden değerlendirilmesinin gerekliliği dikkate alınarak Bakanlar Kurulu kararının yargısal denetiminin yapılacağı tartışmasıdır...

Gerçekte bir şeker ihtiyacının bulunup bulunmadığı ya da şeker kotalarının artışının mevcut ülke şeker stoklarına yapacağı etkisi araştırılmaksızın, her yıl düzenli olarak nişasta kökenli şeker kotalarının artırılması, Şeker Kanunu'nun çıkarılış ve şeker piyasasını düzenlemek amacıyla kurulan Şeker Kurumu'nun kuruluş amacına aykırılık teşkil edeceğinden, nişasta bazlı şeker kotasının %50 oranında artırımına ilişkin Bakanlar Kurulu kararında kamu yararı ve hizmet gereklerine uyarlık görülmemiştir."

Danıştay 13. Dairesi bu değerlendirmenin ardından "Bakanlar Kurulu'nun 15.01.2007 tarih ve 2007/11561 sayılı kararının, Sanayi ve Ticaret Bakanlığı'nın 29.12.2006 tarih ve 1693 sayılı işlemi ile Şeker Kurulu'nun

25.12.2006 tarih ve 136 sayılı kararının iptaline” oybirliği ile karar vermiştir. Aslında önemli bir noktayı gözden kaçırmamak gerekmektedir. şeker Kanununun kendine yeterlilik prensibine uymayan bir uygulama, NBş üretimi için ithal edilen mısırların kullanılmış olmasıdır. Söz konusu Kararın savunmasında kullanılan mısırın tamamına yakınının yurtiçinden temin edildiği belirtilmektedir. Diğer bir ifadeyle ithal edilen mısır da NBş kotası içerisinde üretilen şeker için kullanılabilir. Buna ilişkin düzenlemenin yapılması ancak 2009 yılında mümkün olmuştur. Hammadde ve şeker Fiyatları Yönetmeliği içerisinde 16.05.2009 tarihli ve 27230 Sayılı Resmi Gazete’de yayımlanarak yürürlüğe giren değişiklik ile pancar dışındaki hammaddelerin temininde önceliğin yurtiçi olduğu belirtilmiş, ithalat Kurum iznine bağlanmış ve ithal mısırla üretilen şekerin ancak C şekeri olarak kabul edilebileceği vurgulanmıştır.

Mevcut durumda, pancar şekeri konusunda savunma yapmadan önce, pancar ve mısırın karşılaştırmasına girmemiz gerekmektedir. Bilindiği üzere, pancar yarattığı istihdam ve üretilen yan ürünler nedeniyle yüksek bir katma değer yaratmaktadır. Ancak bu yaratılan katma değerin büyük olması, mümkün olan her yerde şeker pancarı yetiştirilmesinin yaratacağı katma değerin büyük olacağı anlamına gelmemektedir. Ekonominin temel kuralı, kaynakların sınırlı olduğunun bilinmesidir. Bu anlamda neredeyse tarımsal üretim alanındaki kullanımın sınırlarına gelinecek bir noktada, toprak son derece sınırlı bir kaynaktır. Toprak kadar sınırlı bir diğer kaynak ise sudur. Her kaynağın belirli bir amaçla kullanımı, aynı zamanda farklı amaçlarla kullanım açısından bir fırsat maliyeti oluşturur. Bu nedenle kaynakların kendi kendine yeterlilik amacı doğrultusunda bir elden planlanması, politik bir tercih olmasının ötesinde kıt kaynakların etkin kullanımı açısından bir zorunluluktur. şeker pancarı, diğer bitkilerle karşılaştırıldığında fotosentez açısından tartışmasız üstünlüğe sahip bir bitkidir. Ancak su kullanımı, şeker pancarının en hassas yönünü oluşturmaktadır.

Konya Ovası, pancar tarımı açısından önemli bölgelerden biridir. Selçuk Üniversitesi Ziraat Fakültesi Öğretim Üyesi Prof. Dr. Mehmet Babaoğlu’na atfen verilen haberde, bölgede buğday tarımı için yılda 600, şeker pancarı

için 950 ve mısır için 350 milyon ton su kullanıldığı belirtilmektedir.⁹⁰⁴ Bunun yanında yılda 2,5-3 milyar ton su tüketilen Konya Ovası'nda en önemli kaynağın yer altı suları ve Beyşehir Gölü olduğu, yağış olmaması durumunda bu suyun 2 yıl içinde tükenmesiyle Beyşehir Gölü'nün kuruyacağı ve Konya Ovası'nda tarımın biteceği vurgulanmaktadır. Türkiye'nin tarım alanındaki en ciddi sorunlarından biri, çiftçilerin eğitim seviyesinin düşük olması nedeniyle tarımın geleneksel bilgi birikimi ile yapılmasından kaynaklanmaktadır. Bu aynı zamanda Türkiye'de tarım politikalarının yumuşak karnıdır. Pancar tarımı söz konusu olduğunda sulama için bol miktarda sondaj kuyuları açılabilir. Bunun sonucunda yer altı sularının seviyesi azalırken azalan seviyeden su çıkarmak için ihtiyaç duyulan enerji de buna paralel olarak artmaktadır.⁹⁰⁵ Bunun yanında bilinçsiz sulama ile topraklarda tuzlanma hızla artmaktadır. Oysa ülke çapında yapılacak bir planlamayla, su kaynaklarının durumu da dikkate alınarak kendine yetecek bir tarımsal üretim yapmak mümkündür. Pancar tarımında damla sulamanın yağmur sulamaya göre %28, yüzey sulamaya göre %58 tasarruf sağladığı tespit edilmiştir.⁹⁰⁶ Su kaynaklarının durumu bu kapsamda da değerlendirilmelidir. Bu nedenle, pancar üretimi konusunda sadece pancar üreticilerinin çıkarları çerçevesinde oluşacak politik tercihlerin, ülkenin genel çıkarını yansıtmamasından bahsetmek mümkün değildir. Ancak bu kadar farklı çıkarların ortak bir noktada korunabilmesi ise, devletin planlamada ve üretimde söz sahibi olması ile mümkündür. Evet pancar üretilmelidir ama herkesin istediği yerde ve herkesin istediği tarzda değil.

Su sorununun bir başka boyutu, yine pancar çiftçisini ilgilendirecek şekilde, özelleştirilen su kaynaklarının o suyu kullanmak zorunda olan pancar çiftçisini zor durumda bırakması durumudur. Muş'ta suyun dönüm başına 15 TL'den satılması,⁹⁰⁷ pancar üretimini çiftçi için yapılabilir olmaktan hızla çıkarmaya başlamıştır. Sözleşmeli çiftçilik esasına göre yapılan pancar tarımı, hammadde üretimindeki emeğin dünyadaki bütün üretim ilişkilerinde

⁹⁰⁴ Merhaba Gazetesi, "Konya Ovasına Ne Kadar Su Gerekli?", 16 Ekim 2007.

⁹⁰⁵ Mevlüt Vanoğlu, "Konya Tarımında Sulamadaki Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Tarım Kütüphanesi*, <http://www.tarimkutuphanesi.com>, 05.11.2010.

⁹⁰⁶ A.k.

⁹⁰⁷ http://www.evrensel.net/haber.php?haber_id=76625, 06.11.2010.

yaşandığı şekilde değersizleşmeye başladığı bir süreci yaşamaktadır. “İyi Tarım” ve “Organik Tarım” uygulamaları, tarımsal ürünün bileşenlerinden olan suyun da sertifikalı olmasını öngörmektedir. Yani öngörülen üretim tarzı, suyun da zinciri yöneten lider firmaların kontrolü altında olmasını gerektirmektedir. Üretim giderlerinde bir artışa neden olan bu uygulama, söz konusu artışı emeğin değerinden karşılamaktadır. Bunun yanında özelleştirmeler yoluyla oluşan oligopol piyasaları, kendi kârlarını devletin denetim ve düzenleme otoritesini kullanarak sağlamanın yolunu bulmuşlardır. Gelineen noktada çiftçi emeği de metalaşmıştır ve çiftçi kendi toprağında proleterleşmektedir. Değer zincirleri, dikey entegrasyonun emeğin değersizleştiği noktadaki açılımını ifade etmektedir. Mevcut durumda söz konusu olan değer zinciri küresel düzeyin dışında, ulusal düzeydedir. Ancak özelleştirmeler sonucunda yapının nereye evrileceğini kestirmek oldukça zor görünmektedir. Diğer bir ifadeyle, devletin ekonomideki siyasi iradesi ve gücünün aşındırıldığı bir dönemde, ÇUŞ’ların ülkelerin karşılıklı bağımlılıkları üzerinden dünya ticaretini yönlendirmesine karşı, devletin bütün tarım ürünleri ve gıda üzerine ortak bir politikası olmalıdır.

Tarımsal üretimin önemli bir bileşeni de tohumdur. Ne yazık ki, Anadolu’da 3500 endemik tür bulunduğu yönündeki tespit, günümüzde birçok ürünün tohumunun yurt dışından alınıyor olması gerçeğini değiştirmemektedir. ÇUŞ’ların, fikri mülkiyet hakları bağlamında metalaştırdığı tohumlar, genellikle hibrit olarak ya da genetiği değiştirilerek üretildiğinden, her sene yeniden tohum almayı zorunlu kılmaktadır. Türkiye’de 2006 yılında çıkarılan Tohumculuk Yasası, aslında iyi tarım uygulamaları adı altında üretim sürecinin metalaştırıldığı bir üretim tarzının uygulama zeminini hazırlamıştır.

Hibrit tohumların hazırlanmasında ÇUŞ’ların Ar-Ge çalışmaları etkili olmaktadır. Dünyanın çeşitli yerlerine giden araştırmacılar, farklı bitki türlerinden topladıkları örneklerle kendi ülkelerinde hibrit tohumları üretmektedirler. Aldıkları örnekler için herhangi bir ödeme yapmayan ÇUŞ’lar, bu örneklerden üretilen tohumlarla fikri mülkiyet hakları kapsamında büyük kârlar sağlamaktadırlar. Pancar tohumu konusunda Almanya, dünyanın en ileri ülkesi konumundadır. Dünyanın birçok yerinden ve bu

arada Türkiye’den yabancı pancarları ve onunla akraba olan bitki türlerini toplayan araştırmacılar, bunları hibrit tohum üretiminde kullanmışlardır. Hibrit tohum, (katır gibi) üretken olmayan melez bir tohum türüdür. Böylece belki de kendi topraklarımızdan alınan türlerden üretilen tohumlara para ödenmektedir. Ancak Türkiye ÇUŞ’ların araştırmacıları kendi topraklarında tür örneği toplarken, bu konu hakkında çalışma yapmak konusunda geç kalmıştır. Hibrit tohumlarla, hem hastalıklara karşı dirençli, hem şeker verimi yüksek, hem de dekar başına üretim verimi fazla pancar üretmek mümkün olabilmektedir.

Türkiye’de pancar tohumu konusunda Türkşeker’in de çalışmaları olmuş, ancak şeker verimi düşük olduğu gerekçesiyle, sürdürülmemiştir. Türkiye’de pancar tohumu üretiminin ve dağıtımının %40 kadarı Beta Ziraat adlı yerli firma tarafından yapılmaktadır.⁹⁰⁸ Syngenta ve Türkiye’de Pantohum adıyla faaliyet gösteren KWS, yabancı firmalardır. Üretilen hibrit tohumlar genellikle “Rhizomania” hastalığına karşı dirençli olarak geliştirilmektedir. Genelde 4 yılda bir (pancar, buğday, baklagil, buğday sırasıyla) ekim yapılan pancar tarımında Türkiye, bir ölçüde dışa bağımlı durumdadır. Ancak bu bağımlılık mutlak bağımlılık olarak görülmemelidir. Bu konuda faaliyet gösteren yabancı firmalar ÇUŞ niteliğinde olup aynı zamanda ilaç ve gübre gibi diğer tarımsal girdilerin üretimi ile de ilgilenmektedirler. Onlar, bir anlamda kendi alanlarında yatay entegrasyonu tamamlamış firmalardır.

Mısır tohumu konusunda da yerli firmalar üretim yapabilmektedirler. Tohumculuk alanında Türk firmaları, küresel rekabete girebilecek kadar güçlü yapıda görünmemekle beraber, bölgeye özel olarak üretilen tohumların dışa bağımlılığı azalttığını söyleyebiliriz. Türkiye’de üretilerek tescil edilen tohumların ortalama verimi üç kat artırdığı da iddia edilmektedir.⁹⁰⁹ Ancak bu konuda uzun dönemde dünya kapitalist sistemine eklenmiş bir ülkenin, kurulu sanayisini şirket birleşmeleri ve satın almalarla kaybetmesine karşı yapabilecek çok fazla bir şey olduğunu söylemek güçtür. Pancar tohumunda

---

⁹⁰⁸ <http://www.betaziraat.com.tr/tr/html/143/Hakkimizda/>, 07.11.2010.

⁹⁰⁹ <http://www.misirtohumu.com/>, 07.11.2010.

faaliyet gösteren KWS ve Syngenta aynı zamanda ülkemizde mısır tohumu konusunda da belirli bir pazar payına sahiptirler.

Üretim rakamlarına baktığımızda, Türkiye; pancar üreten ülkeler arasında AB, ABD ve Rusya'nın ardından dünyada dördüncüdür. Ülke bazında bakıldığında AB içerisinde Fransa ve Almanya ayrı değerlendirilirse, Türkiye 2008 rakamlarına göre beşinci büyük üreticidir. Ancak AB şeker reformu kapsamında 2011 yılına kadar kotalarını düşürmeye devam etmektedir. Reformun başladığı 2006 yılında 5 milyon ton net ihracatçı olan AB, 2009 yılında 2 milyon ton net ithalatçı konumuna geçmiştir.⁹¹⁰ Mısırdaki ise, Türkiye'de üretim talebi karşılamadığından, açık, ithalatla kapatılmaktadır. Türkiye'nin her bölgesinde yetişebilen mısırın ekonomik değeri pancara yakındır. FAO istatistiklerinde 2008 yılında üretilen 15,5 milyon ton şeker pancarının ekonomik değeri 712 milyon dolar olarak görünürken, üretilen 4,2 milyon ton mısırın ekonomik değeri 192 milyon dolar olarak verilmektedir. Bunun yanında hayvan yemi olarak mısırın pancara göre üstünlüğü mevcuttur. Yan ürünler olarak şeker pancarından melas, küspe ve alkol üretilirken; mısırdan glikoz dışında, hayvan yemi, yağ, protein (glüten), kepek, nişasta gibi yan ürünler elde edilebilmektedir. Bio yakıt üretimi her iki ürün için de söz konusu olabilirken, bu kullanım bir alternatif maliyet yaratmaktadır. Dünya mısır üretiminin büyük kısmı hayvan yemi olarak kullanılırken, nişasta yönünden zengin olması, besin değerini de artırmaktadır. Şekerin tüketimine benzer şekilde, mısır da gelişmekte olan ülkelerde gelişmiş ülkelere göre daha az tüketilmektedir.⁹¹¹ Bunun önemli nedeni şekerin (ve benzer şekilde mısırın) besin değerinin fiyatına göre yüksek olmasıdır. Genetiği Değiştirilmiş Organizma (GDO) ile en çok anılan tarımsal ürünlerden biri olan mısır, şeker üretimi söz konusu olduğunda üretilen şekerin sağlığa zararı konusunda endişe yaratmaktadır. Bu konuda şekerin tamamen saf olmaya çok yakın bir ürün olduğu, içinde protein ve benzeri genetiği ile oynanmış bir organizma bulunamayacağı, bu nedenle özellikle pancardan üretilen şeker açısından bir GDO riski bulunamayacağı

⁹¹⁰ Türkiye Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 16.

⁹¹¹ <http://www.misirtohumu.com/misir-bitkisi.html>, Prof.Dr.Yusuf Kırtok'tan aktarılmıştır, 07.11.2010.

savunulmaktadır.⁹¹² Bunun ekonomik bir avantaj olarak kullanılabilceği savunulmasına karşın, şekerde az miktarda da olsa, organik madde bulunabileceğini ve bunun insan sağlığına zararı olmayacağını söylemenin m¼mk¼n olamayacağını savunan g¼r¼řler de mevcuttur. T¼rkiye’de pancar ve mısır ¼retimine ilişkin veriler Tablo 3.6’da sunulmuştur.

Yıllar	şeker Pancarı			Mısır		
	Alan (Ha)	¼retim (Bin Ton)	Verim (Ton/Ha)	Alan (1000 Ha)	¼retim (Bin Ton)	Verim (Ton/Ha)
1999	416.190	16.855	40,50	518	2.297	4.434
2000	408.367	18.759	45,94	555	2.300	4.144
2001	356.517	12.551	35,20	550	2.200	4.000
2002	371.795	16.523	44,44	500	2.100	4.200
2003	319.498	12.758	39,93	560	2.800	5.000
2004	320.677	13.753	42,89	590	3.000	5.085
2005	335.556	15.181	45,24	600	4.200	7.000
2006	323.714	14.452	44,64	536	3.811	7.110
2007	298.874	12.415	41,54	518	3.535	6.831
2008	320.731	15.488	48,29	595	4.274	7.183
2009	323.970	17.275	53,32	592	4.250	7.179

Tablo 3.6 T¼rkiye’de şeker Pancarı ve Mısır ¼retimi Verileri.

Kaynak: T¼rkiye şeker Kurumu verilerinden derlenmiştir.

¼retim s¼reci olarak değerlendirildiğinde pancar tarımının daha fazla istihdam yarattığını söyleyebiliriz. Ancak yaratılan istihdamın alternatif maliyeti, sanayi istihdamı olabileceği gibi, farklı ¼r¼n yetiştirme imkanlarını da sınırlandırmasıdır. Bio çeşitliliğin fazlalığı, ¼lkenin dışa bağımlılığını azaltabileceği gibi, kaynakların etkin kullanımını da sağlar. Tohum konusunda her iki ¼r¼nde de ithalat s¼z konusudur. T¼rkiye’de tarımda kimyevi g¼bre kullanımı 1994 yılında yaklaşık 4 milyon ton iken, 2006 yılında 5.367.000 tona çıkmıştır. Aynı d¼nemde ekilebilir toprak miktarı aynı oranda artmamıştır. Yine 1995 yılında ilaç t¼ketimi 33.924 ton iken, 2006 yılında 53.860 ton ilaç t¼ketilmiřtir.⁹¹³ Bu rakamların bir açıklaması da kapitalist ¼retim tarzının toprakta yarattığı tahribatın boyutlarının azaltılması için her

⁹¹² Sally A.Francis, “Development of Sugar Beet”, *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, UK, 2006, p. 25, 26.

⁹¹³ DPT, *Temel Tarımsal G¼stergeler*, Ankara, 2008, s. 45.

geçen gün daha fazla gübre kullanma zorunluluğunun ortaya çıkmasıdır. Bunun yanında kullanılan ilaçlara dirençli mikro organizmaların gelişmesine bağlı olarak, her geçen gün kimyasal ilaç kullanımı artmaktadır. Kapitalist üretim tarzının bir sonucu olarak ortaya çıkan bu durum, ÇUŞ'ların denetiminde tarımsal girdilere olan bağımlılığı artırmakta, böylece ürün anlamında olmasa bile üretim anlamında bağımlılık oluşmaktadır. Çeşitli ürünlerin üretiminde yarı dikey entegrasyona giden ÇUŞ'lar, kendi ürettikleri girdilere olan bağımlılıktan da yararlanarak, ürünler üzerinde de kontrol sağlamayı başarmışlardır. Bu durumda bağımlılık girdi bağımlılığından süreç bağımlılığına dönüşür ve çiftçiyi üretim sürecine bağımlı hale getirir. Bu gün şeker pancarında uygulanan sözleşmeli çiftçilik uygulaması, süreç bağımlılığın somutlaştığı bir yapıyı oluşturmaktadır.

Tarımsal üretimde çiftçi davranışları da büyük önem taşımaktadır. Üretim tarzının alışkanlıklardan kurtarılarak, bilimsel veriler çerçevesinde yapılabilmesi, çiftçinin eğitim düzeyinin artırılması ile mümkündür. Buna verilebilecek bir örnek sulama konusudur. 1994-2007 arasında sulama oranı %60-70 arasında değişirken, sulama randımanı ortalama olarak % 40'larda kalmıştır.⁹¹⁴ Bu rakam suyun son derece verimsiz kullanıldığını göstermektedir. Zaten çok su isteyen şeker pancarı açısından bu durum, kaynak israfı olarak kabul edilebilecek boyuttadır. Genelde tartışmalarda gözardı edilen boyut, ülke kaynaklarının verimli kullanılmasıdır. Bunda farklı nedenler olabilmekle beraber, biz sorunu merkezi planlama yapılmamasına çiftçinin eğitiminin ve devletin kaynak kullanımı konusundaki desteklerinin yetersizliğine bağlıyoruz.

Tarımsal ürün destekleme alımlarına baktığımızda, şeker pancarı için başka bir pazarlama alternatifi olmadığından, üretilen pancarın neredeyse tamamının alındığı görülmektedir. Zaten üretim mısırdan farklı olarak sözleşmeli çiftçilik esasına göre yapılmaktadır. Mısır açısından durum biraz farklıdır. Destekleme alımları oldukça dalgalı bir seyir izlemektedir. 1995-2006 yılları arasında iki ürüne ait destekleme alımları Tablo 3.7'de

---

⁹¹⁴ A.k., s. 41.

sunulmaktadır. Şeker pancarı için verilen rakamlar, sadece Türkşeker'in alımlarını içerdiğinden, Tablo 3.6'daki değerlerden farklıdır. Yıllara göre ödenen bedel artışı, enflasyona endeksli olarak hesaplanmadığından artışlar fazla görülse de gerçek artışlar, görüldüğü kadar yüksek olmamıştır.

Yıllar	Şeker Pancarı			Mısır		
	Alım Miktarı (Bin Ton)	Alım Bedeli (Bin TL)	Ortalama Fiyat (TL/Kg)	Alım Miktarı (Bin Ton)	Alım Bedeli (Bin TL)	Ortalama Fiyat (TL/Kg)
1995	8.820	24.247	0,003	49	333	0,007
1996	11.414	54.502	0,005	239	4.036	0,017
1997	14.908	180.797	0,012	454	12.910	0,028
1998	17.619	312.009	0,018	696	31.680	0,046
1999	13.223	368.740	0,028	382	24.771	0,065
2000	14.678	525.417	0,036	260	24.411	0,094
2001	9.783	483.534	0,049	1	88	0,088
2002	12.211	958.608	0,079	78	16.804	0,215
2003	9.131	865.541	0,095	381	110.205	0,289
2004	9.528	1.022.827	0,107	471	150.063	0,319
2005	9.603	989.409	0,103	655	158.254	0,242
2006	6.688	599.589	0,090	-	-	-

Tablo 3.7 Şeker Pancarı ve Mısır Destekleme Alımları Verileri.

Kaynak: DPT, Temel Tarımsal Göstergeler, s. 34'den derlenmiştir.

Tarımsal desteklere ilişkin veriler incelendiğinde şeker pancarının (genellikle), diğer ürünlerden daha fazla desteklendiği görülmektedir.⁹¹⁵ Bu durum Türkiye'de tarım sektörünün sorunlarının görmezden gelinmesine yol açmamalıdır. Özelleştirme uygulamaları ve DTÖ'nün girişimleriyle gittikçe daha liberal bir yapıya evrilen dünya şeker ticareti neticesinde şeker pancarı üreticisinin bu süreçten kârlı çıkmayacağı açıktır. Ancak soruna şeker pancarı sorunu olarak bakıldığında çiftçinin yaşadığı büyük sorunlar arka plana itilmektedir. Bu nedenle bizim başından beri savunduğumuz, şeker politikalarının genel beslenme politikası içerisinde ele alınması, şeker pancarı tarımının da, tarımda bağımlılığın azaltılması kapsamında tarımsal üretimin bir parçası olarak değerlendirilmesidir.

⁹¹⁵ A.k., s. 34.

Şeker pancarı konusunda Türkiye’de adeta bir lobi oluşmuştur. Pancar tarımı ile ilgilenen nüfusun fazlalığı ve örgütlülüğü siyasi karar mekanizmalarını popülist davranma konusunda zorlamaktadır. Ancak burada hemen şunu ekleyelim; savunduğumuz şey pancar tarımının ve çiftçisinin ve örgütlülüklerinin tasfiyesi değildir. Başta da savunduğumuz gibi, şeker pancarı tarımı, ülkenin genel beslenme politikalarından ayrılamaz. Bu nedenle, merkezi planlama hayati önem taşımaktadır. Ancak belirlenecek politikalar, çıkar gruplarının dengelerini gözetmelidir. Yani denge birinin aleyhine bozulmamalıdır. Yukarıda da bahsettiğimiz gibi, merkezi planlamayı zorunlu kılan nedenlerden biri de ülkenin maddi kaynakları içerisinde en önemlilerinden biri olan su kaynağının verimli kullanılması gereğidir.

Mısır her ne kadar pancardan daha az su istese de, aralarında yüksek farklar bulunduğunu söylemek mümkün değildir. Türkiye’de Karadeniz ve Akdeniz bölgelerinin yanı sıra, Marmara bölgesinde de yetiştirilmektedir. Diğer bölgelerdeki yetiştirme oranı görece düşüktür. Özellikle Akdeniz bölgesinde münavebe bitkisi olarak daha çok tercih edilmektedir. Ancak pancar üreticisinin dekar başına kazancı her zaman mısırdan fazla olmaktadır.

Planlama sadece üretim kombinasyonunu belirlemede değil, üretim yeri seçiminde de önemli bir faktördür. Pancar tarımı yapılan yerlerin yağmur rejimleri oldukça önem taşımaktadır. Bu konuda dünyanın en ileri iki ülkesi olan Almanya ve Fransa, ekim bölgelerini belirli miktarda yağış alan yerlerde oluşturmakta, yağış miktarı ölçülerek yetersiz yağış durumunda sulama buna göre düzenlenmektedir. Almanya ve Fransa’da pancar üretim alanlarının yaklaşık %10 kadarı sulama gerektirirken bu rakam İngiltere için %5 kadardır.⁹¹⁶ İtalya’nın kuzeyi geçiş bölgesi olarak kabul edilmektedir ve bu bölgede ekim alanının %25’i sulanmaktadır. Topraklarının %50’si 200 mm yağıştan az alan yerler kurak olarak kabul edilir. Eğer yağmurlar bitkinin su ihtiyacının %25-50 kadarını sağlıyorsa yarı kurak iklimden söz edilir.⁹¹⁷ Türkiye’nin yağış haritasına bakıldığında en az yağış alan bölgenin

---

⁹¹⁶ Rodrigo Morillo-Velarde, Eric S.Ober, “Water Use and Irrigation”, *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, UK, 2006, p. 234. (221-255)

⁹¹⁷ A.k., s. 235.

Güneydoğu Anadolu'dan sonra İç Anadolu bölgesi olduğu görülür. Oysa İç Anadolu bölgesi aynı zamanda en fazla pancar ekimi (%50'den fazla) yapılan bölgedir.⁹¹⁸ İç Anadolu, pancar tarımı için elverişli bir iklime sahip olmasına rağmen, su kaynaklarının verimli kullanımı göz ardı edilmektedir. Toprak açısından uygun olmakla birlikte, su konusunda yeterli planlama yapılmadan yer seçimi yapılması, uzun dönemde birçok çevresel etkiyi ortaya çıkarabilecektir. Tarımda su kullanımı konusu, devletin kısa dönemde acil çözüm bulması gereken konulardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira kurak bölgelerde pancar yetiştirilmesi, uygun sulama yapılsa bile, topraktan ısı yayılımı nedeniyle sulama miktarını %90 artırabilmektedir.⁹¹⁹ Sulama şeker pancarı için hayati öneme sahip olan azot açısından da önemlidir. Araştırmalar, sulama ve azot arsında ilişki bulunduğunu doğrulamaktadır.⁹²⁰ Diğer bir ifadeyle şeker pancarı tarımı için yer planlamasında dikkate alınacak en önemli unsur sudur. AB'deki büyük üreticiler Almanya ve Fransa'nın pancardan şeker üretmesine rağmen yüksek rekabet gücüne sahip olma nedenlerinden biri de sudur. Diğerlerini makineleşme ve büyük ölçekli üretim oluşturmaktadır.

Ancak bütün rekabet üstünlüğüne rağmen AB, 2006 yılında uygulamaya koyduğu şeker reformu ile pancarın şeker üretimindeki payını azaltmaya çalışmaktadır. Bunu yaparken de hem alternatifler üretmekte, hem de bu konuda çiftçiyi mağdur etmeyecek destekler vermektedir. Türkiye'de özelleştirme uygulamalarının görmediği sosyal boyut, üretim planlaması ile birlikte mutlaka dikkate alınmalıdır. Yerine göre bir fabrika kapatılabilir ama kapatılan fabrikanın bulunduğu yerde mutlaka devlet öncülüğünde alternatif yatırımlar yapılmalıdır. Böylece hem ülke kaynakları verimli kullanılacak hem de istihdam kaybı yaşanmayacaktır. Özelleştirme uygulamalarında bunun tam aksine, sonuçta oluşan istihdam kaybı hiç dikkate alınmamakta, sadece kamuya ait üretim araçlarının tasfiyesine odaklanılmaktadır. Özelleştirme İdaresi Başkanlığı'na devredilmiş olan birçok fabrikanın özelleştirilme durumunda üretim yapma şansı hiç olmayacaktır. Oysa asıl odaklanması

---

⁹¹⁸ İTO, a.g.k., s. 11.

⁹¹⁹ Rodrigo Morillo-Velarde, Eric S.Ober, a.g.m., s. 236.

⁹²⁰ A.k., s. 243.

gereken, kamuya ait şeker fabrikalarının daha verimli bir üretim yapabilmesi için gerekli adımların atılabilmesi olmalıdır. Eğer kamuya ait fabrikalarda verimli üretim yapılamıyorsa, alternatif üretim devlet desteği ile aynı yerde oluşturulmalıdır. Aksi takdirde uygulanan gümrüklere rağmen ithalatın daha ucuza gelmesi gibi bir tehlike, Türkiye'nin şeker sektörünü içinden çıkılmaz bir bunalıma sürükleyebilecektir. Verimliliğin özelleştirmeler yoluyla sağlanması, bağımlılık yaratabilecek bir sektörel yapının temellerini atabilecektir. Bu nedenle dünya şeker sektöründeki gelişmeler karşısında iç piyasa açısından rekabetçi bir yapıyı sağlayacak verimliliği, alternatiflerini de üreterek devlet sağlamalıdır. Bu alternatifler, toplumun uzun dönemli beslenme ihtiyacı tahminlerine dayanmalı ve dışa bağımlılığı önlemek temel amaç olmalıdır.

Şeker sektöründe kamu ağırlığının bulunması, piyasa düzenleyici bir yapı oluşturmaktadır. Pancar alım fiyatlarından, şeker satış fiyatlarına kadar her alanda Türkşeker'in bulunmaması halinde Et ve Balık Kurumu özelleştirmesinde yaşanan sorunların oluşması kaçınılmazdır. Bunu önleyecek mekanizma olarak önerilen Şeker Kurulu'nun özelleştirmelerle yedi üyesinden sadece üçünün devleti temsil ettiği, kararların ise oy çokluğu ile alındığı unutulmamalıdır. Bu durumda kendine yeterlilik politikasının sürdürülmesi mümkün olmadığı gibi, yaşanacak istihdam kayıpları için bir alternatif üretme imkanı da olmayacaktır.

Şeker fiyatları konusunda önemli bir tarafı da tüketiciler oluşturmaktadır. Tarihsel süreçte şekerin kullanım alanlarının genişlemesi ile yaratılan talebin büyümesi ve buna paralel olarak üretim artışı birbirini izlemiştir. Bunun sebep ve sonuçları üzerinde durmuştuk. Dünyada şeker üretiminin yaklaşık %75-80'i şeker kamışından elde edilmektedir. Şeker pancarından elde edilen şekerin maliyeti daha yüksek olarak bilinir. Bu nedenle de dünya fiyatlarında belirleyici olan kamış şekeridir. Söz konusu maliyet unsurlarına ikinci bölümde değinmiştik. Şeker kamışından elde edilen şeker, ham şekerdir. Şeker pancarı fabrikaları ise, nihai ürün olarak beyaz şeker üretir. Şeker ithal eden ülkelerde büyük ölçekli rafinerilerin kurulmasının bir nedeni, dünya ticaretinin büyük ölçüde ham şeker üzerinden yapılmasıdır. Net ithalatçı

lkeler böylece hem istihdam yaratıp hem de rafine işlem maliyetinden kurtulmak gibi bir avantaja sahip olmaktadırlar. Bunun yanında şeker kamışının bir kaç önemli avantajından söz edilebilir. Bunlardan biri, kamış üretiminin dokuz ay gibi uzun bir süre yapılabilmesidir. Diğerleri ise, “kamıştan şeker üreten ülkelerdeki düşük işçi ücretleri ile diğer emek yoğun faaliyetler, düşük teknoloji üretim tesisleri, düşük seviye çevresel sınırlamalar”⁹²¹ olarak sayılmaktadır. şeker kamışının ilk saydığımız avantajı, şeker pancarının çok kısa dönemli üretimi dikkate alındığında onun için bir dezavantaja dönüşmektedir. Bu durum üretim maliyetlerindeki sabit maliyetin payını artıran önemli bir etki yaratır. Bu nedenle şeker pancarından ileri teknoloji ile şeker üreten ve üretim sürecinin çeşitli aşamalarında bir çok standarda sahip ülkeler, üretimde uluslararası standartların yerleşmesi için çaba harcamaktadırlar.

şeker pancarından üretilen şekerin maliyetinin yüksek oluşu nedeniyle, üretici ülkelerin kendi sanayilerini korumak adına ithalata yüksek vergiler getirdiği bilinmektedir. Bu da iç piyasadaki şeker fiyatları ile dünya fiyatları arasında bir fark oluşmasına neden olmaktadır. Pancardan üretilen şekerin üretim maliyeti ne kadar düşük olursa, dünya şeker fiyatı ile iç piyasada üretilen şekerin fiyatı arasındaki fark da o kadar az olacaktır. Buradan hareketle üretim maliyet unsurları önem kazanmaktadır.

İlk maliyet unsuru, şeker pancarının yetiştirilmesi, yani hammadde maliyetidir. şeker üretim maliyetleri içinde yaklaşık %60 paya sahip olan bu maliyet unsuru, kendi içerisinde birçok fiyata etki eden faktörü içinde barındırır. Kurak bölgelerde yapılan pancar tarımı için sulama önemli bir maliyet unsuru iken, Fransa ve Almanya örneğinde belirttiğimiz gibi, üretiminin sadece %10 kadar bir kısmını sulama ile yetiştiren ülkeler açısından büyük bir rekabet avantajından söz edilebilir. Türkiye’de pancar tarımının tamamı sulama ile yapılmaktadır. Yer seçiminin bunda büyük payı olduğunu söyleyebiliriz. Sulama pancar verimini etkileyen en önemli unsur olarak da kabul edilebilir.

---

⁹²¹ Martin Thelen, “What are The Main Forces Operating on The World Market”, *Courier Magazine*, www.bayercropscience.com/bayer/cropscience/cscms.nsf/id/Sugarbeet, 07.10.2010.

Şeker pancarının şeker oranı, fiyatlara doğrudan etki eden bir unsurdur. Ortalama olarak polarizasyon %16 kabul edilmekle birlikte, bu oran tohum teknolojisinde gelinen nokta çerçevesinde %18,5'a kadar çıkabilmektedir. Ancak pancarın toplanması ve işlenmesi arasında geçen zaman, şeker içeriğinin düşmemesi açısından çok önemlidir. Batı Avrupa'da 200 gr./ton/gün şeker kaybı ortalama değer olarak kabul edilirken bu rakam İtalya'da 1,5 kg./ton/gün olarak belirtilmektedir.⁹²² Yani pancarın beklediği her gün ton başına şeker kaybı, belirtilen miktarda olmaktadır. Bu rakamlar hava sıcaklığı ve saklanma koşullarıyla doğrudan alakalıdır. Örneğin Erzurum'da teslim edilen pancarlarda beklemeden kaynaklanan kayıplar az olurken, Kütahya ya da Konya'da daha fazla olabilmektedir.

Fabrikaların teknolojileri de fiyat üzerinde etkisi olan önemli bir faktördür. Özellikle Almanya'da faaliyet gösteren fabrikaların personel sayısı, Türkiye'deki fabrikalara göre yarıdan daha azdır. Diğer bir ifadeyle işçilik giderleri düşmektedir. Ancak yeterli istihdam sağlayamayan bir ülkede bu rakamlar anlamını yitirebilecektir. Sektörel büyüklüğü itibarıyla şeker politikaları, istihdam politikaları ile de yakından ilgilidir. Ancak yarattığı istihdam nedeniyle şeker pancarı yetiştirilmesini savunmak, aslında istihdam yaratılması gereken bir kesime uygun istihdam yaratılmadığının da örtülü kabulü anlamına gelmektedir.

Buraya kadar anlatılanları özetleyecek olursak, mısır ile pancarın karşılaştırmasının sonucunda biri lehine tercih yapılmasının çok anlamlı olmadığını düşünüyoruz. Zira verilecek olan karar, iki üründen birinin diğerinden daha üstün olması nedeniyle tercih edilmesi olmamalıdır. Biz bu karşılaştırmayı iki ürünün de bir diğeri adına vazgeçilmeye değer olmadığını göstermek için yaptık. Her ürünün kendine göre farklı özellikleri ve üstünlükleri vardır. Şeker pancarı bir ölçüde desteklenirken, mısırın desteklemeden az pay alması, ithalatı artırmaktadır. Sorun girdilerin kullanımından ürünün pazarlanmasına kadar olan süreçte kendine yeterlilik sağlanmasının bir hedef olarak ortaya konmamasındadır. Bu durum politika

---

⁹²² Larry G.Campbell, Karen L.Klotz, "Storage", *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, UK, 2006, p. 387. (387-408)

belirlemede temel bir yanlışlığı ortaya koymaktadır. Artan tarımsal girdi kullanımı, yurt içi üretimi her geçen gün daha bağımlı hale getirmektedir. Bu bağımlılık, değer zincirlerini yöneten ÇUŞ'lar eliyle, üreticinin üretim sürecine bağımlılığına dönüştürülmektedir. Bu bağımlılık, mukayeseli üstünlükler yaklaşımıyla ülkeler arası karşılıklı bağımlılığa dönüştürülmekte ve bu karşılıklı bağımlılık, oluşturulan değer zincirleri üzerinden ticaretin yönetilmesine imkân tanımaktadır. Rekabet edebilirlik kavramı ile değer zincirine eklenme gayreti içerisindeki üretici, emeğinin değerini sürekli olarak ucuzlatmaktadır. Emeğin değersizleşme süreci devam ederken, ticaret daha kârlı hale gelmektedir. Buna karşılık, toplam istihdam içinde tarımsal istihdamın payının korunmaya çalışılması, küresel kapitalizmin yarattığı eşitsiz mübadelenin sürmesi için zemin hazırlamaktadır. Bu durum en belirgin şekilde şeker pancarı üretimindeki istihdamın şeker pancarı lobilerince savunulmasında kendini göstermektedir. Aslında savunulan tarihsel kapitalizmin değişmeyen yasalarından biri olan eşitsiz mübadelenin sürmesidir. Ancak bu sözlerimiz, tarımın önemsiz olduğu şeklinde algılanmamalıdır. İki ihtimal vardır; ya küresel kapitalizme eklenmiş bir ülke olarak onun kurallarıyla gerekli verimliliği yakalamak, ya da bu sistemin tamamen dışına çıkmak. Birinci seçenek hali hazırda bir vakadır. Eşitsiz mübadelenin ve merkeze artı değer aktarımının sürmemesi için bu sistem içinde yapılabilecek olan, öncelikli olarak verimliliğin ve kendine yeterliliğin sağlanmasıdır. Bu nedenle “tarımdaki istihdam azaltılmalıdır” derken kastettiğimiz, tarımsal üretimin azaltılması değildir. Ancak ikinci seçenekte de verimliliğin önemsiz olduğu söylenemez.

Şeker özelinde konuya baktığımızda, günümüzdeki mevcut yapıyı gelecek adına değerlendirmenin çok doğru olmadığını düşünüyoruz. Özelleştirmelerin tamamlanacağı varsayımı üzerinden hareket ettiğimizde, halen yürürlükte olan 4634 Sayılı Kanun'un öngördüğü düzlemde, sonuçların bizi bağımlılığa götüreceğini söyleyebiliriz. Bu kapsamda Şeker Kanunu ile izlenen politika arasında çelişki olduğunu göstermeye çalıştık. Şeker pancarı her derde deva bir bitki değildir ve genel tarım politikaları içerisinde üretimi planlanmalıdır. Türkiye'de tarımın GSMH içindeki payı yıllar içindeki gerilemeyle 2006 yılında

9,2 olmuştur. Aynı yıl için istihdamda tarımın payı ise, %27,3'tür. Kent nüfusunun %62,7 olduğu dikkate alındığında, tarımsal alanda işgücü verimliliğinin düşük olduğunu söyleyebiliriz. Bunun rakamlara yansımaları, 2006 yılı için yıllık ortalama ücretin tarımda 2.830 TL, genel ise 6.970 TL olarak gerçekleşmesi şeklinde olmuştur.⁹²³

Endüstriyel bir bitki olarak ele alındığında şeker pancarı, diğer bitkilerden daha fazla istihdam yaratmaktadır. Pamuk ve tütün de benzer bir özelliğe sahiptir. Ancak şeker pancarının diğer ikisinden farkı, şeker üretiminde tek alternatif olmamasındadır. Bu durum, üretimin dünya piyasalarındaki rekabet edebilirliğini gündeme taşımaktadır. Hatta sadece kamıştan değil nişastadan da şeker üretilmektedir. Bunların dışında bizim incelememizin dışında tuttuğumuz tatlandırıcılar da vardır. Bu konuda araştırmalar sürmektedir. Temel bir besin maddesi olarak şekerin talep esnekliği de düşüktür. Yani fiyatı değişse de tüketimde çok büyük değişiklikler olmamaktadır. Gelişmiş ülkelerde kişi başına yıllık tüketim miktarı artış göstermezken, GOÜ'ler ve AGÜ'lerde artış gösterebilmektedir. Bütün bu veriler alt alta konduğunda, pancardan üretilen şekerin ihracat amaçlı üretiminin çok doğru bir seçenek olmadığı görülmektedir. Kendine yeterlilik politikası ise, hem bu alanda oluşmuş bilgi birikiminin korunması, hem de dünyadaki spekülasyon fiyat hareketlerinden etkilenilmemesinin yanında belirli bir istihdam sağlanması ve katma değer yaratmasıyla da tercih edilmektedir. Kendine yeterlilik politikası kapsamında mevsimsel etkilerden dolayı rekolte düşüşleri yaşanabilmektedir. Bu durumda açığın ithalatla kapatılması şeker açısından büyük bir sorun teşkil etmemektedir. Ama ithalatın sürekli hale gelmesinin yaratacağı kayıplardan korunmak için, yurt içi üretim mutlaka korunmak zorundadır. Bütün bu veriler, şeker politikası belirlemenin bir çok ürüne ilişkin politika belirlemekten daha karmaşık ve çok boyutlu olduğunu göstermektedir. Çevresel etkilerden, istihdam politikalarına, genel gıda politikalarından tarım politikalarına kadar her alanla etkileşimi olan bir üründür şeker pancarı. Bütün bu boyutların üretim planlamasında dikkate alınabilmesi ise, sadece merkezi planlamayla mümkün olabilecektir. Türkiye'de tarımsal verimlilik düzeylerinin

---

⁹²³ DPT, *Temel Tarımsal Göstergeler*, s. 7.

düşüklüğü,⁹²⁴ tarım ürünlerinin dünya ticaretine konu olması durumunda Türkiye'nin konumunu zayıflatan bir etkidir. Bu nedenle tarım, sadece istihdam boyutuyla ele alınmamalıdır. Verimlilikte, toprağın, kaynak kullanımının ve girdilerin etkisi olduğu kadar eğitimin de etkili olduğu kabul edilmelidir. Bir dönem Türkiye'de kırsal aydınlanmanın ışığı olan "köy enstitüleri" benzeri bir eğitim seferberliği ile çiftçinin eğitimi, önemle üzerinde durulması gereken konulardan biridir.

Şekerin çok çeşitli kullanım alanlarından bahsetmiştik. Doğrudan kullanım bunun büyük bölümünü oluştursa da, işlenmiş gıda üretimi ikinci büyük alan olarak görülebilir. Tüketime ilişkin net veriler olmamakla birlikte, AB için yapılan bir araştırmada doğrudan tüketimin %30-35 aralığında olduğundan bahsetmiştik. Türkiye için bu rakamın yarıdan fazla olduğu tahmin edilmektedir. Şekerin farklı kullanım amaçları için farklı formlarının tercih edildiği bilinmektedir. Bu nedenle üretim planlamasında bunların da dikkate alınması bir zorunluluktur. Ancak büyük bir kısmı doğrudan tüketildiğinde, pazara erişim konusu önem kazanmaktadır. Bu çerçevede Türkiye'de üretilen şekerin çok az bir kısmının tüketiciye doğrudan ulaştığını söyleyebiliriz.

Fabrika çıkışından itibaren, nihai tüketiciye ulaşana kadar çeşitli aşamalardan geçmekle birlikte, şekerin büyük marketler zinciri tarafından pazarlanması, aradaki aşamaların zincire entegrasyonunu doğurmaktadır. Söz konusu durumda gümrüklerin yüksek olması neticesinde market zincirlerinin kârı artarken, tüketici bundan olumsuz etkilenmektedir. Market sektöründeki tekelleşme yönündeki gelişmenin, üreticilerin pazara erişim imkanları üzerinde daraltıcı bir etki yaptığı gerçeği göz önüne alındığında fiyatlarda tüketici lehine bir düzelme yaşanması ihtimali de azalmaktadır. Piyasa yapıcı konumda olan Türkşeker'in üretim maliyetlerinin diğerlerinden daha fazla olması da bu kârlılığı artırmaktadır. Ancak bunun sonucu kamunun elindeki fabrikaların özelleştirilmesi olursa, bu kez piyasa yapıcı konumda bir güç kalmayacak ve tüketici çok daha olumsuz etkilenebilecektir. Bu konuda Şeker Kurulu'nun işlevlerini hangi ölçüde gerçekleştirebileceği ise, daha önce de

---

⁹²⁴ Mustafa Acar, *DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği*, s. 104-113.

değindiğimiz gibi, tartışmaya açık bir konudur. Ancak bu gerçekler kamunun kendi verimliliğini sorgulamasının önünde engel teşkil etmemelidir.

Şekerde özellikle 4634 Sayılı Kanunun çıkışından itibaren ihracat ve ithalatta ne gibi değişikliklerin yaşandığını görmek açısından bu yıllara ilişkin şeker ve NBS ihracat ve ithalat rakamları, Tablo 3.8’de sunulmuştur.

Yıllar	İhracat (Bin ton)		İthalat (Bin ton)	
	Pancar Şekeri	NBS	Şeker	NBS
2000	560,7	20,0	2,4	8,2
2001	858,8	17,3	0,6	12,7
2002	123,5	27,5	1,2	23,6
2003	188,1	40,7	0,7	51,7
2004	133,4	42,7	0,6	35,0
2005	8,1	45,9	3,9	38,5
2006	125,6	48,7	7,4	30,6
2007	38,5	51,6	4,2	11,6
2008	5,4	56,9	4,3	21,6
2009	5,4	39,6	4,3	8,2

Tablo 3.8 Türkiye Şeker İhracat ve İthalat Rakamları.

Kaynak: Türkiye Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 22, 23.

Öncelikle şunu belirtmek gerekmektedir ki; şeker ihracatı yapıyor olması, kâr edildiği anlamı taşımamaktadır. İhracat ya doğrudan yapılmakta, ya da dahili işleme rejimi kapsamında işlenmiş gıda üreticilerine ihracat şartı ile satılmaktadır. Her iki durumda da ihracatın tamamına yakını yapan Türkşeker, dünya fiyatlarından şeker satışı yaptığı için üretim maliyeti ile arasındaki farkı görev zararı olarak bünyesinden karşılamaktadır. Ancak yukarıdaki tabloda ihracat izin belgesi ile dâhilde işleme rejimi kapsamındaki satışlar dahil edilmemiştir. Rakamlar doğrudan ihracat rakamlarını ifade etmektedir. Tabloda görülen son yıllardaki ithalatın ise, 3-4 bin ton kadarının Türkiye’de üretimi yapılmayan özel amaçlı (ilaç, laboratuvar vb.) şeker olduğu belirtilmektedir.⁹²⁵ Bu tip ithalata ilişkin talep daha çok kullanıcı firmalardan gelmektedir. Türkiye’de üretilen şeker, normal şartlarda kalite standartlarını sağlamaktadır. Ancak firmalar, kristal yapısı olarak ithal edilen şekerleri tercih

⁹²⁵ Türkiye Şeker Kurumu, 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 23.

etmektedirler. Türkiye'nin bu konuda eksikliğinden kaynaklanan bir durum olmadığı ifade edilmektedir.

Yüksek Yoğunluklu Tatlandırıcı (YYT) ithalatı, Şeker Kurumu tarafından düzenlenen ithalata uygunluk belgesi çerçevesinde yapılabilmektedir. Bu uygulama; "10.02.2006 tarih ve 26076 sayılı Resmi Gazete'de yayınlanan 2006/23 no'lu Yüksek Yoğunluklu Tatlandırıcıların İthaline İlişkin Tebliğ kapsamındaki 9 adet yüksek yoğunluklu tatlandırıcı (Aspartam, Sakka rin, Sodyum Sakkarin, Sakkarinin Diğer Tuzları, Sodyum Siklamad, Kalsiyum Siklamad, Asesülfam -K, Neohesperidin Dihidrokalon, Thaumatine) için 2006 yılı Şubat ayında başlamıştır."⁹²⁶ Beyaz Şeker Eşdeğeri (BŞE) olarak belirlenen rakamlarla yıllara göre YYT ithalatı şöyle olmuştur; 2006'da 1.196 ton (BŞE 141.695 ton), 2007'de 1.792 ton (BŞE 233.617), 2008'de 2.458 ton (BŞE 284.836), 2009'da 1.107 ton (BŞE 181.612).⁹²⁷ İthalatı yapılan ürünlerin ortalama BŞE, 2006 yılında 118 kat, 2007'de 130 kat, 2008'de 115 kat ve 2009'da 164 kat olarak gerçekleşmiştir. Bu durum YYT'ların hepsinin farklı BŞE rakamları olmasından kaynaklanmaktadır.

Dünya fiyatları ile iç piyasa fiyatları arasındaki farkın büyüklüğü, yurt dışından yasa dışı yollarla sokulan şekerin iç piyasaya pazarlanması ile haksız kârlar edinilmesine ortam hazırlamaktadır. Bu kapsamda kaçak şekerle mücadele, Şeker Kurumu'nun önemli bir faaliyet alanını oluşturmaktadır. Bu konuda 2007 yılından bu yana uygulanmakta olan şeker menşei tespiti analizleri neticesinde yurda kaçak şeker sokulma oranının azaldığı belirtilmektedir.⁹²⁸ Bu analizlerle karbon izotop oranı tespit edilen örneklerin pancar ya da kamış şekerine ait olduğu belirlenebilmektedir ve yöntemin kaçakçılıkla mücadelede başarılı bir uygulama sağladığı ifade edilmektedir.⁹²⁹

Türkiye'de şeker sektörünün yapısı, halen kendine yeterlilik politikasını destekleme kapasitesine sahiptir. Ancak bunun sürdürülebilmesi için dünyadaki gelişmelerin dikkate alınması, bu konuda dünya ticaretinin

---

⁹²⁶ A.k., s. 28.

⁹²⁷ A.k., s. 29.

⁹²⁸ A.k., s. 30.

⁹²⁹ M.Jale Leblebici, "Identification of Origin of Sugar Samples in Turkey by Determination of Carbon Isotope Ratio", *Sugar Industry*, 134 (2009), No:10, 629-632.

serbestleştirilmesi yönündeki çabaların hız kazandığı bir ortamda, politik tercih olmanın ötesinde zorunluluktur. Dünya şeker üretiminde son iki yılda üretim, tüketimi karşılamakta yetersiz kaldığından, stoklarda azalma meydana gelmiş ve fiyatlar yükselmiştir. Üretimdeki azalmada, AB'nin 2006 yılında uygulamaya koyduğu şeker reformunun yanı sıra, bio etanol üretimi ve mevsimsel etkilerden dolayı rekolte düşüklüğü gibi sebepler etkili olmuştur. Yaklaşık 10 yıl kadar %2,4 oranında seyreden tüketim artış hızı, 2006-2008 yılları arasındaki üretim artışı neticesinde fiyatların düşmesi, nüfus artışı, tahıl fiyatlarındaki artışla birlikte NBS'in rekabet gücünün düşmesi nedenleriyle yıllık %2,9'a yükselmiştir.⁹³⁰

Dünyada temel olarak pancar ve kamıştan elde edilen şekerin üretim maliyetleri arasında, ülkeye, bölgeye ve teknolojiye göre büyük farklar bulunmaktadır. Çeşitli ülkelerin pancar ve kamıştan şeker üretim maliyetlerini gösteren tablo Ek 3.3'te sunulmuştur. Tabloda dikkat çeken en önemli özellik, merkez ülkelerde hammadde yetiştirmede yüksek verimliliklerdir. Örneğin hektar başına ton olarak şeker üretimi Ukrayna'da 2,2 ton iken Almanya'da 10 ton görünmektedir. Merkez ülkelerin işgücü ücreti daha yüksek olmasına rağmen, gerekli işgücünde makineleşmenin etkisi görülmektedir. Örneğin hektar başına saat cinsinden gerekli işgücü, Polonya'da 180, Ukrayna'da 150, ABD'de 30, Almanya'da 24'tür. Verimlilikte durum farklı değildir. Almanya'nın verimlilik rakamlarına ulaşabilen ülke görünmemektedir. Eşitsiz mübadelenin tarımda verimlilik üzerinden gerçekleştiğini sözlerken kastettiğimiz de budur. Bu durum, dünya ticaretinin serbestleştirilmesi yönünde atılacak adımlarda bundan zarar göreceğinin yine çevre ülkeler olacağını göstermektedir. Neticede çevrenin merkeze olan bağımlılığında değer zincirleri bağlamında olacak olan, pazarlama süreçlerinde bağımlılıktır. Bu süreçlerin kontrolü, zincirleri yöneten lider firmaların denetiminde olacaktır ve dünya ticareti bu süreçler üzerinden yönlendirilecektir.

Dünyada şeker ticaretinin serbestleştirilmesinin sonuçlarına ilişkin birçok modelleme çalışması yapılmıştır. UTG sonucunda imzalanan Tarım

---

⁹³⁰ Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., 2008 Yılı Faaliyet Raporu, Dünya Şeker Durumu bölümü.

Anlaşması'na taraf olan 87 ülkenin dünya şeker talebindeki payı %72, üretimdeki payı %85 ve dünya şeker ihracatındaki payı %94 iken, toplam ithalattaki payı da %58 olmuştur.⁹³¹ Tarım Anlaşması sonucunda ülkelerin çoğu şeker tarifelerinde indirim taahhüdünde bulunmuşlardır. 128 ülkeden 67'si rafine beyaz şekerde (1986-1988 dönemi temel alınarak oluşturulan) bağlı tarife üzerinden indirim yapmayı kabul etmiştir. Diğer 61 ülke tavan konsolidasyonuna gitmiştir.⁹³² Türkiye'nin tarife indirimi neticesinde uyguladığı tarife %150'den, bugün de geçerli olan %135'e indirilmiştir. GÜ'lerin indirim taahhütleri içerisinde şeker, diğer ürünlere göre süt ürünlerinden sonra (%26) en düşük indirime (%30) üründür.⁹³³ Bahse konu modellemeler, şeker ticaretinin serbestleşmesi durumunda fiyat ve üretime ilişkin verilerde yaşanabilecek değişimlere odaklanmaktadır.

Bugüne kadar Türkiye'ye özgü bir modelin yansıtılmadığından hareketle, özgün bir modelleme yapan Şahinöz'ün çalışması,⁹³⁴ bu konuda ele alabileceğimiz bir kaynaktır. Söz konusu çalışmada, olası iki senaryo üzerinde durulmuştur. DTÖ tarım müzakereleri kapsamında gelinen noktada, ihracat destekleri GÜ'ler için 2013, GOÜ'ler için 2016 yılında sıfırlanacaktır. Bu öngörü üzerine kurulan modelde birinci senaryoda GÜ'ler ve GOÜ'lerin ihracat destekleri tamamen kaldırılırken, tarifelerde Türkiye için %46 indirim öngörülmüştür. İkinci senaryoda ise; %10 tarife indirime karşılık, ihracat desteğinde %50 indirim öngörülmüştür.

Birinci senaryo sonucunda Türkiye'de fiyatlar %54,5 azalırken, üretimde %20 düşüş meydana gelmektedir. Üretici artığında ise 555 milyon dolarlık bir azalma ortaya çıkmaktadır. Dünya refahında ise 2,6 milyar dolarlık bir artış hesaplanmaktadır. Tarifelerin indirilmesiyle dünya refahında oluşacak artışın, daha çok şeker üreticisi GOÜ'ler ve AGÜ'ler lehine oluşacağını söyleyebiliriz. Ama burada ticareti yönlendiren ÇUŞ'ları göz ardı etmemek gerekmektedir.

---

⁹³¹ Taylan Kıymaz, *Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye'nin Konumu*, DPT, Ocak 2002, s. 23.

⁹³² A.k., s. 27.

⁹³³ A.k., s. 28.

⁹³⁴ Ahmet Şahinöz, Taylan Kıymaz, "AB ve DTÖ Ekseninde Türk Şeker Sektörü", *İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı: 270, Eylül 2008, Ankara, s. 1-23.

Zira birçok üründe olduğu gibi şekerde de dünya ticaretinin büyük çoğunluğu, sayıları 10'u geçmeyen ÇUŞ'ların kontrolündedir.

İkinci senaryo kapsamındaki hesaplamalar neticesinde ise; Türkiye'de fiyatın %24,4 azalacağı, üretimdeki düşüşün ise %10 olacağı tahmin edilmektedir. Üretici artığındaki azalma ise 268 milyon dolar olarak hesaplanmıştır. Dünya refahındaki artış, bir önceki senaryoya yakın, 2,4 milyar dolar olarak bulunmuştur. Sonuçta her iki senaryoda da üreticinin oldukça olumsuz etkilendiği görülmektedir.

Tarımsal ürünlerde ticaretin serbestleştirilmesinin sonuçlarını öngörebilmek adına uygulanan modellerde, bölüşüm ilişkilerine yer verilmemektedir. Makroekonomik veriler bir ülkenin eskisinden daha iyi durumda olduğunu gösterse de, bölüşüm ilişkileri toplumsal gerekliler göz ardı edilerek oluşturulduğunda, sermaye (yani toplumun çok küçük bir kesimi), önceki yapıdan daha fazla kâr sağlayabilecek ve toplumun geri kalanı, önceki durumdaki gelir seviyesini bile koruyamayacaktır. Diğer bir ifadeyle, şeker özelinde ele aldığımızda, ticaretin serbestleşmesinden, ÇUŞ'lar ve metanın pazarlama zincirindeki halkalar kazançlı çıkarken, bölüşüm ilişkileri bağlamında gelir seviyesi ve alım gücü düşen toplum, belki önceden aldığı bir ürünü daha fazla ödeyerek almak zorunda kalabilecektir. Üreticilerin gelirlerindeki düşüşün devletin korumacı önlemleri olmaksızın varabileceği nokta, üretimin sonlanıp bağımlılığın gelişmesi olacaktır.

Türkiye'de şeker pancarı üreticilerinin gelirlerindeki düşüşün özellikle 1980'den sonra uygulamaya başlanan neo-liberal politikaların bir sonucu olduğundan bahsetmiştik. Bu gelir kaybının göstergelerinden biri, destekleme alım fiyatları ile girdi fiyatları arasındaki fark olarak görülebilir. 1983-1992 arasında girdi fiyatlarındaki artış, daima alım fiyatlarından fazla olmuştur. Arada bir iki yıl pancar alım fiyatları daha yüksek görünse de bu genele yansımamaktadır.⁹³⁵ Aynı durum diğer tarımsal ürünler için de geçerlidir.

---

⁹³⁵ Nebi Çelik, *Tarımda Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri*, DPT Yayın No: 2521, Ankara, 2000, s. 61-62.

Ancak politikalar sadece pancar üreticisinin gelir kaybını karşılamaya odaklanmamalıdır. Şeker politikaları birçok alanın kesişim noktasındadır. Ülkenin gıda politikaları, tarım politikaları, çevre politikaları ve istihdam politikaları, şeker üretimi konusunda verilecek kararlarda etkili olmalıdır. Ticaretin serbestleştirilmesi, sadece bir tek sektör üzerinde etki yaratmayacaktır. O sektörün ilgili olduğu bütün sektörler bu karardan etkilenecektir.

Türkiye’de bugüne kadar çeşitli gerekçelerle verilmiş yanlış kararlar mevcuttur. Öncelikle ülkenin kendine yeterlilik politikası kapsamında merkezi planlama ile, üretim süreçlerini yeni baştan planlaması gerekmektedir. Bu çerçevede şeker fabrikalarının özelleştirilmesi doğru bir hareket tarzı olmayacaktır. Ancak bu durum devletin kendi verimliliğini sorgulaması gerekmediği anlamına da gelmemektedir. Elbette bunların yapılabilmesi için, “yönetişim zihniyeti” üzerine inşa edilmiş bir kurumsal yapının etkinliği kabul edilemezdir. Sermayenin çeşitli şekillerde temsil edildiği bir politika yapım sürecinde merkezi planlama ile tespit edilecek üretim süreçlerinin hayata geçirilmesi mümkün görünmemektedir. Mevcut yapıda Şeker Kanunu’nun kendine yeterlilik ilkesi ile piyasa düzenini tesis etme amacı arasında uzlaşmaz bir çelişki mevcuttur. Önemli olan, bu çelişkilerden hangi yönde çıkılacağıdır. Yani hangi ilkeden vazgeçileceğidir. Bu durumda tarihsel olarak verilecek karar bellidir. Öyleyse kendine yeterlilik ilkesi, geçici bir göz boyama olarak algılanabilir. Bizim savunduğumuz, bu çelişkilerin kendine yeterlilik ilkesi kapsamında merkezi planlamayla ortadan kaldırılmasıdır. Bunun doğal sonucu, tarımsal üretimin dengeli ve adil bir biçimde desteklenmesidir. Sorunu Şeker Kurumu özelinde ele aldığımızda ise, Kurumun yönetim mantığı ile kurgulanmış yapısının ivedilikle değiştirilmesi ve devletin bu konuda önemli rol üstlenmesi sağlanmalıdır.

SONUÇ

Tarım, avcı toplayıcı toplumların yerleşik düzene geçmesinde önemli bir kilometre taşıdır. Ancak bundan çok daha önemli olan yanı, tarımın gelişmesine bağlı olarak bir kişinin ürettiğinin çok daha fazla kişiyi besleme imkânını yaratmış olmasıdır. Bunun doğal sonucu olarak, üretilen artığa el koyma mücadelesi, tarımsal üretimdeki verimliliğin artışına paralel olarak daha çok insanın katıldığı bir kavgaya dönüşmüştür. Devletli toplumların ortaya çıkması ile artığa el koyma mücadelesi, savaşlarla karakterize olmuştur. Gittikçe artan savaş maliyetleri ve yönetim giderleri, daha çok artığa el koymayı gerekli kılmıştır. Buradan yola çıkarak ilk bölümde gelişimini ortaya koyduğumuz tarımsal üretimin, kapitalizmin doğuşunu sağlayan önemli bir etken olduğunu değerlendirmekteyiz. Ancak tarımda kapitalist üretim tarzının gelişmesi, sanayi kapitalizmini izleyen bir süreçte gerçekleşmiştir. Tarımda verimlilik artışını sağlayan ülkeler, diğerlerini kendi üretimlerine bağımlı kılmak adına diğerlerinin üretimlerini değersizleştirme yoluna gitmişlerdir. Bu değersizleşme eşitsiz mübadele ile gerçekleşmiştir. Tarımsal üretimdeki verimlilik farkından kaynaklanan bir eşitsiz mübadele hızla gelişmiştir. Tarımda kapitalist üretim tarzının sürdürülebilirliği sorunu ise, sanayi üretimine bağımlı bir tarımsal üretimle geçici olarak aşılmıştır. Tarım ürünleri ticaretinin serbestleştirilmesi ise, gıdada metalaşma olgusunu artıran bir etki yapmaktadır.

Bugün gelinen noktada dünyada gittikçe artan bir gıda krizi sorunu yaşanmaktadır. Bir yanda kişi başına dört beş kişilik gıdayı tüketen toplumlar varken, diğer yanda sağlıklı gıda maddelerine erişimde ciddi güçlükleri olan toplumlar bulunmaktadır. Ancak soruna bakış açısı, aslında sorunun kendisini de içinde barındıran bir diyalektik süreci içermektedir. Sorun, tarımsal ürünlerin ticaretinin kaynağı olarak tarımsal üretimde verimlilik artışının sağlanması mıdır? Yoksa tarımsal üretimde emeğin değerinin konumu mudur? Günümüzde yaratılmak istenen toplumsal algı, tarımda verimlilik artışının ve belirli standartların konulmasının, insanlığın en önemli sorunu olan gıda sorununun çözümünde bir anahtar olduğudur. Oysa kapitalist üretim tarzı ile neredeyse üretim sınırlarına dayanmış tarımsal

üretim, dünyada gıdaya erişim imkânı bulamayan büyük insan toplulukları yaratmıştır. Diğer taraftan üreten açısından da pek parlak bir tablo çizmek mümkün görünmemektedir. Üretimin gittikçe değersizleştirildiği bir süreçte, ürün fiyatlarında bir düşüş de gözlenmemektedir. Yani hem üretim artışı sağlanmakta, hem de fiyatlar artmaktadır. Bu durum, kapitalist tarımsal üretim tarzını var eden temel mantıkla paradoksal bir ilişki doğurmaktadır. Ancak gıda maddelerine olan bağımlılık, bu paradoksun çözümünü de içermektedir. Diğer bir ifadeyle tarımsal üretim ne kadar değersizleşse de sürdürülmek zorundadır. O halde bu değersizleşmenin emek üzerinden gerçekleştiğini düşünebiliriz. Bölüşümden emeğin aldığı payın azalması, bir noktaya kadar üretim devam etmesine engel değildir. İşte o noktada yeni bir üretim modeli sürdürülebilirliği sağlayan bir çözüm olarak ortaya çıkar. Bizim tezde küresel değer zincirleri yaklaşımı çerçevesinde ele aldığımız bu model, sözleşmeli çiftçilik uygulamaları ve bunun türevleridir. Bu noktadan sonra emek, sadece ücret karşılığı alınan emektir. Çiftçi kendi toprağında kendi emeği üzerindeki kontrolünü kaybetmiştir.

Tarımsal üretimin farklılığından kaynaklanan üretme zorunluluğu, bütün ürünler için geçerli değildir. Küresel üretim örgütlenmesi içerisinde değer zinciri yöneten lider firmanın belirlediği standartlara uygun üretim yapmak zorunda olan küçük üreticiler, büyük ölçüde üretememe riskiyle iş yapmaktadır. Bu risk üretimin değersizleşmesi sonucunda ortaya çıkmış bir risktir ve yereldir. Kapitalizmin dönemselsel olarak yaşadığı krizler,⁹³⁶ belirli alanlarda artık pazarlama krizi olmaktan çıkmış, üretim krizine dönüşmeye başlamıştır. Yani üretim riskini üstlenmiş yerel küçük üreticilerin krizine dönüşme eğilimindedir. Biz kapitalizmin sonunu getirecek olan krizin tam da bu üretim krizi olduğunu düşünüyoruz. Gittikçe değersizleşen üretim, bir noktada kendi gerekliliğini sorgulamak zorundadır. Küresel sermaye, kapitalizmin krizlerini pazarlamadan üretime kaydırmayı başarmıştır. Sermaye bunu yaparken değer zinciri biçiminde örgütlenmiş küresel üretim ağları içerisinde, bölüşümden daha fazla pay alan lider firmaların pazarlama

---

⁹³⁶ “Kondratief çevrimi” olarak da adlandırılan kriz dönemleri, 30-60 yıllık dönemler arasında kendini göstermektedir. Her kriz döneminden çıkış, yeni bir üretim örgütlenmesini de beraberinde getirmektedir.

fonksiyonunu üstlendikleri görülmektedir. Başlangıçta standartlaşan üretim ile sağlanan yüksek verimlilik neticesinde üretilen metanın pazarlanmasında yaşanan kilitlenmelerden oluşan krizler, üretimin değeri düşürülerek aşılmaya çalışılmıştır ve bu süreç emek üzerinden gerçekleşmiştir. Çünkü küçük üreticileri sistemin içinde kalmak için rekabet vurgusuyla maliyetlerini azaltmaya zorlayan lider firmalar, bölüşümden aldıkları paydan feragat etmemekte, bunun yerine küçük üreticilerin maliyeti azaltabileceği yegâne unsur emek olarak gösterilmektedir. Üretimin tükenmesinden kastımız budur. Ama üretimin tükendiği noktada kapitalizm de tükenecektir. En azından bugün için insanların hayallere para yatırdığı enstrümanlar, borsa ya da şans oyunlarıdır. Ancak değersizleşen üretimle birlikte değersizleşen en önemli unsur, geçinmek için çalışmak zorunda olan insanların emeğidir. Kapitalist üretim tarzı, küreselleşme bağlamında değer zincirleri biçiminde örgütlenerek, pazarlama aşamasında yaratılan katma değer ile çevreden merkeze artı değer akışını sürekli kılmaya çalışmaktadır. Bu değer zincirleri içinde yer alan üretim üsleri, zincirin aynı zamanda emeğin değersizleştirildiği halkalarını oluşturmaktadır. Değer zincirlerini yöneten lider firmalar, yarattıkları rekabet ortamı ile daima daha ucuz üretimi dayatmakta ve böylece değer zinciri içindeki bölüşümden aldıkları payı daima artırma eğiliminde olmaktadır.

ÇUŞ'ların hâkim olduğu dünya ticaretinde ÇUŞ'lar açısından ortaya çıkan engellerin kaldırılmasında uluslararası örgütler, pazarlama yapılarının oluşumunu şekillendirmekte politika yapım sürecine dâhil olan yardımcı unsurlar olarak işlevlerini sürdürmektedirler. Uluslararası işbölümü, bu sürecin önemli formüllerinden birini oluşturmaktadır. Ancak bu işbölümü, merkezin eşitsiz mübadelenin sürdürülebilirliği üzerine kurguladığı ve çevreye dayattığı bir işbölümüdür. Merkez, bu işbölümünde katma değeri yüksek alanlarda tekelleşme eğilimindedir. Bunun sonucu ise, çevre açısından oluşan bağımlılıktır. Bu yapıda çevredeki üreticilerin pazara erişim imkânları, merkezin tekellerinin sürdürülebildiği ölçüde sağlanabilmektedir. Pazarlamaya dönük altyapı yatırımları, çeşitli adlar altında kredilendirilerek, küçük üreticilerin pazara erişim imkânları küresel değer zincirlerine

eklemlenmeyle tanımlanan ve sınırlandırılan birer engel mekanizmasına dönüştürülmektedir. Bu mekanizma aynı zamanda ÇUŞ'ların yerel pazarlara erişimini de sağlamaktadır.

Tarımda kapitalist üretim tarzı, üretici açısından yüksek verimliliği sağlamanın yanında yüksek kârlılığı getirmemiştir. Yüksek verimliliğin sağlanması adına girdilere bağımlı bir tarımsal üretim süreci oluşmuştur. Bu girdilerin üretiminden yaratılan katma değer, tarımsal üretimin katma değerinden çok daha yüksektir. Merkez-çevre karşıtlığı kapsamında girdilerin en yüksek katma değer yaratıcıları, çevreden merkeze artı değer akışını sağlayan birer araca dönüşmüştür. Kurgulanan değer zincirlerini yöneten lider firmalar, en yüksek katma değer yaratıldığı halkaların kontrolünü elinde bulundurarak, bütün zincir içinde yaratılan artığın bölüşümünü tayin edebilecek güce sahip olmuşlardır. Bütün bu süreç içerisinde üretici, kendi ürettiği ürün üzerindeki hâkimiyetini kaybetmiştir. Daha önce girdilere bağımlı olarak sürdürülen tarımsal üretim, çiftçiyi üretim sürecine bağımlı kılan yeni bir yapıya dönüşmüştür. Biz bu oluşumu "süreç bağımlılık" olarak adlandırdık. Süreç bağımlılık, tekelleşmenin küresel değer zincirleri üzerinden gerçekleşmesinin bir sonucu olarak da kabul edilebilir. Küresel üretim sistemine bir şekilde eklenmiş olan üretici, (farkında olarak ya da olmadan) eşitsiz mübadele sisteminin gönüllü bir savunucusuna dönüşmektedir.

Süreç bağımlılığı sağlayan meşru mekanizmalar ise, sözleşmeli çiftçilik ya da ortak girişim gibi, ÇUŞ'ların yerel pazarlardaki faaliyetlerinin hukuksal zeminini sağlayan yöntemlerle gerçekleştirilmektedir. Sözleşme ile küresel değer zincirine bağlanan çiftçi (ya da üretici), kendi mülkiyeti üzerindeki bütün haklarını KDZ içindeki lider firmaya devretmiştir. Böylece yerel ile uluslararası ölçek arasında devletin dışlandığı, hükümlerliliğin yeniden tanımlandığı ve artığa el koymanın hukuksal sınırlarının çizildiği bir köprü kurulmaktadır. Bu köprü, devletle halk arasındaki ilişkinin farklı egemenlik unsurlarının araçlarıyla ikame edildiği bir yapının da resmiyet kazanmasıdır aynı zamanda. Bu ilişki biçiminde devletin güçlenmesi, ilişkinin sürdürülebilirliği açısından her zaman bir sorun kaynağıdır. Sadece devletin değil, bu ilişkiyi ikame edecek her hangi bir yapının varlığı, ÇUŞ'lar ve onun resmi sözcüsü

olan uluslararası örgütler açısından kabul edilemezdir. Üretim bu yapı içerisinde üreten açısından değersizleştirilmektedir.

Tarımsal ürünlerin değersizleşmesi ise daha farklı bir süreçte gerçekleşmektedir. Üretimin bütün safhalarını kontrol ederek zinciri yöneten dev firmalar kendi kârlarını artırırken, tüketimi zorunlu olan tarımsal üretimi, kendi toprağında proleterleşen çiftçilerin asgari yaşam standartlarını gözeterek sürmesinden yanadır. Kurgulanan sistemin sürekliliği buna bağlıdır. Ancak bu süreçte tarımsal üretim, mümkün olduğu ölçüde standartlaştırılmaktadır. Bu standartlaşma, hem üretim sürecini hem de pazarlama sürecini kapsamaktadır. Standartlaşmayla birlikte pazara erişim imkânları da sürecin bir parçası olarak standartlaşmakta, bu standardın kontrolü de ÇUŞ'ların kontrolüne geçmektedir. Bu noktadan sonra, uluslararası işbölümü bir çözüm olarak dayatılmaktadır. Ülkelerin mukayeseli üstünlükleri öne çıkarılarak, kendilerine yeterlilikleri ortadan kaldırılmaktadır. Böylece ülkeler arasında karşılıklı bağımlı bir yapı yaratılmaktadır. Belirli ürünlerin üretiminde uzmanlaşan ülkeler, farklı ürünlere olan ihtiyacını ithalatla karşılamak zorunda kalmaktadır. İşte küresel tarımsal ticaretin hacmini artıran bu yapı, kendi alanlarında uzmanlaşmış ÇUŞ'lar aracılığı ile işletilmektedir. Diğer bir ifadeyle, tarımsal üretim değer zinciri içerisinde de pazarlama, bölüşüm neticesinde üretimden daha fazla pay almaya başlamıştır. Bunu sürekli kılmamanın yolu ise, üreticiyi üretim sürecine bağımlı kılmaktan geçmektedir. Bunun en somut uygulama alanlarından biri de sözleşmeli çiftçilik uygulamaları olarak ortaya çıkmaktadır. Faaliyet gösterdiği alanda kârlılığını artırmak için yatay ve dikey entegrasyonla büyüyen ÇUŞ'lar, toprak edinmenin risklerinden de kurtularak, yarı dikey entegre yapılar oluşturmaktadırlar. Bu yapılar sayesinde riskler ve üretim yerelleşmekte, otorite ve kâr merkezleşmektedir.

Son dönemde “iyi tarım uygulamaları” ve “organik tarım” adı altında ortaya atılan kavramlar, tarımsal üretimde, üreticinin kontrolünü tamamen kaybetmesine yol açacak bir yapı oluşturmaktadır. Bütün üretim sürecinin ve üretim girdilerinin sertifikasyonuna dayanan bu yapı, KDZ içindeki lider firmaların üretim süreci üzerindeki kontrolünü ve hâkimiyetini

pekiştirmektedir. Üretim süreçlerini daha bağımlı hale getiren bu yapıda ürünlerin pazara erişim noktası, Alıcı Yönlendirmeli Değer Zincirleri (AYDZ)'ne örnek teşkil eden ve çoğunlukla ÇUŞ'lar tarafından kontrol edilen market zincirleridir. Pazardaki etkinlikleri ve payı giderek artan bu marketler, üreticiyi istedikleri gibi kontrol edebilecek güce sahip olmaya başlamışlardır. İşlenmiş gıda üretiminde de yukarıda ifade etmeye çalıştığımızı benzer şekilde, üretimin değersizleşmesi söz konusudur. Bunun doğal sonucu olarak emek değersizleşecek; rekabet edebilirlik, emeğin sömürü oranı üzerinden anlamlandırılacaktır. Bu gün dünya üzerinde sendikal hareketlerin engellenmeye çalışılmasının temel nedenlerinden biri de budur. Ancak şu kritik noktanın altını çizmemizde fayda vardır; marketler değersizleştirilen üretim neticesinde pazarlamadan aldıkları paydan hiçbir şekilde vazgeçmemektedir. Özellikle organik gıdada satış fiyatları normal ürünlere göre 3-5 kat fazla olabilirken, üreticinin eline geçen miktar çok fazla değişmemekte, sadece marketlerin kâr marjları yükselmektedir.

Tarımsal ürünlerin küresel ticaretinde bu yapısal dönüşümün sağlanması için sermaye ve onun sözcülüğünü yapan uluslararası örgütler, politika yapım ve karar alma süreçlerine müdahil olabilmek adına yönetim yaklaşımını ülkelere politika yapım sürecinde bir çözüm olarak sunmaktadırlar. Yönetim biliminde yönetim kavramının hakim paradigma olarak algılandığı (Uruguay Görüşmelerinin hemen sonrasına rastlayan) dönemde, Hükümet Dışı Örgütler (NGO)'ların, politika yapım ve karar verme süreçlerinde etkin olmaya başladığı görülmektedir. Özellikle uluslararası NGO'lar, bu alanda ÇUŞ'ların ihtiyaç duyduğu teknik ve yönetsel bilgiyi sağlamaya aracılık etmektedirler. Böylelikle devletler, sermayenin istediği yönde neo-liberal bir dönüşüm geçirmektedirler. Bu dönüşüm, yukarıda belirttiğimiz risklerin yerelleşmesi kapsamında, yerelleşmeyi ve bölgeselleşmeyi de birlikte getirmektedir. Tezimizde değinmediğimiz Bölge Kalkınma Ajansları da bunu sağlamanın araçlarından biri olmuştur. KDZ içindeki lider firmayla, yereldeki üreticiler arasındaki bağ, devlet mekanizmaları "by-pass" edilerek sağlanmaktadır. Bütün bunlar olurken, kamu-özel işbirliği söylemiyle, kamu adına toplanan vergiler, sermayenin emrine sunulan birer imkâna dönüşmektedir. Sermaye

bir anlamda kamu kaynaklarının ne şekilde kullanılacağına karar vermede söz sahibi olmakta, halk kitlelerinin ise hiçbir biçimde söz hakkı bulunmamaktadır. Burada bir noktanın önemle vurgulanması gerekmektedir; bizim dış dinamiklere yaptığımız vurgu, iç belirlenimin önemsizliğinden değil yöntemsel bir tercihten kaynaklanmaktadır. Elbette ülkenin yönetiminde iktidarda olan güçler politik tercihler konusunda nihai sözü söylerken nereden ne kadar etkilendikleri, ahlaki ve siyasi konumlarıyla alâkalıdır.

Yönetişim yapısının gizli ortağı konumunda bulunan ÇUŞ'lar, bu güçlerini sözcüleri gibi hareket eden uluslararası örgütler eliyle kullanmaktadırlar. ÇUŞ'ların küresel ticaretteki tekelleşme eğilimleri, merkezin çevreyi kendine bağımlı kılan tekelleri bağlamında değerlendirildiğinde, küresel değer zincirleri daha iyi anlaşılabilir. Ancak günümüzde çevrenin merkeze olan bağımlılığının alanları genişleme eğilimindedir. Bu nedenle tarımda kendine yeten ülkeler, uygulanan (uygulatılan) politikalarla bu yeterliliklerini kaybetmekte ve ithalata bağımlı hale gelebilmektedirler. Bu açıdan KDZ bağlamında tarımda gelinen noktayı sanayi ve tarımsal üretimin bir bileşimi olan şeker üretimi ve şeker ticareti üzerinden değerlendirmeye çalıştık.

Şekerin tarihsel süreçte öneminin artması, merkantilizm ile yaklaşık olarak aynı dönemlere rastlamaktadır. Bu dönemde şeker, daha önce yetişmediği Atlantik kıyıları ve Antiller'e taşınmıştır. Ama bu taşınma, Roma İmparatorluğu döneminde köle emeğine dayalı olarak işletilen "latifundium" benzeri, yine köle emeği ile işletilen plantasyonların kurulmasına yol açmıştır. Plantasyonların ve onların varlığı üzerine kurgulanan dünya ticaretinin, erken kapitalist dönemdeki birikimi sağlamada çok büyük rolü olmuştur. Emek sömürüsü üzerine dayalı bu üretim tarzı, köle emeğinin ortadan kalkışını izleyen dönemde de emek sömürüsü üzerinden işlemeye devam etmiştir. Aynı zamanda şeker üretimi ile birlikte, Atlantik'in iki kıyısı arasında büyük bir ticaret döngüsü kurulmuştur. İngiltere'den yüklenen gemiler, Afrika kıyılarına İngiliz mallarını taşımış, buradan malların karşılığında alınan köleler, Antiller'deki plantasyon sahiplerine satılmış, oradan alınan şeker de İngiltere'ye taşınmıştır. Plantasyonların ve şeker ticaretinin kontrolü için büyük savaşlar yapılmış, bu savaşlarla birlikte ihtiyaç duyulan güçlü orduların

masrafları, ülkeler için ciddi bir sorun teşkil etmeye başlamıştır. İngiltere, şeker tüketimini sürekli olarak artıracak yöntemler bulmuş ve büyük bir dolaylı vergi kaynağı yaratmıştır. Ticaretle bağlantılı olarak kahve ve çayın yaygınlaşmasında rol oynayan en önemli faktör ise, yine şeker olmuştur. İşte sanayi kapitalizminin filizlenmesi böyle bir ortamda gerçekleşmiştir. Artan üretime bağlı olarak sürekli ucuzlayan şekerin plantasyonları kârlı olmaktan çıkarmasıyla da, İngiltere 19.YY'ın ikinci yarısında köle emeğini yasaklamıştır. Ancak plantasyonlar bu defa uzak Asya'dan gelen ücretli işçilerin dramına sahne olmuştur. İşçilerin çok azı geri dönebilmiştir. Yani emek sömürsü var gücüyle devam etmiştir.

20.YY, şeker ticaretinde uluslararası kuralların ortaya konmaya başladığı, emperyalizmin merkez-çevre karşıtlığını kalın çizgilerle çizdiği bir dönemi işaret etmektedir. Tarım ürünlerinin artık büyük çoğunluğu kapitalist üretim tarzı ile üretilmektedir. Büyük verimlilik artışları sağlanmaktadır ve bu durum, tarımda kullanılan girdilerin verimlilik üzerine büyük etki yapması sonucunu doğurmaktadır. Stratejik bir ürün olan şekerin üretimindeki hammaddelerin (pancar ve kamışın) üretimi de buna göre dönüşüme uğramıştır. Şeker üretimindeki verimlilik farkları, dünya ticareti üzerinde doğrudan bir baskı oluşturduğundan, özellikle pancardan şeker üreten ülkeler, ithalata sınırlamalar getirerek kendi üretimlerini korumaya çalışmışlardır.

Türkiye'de şeker fabrikalarının kuruluşu zaman zaman eleştiri konusu yapılsa da, şeker hem yarattığı katma değer, hem istihdam, hem de dolaylı vergi gelirleri anlamında yeni kurulan bir ülke için doğru bir tercih olduğunu kanıtlamıştır. Birçok fabrikanın kuruluş yeri tercihinde kırsal kalkınma arzusunun etkin olduğu görülmektedir. Bunun sonucunda birçok fabrika, Türkiye ortalamasının üzerinde maliyetlerle şeker üretmiştir ve üretmektedir.

Özellikle 1980'lerden sonra dünyada yayılmaya başlayan neo-liberal politikalar, şeker üretiminde de devletin rolünü sorgulamayı gerektirmiştir. Bu çerçevede Türkiye'de şeker fabrikaları özelleştirme kapsamına alınmıştır. Bunun yanında stratejik alanlarda devletin politika yapım süreci, sermayenin de dâhil olduğu bir ortak eyleme dönüşmüştür. Yönetişim yaklaşımı

temelinde kurulan kurullar, siyaset ile siyaseti birbirinden ayırarak, sektörleri sermayenin istekleri doğrultusunda yönetmeyi sağlamıştır. Küresel sermayenin kurguladığı bir düzlemde bahse konu kurullara, ticaretin etkin bir şekilde işleyişinin düzenlenmesi görevi verilmiştir. Şeker Kurumu'nun kuruluş kanunu, kendine yeterlilik ve serbest piyasa ilkeleri üzerine inşa edilmiştir. Ancak hem kurulun yapısı, hem sektörün mevcut durumu bu ilkeler arasında uyumsuzluk oluşturmaktadır. İç piyasayı düzenlemeye ilişkin çabalar, üreticiyi değil fabrikaları koruyan bir sistem getirmektedir. Kurulun yapısındaki yedi kişiden, halen devleti temsil eden dört kişi bulunmaktadır. Özelleştirmelerin tamamlanması durumunda bu sayı üçe inecektir. Daha açık bir ifadeyle, sektörü kontrol etme ve politika belirleme görevleri, devletin elinden tamamen çıkacaktır. Devletin yaptırım gücü de sermayenin kontrolünde bulunacaktır. Ama temelde karşı çıktığımız neo-liberal yapı açısından bu sadece bir derece sorunu olarak algılanabilir.

Dünya fiyatlarının genellikle iç fiyatlardan yüksek olması, işlenmiş gıda ihracatçılarının dünya pazarlarındaki rekabet gücünü olumsuz etkilemektedir. Bu maksatla 1992 yılında çıkarılan bir Bakanlar Kurulu Kararı ile ihracat izni almış imalatçılara dünya fiyatlarından şeker satışı yapılabilme imkânı sağlanmıştır. Ancak yurt içi satış fiyatı ile imalatçıya satış fiyatı arasındaki fark, satış yapan TŞFAŞ hesabına zarar olarak yazılmaktadır. Görev zararı olarak kabul edilen bu fark, 2002 yılına kadar (233 Sayılı KHK'nin 35. Maddesi kapsamında) hazine tarafından ödenmekteydi. 2002'den itibaren bu zararın satışı yapan şirketlerce karşılanacağı belirtilmekte ve bu kapsamda satışı yapılan şekerin tamamına yakını, Türkşeker tarafından yapılmaktadır. Bu durum, Türkşeker'in bilançolarına (2009 yılı bilançosunda olduğu gibi) zarar olarak yansıtılmaktadır. Burada iki soru akla gelebilir; bunlardan biri neden diğer şirketlerin dâhilde işleme rejimi kapsamında satış yapmadığıdır. Genellikle stok fazlası Türkşeker'in elinde bulunduğundan bu soruya cevap bulmak kolay görünmektedir. İkinci soru ise, stok maliyetlerine katlanmak istemeyen bir Türkşeker'in yurt içi satış fiyatlarını biraz daha aşağı çekerek, fazla stokları eritmesi ve zarar etmekten kurtulmasını neyin engellediğidir. İşte bu sorunun cevabı biraz karışıktır. Mevcut pazar payı ile piyasa yapıcı

konumda olan Türkşeker'in fiyatları aşağı çekmesi, bu alandaki özel fabrikaların kârlılığının düşmesi anlamına gelecektir. Yani bir anlamda dolaylı olarak devlet eliyle sermayeye rant aktarımı yapılmaktadır. İşte bizim başından beri savunduğumuz, kendine yeterlilik politikası ile 4634 Sayılı Kanun arasındaki çelişkinin bu nedenle uzlaşmaz olduğudur.

Pancar üreticisi açısından değerlendirdiğimizde, pazara erişim olanakları sadece sözleşmeli üretim yaptığı fabrika ile sınırlı olan üreticinin gelirlerinde, özellikle 2002-2010 döneminde bir azalma olduğunu söyleyebiliriz. Her şeye rağmen pancar üreticisinin diğer çiftçilere oranla daha iyi durumda olması, pancar çiftçisinin durumunun iyi olmasından değil, diğer çiftçilerin durumunun çok kötü olmasından kaynaklanmaktadır. Sözleşmeli çiftçilik yapanların durumunun diğerlerinden iyi olması, sözleşmeli çiftçiliğin meşrulaştırılması için bir gerekçe oluşturmamalıdır. Zira bu sanal algı, olsa olsa devletin tarım politikalarındaki etkinliğini sorgulamanın bir nedeni olabilir. Birçok alanda üretimle maliyetler neredeyse başa baş denk gelmektedir. Bu durum çiftçiler üzerinde sözleşmeli üretim yönünde baskılar oluşturabilecektir. Çiftçi böylece üretim sürecine bağımlı kılınacak ve kendi toprağında proleterleşecektir.

Dünyada şeker üretiminin üçte biri ticarete konu olmaktadır. Bu alanda ticaretin büyük bölümü sayıları 10'u geçmeyen ÇUŞ'ların kontrolündedir. Dünya şeker fiyatlarının, üretim maliyeti daha düşük olan kamış şekerine göre belirleniyor olması, pancar üreticisi ülkeleri bu sektörü korumaya itmektedir. Dünya tüketiminin yaklaşık 150 milyon ton civarında olduğu bir dönemde iki milyon tonluk bir talep, dünya şeker fiyatları üzerinde oldukça büyük baskılar yaratabilmektedir. Bunun temel nedeni, dünya şeker fiyatlarının borsalardaki spekülasyon fiyat hareketleri ile belirlenmesidir. Yıllık tüketimi yaklaşık 2-2,5 milyon ton arasında değişen Türkiye için kendine yeterlilik bu anlamda büyük önem taşımaktadır. Türkiye'nin kendine yeterlilik politikası, serbest piyasa mantığı ile uzlaşmaz bir çelişki içindedir. Bu çelişkiyi mevcut yapıda 4634 Sayılı Kanun kapsamında kurulan Şeker Kurumu ve onun karar organı olan Kurul ile ortadan kaldırmak mümkün görünmemektedir. Tutarlı bir kendine yeterlilik politikası için olmazsa olmaz

olarak gördüğümüz yapı, merkezi planlama ile oluşturulabilir. Bunun gereği ise, tarımsal üretimin dengeli ve adil biçimde desteklenmesidir.

Ancak gelinen noktada ülke kaynaklarının doğru kullanımı büyük önem kazanmış görünmektedir. Ülkenin şeker politikalarının kendi kendine yeterlilik hedefi doğrultusunda sürdürülmesinin doğru olduğunu değerlendiriyoruz. Bu kapsamda, kapasite kullanım oranları da dikkate alınarak, ortalama üretim maliyetini artıran fabrikaların yerine, bölgede istihdam yaratacak entegre hayvancılık tesislerinin devlet tarafından kurulmasının ya da alternatif ürünlerin devlet öncülüğünde yetiştirilmesinin doğru bir seçenek olacağını düşünüyoruz. Sosyal boyutu göz ardı edilerek atılacak her adımın maliyeti beklentilerin çok üzerinde olacaktır. Alternatifler uygulamaya konulmadan, sosyal maliyet dikkate alınmadan şeker fabrikalarının özelleştirilmesi, öncelikle sosyal anlamda ve buna bağlı olarak ekonomik alanda çok büyük zararlara yol açabilecektir. Ancak bu, özelleştirme uygulamalarının temel mantığına aykırı bir yorumdur.

Tarımda küreselleşmenin sonucunda, insanlar için bir hak olarak kabul edilmesi gereken gıdaya erişim, metalaşmış ürünlerin piyasadan tedariki ile sadece parası olan için mümkün kılınmıştır. Gıdanın metalaşması, ÇUŞ'ların yeni ve kârlı alanlarda faaliyet gösterebilmelerine olanak sağlamıştır. Bu durum emperyalizmin yeni ve farklı bir aşamasına denk düşmektedir. Emperyalizmin bu aşamasında, temelde merkez ve çevre arasındaki eşitsiz mübadelenin yarattığı kalkınmışlık farkının yanında, çevrenin kendine yeterlilik mekanizmaları da tahrip edilerek merkeze olan bağımlılık artırılmıştır.

Tarımda kapitalist üretim tarzı, tarımsal üretimi sanayi ürünlerine bağımlı kılarken, çevrenin uluslararası işbölümü kapsamında bu sanayi ürünlerine olan bağımlılığını da artırmıştır. Böylelikle çevrede tarımsal üretimin gelişmesi, merkezin kontrol edebildiği bir yapı içerisinde mümkün olmuştur. Bu kontrol alanı ÇUŞ'lara yeni kâr alanları yaratırken, çevrede tarımla geçimini sağlayan kırsal nüfus üzerinde yıkıcı etkiler de yapmıştır. Çevre

ülkelerde kırsal nüfusun kentsel nüfusa göre fazlalığı dikkate alındığında söz konusu yıkıcı etkiler, çok daha güçlü olmuştur.

Küçük üreticiler, ya ÇUŞ'ların üretim süreçlerinin bir parçası olarak sisteme eklemlenmiş, ya da yıkıcı tekelci yapının dışlileri arasında öğütülüp yok olmuştur. Bu durum topraktan geçimini sağlayan oldukça büyük bir nüfusun topraktan kovulması (ya da topraksızlaşması) sonucunu doğurmuştur. Sonuçta kentlerin varoşlarında işsiz yığınlar oluşmuştur. Böylece işsiz yığınlara geçinebilmek için emeklerini satmaktan başka çıkar yol kalmamıştır. Bu somut gerçeklik, sanayisi merkeze bağımlı olan çevrenin rekabet edebilmek için ücretleri aşağıya çekmesini dayatmıştır. Yakın dönemde finans kapitalin kontrolünde yaşanan kur hareketleri, GOÜ'ler üzerinde emeğin ucuzlatılmasına yardımcı bir baskı oluşturmuştur. Samir Amin'in eşitsiz mübadeleye neden olarak gördüğü emeğe ödenen ücretin çevredeki bu gelişimi, merkez çevre arasındaki eşitsiz mübadeleyi büyüten bir etki yapmıştır. Bununla birlikte çevrenin merkeze olan bağımlılığı da artmıştır.

Yukarıda açıklamaya çalıştığımız mekanizmanın tarımsal üretim üzerinde yarattığı yıkıcı sonuçlar, son yıllarda sıklıkla gündeme gelen gıda krizleriyle kendini iyice hissettirmeye başlamıştır. Her ne kadar bazı araştırmacılar, gıda krizinin nedenlerini bio yakıt üretimi nedeniyle gıdanın bir bölümünün bu alanda kullanımına bağlasa da; bio yakıt üretimi, gıda krizi gerçekliğinin sadece küçük bir kısmını oluşturmaktadır. Temelde sürekli kâr güdüsüyle hareket eden ÇUŞ'ların, tarımsal üretim üzerinde kurdukları hegemonik yapı, krizlerin sebebini oluşturmaktadır.

Bu yapı içerisinde uluslararası karşılıklı bağımlılık yaratan üretim ilişkileri, dünya gıda ticaretinin kontrolünün ÇUŞ'lar tarafından sağlanmasının ortaya çıkardığı çarpık bir üretim tarzının parçası olarak gelişmektedir. ÇUŞ'lar tarafından gıdada oluşturulan değer zincirleri, gıda maddelerinin metalaşma sürecinin tamamlanmasını sağlamaya yardımcı olmuşlardır. Bu gün AGÜ'lerde gıdaya erişim imkânlarının kısıtlılığı nedeniyle açlık tehlikesi altında yaşayan insanlar, o kadar düşük bir gelire yaşamak zorundadırlar ki; en temel gıda maddelerine ulaşmaları bile mümkün olmamaktadır. İşte bu

yapıyı oluşturan temel unsur, gıda ürünlerinin uluslararası ticareti ile gıdada metalaşma sürecinin tamamlanmış olmasıdır.

Böylesi bir dünya ticaret sisteminin bozulmasına yol açacak en tehlikeli yaklaşım, ülkelerin kendine yeterlilik politikaları takip etmeleri olacaktır. ÇUŞ'ların her alandaki saldırıları sürerken, DTÖ'nün küresel sermaye önünde engel oluşturabilecek politikaları "ticareti bozucu düzenlemeler" diye adlandırıp bunlara karşı mücadeleyi uluslararası hukuk zeminine taşıması ve çeşitli yaptırımlarla bunları engellemeye çalışması, gıda krizlerinin tartışıldığı bir dünyada DTÖ'nün varlığının meşruiyetini bu tartışmaların dışında bırakmamalıdır. Üretim tarzının yapısal olarak dönüşüme uğradığı dünya kapitalist sisteminde, bu sistemin meşruiyetinin en büyük temsilcisi olan DTÖ, bu sistemin yarattığı sorunlardan bağımsız kalamaz. Bir ölçüde bunun farkında olan GÜ'ler, vicdanlarını rahatlatmak ve büyük oranda sistemin sürdürülebilirliğini sağlamak adına AGÜ'lere gıda yardımı konusunda inisiyatif almaktadırlar.

Tarımsal ürünlerin (dolaylı olarak da gıdanın) metalaşması, ÇUŞ'lara yeni kâr alanları yaratmıştır. Tarımsal üretimin tamamen kontrol edilebilir süreçlerde gerçekleştirilmesi, güvenilir gıdadan ziyade yeni yaratılan kâr alanlarının meşruluğunu sağlayacak olan değer zincirleri yaklaşımını öne çıkarmaktadır. Ancak tarımda metalaşmanın, tarımın sanayi ile olan ilişkisi kapsamında ele alınması, bu sürecin gelişimi dikkate alındığında bir zorunluluk olarak görülmektedir. Sanayi tarımsal ürünlerin metalaşmasına iki şekilde etki yapmıştır. Öncelikle tarımsal ürün olarak besin değeri olmayan ya da çok düşük ekonomik değer atfedilen ürünlerin işlenmesi ile ortaya çıkan ürünün bir sanayi ürünü olarak değer taşıması durumu söz konusu olmuştur. Bu anlamda pamuk ve şeker gibi sanayi ürünleri, tarımsal üretimdeki metalaşmanın ilk örnekleri olmuşlardır. Gelişen teknoloji ile besinlerin farklı formlarda uzun süre muhafaza edilebilmesinin mümkün olması, işlenmiş gıdaların birer sanayi ürünü olarak ortaya çıkmasını sağlamıştır. Diğer bir bağımlılık türü ise, tarımsal üretimin sanayi ürünü girdilere olan bağımlılığıdır.

ÇUŞ'lar açısından bakıldığında her iki süreçte de kârın yeniden üretimi için farklı dinamikler rol oynamaktadır. Ancak bir gerçeklik yadsınamaz biçimde kendini göstermektedir. O da değer zincirleri yaklaşımı kapsamında, sadece ticaretin değil aynı zamanda üretimin de kontrol edilebilir hale geldiği gerçeğidir. Diğer bir ifadeyle küresel değer zincirleri yaklaşımı, tarımsal ürünlerde metalaşma sürecini tamamlayan bir etki yapmıştır. Bu metalaşmanın doğal sonucu, gıdaya erişimin bir insan hakkı olarak değil, alınıp satılabilir bir hizmet olarak sunulması olmuştur.

Dünya kapitalist sisteminin merkez-çevre karşıtlığı bağlamında dayattığı eksensel işbölümü, çevrede büyük yığınların yoksulluğunu yaratmaktadır. Bu yoksulluk içerisinde metalaşmış gıdaya erişimi sınırlandırılmış yığınlar en temel besin maddelerine erişimde bile sorunlar yaşarken, merkezde çevrenin ürettiği gıda maddelerinin bile kolaylıkla erişilebilir olması, dünya kapitalist sisteminin eşitsiz mübadeleye dayanan çarpık yüzünü ortaya koymaya yetmektedir. Bugün dünyanın çeşitli ülkelerinde yaşanmaya başlayan gıda krizleri, sadece bio yakıt üretiminden değil, en temelde kapitalist üretim tarzının gıdada yarattığı metalaşma olgusundan kaynaklanmaktadır.

Tezimize başlarken temel sorunlarımızdan birisi, tarım tartışmalarına ne ölçüde girmemiz gerektiği idi. Bu konuda sürdürülen tartışmalar neticesinde, tezin bir sanayi (şeker) tezi olduğu ve tarım tartışmalarının zaten çok geniş olan konuyu daha da fazla genişleteceği kaygısı ortaya çıkmıştır. Bu nedenle küresel değer zincirlerinin oluşumu da dikkate alındığında, sanayi odaklı bir inceleme yapmaya çalıştık. Ama gıda sanayisinin tarımsal üretime olan bağımlılığı nedeniyle sık sık tarımsal üretimdeki dönüşüme vurgu yapmak zorunda kaldık. Küresel değer zincirleri yaklaşımının, dünyada yaşanan gıda krizleriyle birlikte tarımsal ürünler ve gıda üzerine çalışacak araştırmacılar için farklı bir bakış açısı geliştirdiğini düşünüyoruz.

KAYNAKÇA

- ABELLES, Marc, *Devletin Antropolojisi*, Kesit yayıncılık, İstanbul, 1995.
- ACAR, Mustafa, *DTÖ ve AB Işığında Türk Tarımının Geleceği*, Orion Yayınevi, Ankara, 2006.
- AÇIL, Fethi, Rasih Demirci, *Tarım Ekonomisi Dersleri*, Ankara Ziraat Fakültesi Yayını, Ankara, 1984.
- ADAS (UK Ltd.) Rural Management Group, *Study of Joint Venture Farming*, England, 2007, s. 7. <https://statistics.defra.gov.uk/esg/>, 30.03.2010.
- AKBULUT, Örsan Ö., *Küreselleşme Ulus Devlet ve Kamu Yönetimi*, TODAİE, 2007, Ankara.
- AKSU, Azmi, Şekerli Mamul Sanayicileri Derneği Toplantısı Konuşması, İstanbul, 13 Mayıs 2010.
- AKŞİN, Sina, "Siyasal Tarih: (1789-1908)", *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, Yay.Yön.Sina Akşin, 4.Basım, Cem Yayınları, İstanbul, 1995, s. 77-187.
- ALPAR, Cem, *Çok Uluslu Şirketler ve Ekonomik Kalkınma*, Turhan Kitabevi (3.Basım), Ankara, 1980.
- ALTAY, Şakir, *Hukuk ve Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1983.
- ALTIERI, Miguel A., "Sanayileşen Tarımın Ekolojik Etkileri ve Gerçek Sürdürülebilir Çiftçilik", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, çev. A.Başer Kafaoglu, 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 143-155.
- AMIN, Samir, *Kaos İmparatorluğu ve Yeni Kapitalist Küreselleşme*, (Çev. Işık Soner), Kaynak Yayınları, İstanbul, 1993.
- AMIN, Samir, *Emperyalizm ve Eşitsiz Gelişme*, (Çev. Semih Lim), Kaynak Yayınları, 2. Basım, İstanbul, 1997.
- AMIN, Samir, *Değişim Halindeki Dünya Sistemi*, (Çev. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite, Ankara, 2000.

- AMIN, Samir, *Liberal Virüs*, (Ed. Fikret Başkaya), Özgür Üniversite Kitaplığı. 51, İstanbul, 2004.
- ATALIK, Ahmet, "Tekel'in Özelleştirilmesinin Ardından", www.karasaban.net, 01.06.2010.
- AVCI, Sedat, "Türkiye'de Şeker Sanayinde Yaşanan Değişiklikler ve Coğrafi Sonuçları", *Ulusal Coğrafya Kongresi 2005*, (Bildiri Kitabı), s. 457-466.
- AY, Ahmet, Sinem Yapar, "Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşması ve Türkiye", www.sosyalbil.selcuk.edu.tr/sos_mak/makaleler..., 10.05.2010, s. 57-80.
- AYAYDIN, Aydın, "Ziraat'in Rekor Kârına Çiftçiler Ne Diyor", *Vatan Gazetesi*, 05.03.2010.
- AYDIN, Ahmet, "Küreselleşme Sürecinde UR'un Refah Etkileri: Teorik Analizlere Göre Kim Kazançlı?", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (C. 5, S. 8), Balıkesir, 2002, s. 1-19, www.sbe.balikesir.edu.tr/dergi/index.php..., 07.12.2010.
- AYSU, Abdullah, *Tarladan Sofraya Tarım*, Su Yayınları, İstanbul, 2002.
- AYSU, Abdullah, *Küreselleşme ve Tarım Politikaları*, Su Yayınları, İstanbul, 2008.
- AZKAN, İlhan, "Bağımsızlık, Ulusal Bütünlük ve Özelleştirme", *Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 276-294.
- BAIR, Jennifer, "Global Capitalism and Commodity Chains: Looking Back Going Forward", *Competition & Change*, USA, Vol.9, No.2, June 2005, p. 153-180.
- BALLINGER, Roy A., *A History of Sugar Marketing Through 1974*, U.S Department of Agriculture, Economics Statistics And Cooperatives Service Agricultural Economic Report No. 382, Washington, 1978, <http://www.ers.usda.gov/publications/aer382/aer382.pdf>, 10.07.2010.

- BANNISTER, Richard, "Sugar, Coffee, Tea and Cocoa, Their Origin, Preparation and Uses", *Journal of The Society Art*, (October 17, 1890), (No.1978, Vol.XXXVIII), London, p. 973-996, www.mkutup.gov.tr, 18.04.2010.
- BARLOW, Maude, "The Fourth Ministerial Meeting of the WTO 2001-An Analysis", <http://www.canadians.org/trade/issues/WTO/2001/index.html>, 09.03.2010.
- BASKICI, Mehmet Murat, *1800-1914 Yıllarında Anadolu'da İktisadi Değişim*, Turhan Kitabevi, Ankara, 2005.
- BAŞAR, Haşmet, *Türkiye'de ve Dünyada Kooperatif Kuruluşlarının Sosyo Ekonomik Yapısı*, Uludağ Üniversitesi Basımevi, Bursa, 1983.
- BAŞKAYA, Fikret, *Kalkınma İktisadının Yükselişi ve Düşüşü*, Özgür Üniversite, 5.Baskı, Ankara, 2005.
- BATES, Thomas H., "Long-Run Efficiency of United States Sugar Policy", *American Journal of Agricultural Economics*, Blackwell Publishing, Vol. 50, No. 3 (Aug., 1968), pp. 521-535, www.jstor.org/stable/1238257, 10.06.2009.
- BAYRAMOĞLU, Sonay, *Yönetişim Zihniyeti*, İmge Yayınevi, Ankara, 2005.
- BEAUD, Michel, *Kapitalizmin Tarihi*, (Çev.Fikret Başkaya), Dost Kitabevi, Ankara, 2003
- BERNSTEIN, Henry, *Tarımsal Değişimin Sınıfsal Dinamikleri*, (çev. Oya Köymen), Yordam Kitap, İstanbul, 2009.
- BIERMANN, Werner, Arno Klönne, *Kapitalizmin Suç Tarihi*, (çev. Bülent Çelik), Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.
- BLOCH, Marc, *Feodal Toplum*, (çev.Mehmet Ali Kılıçbay), Savaş Yayınları, Ankara, 1983.
- BORATAV, Korkut, "İktisat Tarihi (1908-1980)", *Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980*, 4. Basım, Cem Yayınevi, Ekim 1995, s. 265-354.

- BORATAV, Korkut, "Özelleştirme, Kaynak Transferleri ve Yozlaşma", *Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 258-275.
- BORATAV, Korkut, *Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm*, İmge, 3.Basım, Ankara, 2004.
- BORATAV, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2007*, İmge Kitabevi, 12.Baskı, Ankara, 2008.
- BORATAV, Korkut, "Tarımsal Fiyatlar, İstihdam ve Köylülüğün Kaderi", *Mülkiye Dergisi*, (C. 33, S. 262), Ankara, 2009, s. 9-23.
- BOTTOMORE, Tom, *Toplumbilim*, (Çev.Ünsal Oskay), Der Yayınları, 4.Basım, İstanbul, 1998,
- BREVER, Anthony, *Marxist Theories of Imperialism*, Second Edition, Routledge, England, 1990.
- CALMAN, W.M., "İnternational Sugar Situation", *Quarterly Review of Agricultural Economics*, (1955 July), Vol. 8, No. 3, p. 120-126, www.mkutup.gov.tr , 02.03.2010.
- CANDAN, Ekrem, "Dünya Bankası Kredilerine İlişkin Genel Esaslar, Proje Kredilerinin Özellikleri, Avantaj ve Dezavantajları", *Sayıştay Dergisi*, Ankara, (Temmuz-Eylül 2005), S. 58, s. 41-65,
- CAMPBELL, Larry G., Karen L.Klotz, "Storage", *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, UK, 2006, p. 387-408.
- ÇADIRCI, Musa, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Ülke Yönetimi", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, İstanbul, (1. Cilt), s. 210-230.
- ÇAPAR, Selim, "Düzenleyici Kurumlara Türkiye'den Üç Örnek: SPK, BDDK, Şeker Kurumu", *Türk İdare Dergisi*, İçişleri Bakanlığı, Sayı:462, Mart 2009, s. 197-224.
- ÇAVDAR, Tefik, *Türkiye Ekonomisinin Tarihi 1900-1960*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.

- Nebi Çelik, *Tarımda Girdi Kullanımı ve Verimliliğe Etkileri*, DPT Yayın No: 2521, Ankara, 2000.
- ÇETİNKAYA, Erkan, “Şeker Fabrikaları Halktan Yumurta Toplayarak Kuruldu”, *Elektrik Mühendisliği Dergisi*, TMMOB Elektrik Mühendisleri Odası, Sayı 400, 1996/5, www.emo.org.tr., 25.10.2010.
- DELİCE, Nalan Yüksel, Ahmet Delice, “Uyum Çalışmaları Çerçevesinde İyi Tarım Uygulamaları Standardının Değerlendirilmesi”, *Harran Üniversitesi Ziraat Fakültesi Dergisi*, 2005, 9 (3), s. 53-62. ziraat.harran.edu.tr/zirfakdergi/2005..., 05.06.2010.
- DEMİR, Ömer, *Kurumcu İktisat*, Vadi Yayınları, Ankara, 1996.
- DENIS, Henri, *Ekonomik Doktrinler Tarihi 1*, (Çev.Atilla Tokatlı), Sosyal Yayınlar, 3.Basım, İstanbul, 1997
- Devlet Planlama Teşkilatı (DPT), *1-8 Beş Yıllık Kalkınma Planları*, Ankara.
- DPT, *Temel Tarımsal Göstergeler*, Ankara, 2008.
- DIAMOND, Jared, *Tüfek Mikrop ve Çelik*, (Çev.Ülker İnce), 19.Basım, TÜBİTAK Yayınları, Ankara, 2008.
- DİKMEN, Ahmet Alpay, “Küresel Üretim, Moda Ekonomileri ve Yeni Dünya Hiyerarşisi”, *Toplum ve Bilim*, Sayı 86, Birikim Yayıncılık, Ankara, 2000, s. 281- 302.
- DİKMEN, Ahmet Alpay, “Teknolojiyi Ararken...”, *Mülkiye Dergisi*, (Eylül-Ekim 2001), C.25, S. 230, Ankara, s. 153-166.
- DİKMEN, Ahmet Alpay, “Standart Üründen Marka Standardizasyonuna”, *Küresel Düzen: Devlet, Birikim ve Sınıflar Korkut Boratav’a Armağan*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s. 515-538.
- DİNLER, Zeynel, *Tarım Ekonomisi*, Ekin Kitabevi, 5.Basım, Bursa, 2000.
- DOS SANTOS, Thetonio, “Bağımlılığın Yapısı”, *Az gelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.A. Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 37- 50.
- DRAYCOTT, A.Philip, *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, Oxford, 2006.

- DURAN, Lütfi, "Türkiye'de Bağımsız İdari Otoriteler", *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, Der.B.Aykaç, vd., Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 487-495.
- EKELUND, Robert B., Robert F. Herbert, *A History of Economic Theory and Method*, 3.Edition, Mc. Graw-Hill Publishing Company, Singapore, 1990.
- ELLIOTT Kimberly A., "Big Sugar and Political Economy of US Agricultural Policy", Center for Global Development, (April 2005), <http://www.cgdev.org/content/publications/detail/2794/>, 06.05.2010.
- ERDOST, Muzaffer İlhan, *Kapitalizm ve Tarım*, Onur Yayınları, (2.Basım), Ankara, 1988.
- ERTUĞRUL, Cemil, *Tarımda Küreselleşme Uruguay Görüşmeleri ve Sonrası*, Odak Yayınevi, Ankara, 2004.
- ERYILMAZ, Bilal, *Kamu Yönetimi*, Akademi Kitabevi, 2.Basım, İzmir, 1995.
- European.Commission, *European Sugar Sector: A long Term Competitive Future*, (September 2006), <http://ec.europa.eu/agriculture/>, 23.09.2010.
- FAO, *The State of Food And Agriculture 1995*, Economic and Social Development Dep.,<http://www.fao.org/docrep/>20.02.2010.
- FAO, "Sugar: the impact of reforms to sugar sector policies a guide to contemporary analyses", *FAO Trade Policy Technical Notes* (on Issues Related to the WTO negotiations on agriculture), <ftp://ftp.fao.org/docrep/fao/008/j5586e/j5586e00.pdf>, 06.05.2010.
- FAO, "The Role of Transnational Corporations", *Trade Reforms and Food Security*, Roma, 2003, <http://www.fao.org/docrep/005/y4671e/y4671e0e.>, 13.10.2010.
- FERRO, Marc, *Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi*, (Çev.Muna Cedden), İmge Kitabevi, Ankara, 2002.
- FIAS (Foreign Investment Advisory Service), *Moving Toward Competitiveness: A Value Chain Approach*, The World Bank Group, Washington, 2007.

- FİŞEK, Kurthan, *Yönetim*, Ankara Üniversitesi SBF Yayınları, No:387, Ankara, 1975.
- Food Pricing Monitoring Committee, "Sugar Supply Chain", *Final Report*, South Africa, (December 2003), s. 244, www.nda.agric.za/docs/fpmc/..., 12.08.2010.
- FOSTER, John Bellamy, Fred Magdoff, "Liebig, Marks ve Toprağın Verimliliğinin Tükenişi", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (Çev.A.Başer Kafaoglu), Kaynak Yayınları,2.Basım, İstanbul, 2002, s. 112-128.
- FRANCIS, Sally A., "Development of Sugar Beet", *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publisihng, U.K., 2006, s. 9-29.
- FRANK, Andre Gunder, "Azgelişmişliğin Gelişmesi", *Azgelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975.
- FREYSSINET, Jacques, *Azgelişmişlik İktisadı*, (Çev.Tezer Öçal, M.Ali Kılıçbay), Gazi Üniversitesi, Ankara, 1985.
- FRIEDRICH, Carl J., Zbigniew K.Brzezinsky, *Totaliter Diktatörlük*, (çev. Oğuz Onaran), Türk Siyasi İlimler Derneği Yayınları, Siyasi İlimler Seisi: 7, Ankara, 1964.
- FUKUOKA, Masanobu, *Ekin Sapı Devrimi*, (Çev.Aykut İstanbullu), Kaos Yayınları, İstanbul, 2006.
- GALLOWAY, J.H., *The Sugar Cane Industry:An Historical Geography From Its Origins to 1914*, Cambridge University Press, (Dig.Print 2005), New York, 1989.
- GARBUTT, Nigel (Chairman), Global GAP, *News Good Agriculture Practice*, Germany, 2008, www.globalgap.org/cms/upload/Resources/Publications, 27.04.2010.
- GAWALI, Suresh, "Distortions in World Sugar Trade", *Economic and Political Weekly*, Vol.38, No.43, (Oct. 25-31, 2003), p. 4513, <http://www.jstor.org/stable/4414181>, (4513-4515).

- GiB (Gelir İdaresi Başkanlığı), *GATT Bilgilendirme Rehberi*, Yayın No:95, 2009.
- GEREFFI, Garry, "The international economy and economic development," Smelser, N.J., Swedberg, R., *Handbook of Economic Sociology*, New York: Princeton University Press, 1995, s. 206-233.
- GEREFFI, Garry, "Comodity Chains Framework for Analyzing Global Industries", Duke University, USA, 1999, <http://eco.ieu.edu.tr/wp-content/Gereffi>, p. 1-9.
- GEREFFI, Garry, "Beyond the Producer-Driven/Buyer-Driven Dichotomy, The Evolution of Global Value Chains in the Internet Era", *IDS (Institute of Development Studies) Bulletin*, (Vol.32, No. 3), Sussex, 2001, p. 30-40.
- GEREFFI, Gary, "Shifting Governance Structures in Global Commodity Chains, With Special Referrance to Internet", *American Behavioral Scientist*, Sage Pub., Vol.44, No.10, (June 2001), p. 1616-1637.
- GEREFFI, Gary, Olga Memedovic, "The Global Apparel Value Chain:What Prospects for Upgrading by Developing Countries?", UNIDO, Vienna, 2003, s. 1-40, <http://www.inti.gov.ar/>, 08.05.2009.
- GEREFFI, Garry, et al, "The Governance of Global Value Chains", *Review of International Political Economy*, Routledge, (February 2005), 12:1, s. 78-104.
- GEREFFI, Garry, Michelle Christian, "Food Production Systems, Trade and Transnational Corporations: A Global Value Chains Approach to Consumption and Healthy Diets", Duke University, USA, 2008, p. 1-28.
- GIULIANI, Elisa, "Multinational Corporations in the Global Economy", sunum yansıları, y. 4/29, <http://www.dea.unipi.it/staff/e.giuliani/trimester.htm>, 10.05.2010.
- GORTER, Harry de, et al, "Market Access: Economics and The Effects of Policy Instrument", *Agriculture and The WTO Creating a Trading System*

- For Development*, (Ed. Merlinda D.Ingco and John D.Nash), World Bank and Oxford University Press, Washington, 2004, p. 63-94.
- GÖKKAYA, A.Kürşat, C.Cahit Yeşilbursa, *Yeni ve Yakın Çağ Tarihi*, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2008.
- GRANT, Robert M., *Contemporary Strategy Analysis*, Third Edition, Blackwell, Oxford, 1998.
- GÜL, Songül S., Fatih Kahraman, “Çalışma Hakkı Ekseninde 4/c'nin Düşündürdükleri ve Burdur Şeker Fabrikası İşçileri”, http://www.kongrekaraburun.org/tam_metinler, 24.10.2010.
- GÜLER, Birgül Ayman, “Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri”, Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu, (Ocak 2002), ZMO, Ankara, s. 66-70.
- GÜLER, Birgül Ayman, *Yeni Sağ ve Devletin Değişimi*, İmge yayınevi, 2. Baskı, Ankara, 2005.
- GÜLER, Birgül Ayman, *Kamu Personeli Sistem ve Yönetim*, İmge Kitabevi, Ankara, 2005.
- GÜLER, Birgül Ayman, *Yerel Yönetimler*, İmge Kitabevi, 3.Basım Ankara, 2006.
- GÜLER, Birgül Ayman, “Kamu Yönetimi Yaklaşımları Nasıl Sınıflandırılabilir?”, <http://80.251.40.59/politics.ankara.edu.tr/bguler/pdf/kysiniflan.pdf>, 01.02.2011.
- GÜNAYDIN, Gökhan, *Türkiye Şeker Sektörü Analizi*, KİGEM-ZMO, Ankara, 2001.
- GÜNAYDIN, Gökhan, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, 2002.
- GÜNAYDIN, Gökhan, “DTÖ, Cancun ve Türkiye’de Tarım Sektörü Üzerine”, *Kamu Yönetimi Dünyası Dergisi*, Yıl-4, Sayı 16, (Ekim-Aralık 2003).
- GÜNAYDIN, Gökhan, *Tarım ve Kırsallıkta Dönüşüm*, Tan Kitabevi, Ankara, 2010.

- GÜNEY, Atilla, "Bob Jessop'da Yönetişim Kavramı: Stratejik İlişkisel Devlet Biçiminden Yönetişim Biçimine", *Memleket SiyasetYönetim*, 2006/1, s. 153-171.
- HACIHASANOĞLU, Burçin, *Meksika 1994 ve Arjantin 2001-2002 Krizlerinin Gelişmekte Olan Ülkeler ve Türkiye İçin Önemi*, Basılmamış Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Ankara, 2005.
- HEFFERNAN, William D., "Tarım ve Tekelci Sermaye", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev.A.Başer Kafaoğlu), Kaynak Yayınları, (2.Basım), İstanbul, 2002.
- HANNAH, A.C., Donald Spence, *The International Sugar Trade*, ISO, John Wiley and Sons, USA, 1997.
- HEATON, Herbert, *Avrupa İktisat Tarihi İlkçağdan Sanayi Devrimine*, (Çev.M.A.Kılıçbay), İmge, Ankara, 1995.
- HENDRICKSON Mary, William Heffernan, "Concentration of Agricultural Markets", 2002, University of Missouri, www.foodcircles.missouri.edu, 03.06.2010.
- HEPAKSAZ, Engin, "Kamu Tercihi ve Anayasal İktisat Teorisi Perspektifinden Anayasal Mali Reform", *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 2007, C.44, S.514, s. 89-109, http://www.ekonomikyorumlar.com.tr/dergiler/makaleler/514/Sayi_514, 20.03.2010.
- HOELL, Gunter, *Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı*, (Çev. Ahmet Doğan), Bilim Yayınları, İstanbul, 1975.
- HUMPHREY, John, Hubert Schmitz, "Governance in Global Value Chains", <http://www.inti.gov.ar/cadenasdevalor/HumphreySchmitz.pdf>, 22.03.2010.
- JESSOP, Bob, "Multilevel Governance and Multilevel Metagovernance. Changes in the EU as Integral Moments in the Transformation and Reorientation of Contemporary Statehood", <http://eprints.lancs.ac.uk/245/>, p. (1-23), 05.02.2011.

- KAFAOĞLU, Arslan Başer, "Tarımda İnsanlık Dışı Gelişme", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, Kaynak Yayınları, (2. Basım), İstanbul, 2002, s. 11-28.
- KAPLINSKY, Raphael, Mike Morris, *A Handbook for Value Chain Research*, International Development Research Center, 2001.
- KARAKAŞ, Mehmet, "Devletin Düzenleyici Rolü ve Türkiye'de Bağımsız İdari Otoriteler", *Maliye Dergisi*, Sayı:154, (Ocak-Haziran 2008), s. 99-120.
- KARTAL, Zeki, "GATT ve Uruguay Raund: Gelişmekte Olan Ülkelerin Dünya Ticaretindeki Yapısal Bağımlılıklarının Artması", *Marmara Üniversitesi İİBF Dergisi*, 2008, C.25, S. 2, s. 177-206.
- KAYA, Safiye, "Dünya Bankası ve Türkiye", *Sayıştay Dergisi*, Ankara, (2002), S. 46-47, s. 3-42.
- KAYIKÇI, Sabrina, "Dünya Bankası'nın Yeni Kredi Verme Yöntemi: Ülke Destek Stratejisi ve Türkiye Uygulaması", <http://yonetimbilimi.politics...>, 02.05.2010.
- KAZANCI, Metin, "Althusser, İdeoloji ve İdeolojiyle İlgili Son Söz", <http://ilef.ankara.edu.tr/id/gorsel/dosya/1164634976althusserideoloji.pdf>, 05.01.2011.
- KAZGAN, Gülten, *Tarım ve Gelişme*, Der Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 1983.
- KAZGAN, Gülten, *Küreselleşme ve Ulus-Devlet*, *Yeni Ekonomik Düzen*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 3. Basım, İstanbul, 2002.
- KEPENEK, Yakup, *Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi*, 5. Basım, Verso Yayıncılık, Ankara, Mayıs 1990.
- KESKİN, Nuray Ertürk, *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi, Ankara, 2009.
- KHOR, Martin, "Comment On The WTO Draft Ministerial Declaration", Third World Network, Geneva, (September 2001), <http://www.twinside.org.sg/title/comment.htm>, 09.03.2010.
- KIRIKKANAT, Mine, "Küçük Türkiye, Haiti", *Vatan Gazetesi*, 22.01.2010.

- KIYMAZ, Taylan, *Şeker Politikalarında Yeni Yönelimler ve Türkiye'nin Konumu*, DPT, Ocak 2002.
- KOÇTÜRK, Osman N., *Yeni Sömürgecilik Açısından Gıda Emperyalizmi*, Toplum Yayınevi, Ankara, 1966.
- KONGAR, Emre, *Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği*, 5.Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1995.
- KÖYMEN, Oya, *Kapitalizm ve Köylülük*, Yordam Kitap, İstanbul, 2008.
- KUMAR, Krishan, *Sanayi Sonrası Toplumdan Post-modern Topluma Çağdaş Dünyanın Yeni Kuramları*, (Çev. Mehmet Küçük), Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- KURUÇ, Bilsay, *Kriz Ve...Toplum, İnsan, İdeoloji, Ekonomi*, (Hz. A.Alpay Dikmen, İter Ertuğrul), Tan Kitabevi, Ankara, 2009.
- KUTAL, Gülten, "ÇUŞ'ların Ulusal Devletler ve Uluslararası Kuruluşlar Tarafından Sosyal Politika Alanında Denetim Sorunu", *Prof.Dr.Nusret Ekin'e Armağan*, TÜHİS, Ankara, 2000, s. 71-90.
- LACLAU, Ernesto, "A.G.Frank'ın Yönteminin Eleştirisi: Latin Amerika'da Feodalizm ve Kapitalizm", *Az gelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.Atila Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975, s. 121-156.
- LEBLEBİCİ, M.Jale, "Identification of Origin of Sugar Samples in Turkey by Determination of Carbon Isotope Ratio", *Sugar Industry*, 134 (2009), No:10, p.629-632.
- LENİN, V.İ., *Tarımda Kapitalizm*, (Çev.Serpil Güvenç), Sol Yayınları, Ankara, 1996.
- LEVIS, Bernard, *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, (Çev.B.Babür Turna), Arkadaş Yayınları, 3.Basım, Ankara, 2008.
- LEWONTIN, R.C., "Kapitalist Tarımın Olgunlaşması: Çiftçinin Proleterleşmesi", *Tarım, Bolluk İçinde Yoksulluk*, çev. A.Başer Kafaoğlu, 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 156-168.

- MACINNIS, Peter, *Bitter Sweet, The Story of Sugar*, Allen&Unwin, Australia, 2002.
- MAGDOFF, Harry, *Sömürgesiz Emperyalizm*, (Çev.Çiğdem Çıdamlı), Devin Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2005.
- MAGDOFF, Harry, "Emperyalizme Tarihsel Bir Bakış", *Az gelişmişlik ve Emperyalizm*, (Der.Atilla Aksoy), Gözlem Yayınları, İstanbul, 1975.
- MARSHALL, Gordon, *Sosyoloji Sözlüğü*, Çev.Osman Akınhay ve Derya Kömürcü, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999
- MICAEL Philip Mc., "Global Besin Politikaları", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev. A.Başer Kafaoğlu), Kaynak Yayınları, 2.Basım, İstanbul, 2002, s. 184-185.
- MILLER, Calvin, Carlos da Silva, "Value Chain Financing in Agriculture", *Southeast Asian Regional Conference on Agricultural Value Chain Financing*, APO (Asian Productivity Organisation), (December 12-14, 2007), Conference Proceedings, Malaysia, p. 17-25.
- MINTZ Sidney W., *Şeker ve Güç Şekerin Modern Tarihteki Yeri*, (Çev.Şükrü Alpagut), Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1996.
- MITCHELL, Donald, *Sugar Policies: Opportunity for Cahnge*, Development Prospect Group, World Bank Policy Research Working Paper 3222, (Feb.2004).
- MUNDIL, K., "The Importance of the *filière* Approach in Mauritian Agricultural Policy", *Food and Agricultural Research Council AMAS 1997*, s.51-59. <http://www.gov.mu> , 03.02.2010
- MURRAY, D.R., "Slavery and the Slave Trade:New Comparative Approaches", *Latin American Research Review*, 28:1, (1993), s. 150-161.
- MÜLAYİM, Ziya Gökalp, *Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik*, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1975.
- NEVES, Marcos Fava, et al., "Startegic Alliance in The Sugar Chain: The Case of Crystalsev", www.markestrat.org/uploads/file/, 17.06.2010.

- OECD, "Moving up the (Global) Value Chain", *Policy Brief*, (July 2007), s. 1-7. <http://www.oecd.org/dataoecd/45/56/38979795.pdf>, 20.06.2009.
- OPPENHEIMER, Franz, *Devlet*, çev.A.Şenel-Y.Sabuncu, 3.Basım, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2005
- ORAL, Necdet, "Türkiye'de Tarım ve Gıda Sektöründe Yabancılaşma ve Tekelleşme", *Mülkiye Dergisi*, Ankara, 2009, C. 33, S. 262, s. 325-343.
- ORTAYLI, İlber, *Türkiye İdare Tarihine Giriş*, Turhan Kitabevi, 2.Baskı, Ankara, 2000
- OSTRANDER, Gilman M., "The Colonial Molasses Trade", *Agricultural History*, (30:2), University of California Press, (Apr.1956), p. 78. (77-84), www.mkutup.gov.tr, 04.04.2010.
- OYAN, Oğuz, "Türkiye'de Tarımsal Politikaların Gelişimi ve Sorunları", *Ulusal Sorunlar ve Demokratik Çözüm Yolları*, Ekin Kitabevi, İstanbul, 2001, s. 106-138.
- ÖKÇÜN, A.Gündüz, "Teşvik-i Sanayi Kanun-ı Muvakkatı, 1913", *SBF Dergisi*, (Cilt 30, Sayı 1), 1975, s. 25-44.
- ÖVGÜN, Barış, "Türkiye-AB İlişkilerinde Bir Çıkmaz: Politika Transferi Açısından Tarım Sorunu", *Ankara Avrupa Çalışmaları Dergisi*, C. 9, No: 1, 2010, s. 91-109.
- ÖZDEMİR, Necdet, *Kooperatifçilik*, Ankara İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Yayınları, Ankara, ?.
- ÖZEL, Salih, *Türkiye Şeker Sanayi Dünü Bugünü Yarını*, Pankobirlik, Ankara, 2007.
- ÖZGÜVEN, Ali, *Tarım Ekonomisi ve Politikası*, Filiz Kitabevi, 2.Basım, İstanbul, 1983
- ÖZKAYA, Tayfun, "Türkiye Tohum Gen Bankası: Biyokorsanlığa Kolaylık", (11.08.2009), www.ekolojistler.org, 04.05.210.

- ÖZÜĞURLU, Sonay Bayramoğlu, “Bağımsız Düzenleyici ve Denetleyici Kurumlar: Sermayenin Tekelleşmesi”, *Kamu Yönetimi: Yapı İşleyiş Reform*, Ed. Barış Övgün, SBF Yayın No:598, Ankara, 2009, s. 93-116.
- PAMUK, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
- PASCUAL, Francisco G., Arze G.Glipo, “WTO and Philippine Agriculture”, *Development Forum*, (No.1, 2000), <http://www.irdfphil.org/docs/03.pdf>, 18.05.2010.
- PATTBERG, Philipp, “Global Governance: Reconstructing a Contested Social Science Concept”, (2006), http://www.garnet-eu.org/fileadmin/documents/working_papers/0406.pdf, 04.02.2011.
- PERRY, Janet E., James D. Johnson, “Market Access, Structure, Contracts and Prices”, *The 2002 Farm Bill: Policy Options and Consequences*, (Ed. Joe L.Outlaw, Edward G. Smith), Oak Brook, IL: Farm Foundation, Publication No. 2001-01, September 2001, www.farmfoundation.org/news, 01.04.2010
- PLATON, *Devlet*, (çev.Sabahattin Eyüboğlu, M.Ali Cimgöz), Remzi Kitabevi, 4.Basım, İstanbul, 1980.
- PORTER, Michael, “Clusters and New Economics of Competition”, *Harvard Business Review*, November-December 1998, s. 77-90, Reprint Number:98609.
- PORTER, Michael, “Value Chain and Competitive Advantage”, *Understanding Businesses: Processes*, Ed.David Barnes, Britain, 2001.
- PORTER, Michael , Mark R.Kramer, “Strategy and Society The Link Between Competitive Advantage and Corporate Social Responsibility”, *Harvard Business Review*, December 2006, HBR.ORG, s. 1-14.
- PURVIS, Malcolm, “Some Observation On The Effects Of P.L.480 Wheat Sales”, <http://www.jstor.org/pss/1235755>, 26.02.2010.

- QUATAERT, Donald, *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908*, (Çev. Nilay Özok Gündoğan, Azat Zana Gündoğan), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2008.
- RAIKES Philip, et al., "Global Commodity Chain Anlysis and French Filiere Aproach: Comparision and Critique", *Center for Development Research WP*, Feb.2000, p. 1-29, <http://rmportal.net/library/content/frame/global-commodity.pdf> , 16.01.2010.
- RAZZAQUE, Mohammad A., et al., "Problem of Commodity Dependence", *Commodity Prices and Development*, Ed.Roman Grynberg, Samantha Newton, Oxford University Press, New York, 2007, p. 7-17.
- REHBER, Erkan, "Tarımda Endüstrileşme ve Küreselleşme", *I.Ü. İktisat Fakültesi Mezunları Cemiyeti, İktisat Dergisi*, Sayı:477, 2006, s. 20-25.
- ROBERTS, Ivan, et al., "EEC Sugar Policies and World Market Prices", *Quarterly Review of The Rural Economy*, (Nov.1981), Vol. 3, No. 4, p. 309-319, www.mkutup.gov.tr, 05.03.2010.
- ROEKEL, Jan Van, et al, "Agri-Supply Chain Management", (19 August 2002), WB Paper, www.regoverningmarkets.org/en/filemanager/active?...., 04.02.2010.
- ROUSSEAU, J.Jacques, *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*, Çev.R.Nuri İleri, 4.Basım, Say Yayınları, İstanbul, 1990.
- SACCOMANDI, Vito, *Agricultural Market Economics*, Van Gorcum, Netherlands, 1998, <http://books.google.com.tr>, 06.05.2010.
- SALAKPETCH, Surmsuk, "Quality Management System: Good Agriultural Practice (GAP) in Thailand", Chantaburi Horticultural Research Center, s. 91-98, <http://www.unapcaem.org/Activities%20Files/A22/....>, 5.11.2010.
- SALZMAN, Zdenek, Oriol Pi-Sunyer, *Humanity and Culture An Introduction to Anthropology*, Houhton Mifflin Company, Boston, 1978.
- SALWA, Khairiah Mokhtar, Mahmud Sabri Haron, "Lesson Drawing: The Congruence of Policy Transfer and Benchmarking", *Asia-Pacific Social*

- Science Review*, De La Salle University, Manila, (December 2007), V. 7, N. 1, p. 65-76.
- SAUTIER Denis, et al., "Case Studies of Agri-processing and Contract Agriculture in Africa", *RIMISP* (Latin American Center for Rural Development), Şili, 2006, www.rimisp.org/getdoc.php?docid=6597, 16.01.2010.
- SCHMITZ Hubert, *Value Chain Analysis for Policy-Makers and Practitioners*, ILO, University of Sussex, England, 2005.
- SCHNEIDER F. Jr., "Sugar", *Foreign Affairs*, Vol.4, No.2 (Jan.1926), Council On Foreign Relations, USA, pp. 311-320.
- SCHNEPH, Randy, "European Union Biofuels Policy and Agriculture: An Overview", *CRS (Congressional Research Service) Report for Congress*, (March, 2006), <http://www.italy.usembassy.gov/pdf/other/RS22404.pdf>, 21.09.2010.
- SCHRÖDER, Dieter, "Costs of Sugar Production", *Sugar Technology Beet and Cane Sugar Manufacture*, (Ed. P.W.Van der Poel, H.Schiweck, T.Schwartz), Bartens, Berlin, 1998, s. 1067-1083.
- SENCER, Muzaffer, "Osmanlı İmparatorluğunda Tanzimat Sonrası Siyasal ve Yönetmel Gelişmeler", *Amme İdaresi Dergisi*, TODAİE, (C.7, S. 1), Ankara, 1984, s. 46-71.
- SEZEN, Seriy, *Devletçilikten Özelleştirmeye Türkiye'de Planlama*, TODAİE, Ankara, 1999.
- SEZEN, Seriy, *Türk Kamu Yönetiminde Kurullar Geleneksel Yapılanmadan Kopuş*, TODAİE, Ankara, 2003.
- SHAW, Ron W., Craig MacKay, "An Analysis of PL 480 Title II Monetization Data (2001-2005)", *World Vision*, (09 Feb.2006), <http://www.savethechildren.org/publications/>, 26.02.2010.

- SHERIDAN, Richard B., *Sugar and Slavery An Economic History of The West Indies 1623-1775*, Caribbean University Press, Jamaica, Reprinted 2000.
- SINGH, Sukhpal, "Leveraging Contract Farming for Improving Supply Chain Efficiency in India: Some Innovative and Successful Models", *Center for Management in Agriculture*, India, www.globalfoodchainpartnerships.org/india/Papers/SukhpalSingh.pdf, 04.4.2010.
- STEDILE Joao Pedro, "Çokuluslu Şirketlerin Tarıma Karşı Saldırısı", (çev.Ekin Kurtiç), *Mülkiye Dergisi*, Cilt XXXIII, S. 262, Ankara, 2009, s. 99-105.
- STONE, Diane, "Learning Lessons, Policy Transfer and the International Diffusion of Policy Ideas", *CSGR Working Paper*, (Feb.2000), <http://www.csgr.org>, 31.03.2010.
- STURGEON, Timoty J., "Conceptualizing Integrative Trade: The Global Value Chain Framework", *Integrative Trade between Canada and the United States – Policy Implications Conference*, Ottawa, (December 2006), s. 35-72.
- STURGEON, Timothy J., "From Commodity Chains To Value Chains", MIT Industrial Performance Centre, (January 2008), p. 1-35. <http://web.mit.edu/ipc/publications/pdf/08-001.pdf>, 10.11.2010,
- STURGEON, Timoty J., Garry Gereffi, "The Challenge of Global Value Chains: Why Integrative Trade Requires New Thinking and New Data", USA, November 2008, <http://www.cggc.duke.edu/pdfs/GVCmetricsNov202008.pdf>, 04.04.2010.
- SURAK, John G., "The Evolution of HACCP A Perspective on Today's Most Effective Food Safety System", *Food Quality Magazine*, March 2009, [http://www.foodquality.com/details/article/807887/The Ev...](http://www.foodquality.com/details/article/807887/The%20Ev...), 07.12.2010.
- ŞAHİNÖZ, Ahmet, Taylan Kıymaz, "AB ve DTÖ Ekseninde Türk Şeker Sektörü", *İşletme ve Finans Dergisi*, Sayı: 270, Eylül 2008, Ankara.

- ŞANLISOY, Selim, Abdülvahap Özcan, “Türkiye’de Bağımsız Düzenleyici Kurumların Bağımsızlığı”, *Siyasa Dergisi*, Yıl:2, Sayı:3-4, 2006, 99-132. <http://www.econturk.org/>, 20.10.2010.
- ŞAYLAN, Gencay, “Kamu Yönetimi Disiplininde Bunalım ve Yeni Açılımlar Üzerine Düşünceler”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, (der. Burhan Aykaç vd.), Yargı Yayınları, Ankara, 2003, s. 573-593.
- Şeker-İş Sendikası, “Şeker Sanayinin Özelleştirilmesi Gerçeği”, <http://www.zmo.org.tr.>, 22.10.2010.
- TAN, Turgut, “Bağımsız İdari Otoriteler veya Düzenleyici Kurullar”, *Türkiye’de Kamu Yönetimi*, Der.B.Aykaç, vd., Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 498-523.
- TECER, Meral, “Atatürk Döneminde (1923-1938) Ekonomik Örgütlenme”, *Amme İdaresi Dergisi*, C.39, S.4, Ankara, 2006, s. 75-116.
- Martin Thelen, “What are The Main Forces Operating on The World Market”, *Courier Magazine*, www.bayercropscience.com/bayer/, 07.10. 2010.
- TOBB, *Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi*, TOBB Yayınları, Ankara, 1990.
- TOPRAK, Zafer, “İktisat Tarihi”, *Türkiye Tarihi 3 Osmanlı Devleti 1600-1908*, (Yay.Yön.Sina Akşin), 4. Basım, Cem Yayınları, Ekim 1995.
- TORTOPOĞLU, A.İsmet, “Şeker Sektöründe Değişim”, *Küreselleşme ve Türkiye Tarımı*, Tarım Haftası Sempozyumu (7-8 Ocak 2002), ZMO, Ankara.
- TOYNBEE, Arnold, “Lectures on The Industrial Revolution in England,1884”, <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/~econ/ugcm/3ll3/toynbee/drev>, 05.08. 2009.
- Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., 2009 Yılı Faaliyet Raporu, Ankara, 2010.
- Türkiye Şeker Kurumu, *2004-2009 Yılları Faaliyet Raporları*, Ankara.

- Türkiye Şeker Kurumu, "Dünya Ülkelerinde Şekerin Yurtiçi Fiyatları", *Dünyada Şeker Piyasası*, (03.03.2010), www.sekerkurumu.gov.tr/, 26.09.2010.
- Uluslararası Şeker Örgütü (ISO), Uluslararası Şeker Örgütü Piyasa Raporu Ocak 2010, <http://www.sekerkurumu.gov.tr/arastirmaozetleri.aspx>, 01.08.2010.
- UNCTAD, "Value Chain Issues", 27.04.2007, <http://www.unctad.org/Temp...>, 05.02.2010.
- UNCTAD, *World Investment Report 2000*, UN Publications, Geneve, 2000.
- UNCTAD, *2009 World Investment Report*, UN Publications, Geneve, 2009.
- ÜSTÜNEL, Besim, *Ekonominin Temelleri*, 5.Basım, Ofset, İstanbul, 1988.
- ÜSTÜNER, Yılmaz, "Kamu Yönetimi Kuramı ve Kamu İşletmeciliği Okulu", *Türkiye'de Kamu Yönetimi*, (Der.Burhan Aykaç vd.), Yargı Yayınevi, Ankara, 2003, s. 365-382.
- VANOĞLU, Mevlüt, "Konya Tarımında Sulamadaki Sorunlar ve Çözüm Önerileri", *Tarım Kütüphanesi*, <http://www.tarimkutuphanesi.com>, 05.11.2010.
- VASCIK George S., "Sugar Barons and Bureaucrats: Unravelling The Relationship Between Economic Interest and Government in Modern Germany, 1799-1945", *Business and Economic History*, Second Serries, Vol. 21, 1992, 336 (336-342), <http://www.h-net.org/~business/bhcweb>, 06.05.2010.
- VELARDE, Rodrigo Morillo-, Eric S.Ober, "Water Use and Irrigation", *Sugar Beet*, (Ed.A.Philip Draycott), Blackwell Publishing, UK, 2006, p. 221-255.
- VELDET, Turan (Haz.), *30. Yılında Türkiye Şeker Sanayii*, Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., Ankara, 1958.
- WALLERSTEIN, Immanuel, *Tarihsel Kapitalizm*, (çev.Necmiye Alpay), Metis Yayınları, 3.Basım, İstanbul, 2002.

- WALLERSTEIN, Immanuel, *Dünya Sistemleri Analizi Bir Giriş*, (Çev. Ender Abadoğlu, Nuri Ersoy), Aram Yayınları, 2. Basım, 2005.
- WEISS, Linda, John M.Hobson, *Devletler ve Ekonomik Kalkınma*, (çev.Kıvanç Dünder), Dost Kitabevi, Ankara, 1999.
- WELLS, Allen, "Did 1898 Mark a Fundamental Transformation for the Cuban Sugar Industry?", *Paper presented at the Latin America and Global Trade conference*, Stanford University, Stanford, California, (November 16-17) 2000, <http://eh.net/XIIICongress/cd/papers/59Wells112.pdf>, 10.03.2010.
- WOOD, Ellen Meiksins, "Kapitalizmin Tarımsal Kökenleri", *Tarım Bolluk İçinde Yoksulluk*, (çev.A.Başer Kafaoğlu), 2.Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002, s. 94-111.
- World Bank, *Global Development Finance, Financing the Poorest Countries, Country Tables*, USA, 2002, www.worldbank.org, 01.05.2010.
- World Bank, *Turkey Investment Climate Assessment From Crisis to Private Sector Led Growth*, May 2010, Rep.No. 5423-TR, <http://www-wds.worldbank.org>, 11.10.2010.
- WTO, Ministerial Declaration, Doha, (14 Kasım 2001), www.dfat.gov.au/.../ministerial/doha_min, 09.03.2010.
- YALÇINDAĞ, Selçuk, "Kamu Yönetim Sistemimizin tarihsel Evrimi Üzerine Notlar", *Amme İdaresi Dergisi*, TODAİE, (C.3, S. 2), Ankara, 1970, s. 20-57.
- YAVUZ, Yusuf, "Geleceğimiz Tehlikede", www.odatv.com, 07.05.2010.
- YELDAN, Erinç, "Şiddetlenen Özelleştirme Harekat: Şeker Sektöründe Olup Bitenler", (23 Aralık 2009), http://www.bilkent.edu.tr/~yeldane/Yeldan242_24.10.2010.
- YURT, Emel, vd., "Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası ve Uluslararası Ticarete Etkileri", <http://www.ikt.yildiz.edu.tr/sempozyum/metin/yurt.pdf>, 12.05.2010, s. 1-40.

YÜZAL, Sinan, Oğuz Kuyumcu, Başbakanlık DTM İhracatı Geliştirme Etüd Merkezi, 2007, www.iso.org.tr/tr/Documents/MKRaporlar, 02.03.2010.

Cumhuriyet Gazetesi, 25.01.2005.

<http://anayasa.gov.tr>

http://www.fao.org/prods/GAP/index_en.htm.

<http://arsiv.ntvmsnbc.com/news/124016.asp>, 28.05.2010.

<http://www.betaziraat.com.tr/tr/html/143/Hakkimizda/>, 07.11.2010.

<http://www.cnnturk.com/2010/ekonomi/genel/02/05/>, 15.10.2010.

<http://ebulten.bddk.org.tr/AylikBulten/Gelismis.aspx>, 15.10.2010.

http://www.evrensel.net/haber.php?haber_id=76625, 06.11.2010.

<http://faostat.fao.org/>

<http://www.imkb.gov.tr/companynews/companynews.aspx>, 24.05.2010.

<http://www.milliyet.com.tr/>, (16.06.2009), 15.10.2010.

<http://www.misirthumu.com/>, 07.11.2010.

<http://www.oib.gov.tr/portfoy/seker.htm>, 23.10.2010.

<http://www.pankobirlik.com.tr>

http://www.sekeris.org.tr/s77__seker_kurumunun_kapatilmasina_karsi_muca_delemiz.htm, 23.10.2010.

<http://siteresources.worldbank.org/INTRANETTRADE/Resources/Pubs/Trade>Note14.pdf>, 15.08.2010.

<http://web.worldbank.org/external/projects/>, 12.10.2010.

<http://www.tbmm.gov.tr>

<http://www.tcmb.gov.tr/yeni/iletisimgm/IMFNiyet.html>, 05.06.2010.

http://www.tedgem.gov.tr/kkydp_genel.htm, 10.10.2010.

<http://www.tkdk.gov.tr/amac.aspx>, 11.10.2010.

<http://tr.euronews.net/2010/04/27/fransa-da-ciftciler-sesini-yukseltiyor/>,
15.05.2010.

<http://www.tuik.gov.tr/Beslenme/excel/0502t03.xls>, 03.06.2010.

<http://turkish.cri.cn/chinaabc/chapter14/chapter140501.htm> , 02.05.2009.

<http://www.turkseker.gov.tr/Tarihce.aspx>, 18.10.2010.

<http://www.woodlands-junior.kent.sch.uk/Homework/war/rationing4.html>,
10.01.2010

<http://www.hurriyet.com.tr/planet/> , 23.11.2009.

Online Etymology Dictionary, <http://www.etymonline.com/>

www.birikimdergisi.com/birikim/dergiyazi.aspx?did=1&dsid=17&dyid=98,

http://en.wikipedia.org/wiki/Via_Campesina, 05.03.2010.

http://en.wikipedia.org/wiki/Seven_Years'_War, 21.06.2010.

DIAMOND'UN TOPLUM SINIFLANDIRMASI

ÖZELLİKLER	OBA	KABİLE	ŞEFLİK	DEVLET
İnsan Sayısı	Yüzden az	Binden az	Binlerce	50 bin ve üstü
Yerleşme Şekli	Göçebe	Yerleşik: 1 Köy	Yerleşik: 1 ya da daha fazla köy	Yerleşik: Pek çok köy ve şehir
İlişki Temeli	Akrabalık	Akrabalığa dayalı klanlar	Sınıf ve hane	Sınıf ve hane
İrk ve Dil	1	1	1	1 ya da daha fazla
Yönetim/Karar Alma, Başa Geçme	Eşitlikçi	Eşitlikçi, ya da ulu kişi	Merkezi, babadan oğula	Merkezi
Bürokrasi	Yok	Yok	Yok ya da 1-2 düzey	Pek çok düzey
Güç ve Bilgi Tekeli	Yok	Yok	Var	Var
Anlaşmazlıkların Çözümü	Resmi değil	Resmi değil	Merkezi	Yasalar ve yargıçlar
Yerleşmenin Aşamaları	Yok	Yok	Yok → en önemli köy	Başkent
Din hırsızkrasiyi haklı çıkarıyor mu?	Hayır	Hayır	Evet	Evet → Hayır
Ekonomi/Yiyecek Üretimi	Hayır	Hayır → Evet	Evet → Yoğun	Yoğun
Ekonomi/İşbölümü	Yok	Yok	Yok → Var	Var
Ekonomi/Alıp verme	Karşılıklı	Karşılıklı	Yeniden Dağıtım (Haraç)	Yeniden Dağıtım (Vergi)
Toprağın Denetimi	Grup	Klan	Şef	Çeşitli
Toplum Katmanlı	Hayır	Hayır	Evet, akrabalıkla	Evet, akrabalıkla değil
Kölelik	Yok	Yok	Az miktarda	Çok miktarda
Kaymak Tabaka İçin Lüks Eşyalar	Yok	Yok	Var	Var
Kamuya Ait Yapılar	Yok	Yok	Yok → Var	Var
Yerli Okur – Yazarlık	Yok	Yok	Yok	Genellikle

Yatay ok, o niteliğin, o türdeki toplumların çok ya da az karmaşık olmasına göre değiştiği anlamına gelmektedir.

KAYNAK: Diamond, Jared, Tüfek, Mikrop ve Çelik, s.361.

1913-1933 Ham Şeker Üretimi (1000 Ton)

EK 1.2

Yıllar	Avrupa	Küba	Java	ABD	Filipinler	Diğer Ülkeler	Dünya
1913-1914	9.043	2.909	1.549	2.009	408	5.236	21.154
1914-1915	7.598	2.922	1.454	1.966	421	6.514	20.875
1915-1916	5.434	3.398	1.797	2.106	412	5.738	18.885
1916-1917	5.194	3.422	2.009	2.279	425	5.263	18.592
1917-1918	4.594	3.890	1.960	2.042	475	7.330	20.291
1918-1919	3.611	4.491	1.473	2.062	453	6.514	18.604
1919-1920	3.278	4.184	1.681	1.905	467	6.474	17.989
1920-1921	4.104	4.406	1.853	2.339	589	6.255	19.546
1921-1922	4.402	4.517	1.994	2.408	533	6.724	20.578
1922-1923	4.985	4.083	1.981	1.924	475	7.412	20.860
1923-1924	5.540	4.606	2.201	2.234	529	7.700	22.810
1924-1925	7.678	5.812	2.535	2.684	780	7.181	26.670
1925-1926	8.000	5.524	2.175	2.517	607	9.166	27.989
1926-1927	7.450	5.050	2.639	2.428	767	8.290	26.624
1927-1928	8.582	4.527	3.238	2.910	808	8.450	28.515
1928-1929	9.148	5.775	3.198	2.762	934	8.838	30.655
1929-1930	8.997	5.231	3.245	3.078	981	9.075	30.607
1930-1931	11.382	3.497	3.095	3.256	958	9.343	31.530
1931-1932	8.241	2.917	2.514	3.422	1.174	10.926	29.194
1932-1933	7.020	2.234	1.545	3.538	1.343	11.242	26.922

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 24.

Şeker İthal Eden Başlıca Ülkeler, 1909-1913 Ortalaması ve 1914-1933 Yılları (1000 Ton)

Yıllar	ABD	İngiltere	Kıta Avrupası	Diğer Ülkeler	Dünya
1909-1913 Ortalama	2.123	1.854	560	2.588	7.125
1914	2.709	1.834	639	2.219	7.401
1915	2.643	1.787	914	1.807	7.151
1916	2.766	1.493	1.005	1.780	7.044
1917	2.472	1.207	877	1.962	6.518
1918	2.585	1.008	347	2.197	6.137
1919	3.512	1.717	2.195	1.240	8.664
1920	4.037	1.518	1.406	1.240	8.664
1921	2.984	1.432	1.017	2.516	8.191
1922	4.861	2.122	1.660	2.973	11.616
1923	3.855	1.711	1.291	2.788	9.645
1924	4.138	1.946	1.684	3.301	11.069
1925	4.460	2.366	2.050	3.546	12.422
1926	4.170	1.976	1.803	3.461	11.950
1927	4.216	1.893	1.671	3.140	10.920
1928	3.869	2.150	2.087	3.733	11.839
1929	4.888	2.351	1.917	3.823	12.979
1930	3.495	2.141	2.061	3.685	11.382
1931	3.176	2.049	1.381	2.745	9.351
1932	2.971	2.663	1.474	2.247	9.355
1933	2.874	2.282	1.306	2.004	8.466

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 24.

Şeker İhraç Eden Başlıca Ülkeler, 1909-1913 Ortalaması ve 1914-1933 Yılları (1000 Ton)

Yıllar	Küba	Hollanda Doğu Hint Ad.	Kıta Avrupası	Diğer Ülkeler	Dünya
1909-1913 Ortalama	2.010	1.413	2.577	1.472	7.472
1914	2.787	1.456	429	2.031	6.703
1915	2.866	1.329	379	2.190	6.764
1916	3.284	1.596	214	2.732	7.826
1917	3.221	1.305	130	2.426	7.082
1918	3.647	1.698	138	1.809	7.292
1919	4.498	2.057	331	2.532	9.418
1920	3.493	1.670	575	2.234	7.972
1921	3.145	1.849	1.004	2.490	8.488
1922	5.581	1.583	997	3.483	11.644
1923	3.861	2.014	1.545	3.338	9.758
1924	4.379	2.071	1.277	3.533	11.260
1925	5.531	2.279	2.234	3.017	13.061
1926	5.225	1.915	2.471	2.585	12.196
1927	4.645	2.202	1.874	5.761	14.482
1928	4.389	2.827	1.960	3.125	12.301
1929	5.544	2.681	2.038	3.301	13.564
1930	3.598	2.469	2.083	3.568	11.718
1931	2.998	1.739	1.840	2.436	9.013
1932	2.890	1.668	1.188	3.979	9.725
1933	2.522	1.283	916	4.127	8.848

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 25.

Yıllık Ortalama Toptan Ham Şeker Fiyatları, New York (Diğer Mallar İçin Yüze Göre Değişim Verilmiştir)

Yıllar	Ham Şeker (Sent/Pound)	Diğer Mallar (1910-1914=100)
1909-1913 Ortalama	4,1	98
1914	3,8	99
1915	4,7	102
1916	5,8	125
1917	6,3	172
1918	6,4	192
1919	7,5	202
1920	13,0	225
1921	4,7	142
1922	4,7	141
1923	7,0	147
1924	6,0	143
1925	4,3	151
1926	4,3	146
1927	4,7	139
1928	4,2	141
1929	3,8	139
1930	3,4	126
1931	3,3	107
1932	2,9	95
1933	3,2	96

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 26.

Belli Başlı Ülkelerin Üretim ve Ticaret Rakamları (1000 Ton)

EK 1.3

Ana İhracatçı Ülkeler	1935-1939		1951		1952		1953		1954	
	Üretim	İhracat	Üretim	İhracat	Üretim	İhracat	Üretim	İhracat	Üretim	İhracat
Küba	2.842	2.563	7.111	5.340	5.078	4.923	4.812	5.429	4.464	Bilinmiyor
Dominik Cumhuriyeti	438	429	579	475	590	539	625	545	694	Bilinmiyor
Havai	875	860	911	840	981	867	975	970	973	Bilinmiyor
Porto Riko	870	811	1.214	856	1.045	878	1.062	996	1.045	Bilinmiyor
Endonezya	1.078	921	421	1	569	1	610	91	709	217
Filipinler	945	796	961	606	1.012	843	1.264	773	1.254	Bilinmiyor
Formosa	1.107	914	533	293	878	462	711	911	609	Bilinmiyor
Mauritus	285	278	478	502	462	462	505	474	508	Bilinmiyor
Avustralya	798	421	745	167	949	464	1.254	707	1.328	660
Toplam	9.240	7.993	12.953	9.080	11.564	9.439	11.818	10.896	11.584	Bilinmiyor

Belli Başlı Ülkelerin Üretim ve Ticaret Rakamları (1000 Ton)

Ana İthalatçı Ülkeler	1935-1939		1951		1952		1953		1954	
	Üretim	İthalat	Üretim	İthalat	Üretim	İthalat	Üretim	İthalat	Üretim	İthalat
Kanada	68	431	119	487	143	541	117	518	123	Bilinmiyor
ABD	1.779	4.296	1.757	4.869	1.973	5.087	2.184	5.332	2.337	Bilinmiyor
Batı Almanya	545	496	1.044	645	884	418	1.414	337	1.179	Bilinmiyor
İngiltere	459	1.837	672	1.520	612	1.320	774	2.340	616	Bilinmiyor
Hindistan	1.161	72	1.700	1	1.518	-	1.180	154	1.340	700
Japonya	41	779	28	542	34	722	43	1.043	36	Bilinmiyor
Şili	-	126	-	170	-	202	-	221	-	Bilinmiyor
Fransız Fası	-	167	-	195	-	226	-	251	-	Bilinmiyor
Toplam	4.053	8.204	5.320	8.429	5.164	8.516	5.712	10.196	5.631	Bilinmiyor

Kaynak: W.M.Calman, "International Sugar Situation", *Quarterly Review of Agricultural Economics*, (1955 July), Vol. 8, No. 3, p. 121. (120-126)

1948-1975 Yılları Arasında Dünya Ham Şeker Üretimi (1000 Ton)

Yıllar	Kuzey Amerika	Güney Amerika	Batı Avrupa	Doğu Avrupa	U.S.S.R	Afrika	Asya	Okyanusya	Dünya Toplamı
1948/1949	12.152	3.319	4.683	2.881	2.183	1.603	3.373	1.171	31.375
1949/1950	12.821	3.151	4.737	2.737	2.205	1.610	3.528	1.155	31.944
1950-1951	13.744	3.587	6.412	3.260	2.400	1.821	3.634	1.131	35.989
1951-1952	15.038	3.777	6.227	3.456	2.700	1.709	4.754	943	38.604
1952-1953	13.052	4.181	5.956	2.503	3.400	1.930	5.279	1.198	37.499
1953-1954	13.307	4.593	7.637	3.876	3.525	2.063	4.953	1.571	41.525
1954-1955	13.301	4.993	7.109	3.431	3.025	2.238	5.851	1.592	41.540
1955-1956	12.941	4.894	7.599	3.521	4.200	2.482	6.379	1.448	43.464
1956-1957	14.451	5.243	7.118	3.025	5.000	2.448	6.894	1.452	45.631
1957-1958	14.576	5.605	7.514	4.060	5.700	2.710	7.390	1.609	49.164
1958-1959	15.596	6.829	8.852	4.199	6.800	2.794	7.710	1.762	54.542
1959-1960	15.805	6.640	7.753	4.096	6.300	2.922	8.700	1.706	53.923
1960-1961	17.280	6.894	10.607	5.073	6.600	2.520	9.497	1.669	60.050
1961-1962	15.230	6.922	8.432	5.288	7.170	3.124	9.128	1.695	56.989
1962-1963	14.603	6.826	7.805	4.626	6.600	3.365	8.791	2.279	54.895
1963-1964	16.010	7.120	9.105	4.995	6.475	3.820	10.015	2.242	59.782
1964-1965	18.621	7.871	10.635	5.696	11.270	3.917	11.520	2.462	71.992
1965-1966	16.194	9.431	9.552	5.072	10.700	3.754	12.054	2.526	69.283
1966-1967	18.059	8.789	9.786	5.594	10.304	4.824	10.863	2.956	71.175
1967-1968	17.002	8.647	10.704	5.609	11.531	4.937	11.450	3.127	73.007
1968-1969	17.482	8.789	11.005	5.065	10.922	4.860	13.047	3.500	74.671
1969-1970	21.476	9.274	11.684	4.846	9.570	5.000	14.611	2.787	79.250
1970-1971	18.872	10.044	11.382	4.439	9.904	4.868	15.108	3.123	77.739
1971-1972	17.270	10.860	13.222	4.786	8.813	5.677	13.800	3.391	77.818
1972-1973	18.976	11.735	12.579	5.413	8.984	6.002	16.129	3.428	83.247
1973-1974	19.132	13.275	12.964	5.629	10.549	6.123	17.723	3.309	88.704
1974-1975	18.981	13.844	11.712	5.295	8.521	6.296	18.340	3.649	86.637

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 67.

1948-1975 Yılları Arasında Dünya Ham Şeker İhracatı –Batı Yarıküre (1000 Ton)

Yıllar	Küba	Meksika	Dominik Cumh.	Brezilya	Peru	Diğerleri	Toplam	Dünya Toplamı
1948	6.521	52	482	398	387	107	7.923	12.192
1949	5.391	33	487	43	314	280	6.548	11.266
1950	5.636	25	484	28	273	1.254	7.700	12.386
1951	5.981	0	532	23	393	1.136	8.065	12.298
1952	5.514	9	604	52	317	1.255	7.751	12.740
1953	5.978	65	610	285	454	1.278	8.670	14.890
1954	4.613	78	561	166	470	1.299	7.187	13.730
1955	5.133	89	639	642	538	1.441	8.482	15.491
1956	5.998	35	767	21	476	1.569	8.866	15.342
1957	5.999	109	848	472	551	1.586	9.565	16.978
1958	6.120	195	738	844	456	1.346	9.699	17.067
1959	5.458	169	731	688	530	1.436	9.012	16.293
1960	6.211	520	1.208	852	583	1.643	11.017	19.103
1961	7.064	631	825	863	661	1.968	12.012	21.754
1962	5.656	394	890	491	528	1.854	9.813	20.129
1963	3.881	438	719	581	547	2.344	8.510	19.138
1964	4.603	578	717	279	468	1.853	8.498	19.304
1965	5.859	581	591	841	403	2.082	10.357	21.167
1966	4.889	524	604	1.108	467	2.034	9.626	20.968
1967	6.264	606	713	1.103	524	2.126	11.336	22.314
1968	5.085	707	672	1.131	515	2.506	10.516	22.610
1969	5.290	666	681	1.211	295	1.994	10.137	21.408
1970	7.613	637	874	1.241	480	2.042	12.887	24.321
1971	6.075	602	1.114	1.313	476	2.013	11.593	23.650
1972	4.564	636	1.211	2.264	530	2.346	11.551	23.936
1973	5.288	669	1.136	2.595	449	2.228	12.365	24.305
1974	6.053	547	1.103	2.539	509	2.619	13.370	25.416

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 70.

1948-1975 Yılları Arasında Dünya Ham Şeker İhracatı –Doğu Yarıküre (1000 Ton)

Yıllar	Avustralya	Filipinler	U.S.S.R	Taiwan	G.Afrika	Mauritus	Diğer	Toplam
1948	466	237	-	220	8	425	2.913	4.269
1949	535	457	-	340	82	479	2.825	4.718
1950	421	484	-	711	75	396	2.599	4.686
1951	326	679	100	327	73	557	2.171	4.233
1952	271	944	85	518	11	518	2.642	4.989
1953	817	926	135	1.020	109	531	2.682	6.220
1954	718	1.018	254	583	244	553	3.173	6.543
1955	700	977	255	649	271	539	3.618	7.009
1956	828	1.014	214	707	201	585	2.927	6.476
1957	884	942	233	881	164	639	3.670	7.413
1958	770	1.011	245	931	265	574	3.572	7.368
1959	717	1.124	242	815	273	560	3.550	7.281
1960	869	1.164	291	1.012	288	353	4.109	8.086
1961	906	1.153	1.048	720	326	565	5.024	9.742
1962	1.287	1.226	986	673	475	567	5.102	10.316
1963	1.263	1.195	1.014	762	646	633	5.115	10.628
1964	1.384	1.279	477	984	644	635	5.403	10.806
1965	1.317	1.195	805	920	413	638	5.528	10.810
1966	1.896	1.232	1.282	939	582	629	4.782	11.342
1967	1.836	1.220	1.324	628	899	569	4.502	10.978
1968	1.790	1.086	1.610	739	1.401	657	4.811	12.094
1969	2.275	1.124	1.530	585	786	657	4.314	11.271
1970	1.531	1.364	1.672	452	871	634	4.910	11.434
1971	1.942	1.567	1.544	577	913	539	4.975	12.057
1972	2.216	1.367	71	539	1.287	739	6.166	12.385
1973	2.272	1.625	51	537	983	815	5.657	11.940
1974	1.970	1.700	129	610	912	800	5.925	12.046

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 71.

1948-1975 Yılları Arasında Dünya Ham Şeker İthalatı (1000 Ton)

Yıllar	ABD	İngiltere	U.S.S.R	Japonya	Kanada	Fransa	Fas	Diğer	Dünya Toplamı
1948	3.225	2.095	-	621	623	351	151	3.761	10.827
1949	3.753	2.449	-	285	623	325	190	3.406	11.031
1950	3.707	2.351	-	447	640	376	228	4.638	12.387
1951	3.666	2.552	-	559	547	139	247	4.188	11.898
1952	3.872	2.288	-	809	611	397	284	4.284	12.543
1953	3.828	3.393	11	1.168	582	449	309	4.728	14.468
1954	3.795	2.710	196	1.038	657	368	325	4.674	13.763
1955	4.011	2.504	718	1.130	680	361	396	5.406	15.206
1956	4.173	2.614	386	1.326	719	379	375	5.247	15.219
1957	4.166	3.218	747	1.281	692	607	386	5.456	16.553
1958	4.765	2.987	440	1.348	735	504	367	5.760	16.960
1959	4.571	2.851	390	1.341	762	594	377	5.289	16.175
1960	4.717	2.560	1.893	1.379	680	860	305	5.908	18.302
1961	4.226	2.582	3.965	1.508	760	432	281	7.525	21.279
1962	4.671	2.414	2.740	1.651	832	474	454	7.535	20.771
1963	4.486	2.817	1.255	1.628	830	425	411	7.261	19.113
1964	3.596	2.547	2.082	1.701	845	566	447	6.993	18.777
1965	3.856	2.398	2.528	1.902	924	480	411	7.676	10.175
1966	4.239	2.455	2.032	1.917	862	561	375	8.506	20.947
1967	4.687	2.357	2.737	2.003	984	539	332	8.341	21.980
1968	5.130	2.286	1.935	2.264	951	416	310	8.323	21.615
1969	4.885	2.369	1.472	2.456	1.043	117	279	7.848	20.469
1970	5.193	2.027	3.312	2.866	1.046	66	301	8.748	23.559
1971	5.314	2.352	1.693	2.675	991	119	271	9.412	22.827
1972	5.201	2.384	2.121	3.061	1.001	141	245	8.974	23.128
1973	5.270	2.260	2.900	2.615	1.062	110	306	9.298	23.821
1974	5.774	2.087	2.046	3.055	941	171	308	8.889	23.271

Kaynak: Roy A.Ballinger, A History of Sugar Marketing Through 1974, s. 71.

AB 1970-1995 Üretim, Tüketim ve Ticaret Değerleri , Milyon Ton, Ham Değer

Yıllar	Üretim	Tüketim	Net İthalat	Net İhracat
1970	9.087	10.692	1.042	-
1971	10.287	10.461	1.009	-
1972	9.935	10.474	0.374	-
1973	10.177	11.116	0.312	-
1974	9.237	11.698	1.037	-
1975	10.818	9.541	1.452	-
1976	10.778	10.751	0.209	-
1977	12.458	9.871	-	0.966
1978	12.816	10.550	-	1.910
1979	13.613	10.813	-	2.146
1980	14.529	12.401	-	2.583
1981	16.572	12.093	-	3.760
1982	16.653	12.187	-	3734
1983	13.693	11.944	-	3.063
1984	14.534	12.072	-	2.544
1985	14.965	12.022	-	2.338
1986	15.111	12.211	-	2.546
1987	14.401	11.922	-	3.737
1988	15.377	12.240	-	3.241
1989	16.124	12.686	-	3.257
1990	17.175	13.067	-	3.633
1991	15.995	13.001	-	3.152
1992	17.101	13.682	-	3.197
1993	17.383	13.116	-	4.119
1994	15.718	13.441	-	3.263
1995	15.500*	13.600*	-	2.900*

* Tahmini değer.

Kaynak: A.C.Hannah, Donald Spence, s. 57.

1942-1947 Yılları Arasında ABD'de Uygulanan Tüketici Şeker Karne Bilgileri

Dönem	Geçerli Pul Sayısı	Geçerli Pul Ağırlık Değeri	Geçerli Pul Haftalık Değeri
5 Mayıs-16 Mayıs 1942	No.1 Kitap 1	1 Pound	0,583 Pound
17 Mayıs-30 Mayıs 1942	No.2 Kitap 1	1	0,500
31 Mayıs-13 Haziran 1942	No.3 Kitap 1	1	0,500
14 Haziran-27 Haziran 1942	No.4 Kitap 1	1	0,500
28 Haziran-9 Temmuz 1942	No.5 Kitap 1	2	0,500
10 Temmuz-25 Temmuz 1942	No.5, 7 Kitap 1	2+2	0,818
26 Temmuz-22 Ağustos 1942	No.6, 7 Kitap 1	2+2	0,818
23 Ağustos-31 Ekim 1942	No.8 Kitap 1	2	0,500
1 Kasım-15 Aralık 1942	No.9 Kitap 1	3	0,467
16 Aralık 1942-31 Ocak 1943	No.10 Kitap 1	3	0,447
1 Şubat-15 Mart 1943	No.11 Kitap 1	3	0,488
16 Mart-31 Mayıs 1943	No.12 Kitap 1	5	0,455
1 Haziran-15 Ağustos 1943	No.13 Kitap 1	5	0,461
16 Ağustos-31 Ekim 1943	No.14 Kitap 1	5	0,455
1 Kasım 1943-15 Ocak 1944	No.29 Kitap 4	5	0,500
1 Şubat-2 Haziran 1945	No.35 Kitap 4	5	0,393
1 Mayıs-31 Ağustos 1945	No.36 Kitap 4	5	0,285
1 Eylül-31 Aralık 1945	No.38 Kitap 4	5	0,285
1 Ocak-30 Nisan 1946	No.39 Kitap 4	5	0,285
1 Mayıs-31 Ağustos 1946	No.49 Kitap 4	5	0,285
1 Eylül-31 Aralık 1946	No.51 Kitap 4	5	0,285
1 Ocak-30 Nisan 1947	No.53 Kitap 4	5	0,285
1 Nisan-30 Eylül 1947	No.11	10	-
1 Haziran-31 Ekim 1947	No.12	10	-
12 Haziran 1947'den itibaren uygulanmamıştır.			

Kaynak: Roy A.Ballinger, a.g.k., s. 45.

Harp Rasyon Kitabı 1-1942¹

Aşağıdaki talimatlar her rasyon kitabı ile uygulanacaktır.

İlk rasyon kitabınız tarafınıza dağıtılmış olup 28 harp rasyon pulu içermektedir. Diğer kitaplar müteakiben dağıtılacaktır. Aşağıdaki talimatlar aksi Fiyat Yönetimi Ofisi tarafından belirtilmedikçe, ilk kitabınız ve daha sonra yayınlanacak kitaplarınıza uygulanacaktır. Müteakip kitapları alırken önceki kitap teslim edilecektir. Harp Rasyon Kitabı'nı azami dikkatle muhafaza edin.

1. Fiyat Yönetimi Ofisi, belirli ürünlerin kullanımını düzenleyen emirler yayımlayabilir. Bu genelgelerin yayını müteakip, bu ürünler sadece geçerli Harp Rasyon Pulları olan Harp Rasyon Kitabı kullanılarak alınabilir.
2. Fiyat Yönetimi Ofisi emirleri, sınırlandırılmış belli ürünlerin alımında kullanılacak pulları, bu pulların hangi dönemde geçerli olduğunu ve her bir pul ile satın alınabilecek miktarı belirler.
3. Pullar, Fiyat Yönetimi Ofisi emirleri tarafından belirtilen sürede ve belirtildiği biçimde geçerlidir.
4. Aksi bildirilmedikçe, Karne Haftası Cumartesi gece yarısından bir sonraki Cumartesi gece yarısına kadardır.
5. Harp Rasyon pulları, ABD içerisinde her hangi bir perakende mağazasında kullanılabilir.
6. Harp Rasyon pulları sadece Harp Rasyon Kitabında adı yazılı şahıs tarafından kullanılabilir.
7. Herkes bu Harp Rasyon Kitabını güvenli şekilde muhafazadan ve uygun şekilde kullanmaktan sorumludur.
8. Kısıtlanmış bir ürün alırken uygun pul, mağaza sahibi, çalışanı veya onun adına dağıtım yapan kişi huzurunda koparılır. Eğer pul Harp Rasyon Kitabından yukarıda belirtilenden farklı şekilde ayrılırsa geçersiz olur. Eğer pul kısmen yırtılır, çıkartılır ve yarıdan fazlası kitapta kalırsa geçerlidir. Aksi halde geçersiz olur.

¹ <http://www.ameshistoricalsociety.org/exhibits/events/rationing3.htm>, 10.01.2010.

9. Harp Rasyon Kitabınız kaybolursa, tahrip olursa, çalınırsa veya parçalanırsa, durumu yerel Rasyon Kurulu'na bildirmelisiniz.

10. Eğer hastane ya da diğer kurumlarda 10 günden fazla kalma durumunuz varsa, Harp Rasyon Kitabınızı görevli personele, çıkışta talebiniz üzere geri verilmesi için teslim ediniz.

11. Eğer bir kişi ölürse, Harp Rasyon Kitabı düzenlemeler kapsamında yerel Rasyon Kuruluna geri verilir.

12. Harp Rasyon Kitabınızla ilgili her hangi bir şikayet, soru veya zorlukla karşılaşmanız durumunda yerel Rasyon Kuruluna danışın.

NOT:

Harp Rasyon Kitabı 1 içindeki ilk pullar şeker alımı için kullanılır. Bu kitap dağıtılırken kayıt görevlisi veya uygulama görevlisi o tarihte ne kadar şekeriniz olduğunu soracaktır. O şeker sizde kalacak ancak aynı miktar için öngörülen pul kitabınızdan alınacaktır. Sadece küçük miktarlar için pul kaybınız olmayabilecektir.

185535 DZ UNITED STATES OF AMERICA
OFFICE OF PRICE ADMINISTRATION
WAR RATION BOOK TWO
IDENTIFICATION

Farnell Tilden Brown
(Name of person to whom book is issued)

(Street number or rural route)

(City or post office) (State) (Age) (Sex)

ISSUED BY LOCAL BOARD NO. *85-6 Story* *Iowa*
114 Clark (County) (State)
Ames (City)

By *Harold J. Clauson*
(Signature of issuing officer)

SIGNATURE
(To be signed by the person to whom this book is issued. If such person is unable to sign because of age or incapacity, another may sign in his behalf.)

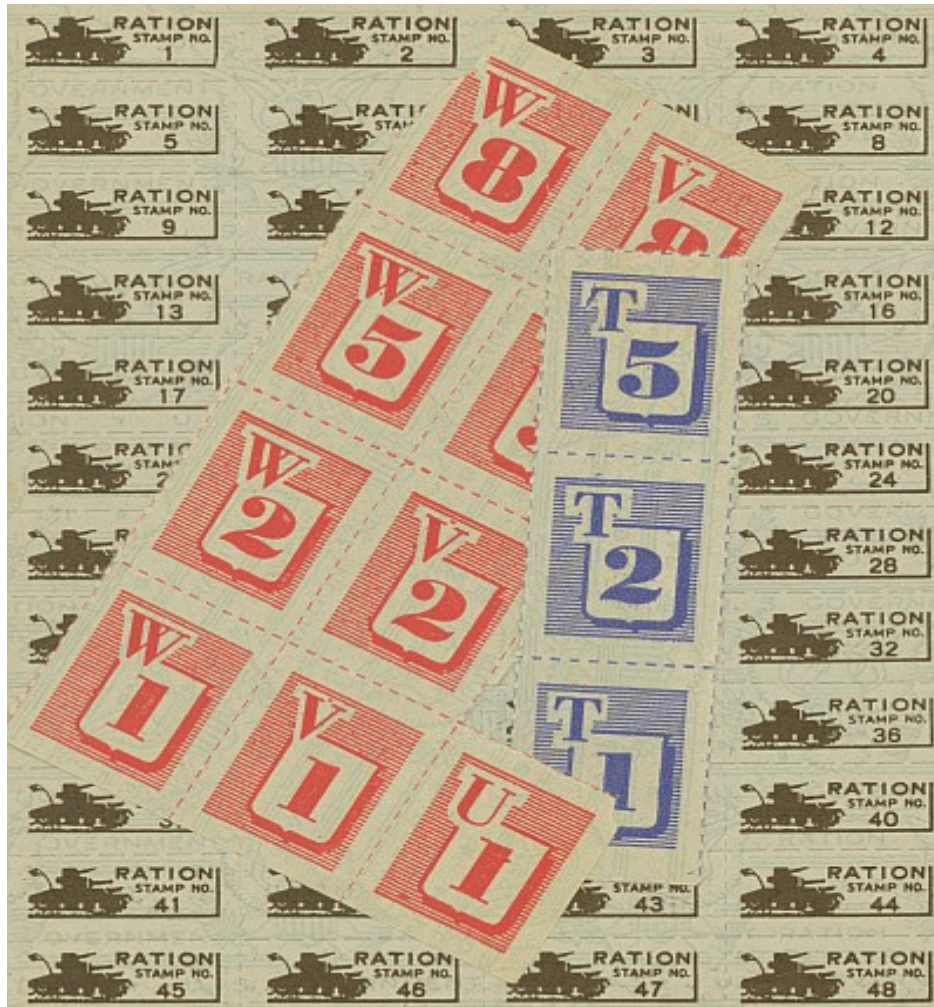
WARNING

- 1 This book is the property of the United States Government. It is unlawful to sell or give it to any other person or to use it or permit anyone else to use it, except to obtain rationed goods for the person to whom it was issued.
- 2 This book must be returned to the War Price and Rationing Board which issued it, if the person to whom it was issued is inducted into the armed services of the United States, or leaves the country for more than 30 days, or dies. The address of the Board appears above.
- 3 A person who finds a lost War Ration Book must return it to the War Price and Rationing Board which issued it.
- 4 PERSONS WHO VIOLATE RATIONING REGULATIONS ARE SUBJECT TO \$10,000 FINE OR IMPRISONMENT, OR BOTH.

OPA FORM NO. R-121 16-30853-1

185/535 DZ

UNITED STATES OF AMERICA
OFFICE OF PRICE ADMINISTRATION

994502 CG

WAR RATION BOOK No. 3

Valid if altered

Identification of person to whom issued: PRINT IN FULL

Marna B. Jensen
(First name) (Middle name) (Last name)

Street number or rural route *202 N. Franklin*

City or post office *Ames* State *Ia*

AGE	SEX	WEIGHT <small>Lbs.</small>	HEIGHT <small>Ft. In.</small>	OCCUPATION

SIGNATURE _____
(Person to whom book is issued. If such person is unable to sign because of age or incapacity, another may sign in his behalf.)

WARNING

This book is the property of the United States Government. It is unlawful to sell it to any other person, or to use it or permit anyone else to use it, except to obtain rationed goods in accordance with regulations of the Office of Price Administration. Any person who finds a lost War Ration Book must return it to the War Price and Rationing Board which issued it. Persons who violate rationing regulations are subject to \$10,000 fine or imprisonment, or both.

LOCAL BOARD ACTION

Issued by _____ (Date) _____
WAR PRICE AND RATION BOARD #83.2

Street address _____
AMES, IOWA

City _____ State _____

Patricia A. Pusa
(Signature of issuing officer)

Boob 4

WAR PRICE AND RATION BOARD #83.2

NOT VALID WITHOUT STAMP

OPA Form No. R-180

4

376391 AS

UNITED STATES OF AMERICA
OFFICE OF PRICE ADMINISTRATION

WAR RATION BOOK FOUR

Issued to Lais E. Jessen
(Print first, middle, and last names)

Complete address 216 S. Riverside
Ames, Iowa

READ BEFORE SIGNING

In accepting this book, I recognize that it remains the property of the United States Government. I will use it only in the manner and for the purposes authorized by the Office of Price Administration.

Void if Altered Lais E. Jessen
(Signature)

It is a criminal offense to violate rationing regulations.

OPA Form R-145
16-36870-1

O. P. A. Form No. R-306

UNITED STATES OF AMERICA
OFFICE OF PRICE ADMINISTRATION

Not Valid Before June 1942
Date

Serial No. C **26598539** DUPLICATE

SUGAR PURCHASE CERTIFICATE

THIS IS TO CERTIFY THAT:

Name: Bruce Otto Family Address: 14215 Duff
City: Ames County: Story State: Iowa

is authorized to accept delivery of twenty (20) pounds of sugar pursuant to Rationing Order No. 3 (Sugar Rationing Regulations) of, and at a price not to exceed the maximum price established by, the Office of Price Administration.

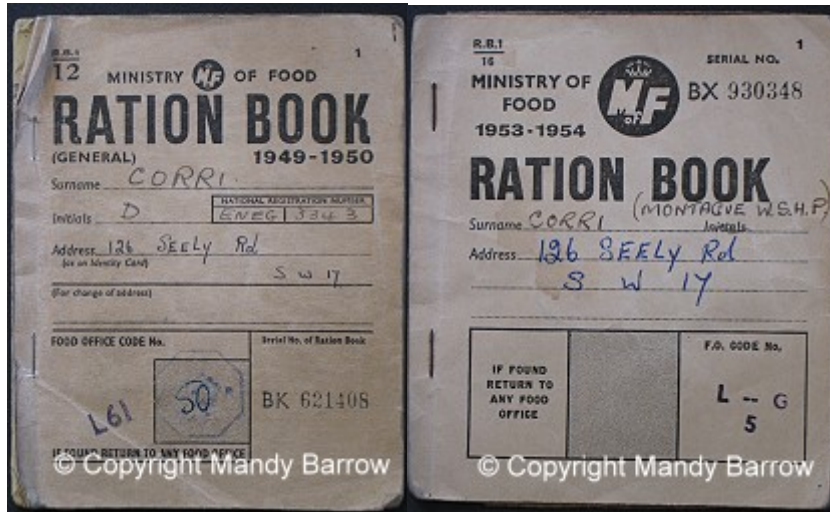
Local Rationing Board No. 85-2 Date June 2/1942
By Mrs. M. Mullett Signature of issuing officer
County Story State Iowa Registrar Title

To be retained by Local Rationing Board.

WE MUST GET ALONG WITH LESS SUGAR THIS YEAR BECAUSE—

1. Military needs are high. Each soldier actually consumes twice as much sugar a year as the average civilian now receives.
2. Ships which otherwise might be bringing sugar into the United States are hauling supplies to the battle fronts.
3. Manpower is scarce at sugar refineries and shipping ports.
4. Beet sugar production last year was 500,000 tons short, making the stock of sugar smaller for this year.
5. Last year many people over-applied for canning sugar. We used so much sugar that stocks at the beginning of this year were abnormally low.

DO NOT APPLY FOR MORE SUGAR THAN YOU ACTUALLY NEED FOR HOME CANNING — HELP MAKE OUR WAR SHORT SUGAR SUPPLIES LAST ALL YEAR

İngiltere'de uygulanan karne örneği.²

SUGAR PRESERVES	BACON	CHEESE	FATS	EGGS	MEAT
12					
11					
10					
9					
8					
7					
6					
5					
4					
3					
2					
1					

* Fill in if you deposit sections with retailer

İngiltere'de uygulanan karnenin iç sayfası.³

² <http://www.woodlands-junior.kent.sch.uk/Homework/war/rationing4.html>, 10.01.2010.

³ A.k.

Araştırmanın İlgilendiği Temel Alan	Giriş Noktası	Resmedilmesi Gereken	Örnek
Gelirin küresel dağılımı	Sektördeki nihai tüketici (ve yeniden dönüşüm)	Geriye aşağıya doğru bütün zincir (perakende, alıcılar ve üreticiler)	Mobilyada zengin ülkelerdeki uzman mağazalar ve müşteri grupları
Perakendecilerin rolü	Süpermarket veya perakende zinciri	İleri doğru müşteri tipi, geriye doğru alıcılar, üreticiler ve tedarikçiler	Gıdada süpermarketler
Bağımsız alıcıların rolü	Bağımsız alıcılar, toptancılar	Geriye doğru üreticiler ve aynı zincirdeki tedarikçiler, ileri doğru perakendeciler	Ayakkabıda, uzman alıcılarla, meyve-sebze alıcı sınıfları
Tasarım	Bağımsız tasarım evleri, reklam ajansları veya küresel markalı büyük firmalar	İleri doğru değişik nihai pazarlardaki perakendeciler, geriye doğru üreticiler ve tedarikçileri	Giyimde hacimli üretimde Prada ve GAP, özel tasarımda Gucci
Kilit konumdaki üreticilerin rolü	Büyük orijinal donanım üretimlerinin nihai ürünü oluşturması	İleri doğru perakendeciler, geriye doğru tedarikçiler ve onların tedarikçileri	Otomobilde Ford; tüketici elektroniğinde Sony
1'inci kademe tedarikçiler	Orijinal donanım üretimlerinin alt birleşimini sağlayan büyük firmalar	İleri doğru orijinal donanım üretimleri ve müşterileri, geriye doğru tedarikçiler ve onların tedarikçileri	Otomobilde Magna ve Delphi, bigisayarda anakart ve monitör üreticileri
2'nci ve 3'üncü kademe tedarikçiler	Genellikle küçük firmalar	İleri doğru değişik sektörlerdeki müşteriler, geriye doğru tedarikçiler ve onların tedarikçileri	Gıdada paketlenme malzemelerinin basımı, bankacılıkta yazılım modülü sağlayıcıları
Meta üreticileri	Genellikle büyük firmalar	İleri doğru alıcılar ve nihai pazarlar, geriye doğru makine ve girdi sağlayıcılar	Bakırda ana alıcı metal sanayi ve telekom sektörü tedarikçileri
Tarımsal üreticiler	Çiftlikler	İleri doğru işleyici, alıcı ve müşterileri, geriye doğru girdi sağlayıcılar	Hazır salata paketleri için taze sebze ve nihai pazarlarda alıcı sınıfları
Küçük firmalar ve çiftlikler	Küçük çiftlikler, sanayi KOBİ'leri	Değer zinciri içindeki alıcılar ve girdi sağlayıcılar	İhracatçıya el sanatları sağlayanlar, bitki işleyen küçük çiftlikler
Kayıt dışı ekonomi üreticileri ve tüccarlar	Evde çalışan işçiler, sokak tüccarları	İleri doğru işleyiciler, birleştiriciler veya 3. parti dağıtıcılar, geriye doğru perakendeciler	Elbise ve ayakkabıda dış kaynak temini, seyyar turistik el sanatları
Cinsiyet, yaş ve etnik yapı	Kadın işgücü	Değer zinciri içinde kadın işgücü kullanımı	Elbisede, pamuk çiftlikleri, fabrikalar, ihracatçılar, tasarım evleri, reklam ajansları ve perakende mağazalarda kadın

Kaynak: Raphael Kaplinsky, Mike Morris, a.g.k., s. 51.

Dünyada Kişi Başına Şeker Tüketim Artışı (Kişi başına kg. ham değer)

	II.Dünya Savaşı Öncesi	1962	1993
USSR	11,2	37,9	37,7
UK	48,4	54,2	37,5
Fransa	28,1	41,2	37,5
Almanya	26,9	32,2	37,5
Hollanda	30,9	46,3	37,5
Belçika	29,3	36,7	37,5
İspanya	12,4	19,6	37,5
Portekiz	10	18,2	37,5
Danimarka	55,3	56,8	37,5
Yunanistan	11,1	14,1	37,5
Avusturya	26,5	43,1	51,7
İsveç	49,3	45,7	44,4
İsviçre	41	48,1	45,4
Polonya	11,8	32,8	43,9
Çekoslavakya	26,6	41,3	42,5
Macaristan	11,2	30,2	37,1
Kanada	44,3	45,6	40
ABD	47	47,9	31,7
Arjantin	32,2	39,2	35,8
Brezilya	17,1	37,3	47,6
Şili	25,8	36,2	44,1
Peru	12	25,3	30,1
Venezüella	5,4	34,3	34,8
Çin	1	2,8	6,4
Hong Kong	14,3	22,3	26,4
Hindistan	3,2	6,4	14,6
Endonezya	4,6	5,9	14,3
İran	6,4	18,9	25,8
Japonya	12,3	16,9	21,5
Pakistan	3,1	3,5	22,6
Singapur	35,9	47,6	73,2
Tayland	4,3	4,2	23,3
Afrika	5,1	10,8	13,2
Avustralya	53,1	54	50,9
Yeni Zelanda	50,2	51,7	53,6

Kaynak: A.C.Hannah, Donald Spence, The International Sugar Trade, s. 12.

İZMİR İKTİSAT KONGRESİNDE ÇİFTÇİ GRUBU TARAFINDAN ALINAN KARARLAR

1. Reji idaresinin ilgası,
2. Her livada birbirine yakın olan köyler için yeterli toprağı olan yatılı birer ilkokul açılması,
3. Her livanın büyüklüğüne göre, uygun nahiyelerde numune çiftliği niteliğinde okullar yapılması,
4. Köylerdeki ilkokulların mutlaka beş dönümlük bir bahçesi ve iki ineklik fenni bir ahır ve kümesi, arılığı ve öğretmenler için iki odalı bir evi olması ve arazinin bir kısmı sebze, bir kısmı çiçek ve bir kısmı da fidancılığa tahsis edilerek öğretmenlerin nezareti altında bizzat talebe tarafından idare edilerek masraf ve hasılatının köy öğretmenlerine ait olması ve bu suretle çocuklara pratik olarak çiftçiliğin öğretilmesi,
5. Gerek jandarma, gerek kır bekçilerinin memuriyetini ihlal etmemeleri ve vazifede köy halkını kendisini iaşeye mecbur kılacak derecede mutazarrır ve rencide kılmamalarını teminen kendilerine kafi derecede maaş verilmesi,
6. Derbent denilen karakolların tekrar tesisi,
7. Aşarın kaldırılması,
8. Ziraat Bankası hakkında çıkan yeni kanunun değiştirilip, ıslah edilerek derhal uygulanması,
9. Köylerden kasabalara ve istasyonlara ve kaza merkezlerine doğru yapılacak yollar için, mühendis ve kondoktürler tayini, yol vergisinin kaldırılarak yerine mükellefiyet (çalışma) yönteminin getirilmesi,
10. Ağnam vergisine temel olan hayvan sayımlarının yer ve iklimine göre Mart başlangıcından Mayıs ayına kadar yapılp bitirilmesi, Ağnam vergisinin diğer vergiler gibi taksitle alınması,
11. Sulama projelerinin süratle gerçekleştirilmesi,
12. Yurt içinde tüketilen tarım ve hayvan ürünlerinin yabancı ürünlere karşı korunması,

13. Ülkeye gelen göçmenlerin boş arazisi olan köylere dağıtılması,
14. Ölçü ve tartıların ülkenin her tarafında birleştirilmesi, hükümetin resmen kabul eylediği ondalık (aşari) yönteminin uygulanması,
15. İllerimizde seyyar bir vaziyette yaşayan aşiretlerin iskan edilmesi,
16. Meyve bahçelerinin meyve verdikleri tarih itibariyle beş yıl süreyle vergiden affedilmesi,
17. Ziraatta makineleşmenin özendirilmesi, uygun bir yerde tarım aletleri fabrikası açılarak hiç olmazsa saban, tırmık, merdane, çapa makinesi, tınaz makinesi gibi basit makinelerin üretiminin sağlanması,
18. Traktörler ve her nevi tarım makinelerinde kullanılan akaryakıtların ve yağların gümrük vergisinden muaf tutulması.

Kaynak: Tefik Çavdar, a.g.e., s. 158,159.

2009 YILI ŞEKER PANCARI, BUĞDAY VE AYÇİÇEĞİ'NE AİT ÇİFTÇİ MASRAFLARI

Masraf Unsurları	Şeker Pancarı			Buğday			Ayçiçeği		
	TL/Da	TL/Ton	Toplam Masraftaki Payı %	TL/Da	TL/Ton	Toplam Masraftaki Payı %	TL/Da	TL/Ton	Toplam Masraftaki Payı %
1. Tarla Kirası	86,14	17,03	17,73	40,63	11,63	22,85	70,0	223,64	31,87
2. Gübre Bedeli	62,54	12,36	12,88	31,58	86,77	17,76	27,97	89,36	12,73
3. Tohum Bedeli	5,14	1,02	1,06	18,94	52,04	10,65	11,45	36,58	5,21
4. Mücadele İlacı	3,80	0,75	0,78	2,61	7,17	1,47	5,60	17,89	2,55
5. Mibzer Kirası	1,64	0,32	0,34	-	-	-	-	-	-
6. İşgücü Toplamı	147,35	29,13	30,34	6,22	17,09	3,50	12,41	39,65	5,65
7. Çeki Gücü Toplamı	118,14	23,36	24,32	72,01	197,83	40,49	79,92	255,34	36,39
8. Nakliye Bedeli	41,46	8,20	8,54	4,19	11,51	2,36	4,30	13,74	1,96
9. Diğer (Su Bedeli vb.)	19,52	3,86	4,02	1,65	4,53	0,93	8,0	25,56	3,64
Genel Toplam	485,73	96,03	100	177,84	488,57	100	219,65	701,76	100

Not: 1Tona isabet eden masrafların hesaplanmasında maliyet etütlerindeki verim değerleri (Şeker Pancarı: 5.058 kg/da, Buğday: 364 kg/da, Ayçiçeği: 313 kg/da) kullanılmıştır.

Kaynak: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 28.

2009 YILI ŞEKER PANCARI ÇİFTÇİ MASRAFLARI ve NET GELİRLERİ TABLOSU

Fabrika Adı	Çiftçi Masrafları Toplamı (TL/da)	Firesiz Pancar Verimi (ton/da)	Digestion %	Şeker Pancarı Fiyatı (TL/ton)	Brüt Gelir (TL/da)	Net Gelir		Kullanılan İşçi Sayısı (Adet/da)
						(TL/da)	(TL/ton)	
	(1)	(2)	(3)	(4)	(5)=(4)*(2)	(6)=(5)-(1)	(7)=(6)/(2)	
Afyon	508,86	5,039	18,90	135,84	684,49	175,63	34,85	4
Ağrı	361,24	3,158	15,54	111,69	352,74	-8,50	-2,69	4
Alpullu	543,18	5,685	13,81	99,26	564,29	21,10	3,71	6
Ankara	494,17	5,460	17,20	123,63	675,01	180,85	33,12	4
Bor	529,99	4,790	16,77	120,53	577,36	47,37	9,89	6
Burdur	468,09	4,848	17,69	127,15	616,45	148,36	30,60	1
Çarşamba	520,81	4,867	13,61	97,82	476,07	-44,74	-9,19	4
Çorum	477,53	4,947	18,47	132,75	656,71	179,18	36,22	4
Elazığ	426,44	3,824	15,60	112,13	428,71	2,27	0,59	5
Elbistan	492,77	4,683	16,74	120,32	563,48	70,76	15,11	5
Erciş	379,47	3,542	17,63	126,72	448,86	69,40	19,59	4
Ereğli	398,24	5,738	17,44	125,35	719,30	321,06	55,95	1
Erzincan	427,48	4,268	17,52	125,93	537,41	109,92	25,76	5
Erzurum	430,33	3,418	19,66	141,31	482,94	52,61	15,39	4
Eskişehir	507,07	5,733	18,31	131,60	754,45	247,39	43,15	4

Fabrika Adı	Çiftçi Masrafları Toplamı (TL/da)	Firesiz Pancar Verimi (ton/da)	Digestion %	Şeker Pancarı Fiyatı (TL/ton)	Brüt Gelir (TL/da)	Net Gelir		Kullanılan İşçi Sayısı (Adet/da)
						(TL/da)	(TL/ton)	
						(6)=(5)-(1)	(7)=(6)/(2)	
İlgın	603,36	5,816	17,93	128,87	749,49	146,12	25,13	2
Kars	383,99	2,665	19,28	138,58	369,35	-14,65	-5,50	4
Kastamonu	482,95	4,476	17,57	126,28	565,26	82,32	18,39	4
Kırşehir	559,44	6,467	17,33	124,56	805,56	246,12	38,06	4
Malatya	440,65	4,629	15,50	111,41	515,68	75,03	16,21	5
Muş	393,74	3,538	17,64	126,79	448,59	54,86	15,50	4
Susurluk	606,34	6,161	13,88	99,76	614,62	8,28	1,34	6
Turhal	482,58	4,547	17,62	126,64	575,87	93,30	20,52	5
Uşak	479,13	4,330	17,06	122,62	530,98	51,85	11,97	5
Yozgat	467,39	5,058	17,92	128,80	651,53	184,14	36,40	5
ORTALAMA	485,73	5,058	17,48	125,64	635,50	149,77	29,61	4

Kaynak: Türkiye Şeker Fabrikaları A.Ş., 2009 Yılı Faaliyet Raporu, s. 30.

EK 3.3 Şeker Pancarı ve Şeker Kamışında Üretim Maliyetleri ve Kâr

	Şeker Pancarı				Şeker Kamışı					
	Polonya	Ukrayna	ABD	Almanya	Brezilya	Avustralya	Tayland	G.Afrika	Hindistan	ABD
Ürün Verimi (t/ha)	39,5	19.5	46.1	60.3	68.5	97.7	42.5	53.6 ²)	73.8	74.4
Şeker İçeriği (%)	13,9	11.2	14.6	16.6	11.5	14.0	10.0	11.5	9.9	11.7
Şeker Verimi (t/ha)	5,5	2.2	6.7	10.0	7.9	13.7	4.3	6.2 ²)	7.3	8.7
Kâr (€/ha)	1,011	355	2,082	3,253	548	1,686	636	1,072	1,454	2,176
- (€/100 kg. pancar/kamış)	2,56	1.82	4.51	5.39	0.80	1.725	1.50	2.00	1.97	2.92
- (€/100 kg şeker)	18,38	16.13	31.06	32.55	6.99	12.30	14.83	17.30	19.91	25.00
Maliyetler (€/ha)	945	262.5	1,887.5	2,542	762.5	1,564.5	656.5	951.5	860	2,501.5
- (€/100 kg. pancar/kamış)	2,39	1.35	4.1	4.22	1.12	1.60	1.55	1.77	1.16	3.36
- (€/100 kg şeker)	17,18	11,93	28,17	25,4	9,65	11,42	15,3	15,35	11,78	28,75
\$/ton (1€=1,4764\$)	253,65	176,13	415,90	375,01	142,47	168,60	225,89	226,63	173,92	424,47
İşgücü Maliyeti [€/100 kg şeker]	4.40	2.80	5.42	4.49	2.35	2.55	5.10	4.20	5.98	8.68
Gereken İşgücü [h/ha]	180	150	30	24	200	35	400-500	400-500	-	50
İşgücü Fiyatı [€/h]	1.35	0.31	12.50	18.70	1.05	10.70	0.50	0.60	0.23	15.00
Makine Maliyeti [€/100 kg şeker]	6.23	3.35	5.99	7.50	17.50	3.67	1.07	2.85	0.83	6.85
Torak Maliyeti [€/100 kg şeker]	0.635	0	4.96	5.32	1.65	1.83	2.33	2..01	0	4.85
Kiralama Maliyeti [€/ha]	35	0	332.5	425	100	250	100	125	0	355.5

Kaynak: Martin Thelen, a.g.k., s. 23.

ÖZET

Tarımsal üretim, toplumların gelişmesinde önemli rol oynamıştır. Toprağa atfedilen değer her dönemin iktisadi görüşünü yansıtırken, toplumsal örgütlenmenin toprak temelinde oluşması toplumların diğerleri üzerinde üstünlük kurmasının yolunu açmıştır. Bu yönüyle tarımsal üretim, kapitalizmin ortaya çıkışında çok önemli bir etkidir. Tarih boyunca az ya da çok tarım ürünlerinin ticareti yapılmış olsa da, dünya ticaretini etkileyecek boyuttaki ilk tarımsal ürün şeker olmuştur. Aynı zamanda bir sanayi ürünü de olan şekerin tarihi, erken kapitalist dönem ve kapitalist dönemin dinamiklerinin anlaşılması açısından önemli olarak görülebilir.

Tarımda kapitalist üretim tarzının tam olarak yerleştiği dönem, 20.YY'ı kapsamaktadır. Kapitalizmin en ileri aşaması olarak kabul edilen emperyalizm, tarım ürünleri ticaretinin de sermaye ihracı ile birlikte artışını içeren bir dönemi göstermektedir. Özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası "Yeşil Devrim" olarak adlandırılan üretim biçimi, tarımda kapitalist üretim tarzının dünya ölçeğinde yerleşmesine zemin hazırlamıştır. Emperyalizmin bir ileri aşaması olarak kabul edilebilecek olan küreselleşme, dünya ticaretinin her alanda serbestleşmesine doğru bir gidişi işaret etmektedir. Bu sürecin en önemli aktörleri, uluslararası ticareti yönlendiren Çok Uluslu Şirketler (ÇUŞ) olarak ortaya çıkmaktadır.

Küresel üretim örgütlenmelerinin çözümlenmesinde 1960'ların sonundan itibaren gelişen bağımlılık teorileri, faydalı bir yöntem sunmaktadır. Wallerstein tarafından geliştirilen "Dünya Sistemleri Analizi", Gereffi tarafından geliştirilen "Küresel Meta Zincirleri" bu yaklaşımlardan ikisidir. Tarımsal ürün ticaretinin dünya ölçeğinde serbestleştirilmesine doğru atılan en önemli adım olarak adlandırabileceğimiz Uruguay Turu Görüşmeleri sonrasında, 2000'li yılların başlarında, bir grup akademisyen tarafından ortaya konan "Küresel Değer Zincirleri" (KDZ) yaklaşımı ise, öncellerinden bir ölçüde kopuşu ifade etmektedir. İşletme temelli bir yöntem olarak kabul edebileceğimiz KDZ, bir ürünün üretiminin her aşamasında yaratılan katma değerlerin muhasebeleştirilmesini sağlayan bir araç sunar.

Yeni küresel üretim örgütlenmesi, ürünün tasarımından nihai tüketiciye ulaşana kadar olan bütün aşamalarının değer zincirleri şeklinde tanımlanması ile oluşturulmuştur. Zinciri yöneten lider firmalar, genellikle ÇUŞ'lardır. Değer zinciri içerisinde en yüksek katma değer elde edildiği tasarım ve pazarlama faaliyetleri lider firmalarca üstlenilir. Üreticiler ise üretim sürecine bağımlı kılınarak rekabet ortamı içerisinde bulunduğu konumu korumaya çalışırlar. Bu durum aynı zamanda çevreden merkeze artık transferinin gerçekleşmesini sağlar.

Bu çalışmada, özellikle Uruguay Turu sonrasında gerçekleşen tarımsal ürün ticaretindeki serbestleşme bağlamında, küresel üretim örgütlenmesinin KDZ yaklaşımı ile çözümlenmesine çalışılmıştır. ÇUŞ'ların lider firma olarak öne çıktığı bu üretim süreçlerinin üreticiler üzerindeki etkileri ise, Türkiye'de şeker üretimi üzerinden örneklendirilmiştir. Tezin bir "Yönetim Bilimleri" tezi olması nedeniyle, çalışma Türkiye Şeker Kurumu ve onun etrafında oluşan yönetim yapısı üzerinden gerçekleştirilmiştir. Her ne kadar tarım ürünlerinden söz etsek de çalışma, inceleme nesnesi olarak sanayi alanını içermektedir.

SUMMARY

Agricultural production had played important role on societies development. The ascribed value on land, projects economic thought of each era. Land based social organizations had engendered that one outbalanced the others. Agricultural production is a very important factor on emergence of capitalism by this aspect. However agricultural trade had been fulfilled through the ages more or less, sugar was the first agricultural product which affected the world trade. History of sugar, also as an industrial product, might be seen important in the aspect of comprehending the dynamics of pre-capitalist and capitalist era.

20. Century is the time period which capitalist mode of production settled down in agriculture. Imperialism, regarded as the advanced phase of capitalism, indicates a period that the trade of agricultural products ascended with capital export. The mode of production, called "Green Revolution", conducted to that capitalist mode of production in agriculture extended through the world, especially after the Second World War. Globalization, as onward phase of imperialism, designates the process that the world trade liberalizes in every fields. The most substantial agents of this process are Multinational Corporations (MNC) that leads the international trade.

Dependency theories, evolved as of late 1960's, submit a useful base to analyse the global production networks. Wallerstein's "World System Theory" and Gereffi's "Global Commodity Chains" are two of these theories. In the aftermath of Uruguay Round, the most important pace for the liberalization of the world agricultural trade, a group of academic builded up "Global Value Chain" (GVC) approach at the begining of 2000's. GVC approach indicates a break away from the antecedents of dependency theories. GVC might be regarded as business based aproach since it submits an assets for analysing and accounting the added value in each phase of production.

New global production organization is developed by determining the stages, from designing to marketing, as value chains. Leading firms are generally

MNC's. The most eminent added value takes place in designing and marketing phases of the chain and these two activities are undertaken by leading firm. Contrary to leading firm, producing firms try to keep their place in the chain since they're dependent to process in competition with their rivals. This kind of organization also conduces to transfer of the surplus value from periphery to center.

In this study; global production organization is analized by GVC approach, especially in the context of liberalization in agricultural trade in the aftermath of Uruguay Round. The effects of the production processes on producers and other sectors are studied in the case of sugar production in Turkey. As an administrative sciences study, Turkish Sugar Authority and governance structure around her are essential for the study. However the agriculture is the base, this study is on industry.